

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО НАУКИ И ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
MINISTRY OF SCIENCE AND HIGHER EDUCATION OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN**

**«І.ЖАНСҮГІРОВ АТЫНДАҒЫ ЖЕТІСУ УНИВЕРСИТЕТІ» КЕ АҚ
НАО «ЖЕТИСУСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ И.ЖАНСУГУРОВА»
«ZHETYSU UNIVERSITY NAMED AFTER ILYAS ZHANSUGUROV»**

*Э.ғ.д., профессор Данияр Алтаевич Калдияровтың 60-жылдық мерейтойына арналған
«Жаһандық сын-қатерлер жағдайында ғылым мен білімнің тұрақты дамуы»
Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция*

МАТЕРИАЛДАРЫ

II бөлім

МАТЕРИАЛЫ

*Международной научно-практической конференции
«Устойчивое развитие науки и образования в условиях глобальных вызовов»,
посвященной 60-летию д.э.н., профессора Данияра Алтаевича Калдиярова*

II часть

MATERIALS

*of the International scientific and practical conference
«Sustainable Development of Science and Education in the Context of Global Challenges»
dedicated to the 60th anniversary of Doctor of Economics, Professor Daniyar Kaldiyarov*

II Part

Талдықорған/ Талдықорған/Taldykorgan, 2023

УДК 001
ББК 72
Ж 35

Редакция алқасы: Қ.М. Баймырзаев (бас редактор), А.С. Бахтаулова (бас редактордың орынбасары), Б.Р. Таубаев, Л.Н. Карашолакова, Д.Нұрмуханқызы, Г.Б.Тулешова, Э.О.Кыдырбаева, А.Е.Беделбаева

Редакционная коллегия: Қ.М. Баймырзаев (главный редактор), А.С. Бахтаулова (заместитель главного редактора), Б.Р. Таубаев, Л.Н. Карашолакова, Д.Нұрмуханқызы, Г.Б.Тулешова, Э.О.Кыдырбаева, А.Е.Беделбаева

Editorial colleague: K.M. Baimyrzaev (editor-in-chief), A.S. Bakhtaulova (deputy of editor-in-chief), B.R. Taubayev, L.N. Karasholakova, D.Nurmukhankyzy, G.B.Tuleshova, E.O.Kydyrbaeva, A.E.Bedelbayeva

Э.ғ.д., профессор Данияр Алтаевич Калдияровтың 60-жылдық мерейтойына арналған «ЖАҒАНДЫҚ СЫН-ҚАТЕРЛЕР ЖАҒДАЙЫНДА ҒЫЛЫМ МЕН БІЛІМНІҢ ТҰРАҚТЫ ДАМУЫ» Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. – Талдықорған, 2023 ж. 521 б.

Ж 35

Материалы Международной научно-практической конференции «УСТОЙЧИВОЕ РАЗВИТИЕ НАУКИ И ОБРАЗОВАНИЯ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛЬНЫХ ВЫЗОВОВ», посвященной 60-летию д.э.н., профессора Данияра Алтаевича Калдиярова. – Талдықорған, 2023 г. 521 с.

Materials of the International scientific and practical conference «SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF SCIENCE AND EDUCATION IN THE CONTEXT OF GLOBAL CHALLENGES» dedicated to the 60th anniversary of Doctor of Economics, Professor Daniyar Kaldiyarov. - Taldykorgan, 2023. 521 p.

ISBN 978-601-216-858-7

Жинақ материалдары білім беру мен ғылым саласында инновациялық зерттеу жұмыстарымен айналысатын ғалымдарға, докторанттарға және магистранттарға арналған.

Материалы сборника предназначены ученым, докторантам и магистрантам, занимающимся исследованиями в сфере образования и науке.

Collection of materials is intended for scientists, Master and Doctor students, who are interested in innovative research in education and science.

УДК 001
ББК 72

ISBN 978-601-216-858-7

© І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, 2023
© Имидждік саясат орталығы, 2023

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА МЕМЛЕКЕТ ПЕН ҚҰҚЫҚТЫ
ДАМУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ/ АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ
ГОСУДАРСТВА И ПРАВА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН/ ACTUAL PROBLEMS
OF DEVELOPMENT OF THE STATE AND LAW IN THE REPUBLIC OF
KAZAKHSTAN**

УДК 343. 163

**ПРОКУРАТУРА ОРГАНДАРЫНЫҢ СОТТА
МЕМЛЕКЕТТІҢ МҮДДЕСІН БІЛДІРУІНІҢ МАҢЫЗЫ**

*Абишев Чингиз Жанайдарович, І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Құқықтану білім беру бағдарламасының 2 курс магистранты, Талдықорған қ.*

Ғылыми жетекші: Сериев Б.А.

E-mail: cabishev00@gmail.ru, seriev_bolat@mail.ru

Мақалада прокуратура органдарының заманауи жүйесінде кадрларды іріктеу және орналастыру мәселелері қарастырылады. Прокуратура органдарына азаматтарды жұмысқа қабылдаудың жалпы тұжырымдамасы талданады, құқықтық және психологиялық аспектілерге назар аударылады. Қызметкерлерді прокурорлық лауазымдарға іріктеудің қалыптасқан практикасына, сондай-ақ болашақ прокурорлық қызметкерлер үшін психологиялық талаптарды тұжырымдайтын нормативтік актілерге сыни талдау жүргізіледі. Прокуратура қызметкеріне құқықтық және психологиялық сипаттама беріледі, прокуратура органдары жүйесінде кадрларды қабылдау мен орналастырудың құқықтық және психологиялық мәселелерін шешуге бағытталған тұжырымдар мен ұсыныстар тұжырымдалады.

Тірек сөздер: *Бас Прокурор, прокуратура органдары, қылмыстық іс*

В статье рассматривается проблематика подбора и расстановки кадров в современной системе органов прокуратуры. Анализируется общая концепция приема на работу граждан в органы прокуратуры, обращается внимание на юридические и психологические аспекты. Проводится критический анализ сложившейся практики подбора сотрудников на прокурорские должности, а также нормативных актов, формулирующих психологические требования для будущих прокурорских работников. Дается правовая и психологическая характеристика работника прокуратуры, формулируются выводы и предложения, направленные на решение юридических и психологических проблем приема и расстановки кадров в системе органов прокуратуры.

Ключевые слова: *Генеральный Прокурор, органы прокуратуры, уголовное дело*

The article deals with the problems of recruitment and placement of personnel in the modern system of the prosecutor's office. The general concept of hiring citizens in the prosecutor's office is analyzed, attention is drawn to legal and psychological aspects. A critical analysis of the current practice of selecting employees for prosecutorial positions, as well as regulations that formulate psychological requirements for future prosecutorial employees, is carried out. The legal and psychological characteristics of the prosecutor's office employee are given, conclusions and proposals aimed at solving legal and psychological problems of recruitment and placement of personnel in the system of the prosecutor's office are formulated.

Key words: *Prosecutor General, prosecutor's offices, criminal case*

Қазақстан Республикасы Конституциясының 83-бабына сай прокуратура сотта мемлекеттің мүддесін білдіреді.

Прокурорлар сотта мемлекеттің мүддесін білдіре отырып, адамдар мен азаматтардың конституциялық құқықтарының қорғалуын қамтамасыз етеді. Конституцияның 76-бабында сот билігі Қазақстан Республикасының атынан жүзеге асырылалды және азаматтар мен ұйымдардың құқықтарын, бостандықтарын мен заңды мүдделерін қорғауды, Республика Конституциясының, заңдарының, өзге де нормативтік-құқықтық актілерінің, халықаралық шарттарының орындалуын қамтамасыз етуді мақсат етіп қояды делінген. Ендеше сот пен прокуратура органдарының мақсаттары бір – сот процесінің әділ де, заңды өтуі, оның актілерінің заң талаптарына сай келуі. Сондықтан прокурорлардың сотта мемлекеттік мүддені білдіру, сот органдарының заңды қызметіне тікелей байланысты.

Жалпы сот жүйесі әр уақытта қоғам қажеттілігіне сай болуы және қызмет атқаруы тиіс. Іс жүзінде сот жүйесінде заңдарды қолдануда заңсыздыққа жол беру фактілері кездесуде. Сондықтан Қазақстан Республикасы прокуратура органдарына сотта мемлекеттің мүддесін білдіріп, заңсыздықтың алдын алуға, заңсыздықты анықтауға және оны жоюға шара қабылдау міндеттелген.

Прокуратураның қылмыстық істерді қарау кезінде заңдылықты қамтамасыз ету саласындағы міндеттері соттың міндеттерімен, мәнімен бірдей, ол әділ сот төрелігін жүзеге асырудан тұрады және іс жүргізу және заңды дұрыс қолдану. Оларды жүзеге асыру ең алдымен сенімді құқықтық негізге және бүкіл сот жүйесінің тиімді жұмыс істеуіне байланысты. Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкес, елде сот төрелігін тек сот жүзеге асырады. Азаматтық, қылмыстық және өзге де заңдық нысандағы сот ісін жүргізу сот билігі арқылы жүзеге асырылады.

Қазақстан Республикасының «Прокуратура туралы» заңының 1-бабына сәйкес прокурор сотта мемлекеттің мүдделерін білдіреді. Алайда прокуратураның бұл міндетін тура түсінуге болмайды өйткені адам мен азаматтың мүдделері екінші орында болмайды. Прокуратура сотта мемлекеттің мүдделерін қорғаумен бірге азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын бір уақытта қорғайды, өйткені жеке тұлғаның құқықтарын қорғау кез келген демократиялық мемлекеттің ажырамас міндеті. Іс жүргізу құқығының нормаларына сәйкес іс бойынша заңсыз сот актілерін белгілеу кезінде наразылық білдіріп қана қоймай және сол наразылық білдіру арқылы жауап беруге міндетті. Бұл жағдайда Қазақстан Республикасының ең жоғарғы заңы – ҚР Конституциясын басшылыққа алу керек. Себебі Конституция заң бұзушылықтарды анықтау және заң бойынша жою шараларын қабылдауды міндеттейтін тікелей акт. Прокурор мемлекеттік қылмыстық қудалауды қолдайды, бір жағынан қылмыстық қудалау функциясын орындайды, екінші жағынан оның сотта қатысуы істің ақиқатын анықтауға өз үлесін қосады және қылмыстық және қылмыстық іс жүргізу заңдарын дұрыс қолдану, заңды және негізделген үкім шығару [1].

Соттардың істерді қарау кезінде прокурорларға келесі міндеттер жүктеледі:

- соттың істің мән-жайын объективті зерттеуде заңның талаптарын жан-жақты және толық қамтамасыз ету керек және сотқа іс бойынша заңды, негізделген және әділ шешім қабылдауға көмектесу;

- процестің барлық кезеңдерінде заң бұзушылықтарды жою шараларын уақтылы қабылдау;

- әрбір заңсыз және негізсіз сот актісіне уақтылы наразылық білдіру, сонымен бірге іс бойынша заңды, ақылға қонымды және дәлелді қорытынды беру;

- заңды күшіне енген сот актілеріне шағымдарды терең және мұқият қарау, наразылық білдіруден бас тартқан жағдайда, дәлелді қорытынды шығарып, шағым берген тұлғаға дәлелді жауап жіберу;

Прокурор құқық қорғау қызметін атқара отырып, өз міндеттерін қатаң түрде заңға сәйкес және Бас Прокурордың нұсқауларына сәйкес орындауға міндетті.

Аудандық және оған теңестірілген деңгейде сот актілерінің заңдылығын прокурордың орынбасарлары және осы мақсатта арнайы бөлінген аудандық прокурорлардың көмекшілері қадағалайды. Оның ішінде облыстық және оған теңестірілген

прокуратурадағы прокурордың орынбасарлары мен тиісті басқармалар мен бөлімшелер. Қазақстан Республикасының Бас прокуратурасында басшылықты сот актілерінің заңдылығын қадағалау және сотта мемлекет мүдделерін білдіру департаменті атқарады. Департамент ведомстволық бағынысты прокуратуралардың жұмысын басқарып қана қоймай, сонымен бірге барлық жерде, төменде тұрған прокуратуралар арқылы нақты істерді қарау кезінде және бас прокуратураның басшылығымен бақылауға алынған жағдайларда заңдылықты қадағалайды.

Қазіргі уақытта аудандық және оған теңестірілген соттар бірінші сатыдағы соттар ретінде жұмыс істейді. Мамандандырылған соттардың қарауына жатқызылған қылмыстық істерді қоспағанда, аудандық сот және оған теңестірілген сот барлық қылмыстық істерге жатады. Қылмыстық істер жөніндегі мамандандырылған ауданаралық соттар қылмыстық істер жөніндегі мамандандырылған ауданаралық әскери соттардың қарауына жатқызылған жағдайларды қоспағанда, аса ауыр қылмыстардың қылмыстық істеріне жатады.

Облыстық және оған теңестірілген соттар апелляциялық және кассациялық сот қызметін атқарады. Апелляциялық шағымда облыстық және оған теңестірілген соттар апелляциялық шағымдардың (жеке) шағымдардың, аудандық және оған теңестірілген соттардың, кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі мамандандырылған ауданаралық соттардың және сот отырысы кезінде судья тапсырған мамандандырылған ауданаралық соттардың заңды күшіне енген үкімдері мен шешімдеріне наразылықтар бойынша істерді қарайды.

Кассациялық тәртіпте облыстық сот және оған теңестірілген сот алқабилер сотында шығарылған заңды күшіне енген үкімдерге және қылмыстық істер бойынша мамандандырылған ауданаралық соттардың шешімдеріне қарсы кассациялық (жеке) шағымдар, наразылық істерін, сондай-ақ сондай-ақ облыстық және оған теңестірілген соттың апелляциялық іс бойынша шығарылған үкімдері мен шешімдері қарайды. (Қазақстан Республикасы Қылмыстық процесстік кодексінің 423-бабының 3-бөлігінде көрсетілген қаулыларды қоспағанда) [2].

Қазақстан Республикасының Жоғарғы Соты қадағалау органының соты ретінде әрекет етеді, тараптардың өтініші бойынша және прокурордың наразылықтары бойынша істерді қарайды:

- Аудандық және оған теңестірілген соттар, қылмыстық істер жөніндегі мамандандырылған ауданаралық соттар, қылмыстық істер жөніндегі мамандандырылған ауданаралық әскери соттар, кәмелетке толмағандарға арналған мамандандырылған ауданаралық соттар, әскери гарнизондық соттардың қорытынды үкімдер мен ережелері;
- облыстық және оған теңестірілген соттардың заңды күшіне енген, апелляциялық істерді қарау кезінде шығарылған үкімдері мен шешімдері;
- Кассациялық тәртіппен облыстық және оған теңестірілген соттарда заңды түрде күшіне енген ережелер;

Барлық прокурорлар қадағалау саласына қарамастан мерзімді түрде істерді қарау кезінде сот жұмысына қатысуға міндетті. Прокуратура органдарының қызметінде олардың деңгейіне қарамастан прокурорлық ісінде жұмысты дұрыс ұйымдастыру, тиімді формалары мен әдістерді қолдану басты орын алады. Жұмысты ұйымдастырудың маңызды аспектісі сот актісінің заңдылығы мен негізділігін тексеру болып табылады. Бірде-бір сот актісін бақылаусыз қалдырмау үшін сотта қаралған қылмыстық істер бойынша есепке алу журналын уақытында жүргізуге назар аудару қажет. Сот актілерінің заңдылығын қадағалайтын прокурорлардың жұмысын ұйымдастырудағы маңызды бағыт - сот актілерінің заңдылығын қадағалауды жүзеге асыратын органдар тиісті қорытындыларды жүргізу, сондай-ақ прокурорлық қадағалауды жүзеге асырудың деңгейі мен тиімділігін бағалау мақсатында осы жұмыстың барлық мәліметтерін тұтастай көрсететін тиісті есепке алуды жүргізу болып табылады.

Сот төрелігін жүзеге асырудың сапасын жақсарту үшін қылмыстық істердің уақтылы болуына, қарау мерзімдерінің сақталуына, сот ісін негізсіз тоқтата тұрудың немесе кейінге шегерудің себептерін анықтауға және жоюға бақылауды күшейту бойынша

ұйымдастырушылық шаралар қабылдануы керек. Сот төрелігін жүзеге асырудағы заңдылықтың жай-күйін талдау нәтижелері прокурорлық қадағалауды жүзеге асырудағы кемшіліктерді жою, оның тиімділігін арттыру мақсатында жедел кеңесте талқылануы керек.

Прокурорлық қадағалаудың тиімділігін арттырудың маңызды тәсілі төменгі сатыдағы прокуратура органдарында мерзімді тексерістер жүргізу болып табылады, олар қадағалауды жүзеге асырудағы кемшіліктерді анықтап, жояды, сонымен қатар қадағалаудың жетілдірілген әдістерін және заң бұзушылықтарға прокурорлық ықпал етудің неғұрлым тиімді құралдарын ұсынады.

Мемлекеттік айыптаушылардың жыл сайынғы конкурстарын өткізу және олардың ішіндегі ең үздіктерін прокуратура басшысының бұйрығымен көтермелеу, айыптауды білікті қолдау мен шешендік өнердің үлгісі ретінде - мемлекеттік айыптаушылардың сөздерінің жинағы түрінде сотта прокурорлардың неғұрлым сәтті сөйлеген сөздерінің мәтіндерін басып шығару өте пайдалы. Мұндай жинақтар әсіресе жас мамандарға сотта сөз сөйлеуді дайындау, олардың біліктілігін арттыру және кәсіби деңгейін арттыру үшін қажет [3, 88].

Бас Прокурор істерді соттарда объективті қарауды қамтамасыз ету, мемлекеттік айыптауды білікті қолдау және іс бойынша негізделген және заңды қорытынды беру жолымен заңды дұрыс қолдану, соттардың қылмыстық істерді қарауына белсенді қатысу, сот және тергеу қателіктерін түзету бойынша мәселелерді уақтылы қою, сот төрелігін іске асыру кезінде кез келген заң бұзушылықтар бойынша пәрменді шаралар қабылдау міндеттерін қояды. Прокурорларға сотта орын алған ұстанымның заңдылығы мен құзыреттілігі үшін жеке жауапкершілік жүктелген.

Қазақстан Республикасының Қылмыстық процесстік кодексінің қабылдануымен айыпталушыны сотқа беру сатысы іс бойынша сотқа дейінгі іс жүргізу кезеңіне ауыстырылды және прокурорға жүктелген. Осыған байланысты прокурор тек қана жүргізілген тергеудің толықтығы, объективтілігі және негізділігін тексеріп қана қоймай, сондай-ақ өз пікірі мен шешімін іс жүргізумен ресімдейді, ол бойынша айыпталушыны сотқа беру туралы қаулы шығарады. Бұл прокурорға жүргізген тергеуі және оны сотта қарау нәтижесі үшін заңды түрде жеке жауапкершілік бекітеді, бұл прокурордан кәсіби білімді, заңдылықты бұзудың барлық фактілері бойынша принципті ұстануын және қабылданған шешімдер үшін жауапкершілікті талап етеді.

Прокурорлар қылмыстық іс қозғалғанға дейін алынған нақты деректер, мерзімін ұзартпай өтініш бойынша қабылданған шешімдер мен қылмыстар туралы хабарламалар (жоғары он күн, ерекше жағдайларда - бір айға дейін) рұқсат етілген дәлел ретінде танылуы мүмкін емес екенін білуі қажет.

Анықтау мерзімі аяқталғаннан кейін алынған нақты деректер іс бойынша іс жүргізуді қайта қалпына келтірмей тоқтата тұру кезеңінде оны тоқтата тұру (сараптама тағайындау жағдайларын қоспағанда) айыпталушыны іс материалдарымен таныстыру, айыптау қорытындысымен бірге іс прокурорда болғанда, жарамсыз дәлелдемелер деп танылады.

ҚР Қылмыстық-процестік кодексіне сәйкес нақты деректер, егер олар осы Кодекстің талаптары бұзыла отырып алынса, алынған нақты деректердің анықтығына сотқа дейінгі тергеп-тексеру немесе істі сотта қарау кезінде процеске қатысушыларды заңмен кепілдік берілген құқықтарынан айыру немесе құқықтарына қысым көрсету арқылы немесе қылмыстық процестің өзге де ережелерін бұзу арқылы ықпал етсе немесе ықпал етуі мүмкін болса, оның ішінде:

1) азаптауды, зорлық-зомбылықты, қорқытуды, алдауды, сол сияқты өзге де заңсыз әрекеттер мен қатыгез қарым-қатынасты қолдану арқылы;

2) қылмыстық процеске қатысатын адамға өз құқықтары мен міндеттері жөнінде түсіндірмеу, толық немесе дұрыс түсіндірмеу салдарынан туындаған оның жаңылысуын пайдалану арқылы;

3) осы қылмыстық іс бойынша іс жүргізуді жүзеге асыруға құқығы жоқ адамның процестік әрекетті жүргізуіне байланысты;

4) қарсылық білдірілуге жататын адамның процестік әрекетке қатысуына байланысты;

5) процестік әрекетті жүргізу тәртібін елеулі түрде бұзу арқылы;

6) белгісіз көзден не сот отырысында анықтала алмайтын көзден;

7) дәлелдеу барысында қазіргі заманғы ғылыми білімге қайшы келетін әдістерді қолдану арқылы алынса, дәлелдемелер ретінде пайдалануға жол берілмейді деп танылуға тиіс.

2. Қылмыстық процесте нақты деректердің дәлелдемелер ретінде пайдаланылуына жол бермеуді, сондай-ақ оларды шектеп пайдалану мүмкіндігін анықтау органы, анықтаушы, тергеуші, прокурор немесе сот өз бастамасы бойынша немесе тараптың өтінішхаты бойынша белгілейді. Анықтау органы, анықтаушы, тергеуші, прокурор немесе судья дәлелдемелерге жол бермеу туралы мәселені шеше отырып, әрбір жағдайда жол берілген бұзушылықтың нақты қалай көрініс тапқанын анықтауға және уәжді шешім қабылдауға міндетті.

3. Егер күдіктінің, жәбірленушінің және куәнің айғақтары, сарапшы-ның, маманның қорытындысы, заттай дәлелдемелер, тергеу және сот әрекеттерінің хаттамалары және өзге де құжаттар қылмыстық іс материалдарының тізімдемесіне енгізілмесе, оларды айыптау негізіне жатқызуға болмайды. Күдіктінің одан куә ретінде алдын ала жауап алу барысында берген айғақтары дәлелдемелер ретінде таныла алмайды және оларды оның жұбайына (зайыбына) және жақын туыстарына қарсы қолдануға, сондай-ақ күдіктіні айыптау негізіне жатқызуға болмайды.

Сот істерін талап еткен кезде іс жүргізу қарым-қатынасын қатаң сақтау қажет. Атап айтқанда істер қадағалау шағымы бойынша және прокуратура органдарының жұмыс жоспарын орындау үшін прокурорлардың бастамасы бойынша талап етілуі мүмкін. Бұл ретте сұрау салуда істі талап ету себептерін көрсету ұсынылады.

Олар бойынша сот актілері заңды күшіне енген істерді және жаңадан ашылған мән-жайларды сот және прокурор қадағалау тәртібімен тексереді.

Бас Прокурордың бұйрығына сай барлық прокуратура қызметкерлері сотта қаралатын істерге қатысып, білікті қорытынды беруге міндетті.

Сапалы қадағалау жасау үшін прокуратурада сотта қаралатын және қаралған істердің есебі алынып, істер пәндік принципі және бекітілуіне байланысты көмекшілерге бекітіліп, олардың сапалы қадағалау жасауына басшылық жасалып отырады. Прокуратурада әрбір қылмыстық іс бойынша қадағалау өндірісі жасақталып, олар сотқа қатысатын қызметкерлерге тапсырылып, іс бойынша заңды шешім алынып, олар заң талабына сай орындалғанынша бақылауда болады [5, 86].

Прокурор сотта қаралатын істермен алдын ала танысып, істің заң талабына сай тергелгенін тексеріп, сотта зерттеуге жататын мәселелерді анықтап, жоспарлап қою қажет. Іс қарау кезінде туындаған мәселелер бойынша басшыларына баяндап, тәжірибе алмасып отыру, заңдылықты нығайтуға көмектеседі. Іс қаралып болғаннан кейін сотқа қатысқан қызметкер прокурорға есеп береді. Қазақстан Республикасының «Прокуратура туралы» Заңы мен Бас Прокурордың бұйрығына сай прокурорлар өздері қатыспаған істер бойынша да сот қаулыларының заңдылығының міндетті түрде тексеріп, заңсыздық анықталған жағдайда, оны жоюға шара қарастыру қажет.

Барлық прокуратура органдары сотта іс қараудың және сотта мемлекеттік мүддені білдіру практикасын, заңдылықтың сақталу деңгейі мен прокурорлар ықпалының пәрменділігін қорытындылап, оның нәтижесі бойынша тиісті шешім алып отыру, олардың жұмыстарын әрі қарай жоспарлауына оңтайлы көмек етеді.

Әділ сот төрелігінің іске асуына ықпал ету мақсатында прокурорлар сотқа жіберілген істердің заңда көрсетілген мерзімінде қаралуы, сотталушылардың қамауда отыру мерзімінің сақталуы, сот отырысының кейінгі қалдырылуының, тағайындаған жазаның заңдылығына аса назар аударып отырады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы. 30.08.1995 // https://www.akorda.kz/ru/official_documents/constitution
2. Қазақстан Республикасының қылмыстық процесстік кодексі. 2014 жылғы 4 шілдедегі № 231-V ҚРЗ // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000231>
3. Прокуратура в зарубежных странах: Учебник / Э.Б. Мухамеджанов.- Алматы: Нұр-Пресс, 2005. – 355 с.
4. Қазақстан Республикасының қылмыстық кодексі. 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V ҚРЗ // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226>
5. Прокуратура - Қазақстан Республикасындағы заңдылықты қадағалауды жүзеге асырушы орган ретінде: Магистрлік диссертация. Мамандығы: 6М030100 Заңтану / С.С. Қараулов.- Талдықорған, 2012. – 121 б.

УДК 343. 163

ПРОКУРАТУРА ОРГАНДАРЫ ҚЫЗМЕТІНІҢ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚТЫҚ АКТІЛЕРІНІҢ НЕГІЗГІ БАҒЫТТАРЫ

*Абишев Чингиз Жанайдарович, І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Құқықтану білім беру бағдарламасының 2 курс магистранты, Талдықорған қ.*

Ғылыми жетекші: Сериев Б.А.

E-mail: cabishev00@gmail.ru, seriev_bolat@mail.ru

Мақалада Қазақстандағы прокуратура қызметінің ұйымдастырушылық ерекшеліктері қарастырылады. Заң шығарушы Қазақстан Республикасы прокуратура органдарының ерекше құқықтық мәртебесінің негізіне алған тұжырымдамалық қағидаттар ашылады, осы қағидаттарды көрсетудің маңызды нысаны ретінде прокуратура органдарының функцияларын егжей-тегжейлі талдау жүзеге асырылды. Қолданыстағы заңнаманың қаралған ережелерінің, сондай-ақ жалпыланған доктриналық ұстанымдардың негізінде ықтимал ұтымды шаралар туралы бірқатар тұжырымдар тұжырымдалды, оларды қабылдау Қазақстан Республикасы прокуратурасы қызметінің негізгі функциялары мен қағидаттарын іске асыру саласында автор анықтаған проблемаларды жоюға жәрдемдесетін болады.

Тірек сөздер: Бас Прокурор, прокуратура органдары, нормативтік құқық акт

В статье рассматриваются организационные особенности деятельности прокуратуры в Казахстане. Раскрываются концептуальные начала, положенные законодателем в основу специфического правового статуса органов прокуратуры Республики Казахстан, осуществлен подробный анализ функций органов прокуратуры как важной формы проявления данных начал. На основе рассмотренных положений действующего законодательства, а также обобщенных доктринальных позиций сформулирован ряд выводов о возможных рациональных мерах, принятие которых будет содействовать устранению выявленных автором проблем в области реализации основных функций и принципов деятельности прокуратуры Республики Казахстан.

Ключевые слова: Генеральный Прокурор, органы прокуратуры, нормативный правовой акт

The article discusses the organizational features of the Prosecutor's office in Kazakhstan. The conceptual principles laid down by the legislator as the basis for the specific legal status of the Prosecutor's office of the Republic of Kazakhstan are revealed, a detailed analysis of the functions of the prosecutor's office as an important form of manifestation of these principles is carried out. On the basis of the considered provisions of the current legislation, as well as generalized doctrinal positions, a number of conclusions are formulated about possible rational measures, the adoption of which will contribute to the elimination of the problems identified by the author in the implementation of the main functions and principles of the Prosecutor's Office of the Republic of Kazakhstan.

Key words: Prosecutor General, prosecutor's offices, regulatory legal act

Қазақстан Республикасының прокуратура органдары қызметінің негізгі бағыттары мен мазмұны Қазақстан Республикасы Конституциясының 83-бабының 1-тармағы мен «Прокуратура туралы» Қазақстан Республикасы Заңының 1-4-баптарында айқындалған.

Қазақстан Республикасы Конституциясы мен заңдарының үстемдігін қамтамасыз ету, адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын қорғау мақсатында прокуратура мемлекет атынан:

1) Конституциясының, заңдардың және Қазақстан Республикасы Президентінің жарлықтары мен өзге де нормативтік-құқықтық актілердің дәлме-дәл әрі біркелкі қолданылуын жоғары қадағалауды жүзеге асырады;

2) Конституцияны, заңдарды, Қазақстан Республикасы Президентінің жарлықтарын және өзге де нормативтік-құқықтық актілерді бұзушылықтарды анықтайды және оларды жою шараларын қолданады;

3) Қазақстан Республикасының Конституциясы мен заңдарына қайшы келетін заңдарына және басқа да құқықтық актілерне наразылық білдіреді;

4) адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарының, заңды тұлғалар мен мемлекеттің заңды мүдделерінің сақталуына қадағалауды жүзеге асырады;

5) жедел - іздестіру қызметінің заңдылығын қадағалауды жүзеге асырады;

6) анықтама мен тергеудің заңдылығын қадағалауды жүзеге асырады;

7) әкімшілік іс жүргізудің заңдылығын қадағалауды жүзеге асырады;

8) атқарушылық істер жүргізудің заңдылығына қадағалауды жүзеге асырады;

9) өз құзыреті шегінде мемлекеттік органдардың норма шығарма- шылық қызметіне қатысады;

10) сотта мемлекеттің мүддесін білдіреді;

11) заңда белгіленген тәртіп пен шекте қылмыстық қудалауды жүзеге асырады;

12) статистикалық көрсеткіштердің тұтастығын, объективтілігін және жеткіліктілігін қамтамасыз ету мақсатында мемлекеттік құқықтық статистиканы қалыптастырады, арнайы есепке алуды жүргізеді, құқықтық статистика және арнайы есепке алу саласындағы заңдардың қолданылуын қадағалауды жүзеге асырады;

13) заңдылықты, құқықтық тәртіпті және қылмысқа қарсы күресті қамтамасыз ету жөніндегі қызметті үйлестіреді;

14) халықаралық құқықтық ынтымақтастық саласындағы заңдардың қолданылуын қадағалауды жүзеге асырады;

15) Қазақстан Республикасының «Прокуратура туралы» Заңында Қазақстан Республикасының өзге де заңдарында және Қазақстан Республикасы Президентінің актілерінде айқындалған өзге де функцияларды жүзеге асырады.

Прокуратура органдары қызметінің бұл негізгі бағыттары бір-бірімен тығыз байланыста. Барлығы да прокурорлық қадағалауды жүзеге асырумен ұштасады, әрі сол арқылы туындайды. Көрсетілген прокуратура органдары қызметінің негізгі бағыттарын жүзеге асыру кезінде, заңсыздықты анықтап, олардың жойылуына шара қабылдайды, қылмыстың сипаты анықталған кезде қылмыстық қудалауды жүзеге асырып, қылмыстық іс қозғайды немесе заңсыз қозғалған қылмыстық істерді қысқарту, заңсыз қаулыларды бұзу және т.б шаралар қабылдайды [1].

Қазақстан Республикасының прокуратурасы статистикалық көрсеткіштердің тұтастығын, объективтілігін және жеткіліктілігін қамтамасыз ету мақсатында мемлекеттік құқықтық статистиканы қалыптастырады, арнайы есепке алуды жүргізеді, құқықтық статистика және арнайы есепке алу саласындағы заңдардың және халықаралық құқықтық ынтымақтастық саласындағы заңдардың қолданылуын қадағалауды жүзеге асырады.

Сонымен бірге прокуратура органдары құқық қорғау және өзге де мемлекеттік органдардың заңдылықты, құқықтық тәртіпті және қылмысқа қарсы күресті қамтамасыз ету жөніндегі қызметін үйлестіруді осы органдардың өзара іс-қимылына қол жеткізу, өзара ақпарат алмасу және ортақ міндеттер мен мақсаттарды іске асыру үшін олардың іс-

әрекеттерін үйлестіру арқылы жүзеге асырады. Прокуратура органдары көрсетілген қызметті Бас прокуратураның, облыстардың прокуратуралары мен оларға теңестірілген прокуратуралардың жанынан құрылатын тұрақты жұмыс істейтін Үйлестіру кеңестерінің шеңберінде жүзеге асырады.

Үйлестіру кеңестері өз қызметін Қазақстан Республикасының Конституциясына, заңдарына, Қазақстан Республикасының Заңдылықты, құқықтық тәртіпті және қылмысқа қарсы күресті қамтамасыз ету жөніндегі Үйлестіру кеңесі туралы ережеге сәйкес жүзеге асырады. Ол ережені Қазақстан Республикасының Президенті бекітеді.

Заңдардың, Қазақстан Республикасы Президенті Жарлықтарының, өзге де нормативтік-құқықтық актілердің дәл әрі бірыңғай қолданылуын жоғары қадағалау тексерулер және заңдылықтың жай-күйіне талдау жүргізу арқылы жүзеге асырылады.

Заңдардың қолданылуына тексерісті прокурор өз өкілеттігі шегінде тексеріс жүргізу туралы қаулы шығарғаннан кейін:

1) Қазақстан Республикасы Президентінің тапсырмасына;

2) заңды бұзушылық туралы өтініштерге, шағымдарға, хабарларға және басқа да мәліметтерге;

3) заң бұзушылық белгілерінің тікелей анықталуына;

3-1) жоспарлы тексерулер жүргізудің жыл сайынғы жиынтық жоспарына;

4) жоғары тұрған прокурордың тапсыруына және сұрау салуына байланысты жүргізеді.

Сонымен қатар тексеруді прокурор өзге де тиісті құзыретті органға тапсыруы мүмкін, ол тексерістің нәтижелері туралы прокурорға заңда немесе прокурор белгілеген мерзімде хабарлауға міндетті.

Заңдардың қолданылуын тексеру бір ай мерзімнің ішінде жүргізіледі. Тексерісті тағайындаған прокурор жоғары тұрған прокурордың келісімімен оның жүргізу мерзімін ұзарта алады.

Прокурордың барлық іс-әрекеттері мен прокурорлық қадағалау актілері, егер олар ҚР «Прокуратура туралы» заңында және басқа нормативтік-құқықтық актілерде белгіленген тәртіппен нысандарда жасалған болса, заңда белгіленген салдарларға әкеліп соғады.

Прокурордың өз өкілеттігін жүзеге асыруына кедергі келтіру немесе оған заңсыз шешім қабылдату мақсатында қандай да болсын нысанда ықпал ету, прокурорлардың қаулыларын, ұйғарымдарын, нұсқауларын, талаптарын орындамау заңмен белгіленген жауапкершілікке әкеліп соғады.

Прокуратураның талап етуі бойынша тиісті органдар мен өкілетті адамдар:

1) қажетті материалдар мен мәліметтерді өтеусіз (ақысыз) және Қазақстан Республикасының заң актілерінде белгіленген коммерциялық, банктік және заңмен қорғалатын өзге де құпияны кұрайтын мәліметтерді жария етуге қойылатын талаптарды сақтай отырып беруге;

2) тексеріске қатысу және қорытынды беру үшін мамандарды бөлуге;

3) прокурорлардың қадағалау қызметін қамтамасыз ету және олардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін өзге де қажетті шаралар қолдануға міндетті.

Прокурордың өз құзыреті шегінде берген талаптары (сұрау салулары, тапсырмалары, нұсқаулары) мемлекеттік органдардың, лауазымды, жеке және заңды тұлғалардың орындауы үшін міндетті. Талап етілген ақпарат прокуратура органдарына заңдарда белгіленген нысандарда, сол сияқты прокурор белгілеген тәртіппен мерзімде беріледі [1].

Прокурорлардың өз құзыреті шегінде тексеру мәселелері бойынша мемлекеттік органдардың, меншік нысанына қарамастан, ұйымдардың үй-жайларына кідіріссіз кіруге, олардың басшыларында және басқа да лауазымды адамдарында кідіріссіз қабылдануға, іс материалдары тікелей сот ісін жүргізуде жатқан кездегі жағдайларды қоспағанда, құжаттар мен материалдарға сот істерімен танысуға қол жеткізуге және оларды соттан талап етіп алдыруға құқығы бар [2, 53].

Лауазымды адамдар мен азаматтар прокурордың талап етуі бойынша айғақтар беру үшін оларға белгіленген уақытта келуге міндетті. Шақыру жазбаша хабарлама шақыруымен рәсімделеді және қолхат алынып тапсырылады. Хабарлама телефонограмамен,

жеделхатпен немесе оның тиісінше берілуін қамтамасыз ететін басқа байланыс құралдары пайдаланыла отырып та жіберілуі мүмкін.

Прокурордың заңды талаптарын орындамау не прокурордың талабы бойынша дәлелсіз себептермен келмей қалу Қазақстан Республикасының заңдарында көзделген жауаптылыққа әкеп соғады. Прокурор ұйғарымдары мен қаулылары орындалмаған жағдайда өз құзыреті шегінде оларды мәжбүрлеп орындатуға құқылы.

Прокурор заңда көзделген басқа жағдайлар мен тәртіпті қоспағанда, өзі жүргізіп жатқан істер мен материалдардың мәні бойынша қандай да бір түсініктемелер беруге, сондай-ақ оларды кімге де болсын танысу үшін беруге міндетті емес. Өзі жүргізіп жатқан тексерулер мен істердің материалдарын олар аяқталғанға дейін прокурордың рұқсатынсыз жария етуге ешкімнің құқығы жоқ.

Қазақстан Республикасы прокуратурасы өзінің басты міндетін заңдар мен заң актілерінің бірыңғай, дәлме-дәл қолданылуын қадағалауды жүзеге асыруда анықтаған заң бұзушылықты жою жөніндегі заңда белгіленген негіз бен тәртіп бойынша прокурорлық қадағалау актілерін шығарады.

Прокуратураның құқықтық актілерінің жүйесі ҚР «Прокуратура туралы» Заңының 23-бабында көрсетілген. Оларды төмендегідей үш топқа жүйелеуге болады:

- 1) прокурорлық қадағалау актілері: наразылық, санкция, нұсқау, ұсыну, қаулы;
- 2) прокурорлық ден қою актілері: өтінішхат, арыз, үндеу, заңды түсіндіру;
- 3) прокуратураны ұйымдастыру және оның қызметі мәселелерін реттейтін актілер: бұйрықтар, өкімдер, ережелер, нұсқаулықтар, регламенттер және басқалар құрайды.

Прокуратураның ережелері мен нұсқаулықтары тиісті прокурорлардың бұйрықтарымен бекітіледі.

Прокурорлық қадағалау актілері заң бұзушылықты жою, әділеттікті орнықтыру, келген зиянды қалпына келтіру, заңсыздықтың алдын алуға бағытталып, дәл уағында, заң шеңберінде шығарылып, орындалуы қамтамасыз етілуімен де тиімді.

Нормативтік-құқықтық актілердің қолданылуын тоқтата тұратын прокурорлық қадағалау актілері бұқаралық ақпарат құралдарында жариялануға тиіс.

Прокурор Конституцияға, заңдарға және Республика Президентінің актілеріне қайшы келетін нормативтік және өзге де актілерге, мемлекеттік органдар мен лауазымды адамдардың шешімдері мен іс-әрекеттеріне жазбаша наразылық білдіреді [1].

Наразылықта прокурор заңсыз актінің күшін жоюды не оны Конституцияға және заңдарға сәйкес келтіруді, сондай-ақ лауазымды адамның заңсыз әрекеттерін тоқтатуды және бұзылған құқықты қалпына келтіруді талап етеді. Сонымен қатар прокурор наразылық жасалған актінің не іс-әрекетті орындалуын наразылық бойынша шешім қабылдағанға дейін тоқтата тұруға хақылы. Бірақ заңдарға жасалған наразылық олардың қолданылуын тоқтатпайды.

Прокурор наразылықта қандай заңның нормалары бұзылды, оны қалай жою керектігін көрсетеді. Наразылықты келтірген адамның аты жөні, лауазымы, жазылған орны мен уақыты көрсетіледі. Наразылықты аудан, қала, облыс, Бас прокурор және олардың орынбасарлары келтіріп, қол қоя алады. Наразылық оны шығарған органға немесе жоғарғы тұрған органға беріледі.

Лауазымды адамдардың заңсыз шешімдері мен іс-әрекеттеріне наразылық дәл осындай тәртіппен білдіріледі. ҚР «Прокуратура туралы» Заңының 24-бабының талаптарына сай, прокурордың наразылығын тиісті орган немесе лауазымды адам он күн мерзім ішінде қарауға тиіс, әрі наразылықтың қаралатын күнін прокурорға хабарлауға міндетті. Прокурор наразылықты қараған кезде қатысуға құқылы.

Прокурор апелляциялық не қадағалау жолымен соттың үкіміне, шешіміне не басқа қаулыларына наразылық жасайды. Ол наразылықтардың сотта қаралу мерзімі процессуалдық заңдарда белгіленеді. Наразылық заң талаптарына сай немесе уағынан кешіктіріліп келтірілген жағдайда оны келтірген прокурор, не жоғары тұрған прокурор арқылы қайтарылып алынуға тиісті.

Прокурордың көп қолданатын құқықтық актілерінің бірі - қаулы.

Заңның бұзылу сипатына қарай прокурор қылмыстық іс қозғау, тәртіптік іс жүргізу туралы, әкімшілік құқық бұзушылық туралы іс жүргізу жөнінде қаулы шығарады. Сонымен қатар прокурор заңның қолданылуына тексеріс жүргізу туралы, заңсыз құқықтық актіні алдырып тастау, қарау, тұмшалау салу (арест) туралы, тиым салу-шектеу сипатындағы шараларды жою немесе алып тастау туралы, күшін тоқтата тұру туралы, жеткізу (күштеп әкелу) туралы және заңда көзделген басқа да реттерде қаулы шығаруға құқылы [3, 156].

Прокурордың қаулысын уәкілетті орган немесе лауазымды адам заңмен белгіленген мерзімде, ал мұндай мерзім болмаған кезде, прокурордың көрсеткен мерзімінде міндетті түрде орындауға тиіс. Қаулының орындалу нәтижесі прокурорға жазбаша хабарлануға жатады. Бұл міндеттерді орындамау Қазақстан Республикасының заңдарында көзделген жауапкершілікке әкеліп соғады. Әкімшілік құқық бұзушылық туралы Қазақстан Республикасының Кодексінің 664, 665, 666-баптары прокурордың шақыруына келмеу не оның қаулыда көрсеткен талаптарын орындамау, хабарламау кезіндегі әкімшілік құқық бұзушылық үшін жауапкершілікті қарайды [4].

Прокурордың құқықтық актілеріне қойылатын жалпы талап олар заңды, толық, әділ шындық, уақтылы, тіл мен эстетикалық талапты сақтай отырып түзілуі керек.

Прокурорлық актілердің заңдылығы дегеніміз - прокурорлық актілердің мазмұны құқықтық-нормативтік актілерге сай және оны сол актіге қол қоюға өкілетті прокурор қызметкері қол қоюымен анықталады.

Прокурорлық құқықтық актілерге қойылатын келесі талап, олардың толық болуы, яғни онда заңдық мағынасы бар, керекті хабарламалар көрсетілуінің қажеттілігі. Прокурорлық актіде көрсетілген хабарламалар ешбір бұрмалаусыз, тек шындыққа сай болуы қажет. Сонымен қатар, құқықтық актілер уақтылы рәсімделіп, тиісті органға жіберілуі тиіс [5, 71].

Тіл мен эстетикалық талап - қысқа, логикалық және сауаттылық.

Құқықтық актілерге көрсетілген жалпы талаппен қатар, ерекше талаптар қойылады, олар алынған шешімнің негізділігі, яғни жинақталған материалға сай болуы; дәлелділік - құжатта алынатын шешімнің дұрыстығына жеткілікті дәлелдердің болуы; әділеттілігі – алынатын шешім істің мән-жайына және соған қатысты субъектінің жеке басының жағдайына сай болуы.

Прокурорлар өз құзыреті шегінде прокуратура органдарының жұмысын ұйымдастыруға байланысты бұйрық, өкім, нұсқау, нұсқаулық, ереже қабылдайды. Ережелер мен нұсқаулықтар тиісті прокурордың бұйрығымен бекітілді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақстан Республикасының «Прокуратура туралы» 2017 жылғы 30 маусымдағы № 81-VI ҚРЗ // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1700000081>
2. Прокурорский надзор в Республике Казахстан: Учебник.— Алматы: Издательство «NURPRESS», 2010.— 356 с.
3. «ҒЫЛЫМ, БІЛІМ ЖӘНЕ ИННОВАЦИЯ – ҚАЗАҚСТАН-2050» стратегиясының орындалуының маңызды факторлары» халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. 24-25 қазан. Талдықорған, 2017 ж. – 173-176 бб.
4. Қазақстан Республикасының әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексі. 2014 жылғы 5 шілдедегі № 235-V ҚРЗ // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000235>
5. Журсимбаев С.К. Обеспечение прокурором прав личности на предварительном следствии. – Алматы: 2007, - 143 с.

УДК 343.9

КОМПЬЮТЕРЛІК ҚЫЛМЫСТАРДЫ КРИМИНАЛИСТИКАЛЫҚ ҚҰРАЛДАР МЕН ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУ АРҚЫЛЫ ТЕРГЕУ

Алибеков С.К.

Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті
з.ғ.к., доцент

Мақалада компьютерлік қылмыстар туралы істер бойынша криминалистикалық құралдар мен технологияларды қолдану арқылы дәлелдемелерді жинаудың жекелеген мәселелері талданған. Мақала негізінен шетелдік ғалымдардың жүргізген зерттеулеріне талдау жасау жолымен дайындалған

Кілт сөздер: компьютер, қылмыстар, криминалистикалық құралдар, тергеу;

В данной статье рассмотрены отдельные проблемы сбора доказательств по уголовным делам о компьютерных преступлениях с использованием криминалистических средств и технологии. Статья подготовлена путем анализа работ иностранных ученых.

Ключевые слова: компьютер, преступления, криминалистические средства, расследование;

This article discusses some problems of collecting evidence in criminal cases of computer crimes using forensic tools and technology. The article was prepared by analyzing the works of foreign scientists.

Keywords: computer, crimes, forensic tools, investigation.

Мақаланың басты мақсаты – компьютерлік криминалистикаға және компьютерлік жүйелер мен икемді құрылғылардан қылмыстық істі тергеу кезінде пайдаланылатын цифрлық дәлелдемелерді алу барысында қолданылатын әдістерге шолу жасау. Сонымен бірге мақалада криминалистиканың қазіргі уақыттағы проблемалары: мобилді криминалистика, виртуалды криминалистика және анти-криминалистика мәселелері сөз болады.

Қазіргі уақытта пайдаланушылардың басым көпшілігі барынша икемді бола бастағасын және өзара байланысты құрылғыларды пайдаланатындықтан, компьютерлер көптеген қақтығыстардың себептері мен тергеудің объектісіне айнала бастады.

Сотқа дейінгі тергеп-тексеруде және сот тергеуінің барысында цифрлық сот сарапшыларының тәлімдеріне сәйкес, жәбірленуші тараптарға тиесілі болып табылатын электрондық құрылғылардан алынатын маңызды мәліметтер дәлелдемелер ретінде жиі орын ала бастады.

Құқық қорғау органдарының қызметкерлері кейбір кездерде электрондық құрылғылардан дәлелдемелерді алуға мамандандырылған компьютерлік криминалистердің мәліметтеріне жүгінеді; бұл сарапшылар полиция, қылмыстық куғындауды жүзеге асыруға күзиретті басқа да органдардың қызметкерлерімен тікелей жұмыс жасауға жұмылдырылған, олар қылмыстық істерді ашуға жәрдем беретін цифрлық дәлелдемелерді табуға, сақтауға, оларға талдау жасауға және дәлелдеме ретінде ұсынуға көмектеседі.

Компьютерлік сараптауды әрине, сарапшылардың жүзеге асыратындығы белгілі, олай болса олардың қызметтік міндеттері нені қамтуы тиіс.

Америкалық зерттеуші Холл Диллон сот сарапшыларының қызметі «қылмыскерлерді идентификациялау және оларға қатысты айғақтарға талдау жасауға көмек беруден тұрады» деп атап көрсетеді. Сот сарапшылары өте күрделі құралдар мен техиканы қоса алғандағы жаратылыс тану ғылымдарын, математиканы пайдалана отырып дәлелдемелерге талдау жасайды [1].

Қажетті дайындықтан өткен және біліктілігі жоғары мамандар цифрлық дәлелдемелерді жинау және оларға талдау жасаумен байланысты міндеттерді құқық қорғау

органдарында және жеке секторда атқарады. Сонымен қатар олар тергеу және сот мекемелерінде пайдалану үшін тұжырымды есеп берулерді жасақтауға жауапты болып табылады. Зертханаларда жүргізетін жұмыстарына қосымша олар оқиға болған жерлерде де тергеудің цифрлық әдістерін қолдана отырып, сот-тергеу тәжірибесі үшін аса маңызды болып табылатын мәліметтерді жинауды жүзеге асырады.

Қазіргі таңда компьютерлік криминалист-талдаушылар өшіріп тасталған, мобилдік құрылғылар технологияларының қалтарыстарында шифрланған немесе жасырылған мәліметтерді қалпына келтіруге қабілетті; оларды сотта көрсетулер жасауға және тергеу барысында анықталған дәлелдемелер туралы айтып беруге шақыруға болады. Оларды құқық бұзушылардың Интернеттегі құқыққа сыйымсыз әрекеттерін, есептеу ресурстарын және желіні компьютерлік қатерлерді жасау кезінде теріс қолдануларын зерттеуге, олардың алибилерін тексеруге қатыстырудың мүмкіншілігі бар.

Сот сарапшыларын мәліметтерді заңсыз түсіріп алумен, ішкі құпия ақпараттар базасына құқыққа сыйымсыз енумен немесе осы тәрізді өзге де заңсыз әрекеттермен байланысты күрделі істерді тергеп-тексеруге тартуға болады. Олар тиісті әдістемелерді және жүйелік құрылғылар мен платформаларды зерттеуге арналған бағдарламалық криминалистикалық қосымшаларды қолдана отырып, тергеудегі қылмыстық іске кім кінәлі екендігін анықтауға мүмкіндік беретіндей маңызды деректерді ашып бере алады.

Қазіргі уақытта қарқында түрде дамып келе жатқан компьютерлік криминалистика пәні ғылыми ілімдер өрісінде дербес салаға айналды деп тұжырымдауға толықтай негіз бар. Ол өзіне тиесілі оқытуға және сертификацияға (CCFE, CNFI) ие. Computer Forensics World мәліметтері бойынша цифрлық криминалистика индустриясында жұмыс жасайтын кәсіпқойлар қауымдастығы, осы өрістегі сертификацияға ие мамандар қылмыстық қуғындау мақсатындағы дәлелдемелерді идентификациялауға, жинауға, алуға, бекітіп-сақтауға, сараптамалық талдау жасауға жауап береді.

Компьютерлік сараптама үрдісіне қатысты сөз қозғар болсақ, онда келесідей мәселелерге тоқталған дұрыс деп ойлаймыз.

Қылмыстық істі тергеп-тексеру барысында заттай дәлелдеме ретінде компьютерлерден алынған мәліметтерді қайтадан қалпына келтіру компьютерлік соттық сараптаманың негізгі мақсаты болып табылады. Сарапшылар сот тергеуінің барысында ұсыныла алатын дәлелдемелерді зерттеу барысында жүйелік тәсілді қолданады. Сот сарапшыларын қылмыстық істерді тергеудің бастапқы сатыларында тартқан дұрыс болады, себебі олар техникалық материалдарды тиісті түрде жинастыруға олардың тұтастығына ешқандай зиян келтірмей қалпына келтіруге көмек бере алады.

Соттық-медициналық тергеу бағытындағы жұмыстар өзіне келесідей кезеңдердің көпшілігін (немесе олардың барлығын) кірістіруі мүмкін:

Жинау – цифрлық дәлелдемелерді іздестіру және алу, сондай-ақ мәліметтерді жинастыру;

Сараптама – идентификациялау және мәліметтерді алу үшін әдістерді қолдану;

Талдау – объективті ақиқатты дәлелдеу үшін мәліметтерді және ресурстарды пайдалану;

Есеп беру – жинақталған ақпаратты ұсыну (мысалы, нақты жағдай бойынша жазбаша есеп беру).

«Компьютерлік криминалистика және тергеу бойынша жетекшілік» (Manual of Computer Forensics and Investigations) атты еңбектің авторларының бірі Билл Нельсон компьютерлік криминалистика үшін үш «А-ның» маңызы туралы айтады (алу, аутентификация және анализ). Оның ойынша, компьютерлік сараптама үрдісі, шынын айтқанда, жүйелік әдісті қолдануды қарастырады, ол өзіне бастапқы бағалауды, дәлелдемелерді алуды және оларға талдау жасауды, сондай-ақ іс бойынша есеп беруді жасақтауды қарастырады [2].

Компьютерлік ақпаратты пайдалану жолымен жасалатын қылмыстық істер де үлкен айырмашылықтарға ие болады: кейбір істер мәліметтерді ұрлайтын компьютерлік қаскөйлерге қатысты; басқалары веб-сайттарды сындыратын және DDoS-шабуыл ұйымдастыратын хакерлермен немесе алаяқтық жасау мақсатында пайдаланушылардың

жеке деректері мен құпия кілттеріне ие болуға тырысады. Кейбір оқиғалар кибер-қудалаушылықпен немесе тыйым салынған (мысалы, балалар порнографиясы орналастырған) сайттарға кірумен байланысты. Сот-дәрігерлік сарапшының қылмыскер қалдырған кибер-іздерді зерттеуге мүмкіндігі бар.

Тергеп-тексерудің себебі қандай болса да, талдаушылар қорытындының негізділігіне көз жеткізу үшін кезең-кезеңмен жүзеге асырылатын үрдістерді жүзеге асырады. Қылмыстық іс қозғалған сәттен бастап, компьютерлер және өзгедей медиа-құрылғылар, бағдарламалық қамтамасыз етулер алынады және/немесе дәлелдемелердің болуы немесе болмауына байланысты зерттеу жасалады. Алу үрдісінің барысында барлық қажетті нәрселер жинақталып, сот сарапшысына қорытынды жасау үшін беріледі. Осыдан кейін мәліметтерді алу және талдау кезеңі басталады. Америкалық зерттеушілердің пікірі бойынша компьютерлік сот тергеушісі 5Ws (Who, What, When, Where, Why) (Kim, He, Қашан, Қайда, Неге) және компьютерлік ақпаратты пайдалану арқылы қылмыстың немесе қақтығыстың қалай орын алғандығына назар аударуы тиіс.

Баға берудің стандартты негіздерін пайдалана отырып, күдік тудыратындай трафикті және заңсыз енудің кез келген түрін іздестіріп, сарапшы желілік ортаның қауіпсіздігімен байланысты мәселелерді анықтай алады немесе қылмыстық істің қатысушысы болатын нақты пайдаланушыға тікелей қатысты болып табылатын хабарламаларды, мәліметтерді, көріністерді және басқа да ақпараттарды жинастыра алады.

Сот сараптамасы үрдісі сараптама қорытындысын жасақтауды да қарастырады. Осы орайда сот сарапшысының қорытындысы істегі нақты дәлелдемелерді қорғаушының да талқылауға мүмкіндігі болатындай етіп жасақталуы тиіс. Соттық–медициналық дәлелдемелерді сот тергеуінде көрсетулер жасау үшін дайындау маңызды, бұл іске сотқа өткізілген ретте және сарапшы техникалық/ғылыми куә немесе куә-сарапшы ретінде шақырылған жағдайда ерекше маңызға ие болады.

Келесі мәселе сот-медициналық жолмен дәлелдемелерді алудың тәсілдеріне қатысты.

Дәстүрлі түрде компьютерлік криминалистикалық зерттеулер статикалық немесе тыныштықты жағдайда, мысалы, қатты дискіде сақталған мәліметтерді зерттеу арқылы жүзеге асырылды. Сот сарапшысына одан әрі талдау жүргізу қажет болғанда (мысалы, көріністер жасау үшін – қатты дискілерді, флэш-жинақтаушыларды, дискілерді және т.б. көшіру). Әдетте бұлар бақылауда ұсталатын зертханалық ортада жүргізілді. Жансыз талдау (сондай-ақ жансыз соттық жинау немесе қарапайым статикалық жинау) – бұл өшірілген компьютерде орындалған мәліметтерді сақтау болып табылады. Басқа сөзбен айтқанда, бұл жүйені (және оның бөліктерін) тыныштық (жансыз) жағдайында зерттеуді кірістіреді. Бұдан бөлек, нақты уақыт жағдайындағы талдау әдісі компьютерді қуат көзінен айыруға дейінгі жүйедегі мәліметтерді жинауды кірістіреді. Жансыз талдауға деген қажеттілікті ДНК тәрізді (құрылғылардағы саусақ іздері) заттай дәлелдемелерді түсіріп алуға уақыт ұту үшін қажет деп саналады; дегенмен қазіргі уақытта зертханадан тыс жағдайлардағы тірі мәліметтер сот сарапшыларының назарын аударып отыр.

Зертханадан тыс жағдайларда «тірі талдау» жасауды жүргізу дәлелдемелерді тез және уақытында алуды қамтамасыз етеді. Мұны сарапшыларға оларды қылмыс оқиғасы болған жерде пайдалана отырып, зерттеу жұмыстарын уақыт оздырмай бастап кетуге мүмкіндік беретін қазіргі уақытта өте икемді, шағын талдау құралдары арқылы жүзеге асыруға болады.

Сот-медициналық сарапшыға талдауды одан әрі жүргізуге немесе қайталатын үрдістерді орындау үшін (нақты уақыт барысында ол мүмкін бола бермейді) криминалистикалық зертхана қажет болатындығына қарамастан, ол барлық жағдайда талап етіле бермейді. Дегенмен, сот-дәрігерлік сарапшыға тергеудің одан әрі жасалатын қадамдарын айқындау үшін жеткілікті ақпарат жинау қажет болады. Осындай әдіс цифрлық дәлелдемелердің жойылуына немесе бүлінуіне, тез өзгеріске ұшырауы мүмкін мәліметтердің жоғалып кетуіне жол бермеуге немесе құрал-жабдықтарды алу үшін санкция алуға қажеттіліктің болмауына кепілдік береді.

Накты уақыт жағдайында зерттеу жүргізу көп жылдар бойы жүзеге асырылып келеді. Цифрлық технологиялардың қарқынды дамуы мен компьютерлік қылмыстардың ұдайы арта түсуі дәуірінде, цифрлық дәлелдемелерді талдау және түсіндіру үшін сот талдаушыларын (сарапшыларын) тартуға деген қажеттілікті туындауы түсікті жағдай – дейді Маркус К. Роджерс. Ол өзінің кибер-криминалистикалық сараптамаларды зертханадан тыс сұрыптау моделі (CFFTPM) мақаласында «CFFTPM цифрлық дәлелдемелерді оқиға орнында немесе зертханадан тыс жағдайларда идентификациялауды, талдауды және түсіндіруді қысқа уақытта жүйені / тасымалдаушыларды оларды тереңірек зерттеу немесе толықтай криминалистикалық көрінісін (көріністерін) алу үшін зертханаға қайтармай алудың әдісін ұсынады» деп атап көрсетеді [3].

Батыс Европа және Солтүстік Америкада сот сараптамасының кешенді бағдарламалық құралдары қолданысқа енгізілген, олардың ішінде Encase Forensic Edition, X-Ways Forensic Addition, Paraben, Forensic ToolKit (FTK), Linux DD тәрізділері қылмыс орнында дәлелдемелерді жинау, индексациялау және мұқият талдау жүргізу үшін тергеушілермен жиі қолданылады.

Соттық-медициналық тергеу компьютерлік криминалистикалық ақпаратты жинаудан тұрады; үрдіс желілік трафикті пакеттердің талдаушысының көмегімен, яғни Wireshark тәрізді сниффер құралдың көмегімен талдаудан басталады. Оларға мәліметтердің желі ішіндегі қозғалысын ұстап алуға арналған бағдарламалық немесе аппараттық қамтамасыз етулер немесе пакеттер талдаушысы деген түсінік беруге болады. Желі әкімшілері желілік талдаушыларды желінің жұмыс қабілеттілігі мен қауіпсіздігін қамтамасыз етуге көмектесе отырып, желілік трафиктерді пакеттер деңгейінде бақылау жасауға пайдаланады.

Network Miner желілік криминалистикалық талдауды жүзеге асырылған құралдың келесі бір түрі (NFAT) файлдардың барлық түрін алуға және қалпына келтіруге арналған құрал, ол Wireshark баламасы болып табылады. Желіде заңсыз әрекеттер жасайтын тұлғаларды нақты уақыт режимінде балқылау жасап отыруға арналған Snort өте қолайлы құрал саналады.

NFAT бағдарламалық қамтамасыз етушісі оның аты айтып тұрғандай, сақталған желілік трафикті талдауды жүзеге асыра отырып, сот сараптамасын жасау мүмкіндігіне ие болады. Компьютерлік ақпаратқа қатысты орын алған ситуацияларға және идентификацияға қатысты айтар болсақ, кетірілген файлдарды идентификация жасау немесе қалпына келтіру үшін сот сараптамасының құралын немесе FTK қолдануға болады FTK (Forensic Toolkit) – бұл компьютерлік криминалистика үшін AccessData жасақтаған бағдарламалық қамтамасыз ету. Ол әртүрлі ақпаратты іздестіру үшін қатты дискіні сканерлейді. Мәселен, ол кетірілген электронды хаттарды тауып алуға қабілетті және мәтіндік жолдардың бар екендігін анықтау үшін дискіні сканерден өткізеді, кейіннен оны шифрланған сөздерді анықтау үшін сөздік ретінде пайдалануға болады.

Сонымен бірге сот сараптамасы, кибер қауіпсіздік және электронды іздестіру үшін EnCase қолдануға қолайлы. EnCase криминалистикада дәстүрлі тергеп-тексеру барысында алынған қатты дискілерден дәлелдерді қалпына келтіру үшін қолданылады. Бұл тергеушіге құжат, фотосурет, Интернет тарихы және Windows реестріндегі ақпарат тәрізді дәлелдемелерді жинау үшін пайдаланушының файлдарына терең талдау жасауға мүмкіндік береді.

Жаңа технологияларды енгізу және олардың барынша қарқынды түрде өсуі сот сарапшыларының алдында көптеген мәселелердің пайда болуына алып келіп отыр. Енді олардың алдында ақпаратты жеке компьютерлер мен ноутбуктардан ғана емес, сондай-ақ планшеттерден және смартфондардан іздестіріп, табу міндеті туындап тұр.

«Мобилдік құрылғылардың криминалистикасы бойынша басшылық» атап көрсеткендей «Мобилдік құрылғылардың криминалистикасы бұл – криминалистикалық негізделген жағдайларда жалпы қабылданған әдістермен мобилді құрылғылардан цифрлық дәлелдемелерді қалпына келтіру туралы ғылым». Басшылықта сот сарапшылары мобилді әлемнің ғажайыптары туралы айқын түсінікке ие болуы тиіс және қылмыс болған жерден табылуы мүмкін құрылғылардың кез келген нұсқасы мен түрлерінің технологиялық ерекшеліктерінің көпшілігін түсінулері тиіс екендігі атап көрсетілген.

Смартфон өндіруші Nokia, Samsung, LG, Huawei, Apple тәрізді және өзге компаниялармен компьютерлік технологиялар өрісінде проприетарлық деген атауға ие операциялық жүйелердің, шифрлау технологиясының және қорғаныс құралдарының кең тарауы сарапшылардан соңғы уақыттардағы жаңалықтарды үнемі назарда ұстауды талап етеді. Қазіргі заманғы барынша жетілдірілген құрылғылар барынша тез өндіріске енеді және олардан ақпаратты түсіріп алу, тіпті оларды қорғайтын қауіпсіздіктің айқын функцияларын айналып өткеннің өзінде де өте күрделі проблеманы пайда қылып отыр.

Проприетарлық бағдарламалық қамтамасыз етулердің мысалы ретінде Microsoft Windows, Adobe Flash Player, PS3 OS, Orbis OS, iTunes, Adobe Photoshop, Google Earth, macOS (осыған дейін Mac OS X и OS X X), Skype, WinRAR, Oracle-дің Java версиясын, Huawei-дің HarmonyOS версиясын және Unix-тің кейбір версияларын атап көрсетуге болады.

Автономды компьютерлермен жұмыс жасай отырып, сарапшы мәліметтерді қайдан іздеу керек екендігін білетін (RAM, BIOS, HDD...) болса. Мобилді құрылғының жадында бұл онша оңай емес, тиісті ақпаратты бірнеше жерден, мысалы, NAND, NOR флэш-жадынан және SIM-картаның жадынан табуға болады.

Осы орайда мәліметтерді сақтау үшін, мысалы, қуаттың (энергия) құрылғының қуатқа тәуелсіз жадына түсіп кетпеуін ескере отырып жұмыс жүргізу маңызды, себебі ол құрылғыда бағдарламаның орындалғаны туралы маңызды ақпаратты ашуы мүмкін.

Одан бөлек, «Жабық операциялық жүйелер олармен байланысты файлдық жүйелер мен құрылымдарға түсінік беруге қиындық туғызады. Біргей операциялық жүйесі бар көптеген мобилді құрылғылар жүзеге асыруға қатысты үлкен айырмашылықтарға ие болуы мүмкін, бұл өз кезегінде, файлдық жүйелер мен құрылымдарға қатысты көптеген орын ауыстыруларға әкеп соғады. Бұл ауыстырулар мобилді криминалистикалық құралдарды өндірушілер мен сарапшылардың алдында көптеген проблемаларды пайда қылады [4].

Америка Құрама Штаттары Стандарттар және технологиялар Ұлттық институты (NIST) түсіндіруі бойынша сарапшылар мобилді құрылғылардан криминалистикалық мәліметтерді жинау үшін көптеген әдістерді қолдана алады. Ол қолмен алумен қатар инвазивті, яғни күрделі және қымбат микроқарау арқылы алынуы да мүмкін. Қолмен алу дегенді ақпаратты құрылғының пайдаланушылық интерфейсі және дисплейін қарапайым түрде пайдалану арқылы алуды айтамыз. Екінші қадам бұрынғысынша базалық болып табылады және өзіне логикалық тұрғыдағы алуды кірістіреді. Үшінші деңгей өзіне он алтылық түсіріп тастау / JTAG алу әдістерін кірістіреді; бұл мәліметтерді жинаудың, құрылғының жадынан мәліметтерді нақты түрде алу арқылы орындалтын барынша күрделі тәсілін талап етеді. Төртінші деңгей бұл – шындығында компьютердің жадын өшіру болып табылатын чипті түсіру әдісі, ал бесінші деңгей бұл, барынша күрделі және зергерлік әдісі бұл – микро оқу әдісі, оның барысында сарапшылар барлық элементтердің жай-күйін қарау үшін өте күрделі микроскоп қолданады.

NIST мобилді криминалистиканың жалпы әдістеріне қатысты ғана емес, сонымен бірге бұлттық есептеулерге қатысты идеяларды жинақтау үшін форум ұсынады. Бұлттық есептеулер (ағылшын. *cloud computing*) бұл – желіні басқару деңгейі мәліметтерді беру құрылғысынан бөлек және бағдарламалық түрде жүзеге асырылатын мәліметтерді беру желілерінің жалпы қорына (мысалы, мәліметтерді беру желілеріне, серверлерге, мәліметтерді сақтау құрылғыларына, қосымшалар мен сервистерге – барлығына бірдей немесе жекелей түрде) қолайлы желілік қол жеткізуді қамтамасыз ету нұсқасы болып табылады. Олар жедел түрде ұсынылып және пайдаланудың немесе провайдерге жүгінудің төменгі деңгейдегі шығындарымен босатыла алады. Cloud computing – бұл қазіргі уақытта өте тез дамып келе жатқан технология болып табылады оны мобилді құрылғыларды пайдаланушылардың көпшілігі және көптеген компаниялар қолданады. Оның икемділігі және көлемділігі пайдаланушылардың көпшілігі үшін тартымды болып табылғанымен, сот сараптамасы үшін үлкен мәселелерді пайда қылады.

Іс жүзінде, бұлттық есептеулер техникалық мәселелермен қатар, юрисдикциялық және заңи мәселелерді де пайда қылады. Мәліметтер, шындығында кез келген жерде сақтала алады және оларға кез келеген жерде қол жеткізуге болады әртүрлі елдердегі мәліметтерге қол жеткізу немесе бұлттың өзге де қолданушыларының құпиялық құқығын сақтайтын тәсілдер зерттеушілер үшін кедергілер туындатуы мүмкін.

Одан бөлек кейбір реттерде мәліметтер мен әрекеттерді нақты пайдаланушыға телу қиындық туғызуы мүмкін. Сонымен бірге мәліметтерді қалпына келтіру бұлттық ортада оларды қайта жазуға немесе қайталап пайдалануға байланысты мәселелер туындатуы мүмкін.

Тергеушілер сонымен қатар әсіресе, бұлттық ортада сот талдауына қатысты күмән туғызуы мүмкін қылмыстылықпен күрес жүргізудің әдістері, құралдары және тәжірибесі туралы хабардар болуы тиіс. Зиянды бағдарламалардың белгілі бір типтері және обфускация әдісі жинақталған дәлелдемелердің тұтастығына қауіп төндіріп және сот тергеуі кезінде қорытынды беруге қиындық келтіруі мүмкін.

Жаңылыстыру (ағылшын. *obfuscation*) – әтүрлі процестер үшін жалпылама термин, ол ақпараттың немесе дербес мәліметтердің құпиялылығын сақтау мақсатында оларды өзге нысандарға қайта ауыстыру деп түсіндіруге болады. Мәліметтерді обфускациялаудың (жаңылыстырудың) барынша кең таралған үш әдісі болып оларды шифрлау, токенизация және оларды бүркемелеу болып табылады.

Жоғарыда айтылғандардың негізінде келесідей қорытындыны жасақтауға болады.

Infosec өзінің веб-сайтында түсіндіргендей «Компьютерлік криминалистика бойынша мамандар заманғы компаниялар үшін хакерлік шабуылдардың бастапқы себептерін анықтау, сот тергеуі барысында заң тұрғысынан алғанда жол берілетін дәлелдемелерді жинау және корпоративтік активтер мен репутацияларды қорғау үшін қажет».

Кибер қылмыстылықтың (яғни компьютермен және желілермен байланысты кез келген қылмыстық іс-әрекет) санының және берілген ұйымдар үшін қауіп көзінің артуының, сондай-ақ халықтың цифрлық құрылғыларды барынша кең пайдалануы жағдайында жалпы алғандағы цифрлық дәлелдемелерді талдау көптеген қылмыс орындарында шешуші элементке айналып отыр.

Соттық-есептеушілік техника қазіргі уақытта адами факторларға келіп тірелетін, сонымен бірге үнемі өзгерістерге ұшырап отыратын ортада цифрлық дәлелдемелерді табудың қажеттілігіне байланысты проблемаларды пайда қылатын өте маңызды мамандыққа айналып отыр.

Технологиялық прогресс және желілік, бұлттық құралдарға кеңнен пайдалану оларда қылмыстылыққа қарсы сараптамалар әдісін оңай қолдану мүмкіндігі осы өрістегі мамандарды соңғы оқиғалардан хабардар болуға және стандартты операциялық үрдістерді үнемі қайта қарауға міндеттейді.

Notable Software. Inc., негізін қалаушылардың бірі Ребекка Т. Меркури криминалистикалық есептеулер саласындағы проблемалар туралы ғылыми мақаласында «осы салада үнемі дамып келе жатырған жетістіктер озық тәжірибе, оқыту, сертификациялау және құралдарды жинақтау өрісіндегі жекелеген тұрақтылыққа алып келеді, алайда технологиялардың қарқындылық сипатына сәйкес жаңа проблемалар да пайда туындап отырады» - деп атап көрсетеді [5]. Дей тұрғанмен, Тергеудің федералдық бюросы (ФБР) өз веб-сайтында мәлімдегендей «дамып келе жатырған сот-медициналық пән қылмыстық әділ соттылық жүйесінде барынша тиімді және сенімді құрал болып қалуы тиіс».

Сондықтан цифрлық криминалистиканы оқып-үйрену қазіргі күн талабынан туындап отырған қажеттілік. Криминалистика бойынша тәжірибелік жаттығулардың көмегі арқылы компьютерлер, мобилдік құрылғылар, желелілер және басқа да көптеген құрылғылар мен жабдықтарға қатысты өзінің тәжірибесін, тәлімдері мен шеберліктерін арттыру өзекті мәселеге айналып отыр.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Daniel Brecht. Computer crime investigation using forensic tools and technology / Journal of Digital Forensics, Security and Law, Vol. 1(2) <https://resources.infosecinstitute.com>.

2. Bill Nelson. Guide To Computer Forensics and Investigations // <https://www.amazon.com>
3. Marcus K. Rogers. Computer Forensics Field Triage Process Model // <https://commons.erau.edu>.
4. Guidelines on Mobile Device Forensics // <https://csrc.nist.gov>
5. Rebecca Mercuri Challenges in Forensic Computing // <https://www.google.com>

ЦИФРЛЫҚ ЭКОНОМИКАНЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ РЕФОРМАСЫ

*Асхатбек Мәди Бекенұлы – құқық саласы бойынша білім беру бағдарламаларының
2-курс магистранты, құқық және экономика жоғары мектебі,*

І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті

Қалмұратова Салтанат Дәулетбайқызы – І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті

2025 жылға қарай Қазақстан үшін қағидатты өзгерістер: көп ресурстарды тарту есебінен экономикалық өсуді ынталандырудан - неғұрлым жоғары өнімділік пен ғылымды қажетсіну есебінен, цифрлық технологияларды тиімді қолдану арқылы өсу; Үкіметтің қорғауы мен бақылауындағы алдыңғы қатарлы технологияларды дамытудан - шетелдік технологияларды трансферттеу мен бейімдеу және өз технологияларын дамыту үшін орта құру болмақ.

Кілт сөздер: *цифрландыру, жаңа экономика, инновация, технологиялық оқшаулау, инфрақұрылымды даму*

Принципиальные изменения для Казахстана к 2025 году: от стимулирования экономического роста за счет привлечения большего количества ресурсов - роста за счет более высокой производительности и наукоемкости, эффективного применения цифровых технологий; от развития передовых технологий под защитой и контролем правительства - создания среды для трансферта и адаптации зарубежных технологий и развития собственных технологий.

Ключевые слова: *цифровизация, новая экономика, инновации, технологическая изоляция, развитие инфраструктуры*

By 2025, fundamental changes for Kazakhstan will be: from stimulating economic growth by attracting more resources - growth through higher productivity and knowledge - intensive, effective use of digital technologies; from the development of advanced technologies under the protection and control of the government-transfer and adaptation of foreign technologies and the creation of an environment for the development of its own technologies.

Keywords: *digitalization, new economy, innovation, technological isolation, infrastructure development*

Қазіргі салаларда және жалпы экономикадағы еңбек өнімділігін ұлғайтуға, сондай-ақ оның күрделілігін арттыруға бағыттап, цифрлық экономиканың дамуын қамтамасыз ету қажет.

Шығындардың төмендеуі, тауарлар өндіру мен қызмет көрсетулер көлемінің артуы, салалардың әртараптандырылуы және жоғары өнімді жұмыс орындары санының өсуі негізгі нәтижеге айналады.

«Салаларды технологиялық жаңарту және цифрландыру» басымдығы. Технологиялық жаңғырту қазіргі бар кәсіпорындардың өнімділігін арттырады, оларды сыртқы нарықтарда неғұрлым қазіргі заманғы және бәсекеге қабілетті етеді. 2010 жылы қабылданған 2020 жылға дейінгі Стратегиялық жоспар өз міндетін 2007 – 2009 жылдардағы әлемдік қаржы дағдарысынан кейін ел экономикасында қалыптасқан ахуалды тұрақтандыра отырып орындады. 2016 жылдың қорытындылары бойынша жалпы ішкі өнім (бұдан әрі – ЖІӨ) көлемі 2009 жылға қатысты 36,5%-ға өсті, бұл экономиканың өсуі бойынша стратегиялық мақсатқа мерзімінен бұрын қол жеткізуді қамтамасыз етті. Макроэкономикалық тұрақтылық сақталды. 2016 жылы инфляция 8,5%-ға

дейін төмендеді. Ұлттық қордың қаражатын қоса алғанда, елдің халықаралық резервтерінің көлемі 90,7 млрд. АҚШ долларын құрады және ЖІӨ-ден 66,1%-ға дейін ұлғайды. 2010 – 2016 жылдар кезеңінде шағын және орта бизнес (бұдан әрі – ШОБ) субъектілерінің жалпы қосылған құнының (бұдан әрі – ЖҚҚ) үлесі 20,6%-дан 26,8%-ға дейін ұлғайды. ШОБ-тың белсенді субъектілерінің саны екі есе өсті, 256,7 мың жұмыс орны сақталып, 81,1 мың жұмыс орны құрылды [1]. Елдер шегінде адамдар қалаларға көшуде. Айталық, 1960 жылы қала халқының үлесі тек 34%-ды құраса, 2015 жылы ол 54%-ға дейін өсті, ал 2050 жылға қарай болжам бойынша 70%-ға дейін ұлғаяды. Қалалар әлемдік ЖІӨ-нің 70%-дан астамын және жаңа жұмыс орындарын құруға ұқсас үлесті қамтамасыз етеді. Бұған дамыған инфрақұрылым, тұрғындардың жоғары өмір сүру, тұтыну және шоғырлану деңгейі ықпал етуде. Бұл ретте 2030 жылға дейін халықтың ең көп өсуі мегаполистерде және олардың агломерацияларында күтіледі. Мегаполистер саны 2012 жылы 20-дан 2025 жылы 37-ге дейін өсетіні көзделеді [2].

Жаңа, әсіресе цифрлық технологиялар экономиканың барлық салаларында жергілікті стартаптардың да, сол сияқты Қазақстан аумағында орныққан шетелдік компаниялардың да жаңа жоғары өнімді кәсіпорындарының пайда болуы үшін іргетасқа айналады.

«Технологиялық процестерді стандарттау» бастамасы. Ұлттық стандарттарды ЭЫДҰ стандарттарына сәйкес кезең-кезеңімен жаңарту қамтамасыз етілетін, стандарттау саласындағы салалық мемлекеттік органдардың жұмысы жандандырылатын, қазіргі заманғы стандарттар алу және технологиялық құзыреттерді арттыру үшін кәсіпорындарды ынталандыру құралдары кеңейтілетін, аккредиттелген зертханалар желісі дамытылатын болады. Осы жұмыс шеңберінде мемлекеттік органдар салалардағы техникалық регламенттер мен стандарттарды халықаралық талаптарға және жаңа технологиялық трендтерге сәйкестігі тұрғысынан талдау мен өзектендіруді жалғастырады.

«Модельдік цифрлық фабрикалар құру» бастамасы. МЖӨ негізінде, 4.0 индустриясының технологияларын енгізу болжанып отырған және өндіріске цифрлық технологияларды енгізудің тиімділігін паш ететін, сондай-ақ нақты кейстерді өнеркәсіптің басқа кәсіпорындарына көбейтуге мүмкіндік беретін модельдік цифрлық фабрикалар құру жоспарланып отыр.

«Компанияларды жабдыктарды жаңартуға ынталандыру» бастамасы. Компанияларды өндірісті жаңғыртуға қажетті жабдықты жаңартуға, өндірістік және басқару процестеріне жаңа шешімдерді сатып алуға әрі енгізуге ынталандыру шаралары әзірленіп, іске асырылатын болады. Бұл шаралар қаржылық, сол сияқты қаржылық емес жеңілдіктерді, ақпараттық қолдауды және басқаларды қамтиды.

«Инвестициялық жобаларға міндетті технологиялық сараптама жүргізу» бастамасы. Мемлекеттік бюджеттен қолдау табатын өңдеу өнеркәсібінің инвестициялық жобаларына технологиялық сараптама жүргізудің бірыңғай тәсілдері/критерийлері енгізіледі. Бұл тәсілдер/ критерийлер ескірген технологиялар ағынын және өндіру рентабельділігі мен өнімділігі төмен тиімсіз жобалардың санын азайтуға бағдарлануы тиіс.

Экономиканы цифрландыруды дамыту үшін телекоммуникациялардың қолжетімділігі мен сапасын қамтамасыз ету қажет. Интернетпен қамту, оның өткізу қабілеті ұлғайтылып, заңнамалық және әкімшілік кедергілер барынша азайтылатын болады.

«Ақпараттық-коммуникациялық инфрақұрылымды дамыту» бастамасы. Салаларды технологиялық жаңарту және цифрландыру бойынша жағдайлар жасау үшін сенімді, қолжетімді және қауіпсіз цифрлық инфрақұрылымды дамыту жалғасатын болады. Ауылдардың цифрлық теңсіздігін төмендету мақсатында қосымша неғұрлым перспективалы 1 249 ауылдық елді мекен үшін жоғары жылдамдықты Интернетке қолжетімділік қамтамасыз етілетін болады. Халықтың 95%-ы цифрлық эфирлік хабар таратылымымен қамтамасыз етілетін болады.

«Жоғары өнімді технологиялық компанияларды оқшаулау» бастамасы. Трансұлттық және жоғары технологиялық компаниялармен нақтыланған ынтымақтастық қамтамасыз етіліп, оларды Қазақстанға тарту үшін жағдайлар жасалатын болады. ЭЫДҰ елдерінің тәжірибесін ескере отырып, күш-жігерді шоғырландыру үшін Халықаралық стандартты сауда жіктелмесіне сәйкес келетін Жоғары технологиялық өнімдер тізбесін әзірлеу

жоспарлануда. Шетелдік инвесторлар үшін ұлттық және өңірлік деңгейлерде барлық қолданыстағы инвестициялық қолдау шаралары туралы шет тілдеріндегі ақпаратқа қол жеткізу жақсарады. Бұл ретте қолдау шараларының тиімділігін бағалау жүргізіледі, оның қорытындысы бойынша неғұрлым тиімсіз шараларды оңтайландыру, мемлекеттік органдар мен салалық даму институттары рөлінің аражігін ажырату мен нақтылау күтіліп отыр.

Қазақстан аумағында шетелдік компанияларды орнықтыру кезінде жергілікті қызметкерлерді оқытуға ерекше назар аударылатын болады.

«Жаңа экономика үшін негіз құру» басымдығы. Жаңа экономиканы дамыту экономиканы қажетті жаңа технологиялармен қамтамасыз етуге мүмкіндік беретін үздіксіз инновация процесін талап етеді. Ол үшін инновацияларға сұранысты қалыптастыруға жағдай жасау қажет. Бұл ретте қолданбалы зерттеулер бизнестің күнделікті қажеттіліктеріне сай болуы, ал іргелі зерттеулердің нәтижелері жаңа технологияларды әзірлеу үшін негіз болуға тиіс. Ғаламдық зерттеу ортасына кіргізу арқылы отандық ғылыми қоғамдастықты интернационалдандыру жүргізілуі тиіс.

Цифрландыруды тарату үшін экономиканы кадрлармен, мамандармен де, сол сияқты басқарушылармен де қамтамасыз ету қажет. Қажетті дағдылар мен құзыреттерді жедел дамыту үшін бастапқы мамандардың елеулі бөлігін даярлау шетелдегі, сол сияқты Қазақстан аумағындағы халықаралық орталықтар мен ұйымдарда жүргізілетін болады. Азаматтарға цифрлық технологияның артықшылықтарын түсіндіріп, оларды күнделікті өмірде қолдануға үйрете отырып, халық тарапынан оларға деген сұранысты қамтамасыз ету маңызды, бұл цифрлық өнімдер мен шешімдерге сұранысты дамытуды жеделдетуге мүмкіндік береді.

«Экономика салаларын АКТ саласындағы мамандандырылған кадрлармен қамтамасыз ету» бастамасы. Бүгінгі таңдағы аса маңызды міндеттердің бірі «үлкен деректер», жасанды интеллект саласында білімі бар, экономиканың нақты салалары үшін АКТ саласында мамандар даярлау болып табылады. Колледждер мен жоғары оқу орындары ірі кәсіпорындармен әріптестікте шетелдік жоғары оқу орындары мен трансұлттық компанияларды тарта отырып, IT-мамандықтар бойынша жаңа білім беру бағдарламаларын әзірлейтін болады. Сонымен қатар осы мамандықтар бойынша талапкерлерге гранттар санын ұлғайту көзделіп отыр.

«Ғылыми зерттеулер жүйесін дамыту» міндеті. Қазіргі бар ғылыми зерттеулер жүйесі технологиялық жаңғыртуды белсенді қолдауға қайта бағдарланатын болады. Мемлекет ғылыми - зерттеу жобаларына, ғылыми және/немесе ғылыми-техникалық қызметтің (бұдан әрі – ҒҒТҚН) нәтижелерін коммерцияландыруға гранттар беру кезінде бірлесіп қаржыландыру тетігі арқылы ғылымды өндіріспен байланысқа бағдарлайды. «Адами капиталға басты назар аудару және жас ғалымдарды қолдау» бастамасы. Жас ғалымдарды қолдау гранттық қаржыландыру үшін өткізілетін конкурстар шеңберінде, сондай-ақ тікелей ЖОО-лар мен ғылыми ұйымдар ішінде жүзеге асырылады.

«Қазақстандық ғылымды халықаралық ғылыми кеңістікке интеграциялау. Қолданбалы ғылыми зерттеулерді кезең-кезеңімен ағылшын тіліне көшіру» бастамасы. Қазақстандық ғалымдардың Қазақстан үшін маңызы бар халықаралық бағдарламалар мен жобаларға қатысу пайызы артады. Міндетті түрде қазақ және ағылшын тілдеріндегі нұсқалары бар 3-4 ғылыми-танымал бұқаралық журналды немесе интернет-басылымдарды дамыту арқылы отандық ғылымды әлемдік ғылыми кеңістікке интеграциялау бойынша жұмыс жалғасады. Кемінде 1-2 қазақстандық ғылыми журнал, оның ішінде ағылшын тілінде басылып шығатын болады және оны ең ірі ғылыми базалар индекстейтін болады.

Қазақстан ғылымын халықаралық интеграциялау:

Helmholtz Association (Германия), Вашингтондағы Карнеги институты, Халықаралық атом энергиясы агенттігі (МАГАТЭ) ұйымдары сияқты халықаралық жобаларға қатысушы мәртебесін алу;

Scopus, Elsevier, Euromonitor сияқты халықаралық деректер базаларына қол жеткізуді қамтамасыз ету;

Ислам елдері ұйымының ғылыми қорын дамыту;

жас ғалымдарды оқыту және Қытай ұлттық жаратылыстану ғылымдары қорының, Еуропалық одақтың ғылыми орталықтарының жобаларына қатыстыру есебінен жүзеге асырылады.

Қазақстан халықаралық ғылыми ұйымдардың барынша көп штаб-пәтерлерін тартатын өңірлік ғылыми хабқа айналуы тиіс.

«Ғылымның бизнес-процестерін цифрландыру» бастамасы. Мемлекеттік қолдау шараларын, жобалар мен бағдарламаларды, олардың орындаушылары мен нәтижелерін, ғылыми инфрақұрылым, материалдық-техникалық база туралы ақпаратты қоса алғанда, өзекті ғылыми-техникалық ақпаратты қамтуды көздейтін ғылым жөніндегі ұлттық ақпараттық жүйе енгізілетін болады. Жүйе ғылыми салалар, өңірлер, мекемелер бөлінісінде ғылымның дамуын онлайн-талдауды және ғылымның дамуын болжамдауды; авторлық құқықтарды сақтай отырып, ғылыми-техникалық қызмет нәтижелеріне және диссертацияларға онлайн-қолжетімділік ұсынуды; нақты уақыт режимінде ғылыми-техникалық дамудың есептерін, статистикасын, талдауын және басқа көрсеткіштерін онлайн-генерациялауды; гранттық және нысаналы бағдарламалық қаржыландыруға өтінімдер беруді толық автоматтандыруды; ғылыми-техникалық сараптаманы автоматтандыруды; нақты уақыт режимінде ұлттық R&D-жобаларды басқаруды; ғылыми-техникалық ақпарат жүйесінің мобильді көрсетілетін қызметтерін қамтамасыз етеді [3].

Инновациялық және ғылымды қажет ететін даму бастамаларын іске асыру қосымша күн жасау мен экономикадағы шығасыларды қысқартудың елеулі әлеуетіне ие, бұл 2025 жылдан бастап елдің ЖІӨ-нің жылына 4,5-5% деңгейінде өсу қарқынына қол жеткізуге мүмкіндік береді, бұл ретте 1,7-2,2% өсуге цифрландыру есебінен қол жеткізілетін болады.

ҒЗТҚЖ шығындары бұл ретте ЖІӨ-нің 1%-на дейін артады.

Бағдарламаны іске асырудың маңызды нәтижесі 2022 жылға қарай Қазақстанның халықаралық цифрландыру индексында (БҰҰ АКТ даму индексі) отыз елдің қатарына және 2025 жылға қарай алғашқы 25 елдің қатарына кіруін жеделдетеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. «Қазақстан Республикасының 2020 жылға дейінгі Стратегиялық даму жоспары туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2010 жылғы 1 ақпандағы № 922 Жарлығы (Қазақстан Республикасының ПҰАЖ-ы, 2010 ж., № 10, 115-құжат).

2. Қазақстан Республикасы Президентінің 2012 жылғы 27 тамыздағы № 371 Жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасы Президентінің кейбір жарлықтарына енгізілетін өзгерістер мен толықтырулардың 2-тармағы (Қазақстан Республикасының ПҰАЖ-ы, 2012 ж., № 68, 976-құжат).

3. «Қазақстан Республикасының 2020 жылға дейінгі Стратегиялық даму жоспары туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2010 жылғы 1 ақпандағы № 922 Жарлығына өзгеріс енгізу туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2013 жылғы 11 қарашадағы № 689 Жарлығы (Қазақстан Республикасының ПҰАЖ-ы, 2013 ж., № 65, 679-құжат).

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ТЕҢІЗДЕРДІ ҚОРҒАУ ЖӘНЕ ТАБИҒИ РЕСУРСТАРДЫ ПАЙДАЛАНУДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚАҒИДАЛАРЫ

Ахмет Ғалымжан Бауыржанұлы – құқық саласы бойынша білім беру бағдарламаларының оқытушы-лекторы, құқық және экономика жоғары мектебі,

І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

Ермұхаметова Агжан Саятқызы – құқық саласы бойынша білім беру бағдарламаларының 2-курс магистранты, құқық және экономика жоғары мектебі,

І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

Қазіргі таңда нақты табиғи кешендерді құқықтық қорғау концепциясының, құқықта көзделген, оның қорғайтын экологиялық талаптары көрсетілген негіздері, географиялық шекаралары мен ішкі құрылымдарының негіздері болуы керек. Ғылыми тұрғыда қоғамның әлеуметтік-экономикалық даму деңгейі ескеріле отырып, табиғи кешен ерекшеліктері, қоршаған ортаны құқықтық қорғау механизміне бейімделуі тиіс.

Кілт сөздер: теңіз, табиғи ресурс, су қоры

В настоящее время Концепция правовой защиты конкретных природных комплексов должна иметь основы, географические границы и внутренние структуры, предусмотренные правом, с указанием экологических требований, которые она защищает. В научном плане с учетом уровня социально-экономического развития общества особенности природного комплекса должны быть адаптированы к механизму правовой охраны окружающей среды.

Ключевые слова: море, природный ресурс, водные ресурсы

At present, the concept of legal protection of specific natural complexes should have the foundations, geographical boundaries and internal structures stipulated by law, which reflect its protective environmental requirements. In scientific terms, the features of the natural complex, taking into account the level of socio-economic development of society, should be adapted to the mechanism of legal protection of the environment.

Keywords: sea, natural resource, water reserve

Қазақстан Республикасының су қоры мемлекеттік су кадастрына енгізілген немесе енгізілуге тиіс Қазақстан Республикасының аумағы шегіндегі барлық су объектілерінің жиынтығын қамтиды.

Тұщы су қоры мөлшермен 524 км³ құрайды (көлдер - 190, мұздықтар - 80, өзендер - 101, су қоймалары - 95, жерасты сулары - 58).

Қазақстанда ең ірі су айдындары Каспий және Арал теңіздері, Балқаш көлі болып табылады. 39 мыңға жуық өзендер және кезеңдік ағынды сулар, 48 мыңнан астам көлдер бар. Неғұрлым ірі ағын суларға Ертіс, Іле, Сырдария, Есіл, Тобыл, Жайық, Торғай және Шу өзендері жатады.

Су ресурстары аумақтар бойынша біркелкі бөлінбеген. Шығыс өңірдің үлесі - 34,5%, солтүстік - 4,2%, орталық - 2,6%, оңтүстік-шығыс - 24,1%, оңтүстік - 21,2%, батыс өңірдің үлесі - 13,4%.

Қазақстанның жерүсті суларының ресурстары орташа сулы жылы - 100,5 км³ құрайды, оның ішінде 56,5 км³ ғана республика аумағында құралады, қалған көлемі Орталық Азия мемлекеттерінен, Ресей Федерациясынан және Қытайдан ағып келеді. Бұл көрсеткіш азаю үрдісіне ие болып отырғанын атап өту қажет, өйткені осыдан 10 жыл бұрын ғана ол 102 км³/жыл, ал бұдан да ертерек өткен ғасырдың 60-жылдарында 115 км³/жыл көлемінде бағаланған болатын [1].

Қазақстан экономикасы салаларының су тұтынуы қазіргі деңгейде 1993 жылмен салыстырғанда 2006 жылы 35 км³-тан 26 км³-қа төмендеп кетті. 2001 жылы су алу көлемінің ең төмен көрсеткіші байқалды - 20 км³. Пайдаланылатын су көлемдерінің ауытқуы жылдың сулы болуына, сондай-ақ экономикада болып жатқан ұйымдық-құрылымдық өзгерістерге негізделеді.

Су тапшылығы, экономика салаларын реформалау, нарықтық экономикаға көшу, кәсіпкерліктің қарқынды өсуі, өндіріс салаларында жеке меншіктің заңдастырылып қалыптасуы, шет мемлекеттердің Қазақстан экономикасына инвестициялар құюы іргелі бағдарламалар әзірлеу қажеттілігін туғызды.

Қазіргі таңда Сырдария мен Амудария өзендерінің, Балхаш және Зайсан көлдерінің, Арал мен Каспий теңіздерінің экологиялық жағдайы мемлекеттің басты назарында. Бұл аймақтардағы экологиялық жағдайдың нашарлауы тек экономикалық қызметтің салдарынан ғана емес, сонымен қатар мемлекет тарпынан тиісті бақылаудың әлсіздігінен туындап отырғанын айтуға болады.

Каспийдің су ресурстарын пайдалану мен қорғау мәселесіне келетін болсақ, ең алдымен су ресурстарын құқықтық қорғаудан бастайық.

Қазақстан Республикасының су заңнамалары бойынша сулар деп су объектілерінде жинақталған барлық сулардың жиынтығын айтамыз [2].

Қазақстан Республикасының су қоры Қазақстан Республикасының аумағы шегіндегі мемлекеттік су кадастрына енгізілген немесе енгізілуге тиіс барлық су объектілерінің жиынтығын қамтиды:

- өзендер, көлдер, батпақтар, тоғандар, су қоймалары, басқа да жер бетіндегі су айдындары, сондай-ақ каналдар мен магистралды су құбырларындағы сулар;
- жер асындағы сулар;
- мұздықтар,
- Қазақстан Республикасының мемлекеттік шекарасы шегіндегі Каспий және Арал теңіздерінің сулары.

Су қатынастары объектілеріне су объектілері, су шаруашылығы құрылыстары және су қорының жерлері су қатынастарының объектілері жатады.

Орталық органдар және облыстың (республикалық маңызы бар қаланың, астананың) жергілікті атқарушы органдары Қазақстан Республикасының заңдарына сәйкес су объектілерін сақтау, олардың ластануын, қоқыстануын және сарқылуын болғызбау, сондай-ақ аталған құбылыстардың зардаптарын жою жөнінде тұрақты даму принципімен үйлесімді шаралар қолданады [3].

Қызметі су объектілерінің жай-күйіне әсер ететін жеке және заңды тұлғалар Қазақстан Республикасының экологиялық заңнамасында белгіленген экологиялық талаптарды сақтауға және ұйымдастырушылық, технологиялық, орман-мелиорациялық, агротехникалық, гидротехникалық, санитарлық-эпидемиологиялық іс-шараларды және су объектілерін ластанудан, қоқыстанудан және сарқылудан қорғауды қамтамасыз ететін басқа да іс-шараларды жүргізуге міндетті.

Су объектілерінің су жинау алаңдарын, су объектілерінің мұз қабатын, мұздықтарды қатты, өндірістік, тұрмыстық және шайылу кезінде жер үсті және жер асты су объектілерінің сапасын нашарлатуға әкеп соғатын басқа да қалдықтармен қоқыстауға жол берілмейді.

Жеке және заңды тұлғалар жүргізетін су объектілерінің сарқылуын болғызбауға бағытталған су қорғау іс-шаралары су қорын пайдалану және қорғау саласындағы уәкілетті органмен, қоршаған ортаны қорғау саласындағы уәкілетті мемлекеттік органмен және жер қойнауын зерделеу мен пайдалану жөніндегі уәкілетті органмен алдын ала келісіледі.

Біз қарастырып отырған Каспий теңізінің су ресурстарын пайдаланудың құқықтық режиміне келетін болсақ, су пайдалану деп жеке және заңды тұлғалардың өз мұқтаждарын және (немесе) коммерциялық мүдделерін қанағаттандыру үшін Қазақстан Республикасының заңдарында белгіленген тәртіппен су ресурстарын пайдалануды айтамыз.

Арнайы су пайдалануды жеке және заңды тұлғалар рұқсаттың негізінде сонда айқындалған мақсаттар үшін ғана жүзеге асырады және басқа тұлғалардың құқықтары мен заңды мүдделерін бұзбауға және қоршаған ортаға зиян келтірмеуге тиіс. Жер қойнауы бөлігінен алу лимиті тәулігіне елуден екі мың текше метрге дейінгі шаруашылық-ауыз су және өндірістік-техникалық жер асты суларын пайдалану Қазақстан Республикасының Үкіметі белгілеген тәртіппен су қорын пайдалану және қорғау саласындағы уәкілетті орган берген рұқсаттың негізінде жүзеге асырылады.

Бүгінгі таңда бір тұтас алғанда кеме қатынасы қауіпті ластау көзіне және Каспий теңізінің маңызды экологиялық мәселелеріне айналып отыр. Кеме қатынасын реттеу бұл қоршаған ортаны қорғаудың құқықтық реттеудің мәселесі емес, дегенмен, Каспий теңізінің жүк таситын кеме қатынасының ерекшелігі, әсіресе мұнай және мұнай өнімдерін тасымалдауға қатысты түрі теңізді апаттық ластаудың жоғары деңгейдегі қауіп туғызады [4]. Мұндай қатер мұнай өндіру жағдайында және оны тасымалдау қажеттілігінің өсу жағдайларында көбейеді.

Шындығында, теңіз бассейнін «меншік пен жауапкершілік аймағына» бөлу көлік пен қоршаған ортаны қорғауға байланысты бірдей көзқарас концепциясы ғана тек қана «қара алтын» емес, сонымен бірге дүниежүзіндегі ең ірі және орасан мол қорлары бар ішкі көл-теңіздің бағалы бекіресінің болашағына үлкен үмітпен қарауға мүмкіндік береді.

Егер теңіз мұнайын барлау мен өндіру Каспий аймағындағы мемлекеттер арасында дәл шекараны белгілеуді талап ететін болса, ондай шектеулер болмаған жағдайда ғана теңізде жүзу және оның тазалығын қорғауға мүмкіндік болады.

Каспийдің су ресурстарын пайдаланудың құқықтық режимі атты бөлімше астының ережелерін қорытындылай отырып, Каспийдің су ресурстарын пайдаланудың төмендегідей құқықтық режимін белгілеу қажеттігі туындап отыр:

- қалалардағы, порттардағы, демалыс орындарындағы жер пайдалану мен шаруашылық қызметтің ерекшеліктерін ескере отырып, Каспий теңізінің су қорғау аймағы туралы нормативтік актілерді дайындау және қабылдау;
- Каспий теңізінің шаруашылық қызмет жүргізу аймақтарында арнайы су қорғау аймақтарын белгілеу;
- Каспийге арналған арнайы нормативтер белгіленбеген. Кеңес үкіметі кезінде белгіленіп, қолданыста пайдаланып жүрген ескі нормативтердің жаңа жүйесін қалыптастыру;
- суды пайдаланудың және шаруашылық қызметінің шектеулі режимін белгілеу;
- су бассейндеріне арналып жасалған нормативтерді ескере отырып, өзге елдердің тәжірибесі есептерімен нормативтерді жасау.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақстан Республикасы Үкіметі. Су ресурстарын, жануарлар дүниесін сақтау және оңтайлы пайдалану және ерекше қорғалатын табиғи аумақтардың желісін дамыту жөніндегі 2010 жылға дейінгі бағдарламаны бекіту туралы Қаулысы. - 2007 жыл 8 қазан // Параграф анықтамалық жүйе
2. Қазақстан Республикасы Үкіметі. Қазақстан Республикасы экономикасының су секторын дамытудың және су шаруашылығы саясатының 2010 жылға дейінгі тұжырымдамасын мақұлдау туралы Қаулы. -2002 жыл 21 қаңтар // Параграф анықтамалық жүйе
3. Байсалов С.Б. Водное право Казахской ССР. - Алама-ата. 2005. - 128 с.
4. Мухитдинов Н.Б., Тукеев А.Ж. Право собственности на воды РК в период перехода к рынку. - Алматы. 2015. – 128 с.

ОӘЖ 343.13/98

СОТ САРАПТАМАСЫ ЖӘНЕ ПРОЦЕСКЕ ҚАТЫСУШЫЛАРДЫҢ ПРОЦЕСУАЛДЫҚ МӘРТЕБЕСІ

*Ахмет С.У., магистр, аға оқытушы
Орталық Азия инновациялық университеті, Шымкент қ.
E-mail: sairam65@mail.ru*

Мақалада сот сараптамасын тағайындау және жүргізу кезіндегі құқық қорғау механизмнің негізгі мәселелері қарастырылады.

Түйінді сөздер: *сот-сараптама қызметі, арнайы ғылыми білім,*

В статье рассматриваются основные проблемы правообеспечительного механизма при назначении и производстве судебной экспертизы.

Ключевые слова: *судебно-экспертная деятельность, специальные научные знания, правовое регулирование, судопроизводство, судебная экспертиза.*

The article discusses the main problems of the law enforcement mechanism in the appointment and production of forensic examination.

Key words: *forensic expertise, special scientific knowledge, legal regulation, legal proceedings, forensic examination.*

Сот сараптамасы институтын Қазақстан Республикасында құқықтық регламенттеудің маңызды факторы тергеу мен сот үшін мүдделі дәлелдемелік базаны қалыптастыру міндетіне ие бола отырып, арнайы сараптамалық білімді тарту процесі процестік дәлелдеуде процеске қатысушылардың мәртебесін алатын, өз құқықтары мен мүдделерін қорғайтын адамдардың құқықтары мен мүдделерін қозғайтыны болып табылады. Сот сараптамасы қылмыстық іс үшін маңызы бар мән-жайларды анықтаудың тиімді құралдарының бірі, сондай-ақ қылмыстық процеске тартылған азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау тәсілі болып табылады.

Қарастырылып отырған контекстегі сот практикасын талдау мынаны көрсетеді: арнайы сараптамалық білімді қолдану саласындағы құқықтық қатынастардың пайда болуы және соның салдарынан олардың сот ісін жүргізудегі ықтимал бұзылуы көбінесе республикадағы сот сараптамаларын тағайындау мен өндіруді процестік реттеумен байланысты.

Сот сараптамасын тағайындау және жүргізу оқиға болған жерді тексерумен, куәландырумен және басқалармен қатар қылмыс туралы хабарламаны тергеуге дейінгі тексеру барысында жүргізілетін басым тергеу әрекеті ретінде қаралады.

Соңғы жылдары қылмыстық процесте сот сараптамалары өндірісінің айтарлықтай өсуі байқалды, бұл қылмыстық істер бойынша өндіріс сапасын арттыруға қойылатын талаптардың артуына, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарының кепілдіктерінің күшеюіне, сондай-ақ мемлекеттік және қоғамдық өмірдің демократиялық негіздерінің дамуына байланысты.

Қазіргі уақытта қылмыстық қудалау органдары мен сот сарапшының көмегіне жүгініп жатқанына қарамастан, олар теория мен практикада не бар екенін мойындауға мәжбүр сот сараптама қызметі көптеген пікірталас мәселелерін қалдырады. Сот сараптама қызметінде бар проблемалардың күрделілігі мен жан-жақтылығын ескере отырып, осы мақалада зерттеудің толықтығы мен толықтығын талап етпестен олардың кейбіреулерінің авторлық көзқарасын ұсынуға тырысамыз.

Сот-сараптама қызметі қылмыстық сот ісін жүргізуге көптеген қатысушылар қатысатын сот сараптамасын тағайындау, жүргізу және сараптамалық қорытындыны бағалау жөніндегі іс-қимылдар кешенін қамтиды, белгілі бір құқықтар мен міндеттер берілген. Өздеріңіз білетіндей, сот сарапшысы сараптама тағайындалғаннан және сараптама тағайындаған адам немесе орган тиісті қаулы шығарғаннан кейін қызмет субъектісі мәртебесіне ие болады. Бұл ретте сарапшы сараптама мекемесінің қызметкері болып табыла ма, әлде басқа мекемеде жұмыс істей ме, маңызды емес, бірақ нақты қылмыстық істі тергеу кезінде заңда белгіленген тәртіппен сарапшы болып тағайындалды. Басқаша айтқанда, сот сараптамасын жүргізу тапсырылған кез келген адам сарапшы бола алады.

Сарапшының қылмыстық іс жүргізу мәртебесінің мәні оның құқықтары мен міндеттерінің жиынтығында ғана емес, сонымен бірге оларды жүзеге асырудың кепілдіктерінде, сондай-ақ өз міндеттерін орындамағаны үшін жауапкершілікте болады.

Сот-сараптамалық қызметті жүзеге асыру үшін сараптамалық зерттеудің басқа субъектілерінің мәртебесі туралы мәселе бір уақытта өте түсініксіз және маңызды.

Ең алдымен, бұл сот сараптамасын жүргізу кезінде оны тағайындаған адамның болуы туралы. Осыған байланысты "тергеушінің сараптама жүргізу кезінде болуы оған сараптамалық қорытындыны, оның дұрыстығын, қорытындылардың зерттеу нәтижелеріне сәйкестігін жақсырақ бағалауға көмектеседі" деген көзқарас сөзсіз мақұлдауға лайық [1,13].

Алайда, түсініктемелер қандай формада берілуі мүмкін екеніне назар аудару керек: зерттеу барысында сарапшының қарапайым түсініктемелері немесе қаулыда көрсетілгендерден басқа жаңа сұрақтарға жауаптар? Сараптама кезінде тергеушінің сарапшымен жеке байланысы зерттеу тақырыбының кейбір мәліметтерін нақтылауға көмектесетіні сөзсіз.

Тергеуші үшін сараптама тағайындау туралы қаулыда тұжырымдалмаған және сараптамалық зерттеу жүргізу барысында туындаған сұрақтарға жауап алу мүмкіндігі үлкен қызығушылық тудырады.

Осы мәселе бойынша одан әрі зерттеу бізді тергеушінің болуы оның бірқатар жағдайларға байланысты сарапшының іс-әрекетіне толық араласпауын білдіреді деген сенімге әкелді. Біріншіден, тергеуші сот сараптамасын жүргізу үшін қажетті арнайы білімге ие емес, яғни белгілі бір білім саласында қабілетсіз. Екіншіден, сот сараптамасын тағайындау және жүргізу тәртібі сот сарапшысына сараптаманың нақты объектілерінің деректерін зерделеу үшін оның көзқарасы бойынша қажетті сараптамалық зерттеудің әдістерін, құралдары мен әдістемелерін таңдауда дербестікке кепілдік береді. Тек осы шарттарды сақтау сарапшының объективтілігін, бейтараптығын, ашық пікірін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді[2,18].

Сот сараптамасын жүргізу кезінде процестің басқа қатысушыларының болу мүмкіндігі мен қажеттілігі төңірегіндегі тағы бір шешілмеген мәселе ғылыми ортада дау тудырды. Талданатын мақалада аталған субъектілерге түсініктеме беру арқылы қылмыстық іс жүргізу қатынастарын жүзеге асырудың ықтимал мүмкіндігі де бар деп болжауға болады.

Қылмыстық іс қозғау сатысында сот сараптамасын тағайындау мен жүргізудің іс жүргізу тәртібі, біріншіден, негізсіз іс жүргізу шешімдерін шығару тәуекелін болғызбауға тиіс, екіншіден, қылмыстық процеске тартылатын азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ету үшін жағдайлар жасау бастапқы кезеңде.

Өкінішке орай, сот-сараптама қызметінің заңнамалық новеллаларға әлсіз бейімделуі аталған мақсаттарға жетуге кедергі келтіреді. Заң шығарушы ұсынған қылмыстық іс қозғау сатысында құқықтық қатынастарды реттеу тәсілі жаңа құқықтық белгісіздік тудырады. Оны заңнамалық тәртіпте түзету керек. Бірақ мәселе әлі де шешімін күтуде. Құқық бойынша сот-сараптама қызметінің субъектілеріне ҚР ҚПК сарапшының іс жүргізу дербестігіне кедергі келтірмейтін тек ұйымдастырушылық-әкімшілік рөл атқаратын сараптама мекемесінің басшысы жатқызылуы мүмкін.

Сараптама мекемесінің басшысы лауазымды тұлға болып қала отырып, өкілеттіктерінен айырылды, онсыз бақылау функциясын толық көлемде жүзеге асыру мүмкін болмады, мысалы, сараптама мекемесінің басшысы сарапшының қорытындыларымен келіспеген жағдайда. Сараптама мекемесінің басшысына бағынысты сарапшылар орындайтын сараптамалардың сапасын бақылауды күшейтуге бағытталған құқықтар кешенін, оның ішінде басқа сарапшыны тағайындау құқығын беру қажет деп санаймыз; қажет болған жағдайда гетерогенді сараптама, ал кешенді не қайталама сараптама және т. б.

Сот-сараптама қызметінің субъектілеріне маман да жатқызылуы мүмкін. Осы мақсатта маман тарту үшін заңмен ұсынылған мүмкіндікті ескере отырып, оған сараптамаға жіберілетін заттар мен құжаттар ұсынылуы мүмкін екендігіне жол беру керек. Бұл тергеушінің оқиға болған жерді тексеруге, заттай дәлелдемелерге және басқа да тергеу әрекеттеріне маман тарту құқығына сәйкес келеді.

Сарапшы сұрақтар қоюға қатысты қызметтің бұл түрі іс жүргізу түрінде де, процессуалдық емес түрде де жүзеге асырылуы мүмкін екенін атап өткен жөн. Маман өз қорытындысын немесе айғақтарын беру барысында сарапшыға сұрақтар қоюға көмектесе алады. Сонымен қатар, тергеуші (анықтаушы), сондай-ақ судья сарапшыға сұрақтар қою туралы құзыретті маманнан кез-келген кеңес ала алады. Мұндай кеңестер мен кеңестер іс жүргізу түрінде берілмейді (мүмкін телефон арқылы немесе жеке әңгімеде), іс жүргізу рәсімделмейді, ешқандай іс жүргізу құқықтары мен міндеттері туындамайды[3,17].

Қазақстан Республикасының сот сараптамасы институтын дамытудың 2023 жылға дейінгі тұжырымдамасында сот-сараптама жүйесін құқықтық, институционалдық, ұйымдастырушылық және материалдық-техникалық салада реформалаудың өзектілігі көрсетіледі. Тұжырымдамада келтірілген сот сараптамасы институтының терминологиясы мен жекелеген құқықтық қатынастарының аналитикалық зерттеулерінің нәтижелері, атап айтқанда, қылмыстық іс жүргізу, азаматтық іс жүргізу және әкімшілік іс жүргізу құқығы

салаларында оның заңнамалық реттелуінің қайшылықтары туралы куәландырады. Осыған байланысты қолданыстағы заңнаманы жетілдіру міндеттерінің бірі сот-сараптама қызметін реттейтін нормативтік құқықтық базаны біріздендіру қажеттілігін қойды[4,21].

Сонымен қатар, сот сараптамасы институты ұзақ уақыт бойы жекелеген ережелер мен терминдерді біріздендіріп қана қоймай, сонымен қатар іс жүргізу кодекстерінде заңнамалық түрде бекітілген ұғымдар мен оларды қолдану тәртібін жаңғыртуды қажет етті. Бұл жағдай сот-сараптамалық қызмет саласындағы теориялық зерттеулермен де, сараптамалық қорытындыларды дәлелдемелердің дербес түрі ретінде пайдалану бойынша тергеу және сот практикасының қазіргі қажеттіліктерімен де байланысты. Алайда, сот сараптамаларын тағайындауға және жүргізуге байланысты құқықтық қатынастарды заңнамалық реттеуге әртүрлі авторлар бірнеше рет ұсынған өзгерістер мен толықтыруларға қарамастан, оларды жетілдіру үшін ұзақ уақыт бойы ештеңе жасалмайды.

Жалпы ереже бойынша тергеу әрекеттерін қылмыстық іс бойынша іс жүргізу кезеңінде және Заңмен осындай құқық берілген адам ғана жүргізе алады. ҚР ҚДЖК 272-бабына сәйкес сот сараптамасын қылмыстық процесті жүргізетін органдар (адамдар) (анықтау органы, анықтаушы, тергеуші, прокурор, сот), тергеу судьясы жүргізеді. Заңда көзделген жағдайларда және тәртіппен олар зерттеу жүргізу және қылмыстық іс бойынша дәлелдемелердің дербес түрі болып табылатын қорытынды беру үшін арнайы ғылыми білімі бар адамдар ретінде сарапшыларды тартуға құқылы.

Қолданыстағы қылмыстық іс жүргізу заңының новелласы сот сараптамасын тағайындау құқығын қорғаушыға (адвокатқа) және жәбірленушінің өкіліне шарттық негізде тиісті сараптама жүргізу туралы сараптама мекемесіне сұрау салу жолымен беру болып табылады (ҚР ҚПК 272-бабының 7 және 8-бөлімдері).

Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, қылмыстық процесте және оны рәсімдеу бойынша тиісті іс жүргізу құжаттарын жасау тәжірибесінде сот сараптамасын тағайындауды заңнамалық реттеудің Елеулі кемшіліктерінің болуын айтуға болады. Осыған байланысты мыналарды ұсынған жөн:

- "сот-сараптама қызметі туралы" Заңның 1-бабында айқындалған сараптамалық зерттеу ретінде сот сараптамасын тағайындау және жүргізу жөніндегі тергеу іс-әрекетін сот сараптамасынан заңды түрде ажырату. Ол үшін ҚР ҚПК 35-тарауы "сот сараптамасы" "Сот сараптамасын тағайындау" немесе "сот сараптамасын тағайындау және жүргізу" болып өзгертілсін;

- ҚР ҚПК 79-бабының 7-бөлігінен сот сараптамасын жүргізу тапсырылуы мүмкін сарапшылардың тең процестік мәртебесі туралы ережеге сәйкес келмейтін ретінде алып тасталсын;

- ҚР ҚПК-нің 79-бабы "сотқа дейінгі іс жүргізу немесе жабық сот талқылауы деректерін жария ету" ҚР ҚК-нің 423-бабы бойынша қылмыстық жауаптылық туралы сарапшының ескертуімен толықтырылсын;

- сот сараптамасын тағайындау туралы қаулыға сарапшыны оның құқықтары мен міндеттерімен таныстыру және оның көрінеу жалған қорытынды бергені үшін ҚР ҚК 420-бабы бойынша және "сотқа дейінгі іс жүргізу немесе жабық сот талқылауы деректерін жария ету" ҚР ҚК 423-бабы бойынша қылмыстық жауаптылығы туралы ескерту туралы ереже енгізілсін[5,69].

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Шейфер С.А. Система следственных действий: каковы пути ее развития // Законы России: опыт, анализ, практика. 2015. №2.

2. Россинский С.Б. Судебная экспертиза как особый способ доказывания в досудебном производстве по уголовному делу // Сибирский юридический вестник.- 2020. - №4 (91).

3. Методические рекомендации по оформлению процессуальных документов, выносимых на досудебной стадии уголовного процесса по дисциплине «Составление уголовно-процессуальных документов». Департамент по надзору за законностью досудебной стадии уголовного процесса Генеральной прокуратуры Республики Казахстан. Астана, 2014 г.

4. Концепция развития института судебной экспертизы Республики Казахстан до 2023 года. Утверждена приказом Министра юстиции Республики Казахстан от 26 декабря 2018 года № 1629.

5. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан от 13 декабря 1997 года № 206-І (с изменениями и дополнениями по состоянию на 05.11.2022 г.)

ОӘК 343.2/.7

КИБЕРҚЫЛМЫС ҰҒЫМЫ, ОНЫҢ КРИМИНОЛОГИЯЛЫҚ ТАЛДАУЫ ЖӘНЕ ҚЫЛМЫСТЫҢ БАСҚА ТҮРЛЕРІМЕН БАЙЛАНЫСЫ

Ашимова Д.И.

Құқық саласы бойынша БББ-ның з.ғ.м.,
оқытушы-дәріскер, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
dinastie_galiktdk@mail.ru

Бұл ғылыми мақалада "киберқылмыс" деп аталатын ұғым мен ерекшеліктер қарастырылады. Киберқылмыспен байланысты негізгі проблемалар талданады, киберқылмыстардың психологиялық ерекшеліктері қарастырылады, киберқылмыскердің жеке басына сипаттама беріледі.

Кілт сөздер: киберқылмыс, киберқылмыскер, виртуалды кеңістік, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар.

В данной научной статье рассматриваются понятие и особенности так называемых «киберпреступлений». Анализируются основные проблемы, связанные с киберпреступностью, рассматриваются психологические особенности киберпреступлений, дается характеристика личности киберпреступника.

Ключевые слова: киберпреступление, киберпреступность, киберпреступник, виртуальное пространство, информационно-коммуникационные технологии.

This scientific article discusses the concept and features of the so-called "cybercrime". The main problems associated with cybercrime are analyzed, the psychological features of cybercrime are considered, and the characteristics of the cybercriminal's personality are given.

Keywords: cybercrime, cybercrime, cybercriminal, virtual space, information and communication technologies.

Отандық және шетелдік заң ғылымында ақпарат берудің ақпараттық-коммуникациялық технологияларының таралуымен бір мезгілде ақпараттық құқық деп аталатын жаңа сала туып, қалыптасуын жалғастыруда [1, 13]. Осы сала шеңберінде ақпараттық сала қоғамдық қатынастарды құқықтық реттеу саласы ретінде зерттеледі, бұл басқа міндеттермен қатар ақпаратты рұқсатсыз қол жеткізуден және оны заңсыз пайдаланудан қорғау саласындағы ғылыми жетістіктердің дамуы мен шоғырлануына әкелді. Осыған байланысты бұл сала криминология және қылмыстық құқық сияқты қылмыстық цикл ғылымдарының тақырыбын қозғай алмайды. Ақпараттық салада туындайтын қоғамдық қатынастар, мысалы, экономикалық қызмет саласынан кем емес құнды, сонымен қатар қылмыстық-құқықтық қорғау мен криминологиялық бағалауды қажет етеді. Сонымен қатар, қазіргі уақытта экономикалық қызметтің өзі электрондық нысанда (электрондық коммерция, интернет-банкинг және т.б.) жүзеге асырылады. Енді ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдаланбай экономикалық қызметті елестету мүмкін емес. 2000 жылдардың басында мұндай технологиялардың қарқынды дамуы, оларды экономикалық қызметке енгізу киберқылмыс сияқты құбылысты тудырды.

Өртүрлі ақпаратты беруге және оған заңсыз қол жеткізуге байланысты іс-әрекеттердің едәуір бөлігі қылмыстық заңнаманың күшіне енеді. Өкінішке орай, қазіргі

уақытта мұндай әрекеттер кеңінен қолданыла бастады және олардың жиынтығында қылмыстың тәуелсіз түрі ретінде қарастырыла бастады, оның жағдайы Кейбір ғалымдардың пікірінше, жалпы криминологиялық қауіпсіздікке айтарлықтай әсер етеді. Бұл ретте қылмыстың осы түріне қатысты бірыңғай термин әлі әзірленбеген.

Отандық және шетелдік басылымдар мен бұқаралық ақпарат құралдары көбінесе «ақпараттық қылмыс», «компьютерлік қылмыс» және «киберқылмыс» сияқты терминдерді қолданады. Қылмыскерлер «хакерлер», «кракерлер», «киберпанктер», «ақпараттық супермагистральдардағы қарақшылар» және т.б.

Белгіленген атаулардың әрқайсысы белгілі бір негіздер бойынша белгіленген қылмыс топтарын белгілеу үшін пайдаланылуы мүмкін. Бірақ, біздің көзқарасымыз бойынша, олар әртүрлі көлемдегі қылмыс топтарын бейнелейді және бір-бірімен тұтас және жеке байланысады, ал соңғысы ұқсас және бір-бірімен тығыз байланысты қылмыс топтарының атауын көрсетеді.

Біздің көзқарасымыз бойынша, ең кең термин «ақпараттық қылмыс» болып табылады, оның құрылымына қылмыстардың барлық белгіленген топтары ғана емес, сонымен қатар компьютерді, бағдарламалық-техникалық құралдарды, компьютерлік желілерді және зиянды бағдарламаларды пайдалануға байланысты қылмыстар кіреді.

Ақпаратқа заңсыз қол жеткізуге немесе оны заңсыз пайдалануға байланысты қылмыстар тек компьютерлердің көмегімен ғана жасалмауы мүмкін. Компьютерлер ақпаратты жинақтауға, сақтауға және беруге арналған жабдықтың бір түрі ғана. Ақпаратты өңдеудің технологиялық құралдарының көпшілігі әртүрлі сыныптарға жататын және әртүрлі физикалық сипатқа ие (ұялы телефондар, банкоматтар және т.б.) гетерогенді техникалық құралдарға негізделетіні белгілі. Сондықтан, В. В. Крыловтың әділ ескертуі бойынша «ақпараттық қылмыстар» туралы негізгі түсінік ретінде қарастыра отырып, ақпараттық қызмет саласындағы құқықтық қатынастардың қалыптасқан жүйесі оның барлық қатысушыларына абстракцияның белгілі бір деңгейіне көтерілуге және осы қызметке қатысушылар қолданатын нақты техникалық құралдарды ескермей ондағы қолданыстағы заңдылықтарды бағалауға тырысуға мүмкіндік беретіндігін ескеру қажет. Сол себепті, құқықтық әдебиеттерде компьютерлік қылмыстың немесе компьютерлік қылмыстың тәуелсіз түрін бөлудің орынсыздығына қатысты көптеген пікірлер айтылады. Біз тек компьютерді қолдану арқылы жасалған қылмыстар туралы немесе қылмыстың жекелеген түрлеріндегі компьютерлік аспектілер туралы сөйлесуді ұсынамыз [2, 46].

Ақпараттық қылмыс және компьютерді, компьютерлік желілерді және зиянды бағдарламаларды олардың барлық көріністерінде қолдануға байланысты қылмыстың белгіленген түрлері тұтас және жеке болып саналуы керек.

Компьютерлер мен басқа да техникалық құралдарды қолдана отырып, ақпараттық салада жасалған қылмыстар ақпараттық қылмыстың құрылымына енеді, тіпті оған үстемдік етсе де, оның сипатын анықтай алады, бірақ ақпараттық қылмыс пен киберқылмыс немесе, мысалы, компьютерлік қылмыс арасында теңдік белгісін қою мүмкін емес. Ақпараттық сала (орта) - кез-келген түрдегі ақпаратты құруға, түрлендіруге және тұтынуға байланысты субъектілердің қызмет саласы [3, 441].

Киберқылмысты құрайтын қылмыстар көбінесе Компьютерлік желілер мен зиянды компьютерлік бағдарламаларды қолдану арқылы жасалады. Осыған байланысты, құқықтық әдебиеттерде айтылған көзқарастарға назар аударған жөн, оған сәйкес компьютерлік желілерді қолдану арқылы жасалған қылмыстар өзіндік ерекшелігіне ие болғанымен, компьютерлік қылмыстың ажырамас бөлігі болып табылады. Сонымен, Т. Кесарева Интернет желісіндегі қылмыс ұғымының анықтамасын оған қосылған компьютерлік техниканың құралдарын пайдалана отырып, Интернет желісіне кіру арқылы жасалған қылмыстық заңмен тыйым салынған қоғамдық қауіпті әрекеттердің жиынтығы ретінде тұжырымдады [4, 6].

Интернет желісіндегі қылмыс ұғымының жоғарыда келтірілген анықтамасы назар аударуға тұрарлық болса да, оның авторымен бұл қылмыстар компьютерлік қылмыстың бөлігі болып табылатындығымен келісуге болмайды. Бұл қылмыстардың табиғаты ұқсас,

бірақ бірдей емес. Құқықтық әдебиеттерді талдау қылмыстық құқық теориясы мен криминологияда компьютерлік қылмыстар желілерге, серверлерге, машина ресурстарына рұқсатсыз кіруге байланысты қылмыстық әрекеттерді құрайды және әдетте ақпаратты бүлдіруге, жоюға немесе көшіруге, компьютерлердің немесе компьютерлік желілердің қалыпты жағдайын бұзуға бағытталған көзқарастар басым екенін көрсетеді. Компьютерлік желіні пайдалануға байланысты қылмыстарға серверлер мен компьютерлік желілерге санкцияланған қол жетімділік әрекеттері кіреді.

Сот практикасы коммерциялық құпияны құрайтын мәліметтерді осы мәліметтерге қол жеткізе алатын коммерциялық компаниялардың қызметкерлерімен заңсыз пайдаланудың көптеген жағдайларын біледі.

Сондай-ақ, сот практикасында қылмыс субъектілері алаяқтық жасау үшін Интернетте әртүрлі сайттар құрып, олар арқылы түрлі сылтаулармен ақша жинаған жағдайлар бар. Бұл ретте олар серверлер мен машина ресурстарына рұқсатсыз кіруді жүзеге асырмады. Л.Б. Асхатовтың әділ пікірі бойынша, ғаламдық желі арқылы жәбірленушіні табуға, адастыруға және көптеген түрлі алаяқтық қаржылық операцияларды жүзеге асыруға болады [5, 17].

Жоғарыда айтылғандар киберқылмысты компьютерлік қылмысқа қарағанда кеңірек қарастыру керек екенін көрсетеді, өйткені оны құрайтын қылмыстар үшін компьютерді немесе компьютерлік желілерді пайдалану әрқашан қажеттілік бола бермейді. Қарастырылып отырған қылмыстар ақпараттық-коммуникативтік технологиялар ұғымымен байланысты пәндердің үлкен тізбесінің көмегімен жасалуы мүмкін.

БҰҰ-ның киберқылмыс мәселелерін және қатысушы елдерде, халықаралық қоғамдастықта және жеке секторда қабылданатын жауаптарды жан-жақты кешенді зерттеу жөніндегі сараптамалық тобы «киберқылмыс» ұғымының «анықтамасы» көбінесе осы терминді қолдану мақсатына байланысты деген қорытындыға келді. Киберқылмыстардың негізі компьютерлік ақпараттың немесе жүйенің құпиялылығын, тұтастығын немесе қолжетімділігін бұзу мақсатында жасалатын әрекеттердің шектеулі саны болып табылады. Алайда, жеке немесе қаржылық пайда алуға немесе жеке немесе қаржылық зиян келтіруге бағытталған жоғарыда аталған әрекеттер мен әрекеттерді, соның ішінде жеке деректерді немесе компьютерлік мазмұнды қолданатын қылмыстарды (олардың барлығы «киберқылмыс» ұғымының кең мағынасына енеді) біріктіруге тырысқанда, бірыңғай заңды анықтаманы тұжырымдау үшін қиындықтар туындайды. Киберқылмыстардың мәнін түсіндіру үшін кейбір анықтамалар қажет. Алайда, киберқылмыс «ұғымының» анықтамасы «кез-келген басқа мақсаттарға қол жеткізуде, мысалы, арнайы тергеу немесе халықаралық ынтымақтастық кезінде өкілеттіктер көлемін белгілеуде маңызды емес, өйткені бұл жағдайда» киберқылмыс « жасанды ұғымын кеңейтуге емес, электронды дәлелдемелерді іздеуге назар аудару керек [6, 297].

Жоғарыда айтылғандарға байланысты киберқылмыс ұғымын анықтай отырып, біз ақпараттық қылмыс ұғымы мен құрылымына сүйенеміз. Бұл қылмыстың бұл түрі, біздің көзқарасымыз бойынша, қарастырылып отырған қылмыстық әрекеттің барлық көріністерін қамтиды.

Қазіргі уақытта «ақпараттық қылмыс» терминін әртүрлі авторлар ақпараттық саладағы қылмыстық көріністерді анықтау үшін жиі қолданады (ақпараттық ресурстарға, ақпараттық инфрақұрылымға, ақпаратты өндіруге, таратуға, таратуға, тұтынуға байланысты қоғамдық қатынастар саласы), мұнда ақпараттық байланыс қылмысқа қатысты оның маңызды детерминистік белгісі ретінде әрекет етеді .

Криминология теориясындағы ақпараттық қылмыстың құрылымына қатысты пікірлердің бірлігі жоқ, ал жақында құқықтық әдебиеттерде ақпараттық қылмыс ұғымы кеңейтілген түсіндіруді қажет етеді деген пікір күшейе түсті. Бірқатар шарттар болған кезде бірдей қылмыс ақпараттық немесе жоқ деп танылуы мүмкін. Бұл жағдайда мысал ретінде авторлық және сабақтас құқықтарды бұзу, алаяқтық, бопсалау, жеккөрушілік немесе араздықты қоздыру, сондай-ақ адамның қадір-қасиетін қорлау және басқа да қылмыстарды

атауға болады. Көріп отырғаныңыздай, бұл қылмыстардың барлығы қылмыстық-құқықтық қорғаудың әртүрлі объектілеріне қол сұғады және оларды әр жағдайда жасау тәсілін талдауға негізделген белгілі бір Конвенциямен тануға болады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Копытова Е. Информационное право - новая отрасль права // Транспорт и телекоммуникации. 2017. №4 - С. 13-21.
2. Крылов В.В. Расследование преступлений в сфере информации. М., 2018. С. 46
3. Алпамысова Ф.Н. Значение преступных последствий. - Алматы: Юриздат, 2018. – 441 с.
4. Кесарева Т.П. Криминологическая характеристика и проблемы предупреждения преступности в российском сегменте сети Интернет. Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. М., 2014. С. 6.
5. Асхатов Л.Б. Лик недуга // Известия. - 2021. 12 авг. - №14. – С.17-19
6. Петрухина А. Н. Заключение и показания эксперта и специалиста как доказательства в современном уголовном судопроизводстве России: дис. ... канд. юрид. наук. М., 2009. С. 14.

ОӘК 343.2/.7

ДӘЛЕЛДЕУ ПРОЦЕСІНДЕ ИІС ІЗДЕРІН СОТ-МЕДИЦИНАЛЫҚ ЗЕРТТЕУ НӘТИЖЕЛЕРІН ҚОЛДАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Беисов Е.Ж.

Құқық саласы бойынша БББ-ның з.ғ.к.,

І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, beisov_erbol@mail.ru

Одорологиялық сараптаманы дайындауға және жүргізуге байланысты заманауи теориялық және практикалық мәселелер қарастырылды. Ольфакторлық сараптаманың екі түрі ашылды: кинологиялық және аспаптық, олардың артықшылықтары мен кемшіліктері атап өтілді. Сондай-ақ, мақалада иіс іздерін алу процесінде туындауы мүмкін негізгі қателіктер талданады, одорологиялық сараптама жүргізу нәтижесінде алынған дәлелдемелерді бағалаудың қиындықтары атап өтіледі, белгіленген проблемалық мәселелер бойынша авторлық ұстаным көрсетіледі.

Кілт сөздер: дәлелдеу, ольфакторлық зерттеу, сот-медициналық талдау, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар, қылмыс, иіс іздері

Рассмотрены современные теоретические и практические вопросы, связанные с подготовкой и проведением одорологической экспертизы. Выявлены два вида ольфакторной экспертизы: кинологическая и инструментальная, отмечены их достоинства и недостатки. Также в статье анализируются основные ошибки, которые могут возникнуть в процессе получения запаховых следов, отмечаются трудности оценки доказательств, полученных в результате проведения одорологической экспертизы, указывается авторская позиция по обозначенным проблемным вопросам.

Ключевые слова: доказательства, ольфакторное исследование, судебно-медицинский анализ, информационные и коммуникационные технологии, преступность, следы запаха

Modern theoretical and practical issues related to the preparation and conduct of odorological expertise are considered. Two types of olfactory examination are identified: cynological and instrumental, their advantages and disadvantages are noted. The article also analyzes the main errors that may occur in the process of obtaining odor traces, notes the difficulties of evaluating evidence obtained as a result of odorological examination, indicates the author's position on the identified problematic issues.

Keywords: evidence, olfactory research, forensic analysis, information and communication technologies, crime, traces of smell

Әлеуметтік зерттеулер құқық қорғау жүйесі өкілдеріне сұрау салу (сараптамалық бағалау) түрінде жүзеге асырылды. Оларды жүргізу нәтижесінде оқиға орнында иіс іздерін жинауға байланысты жағдайлар респонденттердің 25,5% - ын атап өтті. Экономикалық қылмыс бөлімшелері қызметкерлерінің тәжірибесінде мұндай жағдайлар анықталған жоқ. Респонденттердің 15,8%-ы иіс іздерін жинау үшін одоролог маманын тарту мүмкіндігіне ие. Респонденттердің пікірінше, иіс іздерін сот-медициналық зерттеу жүргізілуі керек: тек сараптама аясында - 27,8%, дербес тергеу әрекеті ретінде - 12,5%, өзге іс-шара түрінде - 1,1%, сараптама шеңберінде, егер зерттеу техникалық аспаптардың көмегімен жүргізілсе, сондай-ақ тергеу әрекеті шеңберінде, егер зерттеу қызметтік-ізвестіру итін қолдана отырып жүзеге асырылса - 58,6%.

Респонденттердің 80%-ы сараптама аясында жүргізілген иіс іздерін зерттеу нәтижелерін, 60,1%-ы тергеу әрекеті аясында сенімді деп санайды. Дәйексіз - бірінші жағдайда-сұралғандардың 6,9%, екінші жағдайда - 12%. Респонденттердің жалпы санынан одорологиялық зерттеулердің нәтижелерін тек жедел-ізвестіру мақсаттарында ғана пайдалану мүмкіндігін 3%-ы ғана көреді, тергеу мақсатында - 96%, өзге мақсаттарда - 1%. Мұндай зерттеулердің нәтижелеріне дәлел мәртебесін беру керек, сұралғандардың 79,3%-ы жедел-ізвестіру ақпаратының - 16,3%-ы, тек қосалқы ақпараттың - 4,4%-ы [1, 104б.].

Қылмыстық істерді және сарапшылардың қорытындыларын талдау одорологиялық сараптамалар түрлі қоғамға қауіпті іс-әрекеттер бойынша, көбінесе-ұрлау және қылмыстың зорлық-зомбылық түрлері бойынша тағайындалатынын көрсетті.

Одорологиялық сараптамаларды тағайындау, әдетте, оқиға болған жерді тексергеннен кейін үш тәулік ішінде немесе салыстырмалы зерттеу үшін иіс үлгілерін алғаннан кейін дереу жүргізіледі.

Соңғы жылдары одорологиялық сараптамалар өндірісінің біршама өсуі белгіленді. Әдетте, сараптаманың шешілуіне келесі сұрақтар қойылады: «ұсынылған тақырыпта адамның иісі бар ма?» және «бұл тексерілетін адамның жеке иісі емес пе?».

Қылмыспен күресте одорологияны қолдану тәжірибесін зерттеу нәтижелерін, атап айтқанда, социологиялық зерттеу деректерін және зерттелетін проблема туралы теориялық идеяларды талдау нәтижелерін салыстыра отырып, көзқарастардың гетерогенділігі туралы қорытындыға келуге болады. Бұл мәселе бойынша ғылыми ортада өткір пікірталас бар. Автор өзінің проблема туралы түсінігін қалыптастыруға және оны шешуге ұсыныстар беруге тырысты.

Қазақстан да, Ресейде де, Беларусьда да дәлелдемелер көзі ретінде сарапшының қорытындысына бірыңғай көзқарас болған жоқ. Мұның себебі биодетектордың иісті аппаратын (қызметтік-ізвестіру итін) пайдалануға негізделген иіс сынамаларын зерттеу әдістемесінің ерекшелігі болды.

Егер біз қылмыстық іс жүргізу заңының мағынасына жүгінетін болсақ, онда сарапшының қорытындысы дәлелдеу объектісінде кіретін фактілер туралы ақпарат көзі болып табылатыны анық. Одорологиялық сараптама жүргізу нәтижесінде жасалған қорытындыны бағалау кезінде қарама-қарсы пікірлер кездеседі. Кейбір ғалымдар «ит қанатының айғақтарын» дәлел ретінде қабылдауға болмайды деп санайды. Басқалары, керісінше, одорологиялық сараптаманың нәтижелері іс бойынша дәлел болып табылады деп мәлімдейді. Мәселенің мәні аспаптар мен өзге де техникалық құралдарды (аспаптық зерттеу әдістері деп аталатын) пайдалануға негізделген сараптамалық зерттеу әдістемелеріне дәстүрлі тәсілдің үстемдігінде жатыр. Осыған байланысты М.С. Строгович былай деп жазды: «ғылым иістерді тиісті ғылыми құралдарды, құрылғыларды, механизмдерді қолдану арқылы, иістерді сандық және сапалық талдау арқылы анықтау мүмкіндігіне жеткенде және салыстырылатын иістердің сәйкестігі немесе айырмашылығы не үшін және не негізінде анықталатынын қашан түсіндіруге болады.

Содан кейін криминалистикалық одорология туралы криминалистика бөлімі ретінде айтуға болады, содан кейін одорологиялық сараптама үшін негіздер белгіленуі мүмкін». Аспаптық емес жабдыққа негізделген кез-келген басқа әдістер дәстүрлі көзқарастардың өкілдері арасында алынған нәтижелердің сенімділігіне күмән тудырады.

Карастырылып отырған мәселе сараптамалық зерттеуде қызметтік іздестіру итің қолдану мүмкіндігінің табиғи мәселесін тудырады. Мұнда да бірыңғай тәсіл жоқ. А.И.Винбергтің пікірінше, «органолептикалық - одороло-гиялық сараптама үшін негіз-иіс сезу сияқты сезім мүшелерінің көмегімен иісті анықтау. Органолептикалық жағдайда негізінен иісті, сондай-ақ адамның дәмдік органдары әрекет етеді, одорологиялық жағдайда (біріншісінің түрі ретінде) қызметтік-іздестіру итінің иісті органы әрекет етеді».

Зерттелетін мәселенің әртүрлі аспектілеріне бірыңғай көзқарастың болмауы бізді оны жан-жақты, әр түрлі тұрғыдан қарастыруға және шешудің ең қолайлы жолын табуға тырысады.

Ең алдымен, одорологиялық әдістің сараптамалық формасына тоқталайық. Оның артықшылығы-оның көмегімен сіз иіс үлгілерін зерттеу процедурасына және оның нәтижелерін жобалауға байланысты процедуралық мәселелерді шеше аласыз. Иіс іздері микрообъектілердің бір түрі болғандықтан, одорологиялық сараптаманы дайындауға және өндіруге байланысты жұмыс кез-келген басқа микрообъектілерге қатысты жүргізілетін жұмыстарға ұқсас болады.

Бұл тәсілдің теріс жағы-биодетекторды «өзіндік құрылғы» ретінде пайдалану алынған нәтижелерді басқа жолмен тексеру мүмкіндігін шектейді (оларды басқа қызметтік иттерді қолдана отырып, қайта тексеру арқылы ғана тексеруге болады).

Сонымен қатар, биодетекторды сөздің тікелей мағынасында құрылғы ретінде қабылдау мүмкін емес. Иттің иіс сезу механизмі көптеген сыртқы және ішкі ынталандыруды ескере отырып, ми басқаратын тірі, жоғары дамыған ағзаның күрделі жүйесіне енеді. Сондықтан, салыстырылатын иістердің сәйкестігі немесе айырмашылығыне үшін және не негізінде анықталғанын толық түсіндіру мүмкін емес, өйткені иттің ми қыртысында пайда болған қажетті иісті саралау процесі әлі зерттелмеген. Бұл жағдайлар сараптама жүргізу үшін енгізілген ережеге қайшы келеді, бұл зерттеу нәтижелерінің сенімділігіне күмән тудырмайтын әдістерді қолданудан тұрады. Тағы бір жағымсыз нюанс-сарапшы-одорологтың фигурасын енгізумен ауырлық орталығы биодетектордың әрекеттерінен адамның әрекеттеріне ауысады. Мұның бәрі сарапшының биодетектордың жұмысын бағалауға субъективті көзқарасының ықтималдығын кеңейтеді, бұл сараптама үшін қолайсыз.

Сот-медициналық тәжірибеде биодетекторлар, әдетте, адамды иіс ізімен анықтау үшін қолданылады. Сәйкестендірудің сараптамалық нысаны ізделетін объектіні не оның белгілерінің материалдық тіркелген көріністері бойынша, не жалпы шығу тегінің белгілері (бүтіннің бөліктері бойынша) бойынша анықтауға негізделген зерттеу жүргізуді болжайды. Иіс іздерін, олардың физикалық ерекшеліктеріне сүйене отырып, адамның материалдық белгіленген бейнелеріне жатқызуға болмайды. Дәл сол себепті олар объектінің морфологиялық белгілерін де көтермейді, сондықтан олар микротрассалар да, микробөлшектер де емес. Әрине, бірқатар сұрақтар туындайды: адамды иіс ізімен анықтау үшін қандай сәйкестендіру түрі қолданылады және оны қандай формада жасау керек?

Жауап іздеу жолдары келесіде көрінеді.

Біріншіден, белгілердің қаржылық белгіленген дисплейлеріне сәйкес сәйкестендіру тұжырымдамасын түзету қажеттілігі туындады.

Біздің ойымызша, оны тек объект белгілерінің қаржылық белгіленген дисплейлерімен шектемеу керек. Иіс іздері жеке иіс букетін жасайтын адам белгілерінің белгілі бір жиынтығын көрсетудің ерекше қасиетіне ие. Болашақта ғалымдар объектінің жеке белгілерін көрсетудің басқа тәсілдерін ашуы мүмкін. Автор сәйкестендірудің бірінші түрін тұжырымдауды материалдық іздерде оның жеке белгілерін көрсету үшін қажетті объектіні құру ретінде ұсынған жөн деп санайды. Бұл адамның Иіс іздері арқылы сәйкестендіруді осы түрге қосады. Алайда, мұндай сәйкестендірудің сараптамалық формасы иіс метаболиттерін құрайтын молекулалардың байланыстырушы өзара әрекеттесуін талдауға негізделген аспаптық әдістермен жүзеге асырылуы керек. Болжам бойынша, біз олардан адамның жеке белгілерінің көрінісін таба аламыз.

Екіншіден, В.А. Снетковтың кинологиялық үлгіні сот-медициналық сәйкестендірудің ерекше түрі ретінде қарастыру туралы ұсынысына қарамастан, мен

биодетектордың көмегімен адамды иіс ізімен анықтау, ең алдымен, сәйкестендірудің мазмұнын ақыл-ой бейнесінде білдіруі мүмкін және оны сарапшы емес, тергеу-сот түрінде жүргізу керек деп санаймын. зерттеу. Шынында да, иттің ми қыртысында қажетті иісті қабылдаған кезде иіс букетінің ерекше бейнесі түрінде пайда болатын сезім пайда болады. Әрі қарай, ит миында бірдей кескін жасайтын иісті іздейді.

Осыған байланысты мұндай сәйкестендіру қандай тергеу немесе іс жүргізу әрекеті аясында жүргізілуі керек екенін анықтау қажет. Қазіргі уақытта адамды иіс іздері арқылы аспаптық әдіспен анықтау мүмкін емес, өйткені тиісті аспаптық база жоқ. Сараптамалық жолмен зерттелетін заттың буланған молекулалары болып табылатын моноиістерге сәйкес объектінің топтық байланысын ғана анықтауға болады [2].

Сәйкестендіру зерттеулерін жүргізу үшін сараптама аясында жеке иіс букетіне жауап беретін құрал жасау үшін ғылыми іздеуді жалғастыру қажет. Биодетекторды тергеу әрекеті түрінде жүргізілетін адамды анықтау үшін қолдануға болады.

Биодетектордың көмегімен ізделетін иіс көзін анықтау процесі көбінесе объектіні жадта түсірілген кескінге сәйкестендіруге қатысты болғандықтан, М.В. Салтевскийдің ұсынысы оны тергеу сәйкестендіру аясында жүзеге асыру үшін қисынды болып табылады. Осындай позицияны В.А. Снетков және В.И. Старовойтов ұстанады. Тергеуші объектіні оның иісі арқылы тануға сенетін жануарды тану субъектісі ретінде қарастыру туралы ұсыныс та, сонымен бірге тану субъектісі мүлдем жоқ деген ұсыныс та сынға төтеп бермейді. Тану үшін ұсыну жануарды емес, нақты процедуралық мәртебеге ие адамды, мысалы, куәгер немесе жәбірленушіні тану субъектісі ретінде қосуды қамтиды. Осыған сүйене отырып, қарастырылып отырған тергеу әрекеті аясында биодетекторды пайдалану мүмкін емес болып көрінеді.

А.И. Винберг ұсынған және В.Д. Арсеньев және басқа авторлар қолдаған нәтижелерді жобалау әдісі анықтама немесе акт түріндегі одорологиялық зерттеу және оны ҚІПК-де нақты деректерді белгілейтін басқа құжаттар ретінде көзделген тәртіппен іс материалдарына қосу бірқатар осал жерлерге ие. Өйткені, мұндай құжаттар құжаттарды куәландыратын лауазымды тұлғаларға немесе мекемелерге белгілі мән-жайларды немесе фактілерді қамтиды. Олар зерттеу нәтижелерін көрсетпейді, өйткені соңғысы үшін сарапшының қорытындысы немесе қылмыстық процестегі олардың дәлелдік мәнін нақты көрсете отырып, маманның анықтамасы түрінде бекітудің өзіндік құқықтық нысандары бар.

Мәселені процедуралық шешудің тағы бір нұсқасы бар. Одорологиялық әдісті тергеу эксперименті аясында қолдануға болады. Дәл осы формада ол Венгрияда және басқа да елдерде қолданылады және Р.С. Белкиннің айтуынша, бұл үшін жеткілікті негіздер бар.

«Тергеу эксперименті - бұл фактіні тәжірибелі түрде анықтау немесе оны тексеру. Оның нәтижелерінің сенімділігінің кепілі эксперимент жағдайларын өзгерту кезінде бірдей нәтижелерге әкелетін эксперименттерді бірнеше рет қайталау болып табылады. Бұл нәтижелер әрқашан оның барлық қатысушылары үшін айқын, түсіндіруді қажет етпейді және берілген ретінде қабылданады. Бұл нәтиже мінез-құлық актілері түрінде болуы мүмкін, мысалы, белгілі бір ынталандыруға белгілі бір реакция: дыбыстық, иіс, ауызша және т.б. Биодетекторды қолдана отырып, тергеу экспериментін жүргізу кезінде бақылау объектісі - иттің мінез-құлқы болады».

Бұл тәсілді дәлелдеу кезінде бір факт назардан тыс қалды. Тергеу эксперименті, әдетте, бұрын жауап алынған адамдардың айғақтарында сипатталған, белгілі бір жағдайда, белгілі бір жағдайларда орын алған және оқиға орнында анықталған тергеуші талдаған салдардың басталуына әкелген фактілерді, құбылыстарды, процестерді немесе әрекеттерді анықтау немесе тексеру үшін жүргізіледі. Сондықтан тергеу экспериментін жүргізу кезінде зерттелетін әрекеттің басталуына жақын жағдай мен жағдайлар қалпына келтіріледі, мұндай құбылыстардың, әрекеттердің немесе процестердің нәтижесінде зерттелетін салдардың туындағанын анықтауға бағытталған тәжірибелер жүзеге асырылады. Осыған байланысты тергеу экспериментін белгілі бір ортада және белгілі бір жағдайларда иттің адамның жеке иісіне реакциясын зерттеу үшін ғана жүргізуге болады. Сонымен қатар,

жануардың белгіленген немесе тексерілетін мінез-құлық актісі зерттелетін әрекеттің құрамдас бөлігі болуы керек, ол шешілетін мәселенің мәніне сәйкес келмейді [3].

Мәселені шешу жолын біз одорологиялық іріктеуді дербес тергеу әрекеті ретінде құқықтық реттеуде көреміз, оның негізі одорологиялық сараптама өндірісінде қолданылатын әдіс болуы мүмкін. Іріктеуді жүргізудің іс жүргізу тәртібі тергеу эксперименті немесе тану үшін қолданылатын Жалпы Шарттарға негізделуі керек. Одорологиялық іріктеменің мазмұны ұсынылған В.А. сәйкес келуі мүмкін. «Жедел-тергеу іріктемесі» деп аталатын Снетков іс-шарасы, онда субъекті-тергеуші, ал маман-одоролог өз құзыреті шегінде және оған берілген құқықтар шегінде дербес әрекет етеді.

Одорологиялық іріктеудің пайдасына оң дәлел-бұл жағдайда құрылғының орнына биодетектор қолданылған кезде сараптама жүргізу кезінде пайда болатын күмәндерді болдырмауға болатындығы. Иттің ми қыртысында қандай процестер жүретінін, оның қалаған иісін білетінін түсіндіру мүмкіндігінің болмауы айыпталушының пайдасына түсіндірілуі мүмкін күмән тудырады [4, 282].

Іріктемені өндірудегі сараптамадан айырмашылығы, тергеуші одоролог маман жүргізген иіс үлгілерін зерттеу процесін бақылайды. Бұл жағдай тергеу іс-әрекетінің жетекшісіне сәйкестендіру процедурасын тікелей қабылдауға және маманның тұжырымдарын оның ішкі сенімі бойынша бағалауға мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, тергеуші іріктеу нәтижелерінің сенімділігінің кепілі ретінде әрекет етеді. Маман жүргізген сәйкестендіруді толық бақылау үшін тергеуші биодетектордың көмегімен иіс іздерін зерттеу әдістемесін білуі керек. Бұл криминалистикалық техника бөліміне криминалистикалық одорология ережелерін енгізу қажеттілігін растайды.

Іріктеу нәтижелерінің сенімділігінің қосымша кепілдіктері куәгерлерді тергеу әрекетіне қатысуға тарту және оны жүргізу кезінде бейнежазбаны жүзеге асыру болуы мүмкін. Қажет болған кезде куәгерлер мен одоролог-маманнан сотта куә ретінде жауап алынады, ал бейнежазба заттай дәлелдеме ретінде қылмыстық іске қоса тіркеледі. Осылайша алынған фактілер туралы ақпарат көздері іс бойынша жиналған дәлелдемелерді бір-бірімен байланыстыруға, оларды дұрыс бағалауға және қылмыстық әрекеттің мән-жайларын анықтау үшін пайдалануға мүмкіндік береді.

Маманның одорологиялық іріктеуге қатысуы қажет, өйткені ол арнайы білімнің тасымалдаушысы болып табылады, оны қолдану қылмыстың іздері мен басқа да айғақтардың жойылуына жол бермейді. Сонымен қатар, одоролог маманын тарту тергеу әрекетіне қатысушылар арасындағы функцияларды ажыратуға мүмкіндік береді.

Іріктемені өндіру кезінде алынған нақты деректерді бағалау мынадай түрде жүзеге асырылуы тиіс. Оң категориялық немесе теріс нәтижелерге тексерілетін көздерден зерттелетін иіс іздерінің пайда болуын немесе мүмкін еместігін растайтын дәлелдер мәртебесін беру қажет. Оң ықтималдық нәтижелері, егер олар іс бойынша жиналған басқа дәлелдермен расталса, қылмыстық әрекеттің мән-жайларын анықтау үшін ескерілуі және пайдаланылуы мүмкін.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Сулимов К.Т. Криминалистическая одорология: кинологический подход: методическое пособие; Российский научно-исследовательский институт культурного и природного наследия имени Д.С. Лихачева, Центр военного и морского наследия. - Москва: Институт наследия, 2019. - 309с.

2. Тишков С.А. Особенности назначения и производства некоторых видов судебных экспертиз, в том числе: судебной экспертизы пищевых продуктов, судебно-ботанической экспертизы, судебной пожарно-технической и судебной одорологической экспертизы: методические (практические) рекомендации. - Орел: ОрЮИ МВД России, 2018. - 1 эл.опт.диск (CD-ROM).

3. Е.Н. Бегалиев. Криминалистикалық техника практикумы: оқу құралы. - Электрон. текстовые дан.(132 Мб). - Алматы: NURPRESS, 2013. - 1 эл.опт.диск (CD-ROM).

4. Б.Ш. Сарсембаев. Криминалистикалық техника: оқулық. - Алматы: Экономика, 2012. - 282с

УДК 349.6

ҚАЗАҚСТАНДА СУ РЕСУРСТАРЫН ПАЙДАЛАНУ ЖӘНЕ ҚОРҒАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Бейсебаев Есенғали, магистрант

М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті., Шымкент қ.

E-mail: Beisebaev_@mail.ru

Бұл мақалада сумен қамтамасыз ету бойынша Қазақстан Еуразия құрлығындағы су тапшылығы аса көп елдердің бірі болып табылатыны атап өтілген. Су-бұл өте шектеулі ресурс, сондықтан су ресурстарын ұтымды пайдалану және қорғау қажет.

Түйінді сөздер: *су, сумен қамтамасыз ету, су ресурстары, ұтымды пайдалану, қорғау*

В данной статье отмечается, что по водообеспеченности Казахстан является одной из наиболее водоедефицирных стран Евразийского континента. Вода – крайне ограниченный ресурс и поэтому требуется рациональное использование и охрана водных ресурсов.

Ключевые слова: *вода, водообеспеченность, водные ресурсы, рациональное использование, охрана*

This article notes that in terms of water availability, Kazakhstan is one of the most water-deficient countries of the Eurasian continent. Water is an extremely limited resource and therefore rational use and protection of water resources is required.

Keywords: *water, water availability, water resources, rational use, protection*

2013 жылы Қазақстан Республикасының ұзақ мерзімді сипаттағы дамуының негізгі стратегиялық құжаты "Қазақстан-2050" Стратегиясы болды [1].

Бұл құжат Қазақстанның 2050 жылға дейінгі жаңа ұзақ мерзімді кезеңге арналған дамуының заманауи мақсаттары мен міндеттерін айқындады. Сонымен қатар, ол аймақтық және жергілікті маңызы бар экологиялық инфрақұрылымды дамытудың негізгі бағыттарын таңдау үшін бағдар болып табылады.

"Қазақстан-2050" Стратегиясының су ресурстарын қорғау мәселелеріне қатысты мақсаттарының бірі 2020 жылға қарай халықты ауыз сумен қамтамасыз ету және 2040 жылға қарай ауыл шаруашылығын сумен қамтамасыз ету проблемаларын шешу міндеті болды. "Қазақстан-2050" Стратегиясы су тапшылығы туралы мәселе көтерді.

Өздеріңіз білетіндей, әлемдік су ресурстары да үлкен қысымға ұшырайды. Планетада ауыз суды тұтыну 8 есе өсті. Ғасырдың ортасына қарай көптеген елдер суды импорттауға мәжбүр болады деп болжануда. Қазақстанда сумен қамтамасыз ету мәселесі де тұр. Сапалы ауыз судың жетіспеуіне байланысты бірқатар аймақтар оған өте қажет. Қазіргі уақытта Қазақстан трансшекаралық өзендердің су ресурстарын пайдалану мәселесіне тап болды.

Қазақстан Республикасы Экология және табиғи ресурстар министрлігінің Су ресурстары жөніндегі комитеті су қорын пайдалану және қорғау саласындағы уәкілетті мемлекеттік орган болып табылады. Жергілікті деңгейде қоршаған ортаны қорғау және табиғатты ұтымды пайдалану саласындағы мемлекеттік саясатты жергілікті өкілді және атқарушы мемлекеттік органдар, сондай-ақ жергілікті өзін-өзі басқару органдары жүзеге асырады.

Су ресурстары комитетіне шешуші рөл берілетін жаңа бағдарламалардың бірі Қазақстан Республикасы Президентінің 2014 жылғы 4 сәуірдегі №786 Жарлығымен бекітілген Қазақстанның су ресурстарын басқарудың мемлекеттік бағдарламасы болды. Бағдарламаның мақсаты-су ресурстарын басқару тиімділігін арттыру арқылы Қазақстан Республикасының су қауіпсіздігін қамтамасыз ету [2].

Бағдарламаның міндеттері:

- суды үнемдеу және қолда бар су ресурстарының көлемін ұлғайту жөніндегі шараларды жүзеге асыру арқылы халықты, қоршаған ортаны және экономика салаларын су ресурстарымен кепілді қамтамасыз ету;

- су ресурстарын басқару тиімділігін арттыру;
- су экологиялық жүйелерінің сақталуын қамтамасыз ету.

ҚР ЭБЖМ су ресурстары комитетінің қызметі мынадай негізгі бағыттар бойынша жүргізіледі:

- су қорын пайдалану және қорғау саласындағы мемлекеттік басқару;
- су ресурстарын басқару жөніндегі мемлекеттік бағдарламаны іске асыру;
- заңнамалық және нормативтік-құқықтық базаны жетілдіру;
- Су шаруашылығы объектілерін пайдалану;
- трансшекаралық су объектілерін пайдалану жөніндегі мемлекетаралық ынтымақтастық;
- экономиканың су секторының инвестициялық жобаларын іске асыру.

Қазақстан Республикасының Су кодексі Су шаруашылығы жүйесін мемлекеттік қолдау жөніндегі шараларды көздейді, атап айтқанда ҚР Су кодексінің 135-бабында [3] көзделеді:

- су берумен байланысты емес Республикалық маңызы бар трансшекаралық су шаруашылығы құрылыстарын және су шаруашылығы құрылыстарын пайдалану жөніндегі шығындарды қаржыландыру;

- аса авариялық су шаруашылығы құрылыстары мен гидромелиоративтік жүйелерді қалпына келтіру жөніндегі іс-шараларды қаржыландыру;

- қаржы ресурстарын, оның ішінде жаңа су шаруашылығы құрылыстары мен гидромелиоративтік жүйелерді салуға және жұмыс істеп тұрғандарын реконструкциялауға қарыз қаражатын тарту;

- мемлекеттік меншіктегі су шаруашылығы жүйелері мен құрылыстарының қауіпсіздігін қамтамасыз ету жөніндегі іс-шараларды қаржыландыру;

- Қазақстан Республикасының Үкіметі бекітетін тізбе бойынша ауыл шаруашылығы тауарын өндірушілерге су жеткізу және ауыз сумен жабдықтаудың баламасыз көздері болып табылатын аса маңызды топтық және жергілікті сумен жабдықтау жүйелерінен ауыз су беру жөніндегі қызметтердің құнын субсидиялау;

- Су шаруашылығы жүйелерінің мемлекеттік мекемелерін ұстау;

- суармалы жерлердің мелиоративтік жай-күйін мониторингілеу және бағалау бойынша шығындарды қаржыландыру. Аталған іс-шараларды іске асыру әкімшісі ҚР Ауыл шаруашылығы министрлігінің Су ресурстары жөніндегі комитеті болып табылатын тиісті бюджеттік бағдарламалар шеңберінде жүзеге асырылады.

Жоғарыда біз трансшекаралық өзендер мәселесі туралы айттық. Жалпы, трансшекаралық өзендердің ресурстарын пайдалану мәселелері халықаралық деңгейде жеткілікті реттелмеген қатынастар саласы болып табылады. Халықаралық су құқығы жаңа шиеленіскен жағдайларда өзінің тиімсіздігін көрсететін қақтығыстарды шешудің "жұмсақ" әдістеріне негізделген. Халықаралық құқықта өз мемлекетінің аумағында өзендердің су ресурстарын пайдалануға тыйым салу немесе шектеу ережелері жоқ. Су қатынастары тек өзара келісімдер негізінде құрылады. Алайда, басқа жағалаудағы мемлекеттердің халықаралық өзендерде жоспарланған немесе орындалатын Су шаруашылығы іс-шаралары туралы ақпарат пен консультациялар алу құқығы осы мемлекеттер теріс әсерді өтейтін шараларды уақтылы жүзеге асыра алатындығына көз жеткізілді. Халықаралық құқықта су алуды шектеу бойынша ешқандай міндетті нормалар жоқ, бірақ мынаны білдіреді,

ол 50% - дан аспауы керек. Осылайша, осы жағдайларда екіжақты және көпжақты шарттар мен келісімдердің рөлі артады.

Трансшекаралық өзендер бойынша Қазақстан қатынастарын қарастырайық:

1. Сырдария өзенінің бассейні бойынша.

1992 жылғы ақпанда Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан, Тәжікстан және Түрікменстан республикалары арасында мемлекетаралық көздердің су ресурстарын

пайдалану мен қорғауды бірлесіп басқару саласындағы ынтымақтастық туралы мемлекетаралық келісімге қол қойылды [4].

Осы Келісімнің нормаларына сәйкес Мемлекетаралық су шаруашылығы үйлестіру комиссиясы (ВАК) құрылды.

ВАК отырыстары тоқсан сайын өткізіледі, оларда су шаруашылығы объектілерінің вегетация аралық және вегетациялық кезеңдерге арналған жұмыс режимдері қаралады, тиісті кезеңдерге арналған мемлекеттердің лимиттері бекітіледі.

2. Шу және Талас өзендерінің бассейндері бойынша

2000 жылғы қаңтарда Қазақстан Республикасының Үкіметі мен Қырғыз Республикасының Үкіметі арасында Шу және Талас өзендерінде мемлекетаралық пайдаланудағы су шаруашылығы құрылыстарын пайдалану туралы келісімге қол қойылды [6].

Келісім шеңберінде Қазақстан Республикасы мен Қырғыз Республикасының Шу және Талас өзендеріндегі мемлекетаралық пайдаланудағы су шаруашылығы құрылыстарын пайдалану жөніндегі комиссиясы жұмыс істейді. Осы Келісімнің нормаларына сәйкес Қырғыз Республикасының меншігі болып табылатын бірқатар су шаруашылығы объектілері мемлекетаралық пайдалану объектілеріне жатқызылған.

3. Қытай Халық Республикасымен су қатынастары саласындағы ынтымақтастық

2001 жылдың қыркүйегінде Қазақстан Республикасының Үкіметі мен Қытай Халық Республикасының Үкіметі арасында трансшекаралық өзендерді пайдалану және қорғау саласындағы ынтымақтастық туралы келісімге қол қойылды [7]. Бұл келісім трансшекаралық өзендердің су қатынастарын реттейді. Оны іске асыру мақсатында трансшекаралық өзендерді пайдалану және қорғау жөніндегі қазақстан-қытай бірлескен комиссиясы, сондай-ақ сарапшылардың жұмыс тобы құрылды.

2010 жылғы қарашада Қазақстан Республикасының Үкіметі мен Қытай Халық Республикасының Үкіметі арасында Қорғас өзенінде "Достық" бірлескен бірлескен су торабын бірлесіп салу туралы келісімге қол қойылды.

"Достық" су торабы 2013 жылғы 5 шілдеде пайдалануға берілді. 2011 жылғы 22 ақпанда Бейжіңде Мемлекет басшысы Н.Ә. Назарбаевтың ҚХР-ға мемлекеттік сапары барысында Қазақстан Республикасының Үкіметі мен Қытай Халық Республикасының Үкіметі арасында трансшекаралық өзендер суларының сапасын қорғау туралы келісімге қол қойылды [7].

4. Ресей Федерациясымен су қатынастары 2010 жылдың қыркүйегінде Қазақстан Республикасының Үкіметі мен Ресей Федерациясының Үкіметі арасында трансшекаралық су объектілерін бірлесіп пайдалану және қорғау туралы келісімге қол қойылды [8] (1992 жылғы Келісімнің орнына). Осы Келісім шеңберінде трансшекаралық су объектілерін бірлесіп пайдалану және қорғау жөніндегі қазақстан-ресей комиссиясы жұмыс істейді. Бұдан басқа, осы Келісімнің 12-бабына сәйкес Жайық, Ертіс, Есіл, Тобыл, қиғаш, үлкен және Кіші Өзен өзендері бассейндерінің су ресурстарын қорғау және пайдалану жөніндегі жұмыс топтары құрылды.

Комиссия көктемгі су тасқыны, су қоймаларын толтыру және халықты сумен қамтамасыз ету жағдайлары, трансшекаралық өзендердің су ресурстарына мемлекеттік мониторинг жүргізу жағдайы мен нәтижелері, жер асты және жер үсті суларына мониторинг жүргізу, сондай-ақ трансшекаралық өзендердің су ресурстарының жай-күйін жақсартуға бағытталған су қорғау іс-шараларын жүргізу мәселелерін қарайды.

Су мәселелерін шешу кезінде Орталық Азия мемлекеттері суармай-ақ ауыл шаруашылығы дақылдарын өсіру және тұрақты өнім алу мүмкін болмайтын құрғақ аймақта орналасқанын ескеру қажет. Сондықтан аймақтағы барлық дерлік мемлекеттерде су ресурстарының үлкен көлемін қажет ететін суару бар және басым.

Осы жағдайларды ескере отырып, су ресурстары жөніндегі ұлттық саясаттың стратегиялық мақсаты су ресурстарының шектелуінің теріс салдарын жоюға және экономикалық өсу, әлеуметтік және экологиялық проблемаларды шешу, Мемлекетаралық су қатынастарын реттеу үшін жағдайлар жасауға бағытталған кешенді сипаттағы ұзақ

мерзімді шараларды жүзеге асыру болып табылады. Сонымен қатар, су экономикалық құндылығы бар және елдің тұрақтылығын анықтайтын ресурс екенін түсіну керек.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақстан Республикасы Президентінің Қазақстан халқына Жолдауы" қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты "" Қазақстан-2050 "Стратегиясы // "Параграф" АЖ.
2. Қазақстанның су ресурстарын басқарудың мемлекеттік бағдарламасы. Утв. Қазақстан Республикасы Президентінің 2014 жылғы 4 сәуірдегі №786 Жарлығымен / / "Параграф" АЖ.
3. Қазақстан Республикасының Су кодексі // "Параграф" АЖ.
4. Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан, Тәжікстан және Түрікменстан республикалары арасындағы мемлекетаралық көздердің су ресурстарын пайдалану мен қорғауды бірлесіп басқару саласындағы ынтымақтастық туралы келісім // "Параграф" АЖ.
5. Қазақстан Республикасының Үкіметі мен Қырғыз Республикасының Үкіметі арасындағы Шу және Талас өзендерінде мемлекетаралық пайдаланудағы су шаруашылығы құрылыстарын пайдалану туралы келісім // "Параграф" АЖ.
6. Қазақстан Республикасының Үкіметі мен Қытай Халық Республикасының Үкіметі арасындағы Траншекаралық өзендерді пайдалану және қорғау саласындағы ынтымақтастық туралы келісім // "Параграф" АЖ.
7. Қазақстан Республикасының Үкіметі мен Қытай Халық Республикасының Үкіметі арасындағы трансшекаралық өзендер суларының сапасын қорғау туралы келісім / / "Параграф" АЖ.
8. Қазақстан Республикасының Үкіметі мен Ресей Федерациясының Үкіметі арасындағы Траншекаралық су объектілерін бірлесіп пайдалану және қорғау туралы келісім // "Параграф" АЖ

АДАМ ҚҰҚЫҚТАРЫ ЖҮЙЕСІНДЕ САЯСИ ҚҰҚЫҚТАРДЫҢ ОРНЫ

Битлеуов А., «Құқықтану» білім беру бағдарламасының магистранты

І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

E-mail: ss_laura@mail.ru

Қазіргі кезде саяси құқықтың элементтері ретінде мыналар танылады: сайлау құқығы, сөз бостандығы, жиналыс, митинг, демонстрациялар, одақтар танылады. Аталған әрбір элементтің дамуы, қоғам мен мемлекет үшін жекелеген мәселе болып табылады. Саяси құқықтың элементтерін іске асыру, заңда бекітілген міндеттерге сәйкес бола отырып, саяси құқықтар мен бостандықтарды шектемеуге тиіс.

Кілт сөздер: сайлау құқығы, сөз бостандығы, жиналыс, митинг, демонстрациялар, одақтар.

В настоящее время элементами политического права признаются: право голоса, свобода слова, собраний, митингов, демонстраций, союзов. Развитие каждого из этих элементов является отдельной проблемой для общества и государства. Реализация элементов политического права не должна ограничивать политические права и свободы, находясь в соответствии с обязанностями, установленными законом.

Ключевые слова: избирательное право, свобода слова, собрания, митинги, демонстрации, союзы.

Currently, the following are recognized as elements of political right: the right to vote, freedom of speech, assembly, rally, demonstrations, unions. The development of each of these elements is a separate issue for society and the state. The implementation of the elements of political right should not restrict political rights and freedoms, being in accordance with the obligations established by the law.

Keywords: suffrage, freedom of speech, assemblies, rallies, demonstrations, unions.

2021 жылғы 10 маусымда Қазақстан Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев «Қазақстандағы адам құқықтары жөніндегі әрі қарайғы шаралар туралы» жарлыққа қол қойды. Ол мүмкіндігі шектеулі азаматтардың адам құқықтары, адам саудасы құрбандарының құқықтарын қамтамасыз ету, бірлестіктер бостандығы құқығы, сөз бостандығына құқық беру, адамның өмір сүруге және қоғамдық тәртіпке құқығын қамтамасыз етуді басым бағыттар ретінде бөліп көрсетті. Бұл жарлық соңғы екі жыл бойы Қазақстанда наразылық пен ереуілдердің күшеюіне байланысты туындады, сондықтан азаматтық бостандық реформасының болашағы қандай болуы мүмкін?

Азаматтық бостандықтар мен адам құқын жақсартудағы міндеттемелерін түсіндірудің бірнеше тиімді әдістері бар. Бір жағынан алып қарағанда Тоқаев бірнеше маңызды реформалардың жүзеге асуын қадағалады, соның ішінде 2019 жылы өлім жазасының жойылуы және ауылдық округтер мен шағын қалалардың әкімдеріне тікелей сайлау өткізу енгізілді. Тоқаевтың 10 маусымдағы жарлығында арнайы айтылған алаңдаушылықтар Қазақстанның саяси жүйесін түбегейлі өзгертпесе де, саясаттағы мақсатты өзгерістер көптеген адамдардың өміріне әсер етуі мүмкін.

Екінші жағынан алып қарағанда, 10 маусымдағы жарлықты Тоқаевтың инаугурациядан кейінгі «халықтың үнін еститін мемлекет» идеясынан туындаған деп қарастыруға болады. «Халықтың үнін еститін мемлекет» үкімет пен қоғам арасындағы ашық диалог пен ынтымақтастықты дамытуға арналған. «Халықтың үнін еститін мемлекет» құру мақсатында азаматтар электронды үкімет порталдарынан басқа, азаматтардың азаматтық әкімшілікке немесе мемлекеттік қызметтерге шағым түсіре алатын онлайн өтініш беруге рұқсат беру туралы мәселе көтерілді. «Халықтың үнін еститін мемлекет» бастамасы интернетте ең көп шу шығаратындар мен супер президенттік реформаға тез жауап беретін реактивті микроменеджмент ретінде сынға ұшырады.[1]

2020 жылдың маусымында бейбіт шеру өткізу ережелеріне енгізілген өзгерістер сияқты осы жарлыққа сәйкес Қылмыстық кодекске аздаған өзгерістер енгізілуі мүмкін. Жаңа заң мемлекетте қазақстандықтардың бейбіт шеруге шығу бостандығы мүмкіндігін сақтай отырып, шектеулерді сәл ғана жеңілдетті. Жаңа заңға сәйкес, бейбіт шеру ұйымдастырушылар оны өткізуге рұқсат алу үшін жергілікті билікке алдын ала хабарлауы қажет. Шеру өткізу орнын анықтау да жергілікті биліктің рұқсатымен шешіледі. 2020 жылдың 6 маусымында жаңа заңды сынау үшін жиналған наразылық білдірушілерді жаппай тұтқындау бұл «реформаның» шынайылығынан гөрі жасандылығы басым екенін көрсетті.

Билік «әлеуметтік» (соншалықты қауіпті емес) деп санайтын салаларда, мысалы, мүмкіндігі шектеулі адамдар үшін білім мен оған қолжетімділікті жақсарту немесе әйелдерге жұмыс орындарын ашу сияқты маңызды реформалар жүргізілуі мүмкін болса да, қазақстандықтарды қамтамасыз етуге күш-жігерді жұмсау үшін «Азаматтық бостандыққа қолданыстағы шектеулерді жай ғана өзгертуді болжайды.[2] Кез келген өзгертулер «үкіметтік емес ұйымдармен өзара әрекеттесу тиімділігін арттыру» үшін енгізіледі.[3]

Бұл тиімділік ассоциациялар мен бейбіт шерулер бостандығы сияқты адам құқықтарын қорғауда қалай көрінеді? Адам құқығы саласында жасалған істердің салдары қандай? Режимнің тиімділік туралы түсінігін екі жолмен бейнелеуге болады: біріншіден, мықты азаматтық қоғам үкіметке қоғамдық тауарларды тиімді таратуға көмектесе алады – наразы азаматтарды әлеуметтік қызметтермен тікелей әрекет етуге шақыратын неолиберализм; екіншіден, азаматтық қоғамның ландшафты қоғамдық өмірді мемлекетке түсінікті ететін ҰЕҰ тіркеу заңдары тиімді және түсінікті болуы керек.

2019 жылы 4 ақпанда Астанада болған бес қыздың өлімі бүкіл Қазақстан бойынша резонанс туғызды және елде «аналардың» наразылығын күшейтті. Ереуілшілердің арасында алауыздық пайда болды: кейбіреулері әр түрлі мемлекеттік мекемелерде наразылық шерулерін жалғастырса, ал басқалары әлеуметтік қызмет көрсетуді қолдау үшін жергілікті билікпен жұмыс жасауды жөн көрді.

Алғашында шеруге жиналғандар өртке жауапты құзырлы органдардың отставкаға кетуін талап етті, біртіндеп олардың талаптары күрделене түсті, атап айтқанда, әлеуметтік жеңілдіктер мен жеке тұрғын үй сұрады. Олар Қазақстан мұнай байлығының тең бөлінбегеніне наразылығын білдіріп, элита жарқыраған ғимараттар салып, Қазақстанның халықаралық мәртебесінің игілігін көріп отырған кезде, қарапайым азаматтардың азап шегіп жатқанын сынға алды.

Аналардың талаптары өзгергендіктен, олар әртүрлі әкімшілік деңгейдегі бірқатар мемлекеттік органдарды нысанаға алуға тырысты: әкімдіктің кеңселеріне, Ақ Ордаға, Еңбек министрлігіне, Нұр-Отан партиясы ғимаратының алдына жиналды. Кейбір жағдайларда мемлекеттік қызметкерлер наразылық білдіруші әйелдермен жеке кездесу арқылы жиналғандарды таратуға тырысты; басқа жағдайларда полиция әйелдерді ұстады немесе оларды сүйреуге дейін барды.

«Халықтың үнін еститін мемлекет» уақыт өте келе материалдық талаптан метасаясатқа ұласқан аналардың наразылығын тыңдауды тоқтатты. 6 ақпанда Астана әкімдігінің жанында өткен демонстрация кезінде бір әйелдің айтқан талаптары ерекше назар аудартты: «Ешкім де саяси немесе әлеуметтік санаты үшін қудаланбауы керек, ешкім де өзгеге бостандық бергені үшін қудаланбауы керек. Ешқандай цензура болмауы керек, ертең осының барлығын халық теледидар арқылы көруі және естуі тиіс».[6]

Кейбір аналар әлеуметтік қызметтердің жағдайын да, азаматтардың сөз бостандығын да сынға ала отырып, рұқсат етілмеген наразылық акцияларын жалғастыра берді, ал басқалары өздерінің жеке мүддесі үшін билік пен билеуші партияны ашық сынға алудан бас тартты.

Мысалы, 2020 жылдың наурызында «Нұр-Сұлтанның мықты аналары» деп аталатын қоғамдық қорды әйелдер тіркеді. Құрылтайшылар аналардың наразылығын қолдамады: «Бірақ біз мемлекеттен жәрдемақы, көмек, баспана сұрағандармен бірге болдық», – деді ««Нұр-Сұлтанның мықты аналары» ұйымының директоры Райгүл Серікбаева 2021 жылы мамырда Tengrinews.kz тілшісіне.[7] «Нұр-Сұлтанның Мықты аналары» ұйымының талабы бойынша кем дегенде төрт баласы бар отбасыларға айына күнделікті күндізгі бала күтіміне қолжетімді 5 000 теңгеден (шамамен 11 АҚШ доллары) төлеуді ұсынады және басқалар үшін 10 000 теңге. Мемлекет мұғалімдердің еңбекақысын көтерді, ал «Мықты аналар» ұйымы аналардың пәтер жалдау ақысына жауап береді. Күндізгі күтім қызметтерінен басқа, мұғалімдер балаларға мемлекеттік тілде және мектеп пәндері бойынша сабақ береді, сонымен қатар үкімет порталы арқылы жеңілдікпен тұрғын үй алуға қалай жүгіну керектігін білмейтін аналарға кеңес береді және компьютерлік сабақтар ұсынады.

«Мықты аналар» Қазақстанның астанасы Нұр-Сұлтан қаласындағы көптеген әйелдердің мұқтаждығына үкіметтің қаржылық қолдауымен, жергілікті бюрократтар мен партияның жаңа мүшелері белсенділігімен көмек берді. Нұр-Сұлтандағы «Мықты Аналар» ұйымын қолдайтын әйелдер 2021 жылғы 5 наурызда Инстаграмм желісінде жариялаған жазбасында Қазақстанда азаматтық қоғамның рөлі туралы былайша сипаттайды: «Біздің елде ҰЕҰ белсенділері әйелдерді әлеуметтік қорғау, олардың стандарттарын жақсарту үшін арнайы жобалар ұсынады, жергілікті билік пен халық арасындағы алтын көпір болады!».[8]

Тоқаевтың бұл жарлығы белсенді, өз ісіне адал азаматтар мемлекеттік қызмет көрсетудегі кемшіліктерді бірден сынға алмас үшін жасалған тиімді әдістің бірі. Азаматтардың өз қоғамдастықтарының өміріне белсенді қатысуы дұрыс мақсат болып табылады; осы салада талмай еңбек ететін көптеген адамдар өз қоғамдастығындағы мұқтаж жандарға көмек қолын созуда. Алайда, бұл азаматтардың құқықтарын тікелей әрекет ету мен қорғау үшін қоғамдық қатынастарда негізсіз шектеулер қояды, олар азаматтық қоғамдағы қызметтерді ұсыну арқылы мемлекеттік биліктің табиғаты туралы қоғамдық дискуссияны тудыруы мүмкін.

Қазақстанда қоғамдық бірлестіктерді реттейтін мықты құқықтық база бар, ал тіркеусіз қоғамдық ұйым құру заңсыз болып табылады. Осы заңға қарамастан, азаматтық қоғамда жұмыс істейтін барлық топтар тіркелмеген. Кейбір топтар бұл процесстен мүлде аулақ болып, бейресми түрде ұйымдастырылуды жөн көреді; бұл үкіметтің шектеулері мен қадағалауларынан аулақ болудың әдісі, сонымен қатар ол топтар тез қудалауға ұшырайды.

Басқа топтар тіркелгісі келеді, бірақ мүмкіндік берілмейді немесе оларды тіркеуден бас тартады. Билік өкілдері мұны процедуралық тұрғыда түсіндіреді, ол құжаттар толық емес немесе қате ұсынылған деп көрсетеді, бірақ бұл негізінен ықтимал қауіпті әрекетке тосқауыл қоюдың жабық әрекеті болып табылады. Мысалы, 2017 жылдың желтоқсанында Жанар Секербаева мен Гүлзада Сержан құрған сектораралық феминистік бастама «Феминита» оқиғасы – Қазақстандағы билік қоғамдық бірлестіктерді бағындыру үшін тіркеу процесін қалай қолданатынын көрсетеді.

«Феминита» командасы алғашқы рет 2017 жылдың желтоқсанында Әділет министрлігіне қажетті құжаттарды тапсырады; бірақ Жарғысындағы сәйкессіздікке байланысты қабылданбағаннан кейін, Секербаева мен Сержан құжаттарды 2018 жылдың ақпанында қайта тапсырады. Олардың өтініші қайтадан қанағаттандырылмады, билік «Феминита» алғашқы жіберілімдегі қателіктерді түзете алмағанын негізсіз алға тартты. Екі белсенді 2018 жылдың 20 желтоқсанында құжатты үшінші рет тіркеуге өтініш береді; 2019 жылдың 3 қаңтарында Әділет министрлігі Жарғының рәсімделуіндегі кеткен кемшіліктерге сілтеме жасай отырып, тіркеуден бас тартудың ресми стандартты нұсқасын жіберді.

Секербаева мен Сержан Әділет министрлігінің Алматы қалалық әділет департаментіне қатысты шағым түсірді. Медеу аудандық сотының судьясы Тимур Жұмамұратов «Феминита» ұйымының мақсаты – қоғамға қауіп төндіреді деп шешті, бұл жарғы «рухани-моральдық құндылықтарға қайшы және қоғамда отбасының рөлін дамытпайды» деп мәлімдеді. Сонымен қатар, Жұмамұратовтың айтуынша «Феминита» қоғамдық қорға тән емес қызмет түрін, яғни саяси саланы өзгертуді талап етеді. Ресми органды «Феминита» қоры жарлығындағы: «Қазақстандағы дене және ақыл-ес мүмкіндіктері шектеулі әйелдер, ЛБТИК (лесби, бисексуал, трансгендер, интерсекс, квир) қауымының және жыныстық қызмет көрсететін әйелдердің құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау үшін қолдау жасайтынын және дамытатындығын» білдіретін тармағы алаңдатады деген қорытындыға келді». [9]

2019 жылғы қыркүйекте Медеу аудандық сотының шешіміне шағымданғаннан кейін «Феминита» қорды тіркеудің басқа жолын табуға тырысты. [10] 2019 жылдың қазанында Біріккен Ұлттар Ұйымының арнайы баяндамашылар тобы «Феминита» атынан Әділет министрлігіне тіркеуге өтініш берді. Бұл жолы да оларды тіркеуден бас тартылды, бірақ Әділет министрі Марат Бекетаев құқық қорғау органдарының құрметті қорғаушысы, Қазақстандық адам құқықтары мен заңдылықтың халықаралық бюросының директоры Евгений Жовтистен «Феминита» мен Әділет Министрлігі арасындағы келіссөз орнатуға көмектесуді сұрады. 2020 жылдың 2 шілдесінде «Феминита» мен Жовтис және Әділет министрінің орынбасары арасындағы онлайн -кездесуден кейін министрлік өкілдері күтпеген мәлімдеме жасады. Олар «Феминита» жарғысына енгізілген «түзетулер» мақұлданғанын және ұйым тіркелетінін мәлімдеді. Бұл мәлімдемені жоққа шығарған Секербаева, «Феминита» Әділет министрлігі ұсынған түзетулермен келіспейтінін айтты. Секербаева жергілікті бұқаралық ақпарат құралдарына берген сұхбатында: «Бізді тіркеуге мәжбүрлегеніне қарсымыз, өйткені қандай да бір есептіліктің уақыты жақындап қалды», – деп Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактінің орындалуы туралы ұлттық баяндаманың жақында жасалатынын айтты. [11]

Билік халықаралық беделге қауіп төнгенін сезіп, «Феминитаны» қоғамдық қор ретінде тіркеу арқылы тығырықтан шығуға асықты. Бұл шешімнің оңтайландырылған «тиімділігі» болды; Әділет министрлігі «Феминита» жарғысындағы алаңдатарлық баптарды топтың келісімінсіз жойды. Бұл мемлекет пен қоғам арасындағы қарым-қатынастағы мемлекеттің әлеуметтік тәртіп туралы түсінігін бұзбайтын және оны халықаралық ұйымдардың бекітуіне ұсынуға болатын «тиімділік» туралы көзқарасы еді.

Жоғарыда келтірген екі мысал мемлекет пен қоғам арасындағы қарым-қатынастың тиімділігі белсенді плюралистік азаматтық қоғам бар дегенді білдірмесе керек. ЕҚЫҰ 2021 жылдың қаңтарында Қазақстанда өткен парламенттік сайлауды бәсекелестіктің жоқтығын

және бейбіт шерулер мен сөз бостандығына қатаң шектеулерді, отбасы мен әлеуметтік жағдайды жақсартуды талап еткен демонстранттарды үкімет тарапынан басу жағдайларын, қарым-қатынастың тиімділігі жеткілікті деңгейде тәуелсіз емес екенін көрсету үшін Феминитаны өз шарттары бойынша тіркеуге мәжбүрлеу әрекеттерін сынай келе, сайлауды «тиімді өтті» деп сипаттады.

Қазақстанда адам құқықтары мен азаматтық бостандықтарды қамтамасыз етудегі тиімділік (тиімсіздік)?

Тоқаевтың Қазақстандағы адам құқықтары жағдайын кең ауқымда жақсарту үшін ҰЕҰ – мен өзара әрекеттесуді арттыру туралы пікірі сол салада кемшіліктердің бар екенін аңғартты. Бәлкім ол ҰЕҰ күрделі бюрократиялық жұмысты неғұрлым арзан әрі тиімді атқаруы үшін неолибералдық мағынадағы тиімсіздікті меңзеген болар. Бірақ Тоқаев басымдық берген құқықтар жиынтығы Қазақстанның адам құқықтары саласындағы жағдайын жақсарту мүмкіндігіне сәйкес келетін тұжырымдамалық алшақтықты білдіреді.

Тоқаев азаматтардың «қоғамдық талап ету» құқығы, сондай-ақ сөз бостандығы, бейбіт шерулер мен бірлестік бостандығы сияқты азаматтық бостандықтарға баса назар аударды. Биліктің қалауымен анықталатын қоғамдық талап ету құқығын сөз бостандығы мен бейбіт шерулер еркіндігі деңгейіне қою елде тәртіпті сақтау үшін наразылық пен қоғамдық өмірге қойылған шектеулерді ақтауға мүмкіндік берді. Бұл құқық санатының ішінде жалған дихотомияны құру ондаған жылдар бойы режимнің билікке деген талаптарының негізі болған тұрақтылық пен әлеуметтік тәртіпті баяндауда маңызды рөл атқарады.

Қоғамдық тәртіп пен сөз бостандығына құқықтың бұл баламасы Қазақстанның заңнамалық кодексінде бекітілген: Қазақстанның конституциясы бейбіт шерулер мен сөз бостандығына кепілдік береді, бірақ Қылмыстық кодекстің көптеген ережелері бұл құқықтарды заң мен тәртіп негізінде шектейді. Конституция мен Қылмыстық кодекс арасындағы мұндай тиімсіз сәйкессіздіктерді тез арада жою қажет; 2020 жылғы маусымдағы қоғамдық шерулер туралы заңда қабылданған алғашқы қадамды қоспағанда, Қазақстандағы қоғамдық өмірге шектеулерді азайту үшін қосымша реформа қажет. Бірақ бұл сәйкессіздіктер міндетті түрде нормативтік мәселе емес, өйткені ол Қазақстанда саясаткерлер арасында өзгерістердің, реформалардың және жетілдірудің әр түрлі теорияларын ойлап табуда.

Кейбіреулер билікті тәрбиелеу мен мемлекеттік органдармен ынтымақтастық орнату арқылы біртіндеп жүзеге асатын реформаға сенеді. Бұған заң бұзушылықтарды мұқият бақылау және оларды түзету үшін тиісті заңды қолдану кіреді; Ол саяси партияны тіркеу үшін қажетті барлық кедергілерден өтуді, үгіт-насихат жүргізуді және өзіне қажет орынды алуды қамтиды. Басқалары біртіндеп реформалауға қарағанда, Қазақстанның басқару жүйесін суперпрезиденттіктен парламенттік жүйеге өзгерту сияқты ауқымды өзгерістерді қалайды. Олар үкіметтің жұмыс топтары мен комитеттеріне наразылық білдірудің қажетті процесін айналып өтуді ақтау үшін олардың конституциямен қорғалатын бейбіт шерулерге құқығын көрсете отырып, тікелей әрекет ету мен көшедегі наразылық шараларын таңдайды. Бұл идеологиялық және тактикалық плюрализм «тиімді» болмауы мүмкін, бірақ барлығының саясатқа қатысу құқығын қамтамасыз ету Қазақстандағы адам құқықтарының жағдайын жақсартуда маңызды орынға ие.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Амандықова С.К. Қазақстан Республикасының конституциялық құқығы: оқу құралы. - Астана: «Фолиант», 2001.-33-38 бб.
2. Қазақстан Республикасының Конституциясы (2017 жылдың 10 науырыздағы өзгерістер мен толықтыр бойынша) // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1700000051>
3. Исакова Г.К. Права человека в Республике Казахстан: Учеб.пособие. - Семипалатинск: Издво Семипалат.гос.ун-та., 2001 Ч.2. - 157с.
4. Қазақстан Республикасының Сайлау туралы Конституциялық заңы // <http://adilet.zan.kz/docs/Z950002464>

5. Сапарғалиев Ғ. Қазақстан Республикасының конституциялық құқығы: Академиялық курс./Алматы: Жеті жарғы, 2004. 2-басылымы. -112-113бб

6. Матейкович М.С. Субъективные избирательные права граждан в системе прав и свобод личности//Правоведение. - 2003. - N1. - С. 31-39

АЗАМАТТАРДЫҢ САЯСИ ҚҰҚЫҚТАР ЖҮЙЕСІНДЕГІ САЙЛАУ ҚҰҚЫҒЫНА СИПАТТАМА

Битлеуов А., «Құқықтану» білім беру бағдарламасының магистранты

І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

E-mail: ss_laura@mail.ru

Саяси құқық ұғымын ашпас бұрын «саясат» ұғымын анықтап алған жөн. Саясат – қоғамның мәні бар мүдде мен қажеттіліктерін жүзеге асыру үшін пайда болған саяси субъектілерінің арасында билікке байланысты іс - әрекет қызметі болып табылады. Яғни, мемлекеттік және қоғамдық істер, адамдар, әлеуметтік топтар, халықтар мен мемлекет арасындағы айқын көрінетін және өкімет билігі жөніндегі қатынастарға байланысты қызмет саласын білдіреді. Олай болса, саяси құқықтар мен бостандықтар адам және азаматтардың негізге конституциялық құқықтық топтардың бірі және әлеуметтік, экономикалық және өзге де жеке құқық бере отырып, елдің қоғамдық және саяси өміріне араласуға мүмкіндік береді. Елді қорғау құқықтар мен міндеттілігі, ақпарат бостандығы, өтінім құқығы, жиналыс, бірлесуі, сайлау құқықтарына иелене отырып, қоғам мен мемлекеттің басқаруына қатысу құқығын кең көлемде қамтиды.

Кілт сөздер: саяси құқық, сайлау, билік саясат, мемлекет.

Прежде чем раскрыть понятие политического права, необходимо дать определение понятию «политика». Политика – это связанная с властью деятельность между политическими субъектами, возникшими для реализации значимых интересов и потребностей общества. То есть государственные и общественные дела, люди, социальные группы, народы и государство и сфера деятельности, связанная с отношениями между властью и властью. Поэтому политические права и свободы позволяют людям и гражданам участвовать в общественно-политической жизни страны, наделяя их социальными, экономическими и иными личными правами как основой конституционно-правовых группировок. Защита страны включает в себя права и обязанности, свободу информации, право запроса, право на участие в управлении обществом и государством, право на собрания, ассоциации, выборы.

Ключевые слова: политическое право, выборы, власть, политика, государство.

Before revealing the concept of political law, it is necessary to define the concept of "politics". Politics is a power-related activity between political entities that have arisen to realize the significant interests and needs of society. That is, state and public affairs, people, social groups, peoples and the state and the field of activity associated with the relationship between power and power. Therefore, political rights and freedoms allow people and citizens to participate in the socio-political life of the country, endowing them with social, economic and other personal rights as the basis of constitutional and legal groupings. The defense of the country includes rights and obligations, freedom of information, the right to request, the right to participate in the management of society and the state, the right to assemble, associate, and elect.

Key words: political law, elections, power, politics, state.

Қазақстан Республикасында азаматтардың саяси құқықтары мен бостандықтарына азамат пен мемлекет арасындағы қатынастардан туындайтын, азаматтың билікке қатысу жағдайларының айқындалуынан көрініс беретін құқықтар мен бостандықтар жатады.

Мемлекетті ұйымдастырудың ең маңызды мәселесі- өкілетті органдарды құру. Азаматтардың саяси құқықтары дегеніміз не? Қазіргі кезде бұл сұрақ төңірегінде өзекті мәселелер көп, оған дәлел болып, мемлекеттік басқаруға және қоғам өміріне қатысуға бірлестіктер мен саяси партиялар құру, сөз бостандығы шеңберінің кең болуы. Осы мәселелерді ескере отырып жоғарыдағы сұраққа жауапты былайша ашуға болар.

Конституция – жеке тұлғаның аса маңызды, әлеуметтік құқықтары мен бостандықтарын бекітеді. Әрбір адам белгілі бір азаматтық қоғамға тиесілі болады, содан келіп оған әлеуметтік-экономикалық құқықтар жүктеледі. Келесі кезекте саяси қоғамдастықтың мүшесі ретінде тұлға саяси құқықтар мен бостандықтарға ие болады. Ал, саяси құқықтар мен бостандықтар мемлекеттік билікті жүзеге асыру процесінде қоғамдық қатынастар жүйесіндегі азаматтың құқықтық жағдайын белгілейді. Бұл ретте саяси құқықтар мен бостандықтардың табиғи сипаты Қазақстан Республикасында биліктің бірден- бір бастауы Қазақстан халқы болып табылады деген қағидадан келіп шығады. Азаматтарға кең ауқымды саяси құқықтар мен бостандықтар берілген. Оларға: белсенді және бәсең сайлау құқығы; республикалық референдумға қатысу құқығы; мемлекет ісін басқаруға қатысу құқығы; мемлекеттік қызметке кіруге тең құқығы; сөз бен шығармашылық еркіндігіне кепілдік құқығы, яғни сөз бостандығы құқығы; бірлесу бостандығы құқығы және азаматтардың бейбіт жиналуға, жиналыстар, митингілер мен демонстрациялар өткізуге құқылы [1; 33-38]. Қазақстан Республикасының Конституциясында саяси құқықтар мен бостандықтар өз көрінісін 32 – 33 баптарында алды [2].

Азаматтардың саяси билікке қатынасы саяси құқықтары мен бостандықтарының негізінде әлеуметтік бағытты, саяси бостандық деңгейі және сонымен қатар, саяси үрдістерге қатысу мен мемлекеттік басқаруға ұмтылу болып табылады. Саяси құқықтар мен бостандықтарды – мемлекеттік билікті жүзеге асыру және мемлекеттің қоғамдық – саяси өміріне араласу және қатысуға мүмкіндік беретін заңмен қамтамасыз ету болып табылады. Демократиялық мемлекеттік заңнамалығында және тәжірибеде бекітілген, буржуазиялық революция кезеңінде қалыптастырылған адам құқықтарының ең бірінші ұрпақтарына саяси құқық ең маңызды элемент болған.

Саяси құқық ұғымын ашпас бұрын «саясат» ұғымын анықтап алған жөн. Саясат – қоғамның мәні бар мүдде мен қажеттіліктерін жүзеге асыру үшін пайда болған саяси субъектілерінің арасында билікке байланысты іс - әрекет қызметі болып табылады. Яғни, мемлекеттік және қоғамдық істер, адамдар, әлеуметтік топтар, халықтар мен мемлекет арасындағы айқын көрінетін және өкімет билігі жөніндегі қатынастарға байланысты қызмет саласын білдіреді [3]. Олай болса, саяси құқықтар мен бостандықтар адам және азаматтардың негізге конституциялық құқықтық топтардың бірі және әлеуметтік, экономикалық және өзге де жеке құқық бере отырып, елдің қоғамдық және саяси өміріне араласуға мүмкіндік береді. Елді қорғау құқықтар мен міндеттілігі, ақпарат бостандығы, өтінім құқығы, жиналыс, бірлесуі, сайлау құқықтарына иелене отырып, қоғам мен мемлекеттің басқаруына қатысу құқығын кең көлемде қамтиды.

Саяси құқық ол нақты белгілі бір мемлекетпен немесе мемлекеттің өзімен қарым – қатынастарға түсуі. Әдетте, саяси құқық – нақты бір мемлекеттің азаматтығына жататын саяси құқық байланысы. Азаматтардың негізгі саяси құқығы мен бостандықтарын нақты жүзеге асыру, ол тек ұлттық құқық негізінде қарастырылатын тиімді үрдістер мен механизмінің арқасында дамуын айтуға болады. Мемлекетіміздегі азаматтардың, мемлекеттік органдардың, лауазымды тұлғалардың саяси құқықтары мен бостандықтарының сақталуы мен қорғалуы Қазақстан Республикасының Конституциясымен және өзге де заңдармен кепілдік берілген. Мысалы, Қазақстан Республикасының «Сайлау туралы», «Парламент және депутаттар мәртебесі туралы» Конституциялық Заңдарымен, «Қоғамдық бірлестіктер туралы», «Кәсіптік одақтар туралы», «Мемлекеттік қызмет туралы», «Саяси партиялар туралы» Қазақстан Республикасының заңдарымен, сонымен қатар Президенттің Жарлықтары және осы мәселеге тиісті өзге заңдармен реттеледі.

Қазіргі кезде саяси құқықтың элементтері ретінде мыналар танылады: сайлау құқығы, сөз бостандығы, жиналыс, митинг, демонстрациялар, одақтар танылады. Аталған әрбір элементтің дамуы, қоғам мен мемлекет үшін жекелеген мәселе болып табылады. Саяси құқықтың элементтерін іске асыру, заңда бекітілген міндеттерге сәйкес бола отырып, саяси құқықтар мен бостандықтарды шектемеуге тиіс. Азаматтардың саяси құқықтықтарының ішінде маңызды рөлге ие, ажырамас элементтердің біріне яғни, сайлау құқығына тоқталып өткен жөн. Сайлау және сайлану құқығы Қазақстан Республикасы азаматының ең басты саяси құқығы. Сайлау құқығын – саяси құқықтар мен бостандықтарға жатқызу қажет. Республикадағы сайлау Республика азаматының сайлау және сайлану құқығы жүзеге асыруына негізделеді. Ол саяси сферада адам өмірі қызметінің ұлттардың, кластардың, топтардың арасындағы мемлекеттің қызметіне қатысу және оның қызмет мазмұнын, формасын анықтау барысында мемлекеттік билікті дамыту және мәселені шешумен байланысты.

Заң әдебиеттері мен Қазақстан Республикасының «Сайлау туралы» Конституциялық заңның негізге ала отырып жалпыға бірдей сайлау құқығын белсенді, яғни сайлау құқығы- Республиканың он сегіз жасқа жеткен азаматтарының тегіне, әлеуметтік, лауазымдық және мелектік жағдайына, жынысына, нәсіліне, ұлтына, тіліне, дінге көзқарасына, нанымына, тұрғылықты жеріне немесе кез келген өзге жағдаяттарға қарамастан, сайлауда дауыс беруге қатысуға құқығын айтсақ. Ал, бәсең сайлау құқығы- Қазақстан Республикасы азаматтарының Қазақстан Республикасының Президенті, Қазақстан Республикасы Парламентінің, мәслихатының депутаты немесе жергілікті өзін-өзі басқару органына мүше болып сайлану құқығы [4]. Аталмыш мәселеге байланысты Ғ. Сапарғалиевтің көз қарасы бойынша сайлау және сайлану конституциялық құқықтарды дамытуды сайлау іс-әрекетін жүргізуге дайындалу барысында тек жүзеге асыру үшін қарастыруға болмайды, - деген.

Демократиялық мемлекет құру мақсатында, Қазақстан азаматына саяси сипаттағы айтарлықтай кең мөлшердегі құқық пен бостандық кепілдігі берілген [5]. Елімізде сайлауға қатысу әркімнің ерік білдіру бостандығы болып табылады. Сонымен қатар сайлауға қатысу кез келген азаматтың азаматтық борышы. Әрбір мемлекет сайлауға азаматтардың басым көпшілігінің қатысуына жағдай туғызады. Сайлауға қатысу — азаматтардың бейкам бақылаушы емес, өз елі үшін жаны ауыратындығының көрсеткіші. Бейкамдық пен қатыспаушылық жағымсыз құбылыстарға жол ашады. Сайлаушылардың сайлауға келмеуі абсентеизм деп аталады. Қазіргі ғылымдарда құқықтарды әділ жүргізіп дамыту тек пайдалану процесінде ғана емес, сонымен қатар басқада жағдайлар қарастырған. Құқықтарды дамыту бұл үрдістің белгілі қорытынды нәтижесін болжай отырып, іс - әрекетпен мақсат арасындағы қатынастар арқылы қол жеткізу болып табылады.

Сайлау процессі шегінде тұлғаның құқықтары мен бостандықтарын өз дамуын табады:

- 1) Заңды әдіспен кез келген ақпаратты таратуға, алуға, беруге, өндіруге құқығы;
- 2) Бірлесу құқығы;
- 3) Жиналыс, митинг, демонстрацияларға қару жарақсыз, бейбіт жолмен жиналысу құқығы;
- 4) Жеке өтінімге, сонымен қатар, жеке – дара және ұжымдық өтініштерді мемлекеттік органдарға, жергілікті өзін - өзі басқару органдарына жолдау;
- 5) Мүлікпен біркелкі басқару құқығы;
- 6) Заңмен тыйым салынбаған әдістерден басқа, өз құқықтары мен бостандықтарын барлық әдістермен қорғау құқығы.

Ғалым М.С. Матейковичтің «Тұлғаның құқықтары мен бостандықтар жүйесінде азаматтардың субъективті сайлау құқықтары» атты мақаласында соңғы кездегі, шетелдіктерді бөлек саяси құқықтарымен қамтамасыз ету тенденциясы қарастырылған. Онда былайша мысалдар келтірілген, 1975 жылдан бастап Швеция құқықығында шетелдіктерге муниципалдық және аудандық органдарына қатысуы және кем деген де 3 жыл сол елде тұру мүмкіндігі берілген. Кейін муниципалдық сайлауларда сайлау құқығы әртүрлі талаптарға сай, Ұлыбритания, Дания, Литва, Нидерланды, Норвегия, Словения, Эстония және өзге де елдерде тұратын шетелдіктерге берілген.

Ресей Федерациясында шетел азаматтары жергілікті өзін - өзі басқару органдарында сайлау құқықтарына иелену және муниципалдық білім беру аумағында тұратын, Ресей мен қажетті шетел мемлекеттің арасында Ресей Федерацияның заңнамасына байланысты шарттарға отыру негізінде жүзеге асырылды. Бірақ бір ғана халықаралық шарт әрекет еткен, кейін ол да өз күшін жойды. Азаматтардың құқықтық мәртебесі туралы Шарттың 4 бабына сәйкес, бір мемлекеттің аумағында басқа шетел азаматы тұрса шартқа сәйкес бірдей құқықтар мен бостандықтарға ие болады[6]. Қазіргі кезде сайлау құқығын белгілі бір мемлекетке тән сайлау өткізілетін аумақтарда тұратын азаматтарға береді. Бұл бізге заңнаманы қалыптастыру барысында теорияда «азаматтардың саяси Репозиторий КарГУ 100 құқықтары» дегенді пайдалануға мүмкіндік береді және «азамат» деген сөз нақты құқықтық байланысқа ие болады.

Азаматтардың субъективті сайлау құқықтарына анықтама мен түсініктеме беру қажет. Халықаралық құқық нормаларымен жалпылай қабылданған, кәметке толған азаматтардың конституциялық және конституциядан бастамасын алатын, сайлау және өзге де процессуалдық ісәрекеттерімен байланысты ұжымдық ерік ықтиярлық бостандықтарының негізінде жүзеге асырылатын мемлекеттік және муниципалдық билік органдарының өкілдері арқылы сайлауға мүмкіндік беретін, жергілікті мәні бар мәселені шешу және мемлекеттердің басқару іс - әрекетіне қатысуға мүмкіндік береді. Азаматтардың сайлау құқықтарын дамыту заңдық, әлеуметтік – экономикалық, саяси сипаттағы қиыншылықтармен ұштасып отырады.

Осыдан шыға келе, азаматтардың сайлау және сайлану құқығын дамыту және өзге де сайлау іс - әрекеттеріне қатысу, мемлекетаралық ұйымдарды қамтамасыз ету және азаматтық қоғам мен азаматтардың өздеріне мәжбүрлі механизмді жүзеге асыру қажет. Сонымен қатар, өмірдің өзі мемлекет пен қоғам алдына әртүрлі тапсырыстар мен күрделі мәселелер қояды. Яғни, олар тек белгілі бір стратегиялық білімді қажет етіп және мемлекет пен қоғамның негізге қызметі болып табылады. Қазіргі кезде адам және азаматтардың саяси құқықтары мен міндеттерін дамыту стратегиясының негізгі мәселенің бірі – қолайлы институттық ұйымды құру. Жеке адамның бостандығын және құқықтарын қорғауын толық жетілдіру мақсатында

Қазақстан Республикасының Президенті адам құқығы жөнінде Уәкіл Институты құралды. Бұл институт басқа мемлекет институттарымен бірлесіп жұмыс жасаған жағдайда Президенттік институттың стратегиялық мақсаты болып табылатын жеке адамның мемлекеттік құқықтық тетігін нығайтып түрлендіреді. Бұл институттың саралаудан өткізілгеннен кейін тиісті заң қабылдап, оның құқықтық мәртебесін көтеру тиіс. Мысалы, қолайлы орта құру, кадрларды таңдау, саяси атмосферада адам және азаматтардың құқықтарын қорғау жаңа әрі сапалы қалыптастыруға әкеліп соқтыратын ұйымдар құру болып табылады. Құқықтық регламентациялау адам және азаматтардың саяси қатынастарын дамытуға бағытталған механизм арқылы шешуді көздейді.

Азаматтардың сайлау құқықтарын қорғау тиімділігі мемлекеттік және муниципалдық билік органдарын легитимді деп санауға мүмкіндік бере отырып, сайлау шындыққа негізделіп жүргізілетін болады. Қазақстан Республикасында саяси әрекет қабілеттілігі 18 жастан бастап пайда болады. Азамат мемлекеттің іс - әрекетіне «Сайлау туралы» Қазақстан Республикасының Конституциялық заңнамасына байланысты қатыса алады. Қазақстан Республикасының «Сайлау туралы» Конституциялық Заңына байланысты Республика Президентінің, Парламентінің Сенаты мен Мәжілісі, маслихаттары депутаттарының және жергілікті өзін - өзі басқару органдары мүшелерінің сайлауын әзірлеу мен өткізу кезінде пайда болатын қатынастарды реттейтін, сондай – ақ Республика азаматтарының ерік білдіру бостандығын қамтамасыз ететін кепілдіктерді белгілейді. Бұрынғы Кеңес үкіметі құлдырап, Қазақстанда жаңа саяси – экономикалық және әлеуметтік жүйе қалыптастып, жеке тұлғаның құқықтары мен бостандықтарының негізінде демократиялық, құқықтық, әлеуметтік мемлекет ретінде пайда болды. Жоғарыда атап айтқан құнды қазынасы халық және оның құқықтар мен бостандықтары. Тәуелсіз Қазақстан ілгер жүретіндіктен, адам және азаматтардың құқықтар мен бостандықтарын

камтамасыз ету демократиялық құқықтық мемлекеттің негізгі мәні болып табылады. Саяси құқықтар мен бостандықтарды дамуы қазіргі кезде өте өзекті мәселеге айналғандықтан мемлекеттік органдар жағынан қадағаланып отыру қажет.

Сонымен қатар үнемі қолдайтын және президент институты мен демократияға кепіл болатын органдар қажет. Яғни, мемлекетті құрудың ең басты проблемасы- органдарды қалыптастыру. Ал, Қазақстан Республикасының азаматы барлық: аудандық, қалалық, облыстық мәслихаттардан Республика Парламентіне дейінгі деңгейдегі өкілетті органдарды қалыптастыруға тікелей қатысып отыруы тиіс [3]. Сондықтан саяси құқықтар мен бостандықтарды қорғау мәселесі тек енді дамитын елдерде ғана емес, көптеген дамыған мемлекеттерде ең маңызды мәселенің бірі болып қала береді. Осы және көптеген мәселелерді шешу барысында ең алдымен сайлау заңнамасын одан әрі жетілдіру қажеттігін талқылаған жөн. Яғни негізгі мәселелерді шешу үшін, басты қадам заңнамадан алады. Қазақстан Республикасының сайлау заңнамасына ең біріншіден өзгерістер мен толықтырулар енгізу арқылы, күрделі мәселелер туындаған жағдайда оны шешу үшін тиімді жолдарын көрсетіп кеткен жөн. Міне осыдан қортынды жасайтын болсақ, бұл өзекті сұрақ төңірегінде әлі де зерттелетін мәселелер жеткілікті. Сайлауда әркімнің даусы ерекше маңызды. Кез келген адам өзінің бүгінгі күнгі нақты өмірі арқылы болашаққа ықпал жасап өз мүддесін қосады. Өз болашағын кез келген азамат бүгінгі жасаған таңдауы арқылы айқындайды. Содан болар, сайлаудың маңыздылығы және сайлаудағы әрбір дауыстың маңыздылығы да, міне, осында. Демократиялық қоғамның кез келген саналы азаматы өзінің белсенді сайлау құқығын тек қана құқығы ретінде емес, міндетім деп қабылдауы қажет. Жоғарыда атап кеткен мәселелерді қортындыласақ кімді сайлау керектігін айқындау үшін саяси сауатты болуы керек, айналамызда болып жатқан оқиғалардан, саяси партиялардың және олардың жетекшілерінің іс-әрекеттерінен, көзқарастарынан хабардар болу керек.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Амандықова С.К. Қазақстан Республикасының конституциялық құқығы: оқу құралы. - Астана: «Фолиант», 2001.-33-38 бб.
2. Қазақстан Республикасының Конституциясы (2017 жылдың 10 науырыздағы өзгерістер мен толықтыр бойынша) // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1700000051>
3. Исакова Г.К. Права человека в Республике Казахстан: Учеб.пособие. - Семипалатинск: Издво Семипалат.гос.ун-та., 2001 Ч.2. - 157с.
4. Қазақстан Республикасының Сайлау туралы Конституциялық заңы // <http://adilet.zan.kz/docs/Z950002464>
5. Сапарғалиев Ғ. Қазақстан Республикасының конституциялық құқығы: Академиялық курс./Алматы: Жеті жарғы, 2004. 2-басылымы. -112-113бб
6. Матейкович М.С. Субъективные избирательные права граждан в системе прав и свобод личности//Правоведение. - 2003. - N1. - С. 31-39

УДК 340.1

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ДОГОВОРНОГО ПРАВОТВОРЧЕСТВА

Болатбайұлы Е., магистрант
Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, г. Шымкент
E-mail: 3136363@mail.ru

Бұл мақалада заң шығаруды тек нормативтік құқықтық актіні құруға бағытталған қызмет ретінде қабылдаудың біртектілігімен байланысты мәселелер қарастырылады. Шарттық заң шығарудың нәтижесі (қалыптасқан құқық көзі), заң шығару субъектісімен байланысты проблемалар, заң шығару процесінің кезеңдері мен ерекшеліктері бойынша сипаттамасы беріледі.

Тірек сөздер: құқық, құқық көзі, құқықтық әдет, норма, нормативтік акт, құқықтық акт, заң шығару, нормативтік шарт, шарт.

В данной статье рассматриваются проблемы, связанные с однозначностью восприятия правотворчества только как деятельности, направленной на создание нормативно-правового акта. Дается характеристика договорного правотворчества в части результата (формируемого источника права), проблем, связанных с субъектом правотворчества, стадий и особенностей правотворческого процесса.

Ключевые слова: право, источник права, правовой обычай, норма, нормативный акт, правовой акт, правотворчество, нормативный договор, договор.

This article discusses the problems associated with the unambiguity of the perception of law-making only as an activity aimed at creating a normative legal act. The characteristic of contractual lawmaking is given in terms of the result (the formed source of law), the problems associated with the subject of lawmaking, the stages and features of the law-making process

Key words: law, source of law, legal custom, norm, normative act, legal act, lawmaking, normative contract, contract

В современной теоретической научной и учебной литературе характеристика правотворчества сводится в основном к деятельности, направленной на создание нормативно-правового акта. Подавляющее большинство авторов связывают понятие правотворчества с деятельностью компетентных субъектов, направленной на создание нормативно-правовых актов, либо создание правовых норм, в конечном счете, выраженных в тех же источниках права. Субъекты правотворчества, стадии правотворчества — все это ограничено только деятельностью, результатом которой выступает нормативно-правовой акт в виде законов и подзаконных актов. При этом признанное наукой многообразие существующих в мировой и отечественной практике источников права, таких как нормативный договор, судебный прецедент, правовой обычай и др., применительно к категории правотворчества просто игнорируется.

Справедливо полагаем, такой подход, обусловленный рядом причин, давно должен быть пересмотрен как слишком узкий, ограниченный преимущественно рамками национальной правовой системы. Наука теории государства и права должна исходить из многообразия государственно-правовых явлений при изучении своего предмета, что становится особенно актуальным в условиях развития науки сравнительного правоведения.

Безусловно, нормативно-правовой акт является одним из основных источников права не только в нашем государстве и странах романо-германской правовой семьи. Серьезная роль отведена ему и в странах англосаксонской и традиционной и религиозной правовых систем. Но даже с учетом этого не стоит сводить все возможное правотворчество только к нормативному акту.

Главное назначение правотворчества – выработка и утверждение новых правовых норм. Другие проявления правотворчества (отмена и изменение действующих норм, совершенствование их редакции) имеют подчиненное, вспомогательное значение для образования развернутой, четко выраженной и внутренне согласованной системы юридических норм.

Вслед за Парфеновой Т.А., полагаем целесообразным в зависимости от результата правотворческой деятельности к видам правотворчества относить: правотворчество обычая, имеющее результатом создание правового обычая и санкционирование его государством; нормативное правотворчество, имеющее результатом создание нормативно-правовых актов во всем многообразии законов и подзаконных актов; договорное правотворчество, результатом которого является нормативно-правовой договор; прецедентное правотворчество, в результате которого создается юридический прецедент. [1, 14-19 с.]

Каждый из выделенных видов правотворчества требует выяснения особенностей результата правотворчества, кто является субъектом, осуществляющим правотворчество, а также каковы стадии каждого вида правотворчества. В рамках данной статьи, остановимся

на некоторых вопросах договорного правотворчества, как вида правотворчества, в результате которого создается такой источник права, как нормативно-правовой договор.

Отметим, что в работах некоторых исследователей, изучающих природу данного источника права, нередко поднимается вопрос о необходимости выделения такого (договорного или согласительного) правотворчества. [2-6] Вместе с тем окончательного статуса самостоятельного вида правотворчества этот вид так и не получил, и это несмотря на его очевидную значимость в процессе правового регулирования в области как международных, так и внутригосударственных отношений.

Результатом договорного правотворчества является нормативный договор, как акт согласования волеизъявлений двух и более публичных компетентных субъектов, созданный в процессе особого договорного правотворчества, целью которого является создание (а также изменение и отмена) норм права, адресованных сторонам этого договора.

Одна из особенностей субъекта договорного правотворчества в том, что самих субъектов должно быть не менее двух, и хотя бы один из них должен быть публичным, т.е. состоящим из индивидуально-неопределенного круга лиц: государство, субъект федерации, муниципальное образование, трудовой коллектив и т.д. Это обуславливает нормативный (общий) характер договора, отличающий его от договора индивидуального. Правило, установленное в нормативном договоре, адресовано не только непосредственным участникам договора, но и лицам, опосредованно участвующим в этом договоре, тому индивидуально-неопределенному кругу лиц, который охватывают стороны нормативного договора.

Другая особенность субъекта состоит в том, что он должен иметь возможность создавать такие нормы, т.е. он должен быть наделен соответствующим правом со стороны государства. Это требование проистекает из государственно-волевого характера права в целом и нормы права в частности. Стадии договорного правотворчества, разного количества и содержания можно встретить в работах В.В. Иванова [7, с. 73], А.А. Мясина [8, с. 17] и некоторых других ученых, занимающихся проблемами нормативного договора.

По нашему мнению, наиболее полно, специфику договорного правообразования отражают следующие стадии.

- сознание необходимости заключения договора, определение договорной стратегии (выбор надлежащего субъекта, определение условий и модели договора, и т.д.);
- выбор и извещение стороны, с которой субъект, заинтересованный в договоре, намерен вступить в договорные правоотношения;
- стадия волеизъявлений, предполагающая разработку исходного текста проекта. Она может быть осуществлена как одной из сторон самостоятельно, так и сторонами совместно;
- согласительная стадия, для которой могут быть характерны переговоры, обсуждения, внесения предложений и замечаний в проект нормативного договора;
- непосредственное заключение договора, когда происходит подписание соответствующих документов либо обмен соответствующими документами, что является выражением согласия, достигнутого сторонами договора на предшествующих стадиях;
- вступление договора в силу. Эта стадия включает различные процедуры, совершаемые тогда, когда договор уже заключен, но еще не вступил в юридическую силу: ратификация, утверждение, регистрация, официальное опубликование или иные способы доведения содержания нормативного договора до адресатов.

Уточним еще раз, что это стадии именно правообразования. Теория права различает категории правотворчества и правообразования, понимая под последним весь процесс формирования права, начиная от потребности в правовом регулировании тех или иных вопросов и завершая вступлением в силу нормы права (которая выражена в тексте нормативно-правового акта).

Полагаем, разделение категорий необходимо для анализа любого вида правотворчества, на основании чего необходимо уточнить, что стадиями договорного правотворчества являются только непосредственное заключение нормативного договора и

вступление его в силу (5 и 6 стадии), тогда как все предшествующие четыре стадии скорее следует относить к процессу договорного правообразования.

Завершая характеристику договорного правотворчества, следует отметить, что те немногочисленные исследователи, которые выделяют его наряду с иными видами правотворчества, зачастую относят этот вид подзаконному правотворчеству [9, с. 258]. Данное утверждение, во-первых, противоречит согласительной природе нормативного договора, а во-вторых, не учитывает всего многообразия нормативных договоров, встречающихся в национальной и международной практике. И хотя сравнительное правоведение не располагает достаточной информацией о практической роли данного источника, можно с уверенностью сказать, что в правовой системе любого государства неотъемлемым элементом выступают нормы, содержащиеся в международных договорах, воспринятых данным государством. Юридическая сила таких норм не всегда однозначна и зачастую превосходит не только подзаконные акты, но даже законы. Юридическая сила этих договоров скорее равна закону, нежели подзаконному акту.

ЛИТЕРАТУРА

1. Парфенова Т.А. К вопросу о видах правотворчества в современной юридической науке. Пролог: журнал о праве. № 1 2013. с.14-19
2. Шагиева Р. В. Теория государства и права. М: Проспект, 2021. 520 с.
3. Булгакова Д. А.. Теория государства и права. Учебное пособие. - Алматы: Юридическая литература, 2006. - 99. 2006
4. Бошно С. В. Теория государства и права. Учебник. М: Юстиция. 2018. 406 с.
5. Малько А.В. Теория государства и права в вопросах и ответах. учебно-методическое пособие. М: Дело, 2019. 352 с.
6. Радько Т.Н. Теория государства и права в схемах и определениях. М:Проспект, 2021.176 с.
7. Иванов В.В. Общие вопросы теории договора. — М., 2000. — 160 с.
8. Мясин А.А. Нормативный договор как источник права : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. — Саратов, 2003. — 29 с.
9. Саидов А.Х. Сравнительное правоведение (основные правовые системы современности). - М., 2007. — 510 с.

УДК:351.773.1:338.24(574)

ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ СИСТЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ ПРОДОВОЛЬСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТЬЮ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Дуламбаева Р.Т., д.э.н., профессор¹;
Кусаинова Л.И., к.э.н., доцент²;
Джумабаев С.А., к.э.н., доцент³

Академия государственного управления при Президенте Республики Казахстан, Астана
E-mail:¹ R.Dulambayeva@apa.kz; ² l.kussainova@apa.kz; ³ Serik.Jumabayev@apa.kz

В статье рассматриваются вопросы взаимодействия системы управления продовольственной безопасностью РК, авторами проведен обзор зарубежной литературы, показана роль концепта DDDM как в системе взаимодействия, так и на этапе продвижения продуктов питания от фермера до потребителя. Основными методами исследования стали анализ научной литературы по проблемам продовольственной безопасности. Результатом исследования: показана взаимосвязь системы управления продовольственной безопасностью в РК через концепт DDDM.

Ключевые слова: продовольственная безопасность; система управления; продовольственные товары; концепт DDDM; Казахстан.

Мақалада Қазақстан Республикасының азық-түлік қауіпсіздігін басқару жүйесінің өзара әрекеттесу мәселелері талқыланады, авторлар шетелдік әдебиеттерге шолу жасады, DDDM тұжырымдамасының өзара әрекеттесу жүйесінде де, фермерден тұтынушыларға дейін азық-түлік өнімдерін ілгерілету сатысындағы рөлін көрсетеді. Негізгі зерттеу әдістері азық-түлік қауіпсіздігі мәселелері бойынша ғылыми әдебиеттерді талдау болды. Зерттеу нәтижесі: DDDM тұжырымдамасы арқылы Қазақстан Республикасындағы азық-түлік қауіпсіздігін басқару жүйесінің байланысы көрсетілген.

Тірек сөздер: азық-түлік қауіпсіздігі; басқару жүйесі; азық-түлік; DDDM тұжырымдамасы; Қазақстан.

The article discusses the issues of interaction between the food security management system of the Republic of Kazakhstan, the authors reviewed foreign literature, shows the role of the DDDM concept both in the system of interaction and at the stage of promoting food products from the farmer to the consumer. The main research methods were the analysis of scientific literature on food security issues. The result of the study: the relationship of the food security management system in the Republic of Kazakhstan through the concept of DDDM is shown.

Key words: food security; control system; foodstuffs; DDDM concept; Kazakhstan.

Проведенный нами обзор зарубежной литературы показал, что в условиях глобальных вызовов и одновременном росте процесса его открытости, актуализируются проблемы взаимодействия элементов системы управления продовольственной безопасностью.

Имеющийся научный материал и методология исследования находится в постоянном поиске решения проблемных вопросов. О взаимодействия элементов системы управления продовольственной безопасностью в условиях глобальных вызовов нашли отражение в трудах таких зарубежных авторов B.Horn, C.Ferreira, Z.Kalantari [1], Khoa Vu, Nguyen Dinh Tuan Vuong, Tu-Anh Vu-Thanh, Anh Ngoc Nguyen [2]. Аспект продовольственной безопасности и опыт его применения отражено в исследованиях D.Laborde, W.Martin, R. Vos [3], K.Hirvonen, A.de Brauw, G. T. Abate [4]. Но, как известно, применяемая методология характерна для развитой рыночной среды, где конкурентная среда формирует несколько иные взаимоотношения, что не позволяет полностью интегрировать методы управления продовольственной безопасности в системе управления Казахстана.

Ряд ученых M. J. Barons, T. C. O. Fonseca, A. Davis, J. Q. Smith [5], Daniel Jiménez, Sylvain Delercea, Hugo Doradoa, James Cocka, Luis Armando, Muñoz Alejandro Agamezb, Andy Jarvis [6] в исследованиях для принятия управленческих решений предлагают статистическую интегрированную систему принятия решений (IDSS), сущность которой заключается в экспертной оценке статистических данных. Данный метод несколько перекликается с моделью на основе концепта DDDM. Большой интерес представляет работа Johann Strubea, Leland Glennaa, Maki Hatanakab, JasonKonefalb, DavidConnerc [7], в которой рассмотрена цепочка поставок продукции «от поля до рынка», позволяющая управлять устойчивым развитием продовольственной системы США.

Data Driven Decision Making (DDDM) – это подход для построения стратегической модели и принятия информационно обоснованные решения.

DDDM-подход основывается на больших данных, в данной стратегической модели используется инструменты программирования и дизайн-управление (англ. design management). В дизайн-управлении продовольственной безопасности – применяются проектные и стратегические методы управления, а также методы управления цепочек поставок от фермера до потребителя, ведущие к администрированию творческого процесса, развития творческой культуры и созданию для творчества организационной структуры. Дизайнерские практики управления цепочек поставки создают и поддерживают эффективную, результативную деловую среду.

Data Driven-подход полезен на разных этапах продвижения товара от фермера до потребителя:

Первый этап - запуск продукта питания. Подход позволяет точно определить целевую аудиторию, стандарты качества питания, выявить риски, рассчитать прибыль и проанализировать конкурентов. На данном этапе проводится анализ продукта питания, выявляют аналогичные товары, изучают конкурентов, затем – анализ потенциальных потребителей, каналы реализации нового товара. Такой анализ позволяет определить объем инвестиций, грамотно выбрать инструменты продвижения продукта питания в соответствии с нормами потребления.

Второй этап - доработка продукта питания происходит с использованием информации о нормах потребления, покупательском поведении, периодичности закупок продукта, изменения цены в зависимости от разной категории продукта питания (жирность, калорийность). Использование концепта DDDM в управлении процессами обеспечения продовольственной безопасности позволит выявить ключевые проблемы, как со стороны потребителей, так и со стороны бизнес структур. Выявленные проблемы позволят принять оперативное управленческое решение на региональном уровне. помогает выявить проблемы, по ключевым словам, обращений.

Третий этап - увеличение конверсии. На основе концепта DDDM в управлении процессами обеспечения продовольственной безопасности позволит исследовать поведение покупателей, которые уже приобрели продукты питания. Информация о том, как потребители узнали о данном производителе, что привлекает в продукте питания данного производителя, почему они поменяли прежнего производителя на нового. На основе данных, полученных с помощью концепта DDDM, можно точно работать с рекламой для потребителей, что, естественно, заинтересует новыми продуктами новые рынки и позволит увеличить производство и продажи.

В РК необходимость продовольственной безопасности для обеспечения национальной безопасности на законодательном уровне закреплена в Законе Республики Казахстан «О национальной безопасности Республики Казахстан».

Основным критерием обеспечения продовольственной безопасности в соответствии с Законом Республики Казахстан «О государственном регулировании развития агропромышленного комплекса и сельских территорий» (далее – Закон) является физическая доступность продуктов питания. Для него характерно наличие на всей территории страны достаточного количества продуктов питания для удовлетворения потребностей населения в любой момент времени.

Согласно Закона [8] основными направлениями обеспечения продовольственной безопасности являются:

- 1) создание необходимых условий для насыщения внутреннего агропродовольственного рынка, в том числе путем поддержки отечественных производителей сельскохозяйственной продукции и продуктов ее глубокой переработки;
- 2) мониторинг состояния продовольственной безопасности в отношении внутренних ресурсов продовольствия;
- 3) прогноз спроса и предложения продовольственных товаров;
- 4) обеспечение безопасности пищевой продукции;
- 5) взаимодействие центральных исполнительных органов и местных представительных и исполнительных органов с субъектами агропромышленного комплекса.

Структура национальной системы продовольственной безопасности в РК выглядит следующим образом:

- Правительство Республики Казахстан;
- уполномоченный орган в области развития АПК (МСХ РК);
- государственные органы в пределах своей компетенции (МТИ РК, МИИР РК, АСПиР РК, МФ РК, КНБ РК);
- НПП «Атамекен», отраслевые союзы и ассоциации;
- физические и юридические лица.

Министерство сельского хозяйства формирует государственную политику в сфере продовольственной безопасности, на основе которой местные исполнительные органы формируют данные производства продуктов питания, проводят мониторинг физического наличия продовольствия в регионе. В свою очередь МИО формирует эти данные на основе данных товаропроизводителей. Поэтому концепт DDDM позволит аккумулировать данные в режиме реального времени для принятия оперативного управленческого решения. Эти решения коснутся не только физического обеспечения продуктами питания своего региона, а также возможности обеспечения и по другим регионам Казахстана и возможности экспорта продукции.

Пропорции между регионами и продвижение товаров регулируется во взаимодействии с Министерством индустрии и инфраструктурного развития Республики Казахстан, которое обеспечивает передвижение товаров по автомобильной и железной дороге, через национальную транспортную систему, т. е. логистическая система, которая может оптимизировать процесс движения товара от фермы до покупателя на основе использования концепта DDDM.

Концепт DDDM позволяет урегулировать и оптимизировать не только логистику, но и пропорции физического обеспечения продуктов питания.

Продукты питания, прежде чем попасть до потребителя, проходит розничную и оптовую продажу. Поэтому реализацией и обеспечением наличия продуктовых товаров на полках регулируется Министерством торговли и интеграции РК. Товар на полках покупатель оценивает не только его физическую доступность, но и качество, экономическую доступность, то есть цену. В системе взаимодействия по регулированию цены и качества товаров выступает Комитет по защите прав потребителей МТИ РК.

Рыночный механизм регулирования цены на продукты питания отражаются на результатах деятельности сельхозтоваропроизводителей, интересы которых защищаются НПП «Атамекен». Общая информация об объемах производства продуктовых товаров также осуществляется Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам РК.

Таким образом, применение концепта DDDM позволит не только оптимизировать систему управления продовольственной безопасностью РК, но и облегчить работу респондентов при подачи отчетных данных в различные государственные органы.

Статья подготовлена в рамках гранта Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан: AP14871923 Управление продовольственной безопасностью региона в условиях глобальных вызовов на основе концепта Data Driven Decision Making.

ЛИТЕРАТУРА

1. Horn, B., Ferreira, C., Kalantari, Z. (2022). Links between food trade, climate change and food security in developed countries: A case study of Sweden. *Ambio*, 51(4), 943-954. doi:10.1007/s13280-021-01623-w
2. Vu, K., Vuong, N. D. T., Vu-Thanh, T., Nguyen, A. N. (2022). Income shock and food insecurity prediction vietnam under the pandemic. *World Development*, 153 doi:10.1016/j.worlddev.2022.105838
3. Laborde, D., Martin, W., Vos, R. (2021). Impacts of COVID-19 on global poverty, food security, and diets: Insights from global model scenario analysis. *Agricultural Economics (United Kingdom)*, 52(3), 375-390. doi:10.1111/agec.12624
4. Hirvonen, K., de Brauw, A., Abate, G. T. (2021). Food consumption and food security during the COVID-19 pandemic in addis ababa. *American Journal of Agricultural Economics*, 103(3), 772-789. doi:10.1111/ajae.12206
5. Barons, M. J., Fonseca, T. C. O., Davis, A., & Smith, J. Q. (2021). A decision support system for addressing food security in the United Kingdom. *Journal of the Royal Statistical Society. Series A: Statistics in Society*, doi:10.1111/rssa.12771

6. Daniel Jiménez, Sylvain Delercea, Hugo Doradoa, James Cocka, Luis Armando, Muñoz Alejandro Agamezb, Andy Jarvisa. A scalable scheme to implement data-driven agriculture for small-scale farmers. Global Food Security. Volume 23, December 2019, Pages 256-266. <https://doi.org/10.1016/j.gfs.2019.08.004>

7. Johann Strubea, Leland Glennaa, Maki Hatanakab, Jason Konefalb, David Connerc. How data-driven, privately ordered sustainability governance shapes US food supply chains: The case of field to market. Journal of Rural Studies, Volume 86, August 2021, Pages 684-693

8. Закон Республики Казахстан от 8 июля 2005 года № 66 «О государственном регулировании развития агропромышленного комплекса и сельских территорий»: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z050000066_

УДК 34.01

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ СУ ҚАУІПСІЗДІКТІ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ САЛАСЫНДАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІК САЯСАТТЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ

*Дүзгенбай Бекжан Сейтнұрұлы, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Құқықтану білім беру бағдарламасының 2 курс магистранты, Талдықорған қ.*

Ғылыми жетекші: Жумагулов Т.Б.

E-mail: zhumagulov.timur@mail.ru

Су қауіпсіздігін қамтамасыз ету проблемаларын ғылыми зерттеудің бірнеше факторларға байланысты болуы қажет: суды қорғаудың түсіндірме аппаратын қалыптастыру, барабар нарықтық қатынастар; Әлеуметтік құбылыстардың командалық-әкімшілік әдістеріне қарама-қайшы өзгешеліктерді, шаруашылық сипаттама құралдарын қамтитын су ресурстарын басқарудың жаңа тәсіліне көшу; Қазақстан Республикасының қолданыстағы су заңнамаларының сәйкес келмеуі. Мақалада су қауіпсіздігіне және Қазақстан Республикасындағы су қауіпсіздігін қамтамасыз етудің құқықтық тетіктеріне қауіп-қатерлер қарастырылады. Мақаланың әдістемелік негізін салыстырмалы-құқықтық әдіс, формальді логика әдісі, жүйелеу құрылымдық талдау әдісі, ғылыми абстракция, салыстыру мен ұқсастық, құқықтық процестердің дамуы барысындағы объективті мен субъективтінің бірлігі, сараптамалық бағалау, зерттеу құжаттары мен материалдарын талдау мен зерттеу әдістері құрады. Мақала Қазақстан Республикасының негізгі су проблемаларын, ішкі және сыртқы факторларды анықтайды.

Тірек сөздер: су қауіп-қатерлері, су қауіпсіздігі, құқықтық реттеу, құқықтық қамтамасыз ету.

Необходимость научного исследования проблем обеспечения водной безопасности связано с рядом факторов: формирование объяснительного аппарата водной безопасности, адекватные рыночные отношения; переход на новый подход к управлению водными ресурсами, охватывающий императивные, диспозитивные свойства, средства экономических описаний, отличающиеся от противоположных командно-административных методов социальных явлений; расхождение, несоответствие действующего водного законодательства РК. В статье рассмотрены угрозы водной безопасности и правовые механизмы обеспечения водной безопасности в Республике Казахстан. Методологическую основу статьи составили сравнительно-правовой метод, формальнологический, системно-структурный анализ, научная абстракция, единство объективного и субъективного в процессе развития правовых процессов, экспертной оценки, анализ документов и материалов. В статье раскрываются основные водные проблемы Республики Казахстан, внутренние и внешние факторы.

Ключевые слова: водные угрозы, водная безопасность, правовое регулирование, правовое обеспечение.

The need for a scientific study of the problems of ensuring water security is associated with a number of factors: the formation of an explanatory apparatus of water security, adequate market relations; transition to a new approach to water resources management, covering imperative, dispositive properties, means of economic descriptions, different from the opposite to the command-administrative methods of social phenomena; discrepancy, inconsistency of the current water legislation of the Republic of Kazakhstan. The article discusses threats to water security and the legal mechanisms for ensuring water security in the Republic of Kazakhstan. The methodological basis of the article consists of a comparative legal method, formal-logical, system-structural analysis, scientific abstraction, unity of objective and subjective in the process of development of legal processes, expert assessment, analysis of documents and materials. The article reveals the main water problems of the Republic of Kazakhstan, internal and external factors.

Key words: water threats, water security, legal regulation, legal support.

Қазақстанда су ресурстарын басқару жөніндегі мемлекеттік бағдарламасы бекітілген. Бұл Қазақстан тәуелсіздік алғаннан бері су ресурстары жөніндегі алғашқы бағдарлы құжат екендігін атап өтуге болады. Бұған дейін қабылданған «Ауыз су» және «Ақ бұлақ» салалық бағдарламалары сумен қамтамасыз етудің тек бір тармағы- ауыз сумен қамсыздандыру мәселелерін қарастырған болатын. Жаңа мемлекеттік су ресурстарын басқару бағдарламасы сумен қамтамасыз ету мәселелерін еліміздің орнықты дамуы мен «жасыл экономикаға» көшу аясында белгіленген мақсат-міндеттері ескеріліп, кешенді түрде қарастырылған. Сондықтан да, әлемнің 30 дамыған елдер қатарына қосылу стратегиялық мақсатын ұстаған Қазақстан су ресурстарын басқарудағы мемлекеттік саясатты жүргізудің жаңа тәсілдемесіне көшеді [1, 19].

Қазіргі жағдайда бірінші кезекте суды қорғау тұжырымдамасын әзірлеу тұр және ол су қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін мемлекеттік басқару жүйесінің құқықтық базасын жетілдіреді. Орталық Азия мен көрші елдерде шектеулі су ресурстары мен осалдығы, сондай-ақ халық санының өсуі қазіргі жағдайда Қазақстан Республикасының су қауіпсіздік мәселесі ұлттық қауіпсіздіктің құрамдас бөлігі ретінде қарастырылады.

Су қауіпсіздігін басқару «су ресурстарын дамыту мен басқару үшін, сонымен қатар қоғамның әр түрлі деңгейлерінде сумен жабдықтау аясындағы қызметтерді қамтамасыз ету үшін жұмыс жасайтын саяси, әлеуметтік, экономикалық және әкімшілік жүйелер спектрі» ретінде (ГВП, 2002 ж.) біріккен тәсілге негізделуі және ішкі де, сыртқы да қатерлердің азаятындығына кепіл беруі тиіс. Сондай-ақ, су қауіпсіздігін басқару жүйесі мықты саяси ерікке негізделуі және өзіне келесілерді қамтуы тиіс:

- әр түрлі деңгейлерде су ресурстарына құқықтардың айқын жүйесіне, экожүйелердің қорғалуына кепіл беретін; тек сөздермен ғана білдіріліп қоймай, сонымен қатар жақсы реттелініп, бақыланатын, мықты әрі жүзеге асырылатын құқықтық негізді;
- стейкхолдерлердің қатысуын, координацияның жақсартылуын, сонымен қатар, қоғамдық бақылауды, су иерархиясының әр түрлі деңгейлерінде міндеттер мен функциялардың қатаң өзара байланысын қамтитын институционалды шектерді;
- басқаруда тұрақты жұмыс жасауды қамтамасыз ету үшін қаржы ресурстарын, сонымен қатар, пайдаланушыларға бағытталған су ресурстарын ұтымды қолдану үшін стимулдар мен жазалаулар жүйесін;
- ақпараттық жүйені қамтитын басқарудың құралдары мен әдістерін;
- суға құрметпен қарайтын болашақ ұрпақты дайындайтын су ресурстары облысындағы білім беру мен этика жүйесін [2, 83].

Жекелеген мемлекеттер мен олардың сәйкес билік органдары әлі күнге дейін су қауіпсіздігінің талаптарын сақтамаумен күрестің алдыңғы шегінде келеді. Алайда, су ресурстарының кешенділігі мен қауіпсіздік аясындағы мәселелер үкіметаралық ұйымдар, үкіметтік емес ұйымдар, азаматтық қоғам, жеке корпорациялар, эксперттер және т.б. секілді көптеген басқа да мемлекеттік емес субъектілерге мемлекет ішінде де, одан тыс да тәуелді. Су

иерархиясының әр түрлі деңгейлері арасындағы координацияны жақсартуға баса назар аудару қажет, себебі, судың ең үлкен жоғалтулары олардың құзыретінің шекарасында пайда болады.

Көбінесе, су мәселелерін бейбітшілік пен қауіпсіздікке қатер ретінде емес, бассейндегі мемлекеттер арасындағы трансшекаралық әріптестік немесе жергілікті деңгейде шешімдер тұрғысынан қарастырылады. Бұл көптеген қатынастарда әділ, алайда, барлық су мәселелері мемлекеттер шегінде шешіліне алады деген сенім даулы болып табылады.

Алғашқы мәселе мемлекеттің көбінесе осалдық мәселесін ұлттық деңгейде шеше алмауында (немесе шешкісі келмеуінде) көрінеді, сондықтан бұл үлкен мүмкіндіктері бар мемлекеттер тарапынан әріптес ретінде немесе олардың сыртқы ықпалдарға тұрақтылығын арттыру үшін халықаралық қауымдастық тарапынан көмекті, қатты толғаныстармен және өзгерістермен күресу үшін институционалды әлеуетті қажет етеді. Сондықтан, қатерлерді тиімді ұстап тұру немесе қарсы тұру үшін, сонымен қатар, өзгерістермен күресу үшін мемлекеттердің мүмкіндіктерін кеңейту қажеттілігі бар.

Екінші мәселе бірде-бір мемлекеттің өзін қазіргі қатерлерге осал етпей алмайтын жаһанданудың трансұлттық ықпалында көрінеді. Сондықтан, сұрақ жергілікті, ұлттық немесе трансшекаралық шаралардың маңыздылығын азайтуда емес, осы әрекеттердің жаһандық масштабта өзара тәуелділігіне назар аударуда көрінеді. Халықаралық ұйымдардың қолдауымен аймақтық күш-жігерлер жаһандық бағдарламаларға қарағанда анағұрлым табыстырақ көрінеді, сонымен қатар, су ресурстары облысындағы дағдарысқа жауап ретінде жаһандық шараларға қажеттілік бар.

Суға әскери емес, бірақ қауіпсіздік деңгейі арқылы назар аударту судың жаһандық күн тәртібіндегі мәртебесін көтерудің және өздігінен осал ресурс ретінде судың және су ресурстарын пайдалану мен әр түрлі деңгейлерде басқару тізбектеріне қатысты халықтың осал топтарының қорғанысын қамтамасыз етудің тәсілі болуы мүмкін. Су ресурстарын жаһандық басқару қауіпсіздігінің шараларын төтенше жағдайлар мен ұзақ мерзімді шешімдерге ерекше көңіл бөле отырып, әлемдік қауымдастықтың ірі масштабты және жоғары деңгейлі әрекеттеріне шоғырландыруға болады [3, 124].

Орталық Азия мен көрші елдердің аймақтағы ақырғы және осал су ресурстары және халықтың өсу Қазақстан Республикасының (су тіршілік қауіпсіздігі) су қауіпсіздік проблемасы ұлттық қауіпсіздіктің құрамдас бөлігі ретінде саналады.

Қоршаған ортаны қауіпсіздік стратегиясын әзірлеу сатысында жұмыс істейтін жоба Қазақстандағы су қауіпсіздігінің тұжырымдамасы негізінде құрылуы тиіс. Қазақстан Республикасының су қауіпсіздігінің тұжырымдамасын әзірлеу және Қазақстан Республикасының Конституциясындағы әр адамның құқығы (20-бап) [4] өмірге, қолайлы қоршаған орта, оның жай-күйі туралы іске базалық мақсаты, сондай-ақ азамат қоршаған ортаны құқық бұзушылық, денсаулығына немесе мүлкіне келтірілген зияны үшін сенімді ақпарат көрініс алынған. Осы мәселеге қатысты Қазақстанның қаржылық, ақпараттық, ғылыми, институционалдық, идеологиялық су қауіпсіздігінің тетіктерін дамытуға Орталыққа берілуі тиіс.

Қазақстан Республикасының су ресурстарын ықпалдасып басқару және су пайдаланудың тиімділігін жөніндегі ұлттық жоспар республика экономикасының су шаруашылығы секторын жақсарту үшін іргелі құралы болып табылады және басым қолайлы құқықтық орта құруда іс-шаралар, ұйымдық қоршаған ортаны қорғау және Қазақстанда су ресурстарын басқару үшін құралдарының даму жиынтығын анықтайды.

Су адами болмыстың кілті әрі шектеулі табиғи құрамдас бөлігі болып табылады және экожүйелердің тұтастығын қамтамасыз етеді. Қазіргі уақытта, ең өткір мәселе ретінде су, жер үсті және жер асты суларын ластанудан, таза ауыз сумен қамтамасыз ету, су мәселелері, мемлекетаралық су бөлу мәселелері, климаттың өзгеруіне байланысты су ресурстарының таусылуы қауіпі шамадан тыс үлкен шығындарды өсіп жетіспеушілігі болып табылады.

Сонымен қатар, қазіргі заманғы су қауіпсіздігінің ұлттық басымдықтарын тұжырымдау кезінде ұзақ мерзімді стратегиялық жоспарлаудағы құқықтық базаны қолданыстағы айырмашылықтарды жоюға керек екенін атап өткен жөн.

Сонымен қатар, Қазақстан Республикасының субъектілерінің жергілікті деңгейдегі команда тізбегін құруға, сондай-ақ Қазақстан Республикасы субъектісінің қадағалаудың әрбір деңгейі үшін нақты айқындалған міндеттері бар ұлттық деңгейде барынша қысқа мерзімде қажет етіледі. Тек осы жағдайда ғана, су қауіпсіздігінің басқару жүйесі түпкілікті нәтижеге қол жеткізу үшін жауапкершілігі бар үкімет бір тетігі ретінде жұмыс істейтін болады.

Осы мәселеде су қорғау басқару жүйесі бойынша адам қызметінің кез келген бақылау жүйесі екі деңгейлі немесе екі жағы бар болып табылады. Бірінші деңгейде процесс ретінде кейбір мағынада су қауіпсіздігінің қолданыстағы жүйесін тікелей басқару болып табылады. Екінші деңгейде үздіксіз жүйені және оның басқаруын жақсартудағы жұмыс істейтін орган болуы тиіс. Сонымен қатар, осы орган су қауіпсіздігінің жұмыс істеуі жүйесінің бақылауынан тыс болуы тиіс. Бұл су қорғау, дамыту стратегиясы жүйесінің жетілдіру әдістерін әзірлеу түсінікті де, өйткені экологиялық қауіптілік жаңа факторларын

Көптеген ғалымдар су қауіпсіздігін қамтамасыз ету саласындағы мемлекеттік саясатты одан әрі талдауға лайық су қауіпсіздігін басқарудың үш жолдарын қарастырады деп мәлімдейді. Біріншіден, су қауіпсіздігін басқару күрделі әлеуметтік-экологиялық жүйелерді басқаруы тән екенін баса назарға ала отырып, алдыңғы басқару парадигмасына жартылай орталықтандырылған басқарудың әлеуметтік оқытуы (сенімді және ыңғайлы бейімдеу) жақсарады. Екіншіден, су қорғау су ішіндегі және сыртындағы бірнеше скаляр байланыстары стресс немесе су ресурстарын талдау және басқару үшін негізгі элемент болып табылады. Үшіншіден, су қауіпсіздігін басқару су ресурстарын тиімді пайдаланудағы жасалған түрлі (заңды және заңсыз) нысандары мен көлемдері (жергіліктен ұлтшылдылыққа дейін).

Қазақстандағы су қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласындағы мемлекеттік саясатты оңтайландыру бағыты құқық қорғау органдарының экологиялық көрсеткіштерін жақсартуда маңызды болып табылады.

Су ресурстарын қорғауды қамтамасыз ету үшін құқық қорғау органдарының көрнекті рөлін Қазақстан Республикасының прокуроры атқарады. Экологиялық заңнаманы орындау қоршаған ортаны жақсарту жөніндегі және су қауіпсіздігін қамтамасыз ету, қоршаған орта үшін заң үстемдігін нығайтуға бағытталған іс-әрекеттер прокуратура саласының қызметі.

Қазіргі уақытта, экологиялық қызметінің басымдықтары прокурорларда болып табылады:

- жергілікті өзін-өзі басқару субъектілерінің өкілді және атқарушы органдардың қоршаған ортаны қорғау туралы заңдардың атқарылуына қадағалауды жетілдіру;
- қоршаған ортаға кері әсер етуі мүмкін өнеркәсіп, ауыл шаруашылығы, қорғаныс және өзге де объектілерді пайдалануға асыруына белсенді кедергі жасау;
- еліміздің табиғи ресурстарды тонау фактілері, олардың тиімсіз, ал кейде жай айуандық пайдаланудың алдын алу, прокурорлық қадағалау;
- қоршаған ортаны қорғау іс-шараларын, сондай-ақ бюджеттік қаражат экологиялық қорлардың мақсатсыз түрлі деңгейдегі бюджеттерден бөлінген қаражаттың жұмсалуды реттейтін заңнаманы іске асыруды бақылау.

Сонымен қатар, прокурорлар табиғатты қорғау қызметінде экологиялық функцияларын бақылау, сондай-ақ басқа да органдар (өкілді және атқарушы органдар, орыс ИМ, соттар) арнайы уәкілетті мемлекеттік органдардың экологиялық қызметтерінен айтарлықтай ерекшеленеді. Бұл айырмашылық сол прокуратура және оның қызметкерлерінің құқықтық мәртебесіне тән, мақсаттары мен міндеттерін, сондай-ақ прокурорды қудалау органының табиғат ерекшелігіне байланысты болып келеді. Сондай-ақ, Ресей прокуратурасы тармақта көрсетілген барлық органдар мен лауазымды тұлғалардың заңдарды орындауын қадағалайды.

Сондай-ақ, прокурорлық қадағалау, бірегейлік және атқарушы билік жүйесінің белгілеріне ие экологиялық бақылау шеңберінде жүзеге асырылады. Бұл прокурорлар кез келген органның заңдарының жүзеге асырылу барысымен, құқылы және экологиялық бақылауымен танысу міндетті дегенді білдіреді.

Сонымен қатар, олардың өкілеттіктерінің арқасында прокуратура және қоршаған ортаны бақылау агенттіктер органикалық түрде бір-бірін толықтырады. Бұл факт экологиялық мониторинг кудалау және қорғау осы органдар арасындағы тығыз байланыста, экологиялық заңнамасында экологиялық қызметін бұзушылықтың алдын алу, анықтау және жолын кесу тұрақты өзара іс-қимыл, оның мақсаттары мен қоршаған ортаны қылмыс анықтау үшін белгілі бір дәрежеде мүмкіндік беретін өте ұқсас бірлескен іс-шаралар қажеттігін ұсынады.

Біріншіден, соттар жанама ұсынылған дәлел шағымдар мен арыздарды ағынымен, талап қойып және өтінішпен жалпы санына қатысты статистиканы жеңе алмайды;

Екіншіден, талаптар мұндай дәлелдемелер базасын, талаптың пәнін дұрыс анықтау жетіспеушілігімен себептер бойынша соттар қарауға жатады. Сонымен қатар, кейбір жағдайда сотталушылардың айналысатын заңсыз іс-әрекеттерінің ерікті жойылуына байланысты прокурорлардың белгілі бір бөлігі тәркіленді;

Үшіншіден, материалдық құрамы бар қылмыстық істерді қарау үшін шағымдар туындайтын талаптар тиесілі емес прокурор сот күтілетін шешіміне кепілдік бермейді.

Экологиялық жағдайды жақсарту, құқық қорғау органдарының тарту дәстүрін жаңғырту туралы айтуға болады, бірақ ол ақылмен мемлекеттің экологиялық функцияларын жүзеге асыру үшін әкімшілік және құқықтық базаны пайдалана отырып, сапалы жоғары деңгейге жасалуы тиіс. Бұл рөл үшін ең қолайлы ішкі істер органдары екенін атап өткен жөн. Олардың жұмысы мемлекеттің экологиялық функцияларын іске асыруда көп қырлы концерндер мәселелері болып табылады және қоршаған ортаны қорғау және табиғи ресурстар заңнамасының сақталуын ұйымдастыра отырып, тікелей қоршаған орта объектілерін қорғау, экологиялық бақылау жүзеге асыру және әкімшілік қадағалау, алдын алу және белгіленген ережелер шеңберінде ықпал етудің құқықтық және әкімшілік шараларды қолдану құқық бұзушылықтардың жолын кесу болып табылады.

Сондай-ақ, елдің саяси институттар мен азаматтық қоғамның дамыған су қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін саяси және құқықтық тетіктердің тиімділігі ретінде белсенді су қауіпсіздігін қамтамасыз ету саласындағы ең маңызды мәселелерін шешуге қатысады. Су қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін мемлекеттің бірлескен күш-жігері және қоғамдық құрылымдар үшін қажетті нормативтік базаны құру қажеттілігі бар. Осыған байланысты, маңызды рөлді су қауіпсіздігінің қатысушылары атқарады.

Су қауіпсіздігінің ағымдағы жүйесінің тиімділігін бағалау және оны жетілдіру бойынша ұсыныстар.

Бір жағынан нормалар мен су қауіпсіздігі ережелерін экономикалық және өзге де қызметке субъектілерімен қызмет ете отырып, экологиялық қауіпсіздік ұлттық жүйесінің сақталуы болып табылады. Екінші жағынан, қауіпсіз пайдалану күштері мен құралдары шаруашылық субъектілерінің және басқа да іс-шаралардың тәжірибелік үлгісі болады.

Қызметтерді бақылау үшін барлық мемлекеттік қадағалау ұлттық және аймақтық екі қызметтерді, сондай-ақ жергілікті мемлекеттік қызметтер қадағалауды қамтиды. Ол су қауіпсіздігі нормалары мен ережелерін сақтау мен үйлестіруді жүзеге асыратын бір мемлекеттік органы бар тиісті қадағалау сияқты.

Біздің ойымызша, басқару жүйесі, аймақтық органдарының рөлін арттыру және одан әрі жергілікті билік өкілеттіктерін арттыру үшін назар бір органға болуы керек. Қазіргі саяси және әлеуметтік-аумақтық экономикалық жағдайында, ұлттық деңгейдегі мәселелерін шешу үшін ұлттық орталық құру орынды, ол өңірлік су қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін өкілеттіктерін иеленеді.

Сол сияқты Д.М. Баймаханованың көрсетуінше өкілетті демократия институттары да, өз кезегінде, тікелей демократияның жайы мен қызмет етуіне терең әсер етеді:

- өкілетті органдар тікелей демократияны қолданудың шегін заңдық түрде реттейді, оның институттарымен қамтылатын мәселелердің нақты тізімін айқындайды және бекітеді, осы институттар қызметінің процедурасы мен тәртібін белгілейді;

- өкілетті органдар тікелей демократия институттарының жемісті қызмет етуі үшін материалдық және ұйымдық жағдайларды қамтамасыз етуі тиіс;

- өз өкілеттіктері шегінде өкілетті органдар тікелей демократия институттарының қызмет етуінің заңдылығына бақылау жасайды, құқық бұзушылықтарды жоюға шара қолданады. Бұл, әсіресе, митингілер, жиындар, тосқауылға тұру, көшедегі шерулер мен демонстрациялар кезінде жиі қажет етіледі.

Осы ережелерден кейін тікелей және өкілетті демократияның айырмашылығы мен олардың арасындағы саяси құқықтардың орнына қатысты мәселе анықталуы тиіс.

Жалпы алғанда тікелей және өкілетті демократия нысандарын қарастырған кезде мемлекет істерінің басқарылуы мен қоғам істерінің басқарылуы арасында айырмашылық табу қиынға соғады, өйткені демократия нысандарына тән институттар мұндай айырмашылыққа жол бермейді. Біздің ұсынып отырған тұжырымдамамыз бойынша, азаматтардың саяси құқықтары тек мемлекет істерінің басқарылуына қатысумен шектелуі тиіс, себебі қоғам істерінің басқарылуына қатысуға байланысты құқықтар саяси сипаттан көрі азаматтық (жеке) сипатқа көбірек ие болады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Дускаев К. К. Трансграничные проблемы водных отношений Республики Казахстан // Экология и устойчивое развитие. – №2, февраль, 2004. – С. 19-21
2. Сотрудничество и безопасность в Центральной Азии: состояние и перспективы. – Алматы: КИСИ, 2008. – С. 323
3. Ресурсы речного стока Казахстана: кн. 2: Достай Ж. Д. Возобновляемые ресурсы поверхностных вод юга и юго-востока Казахстана / Достай Ж. Д., Алимқулов С. К., Сапарова А. А. – 360 с.
4. Қазақстан Республикасының Конституциясы (1995 жылғы 30 тамыз) // https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000_

УДК 34.01

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ СУ ҚАПСІЗДІГІ САЛАСЫН МЕМЛЕКЕТТІК ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ

*Дүзгенбай Бекжан Сейтнұрұлы, І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Құқықтану білім беру бағдарламасының 2 курс магистранты, Талдықорған қ.*
Ғылыми жетекші: Жумагулов Т.Б.
E-mail: zhumagulov.timur@mail.ru

Қазақстан Республикасындағы су қауіпсіздігін қамтамасыз етудің құқықтық тетіктеріне қауіп-қатерлер қарастырылады. Мақаланың әдістемелік негізін салыстырмалы-құқықтық әдіс, формальді логика әдісі, жүйелеу құрылымдық талдау әдісі, ғылыми абстракция, салыстыру мен ұқсастық, құқықтық процестердің дамуы барысындағы объективті мен субъективтінің бірлігі, сараптамалық бағалау, зерттеу құжаттары мен материалдарын талдау мен зерттеу әдістері құрады. Мақала Қазақстан Республикасының негізгі су проблемаларын, ішкі және сыртқы факторларды анықтайды.

Тірек сөздер: су қауіп-қатерлері, су қауіпсіздігі, құқықтық реттеу, құқықтық қамтамасыз ету.

В статье рассмотрены угрозы водной безопасности и правовые механизмы обеспечения водной безопасности в Республике Казахстан. Методологическую основу статьи составили сравнительно-правовой метод, формальнологический, системно-структурный анализ, научная абстракция, единство объективного и субъективного в процессе развития правовых процессов, экспертной оценки, анализ документов и материалов. В статье раскрываются основные водные проблемы Республики Казахстан, внутренние и внешние факторы.

Ключевые слова: водные угрозы, водная безопасность, правовое регулирование, правовое обеспечение.

The article discusses threats to water security and the legal mechanisms for ensuring water security in the Republic of Kazakhstan. The methodological basis of the article consists of a comparative legal method, formal-logical, system-structural analysis, scientific abstraction, unity of objective and subjective in the process of development of legal processes, expert assessment, analysis of documents and materials. The article reveals the main water problems of the Republic of Kazakhstan, internal and external factors.

Key words: water threats, water security, legal regulation, legal support.

Қазақстан Республикасы су қауіпсіздігі саласындағы халықаралық ынтымақтастығы дегеніміз – мемлекеттер арасындағы су мәселелері бойынша достастығы мен қарым-қатынастары болады.

Су қауіпсіздігі саласында ең алғаш су нормаларын жүйелендіру және халықаралық-құқықтық нормаларға келтіру. 1960 жылдың ортасында кәсіби коммерциялық емес халықаралық ұйым құрылды. Бұл мекеменің мақсаты халықаралық келісім шарттар және халықаралық сот тәжірибелерін зерттеу болып табылады. Бұл ассоциация жобалап және 1966 жылы Хельсинкиде «Халықаралық өзендердің суды қолдану ережесі», Хельсинки ережелері атауын алған болатын. Хельсинки ережелерінде судың ластануын алдын алу және бақылау жөніндегі, кемелердің, ормандардың және де басқа объектілердің мәселелеріне бағытталған болатын. Келесіде тағы да 14 қосымша ұсыныстар суға байланысты қабылданған болатын. 2004 жылдың тамыз айында өткен Берлин конференциясындағы «су ресурстарына қатысты ережелерінде» барлығы жүйеленген түрінде көрсетілді [1,19].

Қазақстанның су құқығының қалыптасуындағы негіз қалаушы заң Қазақстан Республикасының 2003 жылғы 9 шілдедегі Су кодексі болып табылады [2]. Кодекс су заңнамасының негізгі мақсаттарын, міндеттерін және қағидаларын анықтайды, бұлар да нормативтік-құқықтық базаны одан әрі дамыту үшін бастау алатын нүкте болып табылады. Су кодексінің сіңірген еңбегі республиканың су қорын Қазақстан Республикасы аумағының шеңберіндегі мемлекеттік су кадастрына енгізілген немесе енгізілуге тиісті барлық су нысандарының жиынтығы ретінде анықтағандығы болды. Сонымен қатар, бұл актінің елеулі оңды жағы оның 13-бабында жерасты суларына жататын су нысандарының дәл анықталғандығы болды. 1993 жылғы Су кодексі қабылданған кезден бері елдегі экономикалық, экологиялық, құқықтық және әлеуметтік қатынастарды реттейтін Азаматтық Кодекс, Қазақстан Республикасының «Әкімшілік құқық бұзушылықтар туралы» Кодексі, Салық кодексі, Қазақстан Республикасының «Қоршаған ортаны қорғау туралы» Заңы және көптеген басқалары секілді, базалық заңнамалық актілер қабылданған болатын.

Жалпы келесі мәселе ол су қауіпсіздік құқығының өзіне тән құқықтық реттеу әдістерін талдау болып тұр.

Құқықтық реттеу әдісі дегеніміз – біртектес қоғамдық қатынастарды сапалы құқықтық реттеуді жүзеге асыруға көмектесетін заңдық тәсілдер.

Құқықтық реттеудің мынадай негізгі әдістері бар:

- императивті (тегеуірінді түрде) – тыйым салу, міндеттеу және жазалауға негізделген жазбаша өкім әдісі;

- диспозитивті – рұқсат етілуге, үйлестіруге, бостандық пен теңдікке негізделген тараптардың тең құқықты әдісі.

Сондай-ақ, қосымша әдістер де болады:

- көтермелейтін – құрметтеуге лайықты іс-әрекет үшін марапаттау әдісі;

- ұсынылатын – мемлекет пен қоғам үшін лайықты мінез-құлықты жүзеге асыруға кеңес беру әдісі.

Жоғарыда айтылғанды ескере отырып, Су кодексінің жаңа редакциясы жасалған болатын. Кодексті жасап шығарушылар бірқатар мемлекеттің: Қырғызстанның,

Тәжікстанның, Өзбекстанның, Ресейдің, Францияның су заңнамаларын талдады, сондай-ақ су құқығының халықаралық нормалары ескерілді.

Оның пікірі бойынша, негізгі су қауіпсіздігіне қол жеткізу судың өнімді әлеуетін игеру және қиратушы ықпалды шектеу секілді әрқашан да әлеуметтік басымдылыққа ие. Осы екі жақтылыққа ие болу үшін су қауіпсіздігі мұнда денсаулық, тіршілік ету құралдары, экожүйелер мен өндіріс үшін судың қолайлы саны мен сапасының болуы адамдар, қоршаған орта және экономика үшін сумен байланысты тәуекелдердің қолайлы деңгейімен үйлесімде болуы ретінде анықталынады. Олар күрделі су мәселелеріне тап болып отыр және су ресурстарын басқарудың күрделірек жүйесі қажет. Су қауіпсіздігіне қол жеткізбеген кедей елдердің шығындары тұрақты өсу мен қысым көрген әлеуметтік толқулар көзқарасынан өте жоғары болатындықтан су қауіпсіздігіне қол жеткізу мойындалуы және шешілуі қажет мәселе болып табылады.

Әлемнің ғалымдары ғана сумен қамтамасыз ету мәселелеріне назар аударып қоймайды, сондай-ақ халықаралық ұйымдар да осы мәселені назардан тыс қалдырмайды. БҰҰ су қауіпсіздігін тұрғындардың тіршілік етуге құралдарды, адамның игілігін және әлеуметтік-экономикалық дамуды қолдау үшін; сумен байланысты ластанулардан және зілзалалардан қорғану үшін; әрі әлем климатында экожүйелерді және саяси тұрақтылықты сақтап қалу үшін сапасы жарамды судың сайма-сай мөлшеріне орнықты қол жеткізуге ие болу қабілеттілігі ретінде қарастырады [3, 86].

Су қауіпсіздігі құқығы – қоғамның әл-ауқаты, игілігі үшін маңызды мәнге ие және орнықты даму қағидаларына негізделген, суды пайдаланумен байланысты құқықтық іс қимылды жүргізу, азық-түлік өндіру, шаруашылық қажеттіліктер үшін суға деген қажеттілікті қанағаттандыру үшін, жеткілікті мөлшердегі және жарамды сападағы сумен тұрақты қамтамасыз етуді жүзеге асыратын қоғамдық қатынастарды реттейтін нормалардың жиынтығы.

Жерасты суларын қоса отырып, бүкіл әлемде байқалып отырған шектеулі су ресурстарына сұраныстың және бәсекелестіктің өсуі су қауіпсіздігі мәселесіне көбірек назар аударуға мәжбүрлеп отыр. Климаттың өзгеруі де, мысалы, су тасқындары және құрғақшылықтар секілді, гидрологиялық шығу тегі бар экстремалды құбылыстармен байланысты тәуекелдерді басқару мәселесін, сондай-ақ су пайдаланушылардың барлық түрлері, оның ішінде қоршаған орта үшін сумен қамтамасыз етудің сенімділігін арттыру мәселесін өзекті етіп отыр.

Су қауіпсіздігі осылар уақыт өте өзгеріп отыратын, сумен қамтамасыз етілгендік пен суды қажетсіну арасындағы балансқа және судың ұтымсыз, шамадан тыс алынуына жол бермеуге елеулі байланысты болып келеді.

Сумен қамтамасыз етілгендік судың қалпына келмейтін ресурстарының таусылуы немесе су сапасының нашарлауы, климаттың өзгеруі себебімен, немесе алуан түрлі антропогендік іс-қимылдың, мысалы, жерлерді пайдалану сипатының өзгеруінің нәтижесінде төмендеп кетуі мүмкін, бұл судың табиғаттағы айналымына әсер етеді. Сумен қамтамасыз етуді қосымша су ресурстарын игерумен арттыруға болады.

Суға деген сұраныс демографиялық немесе экономикалық өсудің нәтижесінде артуы мүмкін. Оны суды үнемдеудің, су пайдалану тиімділігін арттырудың, тиісті құқықтық шаралар қолданудың және ауыл шаруашылығы мен сауда саясатын және тәжірибесін іске асырудың көмегімен ретеп отыруға болады.

Дамудың және су ресурстарын басқарудың орнықты даму, өмір деңгейін арттыру және кедейлікті қысқарту мақсатымен су қауіпсіздігін сақтауға бағытталғандығы жалпы мәлім. Мұндай тенденция осылардың көпшілігі әу баста су инфрақұрылымына, мекемелерге және басқару персоналына айтарлықтай инвестиция жасап отырған барлық өнеркәсіп тұрғысынан дамыған елдерде әрқашан байқалады. Су ресурстарын дамытуға және басқаруға инвестициялар тарту өзекті мәселе болып отыр, дегенмен бүгінгі таңда көптеген дамушы елдерде осыған байланысты іс-шаралар қолданылмауда. Кейбір дамушы елдерде – көбінесе кедей елдерде – олардың суын басқару міндеті үлгі болатын жағдайларға ие емес десе де болады. Солай болғанымен де, егер бұл мәселелер шешілмейтін болса, орнықты дамуға және қайыршылықты түп тамырымен жоюға қол жеткізілмейтін болады [4, 129].

Қорыта келе, су қауіпсіздігіне анықтама беріп, қағидаларын толықтай бетіттік. Су қауіпсіздігі дегеніміз – адамның өмірі мен денсаулығына қауіп төнбейтін, мемлекеттік су ресурстарын ұтымды пайдалану, су тапшылығын болдырмау және халықты сумен қамтамасыз ету мен су пайдалануда табиғи немесе төтенше апаттардың алдын алу жағдайы.

Су қауіпсіздігі қағидаларын келесідей бөліп айқындадық:

- 1) адамдардың өмірі мен денсаулығы болып табылатын су қауіпсіздігінің мемлекеттік маңызы;
- 2) адамдарды таза сумен қамтамасыз ету;
- 3) Қазақстан Республикасы су қауіпсіздігінің мемлекеттік қадағалау;
- 4) Қазақстан Республикасының су заңнамаларын бұзғаны үшін келтірілген залалды өтеу немесе заңды жауапкершілікке тарту;
- 5) ҚР-сы халықаралық келісімдер мен шарттардың басымдық сипатқа ие болу;
- 6) ҚР-дағы су пайдалану саласында табиғи техногендік апаттардың алдын алу және болдырмау.

Қорытындылай келе, қазіргі кезде адам құқықтарының бірыңғай, ортақ анықтамасы болмай шықты, бұл болса оларды жүзеге асыру тәжірибесіне теріс ықпалын тигізетіні сөзсіз. Осыған орай біз өз анықтамамызды ұсындық.

Адам құқықтары саласындағы негізгі ұғымдардың арақатынасы жөнінде ғалымдар ортақ пікірге келе алмай отыр (құқық пен бостандық, адам-азамат-тұлға), бірақ ғылыми тұрғыдан көрсетілген ұғымдар бірдей мағынада қолданып келеді.

Адам құқықтарының бүгінгі күнгі тізімі толық және жабық болып табылмайды: бұл тізімде бар құқықтар мазмұнының өзі өзгеруде және осы тізімге жаңа құқықтар енгізілуде.

Адамның жеке (азаматтық) құқықтарының дамуына негізгі үлес қосқан жаратылыс құқығының теориясы, саяси құқықтарының дамуы – позитивизм теориясының үлесінде, ал әлеуметтік-экономикалық құқықтардың пайда болуы мен заңи бекітілуіне ықпал еткен марксизм деп түйіндеуге болады. Бұл қорытындының зерттеу объектісін, яғни саяси құқықтарды айқындау үшін маңызы зор болмақ, өйткені саяси құқықтар санаты, көріп отырғанымыздай, позитивизм тұжырымдамасына тікелей байланысты және мұның бірқатар маңызды құқықтық салдары бар. Бірақ ол мәселелер келесі бөлімдер мен бөлімшелерде қарастырылмақ.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Дускаев К. К. Трансграничные проблемы водных отношений Республики Казахстан // Экология и устойчивое развитие. – №2, февраль, 2004. – С. 19-21
2. Қазақстан Республикасының Су Кодексі Қазақстан Республикасының 2003 жылғы 9 шілдедегі N 481 Кодексі // https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K030000481_
3. Қазақстан Республикасының Конституциясы (1995 жылғы 30 тамыз) // https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000_
4. Сотрудничество и безопасность в Центральной Азии: состояние и перспективы. – Алматы: КИСИ, 2008. – С. 323

ОӘЖ 340

АДВОКАТТЫҚ ҚЫЗМЕТТІҢ ПСИХОЛОГИЯСЫ

Жайлауова А.Ш. - аға оқытушысы

*Орталық Азия инновациялық университеті, Шымкент қаласы
akmaral_shimkent1964@mail.ru*

Бұл мақалада адвокаттың кәсіби қызметінің психологиялық ерекшеліктері қарастырылады, тәжірибелі адвокаттың жеке басына және кәсіби қызметтегі дағдарыстық психо-эмоционалды жағдайларды жеңуге ерекше назар аударылады.

Түйінді сөздер: психологияның қызметі. Кассета психологиясы. Психология мәдениеті. Ұйымдастыру қызметі.

Данная статья рассматривает психологические особенности профессиональной деятельности адвоката, особое внимание уделяется личности практикующего адвоката и преодолению кризисных психо-эмоциональных ситуаций в профессиональной деятельности.

Ключевые слова: Деятельность психологии. Психология касеты. Культура психологии. Организационная деятельность.

This article examines the psychological features of the professional activity of a lawyer, special attention is paid to the personality of a practicing lawyer and overcoming crisis psycho-emotional situations in professional activity.

Key words: The activity of psychology. Psychology of the cassette. Culture of psychology. Organizational activity.

Адвокаттың міндеті-ең алдымен адам құқықтарын қорғау, кеңес беру. Осылайша, заңгер басқа адамдармен үнемі қарым-қатынаста және қарым-қатынаста болады. Сондықтан ол психологиялық құзыреттілік дағдыларына ие болуы керек. Ағылшын заңгері Гаррис Р.өзінің "адвокатура мектебі" кітабында адамдар адвокат үшін құрал болып табылады, олар үшін ол жұмыс істейді және табысты адвокаттық қызметтің кілті адамның табиғаты мен табиғатын білуде жатыр деп жазды.

Психологиялық құзыреттілік адвокаттың психологиялық мәдениетінің бір бөлігін, соның ішінде оның кәсібилігінің элементтерін білдіреді. Сонымен қатар, психологиялық мәдениет оңтайлы ұйымдастырылған және өмір сүру процесімен сипатталатын жалпы мәдениеттің бір бөлігі болып табылады. Бұл психологиялық денсаулыққа әсер етеді және кез-келген өзін-өзі жүзеге асыратын тұлғаның дамуына тән.

Психологиялық құзыреттілік психология саласындағы білімнің, дағдылардың жиынтығын ғана емес, сонымен қатар кәсіби мәселелерді шешуге көмектесетін жеке тұлғаның кәсіби маңызды қасиеттері мен қабілеттерін де қамтиды. Ол сондай-ақ психологиялық ақпаратты қабылдау мен пайдаланудың жеке көзқарастарынан, психологиядан білімді практикада қолдануға дайын болудан тұрады.

Адвокат мінез-құлықтың сыртқы көріністеріне оның психикалық жағдайын, оның ішінде мінез-құлық ерекшеліктерін, іс-әрекеттің мотивін көре білуі керек. Адвокат мінез-құлықты болжап, қарым-қатынас барысында өзара әрекеттесудің ең тиімді әдістерін таңдауы керек. Адвокаттың психологиялық құзыреттілігі-бұл белгілі бір жеке құрал, оның көмегімен кәсіби мәселелерді тиімді шешу қамтамасыз етіледі[1,126].

Адвокаттың психологиясы, басқа адам сияқты, адам жеке тұлға болып туылмайды, бірақ оның дамуы барысында оған айналады. Адам дүниеге келген сәтте ол жеке тұлға ретінде айтылады (Homo sapiens түрінің өкілдері). Кейіннен әлеуметтену барысында адам тұлға бола алады.

Тұлға-бұл жеке тұлға объективті қызмет пен қарым-қатынасты жүзеге асырған кезде алатын жүйелік (әлеуметтік) сапа. Ол жеке адамда әлеуметтік қатынастардың өкілдік дәрежесін сипаттайды.

Кәсіби деформацияның көріністері жеке тұлғаның дамуына әсер ететін кәсіби қызметті жүзеге асыру барысында пайда болады. Кез-келген жұмыс адамды байыта бермейді, бірақ оның кейбір түрлері оны деформациялауы мүмкін. Бұл жағдайда көп нәрсе адамның өзіне, оның таңдалған қызмет пен кәсіпке деген көзқарасына байланысты.

Адвокат керек жұмыс барысында:

- клиенттің психикалық жағдайын қараңыз;
- клиенттің қасиеттерін қараңыз;
- клиенттің мінез-құлқының себептерін қараңыз;
- мінез-құлықты болжау қабілетіне ие болыңыз;

-ең жоғары тиімділікке жету үшін өзара әрекеттесу және қарым-қатынас әдістерін тандай және қолдана білу.

Адвокаттың кәсіби қызметі адвокаттың дамуына әсер етеді. Көптеген мамандықтар үшін ресейлік психолог Питирим Сорокин сипаттаған деформация тән. Сонымен, жұмыстың әсерінен адвокаттың жеке басының деформациясы орын алады. Жұмыс ортасынан басқа, деформацияға келесі факторлар әсер етуі мүмкін:

- жеке қасиеттер;
- заңгердің мамандыққа қатынасы;
- білім;
- кәсіби білім,
- белгілі бір қабілеттердің болуы.

Кәсіби тұлғаның қалыптасуы заңгер болуға мүмкіндік беретін жоғарыда аталған қасиеттерді игеру және дамыту арқылы жүреді:

- құзыретті;
- кәсіби және мансаптық өсуге дайын;
- қазіргі тапсырманың дұрыс шешімдерін іздеуге дайын;
- қызметке шығармашылықпен қарауға дайын және т. б.

Адвокат жұмысының психологиясы оның танымдық, сындарлы, коммуникативті, тәрбиелік және куәландыру іс-әрекеттерін орындауына байланысты. Әдебиет тергеу және сот іс-әрекетінің психологиялық құрылымына назар аударады және қорғаудың психологиялық ерекшеліктерін айналып өтеді. Алайда, қазіргі уақытта Адвокаттық қызмет талдана бастаған жұмыстар пайда болды.

Адвокаттың танымдық қызметінде дәлелдеу тақырыбын анықтау үшін қолда бар материалды талдауға үлкен мән беріледі. Азаматтық сот ісін жүргізуде ол талапкердің талаптарын немесе жауапкердің қарсылықтарын негіздейтін жағдайларды қандай дәлелдермен растау керектігін анықтайды. Қылмыстық сот ісін жүргізуде адвокат іс жүргізу әрекеті барысында сұрақтар қояды, жазбаша ескертулер жасайды, айыпталушыны ақтайтын немесе оның жауапкершілігін жеңілдететін мән-жайларды анықтау мақсатында алынған дәлелдемелерді талдайды. Сонымен қатар, ол әртүрлі әдістерді қолданады, мысалы, сотта берілген айғақтарға сенімсіздік білдіреді, куәгердің, жәбірленушінің және басқалардың көру, есту және басқа да сезімдерінің жағдайы жақсы екендігіне күмән келтіреді, айғақтар арасында айқын қайшылықтардың бар екендігін көрсетеді (тергеуші алдын – ала тергеуде кейбір дәлелдер алды, ал сот басқалары), оқиғаларды тиімді, сенімді қабылдауға кедергі келтірген объективті (жаңбыр, қар, тұман және т.б.) және субъективті (қорқыныш, стресс және т. б.) факторларға[2,426].

Адвокаттың ұйымдастырушылық қызметі бірінші кезекте өз клиенттерін азаматтық және қылмыстық істер бойынша консультациялық қамтамасыз етуге бағытталған. Адвокат талапкермен, жауапкермен, сотталушымен немесе жәбірленушімен сөйлескенде, оларға негізгі ережелерді сақтаудың маңыздылығын түсіндіруі керек болған кезде, сот процесінің дайындық кезеңінде кеңес беру қызметі өте маңызды: дәлелдеу тақырыбынан асып кетпеу, сотты шатастыруға тырыспау немесе процесті жалған жолмен бағыттау. Қорғаушыны сот отырысының күрделі жағдайларына психологиялық тұрғыдан дайындау, дәлелдемелерді бағалау барысында мүмкін болатын бұрылыстарды болжау қажет. Азаматтық істер бойынша тергеуші алдын-ала тергеу жүргізетін қылмыстық істерден айырмашылығы, барлық дайындық жұмыстары адвокатқа жүктеледі. Мұнда ұйымдастырушылық қызметтің маңызды сәті іске қатысуға тартылатын адамдар тобын белгілеу және олардың сот отырысына, оның ішінде "үшінші" тұлғаларға келуін қамтамасыз ету болып табылады. Қылмыс материалдық зиян келтірген кезде адвокаттың ұйымдастырушылық қызметіне ерекше мән беріледі. Сот оны уақтылы өтеу үшін жауапкершілікті жеңілдететін жағдай ретінде қарастыруы мүмкін, ол айыпталушының туыстарын, жақындарын немесе басқа мүдделі тұлғаларды қосады.

Қорғаушының жұмысында объективті шындықты анықтау үшін адамдармен қарым-қатынастың әртүрлі түрлерін қамтитын коммуникативті қызмет ерекше орын алады. Коммуникативтілік жеке тұлғаның сапасы ретінде қорғаушыға адамдарға дұрыс көзқарасты таңдауға, қылмыстық іс жүргізу, басқа да құқықтық қызметке қатысушылармен жеке және іскерлік қатынастар орнатуға мүмкіндік береді.

Адвокаттың сындарлы қызметі көбінесе алдын-ала тергеу мен сотта қалыптасқан жағдайға байланысты. Оның талдауы оған қорғаныс тактикасын құруға және алдын-ала тергеу мен сот ісін жүргізудің нәтижесін болжауға мүмкіндік береді (кейбір жағдайларда ол күту, қорғаныс тактикасын таңдайды, мүмкін болған жағдайда қолайсыз фактілерге қарсы шығады, өйткені олар сот процесінде нақтыланады; басқаларында, керісінше, бұл істегі дәлелдердің өте осал екендігіне сенімді бола отырып пайда болады және сот отырысында Елеулі қайта бағалауға ұшырауы мүмкін). Қорғаушы өз қызметінде міндетті түрде қылмыстық іс жүргізу қызметінің маңызды принциптерін басшылыққа алуы керек-жариялылық, ауызша сөйлеу, сабақтастық және т.б. терең психологиялық мазмұны жоқ, психологиялық ғылымның ережелеріне негізделмеген мұндай принцип жоқ екенін ұмытпауымыз керек [3,106].

Адвокаттың тәрбиелік қызметі қорғаушының кәсіби дайындығы мен адамгершілік психологиялық-педагогикалық қасиеттеріне негізделген. Педагогикалық білім әсіресе жауап алу кезінде сот отырысында белсенді қолданылады. Оларға қойылған сұрақтар бір-бірінен қисынды түрде туындауы керек, бұл үшін іс материалдары, яғни дәлелдеу пәні туралы терең білім қажет. Ол өзін қорғаудың жетістігі мен мүдделеріне түбегейлі әсер етпейтін екінші дәрежелі мәселелерді талқылауға тартуға құқылы емес [4,236].

Қарым-қатынаста адвокаттың педагогикалық әдептілігі маңызды. Мұнда қорғаушының жасын ескеру қажет (ересек немесе кәмелетке толмаған); жауап алынатын адаммен және сот отырысының басқа қатысушыларымен психологиялық байланыс орнату; өзінің мінез-құлқымен, куәға деген көзқарасымен ол берген ақпараттың маңыздылығын атап өту, соттың назарын қорғаушының жеке басына аудару, сұрақтарды жауап алынушыға түсінікті және жасырын анықтамасы болмайтындай етіп тұжырымдау.

Психологиялық қасиеттер адвокаттың қызметінде маңызды рөл атқарады. Ол прокурорға, судьяға және соттың басқа қатысушыларына қатысты өзін дұрыс ұстауы керек, дөрекілікке, сөгіске, әдепсіздікке, ашуланшақтыққа жол бермеуі керек, төтенше жағдайларда берік, батыл және шешімді болуы керек, өзін және жағдайды бақылауды жоғалтпауы керек [5,786].

Адвокаттың жәбірленушімен, куәгерлермен, тергеушімен, прокурормен және басқалармен қарым-қатынасын реттейтін кәсіби этика қағидаттарына ерекше мән беріледі. Іс жүргізу заңнамасы қорғаушыдан немесе өкілден осы міндеттерді орындауға байланысты өзіне белгілі болған жағдайлар туралы куә ретінде жауап алуға тыйым салу арқылы адвокаттық қызметті қорғайды. Сонымен қатар, адвокат өзінің кәсіби міндеттерін орындағаннан кейін де құпияны сақтауға міндетті.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Карасаева, А. Б. Қазақстан Республикасының адвокатурасы және адвокаттың мәртебесі / А. Б. Карасаева. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2020. — № 10 (300). — С. 220-224. — URL: <https://moluch.ru/archive/300/67863/> (дата обращения: 23.04.2022).
2. Антимонов Б. С., Герзон С. Л. Адвокат в гражданском процессе. — М., 2016.
3. Синайский Э. Д. Развитие этических основ в деятельности адвокатуры // Материалы научно-практической конференции. — Санкт-Петербург., 2017.
4. Антимонов Б. С., Герзон С. Л. Адвокат в гражданском процессе. — М., 2016. — С. 17–18. Синайский Э. Д. Развитие этических основ в деятельности адвокатуры // Материалы научно-практической конференции. — Санкт-Петербург., 2017.
5. Антимонов Б. С., Герзон С. Л. Адвокат в гражданском процессе. — М., 2016. — С. 17–18. Синайский Э. Д. Развитие этических основ в деятельности адвокатуры // Материалы научно-практической конференции. — Санкт-Петербург., 2017.

УДК 340.1

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ЮРИДИЧЕСКОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ В КАЗАХСТАНСКОМ ПРАВЕ

Жаксыбаев А.Т., магистрант

Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, г. Шымкент

E-mail: beka.flako@bk.ru

Бұл мақалада қазақстандық құқықтағы құқықтық жауапкершіліктің кейбір түрлері ашылады. Автор заңды жауапкершіліктің негізі іс-әрекеттің белгілі бір түрі үшін жауапкершілікті, сондай-ақ адамның құқық бұзушылық жасауын көздейтін құқық нормасы екенін көрсетеді. Құқық бұзушылықсыз заңды жауапкершілік те жоқ.

Тірек сөздер: *құқық, құқықтық норма, заң, құқықтық сана, құқықтық түсіністік, құқықтық жауапкершілік.*

В данной статье раскрываются некоторые виды юридической ответственности в казахстанском праве. Автор указывает, что основанием юридической ответственности является норма права, предусматривающая ответственность за определенный вид деяний, а также совершение лицом правонарушения. Без правонарушения нет и юридической ответственности.

Ключевые слова: *право, правовая норма, закон, правовое сознание, правопонимание, юридическая ответственность.*

This article reveals some types of legal liability in Kazakh law. The author points out that the basis of legal liability is a rule of law providing for liability for a certain type of acts, as well as the commission of an offense by a person. Without an offense, there is no legal responsibility.

Key words: *law, legal norm, law, legal consciousness, legal understanding, legal responsibility.*

Республика Казахстан, как формирующееся правовое государство устанавливает определенные нормы права для регулирования общественных отношений или установления порядка, которому должны следовать органы государства, граждане и организации. Но нормы права и нормативные акты, в которых они зафиксированы, не принесут желаемого результата, если не будут действовать.

Одним из главных средств претворения норм права в жизнь являются правоотношения. Что толку принимать строгие законы в отношении преступников и их не наказывать? Мало что изменится, если в Конституции предусмотреть широкие права и свободы, но не предусмотреть механизма их реализации. Правоотношения позволяют перевести абстрактные юридические нормы в плоскость индивидуализированных связей, т.е. в плоскость субъективных юридических прав и обязанностей для данных субъектов. Правоотношение – это отношение между людьми, урегулированное нормами права. Став правовым, общественное отношение приобретает ряд свойств:

- во-первых, конкретизируются субъекты, поскольку правоотношение возникает между определенными лицами;

- во-вторых, определяется не только состав субъектов, но и их взаимное поведение по отношению друг к другу, их права и обязанности;

- в-третьих, возникнув на основе права (закона или прецедента, или нормы обычного права), общественное отношение приобретает правовую окраску, которая выражается в том, что теперь уже оно обеспечивается возможностью применения государственного принуждения.

Одним из важных аспектов государственного принуждения, особым видом общественных отношений, является юридическая ответственность, которая неразрывно связана с государством, нормами права, обязанностью и противоправным поведением граждан и их объединений. Государство, издавая нормы права, определяет юридическую

ответственность субъектов независимо от их воли и желания, она носит государственно-принудительный характер.

Государство устанавливает различные виды юридической ответственности. По законодательству Республики Казахстан различаются следующие виды юридической ответственности, такие как уголовная, административная, дисциплинарная и гражданско-правовая и материальная ответственность. Именно видам юридической ответственности по законодательству нашего государства посвящена данная работа. Вопросы юридической ответственности и ее видов широко разрабатывались и изучались в своих трудах множеством ученых. К настоящему времени проделана значительная работа по исследованию этой правовой категории, но еще остаются много не решенных и дискуссионных вопросов. [1-5]

Как самостоятельный и необходимый элемент механизма правового регулирования юридическая ответственность характеризуется тремя специфическими признаками:

- 1) представляет собой вид государственного принуждения;
- 2) единственным основанием применения ответственности выступает правонарушение;
- 3) выражается в применении негативных» отрицательных мер к лицу, совершившему правонарушение.

Юридическая ответственность как вид государственного принуждения характеризуется тем, что таким способом приводится в действие санкция нарушенной нормы права. Негативные последствия нарушения нормы права не возникают само собой, автоматически. Редко какой правонарушитель уподобляется унтер-офицерской вдове, «которая сама себя высекла». Перевод санкции из сферы долженствования в сферу практической деятельности осуществляется государственными органами путем применения к правонарушителю одной из мер, предусмотренных санкцией нарушенной нормы. Государство предписывает правонарушителю действовать определенным образом и принуждает его исполнить предписанное реально. Воля и желание правонарушителя в данном случае не имеют никакого значения. В случае отказа правонарушителя добровольно исполнить предписанное, требуемое поведение будет обеспечено соответствующими государственными органами.

Так, лицу, совершившему административное или гражданское правонарушение, дается возможность добровольно исполнить меру государственного принуждения – заплатить штраф, возместить ущерб кредиту, исполнить надлежащим образом обязательства по договору. Однако если такие действия не будут совершены к определенному сроку, то принудительные меры будут проведены судебным исполнителем, или иным органом. Уголовное наказание чаще всего осуществляется мерами государственного принуждения с момента вынесения приговора. Юридическая ответственность является государственным принуждением, однако, далеко не всякая принудительная мера государства является юридической ответственностью. В механизме правового регулирования властно-организованная сила государства проявляется по самому широкому кругу отношений в целях подавления отрицательных волевых устремлений отдельных лиц, обеспечения потребностей общества, государства или населения в материальных благах при наличии экстремальных ситуаций и по другим основаниям, предусмотренным действующим законодательством. В числе мер государственного принуждения, не связанных с реализацией юридической ответственности, можно назвать следующие: 1) реквизицию имущества, изымаемого у собственников по решению государственных органов в случаях стихийных бедствий, аварий, эпидемий и иных обстоятельств, носящих чрезвычайный характер; 2) меры, проводимые в профилактических, предупредительных целях (проверка документов у водителей транспортных средств, надзор за состоянием противопожарной безопасности на предприятиях, в организациях и учреждениях, санитарно-эпидемиологический, таможенный надзор, ограничение движения транспортных средств и пешеходов в связи с проведением каких-либо массовых мероприятий); 3) принудительные меры применяемые в целях пресечения противоправных деяний и их вредных последствий (административное задержание правонарушителя, принудительные меры медицинского характера, назначаемые судом к лицам,

совершившим противоправные деяния в состоянии невменяемости; истребование собственником имущества у добросовестного приобретателя, который не знал и не мог знать о том, что приобретает имущество у лица, не имеющего права его отчуждать).

Основное отличие юридической ответственности от иных форм государственного принуждения состоит в том, что она применяется за совершенное правонарушение. Ответственность носит ретроспективный характер, поскольку представляет собой реакцию государства на прошлое и только противоправное виновное деяние. Реквизиция, меры предупредительного, профилактического характера проводятся по причинам, не связанным с реакцией государства на правонарушителей и поэтому справедливо не рассматриваются как вид юридической ответственности.

Равным образом нельзя рассматривать в качестве юридической ответственности меры принудительного медицинского характера, применяемые к недееспособным лицам, страдающим психическим расстройством. Ибо это противоречило бы основным принципам современного права. Именно потому, что невменяемые не могут привлекаться к ответственности, уголовное законодательство и предусматривает особый институт государственного принуждения к лицам, которые совершают общественно опасные деяния, но не могут нести ответственность в общем порядке.

Не несет юридической ответственности и добросовестный приобретатель, поведение которого с точки зрения законности является безупречным. Имущество возвращается собственнику в силу приоритетности его прав на имущество перед правами добросовестного приобретателя. Добросовестный приобретатель лишается только имущества, которым он незаконно владел и пользовался. Каких-либо дополнительных, негативных мер к нему не применяется. Между тем, юридическая ответственность характеризуется не только требованием государства реально исполнить обязанность, но и возложением на правонарушителя дополнительных обязанностей, которых бы он не имел, действуя правомерно.

Применение ответственности всегда характеризуется отрицательными последствиями для правонарушителя. Такие последствия могут быть психологическими, имущественными или организационно-правовыми.

Психологические меры выражаются в осуждении государством поведения правонарушителя. Отрицательная оценка выражается в признании его виновным в совершении противоправного деяния и определении ему конкретной меры ответственности, которая в ряде случаев может ограничиваться мерами психологического порядка – предупреждением, объявлением замечания или выговора. Негативные последствия выражаются в переживаниях правонарушителем данных мер и самого факта привлечения к юридической ответственности. В то же время его имущественные и иные права остаются неизменными, таким как они сложились до принятия решения о применении ответственности.

Лишения имущественного плана, которые вынужден претерпевать правонарушитель, могут выражаться в уплате им штрафа, пени, неустойки, отбытии исправительных работ, лишении конфискованного имущества. Организационно-правовые меры сводятся к ограничению прав и свобод правонарушителя. Это, в частности, может быть административный арест, лишение специального права, лишение права занимать определенные должности или заниматься определенной деятельностью, лишение свободы на определенный срок или пожизненно.

Суть юридической ответственности как лишения, ограничения прав и интересов правонарушителей состоит в их штрафном характере. Лицо не имело бы этих последствий, если бы его действия были правомерны. Благодаря применению юридической ответственности правонарушитель не только ничего не приобретает, а, наоборот, утрачивает большие ценности по сравнению с благом, приобретенным незаконным путем. Лишения штрафного, карательного порядка, которые вынужден претерпевать правонарушитель, применяются к нему в целях его перевоспитания, развития в его

сознании установок на правомерное поведение неукоснительное следование действующим нормам права. И, как показывает практика борьбы с правонарушениями и преступлениями, юридическая ответственность по-прежнему остается наиболее эффективным средством воздействия на правонарушителей. Попытки их исправления мерами общественного воздействия путем передачи на поруки трудовому коллективу не дали ожидаемых результатов, и ныне действующий уголовный кодекс не предусматривает этого способа исправления и перевоспитания правонарушителей.

Юридическая ответственность применяется в рамках специального правоохранительного отношения которое возникает между компетентным органом государства и правонарушителем. Это отношение носит властно-распорядительный характер. Органы государства правомочны принимать обязательные для правонарушителя предварительные решения, в том числе:

- 1) являться по их вызову;
- 2) участвовать в мероприятиях, проводимых в процессе сбора доказательств совершенного правонарушения;
- 3) надлежащим образом исполнить примененную санкцию.

Таким образом, юридическая ответственность - это психологические, имущественные и иные лишения, которые по решению компетентного государственного органа претерпевает гражданин или иное лицо за совершенное им правонарушение.

В механизме правового регулирования юридическая ответственность выполняет три функции - общепреventивную, частнопредventивную и восстановительную. Устанавливая санкцию нормы права, государственный орган воздействует на сознание граждан и иных лиц. Каждый осознает меры, которые будут применены к нему в случае несоблюдения соответствующего запрета или возложенной обязанности. Угроза наступления такой ответственности может усиливаться эффективной деятельностью государства по выявлению правонарушителей и наказанию виновных лиц. И факты применения санкции нормы к конкретным лицам, осознание реальности юридической ответственности выступает действенным предупредительным средством, удерживающим большую часть населения от правонарушений. В этом и заключается общепреventивная функция юридической ответственности.

В зависимости от характера совершенного правонарушения выделяют следующие виды юридической ответственности: гражданско-правовую, материальную, дисциплинарную, административную и уголовную.

Правовые нормы предусматривают не только основания и порядок наложения различных видов юридической ответственности, но и условия, ее исключающие.

ЛИТЕРАТУРА

1. Конституция Республики Казахстан (принята на республиканском референдуме 30 августа 1995 года).
2. Закон Республики Казахстан от 5 июля 2018 года № 176-VI «Об адвокатской деятельности».
3. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан от 4 июля 2014 года № 231-V.
4. Кодекс Республики Казахстан от 31 октября 2015 года № 377-V «Гражданский процессуальный кодекс Республики Казахстан»
5. Кодекс Республики Казахстан об административных правонарушениях от 5 июля 2014 года № 235-V.

ӘОЖ 340.1

КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАРМЕН ЖАСАЛҒАН ҚЫЛМЫСТАРДЫ ТЕРГЕУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Жакупова Гулим Абдолдаевна

І.Жансүгіров атындағы ЖУ, з.ғ.м., оқытушы-лектор gulima8888888@mail.ru

Талдықорған, Қазақстан

Мақалада кәмелетке толмағандардың қылмыстылығының себептері және қылмыстарды тергеу ерекшеліктері қарастырылған. Кәмелетке толмағандар жасаған қылмыстардың криминалистикалық сипаттамасы, ұрлық мен тонау қылмыстарын тергеуде алдыңғы және кейінгі тергеу әрекеттері қарастырылған.

Кілт сөздер: кәмелетке толмағандар, қылмыс, қылмыстылық, жәбірленуші.

В статье рассмотрены причины преступности несовершеннолетних и особенности расследования преступлений. Предусмотрена криминалистическая характеристика преступлений совершенных несовершеннолетними и первоначальные и последующие следственные действия при расследовании грабежей и разбойных нападений

Ключевые слова: несовершеннолетние, преступность, потерпевший, преступления.

The article deals with the causes of juvenile delinquency and features of the investigation of crimes. Criminalistic characteristics of crimes committed by minors and initial and subsequent investigative actions in the investigation of robberies and assaults are provided.

Key words: minors, crime, victim, crimes.

Кәмелетке толмағандардың қылмыстылығы ересектер қылмыстылығымен тығыз байланысты болады. Кәмелетке толмағандарды қылмыстылық әрекетке тарту кезінде ересектер оларды арандату жолымен, олардың тыс қылмыстылық әрекетке тарту, олардың сенгіштігі мен білместігін пайдалану жолымен жүзеге асыруы мүмкін. Кәмелетке толмағандарды қылмыстылық әрекетке тарту оларға физикалық немесе психикалық ықпал ету арқылы (алдау, қорқыту, уәде ету, қауіптендіру, күш көрсету, есірткі қолдану т.б.) қылмыс жасауға итермелеуі мүмкін. Мұндай жағдайда қылмыс әрекеті нақты жасалған сәтте, қарастырылатын қылмыстың құрамы жоқ болған кезде аяқталды деп саналады.

Қазіргі кездегі кәмелетке толмағандар қылмыстылығына белгілер келесідей:

- қылмыстылықтың өзіндік детерминация элементтерінің болуы: қылмыстық іс-әрекеттердің күшеюі, криминалды тәжірибенің жинақталуы

- қылмыстық қайталанушылығы мен кәсіби қылмыс жасаушылыққа бейім болуы: кәмелетке толмаған тұлғаның өмір сүру үлгісі қылмыстарды жасаумен тығыз байланысты болған кезде, сонымен қатар, кәмелетке толмаған қылмыскер өзінің криминалды іс-әрекеттерін қылмыстық деп емес, қоғамда сұранысқа ие кәсіби айналысушылықтың бір түрі, яғни қылмыстық іс-әрекеттерді жүзеге асыруға ұмтылғанда

- кәмелетке толмаған тұлғалар өмірінің криминогендік деңгейі

- кәмелетке толмағанның әлеуметтенуіне қоғамда орын алатын жағымсыз құбылыстардың әсер етуі; - қылмыстық заңнаманың үнемі өзгеріп тұратын криминогендік ахуалға бейімделуінің тиімсіздігі

- кәмелетке толмағандар қылмыстарын алдын алуды ұйымдастыру барысында туындайтын міндетерге қол жеткізудің тиімсіздігі [1].

Кәмелетке толмағандардың жас ерекшелігі психиканың бірқатар ерекшеліктерін, оның жеке басының қалыптасу процесіне, дененің физикалық және рухани дамуына, жыныстық жетілуіне байланысты анықталады. Кәмелетке толмағандардың психикасының бұл ерекшеліктері олардың қоғамға қарсы әрекеттеріне үлкен ықпал етеді: батылдық, қорқақтық, адалдық, сатқындық, достық, сатқындық, батырлық, қарапайымдылық сияқты маңызды моральдық ұғымдардың шынайы табиғаты мен маңызы туралы бұрмаланған идея;

- жеке тұлғаны, құбылыстарды, оқиғаларды бағалаудағы қателіктер, адамды барлық қасиеттері мен қасиеттерінің жиынтығында бағалау мүмкін еместігі;
- адамның шынайы ниеттері мен мақсаттарын ескерусіз сыртқы көріністеріне артықшылық беру;
- эмоционалды теңгерімсіздік, тұрақсыздық, қозғыштықтың жоғарылауы, көңіл-күйдің күрт өзгеруі;
- қоршаған ортаға, жаңа барлық нәрселерге, қажетті білім мен тәжірибе болмаған кезде беймәлім көзқарас;
- физикалық белсенділіктің жоғарылауы, бастама, өмірлік белсенділіктің артуына байланысты күш пен қуаттың артық болуы;
- тәуелсіздікке ұмтылу, өзін-өзі көрсету және өзін-өзі растау «кез-келген жағдайда»;
- «басқа адамдардың кеңестерінен», аға және басқа тәрбиелік ықпал формаларының педагогикалық максимумдарынан бас тарту;
- өздерінің «жетілуін» көрсетуге және дәлелдеуге деген ұмтылыс, көшбасшылыққа ұмтылу;
- болжам, шамадан тыс сенім, еліктеу тенденциясы.

Психиканың тұрақсыздығына байланысты кәмелетке толмағандар ересек қылмыскерлердің ықпалына оңай түседі және әлемді романтикалауға бейім. Бір жағынан, олар өздеріне қатысты әділетсіздік көріністерінің кез келген түріне ауыр сезіммен қарайды, ал екінші жағынан, олар шамадан тыс қамқоршылыққа ұшырамайды [2]. Олар ересектер сияқты көрінгісі келеді. Сонымен қатар, мұндай тілектің орынсыз білдірілуі заңсыз әрекеттің жасалуы болуы мүмкін. Сонымен, сарапшылардың ойынша, приключенияға деген құмарлық жасөспірімдердің үйлерінен қашуының басты себебі болып табылады.

Кәмелетке толмағандардың қылмыстары агрессивті және қатыгездікпен сипатталады. Кәмелетке толмағандар жасаған қылмыстардың қоғамдық қауіптілік деңгейін арттыруға бұқаралық ақпарат құралдарының криминалдық бизнесті ынталандыратын «қазіргі заманғы» қажеттіліктер мен жүріс-тұрыс стилінің үлгілерін (притондар мазмұны, жезөкшелік, есірткінің таралуы, порнография және басқалар) күштеп таңуына ықпал етеді [3]. Бұған көп жағдайда бұқаралық ақпарат құралдары мен теледидар бағдарламалары, зорлық-зомбылықты көрсету және насихаттау арқылы отандық және шетелдік өндіріс фильмдері тарапынан ойластырылмаған ақпараттық саясат ықпал етеді. Мұнда осы салада қадағалау мен лицензиялауды жүзеге асыратын билік органдары тарапынан бақылаудың жеткіліксіздігін атап өту қажет. Кәмелетке толмағандардың қылмыстық мінез – құлқының басқа да себептері алу, жыныстық қажеттілік, өзімшілдік, ынтымақтастық, өзін-өзі бекіту, әлеуметтік жауапсыздық және жеңіл ой, қоғамнан айыру және оған қарсы тұру.

Кәмелетке толмағандардың жасайтын қылмыстарының криминалистикалық сипаттамасы өзіне тән белгілі бір ерекшеліктерімен танылады. Мысалы, кәмелетке толмағандар топтық қылмыстарды жиі жасайды, олар кешкі мезгілде көбінесе бұзақылық, денсаулыққа зиян келтіру, тонау, қарақшылық, жеке басқа қарсы басқа да қылмыстар жасайды, ал күндіз пәтер ұрлығымен айналысады [4].

Кәмелетке толмағандардың жасайтын қылмыстары өмірлік тәжірибенің жетіспеуіне байланысты нақты жағдайға тиісті баға бере алмаушылықпен, өз күшінің мүмкіншілігін жоғары бағалауымен, ойлаған ойларының өмір жағдайына сәйкес келмеуімен, үлкендердің іс-әрекетін қайталаумен сипатталады. Сондай – ақ кәмелетке толмаған қылмыс жасаушылардың көбі жүйелі түрде ішімдік пен есірткіні пайдаланады.

Оқиға болған жерді қарау барысында қылмысты кәмелетке толмағандардың жасағанын дәлелдейтін іздер мен заттай дәлелдемелер табылуы мүмкін және осы табылған заттай дәлелдемелер мен іздерге байланысты тергеу болжауларын құруға болады.

Қылмысты кәмелетке толмаған адамдар жасады деген болжамды мына төмендегідей жағдайларға қарай отырып жасауға болады:

1. Оқиға орнын тексеру кезінде анықталған іздердің ерекшеліктеріне байланысы (мысалы, аяқ, саусақ іздердің көлеміне қарап, саусақ іздеріндегі папиляр сызықтарының санына байланысты тұлғаның шамамен жасын анықтауға болады).

2. Әдетте, кәмелетке толмаған тұлға қылмыстың барысын толық ойластырып жоспарламайды. Сондықтан оқиға болған жерді қарау кезінде заттардың ретсіз шашылып, қиратылғандығын байқауға болады.

3. Оқиға болған жерден тоналып алынған заттар мен азық-түліктерге кәмелетке толмағандардың әуестілігінен аңғарылады (Мысалы: ұялы телефондар, фотобейнекамералар, бейне, CD, DVD плеерлар, кәмпиттер, сағыздар, кола, спрайт сияқты ішімдіктер т.с.с.)

4. Қылмыс жасау әдісінің ерекшеліктері, атап айтқанда оқиға орнын қарау кезінде байқалатын : еш себебсіз мүліктердің қиратылуы, ішімдік шынысының, есірткі заттарының үгінділері, әр түрлі мағнасыз жазулардан аңғаруға болады.

Кәмелетке толмағандардың істері бойынша мынандай жағдайлар анықтауға жатады:

- кәмелетке толмағанның жасы (туған күні, айы, жылы);

- кәмелетке толмағанның тұрмыс және тәрбие жағдайы;

- оның интеллектуалдық, ерік жігерлік және психикалық даму дәрежесі, мұқтаждықтары мен мүдделері;

- оларға ересек адамдар мен басқа да кәмелетке толмағандардың ықпалы.

Бұл жерде ескере кететін жағдай осы тұлға заң бойынша қылмыстық жауапкершілікке тартылатын жасқа келді деп өзінің туған күнінен бастап емес өзінің туған күнінен кейінгі тәуліктің ноль сағатынан басталып саналады. Егер жасөспірім өзінің 18 жасқа толған күні қылмыс жасаса онда ол әлі кәмелетке толмаған деп есептеледі. Нақ осындай жағдай 14 және 16 жасқа қатысты заңдық мәселелерді шешуде де қолданылады [3]. Егер де жасөспірімдерде оның жасын көрсететін құжаттар болмаса онда оның жасын анықтау үшін соттық-медициналық сараптама тағайындалады. Кәмелетке толмаған айыпкердің жасын соттық-медициналық сараптама арқылы анықтаған кезде айыпкердің туған күні сарапшының атаған жылының соңғы күні (31 желтоқсан) болып саналады [4].

Кәмелетке толмағандар жасаған қылмыстардың криминалистикалық сипаттамасы өзінің белгілі өзгешелігімен ажыратылады. Осылайша, мүліктік қылмыстарға қатысты тікелей қылмыстық қастандық заты ретінде көлемі кішкентай жеңіл тасымалданатын заттар жүреді (әдетте, жастар арасында қадірлі заттар – красовкалар, күртелер, джинсілер, бейнекасеталар, үн және бейнетаспалар және т.б.). Аталмыш тұлғалардың қылмыс жасау тәсілдері әдебиеттерден, кинодан, теледидардан белгілі ересек қылмыскердің іс-қимылдарына еліктеу арқылы сипатталады. Үлкен арандатушы бар кәмелетке толмағандар тобымен жасамаған қылмыстарды санамағанда, басқалардың қылмыстық іс-қимылдары бейберекет, тұрақсыз болады, қылмысқа мұқият дайындық болмайды, қылмыс іздерін жасыруға әрект көбіне жасалмайды. Кәмелетке толмағандар жасаған қылмыстардың жағдайы, уақыты және орны да ерекше болып келеді. Кешкілік уақытта кәмелетке толмағандар тарапынан көбіне бұзақылық, тонау денсаулыққа зардап келтіру, қарақшылық тәріздес қылмыстар жасалады; ал күндізгі уақыттарды-пәтерлерден ұрлық жасау, жыныстық қылмыстар жәнетағы басқа құқық бұзушылықтардың түрлері жасалады. Қоғамдық орындарда кәмелетке толмағандар кейде бұзақылық әрекеттер, жаппай тәртіпсіздік жасайды. Жасөспірімдер қылмысты көбіне тұрғылықты жерінің маңайында іске асырады. Жасөспірімдер қылмысты топтасып та жасайды. Осылайша, топпен ұрлықтың жартысына көбі; тонаудың үштен екі бөлігі және қарақшылықтың 90% жасалынады. Тәжірибені талдаудан өткізу нәтижесіне байланысты кәмелетке толмаған қылмыскердің елеулі үлесі әрдайым спирт ішімдіктерін немесе есірткі заттарын пайдаланған. Жасөспірімдердің кейбір бөлігі құмарлық ойындарға, түнде тойлап, мақсатсыз уақыт өткізуге құмар болған, әдеттегідей, мектепте олар сабақты нашар оқып, үлгермеушілер қатарында жүріп, басым көпшілігі көркем әдебиеттер бетін ашпаған.

Кәмелетке толмағандар жасаған қылмыстар бойынша іс жүргізу тәртібі Қазақстан республикасы қылмыстық процесстік заңнамасында көрсетілген. Мұндағы қағидалар қылмыс жасаған кезде он сегізге толмаған тұлғаларға қолданылады. Туған күні мен жылы туу туралы куәлікпен, төл құжатпен немесе аталмыш құжаттарды қарау хаттамасымен анықталады.

Қылмыстық іс қозғауға дейінгі тексеріс мынадай жағдайларда қажет: кәмелетке толмағанның қылмысы туралы арызды елеулі кереғарлықтар болғанда; хабар кімнен келіп түскендігі белгісіз; арыз, қылмыс жасалғаннан кейін көп уақыт өтісімен барып берілген; қылмыстық оқиғаны суректеу нақты емес ; қылмыс жасауда сезікті жасөспірім қылмыстық жауаптылыққа тартылатындай жасқа келген жоқ деген жорамал бар және т.б. Кәмелетке толмаған жасаған әрбір қылмыстық іс бойынша басқаларымен қатар мынадай болжамдарды тексерген жөн: үлкен арандатушылар немесе қатысушылар бар ма; бірнеше қылмыс жасаған жасөспірімдер мен ересектердің қылмыстық тобы бар ма; кәмелетке толмағандар қайыршылыққа, ішімдікке салынуға; құмарлық ойындар ойнауға , есірткі заттарды немесе басқа да есеңгіретін нәрселерді пайдалануға үйренген бе; үлкендер жағынан алдын-ала үделеспеген жасырушылық фактісі бар ма. Қылмыстарды кәмелетке толмағандар тобы жасағанда , олардың құрылу жағдайлары мен әрекеттесу ерекшеліктері, әрбір мүшенің рөлі анықталады. Мұндай топтың ұйымдасқан қылмыстық қауымдастықтармен байланыс мүмкіндіктерін анықтаған жөн.

Кәмелетке толмағандар жасаған қылмыстар жайлы істер бойынша тергеуші іс-әрекеттерінің бағдарламасы көбіне ұрлық, тонау, зорлау тәріздес қылмыс топтарын тергеу барысында қалыптасатын кәдімгі тергеулік ситуациялармен қамтамасыз етіледі. Тәжірибеде төмендегідей кәдімгі тергеулік жағдайлар кездеседі:

1. Жәбірленуші немесе куәлар қылмыскерді білмейді; бірақ та бет пішіні; өзін-өзі ұстау мәнеріне және басқа да белгілері бар, олар кәмелетке толмағандар болуы мүмкін деп жорамалдайды. Мұндай жағдайда, яғни қылмыстың интеллектуалдық іздері болғанда, материалдық іздерді анықтау жұмысына назар аударылады. Әдетте, мұндай кезде оқиға болған жерді қарау ; сот сараптамаларын жүргізу іске асырылады.

2. Оқиға болған жердің жағдайы, іздер және басқа да мәліметтер қылмыс жасөспірімдерден жасалғандығын көрсетеді. Материалдық іздер болғанда, тергеушінің жұмыс бағдарламасы негізінен қылмыстың интеллектуалдық іздерімен жұмыс істеу қажеттілігімен анықталады. Бұл жерде жәбірленуші, хабардар немесе материалдық тұрғыдан жауапты тұлғалардан жауап алу, ізін суытпай жедел іздестіру қызметкерлерінің көмегімен мақсатты түрде қылмыскерлерді іздеу, сондай-ақ қылмыскерлерді ұстап, тану үшін ұсырудың маңызы зор. Сонан соң кідірілмей ұсталғандардан жауап алынады, жұмыс, оқу орны және мекен-жайы тінтіледі, жеке басы тінтіледі, тиісті сот сараптамалары тағайындалады.

3. Жәбірленушімен куәларға қылмыскер және олардың жасы мәлім. Мұндай жағдайда әдетте, кәмелетке толмағандарға қатысты ұстау жүргізіледі, оқиға болған жар қаралады, ұсталғандар мен хабардар тұлғалардан жауап алынады [5].

Тергеу әрекеттері тактикасының реті мен ерекшеліктері жайлы дұрыс шешім мынадай мәмілелерге байланысты: кәмелетке толмағандар жасаған қылмыстық сипаттамасына; оларды жасау тәсілі мен уақытына; қылмыстық іс қозғауға негіз болған алғашқы мәліметтердің мазмұнына; іс бойынша пайда болған кәдімгі тергеулік жағдайға. Кәмелетке толмағандарды ұстау үшін дайындықтан өту керек. Бұл жерде жасөспірім көрсететін қарсылық, оның ішінде қаруланған қарсылық көрсету мүмкіндігі ескеріледі. Әдетте, ұстау әрекеті күндіз, кісі аз жерде іске асырылады. Ұстау және кәмелетке толмағанның отырған жері туралы оның ата –анасы немесе заңды өкілдерге ескерділеді. Ұстау хаттамасында жасөспірімнің үлкендерден және сотталған кәмелетке толмағандардан бөлек ұстау қажеттілігі атап көрсетіледі. Тергеуші, сондай-ақ іске қатысушының қорғаушысы қатысуын қамтамасыз етеді. Кәмелетке толмағандарды заңды өкілдің , мектеп-интернаттардың және басқа да балалардың жабық мекемелерінің қарауына беру тәрізді бұлтартпау шарасы да жиі қолданылады. Кәмелетке толмаған жәбірленушіден жауап алу кезінде болған оқиғаның толық көрінісін, уақытын, орнын, жағдайын анықтауға, қылмыскердің жеке басы , киімі, сөйлесу мәнері туралы толық мағлұмат алуға ерекше көңіл бөлінеді. Жолдастық сезімді дұрыс түсінбеушілік нәтижесінде кейде жәбірленушілер іс үшін елеулі маңызы бар жағдайларды жасырады. Мұндай жәбірленушілердің көрсетулері сынды баға беру және қайта тексерістен өткізу әрекетіне ұшырайды. Кәмелетке толмаған

куәларда кейде акырына дейін шыншыл болмайды, олардың ойынша шынайы көрсетулер құрдастарын әшкерелейді. Жауап алынып жатқан кәметке толмағандардың көрсетулерін жауап алу біткен соң бекіткен жөн. Бекіту тәсілдерінің қосымша құралдары ерекше орын алады, мысалы, үн таспаға жазу.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қылмыстардың жекелеген түрлерін тергеу әдістемесі: Оқу құралы / Д.И.Ашимова, А.З.Жангушуква, Е.Ж.Беисов, К.А.Ернишев.- Талдықорған: І.Жансүгіров атындағы ЖУ баспа бөлімі, 2020.- 185 б.
2. Амуртаева Д.Т., Августхан С.А., Садықова С.Т. Қазақстан Республикасында трансұлттық ұйымдасқан қылмысқа қарсы іс-қимылдың қылмыстық-құқықтық шаралары. Оқу құралы. – Алматы: ЖШС Лантар Трейд, 2021 – 118 бет.
3. Тастанбеков, Б.М. Криминалистика: Оқу құралы / Б.М. Тастанбеков, Қ.Қ. Омашева.- Алматы: ССК, 2018.- 244 б.
4. Криминалистика: оқу құралы/ Жәкішев Е.Ғ., Найманова Г.Х. толық-2-бас.- Алматы:Қазақ университеті,2019.-446б.
5. Тергеу әрекеті ретіндегі танудың қылмыстық іс жүргізушілік және тактикалық негіздері [Мәтін]: Оқу құралы / Беисов Е.Ж., Ашимова Д.И., Нұрбек Д.Т., Жангушуква А.З.- Талдықорған: І.Жансүгіров атындағы ЖУ, 2019.- 119 б.

УДК 342.553

СТАНОВЛЕНИЕ И МЕСТО ИНСТИТУТА МЕСТНОЕ САМОУПРАВЛЕНИЕ В РАЗВИТИИ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ КАЗАХСТАНА

*Жунусбек Т.М., магистрант 2 курса Евразийской юридической
Академии имени Д.А. Кунаева, г. Алматы
E-mail: junusbekt@mail.ru*

В статье рассматривается процесс становления института местного самоуправления в Казахстане. Процесс развития власти на местах претерпевал множество изменений, с периода родовых племен до настоящего времени, где можно увидеть признаки самоуправления на территории нашего государства, от свободы управления до централизации и обратно, попыток децентрализации власти, которая проводится в настоящий период. Необходимость развития местного самоуправления, сегодня обусловлена тем, что Казахстан утверждает себя государством с демократической формой правления. Народ как основной источник государства вправе обладать всеми возможностями управления на местах, однако все же имеются проблемы в данной сфере, что тормозит процесс ее становления, которые в свою очередь необходимо активно решать.

Ключевые слова: *местное самоуправление, местное государственное управление, советы депутатов трудящихся, советы.*

Мақалада Қазақстандағы жергілікті өзін-өзі басқару институтының қалыптасу процесі қарастырылған. Жергілікті биліктің даму процесі тайпалық тайпалар кезеңінен қазіргі уақытқа дейін көптеген өзгерістерге ұшырады, мұнда біздің мемлекет аумағында өзін-өзі басқарудың белгілерін көруге болады, басқару бостандығынан орталықтандыруға және керісінше, орталықсыздандыру әрекеттері. қазіргі уақытта жүзеге асырылып жатқан билік. Бүгінгі таңда жергілікті өзін-өзі басқаруды дамыту қажеттілігі Қазақстанның өзін демократиялық басқару нысанындағы мемлекет ретінде танытуымен байланысты. Халық мемлекеттің негізгі қайнар көзі ретінде жергілікті өзін-өзі басқарудың барлық мүмкіндіктеріне ие болуға құқылы, бірақ бұл салада оның қалыптасу процесіне кедергі келтіретін проблемалар әлі де бар, бұл өз кезегінде белсенді түрде шешілуі тиіс.

Негізгі сөздер: жергілікті өзін-өзі басқару, жергілікті басқару, еңбекшілер депутаттары кеңестері, кеңестер

The article discusses the process of formation of the institution of local self-government in Kazakhstan. The process of local power development has undergone many changes, from the period of tribal tribes to the present, where you can see signs of self-government on the territory of our state, from freedom of government to centralization and vice versa, attempts to decentralize power, which is being carried out at the present time. The need to develop local self-government today is due to the fact that Kazakhstan asserts itself as a state with a democratic form of government. The people, as the main source of the state, have the right to have all the possibilities of local government, but there are still problems in this area, which hinders the process of its formation, which, in turn, must be actively addressed.

Key words: local self-government, local government, councils of workers' deputies, councils.

В Казахстане издревле существовали традиции самоуправления, корни которого уходят к эпохе возникновения родовых племен. Родовое и племенное устройство общества сами по себе являлись исторически обоснованной формой самоуправления. Если анализировать саму сущность самоуправления, то такая форма жизни общества присуща казахскому народу, где по сегодняшний день сохраняются понятия как курултай – съезд, собрание знати для решения важных вопросов, асар – помощь в выполнении непосильной для одного человека работе, кенес и т.д.

Так, в первых образованиях, появившихся на территории Казахстана в I веке до н.э., наряду с появлением и укреплением признаков государственного управления, также можно найти элементы самоуправления. Кочевой образ жизни требовал установления определенного порядка в обществе, необходимость создания лиц, управляющих выбором маршрута, порядка переселения, распределения пастбищ и т.д.. Хан становится выборным авторитетным правителем в каждой объединенной общим кочевым хозяйством территориальной области. Хан был ответственен не только за хозяйственные дела на своей территории, но и за ее безопасность. Родовые общины, объединенные ханской властью вплоть до полного присоединения Казахстана к России, обладали широкой автономией и весом. В 20-40-х годах XIX столетия администрация Россия ликвидировала ханскую власть в казахских жузах, установила верховенство российской администрации.

С целью эффективного управления краем царская администрация делала попытки внедрить элементы самоуправления в виде выборов из представителей знати старших султанов окружных приказов, султанов - управителей областей, аульных старшин, а также судов биев с ограниченной юрисдикцией. С целью решения некоторых местных вопросов разрешались аульные и волостные съезды [1].

В 1850 г. действующее правительство разделило территорию современного Казахстана на четыре региональные области (это такие как Уральск, Тургай, Акмолинск и Семипалатинск), где были образованы административные органы царского управления. Соответственно в 1868 году вступило в силу «Временное положение об управлении в Уральской, Тургайской, Акмолинской и Семипалатинской областях (21 октября 1868 г.)» [2]. Отдельный раздел Временного Положения посвящался вопросам местного управления, где оговаривалось, что «кочевое население, киргизы, в каждом уезде разделяются на волости, волости - на аулы». Волости управлялись волостными управителями, а аулы - аульными старшинами.

Волостные управители сосредотачивали в себе власти полицейскую и распорядительную в волости; они наблюдали за сохранением спокойствия и порядка в волости, за тем, чтобы не производилось баранты, за исполнением законов, уплатой податей и повинностей и прочее» [3].

Основным органом местного управления были аульные и волостные съезды. В компетенцию аульных съездов входил круг важнейших вопросов, в частности:

- избрание аульных старшин;

- избрание волостных выборных; уполномоченных на особые съезды кочевников;
- изгнание того или иного члена рода;
- вопросы, связанные с выплатой податей и повинностей аулом до следующей податной переписи;
- раздел семейного имущества;
- распределение зимних стоянок и летних пастбищ;
- судебные функции при разборе земельных споров;
- вопросы об общественных нуждах, в том числе выдача доверенностей по общественным делам;
- социальные программы по поддержанию должного уровня образования и соответствующие денежные сборы на них;
- фиксация актов брака, учет новорожденных;
- составление списков умерших;
- фискальные вопросы;
- порядок образования контингента общественных работников (как правило имеющих способности к организационной и канцелярской работе) и назначение им жалования в пределах двухсот рублей в год.

У кочевого и оседлого населения данный съезд проводился по отдельности. Волостной съезд состоял из выборных, которые избирались на аульных съездах.

Период с 1864 по 1889 гг. в Казахстане характеризуется крупномасштабными реформами земства, начавшимися в 1870 г. под императорством Александра II. Как известно, в результате этой великой реформы на воле оказались десятки миллионов крестьян, которыми прежде «управляли» несколько тысяч российских помещиков. В данной ситуации самодержавная власть оказалась неготовой к управлению такой массы в большинстве своем малограмотных и необразованных людей. Поэтому единственным выходом из положения стали децентрализация местного самоуправления и развития на этом уровне начал местного самоуправления.

Создание земских учреждений изменило и теоретические взгляды и практические подходы к формированию системы местной власти. Так, под «земством» в российской литературе принято было понимать совокупность местных жителей и их местные, отличные от общегосударственных интересы, связанные с развитием местного хозяйства, коммуникаций, медицины, народного образования, а также управление этими делами посредством выборных представителей из населения.

Земства представляли собой самостоятельные образования, способные без вмешательства государственных чиновников решать общегосударственные вопросы в пределах своей компетенции. При этом они были полномочны на издание нормативных актов (постановлений, приказов и пр.), обязательных для местного населения. Именно земские учреждения внесли весомый вклад в строительстве дорог, организацию агрономии, в сфере народного просвещения и медицины. Земства были заняты также составлением земских бюджетов, а также имели непосредственное отношение к установлению налогов.

Позже на местном уровне были созданы Советы депутатов трудящихся которые выступали, прежде всего, как органы классового представительства пролетариата. Основными организационными формами работы Советов являлись собрания, проводившиеся несколько раз в месяц.

С одной стороны, на Советы как органы власти возлагались задачи по управлению и обслуживанию местного хозяйства, с другой стороны, Советы должны были проводить в жизнь все декреты и постановления центральной власти, проводить ревизии и конфискации, налагать штрафы, закрывать контрреволюционные органы, производить аресты и распускать общественные организации, призывающие к свержению Советской власти. Тем самым Советы по статусу приравнивались к органам государственной власти, и их доходы и расходы ставились под контроль центра.

В дальнейшем, после октябрьских событий 1917 г., самостоятельность органов местного самоуправления, вступила в противоречие с практическими задачами государства пролетарской диктатуры, являющегося по самой своей природе государством централизованным. В основу организации власти на местах был положен принцип единства Советов как органов государственной власти. Местные Советы и их исполнительные комитеты выступали в качестве местных органов государственной власти и управления, являясь, по сути, частью единого централизованного государственного аппарата управления.

В 1936 г. Казахстан приобрел статус союзной республики, не обладающей достаточной самостоятельностью. Вместе с тем институт местного самоуправления стал возрождаться в Конституции Казахской ССР, где вопросам местного самоуправления посвящалась отдельная глава V «Местные органы государственной власти». Впоследствии согласно положениям Конституции СССР 1977 г., обязанностью местных Советов являлось обеспечение на своей территории соблюдение законов, охраны государственного порядка и прав граждан. Эти принципиальные положения получили свое закрепление и развитие в Конституциях союзных республик, где Советы народных депутатов решали все вопросы местного значения, «исходя из общегосударственных интересов и интересов граждан, проживающих на территории Советов.

Таким образом, идея самоуправления как элемента общенародного управления государством была положена в основу социалистического государственного устройства лишь формально. Однако реальное управление в государстве осуществлялось через партийную систему, определяющую государственную идеологию тоталитарного режима.

В начале 1990-х годов были предприняты попытки утвердить принципиально иные начала организации управления на местном уровне. Верховным Советом Казахской ССР был принят Закон от 15 февраля 1991 г. «О местном самоуправлении и местных Советах народных депутатов Казахской ССР». Законом устанавливался режим централизации государственных органов, в число которых входили и представительные органы на местах.

Несмотря на то, что первая Конституция независимого Казахстана 1993 г. не содержала норм, посвященных организации в Казахстане местного самоуправления, перед своим самороспуском Верховный Совет Республики Казахстан принял Закон «О местных представительных и исполнительных органах Республики Казахстан». Принятый Закон, по сравнению с ранее действующими, еще более усиливал централизацию государственного управления, нивелируя институты местного самоуправления в условиях переходного периода.

Впоследствии в июле 1999 г. Правительство внесло в Парламент законопроекты «О местном государственном управлении в Республике Казахстан» и «О местном самоуправлении в Республике Казахстан», где основной особенностью законопроекта «О местном государственном управлении» явилась идея развития принципа децентрализации власти, провозглашенного в стратегии развития Казахстана до 2030 года, идея передачи определенных полномочий от центра на места.

Поиск казахстанской модели местного самоуправления на втором этапе реформ привел к тому, что 23 января 2001 г. был принят Закон Республики Казахстан «О местном государственном управлении в Республике Казахстан», который ввел еще большую неопределенность в отношении местного самоуправления.

В настоящий период местное самоуправление развивается недостаточно интенсивно, конечно встанут много вопросов в финансовой и правовой сфере. Большую роль также играет и пассивность самого народа, которые в данной сфере малограмотны и не используют имеющиеся возможности. Многие функции местного самоуправления находятся в руках местных органов власти. Конечно важным шагом является выборность сельских акимов, однако и в данной сфере можно увидеть много недочетов и формализм их проведения. Избирательный процесс полностью контролируется властями, а их итоги фальсифицируются.

Утверждение бюджета местным представительным органом также показывает нам зависимость сельских акимов от вышестоящей инстанции, так как маслихаты формируются до уровня района. Конечно, отделение финансовых вопросов на местном уровне создадут

много проблем, поскольку само население в этой сфере малограмотно и в полной мере понимать и контролировать работу органов местного самоуправления не смогут. Поэтому необходимо вести большую работу по правовой грамотности представителей местного государственного управления и самоуправления, а также населения, и в этой связи одним из требований к лицам осуществляющим функции местного управления можно было бы поставить наличие соответствующего образования в сфере местного государственного управления, что станет хорошей основой для развития в данной сфере.

ЛИТЕРАТУРА

1. Аубакирова Н.А. Местное самоуправление в Казахстане: проблемы становления и развития / Вестник науки Костанайского социально-технического университета имени З.Алдамжар // <https://articlekz.com/article>
2. Временное положение об управлении в Уральской, Тургайской, Акмолинской и Семипалатинской областях (21 октября 1868 г.) // http://www.kaztrade.ru/kazakhstan_republic
3. Султангалиева Г.С. Волостные управители Казахской степи: региональная элита второй половины 19 века // <https://pomnirod.ru>

ӨОЖ 343

ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚ ЖАСАҒАНЫ ҮШІН ТАҒАЙЫНДАЛАТЫН ЖАЗА ТҮСІНІГІ, БЕЛГІЛЕРІ МЕН МАҚСАТТАРЫ

*Жұмабай Айхан Асанұлы, І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
«Құқықтану» білім беру бағдарламасының 2 курс магистранты, Талдықорған қ.*

E-mail: Assanuly@bk.ru

*Ғылыми жетекші: философия докторы (PhD), қауымдастырылған профессор (доцент)
Нұрмуханқызы Д.*

Мақала экологиялық қылмыстық құқық бұзушылықтар жасағаны үшін жаза тағайындаудың түсінігіне, оның негізгі белгілері мен мақсаттары мәселесіне арналған. Мақалада жазаның жалпы түсінігінің экологиялық қылмыстық құқықбұзушылықтар үшін жазаға тартудың негіздерімен салыстырыла отырып зерттелген. Сонымен бірге, жазаның негізгі үш мақсатына жетуде экологиялық қылмыстық құқықбұзушылықтардағы ерекшеліктері қаралған.

Тірек сөздер: экология, қылмыс, жаза, жазаның мақсаты, жазаның белгілері

Статья посвящена понятию назначения наказания за совершение экологических уголовных правонарушений, вопросу его основных признаков и целей. В статье исследуется общее понятие наказания с сопоставлением оснований привлечения к наказанию за экологические уголовные правонарушения. Вместе с тем, рассмотрены особенности экологических уголовных правонарушений в достижении трех основных целей наказания.

Ключевые слова: экология, преступление, наказание, цель наказания, признаки наказания

The article is devoted to the concept of sentencing for environmental criminal offenses, the issue of its main features and objectives. The article examines the general concept of punishment with a comparison of the grounds for bringing to punishment for environmental criminal offenses. At the same time, the features of environmental criminal offenses in achieving the three main goals of punishment are considered.

Key words: ecology, crime, punishment, purpose of punishment, signs of punishment

Жаза - мәжбүрлеу шарасы. Бұл кез-келген қылмыстық құқық бұзушылық жасағаны үшін кінәлі адамға тағайындалатын мәжбүрлеу шарасы. Бұл құқық бұзушының жеке бас, еңбек, мүлктік құқықтарынан айыру немесе шектеу ретінде көрініс табады.

Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің нормаларына сәйкес, мемлекеттің жоғарғы заң шығарушы органы қабылдаған актімен белгіленеді және басқа ешқандай орган (соттан басқа) қылмыстық жазаны қолдана алмайды. Тек қылмыстық құқық бұзушылық жазаны тағайындау және қолдану үшін негіз болып табылады.

Қылмыстық жаза мемлекеттің күштеу шараларының бірі бола отырып, өз ерекшеліктерімен, яғни *белгілерімен* сипатталады.

Бірінші белгісі - *мемлекеттік күштеу шарасы* ретінде тек заңмен белгіленеді [1, 346.]. Қылмыстық кодексте жазаның сот үшін міндетті негіздері мен оны қолдану тәртіптері анықталған. Сот қылмыстық құқық бұзушылық жасағаны үшін кінәлі адамға қылмыстық заңда көрсетілген негіздерде оның шегінен шықпай жаза тағайындайды. Тек ерекше жағдайларда ғана сот көрсетілгеннен гөрі неғұрлым жеңіл жаза түрін тағайындауы мүмкін.

Екінші белгісі - мемлекеттік күштеу шарасы ретіндегі қылмыстық жазаны *мемлекет атынан тек қана сот тағайындайды*. Қылмыстық кодекстің 39-бабында «жаза дегеніміз - сот үкімі бойына тағайындалатын мемлекеттік мәжбүрлеу шарасы» [1] делінген. Қылмыстық жазамен салыстырғанда басқа да мәжбүрлеу шаралары мемлекеттік органдар немесе лауазымды адамдар арқылы жүзеге асырылады. Мысалы, ҚР ҚК-інің 337-бабы «Заңсыз аңшылық» қылмыстық құқық бұзушылығын жасаған кінәлі адамға сот жаза тағайындайды. Ал егер заңсыз аңшылық айтарлықтай мөлшерге жетпесе, ол ҚР Қылмыстық кодексімен емес, ҚР Әкімшілік құқық бұзушылықтар туралы кодексімен полиция қызметкерлері немесе әкімшілік комиссиясы өзіне берілген құзырет шеңберінде әкімшілік жауапқа тарта алады. Осы аталған органдардың немесе лауазымды адамдардың бірде-біреуі қылмыстық жаза қолдануға құқылы емес, қылмыстық жазаны қолдану тек сот құзыретінде ғана болады.

Үшінші белгісі - заңда көрсетілген тәртіппен сотталған адамды жазадан босату, сондай-ақ тағайындалған жазаны жеңілдету тағы да *сот арқылы* жүзеге асырылады. Тек қана рақымшылық және кешірім беру актілерімен жазадан босату және жазасын жеңілдету ҚР-ның Конституциясына сәйкес Парламент немесе Президент арқылы жүзеге асырылады, ал басқа жағдайларда бұл мәселелерді шешу тек соттың құзыретінде болып табылады.

Төртінші белгісі - қылмыстық *жаза жария түрде (ашықтан-ашық)* тағайындалады. Яғни қылмыс адамның кінәсін анықтау оған жазаны тағайындауды қажет деп табу, қылмыстық жазаның нақты түрі мен көлемін анықтау, жеке немесе заңды тұлғалар арқылы емес, мемлекет арқылы жария түрде тағайындалады. Мысалы, адам экологиялық қылмыстық құқық бұзушылық жасағаны үшін сот жаза тағайындады дедік. Мұнда сотталған адамға қандай мөлшерде жаза тағайындалғанын біз біле аламыз.

Бесінші белгісі - қылмыстық жаза қылмыстық заңда көрсетілген нақты қылмысты жасаған *кінәлі адамға* ғана тағайындалады. Яғни бұл жерде жаза адамның кінәлі түрде істеген іс-әрекетінің қылмыстық құқықтық салдары болып табылады. Сондықтан қылмыстық заңда «адам өз кінәлігі анықталған қоғамға қауіпті әрекет немесе әрекетсіздік және пайда болған қоғамға қауіпті зардаптар үшін ғана қылмыстық жауапқа тартылуыға тиіс», - делінген.

Алтыншы белгісі - жаза сотталған адамға *белгілі бір зардап келтірумен* тікелей байланысты болады. Мысалы, соттың кінәліні бас бостандығынан айыруы немесе белгілі бір кәсіппен шұғылдануға немесе белгілі бір лауазым иесі болуға тыйым салуы, мүлкін тәркілеуі мүмкін. Аса ауыр қылмыс жасағанда кінәліге заңда көрсетілген реттерде ерекше жаза - өлім жазасы да тағайындалуы мүмкін. Кез келген қылмыстық жаза тағайындағанда сотталған адам моральдық, материалдық, мүлктік зардаптар шегеді. Өйткені жаза өзінің мәні жөнінен кінәліні жазалау болып табылады.

Жетінші белгісі - қылмыстық жазаның басқа да мемлекеттік күштеу шараларынан ерекшелігі сол, оны қолдану кінәліге барлық уақытта да *сотталғандық атақ* береді. Мысалы, ҚР Қылмыстық кодексінің 325-бабының 1-бөлігі, 326-бабының 1-бөлігі, 328-бабының 1-бөлігі, 331-бабының 2-бөлігі, 334-бабының 1-бөлігі, 336-бап, 340-баптың 1, 2, 3-бөліктері, 342-бабының 2-бөлігі, 343-бабының 1-бөлігі жатады. Егер экологиялық қылмыстық теріс қылық жасаса, онда

сотталғандық атағы берілмеді. Ал қалған баптар мен оның бөліктері қылмыс олып табылады, оны жасаған кінәлі адамда сотталғандық атағы беріледі.

Адамның кез-келген ақылға қонымды іс-әрекеті міндетті түрде белгілі бір мақсатқа ұмтылуы керек, әйтпесе оның іс-әрекетін мағынасыз деп атауға болады. Мақсаттар көбінесе оларға жетудің жолдарын, әдістері мен құралдарын анықтайды. Осыған орай, Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 39-бабының 9-бөлігінде жазаның мақсаттары - әлеуметтік әділеттілікті қалпына келтіру, сотталған адамдарды түзеу және сотталған адамның да, басқа адамдардың да жаңа қылмыстық құқық бұзушылықтар жасауының алдын алу екендігі айтылған.

Әлеуметтік әділеттілікті қалпына келтіру. Бұл тұтас қоғамға да, атап айтқанда жәбірленушіге де қолданылады: мемлекет айыппұл салу, мүлкін тәркілеу, түзеу жұмыстары және т.с.с. жазалар арқылы келтірген зиянды ішінара өтейді. Жәбірленушіге қатысты әлеуметтік әділеттілік қылмыстық құқық бұзушылықпен бұзылған құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау арқылы қалпына келтіріледі. Осы мақсатты іске асыра отырып, жаза келтірілген зиянның орнын толтыру мүмкіндігін қамтамасыз етуі керек.

Қылмыстық құқықтың көптеген өкілдері әлеуметтік әділеттілікті қалпына келтіруді құқық бұзушылық үшін қарастырылған жазаны тағайындаумен байланыстырады. Олардың позициясы келесіде: «Нормалардың ұйғарымы...қоғамда әділеттіліктің жағдайын қамтамасыз етеді... Қылмыстық құқықтағы әділеттілік диспозицияда қарастырылған әрекет үшін сәйкес санкциямен қарастырылған жаза тағайындалғанда орын алады». Ю.Д. Блувштейн келесідей жазды: «Жамандықты жазалай отырып, қылмыстық заң кінәлі тұлғаның заңсыз әрекеттерімен бұзылған әділеттілікті қалпына келтіреді» [3, 4246.].

Әлеуметтік әділеттілікті қалпына келтіру, сотталған адамға жаза тағайындау және оны орындау арқылы түзеу, сөйтіп жаңа қылмыс істеуден оны сақтандыру жазаның арнайы ескертуі болып табылады.

Әлеуметтік әділеттілікті қалпына келтіру дегеніміз қылмыс істеген адамға әділ жаза тағайындау, істелген қылмыстың қоғамға қауіптілігі, келтірілген зиян мөлшері, жаза тағайындаудың басты негіздері, кінәлінің жеке басының ерекшеліктері ескеріле отырып, қылмысына сай келетін әділ жаза тағайындау болып табылады.

Басқа сөздермен, қылмыстық құқық өкілдері «әлеуметтік әділеттілікті қалпына келтіруді» құқық бұзушы тұлғаға құқық бұзушының мөлшеріне сай келетін, құқықтарды шектеу мен бұзу ретінде қарастырады. «Әлеуметтік әділеттілікті қалпына келтірудің» аталған тәсілі сырттай қарастырылып отырған «караға» сәйкес келеді. Жазадың өзіндік мақсаты ретінде «қараны» бекіту ғылыми ортада қолдау таппады. Сондықтан да қылмыстық құқықтың кейбір өкілдері «әлеуметтік әділеттілікті қалпына келтіруді» жазаның мақсаты ретінде қарастырмайды.

Осыған байланысты жаза кез келген жағдайда әлеуметтік әділдікті «құқық бұзушының құқықтық мәртебесін төмендеу» және «құқық бұзушының есебінен жәбірленушінің құқықтық мәртебесін қалпына келтіру» жолымен қалпына келтіретіндігі байқалады.

Әділеттілікті теңдік, тепе-теңдік ретінде қарастыруға болады. Құқық бұзушыны жасау кезінде тепе-теңдік (теңдік) екі жолмен жоғалып қалуы мүмкін:

1) құқық бұзушы «өзінің құқықтық мәртебесінен асып кетті» (өзіне тиісті емес құқықтарды пайдаланды) - әлеуметтік әділеттілікті қалпына келтіру үшін эквивалентті «оның құқықтық мәртебесінің төмендеуі» болуы керек. Осы үшін жәбірленуші үшін өтемақымен (тәртіптік, әкімшілік, қылмыстық) байланысты емес жазашы жазалары сай келеді». Жазаны қолдану нәтижесінде құқық бұзушылық әлеуметтік, қоғамдық санада «сөнеді».

2) әлеуметтік әділеттілікті қалпына келтіру үшін құқық бұзушымен «жәбірленушінің құқықтық мәртебесі төмендеді», жәбірленушінің құқықтық жағдайы құқық бұзушыға дейінгі дәрежеге көтерілуі қажет. Бұл тек «өтемақылық жазалармен» (азаматтық жауапкершілік, жұмыскердің материалдық жауаптылығы және т.б.) жүзеге асырылады. Олар алдымен жәбірленушінің құқықтарын қалпына келтіруге бағытталса да, олар құқық бұзушы жаза сипатқа

ие, себебі, қылпына келтіру «өз есебінен» жүргізіледі. Осы жағдайда әлеуметтік әділеттілікті қалпына келтіру жәбірленушінің құқықтарын қалпына келтіру жолымен және жәбірленушінің құқықтары мен бостандықтарын шектеу немесе жою жолымен («құқық бұзушының құқықтық мәртебесін төмендету») жүзеге асырылады.

Сотталған адамды түзеу мақсаты - қылмыстық жазаны қолдану арқылы кінәлі адамның теріс қасиеттерін өзгерту. Бұл мақсат сотталушыға оның әлеуметтік-моральдық сипатына және дәрежесіне байланысты, үкім шығарудағы және оны орындау процесінде түзетуші және тәрбиелік әсер ететін қажеттіліктермен қамтамасыз етілу арқылы жүзеге асырылады. Сотталушының жеке басын және әлеуметтік байланыстарын позитивті түрде өзгертудің кез келген заңды және ақылға қонымды құралдарын қолдану маңызды: жазаны өтеудің режимін белгілеу, арнайы тәрбиелік шараларды қолдану, сотталушыны пайдалы жұмысқа, жалпы және кәсіптік оқуға тарту және т.б. Өздігінен білім алу, әр түрлі жолмен ынталандырылуы қажет ең көп сотталғанның қалауы үлкен маңызға ие.

Құқық бұзушылықтардың алдын-алу. Жазаның басты мақсаты «құқық бұзушылықтарды алдын-алу» көзқарасы кең таралған және даусыз болып табылады. ««Алдын-алу» терминінің әлеуметтік мағынасы – «алдын ала қолданылған шаралармен жол бермеу».

«Құқық бұзушылықтарды алдын-алу» мақсатының мағынасын Ресейдің революцияға дейінгі кезеңнің ғалымы С.В. Познышев сипаттады: «Мемлекет белгілі қылмыстық құқық бұзушылықтарды жасаумен жазаны байланыстырып, қылмыстық жолға түсушілерге белгілі тиімді емес салдарды көрсетіп, осы жол арқылы азаматтарды осы деликтті жасаудан ұстап тұруға талпынады. Ол өзінің жаза қызметінде адамға тән азап шегуден құтылу қасиетіне сүйенеді» [4, 846.].

Біздің ойымызша, қылмыстық құқық бұзушылықтарды «нақты, заңмен қарастырылған жағдайда адамда қажетті үлгімен жүргізу қажеттілігін сендіру немесе санкцияны жүзеге асыру ықпалында заңды бұзу ниетін жою жолымен тұлғаның құқыққа сай жүріс-тұрысын қамтамасыз ететін адамның санасына қылмыстық құқық нормаларының ықпалы ретінде» анықтау қорытындысы заңға сай болып табылады.

Зерттеушілердің басым бөлігі «құқық бұзушылықтарды алдын-алу» мақсатын екіге бөледі: жалпы превенция және жеке превенция. А.А. Пионтковскийдің пікірінше, «жазаның жалпы превентті әрекеті жаза мен оның осы қылмыскерге іс жүзінде қолдану қаупі жолымен жету, қылмыстық құқық бұзушылық жасамаған азаматтардың барлықтарының психикасында жаза тиімділігінің екі түрі орын алады: «тәртіптік» және «мотивациялық» [4, 976.]. Осы пікірді басқа зерттеушілер ұстанады. Жеке превенция құқық бұзушылықтан ұстамдылықты қамтамасыз ететін құқық бұзушының психикасына жаза болып табылады.

Сонымен қатар алдын-алуды жалпы және жеке деп бөлмейтін зерттеушілер де бар. С.В. Познышев жазадың алдын-алу ықпалын жалпы және жекеге бөлінуді талап етпейтін, бірыңғай үдеріс ретінде түсіндірді. Ол жазаның қылмыстық құқық бұзушылықтарды алдын алудың тек қана бір мақсаты - «осы рұқсат етілмеген жүріс-тұрыспен ұқсатылып, осы әрекетке ұмтылысының пайда болуы мен дамуына қарсы әрекет ету. Жаза бұл тұлғаға ықпал ету, оның мақсаты адамдарға қылмыстық құқық бұзушылықтардан алдын алатын әсер тигізу». Біз жалпы және арнайы алдын алудың өзара қатынасын келесі бөлімде қарастырамыз.

Жаңа қылмыстық құқық бұзушылықтардың жасалуын болдырмаудың (алдын-алу) мақсаты - қылмыс жасаған адамға қылмыстық жаза қолдану арқылы жазаның әсерін көрген адамның де, жазаны қолдану фактісін білетін басқа адамдардың да болмауын қамтамасыз ету. жасалған қылмыстар.

Арнайы алдын-алу. Алдын алудың бұл түрі нақты қылмыстық құқық бұзушылық үшін сотталған адамға қолданылады. Қылмыстық құқық бұзушылық жасау фактісі криминогендік тұлғалық белгілердің болуын және құқық бұзушының табиғатын көрсетеді, демек ол оның болашақта жаңа қылмыстық құқық бұзушылықтар жасау ықтималдығы жоғары. Мемлекет мұндай жағдайға бей-жай қарамайтыны түсінікті. Ол құқық бұзушының жеке басын теріс көзқарастар оң факторларға ауыстыруға, құқық бұзушының түзетуге

тырысады. Осылайша, жазаның мақсаты сотталған адамды түзету, сондай-ақ жазадан қорқыныш сезімі арқылы да қылмыс жасамайтын адам ретінде тәрбиелеу.

Жалпы алдын-алу. Бұл басқа адамдардың қылмыстық құқық бұзушылығы жасамауы туралы ескерту. Заңға бағынатын азаматтардың арасында әкімшілік, тәртіптік, жай ғана адамгершілікке жат қылық жасағанымен, қылмыстық құқық бұзушылық жасау мүмкіндігі мен қабілетін көрсететін адамдар санаты бар екендігі сөзсіз.

Арнайы превенцияның мақсаты басқа мақсат – «құқық бұзушыны түзетумен» тығыз байланысты. И.Я. Фойницкий «жаза айыпталушының өзіне пайда әкелу жолымен, оны өзінің әлеуметтік міндеттерін ұғыну мен жазаны өтегеннен кейін адал өмір сүру мүмкіндігін беру арқылы пайда әкеледі» деп санаған [5, 466.]. Жазаның өзіндік мақсаты ретінде құқық бұзушылықтарды жасаған тұлғаларды түзету деген көзқарасты заң шығарушымен қатар көптеген авторлар ұстанады. Кейбіреулер түзету арнайы алдын-алудан тұрады деген пікірді айтты.

Жоғарыда айтылған белгілері негізінде біз келесі анықтама ұсындық: жаза - бұл құқық бұзушылықты болашақта болдырмау мақсаты болып табылатын құқық бұзушының кейбір құқықтарын шектеуде көрініс тапқан құқықтық (мемлекеттік) мәжбүрлеу шарасы.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Ағыбаев А.Н. Қылмыстық құқық: Оқулық. Жалпы бөлік. Алматы: Жеті Жарғы, 2015. 384б.
2. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі 2014 жылғы 3 шілдедегі №226-V ҚРЗ (10.01.2020 жылғы өзгерістер мен толықтырулар енгізілген) // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226>
3. Б.А. Аманжолова, Н. Табылдиев, А. Шибеева Развитие учения о наказании / // Гармонизация национального Законодательства в рамках интеграционных процессов: Материалы Международной научно-практической конференции 24-25 ноября - 2017. - С.424-429.
4. Тангиев Б.Б. Криминология экологической преступности (криминологический, уголовно-правовой анализ). Монография. - СПб:ГеоГеограф, 2004. - 225с.
5. Нуртаев Р. Актуальные проблемы понимания уголовной ответственности в современном уголовном праве // Зангер. - 2010. - № 1. - С.44-50.

ОӘЖ 343.711.6

ТОНАУ МЕН ҚАРАҚШЫЛЫҚТЫ ТЕРГЕУДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Кансеитова Айгерім Қайратқызы-магистр, оқытушысы
Орталық Азия инновациялық университеті, Шымкент қаласы
kanseitova.aigera@mail.ru

Мақалада тонау және қарақшылық шабуылдар ұғымының құқықтық анықтамасы талданады, заманауи сот-медициналық әдістерді қолдану және оларды жүзеге асыру кезінде туындайтын мәселелерді іздеу әдісі анықталады.

Кілт сөздер: Қарақшылық. Психикалық зорлық-зомбылық. Тергеу. Қылмыстық топ.

В статье анализируется правовое определение понятия грабежей и разбойных нападений, определяется способ применения современных судебно-медицинских методов и поиска проблем, возникающих при их реализации.

Ключевые слова: Ограбление. Пиратство. Психическое насилие. Расследование. Преступная группа.

The article analyzes the legal definition of the concept of robberies and assaults, determines the method of applying modern forensic methods and searching for problems arising during their implementation.

Key words: Robbery. Piracy. Mental abuse. Investigation. A criminal group.

Соңғы жылдары біздің еліміздегі әлеуметтік-экономикалық және саяси жағдай тұрақсыздықпен, халықтың күрт материалдық стратификациясымен, қылмыстың жалғасуымен сипатталады. Тұрақты өсу тенденциялары ең алдымен ауыр және аса ауыр қылмыстарға тән, оларға көптеген өзіншіл және өзіншіл-зорлық-зомбылық қылмыстары, соның ішінде азаматтардың мүлкін иемденуге бағытталған қылмыстар жатады.

Қазақстан ІІМ деректері бойынша криминогендік ахуалдың одан әрі шиеленісуі осы қылмыстардың үлесін ұлғайту есебінен де орын алады, олардың құрылымында тонау мен қарақшылық шабуылдар айтарлықтай орын алады.

Айта кету керек, ашық жерлерде жасалған тонау мен қарақшылық шабуылдардың едәуір бөлігі ашылмаған күйінде қалып отыр, тоқтатылған қылмыстық істер саны артып келеді.

Осылайша, қазіргі жағдайда қылмыскерлер ұзақ уақыт бойы азаматтардың мүлкін иемденуге бағытталған, жәбірленушілерге дене жарақаты мен психикалық жарақат әкелетін әлеуметтік қауіпті қол сұғушылықтар жасайтын жағдай туындады деп айтуға болады. Бұған белгілі бір дәрежеде құқық қорғау органдарының қолда бар ақпаратты талдауда, алғашқы тергеу әрекеттері мен жедел-ізвестіру шараларын жоспарлауда, нұсқаларды ұсынуда, өзара әрекеттесуді ұйымдастыруда және т. б. елеулі қателіктер жіберуі ықпал етеді. ашу деңгейіне және алдын-ала тергеу сапасына теріс әсер ететін. Көбінесе бұл кемшіліктер қылмыстардың топтық криминалистикалық сипаттамаларының ерекшеліктерін және тергеудің әртүрлі кезеңдерінде туындайтын жағдайлардың ерекшеліктерін ескермейтін тиімді әдістемелік ұсыныстардың болмауымен түсіндіріледі.

Қазіргі уақытта қылмыстардың жекелеген түрлерін (топтарын) тергеу әдістемесінің дамуына қылмыстардың криминалистикалық маңызды ерекшеліктерін терең және жүйелі зерттеуге бағытталған теориялық және практикалық мәселелерді кешенді әзірлеу тән. Сот-медициналық сипаттамалар түрінде жалпыланған бұл ерекшеліктер ең маңызды әдістемелік және практикалық мәнге ие. Жаңа бағыт-ұқсас криминалистикалық сипаттамалар негізінде біріктірілген қылмыстардың жекелеген топтарын тергеу әдістерін әзірлеу. Бөлінген бағыт осы қылмыс топтарын тергеу әдістерін жетілдіруге ықпал етеді.

Ашық жерлерде жасалған тонау мен қарақшылық шабуылдардың криминалистикалық сипаттамасын сипаттауға кіріспес бұрын, криминалистика категориясы ретінде криминалистикалық сипаттаманың түсінігі мен мазмұны туралы бірқатар жалпы мәселелерді қарастыру қажет сияқты, өйткені ғалымдар арасында оны бірыңғай түсіндіру жоқ.

Ашық жерде жасалған тонау мен қарақшылық шабуылдардың топтық криминалистикалық сипаттамасын сипаттай бастағанда, ашық жер туралы түсінік беру керек. Жер бедерінің барлық табиғи компоненттері – рельефі, топырағы, өсімдіктері, ауылшаруашылық және әлеуметтік-мәдени объектілері бар жер бетінің бір бөлігін түсіну керек[1,48б.].

Ашық дегеніміз-төбесі жоқ, үстіңгі немесе бүйірлерімен жабылмаған, ешнәрсемен қоршалмаған, қорғалмаған, қол жетімді.

Осылайша, ашық жердің ерекшелігі-белгілі бір шекаралардың болмауы және адамдар мен көліктердің қозғалысы үшін аумақ бойынша салыстырмалы түрде үлкен аумақ.

Қарастырылып отырған топтық криминалистикалық сипаттаманың мазмұнына келесі құрылымдық элементтерді қосу қажет:

- а) осы қылмыстарды жасау жағдайы;
- б) жасау тәсілдері;
- в) қылмыстық қол сұғушылық заттары және оларды өткізу орындары;
- г) із түзу механизмі;
- д) жәбірленушінің жеке басының ерекшеліктері;
- е) қылмыскерлердің жеке басының типологиялық ерекшеліктері.

Сонымен қатар, аталған элементтер арасындағы ең тән және криминалистикалық маңызды байланыстар маңызды құрылымдық мәнге ие.

Ашық жерлерде жасалған тонау мен тонауды тергеуде аптаның күндері мен жыл мезгілдерін де ескеру қажет. Бұл қылмыстардың көп бөлігі жұмыс күндері, халықтың едәуір

бөлігі өз үйлерінен тыс жерде жасалады. Зерттеу барысында жыл мезгіліне қатысты жасалған қылмыстардың маусымдық заңдылығы байқалатыны анықталды. Күзгі – қысқы кезеңде ашық жерлерде жасалған тонау мен қарақшылық шабуылдардың өсуі байқалады, көктемгі-жазғы кезеңде аздап төмендейді. Қарастырылып отырған қылмыстарды тергеу және алдын-алу әдістемесінде қоршаған ортаның басқа жағдайларын, мысалы, бұталардың, тығыз ағаштардың, аулалардың, көшелердің нашар жарықтандырылуының болуын ескеру қажет.

Ашық жерлерде тонау мен тонау уақыты қылмыс жасалған жермен байланысты. Сондықтан тергеудің бірінші кезектегі міндеттерінің бірі-қылмыстарды дұрыс кеңістіктік-уақыттық оқшаулау, байланыстар, қатынастар және олардың жасалу уақыты мен орнының өзара тәуелділігі.

Қарастырылып отырған қылмыс тобының сот-медициналық сипаттамасының маңызды элементі-қылмыскерлер тонау немесе қарақшылық шабуыл жасалған ашық жерде қалдырған іздердің болуы және сипаты. Осы санаттағы қылмыстық істерді талдау көрсеткендей, оқиға орындарында әдетте іздер мен басқа да заттай дәлелдер аз. Тонау немесе тонаудың белгілі бір ашық жерін зерттеу барысында тергеуші қылмыстық оқиғаның суретін қалпына келтіруге және оны жасаған қылмыскер туралы нұсқалар жасауға көмектесетін аяқтардың, қолдардың, микро іздердің, көлік құралдарының іздерін және басқаларын таба алады.

Тонау немесе қарақшылық шабуылдың ашық жерінде іздерді іздеу мен табудың ерекшелігі-жәбірленуші қылмыскерлерді көруге, олардың әрекеттерін, қозғалыстарын байқауға және іздерді анықтауға ықпал етуі мүмкін. Жәбірленушінің жадында сақталған тамаша іздердің болуы тергеушіге ашық жерде жасалған тонау немесе тонау туралы дәлелдерді табуға және іздеу жұмыстарын оңтайландыруға көмектеседі. Сондықтан жәбірленушіні тексеруге тартқан жөн, содан кейін тергеуші оның айғақтарын барынша пайдалана алады. Осылайша, қылмыстың осы түріне тән іздерді білу тергеушіге оларды анықтау үшін тиімді шаралар қабылдауға, іс-әрекеттің механизмін түсінуге, қылмыскер әрекет еткен ортаны ойша қалпына келтіруге және оның жеке басының жеке қасиеттері туралы негізделген болжам жасауға көмектеседі.

Қылмыстық зорлық-зомбылық заттарының ерекшелігі-олар құнды, қымбат заттар, бірақ көлемі жағынан үлкен емес. Олар жоғары сұранысқа ие және көп қиындықсыз жүзеге асырылады. Осылайша, ашық жерлерде жасалған криминалистикалық сипаттама мен қарақшылық шабуылдардың бұл элементі, мысалы, пәтер тонау мен тонау кезінде қылмыстық шабуыл жасау тақырыбынан айтарлықтай ерекшеленеді, мұнда қылмыскерлер көбінесе ақшаны, теледидарды, тұрмыстық техниканы және тіпті жиһазды иемденеді.

Осы критерийлер бойынша жәбірленушілерді үш топқа бөлуге болады.

Бірінші топқа (зерттелген істердің жалпы санының 62%) мінез-құлқы оң және мінездемелік қасиеттері мен қасиеттері бар адамдар кіреді. Бұл топтың жәбірленушілері көбінесе қарақшылармен (қарақшылармен) таныс емес, қалыпты жағдайда болған және қарсылық көрсеткен [2,796.].

Екінші топқа бейтарап, арандатпайтын мінез-құлқы бар, бірақ оларды тонау немесе тонау үшін қолайлы жағдайлар жасайтын адамдарды жатқызуға болады. Мұндай жәбірленушілерге, мысалы, жас балалары бар әйелдер, қарттар, егде жастағы, денсаулық жағдайына немесе баланы қараусыз қалдыра алмауына байланысты қылмыскерлерге белсенді қарсылық көрсете алмайтын науқастар жатады, ал соңғылары қылмыс жасау үшін осы факторларды қолданады.

Үшінші топқа арандатушылық, "итермелеу" сипаты бар жәбірленушілер жатады. Бұл топ зерттелген адамдардың 15% - охватаы қамтиды. қылмыстың осы санаты бойынша жәбірленушілердің аталған тобының Жәбірленушілік мінез-құлқы бұл адамдардың сауда дүкендерінде, саябақтарда, скверлерде және т. б. бейтаныс және бейтаныс адамдармен алкоголь ішкенінен көрінеді; көшеде мас күйінде болған; бейтаныс адамдарға сеніммен қараған нем қандай да бір өтініспен; бөгде адамдарға қымбат заттарды көрсету арқылы арандатылды. Жоғарыда айтылғандар жәбірленушілердің өздері тонау немесе тонау жасауға жағдай жасайтындығын көрсетеді.

Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, жәбірленушілерді жіктеудің криминалистикалық маңыздылығы олардың жауап алу тактикасын әзірлеу, жәбірленушілерден алынған ақпараттың ұстанымын, мінез-құлқын, мазмұны мен дәлелді құндылығын алдын-ала анықтайтын қасиеттер мен қасиеттерге байланысты басқа тергеу әрекеттерін жүргізу болып табылатындығын атап өткен жөн. Позитивті мінез-құлқы бар адамдар жауап алу кезінде объективті шынайы айғақтар береді, қылмыскерлерді анықтауға және әшкерелеуге белсенді көмектеседі. Жәбірленушілік мінез-құлқымен ерекшеленетін адамдар қылмыстың мән-жайларына қатысты кейбір ақпаратты жасыруға бейім, көбінесе қылмыс жасалғанға дейін және оны жасау кезінде олардың мінез-құлқына қатысты жалған айғақтар береді. Кейбір жағдайларда мұндай жәбірленушілер алған залалдарының ауырлығына және мүліктік залалына қарамастан ішкі істер органдарына жүтінбейді.

Табиғи байланыстар келесі құрылымдық элементтер арасында көрінеді: ашық жерлерде тонау немесе тонау жағдайы, жәбірленушінің жеке басы, қылмыстық қол сұғушылық нысаны, жасау әдістері, іздестіру механизмі, қылмыскердің жеке басы. Қарастырылып отырған қылмыстарға жүргізілген зерттеулер осындай байланыстардың екі деңгейін анықтауға мүмкіндік берді. Біріншісі, жалпы алғанда, ашық жердегі тонау мен қарақшылыққа, яғни осы жолмен жасалған барлық қылмыстарға қатысты. Екіншісі-осы қылмыстарды жасаудың әр тәсілінің "ішінде", яғни. Е., осы немесе басқа тәсілдерге тән.

Жүргізілген зерттеулер көрсеткендей, бұл байланыстар белгілі бір жасау тәсілі мен жағдай, қол сұғу нысаны, қылмыстық қол сұғу құралдары, қылмыс іздері, жәбірленушінің жеке басы арасындағы тұрақты тәуелділікті қамтиды. Сонымен қатар, ашық жерлерде тонау немесе қарақшылық шабуыл жасаудың әр әдісі осы әдіске тән криминалистикалық сипаттаманың осы элементтері арасындағы табиғи байланыстарға тән.

Зерттелетін қылмыстар тобын жасау әдістері негізінен жәбірленушілердің мүлкін иемдену әрекеттерімен байланысты материалдық және идеалды іздерді қамтитын із жасау механизмімен өзара байланысты. Сондықтан қылмыстың осы санатының сот-медициналық сипаттамасының үш немесе одан да көп элементтерінің өзара байланысын, мысалы, қылмыс жасау тәсілі, қылмыскердің жеке басы мен қылмыс жасау ортасы арасындағы байланысты бөліп көрсету қажет сияқты. Сонымен, ересек қылмыскерлер тәуліктің барлық кезеңінде қылмыс жасайды, яғни. таңертең, түстен кейін және кешке. Бұл негізінен жәбірленушінің өмірі мен денсаулығына қауіпті емес зорлық-зомбылықты қолдану арқылы, сондай-ақ өмір мен денсаулыққа қауіпті зорлық-зомбылықты қолдану арқылы, сондай-ақ қару қолдану арқылы бұзылады.

Кәмелетке толмаған қылмыскерлер негізінен күндізгі уақытты жақсы көреді және зорлық-зомбылықсыз немесе психикалық зорлық-зомбылықсыз немесе өмір мен денсаулыққа қауіп төндірмейтін физикалық зорлық-зомбылықпен қылмыс жасайды. Белгілі бір тұрғылықты жері мен жұмысы жоқ адамдар, ең алдымен, күндізгі және кешкі уақытты таңдайды және қылмыстарды өмірге және денсаулыққа қауіпті емес зорлық-зомбылықпен жұлып алу немесе жұлып алу арқылы жасайды. Жұмыс істемейтін және ішімдік ішуге бейім адамдар көбінесе күндізгі және кешкі уақытты жақсы көреді және қылмысты өмір мен денсаулыққа қауіпті емес зорлық-зомбылықпен жасайды [3,596.].

Криминалистикалық сипаттаманың келесі элементтері арасында байланыс пен тәуелділікті орнату маңызды криминалистикалық мәнге ие: қылмыскер, жәбірленуші және қылмыс жасау тәсілі. Зерттелетін қылмыс тобының қылмыстық істерін зерттеу көрсеткендей, ересек қылмыскерлер әдетте 18 бен 60 жас аралығындағы бейтаныс немесе кездейсоқ таныс әйел жынысты адамдарға шабуыл жасайды және жәбірленушінің өмірі мен денсаулығына қауіпті немесе қауіпті емес зорлық-зомбылықпен жұлып алу, жұлып алу сияқты мүлікті иемдену тәсілдерін қолданады, егер соңғысы оларды иемденуге қарсылық көрсетсе мүлікпен.

Осылайша, талданатын қылмыстар тобының құрылымдық элементтері арасындағы анықталған сипаттамалық және тұрақты байланыстар қылмыс жасалған жерге негізделген сот-медициналық сипаттаманың төрт немесе одан да көп элементтерінің өзара байланысы ең үлкен тактикалық, іздеу және жедел мәнге ие деген қорытынды жасауға мүмкіндік берді.

Жүргізілген зерттеулер барысында осы түрдегі қылмыстардың көпшілігі дайындықсыз жасалғаны анықталды. Бұл жерде қарақшы немесе қарақшы кенеттен пайда болған ниеттің әсерінен импульсивті қылмыс жасап, қажетті мақсатқа жетуге ұмтылатынын атап өтуге болады.

Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, ашық жерлерде тонау кезінде азаматтардың жеке мүлкін иемдену тәсілдерін келесі негізгі топтарға бөлуге болады:

1. Азаматтардың мүлкін қандай да бір зорлық-зомбылық немесе қауіп – қатер қолданбай иемдену тәсілдері-зерттелген қылмыстық істердің 38%.

2. Жәбірленушінің өмірі мен денсаулығына қауіпті емес зорлық – зомбылықты қолдана отырып, азаматтардың мүлкін иемдену тәсілдері-26 %.

3. Психикалық зорлық – зомбылықты қолдану арқылы мүлікті иемдену тәсілдері, яғни жәбірленушінің өмірі мен денсаулығына қауіпті емес физикалық зорлық-зомбылықты қолдану қауіпі-8 %[4,96б.].

Сәйкестендіру үшін ұсыныстың кез-келген түрін өндіруде қолданылатын барлық белгілі тактикалық әдістерді қарастырған жөн емес, біз талданған қылмыстарды тергеуде тиімді болатын кейбір әдістерді ғана атап өтеміз. Оларға мыналар жатады:

1. Қылмыстық оқиғаның мән-жайларын жадында қалпына келтіру мақсатында сәйкестендірушінің оның бұрын берген айғақтарымен таныстыру. Бұл ретте объектінің жеке белгілері мен ерекшеліктеріне назар аударылады, сол арқылы танушы оны тани алады. Бұл тактикалық әдісті қылмыс жасалғаннан кейін айтарлықтай уақыт өткен жағдайларда тиімді қолдануға болады.

2. Анықтаушының психологиялық дайындығын жүргізу. Әсіресе, бұл техниканы әйел немесе кәмелетке толмаған адам анықтаған жағдайда қолдану керек, өйткені олар анықталатын адамнан қорқыныш пен сенімсіздік сезінуі мүмкін – ересек ер адам, агрессивті, бұрын сотталған және т. б.

Тәжірибені талдау көрсеткендей, тергеушілер күдіктіні анықтау үшін тек анықтаушы қылмыскерді анықтай алатын жағдайларда ғана емес, сонымен бірге ол не анықтайтынына сенімді емес, бірақ қарақшы (қарақшы) белгілерін көрсеткен кезде де ұсынады. Талданған істер бойынша күдіктіні анықтау үшін жәбірленушіге, егер соңғысы қарақшыны (қарақшыны) анықтай алмаса, ұсыну орынды емес.

Қарастырылған тергеу әрекеттері әртүрлі жағдайларда ашық жерлерде жасалған тонау мен тонау шабуылдарын тергеудің бастапқы кезеңінде жиі кездеседі. Оларды тиімді жүргізу көбінесе тергеушінің тактикалық операция түрінде жедел қызметкерлермен өзара әрекеттесуін дұрыс ұйымдастыруға ықпал етеді.

Тактикалық операцияның сәттілігі көбінесе тергеушінің іздеу қызметінің бағыттарын қаншалықты шебер үйлестіретініне байланысты: қылмыс жасау әдісі бойынша есепке алу мәліметтерін пайдалану; ұрланған мүлікті іздеу; қылмыс ізінен қылмыскерді іздеу. Сонымен қатар, талданатын қылмыстарды тергеу тәжірибесі Банктерде бар жалпыланған және нақты мәліметтерді шебер қолданбай, шабуыл жасаған адам туралы жаңа ақпарат алу мүмкін невожможностігін көрсетеді. тергеудің күрделі жағдайларын, негізінен, проблемалық және жанжалды сипатта сәтті шешу.

Қылмыстық топтың кейбір мүшелерін ұстау мүмкін болған күрделі тергеу жағдайында құрамы мен ішкі құрылымы жағынан бұрынғыдан ерекшеленетін "қылмыстық топтың бос қалған мүшелерін іздеу және ұстау" тактикалық операциясы жасалып, жүзеге асырылады.

Жоғарыда қаралған тактикалық операциялардың мазмұнына кіретін тергеу, жедел және өзге де іс-қимылдардың тізбелері толық және өзгермейтін болып табылмайды, бірақ үлгілік сипатта болады, өйткені олар талданатын қылмыстар санаты бойынша қалыптасатын жалпыланған және неғұрлым типтік тергеу жағдайларына негізделеді. Нақты қылмыстық істер бойынша туындайтын нақты тергеу жағдайлары айтарлықтай әртүрлілігімен, жеке ерекшеліктері мен ерекшеліктерімен ерекшеленеді. Сондықтан қылмыс субъектісін іздеудің типтік тактикалық операциялары жаңа тергеу, жедел және

басқа әрекеттермен толықтырылуы керек, немесе, керісінше, кейбір іс-шаралар олардың мазмұнынан жойылуы мүмкін.

Тергеушінің тонаушыны немесе қарақшыны анықтау және іздеу бойынша табысты жұмысының міндетті шарты тактикалық операцияларды жүргізу болып табылады, олардың әрқайсысы тактикалық тәуекелді едәуір төмендетуге және ең маңызды аралық мақсатқа жетуге бағытталған. Егер іс бойынша бірнеше мақсатқа жету қажет болса, онда қылмыстарды ашу мен тергеудің бүкіл процесінің тиімділігін арттыратын тактикалық операциялар кешені жүзеге асырылады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Борчашвили И.Ш. Комментарий к Уголовному кодексу Республики Казахстан. Общая часть (том 1) / Под общ.ред. Генерального Прокурора Республики Казахстан, Государственного советника юстиции I класса Даулбаева А.К. – Алматы: Жеті Жарғы, 2015.
2. С.Н. Похабов, Н.Т. Толеев, Анализ практики применения законодательства Республики Казахстан в области судебно-экспертной деятельности, №3(7) Вестник Института законодательства в Республике Казахстан, 2015.
3. Байсеитова А.Т. Проблемы систематизации мер уголовно-правового воздействия по законодательству Республики Казахстан: монография. – Алматы: «Нур-Принт», 2013.
4. Алауханов Е.О. Криминология Учебник. - СПб.: Юридический центр-Пресс, 2013.

ӘӨЖ 343

АДАМДЫ ҚАУІПТІ ЖАҒДАЙДА ҚАЛДЫРҒАНЫ ҮШІН ҚЫЛМЫСТЫҚ ЖАУАПТЫЛЫҚ

Конысбекова Макпал Рымкуловна, I. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, құқық саласы бойынша білім беру бағдарламасының оқытушы-дәріскері, Талдықорған қ.
E-mail: makpal_konysbekova@mail.ru

Мақала қауіпті жағдайда қалдырғаны үшін қылмыстық жауапкершілік мәселесіне арналған. Заңда көрсетілген шарттарға байланысты жәбірленушіге қамқорлық жасауға міндетті адамдарды қауіпте қалдырғаны үшін қылмыстық жауаптылыққа тартуды негіздеу мәселелері қаралады (ҚР ҚК 119-бабы). Тұлға жоғары әлеуметтік құндылық ретінде тиісті құқықтық қорғауды қажет етеді. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі аса маңызды қоғамдық қатынастарды қорғай отырып, жеке тұлғаның мүдделерін қорғауды бірінші орынға қойды. Бұл игіліктерге нақты зиян келтірумен қатар, адамның өмірі мен денсаулығының қауіпсіздігін бұзатын әрекеттер, атап айтқанда өмірге немесе денсаулыққа қауіпті адамдарды қауіп-қатерге қалдыру үлкен қауіп төндіреді.

Тірек сөздер: қауіпті жағдайда қалдыру, кәмелетке толмағандар, кәрілік, науқас адам, дәрменсіз күйдегі адамдар, жәбірленушіге қамқорлық жасау міндеті, кәмелетке толмағандар, дәрменсіз күй, жауапкершілік, көрінеу белгілі, өмірге немесе денсаулыққа қауіпті жағдай, өзін-өзі сақтау шаралары

Статья посвящена проблеме уголовной ответственности за оставление в опасности. Рассматриваются вопросы обоснования привлечения к уголовной ответственности за оставление в опасности (ст.119 УК РК) лиц, которые по закону обязаны заботиться о потерпевшем в силу условий, указанных в законе. Личность как высшая социальная ценность требует соответствующей правовой охраны. Уголовный кодекс Республики Казахстан, защищая наиболее важные общественные отношения, выдвинул на первый план охрану интересов личности. Наряду с реальным причинением вреда этим благам серьезную угрозу представляют деяния, нарушающие безопасность жизни и здоровья человека, в частности, оставление в опасности лиц, находящихся в опасном для жизни или здоровья состоянии.

Ключевые слова: оставление в опасности, малолетние, старость, больной человек, люди в беспомощном состоянии оставление в опасности, обязанность заботиться о потерпевшем, малолетство, беспомощное состояние, ответственность, заведомость, опасное для жизни или здоровья состояние, меры к самосохранению

The article is devoted to the problem of criminal liability for abandonment in danger. The issues of justification of bringing to criminal responsibility for leaving in danger (Article 119 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan) of persons who are legally obliged to take care of the victim due to the conditions specified in the law are considered. Personality as the highest social value requires appropriate legal protection. The Criminal Code of the Republic of Kazakhstan, protecting the most important public relations, has brought to the fore the protection of the interests of the individual. Along with the actual harm to these benefits, acts that violate the safety of human life and health, in particular, leaving persons in a life- or health-threatening condition in danger, pose a serious threat.

Key words: leaving in danger, a duty to care of the victim, early childhood, helpless state, responsibility, deliberateness, life-threatening state, health-threatening state, self-preservation means

Қазақстан Республикасының қылмыстық кодексінің 119-бабы қауіпті жағдайда қалдыру қылмыстық құқық бұзушылығына арналған. Бұл қылмыстық құқық бұзушылық адамның өмірі мен денсаулығына қауіп төндіретін жағдайға тап болған басқа адамға көмектесе алатын немесе көмектесуге мүмкіндігі болған адамның әрекетсіздігінен тұрады.

Бүгінгі таңда қауіпті қалдыруға байланысты қылмыстық құқық бұзушылықтардың жалпы санының өсу үрдісі байқалады. Көріп отырғаныңыздай, қауіп-қатерден бас тарту жағдайларының жалпы санының ғана емес, кәмелетке толмағандарға қатысты құқық бұзушылықтардың да өсуі байқалады. Осыған байланысты осы құқық бұзушылықты саралау туралы мәселені шешу қажеттілігі туындайды. Іс-әрекеттің дұрыс саралау сот төрелігін жүзеге асыру кезінде қателіктерден аулақ болады.

Осы іс-әрекет үшін қылмыстық жауапкершілік мәселесіне көшпес бұрын, іс-әрекеттің мәнін толығымен талдау қажет.

Адам өмірі мен денсаулығы кез-келген өркениетті мемлекеттің басты басымдықтары болып табылады. Республика Конституциясы әркімнің өмірі мен денсаулығына кепілдік береді. Сонымен қатар, әр адамның өмірі мен денсаулығына құқығы адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясымен кепілдендірілген. Қазіргі қоғамда адам құқықтары мен бостандықтарының бұзылуы жиі кездеседі, оның ішінде адам өмірі мен денсаулығына қол сұғу қылмыстық құқық бұзушылықтар жиі орын алуда. Жеке адамның құқықтары мен заңды мүдделерін бұзу көбінесе біздің қоғамның тұтастығы мен тұрақтылығына нұқсан келтіретін қылмысқа әкеледі. Сондықтан адам мен азаматтың құқықтары мен заңды мүдделерін қамтамасыз ету өте маңызды. Адам құқығын қорғаудың бір тәсілі - қылмыстық-құқықтық қорғау. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде жеке адамға қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтарға қатысты нормалар бар. Осындай бір қылмыстық құқық бұзушылық болып табылатын - қауіпті жағдайда қалдыру. Қылмыстық құқық бұзушылықтың қоғамға қауіптілігі - дәрменсіз адамға көмек көрсету мүмкіндігі бар адамның көмек көрсету үшін ешқандай әрекет жасамайды.

Қауіпті жағдайда қалдыру - бұл өте күрделі әлеуметтік құбылыс, оны бағалау көптеген факторларға байланысты болады. Осыған орай, осы құбылыстың ішкі мазмұнын анықтауға, оған тән белгілер мен ерекшеліктерді анықтауға толығырақ тоқталу керек, өйткені қылмыстық-құқықтық талдау жасаудың әдістерін таңдаудың тиімділігі оларды қылмыс құрамы бойынша саралаудың дәлдігіне байланысты болып отыр. Қауіпті жағдайда қалдыруды қарастыруды «қауіп» деген терминді талдаудан бастаған жөн [1, 238].

Кінәлі адамды жауаптылыққа тарту келесі жағдайлар болған кезде болуы мүмкін:

- қалдырылған адам шынымен өміріне немесе денсаулығына қауіпті жағдайда болған. Қатер төнген жағдайда болған адам өзін-өзі қорғау үшін дербес шаралар қабылдай

алмайды. Дәрменсіздіктің себептері әртүрлі болуы мүмкін. Ең көп таралған - бұл жастығы немесе ауруы. Кінәлінің көмек көрсетуге нақты мүмкіндігі болып, бірақ оның өміріне немесе денсаулығына қауіп төнген жоқ. Қандай да бір ауыр жағдайларға байланысты көмектесе алмайтын адамды қауіп-қатерден бас тартқаны үшін тарту мүмкін емес.

Мысалы, біреу суға батып бара жатқан адамды құтқарған жоқ, өйткені өзі жүзе алмайды.

- кінәлі көмекке мұқтаж адамға қамқорлық жасауға міндетті болды. Бұл міндеттің әртүрлі негіздері болуы мүмкін. Мысалы, бұл заңның ережесі, келісім шарттары, кәсіптің немесе қызмет түрінің ерекшеліктері болуы мүмкін. Мұндай адамдарға мұғалімдер, қамқоршылар, тәрбиешілер, күзетшілер, құтқарушылар, өрт сөндірушілер, жаттықтырушылар және басқалар кіреді. Кінәлі адамның өзі жәбірленушіні қауіпті жағдайға қалдырды. Мысалы, туристер тобының жетекшісі тәжірибесі жоқ саяхатшыны биік таулы аймаққа шығарады, алайда ол таудан құлайды.

Қылмыстық құқық бұзушылықтың объектісі - адамның өмірі мен денсаулығы. Себебі ол өзін-өзі сақтау үшін шаралар қабылдау мүмкіндігінен айырылады.

Осы қылмыстық құқық бұзушылықтың жәбірленуші бола алады:

- 1) өмірге немесе денсаулыққа қауіпті жағдайда қалған адам;
- 2) жастығы, кәрілігі, ауруы бойынша немесе өзінің дәрменсіздігі салдарынан (мысалы, мас болу немесе ұйқы) өзін-өзі қорғау шараларын қолдану мүмкіндігінен айрылған адамдар.

Нәтижесінде адам қорғансыз болып, кінәлі адамның көмегіне мұқтаж жағдайлар төмендегідей: жәбірленушінің жасы (алпыс жас және одан үлкен); жастығы;

ауыр аурулар немесе жағдайлар (алкогольдік немесе есірткіге масандық, есін жоғалту, босану жағдайы, эпилепсия, инфаркт және т.б.).

табиғи апат немесе жазатайым оқиға (өрт, тайфун, су тасқыны, жол-көлік оқиғасы, суға батуы).

кінәлі немесе бөгде адамтарапынан жасалған қылмыстық әрекеттер (шабуыл жасау, дене жарақатын салу) [2, 171].

Жас балалар - ҚР Азаматтық және отбасылық құқығы бойынша 14 жасқа толмаған кәмелетке толмағандар ретінде саналады. 14 жастан 18 жасқа дейінгі кәмелетке толмағандарға қарағанда анағұрлым шектеулі қабілетке ие. Демек, жастар өзін-өзі қорғау үшін тиісті шаралар қабылдай алмайды деп қорытынды жасауға болады, өйткені олар кез-келген маңызды әрекеттерді жасау үшін жеткілікті жетілмеген. Мысал ретінде келесі жағдай болуы мүмкін: Анасы жаңа туған нәрестені нөлдік температурада орындықта қалдырды. Гипотермия нәтижесінде бала қайтыс болды. Не көруге болады? Бала жаңа туған нәресте, сондықтан ол өзін-өзі қорғау үшін ешқандай шара қолдана алмады. Нәтижесі: ол қайтыс болды. Ал анасы дәрменсіз баланы жалғыз тастап, оны бақылауда қарамайды.

Кәрілік. Дененің бейімделу қабілетін шектеуге әкелетін органдар мен жүйелердегі тән өзгерістермен бірге жүреді. Адамдардың қарттық кезеңі 60 90 жыл. Анықтамадан көріп отырғаныңыздай, қартайғанда адам ағзасы тозады және адамның физикалық және ақыл-ой мүмкіндіктері шектеулі болады. Сондықтан, белгілі бір жағдайларда, қартайғанға жатқызуға болатын адамдар әрқашан өздеріне қамқорлық жасай алмайды. Мысалы, А. деген азамат қартайған әрі күтімді қажет ететін анасын үйде қалдырды. Ол анасының өзіне қамқорлық жасай алмайтындығын және оған күтім қажет екенін біле, серуендеуге кетті. Үйге оралғанда, ол тауып, бұл анасы қайтыс болды. Кетер алдында А. азамат жақын туысын, күтушіні шақыруы немесе көршісінен анасының қарауын сұрауы керек.

Ауру - (науқастығы), медицинада дене функциясының тұтастай немесе оның бір немесе бірнеше бөлігінің нашарлауымен бірге жүретін ауытқу. Ауру әрдайым дене функциясының нашарлауымен бірге болуы мүмкін, денеге қатты әсер етпейді, бірақ физикалық жағынан да, психикалық жағынан да әсерлі болуы мүмкін. Демек, ауруға байланысты адам өзіне көмектесе алмайды [3, 253].

Қылмыстық құқық бұзушылықтың объективтік жағы кінәлі адамның әрекетсіздігімен сипатталады, ол өмірге немесе денсаулыққа қауіпті жағдайдағы және жас, кәрілік, ауру немесе басқа да ауыр жағдайдың салдарынан өзін-өзі қорғау шараларын қолдану мүмкіндігінен айырылған адамды қасақана көмексіз қалдырудан тұрады. Бұл ретте кінәлі адам қамқорлық жасауға міндетті және көмек көрсетуге мүмкіндігі болады немесе жәбірленушіні өмірі мен денсаулығына қауіпті жағдайға қояды.

Қылмыстық құқық бұзушылықтың осы құрамын саралау үшін бірқатар мән-жайларды анықтау қажет:

- 1) жәбірленуші өмірі мен денсаулығына қауіпті жағдайда болу қажет;
- 2) сәбилігіне, қарттығына, науқастығына қарай немесе өзге де дәрменсіз күйі салдарынан өзін-өзі сақтап қалу шараларын қолдану мүмкіндігінен айырылған болу керек;
- 3) кінәлі жәбірленушіге көмек көрсету мүмкіндігі болу (туыстық қатынастар, кәсібі немесе қызмет бабы бойынша) немесе өзі көмек көрсетуге міндетті;
- 4) кінәлі өзі жәбірленушінің өмірі мен денсаулығына қауіпті жағдайда қалдыру (қауіпті жорыққа алып кету, қауіпті жерден өту, жол-көлік оқиғасы және т.с.с.).

Қылмыстық құқық бұзушылықтың құрамы зиянды зардаптардың туындауына қарамастан, жәбірленушіге көмек көрсету жөніндегі міндеттерді орындамаған кезден бастап аяқталған деп саналуы керек. Яғни, қылмыстық құқық бұзушылықтың құрамы формальды. Қылмыс жәбірленуші өлім немесе денсаулыққа зиян келтіру түріндегі салдардың басталуына немесе болмауына қарамастан қауіп-қатерге қалдырылған сәттен бастап аяқталған болып саналады. Алайда, егер адам тиісті органдарға көмек көрсету қажеттілігі туралы уақтылы хабарлау үшін шаралар қолданса, онда қылмыс құрамы жоқ.

Қылмыстық құқық бұзушылықтың субъективтік жағы тікелей қасақаналықпен сипатталады, яғни кінәлі адамның өмірі мен денсаулығына қауіпті жағдайда тұрған адамға тиісті көмек көрсетуге міндетті және нақты мүмкіндігі бар екенін түсінеді және көмек көрсетуден саналы түрде жалтарады.

Бұл ретте ол:

- а) жәбірленушінің өмірі немесе денсаулығы үшін қауіпті жай-күйде екенін;
- б) өзінің дәрменсіздігіне орай өзін-өзі қорғау шараларын қолдану мүмкіндігінен айырылғанын;
- в) кінәліге жәбірленуші туралы қамқорлық жасау міндеті жүктелгенін не жәбірленушінің өзі оны өмірі немесе денсаулығы үшін қауіпті жай-күйге қойғанын;
- г) кінәлінің жәбірленушіге көмек көрсету, туындаған қауіпті алып кету мүмкіндігі болғанын, бірақ ол мұны жасамағанын түсінеді.

Ниеттер әртүрлі болуы мүмкін: жауаптылықтан қорқу, кек алу, қызғаныш және т. б.

Қылмыстық құқық бұзушылықтың субъектісі - 16 жасқа толған, өмірі мен денсаулығы қауіпті жағдайда қалған адамға қамқорлық көрсетуге міндетті ақыл-есі дұрыс адам:

- 1) заңдың күшіне, мамандыққа, қызмет түріне немесе туыстық қатынастарға байланысты не өзінің бұрынғы мінез-құлқымен өзін қауіпті жағдайға келтіргендіктен, қауіпті жағдайда қалған жәбірленушіге қамқорлық жасауға міндетті;
- 2) өзіне немесе басқа адамдарға елеулі қауіп төндірмей осы адамға көмек көрсетуге мүмкіндігі болған жағдайларда жол беріледі.

Қылмыстық жауаптылыққа тартқанда, жаза тағайындағанда немесе қылмыстық жауаптылықтан босатылғанда және осы әрекет үшін жазаланғанда қателеспеу маңызды. Құқық бұзушылықтың дұрыс саралануы туралы мәселе (яғни, жасалған іс-әрекет белгілерінің қылмыстық заңның нақты бабында көзделген құқық бұзушылық құрамының белгілеріне сәйкестігін белгілейтін нақты қоғамға қауіпті іс-әрекетті қылмыстық-құқықтық бағалау) маңызды мәселе болып табылады. Қауіптен бас тарту медициналық көмек көрсетпеу, жол-көлік оқиғасы болған жерден кетіп қалу, кеме капитанының апатқа ұшырағандарға көмек көрсетпеуі, тіпті адам өлтіру сияқты құқық бұзушылықтарға ұқсас көптеген белгілерге ие. Әрекеттің дұрыс саралануының маңыздылығы, егер қате болса, адамға оған лайық болғаннан гөрі қатаң жаза

тағайындалуы мүмкін, немесе, керісінше, неғұрлым ауыр әрекетті жасаған адам жеңілірек жаза алады немесе оны мүлдем көтермейді. Саралау кезінде барлық нәрсені ескеру қажет: іс-әрекеттің объективті және субъективті белгілері, құқық бұзушының жеке басы, факультативті белгілер (құқық бұзушылықтың жасалу уақыты, орны, тәсілі) және т. б.

Қауіпті жағдайда қалдыру мен медициналық көмек көрсетпеуден ажыратылуы керек (Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 320-бабы).

Егер Қазақстан Республикасының заңдарына және (немесе) медициналық көмек көрсетуді ұйымдастыру стандарттарына және (немесе) медициналық көмек көрсету қағидаларына сәйкес науқасқа медициналық көмек көрсетуге міндетті адамның дәлелсіз себептермен оны көрсетпеуі, егер бұл абайсызда науқастың денсаулығына ауырлығы орташа зиян келтіруге алып келсе, жауапкершілік 320-бап бойынша туындайды. Егер ұқсас жағдайда бұл салдар туындамаса, онда 119-бап бойынша қылмыстық жауаптылыққа тартылады.

Кінәлі адамның мінез-құлқы көмекке мұқтаж адамға көмек көрсетпеуден көрініс табады. Бұл ретте жәбірленуші өз-өзіне көмектесе алмайды. Аталған бап баланы, сол сияқты егде жастағы азаматты ауыр сырқатта қауіпті жағдайда қалдыру, егер адамда зардап шегушінің өзін-өзі қорғау жөнінде шаралар қолдану қабілеті мен мүмкіндігіне қатысты адал жаңылысу болған жағдайда, заңсыз мінез-құлық ретінде қаралмайды. Егер кінәлі жәбірленушіге көмек көрсете алса, бірақ қауіптен бас тартса жауапкершілік туындайды.

Кінәлі адамның өзі жәбірленушіні дәрменсіз күйге келтірген жағдайлардың арасында абайсызда зиян келтірумен бірге сот практикасы жүргізушінің көлік құралын басқаратын және жол жүрісі немесе көлік құралдарын пайдалану қағидаларын бұзған адамның жол-көлік оқиғасы болған жерден кетіп қалғаны үшін жауаптылық туындайды. Бұл жағдайда Қылмыстық кодекстің «Жол-көлік оқиғасы болған жерден кетіп қалу» деп аталатын 347-бабы бойынша жауаптылық көзделеді.

Жоғарыда айтылғандардың бәрінен төмендегідей қорытынды жасауға болады:

Біріншіден, қылмыстың объектісі адамның өмірі мен денсаулығы болып табылады.

Екіншіден, қылмыстық жауапкершілік пайда болады:

- кінәлілердің көмек көрсетуге мүмкіндігі болды;
- кінәлі адамдар өз әрекеттерімен басқа адамды өміріне және денсаулығына қауіпті жағдайға душар етті;

- кінәлі адам жәбірленушіге қамқорлық жасауға міндетті болды.

Үшіншіден, қылмыстық жауаптылық алынып тасталатын жағдайлар бар. Бұл:

- көшеде жәбірленушіге көмектесу мүмкіндігі болмады;
- адамның жағдайға қажетті білімі немесе тәжірибесі болмады;
- адам басқа адамға көмек қажет екенін білмеуі мүмкін;
- адамның өзі өмірге және денсаулыққа қауіпті жағдайда болуы мүмкін.

Төртіншіден, қауіпті қалдыру туралы істерді шешу кезінде оны басқа құқық бұзушылықтардың аралас құрамымен ажырату үшін әрекетті дұрыс саралау маңызды.

Менің ойымша, біздің заңнамаға осы қылмыс үшін жазаны қатаңдату қажет, өйткені қылмыс жасаған адам (бұл жағдайда басқа адамды өміріне және денсаулығына қауіпті жағдайда дәрменсіз күйде қалдыратын адам) қауіпті салдардың басталуын қалайды. Яғни, егер ол, мысалы, суға батып бара жатқан адамға көмектеспесе және оған көмектесуге мүмкіндігінің болуы. Бұл дегеніміз, бұл адам суға батып бара жатқан адамның өлімін қалайды немесе басқа адамның немқұрайлылықпен өлу мүмкіндігін білдіреді, бұл адамның жансыздығын білдіреді. Мұндай адамның қылмыстық бейімділігі болуы әбден мүмкін. Сондықтан, осындай проблеманы шешкен кезде біздің заңнамаға белгілі бір өзгерістер енгізу қажет. Мысалы: осы әрекет үшін айыппұл сияқты жаза түрін алып тастап, оны бас бостандығынан шектеумен немесе бас бостандығынан айырумен толығымен ауыстырған жөн деп санаймын. Сонымен қатар, жоғарыда аталған жазалау шараларының мерзімін ұзарту керек. Мысалы, 2 жастан бастап шектеулер немесе бас бостандығынан айыру 5 жылға дейін ұлғайтылса. Бірақ, әрине, істің барлық

жағдайларын ескеру қажет. Қылмыстың алдын алу және алдын алу үшін халықтың барлық топтарымен профилактикалық әңгімелер жүргізу қажет: ересектер болсын, жасөспірімдер болсын, тіпті балалар болсын (болашақта прецеденттер болмауы үшін). Соттарда, үкім шығарған кезде судьялар істің қазіргі кездегі мән-жайларын ескеріп қана қоймай, болашақта өз шешімінің ықтимал салдарын жақсы ойластыруы керек.

Жоғарыда айтылғандай, медициналық көмек көрсетпеу, адам өлтіру, жол-көлік оқиғасы болған жерден кетіп қалу және т. б. сияқты құқық бұзушылықтардың аралас құрамымен қауіпті жағдайда қалдыруды ажырата білу қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Оспан, А.К. қауіпті жағдайда қалдырудың түсінігі мен мәні және оның біліктілік мәселелері / А. К. Оспан. - Мәгін: тікелей // Жас ғалым. — 2018. — № 11 (197). — Б.235-238.
2. Комментарий к Уголовному кодексу Республики Казахстан / под ред. С.М. Рахметова, И.И. Рогова. – Алматы: ТОО «Издательство «Норма – К», 2016. - С.170 - 218.
3. Ағыбаев А.Н. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексіне түсіндірме. Жалпы және Ерекше бөліктер. – Алматы: Жеті Жарғы, 2015. – Б.251-297.

АДВОКАТУРА ҚЫЗМЕТІНІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Қалмұратова Салтанат Дәулетбайқызы

І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті Талдықорған қ.

Жанболат Айбар – құқық саласы бойынша білім беру бағдарламаларының 2-курс магистранты, құқық және экономика жоғары мектебі,

І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті

Қазақстан Республикасындағы адвокатура адамның өз құқықтарын, бостандықтарын сот арқылы қорғауға және заң көмегін алуға мемлекет кепілдік берген және Қазақстан Республикасының Конституциясында бекітілген құқықтарын іске асыруға жәрдемдесуге, сондай-ақ дауды бейбіт жолмен реттеуге жәрдемдесуге арналған.

Кілт сөздер: адвокатура, заң көмегі, лицензия, президиум

Адвокатура в Республике Казахстан призвана содействовать реализации гарантированных государством и закрепленных Конституцией Республики Казахстан прав человека на судебную защиту своих прав, свобод и получение юридической помощи, а также содействовать мирному урегулированию спора.

Ключевые слова: адвокатура, юридическая помощь, лицензия, президиум

The advocacy in the Republic of Kazakhstan is designed to promote the realization of the rights of a person guaranteed by the state and enshrined in the Constitution of the Republic of Kazakhstan to judicial protection of their rights, freedoms and obtaining legal assistance, as well as to promote the peaceful settlement of disputes.

Keywords: advocacy, legal aid, license, presidium

Тәуелсіздік алғаннан кейін Қазақстанда адвокатура институтын реформалауға және заңнаманы жаңғыртуға негіз салған негізгі құжат 1994 жылы 12-ақпандағы №1569 Қазақстан Республикасының қаулысымен бекітілген Қазақстан Республикасындағы құқықтық реформалар туралы мемлекеттік бағдарламалар болатын. Аталған мемлекеттік бағдарламалада сот жүйесі тиімді қызмет ету үшін, білікті адвокатура қажеттілігі атап айтылған. Құқықтық реформа адвокатура туралы қолданыстағы заңнаманы қайта қарауды және онда алуан түрлі өзін-өзі басқаратын адвокатаура қызметінің ұйымдық нысандары; оны міндетті лицензиялау; тиімді қорғау мен өкілдік ету үшін кепілдіктер; азаматтарды қорғау және өзге де заң көмегін көрсету жөніндегі адвокаттардың қызметіне араласпау; кез

келген мемлекеттік органдарда және мекемелерде сот өндірісінің кез келген сатысында білікті заң көмегін көрсетуге және қорғауға құқық; мемлекет есебінен заңмен белгіленген тұлғаларға қорғау шығындарын төлеу; адвокаттардың ерікті бірлестіктеріне; жеке азаматтық кеңселерге және фирмаларға жеңілдетілген салық салу көрсетілуі тиіс деген [1].

1995-жылы Қазақстан Республикасы Конституциясының қабылдануы барлық қолданыстағы заңдарды реформалау қажеттігін туғызды, бұған, атап айтқанда, 1997-жылға 5-желтоқсанда Қазақстан Республикасының "Адвокаттық қызмет туралы" Заңының қабылдануын дәлел ретінде тілге тиек етуге болады.

Адвокатура жағдайы мен адвокаттың құқықтық мәртебесінің әртүрлі мемлекеттерде бірдей еместігі белгілі. Бұл тек қоғамда, елде және заңнамада қандай құқықтық режим және тұлғалардың жағдайы, олардың құқықтары мен бостандықтарының қандай күйде екендігіне ғана емес, сондай-ақ мемлекеттің құқықтық жүйесі мен ұлттық дәстүрлерге және оның экономикасына да байланысты.

Адвокатура туралы заңнамада болған өзгерістер адвокатура қызметін жетілдіру мәселелеріне байланысты қазіргі жағдайдағы адвокатура қызметіне өзге көзқарастарға талап етті; нақтырақ айтқанда: адвокаттың сот ісіне қатысуы кезінде туындаған мәселелерді толық және жан-жақты зерттеу; ҚР заңнамасына толықтырулар мен өзгерістер енгізу бойынша даярлық; заң көмегінің төлемі мен республикалық бюджет қаражаты есебінен қорғау мен өкілдік етуге байланысты шығындарды өтеу және т.б.

Қазіргі уақытта адвокатура қызметін тәртіптейтін негізгі заң жоғарыда аталған арнайы заң болып табылады, онда адвокаттың қызметінің тәртібі мен мазмұнын және осылардан туындайтын құқық қатынастарды реттейтін құқықтық нормалар біріктіріліп жүйеленген.

Алайда қолданыстағы Заң өзінің бүкіл маңыздылығына қарамастан әрі қарай жетілдіруді қажет етеді. Ол тек ұйымдық мәселелерге ғана емес, сондай-ақ жалпы заңдық базаның жетілмеуімен де байланысты, атап айтқанда, адвокаттың анықтау, тергеу, прокуратура және сот органдарымен өзара қатынас тәртібін дәлме-дәл және анық құқықтық реттелуі жоқ. Халықаралық ынымақтастық саласында ҚР Адвокаттары одағының құқықтық мәртебесі мен жағдайы анықталмаған және т.б.

Адвокаттық қызмет үшін маңызды тұжырымдамалық мәні бар құқық негіздеріне Қазақстан Республикасындағы құқықтық реформаның мемлекеттік бағдарламасын (негізгі бағыттар) жатқызуға болады (1994 жылғы 12-ақпанда Қазақстан Республикасы Президентінің қаулысымен бекітілген), онда сот жүйесінің тиімді жұмыс істеуі үшін күшті, білікті адвокатура қажеттігі атап өтілген.

Аталған мемлекеттік бағдарлама қабылданған сәтте құқықтық реформа адвокатура туралы қолданыстағы заңдарды қайта қарауды көздеді. Оларда мына ережелер орын алуға тиіс болатын: адвокаттық қызметтің саналуан тәуелсіз, өзін-өзі басқаратын ұйымдық нысандары; олардың міндетті лицензиялануы; тиімді қорғау мен өкілдік үшін кепілдік; азаматтарды қорғау және өзге заң көмегін көрсету бойынша адвокат қызметіне араласпаушылық; кез келген мемлекеттік және мемлекеттік емес органдар мен мекемелерде сот ісінің кез келген сатысында кәсіби заң көмегі мен қорғау құқықтары; мемлекет есебінен заңмен анықталған адамдарды қорғау үшін шығындарды төлеу; адвокаттардың ерікті бірлестіктерінің, адвокаттық кеңселер мен фирмалардың жөніндегі салыға. "Адвокаттық қызмет туралы" 1997-жылғы 5-желтоқсандағы заң және адвокаттық қызметті реттейтін өзге де заңдар мемлекеттік бағдарламаны жүзеге асырудың маңызды нәтижесінің бірі болып табылады.

Жалпы осы құқықтық реформаның өзінің рөлін орындағандығын атап көрсеткен жөн. Ол уақытша сипатта болған қоғам дамуының белгілі кезеңі болды. Қазір реформалардан гөрі мемлекеттің құқықтық дамуының тұжырым-дамасы туралы көбірек айту керек. Енді қолданыстағы заңға қажетті өзгерістер мен толықтырулар енгізу жолымен кодификациялы қабылданған актілердің кемшіліктері жойылуға тиіс.

Атап айтқанда, негізсіз айыптаудан және соттаудан, адам—мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын заңсыз шектеуден қорғауды қалайша толығымен қамтамасыз ету және

сонымен қатар қылмыстық процестің өзін барынша оңай, қарапайым және тиімді етуге болады. Сондықтан ҚР Әділет министрлігінің Қазақстанның құқықтық дамуының тұжырымдамасын жүзеге асыру жұмыстарын жалғастыруға тиістілігі әділ айтылған.

Қазақстан Республикасы Әділет министрлігінің бұл жұмысы Қазақстан Республикасы Президентінің 2002-жылғы 20-қыркүйектегі №949 Жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасының Құқықтық саясат Тұжырымдамасына сәйкес орайластырылған. Қылмыстық іс жүргізу заңдарын одан әрі жетілдіру қажет [2].

Бұл орайда негізгі мақсат қылмыстық іс жүргізудің адам құқықтары мен бостандықтарын қорғауға бағытталған мынадай түбегейлі принциптерін нақты нормаларда одан әрі дәйекті жүзеге асыру болып табылады (басқалардың арасында): сот ісін жүргізуді сотта іс қарауда айыптау функциясын қорғау функциясы мен істі шепгу функциясынан бөлек болатындай етіп құратын тараптардың бәсекелестігі мен тең құқықтығы, сол секілді Қазақстан Республикасының Конституциясы белгілеген, халықаралық құқықтық нормалармен және Республиканың қылмыстық іс жүргізу заңымен танылған басқа да принциптер негізінде жүзеге асыру.

Тұжырымдама қылмыстық сот ісін жүргізудегі қылмыстық саясат ізгілігі үрдісінің көрінісі мыналар болып табылатындығын белгілейді (басқалардың арасында): жәбірленушілердің, соның ішінде мемлекеттің құқықтары мен заңды мүлделерін кеңейту іс жүзінде қылмыстық процестің негізгі басымдықтарының бірі болуға тиіс. Осы мақсатта адвокаттар мен азаматтардың сот төрелігінің тиісті сатыларына қатысуының нақты тетігін қамтамасыз ететін нормаларды қарастыру қажет.

Адвокаттық қызметті реттеу үшін ерекше негіз ретінде азаматтық, отбасылық және қылмыстық істерді шешуге жәрдемдесу бойынша соттар, әділет, прокуратура және тергеу органдарының ынтымақтастық мәселелері жөнінде мемлекеттер жасаған құқықтық көмек туралы халықаралық шарттарының үлкен маңызы бар.

Қазақстан құқығындағы жаңа негіздер, жоғарыда атап өтілгендей, Республиканың Конституциялық Кеңесі мен Жоғарғы Сотының нормативтік қаулылары, олар қолданыстағы заңдардың қолданылуын міндетті түрде түсіндіруді мазмұндайтын актілер болып табылады.

Адвокаттың еңбегіне төлейтін ақының болмауына байланысты оның қызметінен бас тартуға болмайды. Мұндай бас тарту амалсыздан бас тарту деп танылады және оны қылмыстық істі жүргізуші орган қабылдауға тиіс емес. Сезіктіні, айыпкерді, сотталушыны айғақ беруге, оған тағылған айыпты тануға, заттай дәлелдемелер беруге және оның өзіне қарсы куәлік бермеу туралы құқығының бұзылуына ұласатын өзге де әрекеттерді жасауға мәжбүрлеу қорғану құқығын елеулі түрде бұзу деп қарастырылады. Осындай заңсыз тәсілмен алынған дәлелдемелердің заңды күші жоқ деп танылады. Осы шаралар істі жан-жақтылы, толық және объективті зерттеудің, әділ, заңды әрі негізді үкім шығарудың қосышша кепілі ретінде қызмет етеді.

Мемлекеттің құқықтық негізін нығайтудағы Республика Конституциялық Кеңесі мен Жоғарғы Соты нормативтік қаулыларының ролі мен орнын бағалай отырып олардың қолданыстағы заңның мәні мен мазмұнын олар қолданылған кезде алшақтық орын алған жағдайда ғана ашатындығын, сол арқылы түсініктеме берілген заңдарды соттардың, басқа органдар мен лауазымды адамдардың дұрыс түсінуіне және бірізді қолдануына ықпал етеді.

Адвокаттық қызметті реттейтін нормалар қайнарларыла адвокаттар алқасының жоғары органдары қабылдаған құқықтық құжаттарды, адвокаттар алқасының жарғысын және адвокаттардың кәсіби әдебінің тәртіптерін жатқызуға болады. Алайда бұл құжаттар заңнаманың құрамдас бөлігі болып табылмайды, өйткені олардың нормативтік құқықтық мәртебесі жоқ және сондықтан осы тараудың аясында қаралмайды.

Жеке тұлғалар адвокаттық қызметпен байланысты емес ақылы заң көмегін көрсету үшін лицензия алуға төмендетілер болған жағдайда өтініш жасауға құқылы:

- жоғары заң білімі туралы Қазақстан Республикасы білім мекемесінің дипломы немесе Қазақстан Республикасының заңнамасында не қатысушысы Қазақстан болып

табылатын халықаралық шарттарда көзделген тәртіп пен жағдайларда Қазақстан Республикасында мойындалатын жоғары заң білімі туралы шетел мемлекеті білім мекемесінің дипломы. Бұл жағдайда жоғары заң білімі туралы шетел мемлекеті білім мекемесінің дипломы бар адам диплом берген мемлекеттің заңнамасы бойынша консультация түрінде ақылы заң көмегін көрсетуге құқылы;

- Қазақстан Республикасының аумағында кемінде екі жыл заң мамандығы бойынша жұмыс өтілі;

- жеке кәсіпкер ретінде мемлекеттік тіркеу туралы құжат.

Осындай қызмет көрсететін тұлғалардың (100-ден астам жеке тұлға және 300-ден астам фирма) адвокаттардан жаяғыз айырмашылығы тек олардың қылмыстық сот ісіне қатису құқығы жоқ. Алайда практикада судьялар мен сот отырысының хатшылары лицензияларды мазмұны мен сыртқы түрін ажырата алмай, оларды қылмыстық процестегі қорғаушы құқығымен жібере салады, ал бұған мүлдем жол беруге болмайды [3].

Қалыптасқан жағдай соттар мен алдын ала тергеу лоне анықтау органдарының айыпталушылардың қорғану туралы конституциялық құқығын, сондай-ақ азаматтардың тетін заң көмегін алу құқығын қамтамасыз етуге теріс әсер етті.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Алауханов Е.О. Адвокатура және адвокаттық қызмет. Алматы, 2011
2. Қазақстан Республикасының 2010 жылдан 2020 жылға дейінгі кезеңге арналған Құқықтық саясат тұжырымдамасы
3. Тыныбеков С.Т. Адвокатура и адвокатская деятельность в РК. Алматы, 2011.

КРИМИНОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ СУБЪЕКТА УБИЙСТВА

*Қалмұратова Салтанат Дәулетбайқызы
Жетысуский университет имени И. Жансугурова
Науканова Луара Науканқызы – магистрант 2 курса образовательных программ в
области права, Высшая школа права и экономики,
Жетысуский университет имени И. Жансугурова*

Большинство убийств, совершаются в состоянии алкогольного опьянения, эти лица употребляют алкоголь с раннего детства, это приводит к нарушениям психики и к агрессивности и жестокости, впоследствии человек не может сдерживать эмоции и управлять собой как нормальное сознательное существо, то есть теряет человеческую сущность.

Ключевые слова: состояние аффекта, убийства, рецидивист

Кісі өлтірулердің көпшілігі мас күйінде жасалады, бұл адамдар ерте жаста бастан алкогольді ішеді, бұл психиканың бұзылуына және агрессивтілік пен қатыгездікке әкеледі, содан кейін адам эмоцияны ұстап, өзін қалыпты саналы тіршілік иесі ретінде басқара алмайды, яғни адам мәнін жоғалтады.

Кілт сөздер: әсер ету жағдайы, кісі өлтіру, рецидивист

Most murders are committed under the influence of alcohol, these people have been drinking alcohol since early childhood, this leads to mental disorders and to aggressiveness and cruelty, subsequently a person cannot restrain emotions and control himself as a normal conscious being, that is, he loses his human essence.

Keywords: state of passion, murder, recidivist

Дела об убийствах вызывают, как правило, наибольший общественный резонанс, и по результатам их расследования граждане в значительной мере судят об эффективности работы правоохранительных органов. В связи с ростом убийств на территории Республики

Казахстан, в частности таких видов: как умышленное убийство, убийство с особой жестокостью, заказное убийство, убийство матерью новорожденного ребенка, убийство в состоянии аффекта и другие диктуют необходимость исследования личности убийц, причины и условия в котором происходило становление человека, способного на совершение общественно опасного деяния в виде умышленного лишения жизни другого человека. Человека, который не в силах отказаться от своего чудовищного замысла, который не может отказаться от совершения заказного убийства, его не удерживают вложенные в него нравственные человеческие моральные качества, воспитание, правосознание [1]. Для предупреждения совершения убийства необходимо всестороннее комплексное исследование личности убийцы, его криминологическая характеристика. Конечно каждый убийца имеет свои неповторимые характеристики, но тем не менее, в большинстве случаев, есть и общие условия и причины, которые способствовали совершению данного особо тяжкого преступления.

Генеральная прокуратура РК отмечает снижение числа совершенных особо тяжких преступлений в 2022 году, в частности, за 9 месяцев 2022 года в Республике Казахстан в сравнении с аналогичным периодом прошлого года уровень зарегистрированных преступлений снизился на 5,1% (с 271 309 до 257 504). Снижение произошло по всем видам преступлений, из них по особо тяжким на 21,3%, по тяжким на 20,9%, по преступлениям средней тяжести на 2,5%, небольшой тяжести на 7,7%. Снизилось количество совершаемых убийств на 19,5% [2].

Мы согласны с мнением Чуфаровского Ю.В., который считает, что убийство возникает «как действие, направленное на сохранение автономной жизнеспособности преступника, как бы разрывающее связь с жизнеобеспечивающим фактором, который перестал выполнять эту приписанную ему функцию. Личность, когда она оказывается полностью подчиненной той или иной ситуации и не знаящая, каков должен быть выход из нее, совершает то самое простое (в ее понимании) действие, как убийство». По-нашему мнению, убийца считает себя постоянно от кого-то или от чего-то зависимым и он хочет преодолеть эту зависимость путем устранения другого человека на своем жизненном пути, несмотря на то, что желает ли этого его противник, своего рода «враг». Он не задумывается над тем, кто ему дал право справляться с чужой жизнью. Здесь многое упирается в ограниченность мышления убийцы, расшатанность его нервной системы, его нетерпимость к окружающим, то что ему с детства не объяснили ценность жизни, не внедрили те качества, которыми он мог бы пользоваться в трудные жизненные ситуации и остаться стойким и убежденным. Для того, чтобы определить необходимые и приемлемые меры профилактики убийства необходимо исследовать причины и условия совершения убийства и изучить этапы развития человека впоследствии который стал способным пойти на лишение другого человека жизни.

При системно-структурном подходе к анализу генезиса отклоненного поведения установлено, что около 85% преступлений против личности, в частности при убийстве, совершается «лицами, связанными с потерпевшими деловыми, родственными, интимными и другими отношениями, и преступление является конечной фазой конфликта, возникшего в результате этих отношений». Таким образом, психологические исследования личности преступника субъекта убийства дают возможность выявить подлинные мотивы и причины конфликтной ситуации и наметить пути их разрешения, то есть осуществить индивидуальную профилактику убийств. Весьма актуальным для профилактики преступлений, связанных с умышленным убийством было бы «осуществление наблюдения за психическим состоянием эмоционально неустойчивых лиц и коррекции этих состояний, осуществляемой специальной психологической службой».

Существует острая необходимость в исследовании, так называемых, маргинальных личностей, основными характеристиками которых является внутренняя социальная нестабильность. Для маргиналов характерна неспособность достаточно глубоко и полно освоить культурные традиции и выработать соответствующие социальные навыки

поведения в той среде, в которую они оказались внедрены: так, маргинальная личность испытывая высокое социальное напряжение, может легко вступить в конфликт с окружающей средой, впоследствии могущий перерасти и в убийство.

Другой вид конфликтов связан с переносом локальной конфликтной ситуации на всю окружающую субъекта социальную среду (иррадиация конфликта). Часто происходит «заражение» конфликтной ситуацией и участие в массовых беспорядках, перешедшие затем в драку со смертельным исходом. Подобный вид конфликтов характерен для «лиц с неустойчивой психикой, низким правосознанием, низким уровнем общей культуры, легковозбудимых, склонных к конформизму, находящихся в толпе. Любые проявления насильственного характера одного человека по отношению к другому, для таких лиц могут служить эмоциональным сигналом и примером для подражания. Толпа сама становится единой громадной личностью и ведет себя так, как могла бы вести миллионы лет назад». С помощью ее специфических механизмов, частично сохранившихся до наших дней, предлюди выжили в борьбе за существование, ведь протолпа должна быть отличаться от своего далекого потомка именно со скоростью передвижения, страшной силой общего действия. И эта скорость и сила вырастали тем более, чем сильнее бушевала в протолпе эмоция. А она склонна возрастать быстро и достигать огромных масштабов. Власть толпы (охлократия) также является одной из многих побудительных реакций для совершения любого преступления, в том числе и убийства, для тех лиц, чье психологическое состояние не соответствует норме как с медицинской точки зрения, так и с моральной. Изучение же личности совершивших убийства выявляет у них сильную психологическую зависимость от другого лица. Убийцы в целом относятся к той категории людей, для которых свободная и самостоятельная адаптация к жизни это всегда проблема. Суть позиции отвержение, неприятие ребенка родителями, прежде всего матерью. Это означает «определенное отношение матери к ребенку, когда она либо не может, либо не хочет, либо не умеет своевременно и полно удовлетворить его потребности, в первую очередь естественные (в пище, в тепле)». В результате ребенок оказывается в ситуации хронического дефицита, постоянного неудовлетворения потребностей и постоянно зависит от матери, потому что только она могла бы их удовлетворить [3].

Ребенок живет как бы на предельном уровне: никогда не испытывает полной безопасности и удовлетворения своих потребностей, но не доходит до стадии полного лишения этих жизненно важных условий. Такое положение называют «ситуацией экстремальности существования», которая несет в себе потенциально смертельную угрозу. Она и является источником убийств как актов индивидуального поведения. Таким образом, «тема жизни и смерти начинает звучать для людей, которые находятся в ситуации отвержения, уже в самом начале жизни».

Неблагополучные условия воспитания и отношения с родителями создавали предпосылки для формирования личности обследованных. Они, как правило, посредственно или плохо учились в школе, у них не складывались отношения с коллективом, где они учились или работали, они не считались с общепринятыми нормами поведения, были агрессивны с окружающими.

Убийство, совершенное в состоянии аффекта, представляет большой интерес для научного исследования, поскольку выяснение вопросов, связанных с психологической и эмоциональной сторонами данного преступления, является предметом особой значимости. На практике эти вопросы напрямую оказывают влияние на уголовную ответственность, способствуют определению наличия или отсутствия состава преступления в действиях конкретного лица, а также решению вопросов о степени вины и избрании меры наказания.

В соответствии с действующим законодательством сроки наказания за умышленное убийство и убийство в состоянии аффекта различны, по нашему мнению убийство в состоянии аффекта ничем оправдываться не должна, человек ни при каких обстоятельствах не должен приходить к выводам, что надо кого-то убить, поэтому убийство в состоянии аффекта должна оставаться как квалифицированный состав умышленного убийства. Человек существо сознательное, он должен предполагать, какие меры могут быть предприняты в отношении его

в случае лишения жизни им другого человека. Если человек может доходить до потери сознания при некоторых жизненных обстоятельствах, то этот человек имеет психические аномалии, но это не оправдывает его действия, это не должно на законодательном уровне одобряться, он не достоин того, чтобы ему назначали меньший срок наказания, чем за умышленное убийство. Если это все происходило в состоянии необходимой обороны, здесь можно говорить об освобождении от уголовной ответственности.

ЛИТЕРАТУРА

1. КазИнформ. от 4 октября 2014 «Почти на 20% снизилось число убийств в Казахстане в 2014 году»
2. Самовичев Е.Г. Убийство: психологические аспекты преступления и наказания. М., Флора, 2022 г.
3. Столяренко А.М. Прикладная юридическая психология. М., ЮНИТИДАНА, 2021г.

УДК 342.722

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ГАРАНТИРОВАННОЙ ГОСУДАРСТВОМ ЮРИДИЧЕСКОЙ ПОМОЩИ

Қозыбағар М.Ұ., магистрант

Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, г. Шымкент

E-mail: qwerty.009757@mail.ru

Бұл мақалада мемлекет кепілдік берген заң көмегін көрсету мәселелері қарастырылады. Бұл мақалада автор мемлекет кепілдік берген заң көмегі туралы егжей-тегжейлі айтып, кім ала алады, мемлекет кепілдік берген заң көмегін алу үшін қайда жүгінуге болады және мемлекет кепілдік берген заң көмегін кім көрсете алады деген сұрақтарға жауап беруге тырысты.

Тірек сөздер: мемлекет, заң, заң көмегі, адвокат, заң кеңесшісі, субъект, уәкілетті орган.

В данной статье рассматриваются вопросы оказания юридической помощи, гарантированной государством. В этой статье автор попытался подробно рассказать о гарантированной государством юридической помощи и ответить на такие вопросы как, кто может получить, куда обращаться для получения гарантированной государством юридической помощи и кто может оказать гарантированной государством юридической помощи.

Ключевые слова: государство, закон, юридическая помощь, адвокат, юридический консультант, субъект, уполномоченный орган.

This article discusses the issues of providing legal assistance guaranteed by the state. In this article, the author tried to tell in detail about state-guaranteed legal aid and answer questions such as who can get, where to apply for state-guaranteed legal aid and who can provide state-guaranteed legal aid.

Key words: state, law, legal aid, lawyer, legal consultant, subject, authorized body.

Всем известно, что каждый человек имеет право на защиту. Но не все знают что если у него нет возможности нанять себе адвоката, нотариуса или иного субъекта правовой защиты, что ему предоставляется гарантированная государством юридическая помощь за счет бюджета. В этой статье мы попытаемся подробно рассказать о гарантированной государством юридической помощи и ответить на такие вопросы как, кто может получить, куда обращаться для получения гарантированной государством юридической помощи и кто может оказать гарантированной государством юридической помощи.

В соответствии с Конституцией и законами Республики Казахстан каждый имеет право на получение в ходе гражданского, административного и уголовного процесса

квалифицированной юридической помощи в соответствии с установленными положениями. И на этих основаниях гражданам Республики Казахстан предоставляется гарантированная государством юридическая помощь:

Гарантированная государством юридическая помощь – юридическая помощь, оказываемая физическим и юридическим лицам, имеющим право на ее получение на основании и в порядке, предусмотренных настоящим Законом и иными законами Республики Казахстан, на бесплатной основе.

Гарантированная государством юридическая помощь оказывается в виде:

Бесплатная юридическая помощь законодательством - это юридическая помощь, оказываемая физическим лицам на бесплатной основе, в порядке и по основаниям, предусмотренным законодательством Республики Казахстан.

Законы «Об адвокатской деятельности», «О гарантированной государством юридической помощи», Уголовно-процессуальный, Гражданский процессуальный кодексы и Кодекс об административных правонарушениях подробно регламентируют круг лиц, которые вправе получить бесплатную юридическую помощь, и порядок ее предоставления. [2-6] Обязанность по оказанию гражданам бесплатной юридической помощи возложена на адвокатуру Казахстана. Труд адвокатов, оказывающих гражданам бесплатную юридическую помощь, оплачивается за счет средств государства.

Право на получение юридической помощи - одно из фундаментальных прав, провозглашенных Конституцией Республики Казахстан. Обеспечение этого права - залог справедливого судебного разбирательства, защиты от необоснованного обвинения и осуждения, незаконного ограничения прав и свобод человека и гражданина. Поэтому для государства важно обеспечить право на защиту, если у обвиняемого нет средств для оплаты услуг адвоката. От эффективности обеспечения этого права зависят интересы правосудия и в целом имидж государства.

В настоящее время Законом Республики Казахстан «Об адвокатской деятельности» оказание бесплатной юридической помощи возлагается на адвокатов, а коллегии адвокатов лишь принимают меры по обеспечению деятельности адвокатов. Круг лиц, которым юридическая помощь оказывается бесплатно, установлен статьей 6 Закона. К ним отнесены истцы по делам о возмещении вреда, причиненного смертью кормильца, увечьем или иным повреждением здоровья, связанным с работой; истцы и ответчики, являющиеся участниками Великой Отечественной войны и лица, приравненные к ним, военнослужащие срочной службы, инвалиды I и II групп, пенсионеры по возрасту. Однако указанные лица могут обратиться к помощи адвоката лишь в том случае, если рассматриваемый судом спор не связан с предпринимательской деятельностью. [2] Юридическую помощь могут получить бесплатно также и другие граждане, но только по вопросам взыскания алиментов, назначения пенсии и пособий, реабилитации, получения статуса беженца или оралмана.

Получить бесплатную юридическую помощь могут также и несовершеннолетние, оставшиеся без попечения родителей. Если во всех перечисленных случаях Законом строго определен перечень вопросов, то для несовершеннолетних, оставшихся без попечения родителей, какие-либо ограничения не установлены, поэтому они могут обращаться к адвокатам по любым интересующим их вопросам, без ограничения.

Случаи и круг лиц, которым адвокаты оказывают юридическую помощь бесплатно, определены также и Уголовно-процессуальным кодексом и Кодексом об административных правонарушениях. [6] Так, статья 67 Уголовно-процессуального кодекса устанавливает 11 случаев, когда участие защитника в производстве по уголовному делу обязательно. Не вдаваясь в подробности, отмечу, что на бесплатную юридическую помощь может претендовать любое лицо, подозреваемое или обвиняемое в совершении уголовного правонарушения. Для этого достаточно лишь сделать заявление, что он нуждается в помощи адвоката, но денег на оплату труда адвоката нет. В этом случае орган, ведущий уголовный процесс, обязан принять меры к назначению защитника через коллегия адвокатов или юридическую консультацию. [4]

Аналогичный порядок назначения защитника установлен также и Кодексом об административных правонарушениях, с той разницей, что по делам этой категории участие адвоката обязательно лишь в 4-х случаях. Здесь также достаточно одного заявления о нуждаемости в помощи адвоката и отсутствии средств на оплату труда адвокатов, и защитник назначается через профессиональную организацию адвокатов.

В уголовном процессе обязательное участие адвоката предусмотрено также по представительству интересов определенного круга потерпевших. Это - несовершеннолетние, не владеющие языком судопроизводства, а также лишенные по своему физическому или психическому состоянию возможности самостоятельно защищать свои права и законные интересы. Здесь также достаточно заявления о том, что потерпевший или его законный представитель не может пригласить адвоката по собственному выбору из-за отсутствия средств для оплаты труда адвоката, и участие адвоката обеспечивается через профессиональную организацию адвокатов. Что касается оплаты труда адвоката в указанных случаях, то законодательством предусматривается обязанность органа следствия или суда освободить гражданина полностью или частично от оплаты юридической помощи, наличии к тому оснований, и вынести постановление об оплате труда за счет государства. При этом не конкретизируется, какие основания должны наличествовать для полного или частичного освобождения гражданина от оплаты юридической помощи.

Обеспечение качества юридической помощи главным образом может быть достигнуто только лишь при материальной заинтересованности адвоката. Закон РК «О гарантированной государством юридической помощи» [3] не устанавливает обязательность участия в оказании бесплатной юридической помощи всех адвокатов, в нем могут участвовать лишь желающие. Однако, на практике не все из них принимают участие в оказании такой помощи. Причиной этому, безусловно, являются низкие расценки оплаты труда адвокатов. Кроме того, отказ органами следствия и судами в оплате времени ожидания начала следственных действий, судебных разбирательств, отложения судебных процессов, посещения подзащитных в следственных изоляторах, ознакомления с материалами дела, составления различных документов, несмотря на их регламентацию действующим законодательством, отрицательно влияют как на оплату труда адвокатов, так и на качество юридической помощи. Конечно, оплата труда адвоката не может быть равнозначной рыночной, поскольку это все-таки бюджетные средства. Тем не менее, проблема повышения размера оплаты имеется, и ее надо решать, если не сейчас, когда государство наше находится в сложном экономическом положении, то хотя бы в будущем. Поэтому я думаю, что это вопрос времени. Было время, когда часовая ставка труда адвоката составляла всего 200 тенге, и все же, несмотря на всякие трудности, эта проблема была решена. Вместе с тем надо отдать должное тем адвокатам, даже из числа тех, кто не участвует в системе оказания гарантированной государством юридической помощи, а их большинство, все-таки оказывают юридическую помощь pro bono, то есть абсолютно без оплаты, иными словами на благо общества, всем, кто в ней нуждается.

В рамках оказания гарантированной государством юридической помощи, необходимо обратить внимание на международный опыт. Однако однозначно ответить на вопрос какой международный опыт был бы полезен для Казахстана в вопросе реформирования системы БЮП, ответить сложно, так как в разных странах установлен различный порядок труда адвокатов, оказывающих юридическую помощь на бесплатной основе. Да и в силу различий правовой природы то, что приемлемо для других государств, может оказаться трудно реализуемым у нас. Поэтому требуется системное изучение международного опыта в этой сфере.

ЛИТЕРАТУРА

1. Конституция Республики Казахстан (принята на республиканском референдуме 30 августа 1995 года).

2. Закон Республики Казахстан от 5 июля 2018 года № 176-VI «Об адвокатской деятельности».
3. «О гарантированной государством юридической помощи». Закон Республики Казахстан от 3 июля 2013 года № 122-V. Утратил силу Законом Республики Казахстан от 5 июля 2018 года № 176-VI.
4. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан от 4 июля 2014 года № 231-V.
5. Кодекс Республики Казахстан от 31 октября 2015 года № 377-V «Гражданский процессуальный кодекс Республики Казахстан»
6. Кодекс Республики Казахстан об административных правонарушениях от 5 июля 2014 года № 235-V

АДАМ ҚҰҚЫҚТАРЫ МЕН БОСТАНДЫҚТАРЫНЫҢ ЖҮЙЕСІ

Қуанханов А., «Құқықтану» білім беру бағдарламасының магистранты
І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.
E-mail: ss_laura@mail.ru

Адам құқығы және бостандығы адамның құқықтық мәртебесін белгілейтін, оның жағдайын бекітетін, жеке тұлғалар арасындағы өзара қарым-қатынасты, адамның және мемлекеттің қатынастарын бекітетін халықаралық және ұлттық нормаларының жүйесін білдіреді. Адам құқығының және бостандығының объективті түрдегі анықтамасы осындай. Субъективті түрде адам құқығы және бостандығы нақты тұлғаға тиесілі құқықтық нормалар мен көзделген мүмкіншілігі (өкілеттігі) және мемлекет қорғайтын іс-әрекеті ретінде анықталады.

Кілт сөздер: құқық, бостандық, мемлекет, билік, жеке тұлға, халық.

Права и свободы человека относятся к системе международных и национальных норм, которые устанавливают правовой статус человека, определяют его положение, регулируют взаимоотношения между людьми, отношения между человеком и государством. Таково объективное определение прав и свобод человека. Субъективно права и свободы человека определяются как правовые нормы и предоставляемые возможности (полномочия), принадлежащие конкретному лицу и действиям, охраняемые государством.

Ключевые слова: право, свобода, государство, власть, личность, народ.

Human rights and freedoms refer to the system of international and national norms that establish the legal status of a person, establish his situation, establish mutual relations between individuals, and the relations between a person and the state. Such is the objective definition of human rights and freedom. Subjectively, human rights and freedoms are defined as legal norms and provided opportunities (authority) belonging to a specific person and actions protected by the state.

Key words: law, freedom, state, power, individual, people.

Құқық ұғымы Адам әр түрлі әлеуметтік қатынастарға түседі. Қарым-қатынас нәтижесінде адамдар арасында өзара әрекеттестік қалыптасады, түсіністік пайда болады, қамқорлық жасау және көмек беру жүзеге асады. Қоғамдық қатынастар әлеуметтік нормалар арқылы реттеледі, олардың арасында құқық нормалары ерекше орын иеленеді. Құқық нормалары заңдар мен нормативті құқықтық актілерде көрініс табады. Жалпы адамзаттық құндылықтар және әділеттілік, ізгілік, теңдік, бостандық идеялары құқықтың негізі болып табылады. Құқық дегеніміз — мемлекет арқылы қамтамасыз етілетін, әділеттілік туралы адамдардың көзқарастарынан көрініс табатын, жалпыға бірдей міндетті нормалардың жиынтығы.

Құқық ең маңызды әрі ең күрделі қоғамдық құбылыс ретінде түсінілетін философиялық категория. Сондықтан да оны бірнеше тұрғыдан қарастыру керек. Алдымен, субъективтік тұрғыдан қарастырсақ құқық қандай да бір тұлғаның мүмкіндіктерін, әрекет еркіндігін

білдіреді. Мысалы, білім алу, еңбек ету, демалу, өмір сүру, қорғану құқығы секілді тікелей субъектімен байланысты құқықтар. Объективтік мағынадағы құқық — нормативтік құқықтық актілерде белгіленген нормалардың жиынтығын білдіреді. Бұл орайда көрсетіп кету керек — субъективтік құқық объективтік құқықтың негізінде туындайды және тоқтатылады. Мәселен, 1999 жылдың 1 маусымынан бері "объективтік құқықтың" негізінде ішкі істер органдары қызметкерлерінің қоғамдық көлікте тегін жүруге деген "субъективтік құқықтары" тоқтатылып, жеңілдіктер алынып тасталған. Құқық бұл көрсетілгендерге қоса, оқу пәні ретінде де түсініледі (әкімшілік құқық, Азаматтық, құқық, Еңбек құқығы және т.б.)- Құқықтық объективтік және субъективтік мағыналардың біріктіріле түсінілетіндігі де жоққа шығарылмайды. Осыларға қарап құқықтың аса күрделі категория екенін білуге болады. Жалпы алғанда құқық дегеніміз — мемлекет белгілеп, мақұлдаған жалпыға міндетті мінез-құлық ережелерінің (нормалардың) жиынтығы. Құқықтың өзіндік ерекшелігі оның нормаларын сақтау мемлекеттің мәжбүр ету күшімен қамтамасыз етілетіндігінде.

Құқықтың мәні Конституцияда және басқа да заңдарда бекітіліп, тиянақталған оның түп қазық бастауларында, негізгі принциптерінде ашылады. Оларға жататындар: саяси биліктің халықтың атынан жүзеге асуы, меншіктің дамуы, қорғалуы және олардың субъектілерінің теңдігі; демократизм, интернационализм, гуманизм.

Халықаралық құжаттарда және қазақстандық заңдарда мынадай екі ұғым қолданылады: «адам құқығы» және «адам бостандығы». Заң тұрғысынан адам құқығы мен адам бостандығының бір-бірінен айырмашылығы жоқ. Дегенмен, белгілі бір өзгешеліктері бар. Мұны осы екі ұғымның анықтамаларын салыстыра отырып байқауға болады.

Бостандық — елдің ішкі және сыртқы саясаты саласында әлеуметтік субъектілердің (жеке адамның, топтардың, қоғамдық-саяси ұйымдардың, т.б.) өз мақсаттары мен мүдделеріне орай әрекет жасау еркіндігі; құқықтық мүмкіндіктер аясы. Адамдардың қол жеткізген Бостандықтары тарихи дамудың нәтижесі болып саналады. Қоғамдық дамудың кейбір қайшылықтары мен кереғарлықтарына қарамастан, қайсыбір тарихи кезеңдерде жеке адам иеленетін Бостандықтар аясы кеңі түсетіні дәлелденген. Ал “саяси Бостандық” ұғымы азаматтардың саяси белсенділігін, саяси өмірге ұдайы қатысып, қоғамдық оқиғаларға, әлеумет үшін мәні зор шешімдер қабылдау процесіне тікелей ықпал етуге қабілеттілігін білдіреді. Оның іргелі қағидалары Адам құқыларының жалпыға бірдей декларациясында негізделген. Жалпы, саяси Бостандық негіздері кез келген өркениетті елдің конституциясында, арнаулы заңдары мен құқықтық жосындарында бекітілуге тиіс. Мысал, ҚР Конституциясында азаматтардың мемлекеттік органдар мен жергілікті өзін-өзі басқару органдарын сайлауына және оларға сайлануына шек қойылмайды; сондай-ақ, сөз және шығарм. бостандығына кепілдік беріледі; цензураға тыйым салынып, еркін түрде ақпарат алу және тарату еркі берілген, әркімнің ар-ождан, бірлесу бостандықтарын иеленуге құқы бар. Осы орайда адамдар, әлеум. топтар мен жіктер өздерінің құқыларымен қатар жауапкершіліктерін де айқын ұғына отырып, саясат субъектісі ретінде көрінуге тиіс. “Саяси субъектілік”, яки саясат субъектісі болуға қабілеттілік дегеніміздің өзі Бостандық мәселелерімен етене байланысты ұғым. Азаматтардың Бостандықтары аясы кең, құқықтық мүмкіндіктер өрісі неғұрлым биік болған сайын, елдің демократия даму деңгейі соғұрлым жоғары бола түседі.

Адам бостандығы - бұл мемлекеттің араласуы тиіс емес қызмет салалары. Ол тек құқықтық нормалар арқылы солардың шеңберінде адамның өз қалауы бойынша іс-әрекет етуін белгілейді. Мұндайда мемлекет нақты адамның бостандығына араласпауы тиіс, сондай-ақ мемлекет бұл бостандықтардың басқа тұлғалардың араласуынан қорғалуын қамтамасыз етуі тиіс.

Адам құқығы – заңда көрсетілген саладағы мемлекет белгілеген және кепілдік беретін адамның мүмкіндіктері мен өкілеттіктері. «Адам бостандығына» қарағанда «адам құқығы» терминінің аясында адам қызметінің нақты бағыты бекітіледі. Мемлекет заңда көрсетілген салада адамның іс-әрекеттерінің заңдылығын қамтамасыз етуге және қорғауға міндеттеме қабылдайды.

Адам құқығы және бостандығы адамның құқықтық мәртебесін белгілейтін, оның жағдайын бекітетін, жеке тұлғалар арасындағы өзара қарым-қатынасты, адамның және мемлекеттің қатынастарын бекітетін халықаралық және ұлттық нормаларының жүйесін білдіреді. Адам құқығының және бостандығының объективті түрдегі анықтамасы осындай. Субъективті түрде адам құқығы және бостандығы нақты тұлғаға тиесілі құқықтық нормалар мен көзделген мүмкіншілігі (өкілеттігі) және мемлекет қорғайтын іс-әрекеті ретінде анықталады.

Адам құқығы табиғи қасиетке ие және жеке адамнан ажырамайды, олар аумақтық немесе ұлттық шеңбермен шектелмейді, халықаралық құқықтық реттеу және қорғау объектісі болып табылып, мемлекеттің заң актілерінде бекітілгенге қарамастан тәуелсіз болып табылады. Олар адамды сипаттап және оның қалыпты өмір сүруіне қажетті жалпы әрі негізгі өкілеттіктері болады. Адам құқығы мемлекеттің нақты заң актілерінде белгіленген жағдайда олар осы мемлекет азаматының құқықтары болып табылады.

Азаматтық құқық қоғамның және мемлекеттің даму барысында жасалған және пайда болған табиғи өкілеттіктерінің мемлекеттік нормативтік құқықтық актілерде көрініс табуы болып табылады. Азаматтық құқық міндетті түрде конституциялар мен басқа заң актілерінде белгіленеді және мемлекет оны жария етіп әрі олардың қорғалуын қамтамасыз етеді. Олар адамды мемлекеттік ұйымдасқан қоғамдастықтың мүшесі екендігін білдіреді.

Бұл екі құқық санаты әдетте бір тұрғыдан еске алынады, дегенмен олардың мазмұны бірдей емес. Адам құқығы негізгі болып табылады, қай жерде туғанына, қай елдің азаматы екендігіне, сол елде тұратындығына немесе тұрмайтындығына қарамастан олар барлық адамдарға тән, ал азаматтық құқық белгілі мемлекеттегі адамның сол мемлекетте тұрғандығына байланысты бекітілген құқықтарын кіргізеді. әрбір азаматқандай-да болмасын мемлекетте жалпыға бірдей адам құқықтарына және осы мемлекет мойындаған азаматтық барлық құқықтардың жиынына ие. Сондықтан құқықтар мен бостандықтардың екі тобын біріктіретін «азаматтық құқықтар және бостандықтар» термині заңды болып табылады. Бұл құқықтар мен бостандықтар адамның негізгі құқықтық мәртебесін білдіреді. Олардың көпшілігі абсолюттік сипатта, яғни тек қана ажыратқысыз болып табылмайды, сонымен қатар олар шектелуге жатпайды.

Адам құқықтары мен бостандықтары (АҚБ) - жеке тұлғаның әлем қауымдастығы мойындап, халықаралық-құқықтық құжаттарда бекітілген, әлеуметтік және құқықтық тұрғыдан қамтамасыз етілген, ешкім шек қоймайтын немесе тыйым сала алмайтын құқықтары мен бостандықтары. Адамның қандай да бір игіліктерді иеленуін қамтамасыз ететін, өз еркімен іс-әрекет жасауына мүмкіндік беретін мемлекет пен бұқара арақатынасының негізгі принциптері АҚБ-на жатады. Адамзат қоғамында бұл мәселеге ежелден баса назар аударылған. Мысалы, Аристотель адам құқықтарын "табиғи" және "шартты" деп екіге бөледі. Адамның табиғи құқықтарын мемлекет орнатқан шартты құқықтардан жоғары қояды. Орта ғасырда АҚБ жасаған қайырымдылықтар, рақымшылықтар ретінде түсіндірілді. Өндірістік қарым-қатынастардың қарқынды даму сатысында өмір сүрген ли-берализм өкілдері - Т.Гоббс, Дж.Локк, Ш.Монтескье, Ж.Руссо, И.Кант, Т.Джефферсон, Т.Пейн және т.б. ойшылдар АҚБ-на баса назар аударды. Қағидалардың ең маңыздылары ретінде олар адамдардың еркін, қауіпсіз өмір сүруге, жеке меншік иеленуге тең құқықтарының болуын, халық биліктің негізгі иесі екендігін, биліктің тармақталуын, биліктің халық мүддесіне қызмет етуі керектігін атап көрсетті. Жүзеге асырылу ортасына қарай АҚБ азаматтық, саяси, экономикалық, әлеуметтік және мәдени болып жіктеледі. Саяси және азаматтық құқықтардың қазіргі тұжырымдары БҰҰ Бас Ассамблеясының Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясында (1948 ж., 10 желтоқсан) баяндалған. Қазақстан Республикасының Ата Заңы бойынша:

"1. Қазақстан Республикасында Конституцияға сәйкес адам құқықтары мен бостандықтары танылады және оларға кепілдік беріледі;

2. Адам құқықтары мен бостандықтары әркімге тумысынан жазылған, олар абсолютті деп танылады, олар дан ешкім айыра алмайды, заңдар мен өзге де нормативтік-құқықтық актілердің мазмұны мен қолданылуы осыған қарай анықталады".

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Амандықова С.К. Қазақстан Республикасының конституциялық құқығы: оқу құралы. - Астана: «Фолиант», 2001.-33-38 бб.
2. Қазақстан Республикасының Конституциясы (2017 жылдың 10 науырыздағы өзгерістер мен толықтыр бойынша) // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1700000051>
3. Исакова Г.К. Права человека в Республике Казахстан: Учеб.пособие. - Семипалатинск: Издво Семипалат.гос.ун-та., 2001 Ч.2. - 157с.
4. Қазақстан Республикасының Сайлау туралы Конституциялық заңы // <http://adilet.zan.kz/docs/Z950002464>
5. Сапарғалиев Ғ. Қазақстан Республикасының конституциялық құқығы: Академиялық курс./Алматы: Жеті жарғы, 2004. 2-басылымы. -112-113бб
6. Матейкович М.С. Субъективные избирательные права граждан в системе прав и свобод личности//Правоведение. - 2003. - N1. - С. 31-39

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ АДАМ ҚҰҚЫҚТАРЫ МЕН БОСТАНДЫҚТАРЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ КЕЗЕҢІ

Қуанханов А., «Құқықтану» білім беру бағдарламасының магистранты
І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.
E-mail: ss_laura@mail.ru

Адам және азамат құқықтары мен бостандықтарының жүзеге асырылуы мәселелерін зерттеу саласында көптеген ғылыми ізденістер жүргізілуде, олар адамның тіршілік әрекетінің барлық аясын қамтиды деп айтуға болады. Бұған саяси-экономикалық (сөз бостандығы; қоғамдық бірлестіктер, саяси партиялар құру; мемлекет істерін басқаруға қатысу; тұрғылықты жерін ауыстыруға және т.б.), әлеуметтік (білім алуға құқық, еңбек ету бостандығы, әлеуметтік қамтамасыз ету: жәрдем ақы, зейнет ақы және басқа да төлемдерге құқық) және жеке (өмір сүруге құқық, жеке өмірге, ар-намыс, беделіне қол сұқпаушылық; жеке меншікке және басқа да құқықтары) құқықтар кіреді.

Кілт сөздер: құқық, бостандық, мемлекет, билік, жеке тұлға, халық.

В области исследования реализации прав и свобод человека и гражданина проводится множество научных исследований, которые, можно сказать, охватывают все сферы человеческой деятельности. Сюда входят политико-экономические (свобода слова; создание общественных объединений, политических партий; участие в управлении делами государства; смена места жительства и др.), социальные (право на образование, свобода труда, социальное обеспечение: пособия, пенсии и права на другие платежи) и личные (права на жизнь, неприкосновенность частной жизни, честь, репутацию; на частную собственность и другие права) права.

Ключевые слова: право, свобода, государство, власть, личность, народ.

Many scientific researches are being carried out in the field of researching the implementation of human and civil rights and freedoms, which can be said to cover all areas of human activity. This includes political-economic (freedom of speech; creation of public associations, political parties; participation in the management of state affairs; change of residence, etc.), social (right to education, freedom of work, social security: allowances, pensions and rights to other payments) and personal (right to life, privacy, honor, reputation; to private property and other rights) rights.

Key words: law, freedom, state, power, individual, people.

Қазақстан Республикасында демократиялық қайта құрулардың қалыптасуы және дамуы кезеңінде адам және азамат құқықтары мен бостандықтарының сақталуы мәселелеріне қала көңіл аудару әбден орынды. Осы басым бағыт аясында Қазақстан көптеген жобаларды жүзеге

асырды; құқықтық реформа орамдары демократияның құрылуының алғашқы ниеттерін анықтаған; ал тарихи маңыздағы көптеген халықаралық құқықтық актілерінің ратификациялануы Қазақстан туралы әрекетті мақсаты азаматтық қоғамның демократиялық негізін бекітуден және қамтудан тұратын мемлекет туралы айтуға мүмкіндік береді.

Адам және азамат құқықтары мен бостандықтарының жүзеге асырылуы мәселелерін зерттеу саласында көптеген ғылыми ізденістер жүргізілуде, олар адамның тіршілік әрекетінің барлық аясын қамтиды деп айтуға болады. Бұған саяси-экономикалық (сөз бостандығы; қоғамдық бірлестіктер, саяси партиялар құру; мемлекет істерін басқаруға қатысу; тұрғылықты жерін ауыстыруға және т.б.), әлеуметтік (білім алуға құқық, еңбек ету бостандығы, әлеуметтік қамтамасыз ету: жәрдем ақы, зейнет ақы және басқа да төлемдерге құқық) және жеке (өмір сүруге құқық, жеке өмірге, ар-намыс, беделіне қол сұқпаушылық; жеке меншікке және басқа да құқықтары) құқықтар кіреді.

Адам және азамат құқықтары мен бостандықтары институтының зерттелуі, жеке адамға оның бостандығы елеулі шектеулерге ұшырайтын мемлекеттік мәжбүрлеу шараларын қолданумен сипатталушы қылмыстықпроцессуалдық аясымен де толықтырылады. Осындай шараларды қолданудың заңдылығын, әлеуметтік негізділігін және жеке адамның конституциялық құқықтары мен бостандықтары бұзылатын бассыздықты бөлудің жіп болып жеке адамның құқықтары мен заңды мүдделері сақталуының конституциялық және қылмыстықпроцессуалдық кепілдіктері табылады.

Осындай кепілдіктердің бірі ретінде адам және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын сот арқылы қорғау принципі жүреді.

ҚР Конституциясының 13-бабының 2-бөлігіне сәйкес, әркімнің өз құқықтары мен бостандықтарының сот арқылы қорғалуына құқығы бар. Бұл Қазақстан Республикасында әркім өзінің құқықтары мен бостандықтары заңға қайшы келмейтін барлық тәсілдермен қорғауға хақылы дегенді білдіреді. Барлық жеке тұлғалар өзінің бұзылған немесе талас тудыратын құқықтарын қорғауды өтініп, сотқа жүгінуге бірдей құқылы. Кез келген жеке тұлға сотқа өзі тікелей немесе өзінің өкілі арқылы жүгіне алады [1]. Бұл құқық ҚР ҚІЖК 12-бабында да өз жалғасын тапты [2].

Сот тұлғаның құқықтары мен бостандықтарын қорғаудың басты құралы ретінде қарастырылады. Көптеген елдердің конституциялары сотқа жүгіну құқығын жеке тұлғаның жеке және ажыратылмас құқығы ретінде тұжырымдайды. Ешкім де оның ісін сотта қарау құқығынан ажыратылмайды. Өзінің құқықтары мен бостандықтарын және заңды мүдделерін қорғау құқығы жеке тұлғалар мемлекеттік органдардың, лауазымды тұлғалардың және азаматтардың кез келген заңсыз әрекеттері мен шешімдеріне сотқа шағымдану арқылы жүзеге асырады.

Қазақстан Республикасы Конституциясының 77-бабының 3-тармағында Қазақстан Республикасында сот төрелігін іске асыру қағидалары тұжырымдалған: жеке тұлғаның кінәлі екендігі заңды күшіне енген сот үкімімен танылғанша ол жасалған қылмысқа кінәлі емес деп есептеледі; бір құқық бұзушылық үшін ешкімді де қайтадан қылмыстық немесе әкімшілік жауапқа тартуға болмайды; өзіне заңмен көзделген соттылығын оның келісімінсіз ешкімнің өзгертуіне болмайды; сотта әркім өз сөзін тыңдатуға құқылы [1].

Жеке тұлғаның азаматтық құқықтары мен бостандықтарын сот жолымен қорғау әртүрлі мақсаттарды көздейді: бұзылған құқықтар мен бостандықтарды қалпына келтіру, бұрынғы ахуалды қалпына келтіру, материалдық және моральдық зиянның орнын толтыру, мемлекеттік орган немесе лауазымды тұлға қабылдаған және адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын бұзатын нормативтік құқықтық актіні түгелдей немесе ішінара бұзу, бұл құқықтарға қол сұққан тұлғаны кінәлі деп табу және оны жауапкершілікке тарту.

Жеке тұлға және азамат құқықтары мен бостандықтарын сындарлы сот қорғауын қамтамасыз ету, сонымен бірге сот жүйесінің тәуелсіздігін күшейту және нығайту үшін Республика Президентінің «Қазақстан Республикасының тәуелсіз сот жүйесін күшейту шаралары туралы» жарлығы шығарылды, оған сәйкес Қазақстан Республикасы Жоғарғы

Сотының жанынан сот әкімшілігі жөніндегі Комитет құрылып, сот органдарының атқарушы биліктен тәуелділігінен арылуға мүмкіндік туды. Соттардың тәуелсіздігі бағыты «Қазақстан Республикасының сот жүйесі және судьялардың мәртебесі туралы» Заңда да жалғасын тапты.

Қазақстан Республикасының сот жүйесі мен судьяларының мәртебесі туралы Қазақстан Республикасының 2000 жылғы 25 желтоқсандағы Конституциялық Заңының 1-бабында әркімге мемлекеттік органдардың, ұйымдардың, лауазымды және өзге де адамдардың Республиканың Конституциясында және заңдарында көзделген құқықтарға, бостандықтармен заңды мүдделерге нұқсан келтіретін немесе оларды шектейтін кез келген заңсыз шешімдері мен іс-қимылдарынан сот арқылы қорғалуға кепілдік берілетіндігі туралы айтылған [3].

2006 жылдың 16 қаңтарында «Алқа билер туралы» Қазақстан Республикасының заңы және «Қазақстан Республикасының қылмыстық сот ісін алқа билерінің қатысуларымен жүргізуді енгізу мәселелері бойынша кейбір заңнамалық актілеріне қосымшалар мен өзгерістер енгізу туралы» Заң қабылданды. «Қазақстан Республикасында алқа билерінің қатысуларымен сот жүргізуді енгізу сот ісін жүргізудің ашықтығы мен демократиялылығын қамтамасыз етуге, жеке тұлғаның сот билігіне сенімдерін арттыруды қалыптастыруды көздейтін негізгі бағыттарының бірі болып табылады [4].

Тәуелсіз алқа билерінің соты – Қазақстан қоғамын демократияландырудың маңызды кезеңі, ал алқа билер сотының қызметі халық билігі конституциялық қағидасының көрініс табуының элементтерінің бірі. Алқа билер институты сот процесінің барысына ықпал жасай отырып, бір мезгілде жаппай құқықтық мәдениеттің тамыр жаюына, қоғам мен мемлекет араларында кері байланыс орнатылуына жәрдемдеседі. Осыған байланысты оларда азаматтық, мемлекетте атқаратын қызметі мен рөлінің маңыздылығын сезінуі нығая түседі.

Алқа билері өздерінің адамгершілік категорияларын түсіндірулеріне байланысты құқықтың мәнін ұғынып, адам құқықтары идеяларын бойларына сіңіреді; құқыққа қарсы мінезқұлықтар үшін жауап беру процесін тікелей бақылауға мүмкіндік алады. Осыған байланысты азаматтықты, мемлекетте орындайтын қызметінің маңыздылығын түсіну сезімі артады. Алқа билер сотын енгізу судьялар корпусының сыбайлас жемқорлыққа табындығы туралы аңызды да сейілтуге мүмкіндік туады.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың 2012 жылғы 27 қаңтардағы «Әлеуметтік-экономикалық жаңғырту – Қазақстан дамуының басты бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауында да сот жүйесіне қатысты мәселелер қарастырылған болатын. Атап айтсақ: «Судьялар сот төрелігін тек заң мен аrojданды басшылыққа ала отырып, шығаруға тиіс. Судьялар жасағын қалыптастырудың тәртібін түбегейлі түрде қайта қарау қажет. Апелляциялық инстанциялардың істерді қарауға төменгі соттарға қайтару жөнінде негізсіз шешімдерінің мүмкіндігін заң жүзінде шектеу керек.

Жоғарғы Соттан бастап, бүкіл сот жүйесіне өздерінің жауапкершілігі мен біліктілігін арттыру, сөйтіп, өз жұмысын жетілдіруді өздері бастау талабы қойылады. Судьялардың заңды бұзуы жұрттың бәріне жария етілетіндей төтенше оқиға болуға тиіс. Арбитраждық және аралық соттар жүйесін нығайту керек», – деді Президент Н.Ә. Назарбаев [5].

Адам құқығының бұзылуы – тек бір мемлекетті ғана емес, күллі әлемді алаңдатып отырған күрделі мәселе. Бұл – азаматтардың өз құқықтарын толығымен жан-жақты білмеуін көрсетеді. Ұлы ойшыл Аристотельдің «Әлемді заң билеуі керек» деген сөзі бар. Олай болса, заң болған жерде азаматтардың қалыпты өмір дағдылары және қоғамдағы тұрақтылық пен бейбіт өмір сақталары сөзсіз.

ҚР-ның Конституциялық Кеңесінің 2003 жылғы 31 желтоқсандағы «Қазақстан Республикасының Конституциясының 16 және 81-баптарын ресми талқылау туралы №13 Қаулысына сәйкес сотпен қамауға алуды және тұтқындауды санкциялау, лауазымды адамдардың құқыққа қайшы әрекеттеріне, Конституцияның 76-бабының 2-бөлігінен туындайтын мемлекеттік органдардың заңсыз актілеріне қылмыстық іс жүргізудің қатысушыларының шағымдарын (наразылықтарын) қарауы қылмыстық іс жүргізуде адам және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын сотпен қорғаудың құралы болып табылады. Соттың

көрсетілген өкілеттіктері Конституциялық Кеңестің 1999 жылғы 29 наурыздағы Конституцияның 76-бабының 2-бөлігін талқылауға қатысты «сотқа заң негізінде адам және азаматтың кейбір конституциялық құқықтарын шектеуді болдырушы шешімдер, үкімдер және басқа да қаулылар шығаруға, лауазымды адамдардың құқықсыз әрекеттеріне шағымдарды қарауға, Конституцияда және Республиканың заңдарында бекітілген жағдайларда мемлекеттік органдардың заңсыз актілерін жоюға құқық берілген» деп көрсетілген қаулысымен расталады.

Тергеу әрекеттерін, жедел іздестіру шараларын, ұстауды, қамауға алумен тұтқындауды санкциялау Конституциямен бекітілген прокуратураның жедел іздестіру қызметін анықтау және тергеу, сондай-ақ қылмыстық қудалауды прокуратурамен жүзеге асыруда заңдылықты жоғары қадағалаудың бір нысаны болып табылады. Бұлардың жүзеге асырылуы кезінде де, біздің ойымызша, тәуелсіз орган ретінде сот тұруы қажет. Осыған байланысты Конституцияда бекітілген адам және азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын шектеуші тергеу әрекеттерінің де, атап айтқанда, тінту; пошта-телеграф жөнелтілімдерін тұтқындау, оларды тексеру мен алу; хабарды жол-жөнекей ұстау; сөйлесулерді тыңдау мен жазудың сотпен санкциялануы шынайы құқықтық мемлекет болудың бір кепілі деп пайымдауға мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Амандықова С.К. Қазақстан Республикасының конституциялық құқығы: оқу құралы. - Астана: «Фолиант», 2001.-33-38 бб.
2. Қазақстан Республикасының Конституциясы (2017 жылдың 10 науырыздағы өзгерістер мен толықтыр бойынша) // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1700000051>
3. Исакова Г.К. Права человека в Республике Казахстан: Учеб.пособие. - Семипалатинск: Издво Семипалат.гос.ун-та., 2001 Ч.2. - 157с.
4. Қазақстан Республикасының Сайлау туралы Конституциялық заңы // <http://adilet.zan.kz/docs/Z950002464>
5. Сапарғалиев Ғ. Қазақстан Республикасының конституциялық құқығы: Академиялық курс./Алматы:Жеті жарғы, 2004. 2-басылымы. -112-113бб
6. Матейкович М.С. Субъективные избирательные права граждан в системе прав и свобод личности//Правоведение. - 2003. - N1. - С. 31-39

УДК 343.915

КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАРДЫҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ БҰЗУҒА БЕЙІМ МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ СЕБЕПТЕРІ

*Құрманғалиев Абзал Серікұлы, І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Құқықтану білім беру бағдарламасының 2 курс магистранты, Талдықорған қ.
Ғылыми жетекшіі: Конысбекова М.Р.
E-mail: makpal_konysbekova@mail.ru*

Мақалада кәмелетке толмағандардың девиантты мінез-құлқына құқық бұзушылық жасаудың негізгі алғышарты ретінде сипаттама беріледі, балалардағы девиантты мінез-құлықтың негізгі себептері көрсетілген, сонымен қатар осы санаттағы девиантты мінез-құлықтың алдын-алуды жетілдірудің кейбір бағыттары көрсетілген.

Тірек сөздер: кәмелетке толмағандар, бақылаусыз қалған балалар, қылмыстылық.

В статье дается характеристика девиантного поведения несовершеннолетних как основной предпосылки к совершению правонарушений, выделены основные причины отклоняющегося поведения у детей, а также обозначены некоторые направления совершенствования профилактики девиантного поведения данной категории.

Ключевые слова: несовершеннолетние, дети без присмотра, преступность.

The article describes the deviant behavior of minors as the main prerequisite for the commission of offenses, highlights the main causes of deviant behavior in children, and also identifies some areas for improving the prevention of deviant behavior in this category.

Key words: minors, unsupervised children, crime.

Қазақстан Республикасы Конституциясының 12-бабына сәйкес адам және азамат өз құқықтары мен бостандықтарын жүзеге асыру барысында басқа адамдардың құқықтары мен еркіндіктерін бұзбауы тиіс [1].

Өскелең ұрпаққа адамгершілікті көзқарастар қалыптастыру, салауатты мінез бен мінез-құлыққа ие жалпы адамзаттық құндылықтар рухында тәрбиелеу мемлекеттің маңызды міндеті болып табылады.

Бүгінгі күні қоғам алдында тұрған әлеуметтік маңызды және өзекті міндеттердің бірі кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтармен қылмыстылықтың өсуін төмендету жолдарын іздестіру, олардың алдын алу тиімділігін арттыру болып табылады.

Кәмелетке толмаған адамдардың қылмыстылығы жалпы қылмыстылықтың аса қауіпті түрі, себебі ол өскелең ұрпақтың келешегіне балта шабатын іс-әрекеттердің бірі. Қылмыстық құқықта ол күні бүгінге дейін өзекті мәселелер қатарында.

Кәмелетке толмаған қылмыскердің жеке басын қалыптастыру шарттарының бірі отбасылық қолайсыздық, теріс отбасылық жағдай болып табылады: отбасында қалыпты адамгершілік ортаның болмауы, ата-анасының немесе туыстарының маскүнемдігі, олардың моральды мінез-құлқы және т. б.

Бүгінгі күні балалардың құқықтарын қорғау саласындағы проблемалық мәселелер артта қалып отыр. Осылайша, бірнеше жыл бойы Қазақстанда қолайсыз отбасылардың көрсеткіші тұрақты. Жыл сайын есепте шамамен 10-12 мың жағдайы нашар отбасы тұр, онда 15 мыңнан астам бала тұрады.

Осылайша, кәмелетке толмағандар қылмысының себептік кешенінде негізгі элементтердің бірі ата-аналардың балаларды тәрбиелеуден жалтаруына, отбасының ыдырауына, оларға қатыгездікпен қараумен байланысты отбасылық қолайсыздықтар болатыны сөзсіз.

Ресми мәліметтерге сүйенсек, Қазақстанда бүгінде 92 мыңнан астам бала қамқорлықсыз қалды, оның тек 30%-ы жетім, ал қалғандары ата-аналары тірі, бірақ ата-ананың құқығынан айырылғандар немесе өздері өз балаларынан бас тартқандар.

Осындай балалардың саны үнемі өсуде. Кәмелетке толмағандармен қатыгез (барлық балалар жарақаттарының 70% астамы отбасылық-тұрмыстық сипаттағы) қарым-қатынас көріністерінің өсуі байқалады. Алдымен ала есептеу нәтижесі зорлық-зомбылық әрбір төртінші отбасында кездесетінін көрсетеді. Қатыгез қарым-қатынастан сақтану үшін көптеген балалар жанұясынан, балалар үйлері мен интернаттан кетеді, ал осы балалардың 10%-ы осындай қарым-қатынастың нәтижесі өлім болып табылады. Суицид жағдайлары жиі кездеседі [2].

Отбасы өміріне зорлық-зомбылықтың енуі нәтижесінде отбасылық тәрбиелеу мүмкіндігі азаяды, балалардың қадағалаусыздығы мен панасыздығы пайда болады; балалар маскүнемдікке, нашақорлыққа, жезөкшелікке тартылады. Қараусыз қалған балалар, әдетте, қаңғыбастықпен, қайыршылықпен және ұсақ ұрлықпен айналысады. Жиі олар әртүрлі қылмыстардың, соның ішінде жыныстық қылмыстардың құрбаны болады.

Жалпы, отбасындағы жағдайдың шиеленісуі ең алдымен балаға кері әсерін тигізеді: баланың мектептегі үлгерімі төмендейді, бала ата-аналарға емес, отбасынан тыс, далада құрылған референттік топтарға еліктейді, оларды үлгі тұтады, сол топтар балаға ата-аналарға қарағанда беделді болып көрінеді.

Нәтижесінде жеке тұлғаның қалыптасуында бұзушылықтар орын алып, бұл өз кезегінде кәмелетке толмағанды құқық бұзушылыққа алып келуі, кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі бөлімдердің және жасөспірімдер қылмысының алдын алуға жауап беретін басқа да органдардың араласуына негіз болуы ықтимал [4].

Кәмелетке толмағандар қылмысының маңызды себебі халықтың кедей жіктерінің әлеуметтік-экономикалық жағдайының нашарлауы болды. Елдің барлық халқы тұрмысы нашар деп айтуға болмайды, себебі бұл олай емес. Бірақ кедейлер мен байлардың арасындағы алшақтық айтарлықтай ұлғайды, халықтың кедей жіктерінің жағдайы жиі өтімсіз болады, бұл кәмелетке толмағандардың қылмыстылығына ең теріс әсер етеді.

Кәмелетке толмағанды қылмыстық әрекетке тартуға ықпал ететін келесі фактордың бірі - оның тұлғалық ерекшеліктері. Көбінесе кәмелетке толмағандардың ата-аналары баланың мінез-құлқының ерекшеліктеріне, оның темпераментіне дұрыс әсер етпейді, бұл әрине, оның жеке тұлға ретінде қалыптасуында өз ізін қалдырады.

Кейбір ата-аналар баласының қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін ғана жағдай жасауға тырысады. Ата-ананың мұндай қадамы баланың бойында масылдықты, жатып ішер арамтамақтықты қалыптастырады. Енді бір ата-ана баланы киімге құмар қылып өсірсе, ал үшінші бір ата-ана баласының алдында қалай ұрлағанын немесе қоғам мүлкін қандай жолмен жымқыру жолын, істеген істерін «жайып» салады. Мұндай әрекеттер ата-ананың өз баласының алдында беделінің жоғалуына, баланың ойында құқық бұзушылық әрекеттерді туындатуға әкелуі мүмкін.

Кәмелетке толмағандар қылмыстылығына себеп болатын тағы бір жағдай - қоршаған ортасы. Мұнда әсіресе бейресми ортаның әсері көп. Мектептен тыс уақытта көптеген оқушылар ата-анасының қарауынсыз болғандықтан, бақылаусыз өмір кешеді. Бұндай баланың мектептегі сабаққа бармауы, немқұрайлылығы осы бақылаусыздықтан шығады десек, артық айтқандық емес. Ондай балалар көбінесе сыныпта «қиын» балаға, тәрбиеленуі қиындық туғызатын балаға айналады.

Бақылаусыз қалған балалар өздері тұратын жерлердегі кіші топтарға бірігеді, ал ол топтардың қандай іспен айналысатыны белгілі. Ата-аналардың басым көпшілігі сабақтан бос уақытта баласының немен шұғылданып жүргенін, достарының кім екенін, достарының қандай пайдалы іспен айналысатынын білуге ниет етпейді. Осыдан барып, баланың, ата-ана бақылауынсыз тыс қалғанына сенімі артып, құқық бұзушылыққа оңай қадам жасайды.

Отбасында тәрбиенің жеткіліксіздігі кей ата-аналардың кінәсінен емес, қайта отбасы жағдайының әртүрлі сәттерінің әсер ету жиынтығына байланысты болып келеді: ол отбасы мүшелерінің санында, мәдени-әлеуметтік және материалдық жағдай, отбасы мүшелерінің арасындағы қарым-қатынастан бастау алады. Бұлай болудың себептеріне мыналар жатады: олтолық емес отбасылар, төмен материалдық деңгей, көп балалы отбасылар [3].

Ал қолайсыз отбасында тәрбиеленіп өскен баланың бұзақы болу мүмкіндіктерінің жоғары болуы соншалықты, сондай отбасыдан шыққан кәмелетке толмаған баланың қоғамға қарсы немесе аморальды бағдар ала алмай, болмаса қылмыстық жолына түспеуі сирек кездесетін жағдайлар [6].

Баланың әлеуметтенуі мен дамуы үшін қолайлы жағдай жасауға уақыт пен қаражаттың жетіспеуі, тәжірибе немесе қажетті білімнің болмауы девиантты мінез-құлықты дамытуға және бекітуге ықпал етуі мүмкін. Толық емес отбасылардағы әлеуметтік орта ең күрделі болып табылады.

Жалпы кәмелет жасқа толмаған қылмыскер – ол қоғамға қарсы мінез-құлқы, әдеттері қалыптасқан тұлға. Ендеше, кездейсоқ қылмыс жасайтын кәмелетке тұлғалар өте аз.

Қалған кәмелетке толмағандарға келесідей жағдайлар тән болып келеді.

- мас күйінде жүру, яғни алкоголь, есірткі заттарына құмар болу;
- қоғамдық мүліктерге зақым келтіру, азаматтарға себепсіз тиісу, яғни мінез-құлықтық қабылданған жалпы нормаларын ақтамау;
- тұрақты түрде өз үйінен қашып шығу, қаңғыбастық;
- қатыгездік, дөрекілік, зорлық-зомбылық жасауға деген мінез-құлықтың пайда болуы;
- әлсіз адамдардан жазасыз тартып алу әдеттері т.б. жатады [2].

Көп жағдайларда кәмелет жасқа толмағандардың құқық бұзушылықтары кәмелетке толмағандар арасындағы ұйымдастыру және тәрбиелік жұмыстың кемшілігімен

түсіндіріледі. Оларға ең бірінші қатарда мыналар жатады: білім беру органдарының жалпыға міндетті білім беру туралы заңның орындалуын қамтамасыз ету бойынша жұмысындағы кемшілік; кәмелетке толмағандар істері бойынша комиссияның ескерту жұмыстарындағы кемшілік; прокурорлық қадағалау, қылмыстық тергеу, полиция органдарының жұмыстарындағы кемшілік, мектептегі және жұмыс орнындағы тәрбиелік жұмысты ұйымдастырудағы және бос уақытты ұйымдастырудағы кемшілік; тәрбиенің жоқтығы, сондай-ақ қолайсыз жағдайларда жүрген балалар мен кәмелетке толмағандарды орналастыру бойынша шұғыл шаралардың жоқтығы т.с.с. [4].

Кәмелетке толмағандардың өмір тәжірибесінің жеткіліксіздігі, олардың дамуының тәрбиелеуі мен дұрыс жағдайының жеткіліксіздігі, олардың көбінде батылдық, достық туралы бұрмаланған, қате ойды қалыптастырады. Кәмелет жасқа толмағандардың көбісі батылдықты - ештеңеден қорықпау қабілеті деп, қауіпті істерге бару деп түсінеді. Шешімділікті олар ойланбай, пікірге салмай әрекет ету деп біледі. Тәуелсіз болу деген олардың ойынша – ешкімнен ақыл сұрамай, ойланбастан барлығын өзі шешу деп ойлайды.

Кәмелетке толмағандардың қылмыстылығы – бұл кәмелетке толмаған тұлғалар Қазақстан Республикасының аумағында жасаған қылмыстар жиынтығы. Кәмелетке толмағандардың құқық бұзушылықтары қазіргі заманның аса маңызды криминалды мәселелерінің бірі болып табылады. Кәмелетке толмағандар қылмыстылығының негізгі себептері: отбасындағы қолайсыз тәрбиелеу факторы, құқыққа қарсы өмір сүру жағдайы, ата-аналарында түрлі жүйке-психикалық аурулардың болуы, ішімдік, нашақорлық, кәмелетке толмағандардың бос уақытты тиімсіз өткізуі, криминогенді ортаның кері әсері болып табылады.

Сонымен қатар, балалардың мінез-құлқына ата-аналардың формальды бақылауының әлсіреуі ғана емес, отбасының қалыптасқан микроклиматы, ата-аналарға өзінің тәрбие функцияларына қатысты елеулі ақаулар, балалардың әлеуметтік жауапсыздығы, олардың тағдырына немқұрайлығы немесе балалар үшін де осы функцияларды толыққанды орындаудың мүмкін еместігі туралы болып отыр.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. ҚР Конституциясы. Конституция 1995 жылы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданды // «Әділет» ҚР нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі. <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000>
2. ҚР Қылмыстық кодексі 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V ҚРЗ. <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226>
3. Құлжақәева Р. Б. Кәмелетке толмағандар қылмыстылығы және оның алдын алу: оқу құралы / Р.Б. Құлжақәева, М.А. Қызылов, С.Қ. Алтайбаев; ҚР ішкі істер м-гі, Б.Бейсенов атын. Қарағанды акад. - Қарағанды: ҚР ІІМ Б. Бейсенов атын. Қарағанды акад., 2014. – 86 б.
4. «Кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтардың профилактикасы мен балалардың қадағалаусыз және панасыз қалуының алдын алу туралы» 2004 жылғы 9 шілдедегі №591 ҚР Заңы// «Әділет» ҚР нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі. http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z040000591_
5. «ҚР-дағы баланың құқықтары туралы» 2002 жылғы 8 тамыздағы №345 ҚР Заңы <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z020000345>

УДК 343.915

КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАР МЕН ЖАСӨСПІРІМДЕР АРАСЫНДАҒЫ ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТЫҢ АЛДЫН АЛУ

Құрманғалиев Абзал Серікұлы, I. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Құқықтану білім беру бағдарламасының 2 курс магистранты, Талдықорған қ.

Ғылыми жетекші: Конысбекова М.Р.

E-mail: makpal_konysbekova@mail.ru

Мақала кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтың алдын алуға арналған. Кәмелетке толмағандар арасындағы қылмыстың алдын алу және жолын кесу, жасөспірімдердің қылмыстық мінез-құлқының пайда болу себептерін анықтау және жою бойынша жұмыстар кешенін жүргізу мәселелерін шешуге ізгілікті тәсілді іздеу және белгілеу мәселелері қаралды.

Тірек сөздер: кәмелетке толмағандар, криминогендік факторлар, қылмыстылық.

Статья посвящена профилактике правонарушений среди несовершеннолетних. Рассмотрены проблемы поиска и установления гуманного подхода к решению вопросов предупреждения и пресечения преступности среди несовершеннолетних, проведения комплекса работ по выявлению и устранению причин возникновения криминального поведения подростков.

Ключевые слова: несовершеннолетние, криминогенные факторы, преступность.

The article is devoted to the prevention of offenses among minors. The problems of finding and establishing a humane approach to solving issues of prevention and suppression of juvenile delinquency, carrying out a complex of works to identify and eliminate the causes of criminal behavior of adolescents are considered.

Key words: minors, criminogenic factors, criminality.

Кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтың алдын-алу жалпы қылмыстың алдын-алудың негізгі қағидаттарына негізделген. Алайда, кәмелетке толмағандар жасаған қылмыстардың алдын-алу кезінде олардың басқа жас санаттарындағы адамдардан айырмашылығына байланысты белгілері, сондай-ақ олар жасаған қылмыстардың ерекшелігі де бар.

Криминогендік факторларды бейтараптандыруға, әлсіретуге, жоюға, сондай-ақ қылмыс жасаған немесе жасауы мүмкін адамдарды түзетуге бағытталған шаралар қылмыстың арнайы-криминологиялық алдын алуды құрайды. Қылмыстың алдын алудың арнайы-криминологиялық шараларын мемлекеттік органдар, қоғамдық және жеке ұйымдар (бірлестіктер), басқа ұйымдар мен азаматтар жүзеге асыруға тиіс. Олардың қылмыспен күреске арналған мақсаттылығы мен мақсаттылығы бұл шараларды жалпы әлеуметтік қылмыстың алдын алу шараларынан ажыратады. Қылмыстың алдын алу шаралары өзара шартты және өзара байланысты екенін атап өту қажет.

Бұл ретте, ерте алдын алу шараларына жасөспірімдердің жеке басы мен мінез-құлқына теріс әсер ететін факторлардың әсерін алдын алуға, алдын ала ескертуге, ықтимал теріс әсерлердің көздерін жоюға, әлеуметтік процестердің теріс салдарларын өтеуге бағытталған шаралар жатады. Мысалы, тәрбие жағынан қолайсыз отбасыларды анықтау, отбасылық тәрбиенің кемшіліктерін өтеу, кәмелетке толмағандарды тұрмыстық, еңбекке орналастыруға көмек көрсету, бос уақытты тиімді жұмыспен қамтамасыз ету.

Арнайы-криминологиялық шаралардың әсері, егер олар жалпы әлеуметтік шаралармен толықтырылатын және керісінше жағдайда тиімді ағдайда балалардың қараусыздығы мен кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтың алдын алуды жақсартудың негізгі бағыттары:

профилактикалық практиканы ізгілендіру, жазалау және мәжбүрлеу шараларынан қорғаныс шараларының таралуы;

білім беру, профилактикалық және қорғаныс қызметіндегі кәсібилендіру, балалар мен жасөспірімдердің девиантты мінез-құлқын түзету, отбасылық және қоғамдық тәрбие жағдайларын жақсарту бойынша практикалық жұмысқа мамандандырылған әлеуметтік қызметкерлердің, әлеуметтік педагогтардың, психологтардың арнайы құрамын даярлау;

медициналық және психологиялық көмек пен қолдаудың балалар мен жасөспірімдердің девиантты мінез-құлқын түзетудегі рөлін күшейту, әлеуметтік және психикалық дамымаудың әртүрлі нысандары бар кәмелетке толмағандарды оңалту;

отбасын балалар мен жасөспірімдерді әлеуметтендірудің, әлеуметтік, құқықтық, әлеуметтік-педагогикалық және медициналық-психологиялық көмектің әлеуметтік шараларын жүзеге асырудың жетекші институты ретінде тану;

отбасына, әсіресе әлеуметтік қауіп тобындағы отбасыларға;

мемлекеттік әлеуметтік қызметтер, құқық қорғау органдары, қоғамдық бірлестіктер арасындағы білім беру және профилактикалық құзіреттіліктің қатаң айырмашылығы, олардың өзара әрекеттесуі және мемлекеттік жастар саясатын іске асыруға барынша қатысу.

Кәмелетке толмағандар құқық бұзушылығының алдын алуды тікелей, не жанама көздейтін құқықтық актілердің көп болуы қоғамдық қатынастардың кез келген саласында кәмелетке толмағандар тұлғасының дамуын қамтамасыз ететін қолдау жүйесінің даму бағытын айқындайды. Әсіресе бұл қауіпті жағдайда тұрған және ерекше қорғау мен қолдауға мұқтаж жас өспірімдерге қажет. Отбасындағы тұрақтылық пен береке болмаса, осыған байланысты қоғам тарапынан көмек көрсету әрекеттері сәтсіз болған жағдайда тіршілік етудің балама орындарын пайдалану мүмкіндігін қарастыру қажет екендігі белгілі. Яғни, балаларды тұрақты әрі берекелі отбасы жағдайына мейлінше жақындатылған мекемелерде тәрбиелеу болып табылады. Баланың келешегіне кері әсер ететін жағдайларды айтпағанда, олардың ата-анасынан айыруға жол бермейтін және оны іске асыру қажеттілігі тууы мүмкін.

Кәмелетке толмағандардың қылмыстылығын алдын алуға көптеген субъектілер қатысады. Олар кәмелетке толмағандарға арналған комиссияны және олардың құқықтарын қорғауды қоса алғанда, жалпыға ортақ мақсаттар мен міндеттердің біртұтас жүйесін білдіреді; халықты әлеуметтік қорғау, білім беру, денсаулық сақтау саласындағы басқару органдары; қамқоршылық, жастар ісі, жұмыспен қамту, ішкі істер органдары [1, 82].

Сонымен қатар, қазіргі уақытта әлеуметтік қызмет көрсету мекемелері құрылуда, олардың құрамына отбасылар мен балаларға әлеуметтік көмек көрсетудің аумақтық орталықтары, халыққа психологиялық-педагогикалық көмек орталықтары, шұғыл психологиялық көмек орталықтары және т.б. кіреді. басқалары әртүрлі меншік нысандарындағы кәсіпорындарда қалыптасады; басқалары мемлекеттік субсидиялар, қайырымдылық ұйымдары және Қазақстан мен шетел азаматтары мен коммерциялық құрылымдардың садақалары есебінен қаржыландырылады.

Кәмелетке толмағандар арасындағы қылмыстың арнайы алдын-алу функциялары, алдын-алу шараларын қолдану ерекшеліктері және олардың көлемі бойынша бір-бірінен ерекшеленетін көптеген субъектілерді қамтиды. Осыған байланысты арнайы ескертудің мамандандырылмаған және мамандандырылған тақырыптарын бөліп алу әдеттегі болып табылады.

Мамандандырылған субъектілердің мақсаты - қылмыспен, оның ішінде кәмелетке толмағандармен күресу. Профилактикалық жұмыста басты рөлді мемлекеттік органдар атқарады: прокуратура және ішкі істер органдары.

Кәмелетке толмағандар арасындағы қылмыстың арнайы алдын-алу жүйесінде осы жұмыстың басым бөлігін жүзеге асыратын және қылмыс жасаған кәмелетке толмағандарды түзету мен қайта тәрбиелеумен тікелей айналысатын ішкі істер органдарына ерекше орын беріледі. Сонымен қатар, ішкі істер органдарының профилактикалық қызметі оған басқа субъектілерді міндетті түрде қосуды көздейді.

Ішкі істер органдары кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтың алдын алуға жалпы және жеке деңгейде қатысады. Жұмыс негізінен келесі бағыттар бойынша жүргізіледі:

- 1) кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтың себептері мен жағдайларына байланысты жағымсыз әлеуметтік факторлардың әсерін шектеу;
- 2) қылмыстың осы түріне ықпал ететін себептер мен жағдайларға әсер ету;
- 3) қылмыс жасалуы мүмкін кәмелетке толмағандарға тікелей әсер ету;
- 4) қоғамға бағдарланған, қылмыс жасауға немесе оны жасауға қабілетті, алдын-алу іс-әрекетіне жататын кәмелетке толмаған адам ұшырайтын топтарға әсер ету.

Осы бағыттарды ескере отырып ұйымдастырылған профилактикалық іс-шаралар қылмыс жасауға бейім кәмелетке толмағандарға, олардың қоршаған ортасына және олар табылған әлеуметтік жағдайларға алдын-алудың жан-жақты әсерін қамтамасыз етуі керек.

Кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтың алдын алу процесінде ішкі істер органдары өздерінің күш-жігерлерін қылмыстардың себептерін, жағдайларын анықтауға, сондай-ақ оларды жоюға, шектеуге және залалсыздандыруға бағыттауы керек. Осы мақсатта ішкі істер органдары алдын алу іс-шараларына қатысатын мемлекеттік, қоғамдық және басқа ұйымдар мен мекемелермен өзара іс-қимыл жасайды, кешенді операциялар, рейдтер, мақсатты тексерулер және басқа да іс-шаралар өткізеді.

Кәмелетке толмаған адамның жеке басына алдын-алу әсері бірінші кезекте маңызды, яғни жеке профилактика [2, 48.].

Кәмелетке толмағандарға қатысты профилактикалық іс-шаралар екі жағдайда жүргізіледі: жағымсыз құбылыстар эмбриональды күйде болған кезде және мұндай құбылыстар әлі болмаған кезде, бірақ олардың пайда болу мүмкіндігі бар. Сондықтан мәселенің шешімі дер кезінде «диагноз» қою, осы құбылыстардың болуы. Бұл практикалық тұрғыдан маңызды, өйткені ол сізге тиісті профилактикалық шараларды, оның ішінде медициналық шараларды: психикадағы ауытқулары бар балаларды анықтауға, олардың даму болжамын анықтауға және қалыпты емес даму қабаттарын бейтараптандыру мен жұмсарту бойынша шаралар қабылдауға мүмкіндік береді.

Жеке алдын-алу шаралары кәмелетке толмаған құқық бұзушының жеке басына да, оның айналасына да әсер етуі керек. Мұндай әсер қылмыс жасауға қабілетті кәмелетке толмағандарды мұқият зерделеуге негізделген; қойылған мақсаттарға қол жеткізуге болатын негізгі шаралар мен шараларды айқындау; жеке профилактикалық эффектілерді ұйымдастырудың, бақылаудың және анықтаудың ұтымды әдістерін жасау.

Кәмелетке толмағандар жасаған қылмыстардың жеке алдын-алу мақсаты - жасөспірімді түзету және қайта тәрбиелеу немесе оның криминогендік бағытының өзгеруі. Бұл мақсат келесі әрекеттерден тұратын жеке профилактиканың мазмұнын анықтайды:

кәмелетке толмағандарды, мінез-құлықты, көзқарастарды, қылмыс жасау мүмкіндігін көрсететін әрекеттер себептерін анықтау;

осы жасөспірімдердің жеке басын зерттеу; оларға жағымсыз әсер ету көздерін анықтау және жою;

қылмыстық ниетті жүзеге асырудың алдын алу үшін қолайлы жағдай жасау мүмкіндіктерін зерттеу;

мұндай кәмелетке толмағандардың мінез-құлқын және олардың өмір салтын бақылау; нәтижелерге мерзімді талдау және жұмысқа тиісті түзетулер енгізу [3, 54].

Қылмыстық әрекеттердің жеке алдын-алу белгілі бір жағдайларда қылмыстық мінез-құлықты анықтай алатын кәмелетке толмаған тұлғаның барлық жағымсыз қасиеттерін егжей-тегжейлі зерделеу қажеттілігін туындатады. Сондай-ақ, кәмелетке толмағанның денсаулығының жай-күйінде ауытқулардың болуы немесе болмауы, оның психикалық жетілмегендігін білдіретін белгілер туралы білу керек. Бұл мәселелерді психологиялық-педагогикалық орталықтардағы кәмелетке толмаған құқық бұзушының жеке басын психологиялық-педагогикалық диагностикада толық шешуге болады.

Сонымен бірге, қылмыс жасауға бейім кәмелетке толмағандардың жеке басын психологиялық-педагогикалық диагностикалау қамтамасыз етіледі, полиция қызметкерлеріне олармен профилактикалық жұмыстар жүргізу бойынша нақты ұсыныстар беріледі.

Кәмелетке толмағандардың сана-сезімі, сезімдері мен ерік-жігеріне қылмыс жасауға қабілетті әр түрлі әдістер мен әдістерді екі жолмен қолдануға болады: тікелей немесе алдын-алу қызметіне қатысатын басқа адамдар.

Кәмелетке толмағандарға жеке ықпал ету әдістері мен әдістерін қолданудың негізгі ұйымдық-тактикалық нысандары - ішкі істер органдарының қызметкерлері жүргізетін әңгімелер, оларды еңбек, әлеуметтік, спорттық, мәдени және басқа сипаттағы әлеуметтік пайдалы кәсіптерге тарту.

Кәмелетке толмағандарға қарсы профилактиканың тиімділігі көп жағдайда қылмыстарды топтарда кәмелетке толмағандар жасайтындығына байланысты. Бұл үшін алдын-алу, жоғары кәсібилік, терең әлеуметтік-психологиялық, психологиялық, педагогикалық және құқықтық білім, ұйымдастырушылық қабілет, табандылық қажет. Алдын алудың сәттілігі егер тәжірибешілер өз күштерін топты құртуға немесе жоюға емес, осы топтардың пайда болу себептері мен жағдайларын жоюға жұмсаған жағдайда алады.

Осыған байланысты жасөспірімдер арасындағы заңға қайшы мінез-құлықтың алдын алудың неғұрлым тиімді шарасы девиантты мінез-құлқымен ерекшеленетін кәмелетке толмағандарды, әсіресе қоғамға қарсы бағдарланған жасөспірімдер топтарының басшыларын дер кезінде анықтауға және олардың айналадағы адамдарға теріс ықпал жасауына жол бермеу амалдарын қолдану болып табылады. Тәжірибе көрсетіп отырғандай, осындай жасөспірімдерді арнайы оқу-тәрбие мекемелеріне орналастыру мүмкіндігі болғанда бұл жұмыстың пәрменділігі артады. Осының өзі құқық бұзушылықтың қайталануын болдырмауға, сондай-ақ оларды ересек адамдардың тарапынан болатын теріс әсерден оқшаулауға мүмкіндік береді.

Кез-келген қызмет түрі сияқты, кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтың алдын-алу белгілі бір жүйелілікті талап етеді. Тәжірибе әдетте келесі жолмен жүреді: құқық бұзушылар тобын анықтау, топтың криминологиялық диагностикасы, топтар мен олардың қатысушыларын тіркеу. Топқа тұтастай ықпал ету үшін, сондай-ақ оның әрбір қатысушысы кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтың алдын алу үшін түрлі әдістер қолданылады. Осы әдістердің ішінде: топты оқшаулау; топты тарату; топтың бағытын өзгерту.

Кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтың алдын-алу процесінде олардың отбасыларына әсер ету қажет, өйткені көптеген жағдайларда жасөспірімнің қоғамға қарсы мінез-құлқы отбасылық проблемалармен байланысты. Кәмелетке толмаған баланың қылмыс жасауға қабілетті отбасында алдын-алу жұмыстарын сәтті жүргізу үшін мұндай жанұяны барлық жағынан зерделеу қажет. Сонымен қатар, психология және психиатрия саласындағы мамандар әзірлеген әдістерді игеру, білімнің басқа салаларындағы ақпаратты және ішкі профилактикалық жұмыста ішкі істер органдарының тәжірибесін пайдалану маңызды [4]

Кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтың алдын алу үшін жасөспірімдерді қылмыстық әрекетке қатыстыратын ересектерді анықтау үлкен маңызға ие. Мұндай анықтаудың уақтылы болуы жақындағы қылмыстың алдын алуға немесе қылмыстық әрекетті тоқтатуға мүмкіндік береді. Қылмыстық істі уақтылы қозғау, қылмыстың тез және толық ашылуы, қылмыскерлердің ашылуы, сондай-ақ алдын алу шараларын дұрыс қолдану да кәмелетке толмағандар арасындағы қылмыстың алдын алуға тікелей байланысты.

Қорытындылай келе, кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтар мен қылмыстардың едәуір таралуы оның алдын алу үшін батыл, жігерлі және мақсатты шараларды қажет ететінін атап өтеміз. Міндет, ең алдымен, кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықты азайту, кәмелетке толмағандардың құқық бұзушылықтарының басқа жасөспірімдерге тигізетін зиянды әсерін болдырмау және ересек адамдардың қайталанатын құқық бұзушыларының қатарын толықтыру.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Айтимов Б.Ж., Нұрбек.Д.Т., Конысбекова М.Р., Баженова М.Д.. Криминологияға кіріспе: Оқу құралы/-Талдықорған:І.Жансүгіров атынағы Жетісу университеті, 2021.-276б.
2. Кәмелетке толмағандардың қылмыстық жауаптылығы // «Заңгер» Вестник права РК №8 (205) 2018. - 48-50 бб.
3. Джексенова, Н.А. Кәмелетке толмағандардың құқық бұзуға бейім мінез-құлқы жғне оның алдын алу мәселелері: Магистрлік диссертация. Мамандығы: 6М030100 Құқықтану. - Талдықорған, 2016. - 100б.
4. Алексеев А.И., Герасимов С.И., Сухарев А.Я. Криминологическая профилактика: теория, опыт, проблемы. // Монография: Москва, 2001. - 196с.

ӘОЖ 343.1

СОТ ӨНДІРІСІНДЕ МҮЛІККЕ ТЫЙЫМ САЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ: ҚАНДАЙ ЖАҒДАЙЛАРДА САЛЫНАДЫ

Құрметжан А.Н. 1-курс магистранты
І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.
E-mail: Akylbekkurmetjan@mail.ru

Мақалада қылмыстық сот ісін жүргізуде мүлікке тыйым салуға байланысты мәселелер қарастырылады. Автор мүлікке тыйым салудың заңды мәнін талдайды және бұл тергеу әрекеті емес, алдын алу және қамтамасыз ету сипатына ие процедуралық мәжбүрлеу шарасы деген қорытындыға келеді.

Түйінді сөздер: мүлікке тыйым салу, мәжбүрлеу шарасы, қылмыстық іс жүргізу, алды алу.

В статье рассматриваются вопросы, связанные с наложением ареста на имущество в уголовном судопроизводстве. Автор анализирует правовую сущность наложения ареста на имущество и приходит к выводу, что это мера процессуального принуждения, которая имеет предупредительный и обеспечительный характер, а не является следственным действием.

Ключевые слова: арест на имущество, мера принуждения, уголовный процесс, предупреждение.

The article discusses issues related to the seizure of property in the corner court of the work. The author analyzes the legal need of the state to seize property and comes to the conclusion that this is a measure of procedural coercion, which has a presumptive and presumptive nature, and is not the next action.

Keywords: seizure of property, coercive measure, criminal procedure, warning.

Мүлікке тыйым салу – белгілі бір жағдайлар үшін біздің еліміздің заңнамасымен көзделген жағымсыз, бірақ сонымен қатар қажетті шара. Мүлікке тыйым салу ауыртпалық, атап айтқанда шектеу болып табылады, ол сіздің еркіңізден тыс заң негізінде болады. Тыйым салу сіздің мүлікке иелігіңізді, пайдалануыңызды немесе басқаруыңызды шектейді. Басқаша айтқанда, мүлікке тыйым салу – мүлікпен кез келген мәмілелердің жасалуына тыйым салу. Тыйымды сот, сот орындаушысы, тергеу органы, алдын ала тергеу органы, ал кейде Қаржы министрлігінің салық комитеті сала алады (салық қарызы өтелмеген жағдайларда). Тыйым салынған мүлікті сақтау тапсырылған оның иесі оның сақталуын қамтамасыз етуге міндетті. Тыйым салынған мүлікпен мәмілелер тек тыйым салыну тоқтатылған күннен бастап қана мүмкін болады.

Егер мысалы, сізге мүлік үлесі ғана тиісті болса (пәтердегі, машинадағы және т.б. үлес), онда тыйым салу тек сіздің бөлігіңізге ғана қолданылатын болады. Бұл жағдайда тыйым салу мүлікпен басқа қатысушылардың мәмілелер жасасу мүмкіндігінен айырады, демек мүлікке тыйым салу алынғанға дейін мүлікті сату немесе бөлу де мүмкін емес деген сөз.

Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодекстің 161-бабына сәйкес азаматтық талапкер немесе прокурор ұсынған азаматтық талапты қамтамасыз етуге тыйым салынған мүліктің құны талаптың құнынан аспауға тиіс [1].

Тыйым салу бірінші қажеттілік заттары болып табылатын мүлікке, сондай-ақ тізімі Қазақстан Республикасының заңнамамен анықталатын өзге де заттарға салынуы мүмкін емес.

Егер басқа тұлғалардағы мүлік күдіктінің, айыпталушының қылмыстық әрекеттері нәтижесінде алынған не қылмыстық құқық бұзушылық жасау құралы ретінде немесе экстремизмді, терроризмді, ұйымдасқан топты, заңсыз әскери құралымды, қылмыстық қоғамдастықты қаржыландыру үшін пайдаланылған не пайдаланылуға арналған деп пайымдауға жеткілікті негіздер болса, ол мүлікке тыйым салынуы мүмкін.

Мүлікке билік етуге уақытша шектеу, мүлікпен мәмілелер және өзге де операциялар жасауға шектеулер белгілеуге, мемлекеттік бюджеттен және (немесе) Мемлекеттік әлеуметтік сақтандыру қорынан төленетін жәрдемақылар мен әлеуметтік төлемдерді, тұрғын үй төлемдерін, тұрғын үй жағдайларын жақсарту және (немесе) емделуге ақы төлеу мақсатында бірыңғай жинақтаушы зейнетақы қорынан төленетін біржолғы зейнетақы төлемдерін есепке жатқызуға арналған банктік шоттардағы ақшаға және (немесе) электрондық ақшаның электрондық әмияндарындағы электрондық ақшаға, әлеуметтік медициналық сақтандыру қорының банктік шоттардағы активтеріне, тұрғын үй төлемдерін пайдалану есебінен жинақталған тұрғын үй құрылысы жинақ ақшасы түріндегі тұрғын үй құрылысы жинақ банкеріндегі банктік шоттардағы ақшаға, кондоминиум объектісінің ортақ мүлкіне күрделі жөндеу жүргізу мақсатында жасалатын шарттар бойынша міндеттемелердің орындалмауы туралы істер бойынша сот шешімдері негізінде өндіріп алуларды қоспағанда, кондоминиум объектісінің ортақ мүлкін күрделі жөндеуге арналған жинақтар түріндегі екінші деңгейдегі банкердегі банктік шоттардағы ақшаға, нотариус депозиті шарттарында енгізілген, "Мемлекеттік білім беру жинақтау жүйесі туралы" Қазақстан Республикасының Заңына сәйкес жасалған білім беру жинақтау салымы туралы шарт бойынша банктік шоттардағы ақшаға, уәкілетті мемлекеттік орган лицензиядан айырған және (немесе) мәжбүрлеп тарату (қызметін мәжбүрлеп тоқтату) процесінде тұрған банкердің, сақтандыру (қайта сақтандыру) ұйымдарының, ерікті жинақтаушы зейнетақы қорларының, Қазақстан Республикасы бейрезидент-банкері филиалдарының, Қазақстан Республикасы бейрезидент-сақтандыру (қайта сақтандыру) ұйымдары филиалдарының ақшасына, жеке сот орындаушысының өндіріп алушылардың пайдасына өндіріп алынған сомаларды сақтауға арналған ағымдағы шотындағы ақшаға тыйым салуға жол берілмейді.

ҚДЖК-нің көрсетілген бабының жетінші бөлігі екінші абзацының ережесі лицензиясының қолданылуы тоқтатыла тұрған немесе тоқтатылған не лицензиясынан айырылған өндіріп алушылардың, жеке сот орындаушысының пайдасына өндіріп алынған сомаларды сақтауға арналған көрсетілген ағымдағы шот бойынша шығыс операцияларын тоқтата тұру бойынша атқарушылық құжаттардың орындалуын қамтамасыз ету саласындағы уәкілетті орган, оның аумақтық органдары салатын шектеулерге қолданылмайды.

Тәркілеуге сотталушының және оның отбасына (оның асырауында болатын адамдар) қажетті және оған меншік құқығында тиісті немесе ортақ меншіктегі оны үлестері болып табылатын заттар мен мүліктердің түрлері жатпайды:

Егер сотталған және оның отбасы онда тұрақты тұратын болса, тұрғын үй, пәтер немесе оның жекелеген бөліктері.

Тәркілеуге жатпайтын үй және шаруашылық құрылыстары орналасқан жер учаскелері, сондай-ақ жеке қосалқы шаруашылығын жүргізуге қажетті жер учаскелері.

Негізгі шаруашылығы ауыл шаруашылығы болып табылатын тұлғаларда, - оның отбасының қажеттіліктерін қанағаттандыру, сондай-ақ мал жемі үшін қажетті сандағы шаруашылық құрылыстары және үй жануарлары.

Ауыл шаруашылық дақылдарын кезекті етуге қажетті тұқымдар.

Үй жағдайындағы заттар, керек-жарақтар, киімдер.

Киім, аяқ киім, төсек-орын, төсек жабдықтары, пайдалануда болатын ас үй және асхана керек-жарақтары. Ішік және басқа да құнды киімдер, ас үй сервиздері, бағалы металдардан жасалған заттар, сондай-ақ көркем құндылығы бар заттар тәркіленуі мүмкін.

Сотталған және оның отбасының мүшелері үшін қажетті ең аз жиһаз.

Барлық балалар заттары.

Егер негізгі жұмысы ауыл шаруашылығы болып табылса, келесі егінге дейін сотталғанға және оның отбасына қажетті сандағы тағам өнімдері, ал қалған жағдайларда – Қазақстан Республикасының Үкіметі белгілеген мөлшердегі жалпы сомаға ақша және тамақ өнімдері.

Тамақ дайындауға және отбасының тұрғын жайын жылытуға арналған отын.

Сотталушы сот үкімімен тиісті қызметпен айналысу құқығынан айрылғанда немесе инвентарды ол қылмыс жасау үшін қолданған жағдайларды қоспағанда, сотталғанның кәсіби айналысуына жалғастыруға қажетті инвентарь (соның ішінде оқу құралдары және кітаптар).

Мүгедектердің қозғалуына арналған арнайы көлік құралдары.

Сотталған марапатталған халықаралық, мемлекеттік және өзге де сыйлықтар [2].

Әрине, тыйым салудың ең бірінші және басты аспектісі ол тыйым салынған жағдайды тоқтату болып табылады.

Егер азаматтық іс бойынша сотпен тыйым салынатын болса, Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексінің 160-ы бабына сәйкес талап бойынша бас тартуы туралы шешімінің заң күшіне енгізілген кезінде, тыйым салу, сот арқылы талаптың қабылдануы туралы шешімі бойынша аяқталады.

Мүлікке тыйым салуда тыйым салу туралы істі қарастырған сот қана тараптардың өтініші бойынша немесе өзінің қалауы бойынша жоя алады. Бұл жерде өтінішпен процеске қатысы жоқ бөгде адамдар да жүгіне алатынын ескерген жөн.

Тыйым салужы алу үшін аталмыш істі қарастырған судьяның атына жазбаша өтінішпен жүгіну қажет. Өтінішке сот шешімінің орындалғандығының дәлелін қоса тіркеу керек. Бұл Қазақстан Республикасы «Атқарушылық іс жүргізу және сот орындаушыларының мәртебесі туралы» Заңының 47 бабына сәйкес сот атқарушының атқарушылық іс жүргізілуінің тоқтатылуы туралы Қаулы болуы мүмкін [3].

Сот тыйымды алу туралы анықтама шығарады немесе бас тартуы мүмкін, бірақ шығарылған күннен бастап апелляциялық инстанцияда шешімді 10 жұмыс күн ішінде талап ете алады.

Сот акті бойынша талаптарының толық атқарылғандығынан, атқарушылық санкцияның республикалық бюджетке 10% төленгендігінен, жеке сот атқарушының іс жүргізуі үшін ақыны төленуден кейін сот атқарушы мүлікке тыйым салынуын болдырмауы мүмкін.

Сот орындаушысы сіздің мүлкіңізге тыйым сала алатын екі себеп бар:

- 1) егер сот мүлікке тыйым салса;
- 2) борышкерге мүлік немесе ақшаны төлету бойынша шешімді орындау барысында.

Бұндай жағдайда тыйым салуды алу үшін бірінші кезекте қарызды өтеуге және бұл туралы тыйым салған сот орындаушысын хабардар ету қажет (қарыздар үшін шекарадан шығармаса не істеу керек). Сот орындаушысы қаулыны мемлекеттік органға жібергеннен кейін және ауыртпалық тоқтатылған соң тыйым салу алынады.

Егер тыйым салу қылмыстық іс бойынша өндіріс барысында салынса, онда тергеуші прокурор немесе соттың санкциясымен тыйым салу алдын ала тергеуден кейін егер іс тоқтатылса алынады. Егер іс сотқа берілсе, онда сотта айыптау немесе ақтау үкімі жағдайында тыйым салу туралы мәселе шешілетін болады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. ҚР Қылмыстық-процесуалдық 2014 жылғы 4 шілдедегі № 231-V ҚРЗ.. <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226>
2. Төлеубекова Б. Қ. Қазақстан Республикасының қылмыстық іс жүргізу құқығы. Жалпы бөлім: Оқулық құрал. — Алматы, 2000. — 432 бет.
3. Атқарушылық іс жүргізу және сот орындаушыларының мәртебесі туралы

4. Қазақстан Республикасының 2010 жылғы 2 сәуірдегі № 261-IV Заңы. ҚР Заңы//
«Әділет» ҚР

ӘОЖ 342.98

ПОЛИЦИЯ ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРІНІҢ АТЫС ҚАРУЫН ҚОЛДАНУЫНЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Қызылов¹М.А., Сарықұлов²Қ.Р., Серимов³Е.Е.

¹М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент

²М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент

³Қарағанды "Bolashaq" академиясы, Қарағанды
(kurman_sr@mail.ru)

Авторлар өз мақалаларында полиция қызметкерлерінің атыс қаруын қолдануы туралы заңнаманың дамуын, атыс қаруын қолданудың заңдық негіздерін, тәртібін, қарулы полиция қызметкерінің жеке қауіпсіздігінне кепілдіктерін және полиция қызметкеріне сақтандыру кепілдіктері және қызметтік міндеттерін орындауға байланысты келтірілген зиянды өтеуге төлемдер туралы сөз етеді.

Тірек сөздер: құқық, қылмыскер, атыс қаруы, арнайы құралдар, заң, нормативтік-құқықтық актілер, қару қолдану, жеке қауіпсіздік кепілдіктері, сақтандыру кепілдіктері т.б.

Авторы в своей статье рассматривают развитие законодательства о применении огнестрельного оружия сотрудниками полиции, а также правовые основания, порядок применения огнестрельного оружия и гарантии личной безопасности вооруженного сотрудника полиции. Страховые гарантии сотруднику полиции и выплаты в целях возмещения вреда, причиненного в связи с выполнением служебных обязанностей.

Ключевые слова: право, преступник, огнестрельное оружие, специальные средства, закон, нормативные правовые акты, применение оружия, гарантии личной безопасности, страховые гарантии и др.

The authors in their article consider the development of legislation on the use of firearms by police officers, as well as the legal basis, the procedure for the use of firearms and guarantees of the personal safety of an armed police officer. Insurance guarantees for a police officer and payments to compensate for harm caused in connection with the performance of official duties.

Keywords: right, criminal, firearms, special means, law, regulatory legal acts, use of weapons, guarantees of personal safety, insurance guarantees, etc.

Еліміздегі құқықтық мемлекет іргесі қалана бастаған кезде адам және азаматтың өмірін, құқықтары мен бостандықтарын қорғауды күшейту негізгі мәселелердің бірі екендігі баршамызға белгілі. Мемлекет атынан өкілеттігі бар бар адамдар көп жағдайларда қылмыстық заңның қорғауына алынған адамның қазыналарына заңды түрде зиян келтіретін әрекеттер жасайды. Мәселен, ІІО қызметкерлерінің атыс қаруын қолдануының қатарында. Бұл әрекеттер өзінің құқықтық табиғаты жағынан, қылмыстық қиянат жасаудың белгілеріне ұқсас. Олардың заңдылығы туралы құқықтық қортынды жасау-арнаулы өкілеттігі бар органдардың, заң негізінде мемлекет атынан жасайтын өкілеттік болып табылады.

Атыс қаруын қолданудың құқықтық негіздері-қажеттілігі амалсыздан қорғануды, қылмыскерлерді ұстау және соңғы қажеттілік институттарын регламенттейтін нормаларға, сондай-ақ Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 6 қаңтардағы «Құқық қорғау қызметі туралы» №380-IV Заңының 59-бабына сәйкес атыс қаруын қоғамға қауіпті әрекеттерді тоқтату, құқық бұзушылықтың сипаты мен нақты ахуал ескеріле отырып, оларды жасаған адамдарды ұстау және құқық қорғау органдарына жеткізу мақсатында қолданылады[1].

Әдістер мен материалдар. Ішкі істер органдары қызметкерлерінің атыс қаруын қолдануы тәжірибеде күрделі, әрі қайшылықты мәселелердің бірі. Әкімшілік және қылмыстық құқық теориясында бұл мәселе әлі күнге пікірталас тудыруда. Тудыра да бермек. Осыған орай, оны қолданудың заңдық негіздері мен шарттарын қарауда, біздіңше, қылмыспен күресетін және қоғам мен адамдардың қауіпсіздігін қамтамасыз ететін мемлекеттік қызметкерлердің атыс қаруын қолдану туралы заңдарынааз-кем тарихи экскурс, ретроспективті талдау жасамай толыққанды болмайды.

Мемлекет дамуының түрлі кезеңдерінде ішкі істер органдары қызметкерлерінің атыс қаруын қолдануын нормативті-құқықтық реттеу түрлі маңыздағы құжаттармен анықталатын. Олардың мазмұны да әр түрлі. Бастапқыда ішкі істер органдары қызметкерлерінің атыс қаруын қолдануды реттейтін нормалар ведомстволық-нормативтік актілерде (нұсқаулықтарда, ережелерде, жарғыларда) бекітілген еді.

Кейін атыс қаруын қолдануда ішкі істер органдары қызметкерлерінің өкілеттілігі 1962 жылдың 17 тамыздағы КСРО Министрлер Кеңесінің қаулысындағы кеңестік милиция туралы Ережеде көрініс тапты. Қарастырылып отырған құжаттар заңдық сипаталды. Сондықтан қылмыстық заңда бекітілген аса зәру жағдайдағы және қажетті қорғаныс нормаларынан маңыздылығы тұрғысынан біршама төмен тұрды.

Осыдан кейін атыс қаруын қолдануда ішкі істер органдары қызметкерлерінің өкілеттілігі 1973 жылдың 8 шілдедегі КСРО Жоғарғы Кеңесінің Президиумындағы «Қоғамдық тәртіпті сақтауда және қылмыспен күресте кеңес милициясының басты міндеттері мен құқықтары» Қаулысында бекітілді. Аталған құжаттың заңды күші болды. Сол себепті де атыс қаруын қолданудың құқықтық негіздері қылмыстық заң негіздеріне еш сілтемесіз, оның мазмұнына қарай өздігінен анықтала бастады. Қаулының аталған ережелері 1973 жылғы Кеңестік милиция туралы ережеде және 1974 жылғы Кеңестік милицияның патрульді-бекеттік қызметі Жарғысында еш өзгеріссіз көрініс берді.

1962 жылғы Кеңестік милиция туралы ережеге және 1973 жылғыдәл осылай аталатын ережеге сәйкес, ішкі істер органдары қызметкерлерінің атыс қаруын қолдануы қатаң шектеулі сипат алды. Осылайша, қылмыс жасаушы тұлғаны ұстау барысында қаруды қолдану үшін мынадай жағдайлар қажет болды: біріншіден, қылмыскер қылмыс үстінде ұсталуы тиіс; екіншіден, жасаған қылмысы аса ауыр болуы қажет; үшіншіден, басқа әрекеттермен және құралдармен ұстау мүмкін болмағанда немесе ұсталатын қылмыскер қарулы қарсылық көрсеткен жағдайда.

Сондай-ақ аталған құжаттар қаруды қолдануға тек төтенше жағдайда ғана рұқсат ететін. Ал 1973 жылғы Кеңес милициясы туралы ереже болса, бұл шараның ерекше сипатын әйгіледі. Бас бостандығынан айырылған тұлғаларға қару қолдану бөлекше реттелетін. Оның ішінде, КСРО-ның және одақтас республикалар еңбекпен түзеу заңдарының негізінде бас бостандығынан айырылған сотталғандарға қатысты атыс қаруын қолданудағы негіздер реттелген болса, ал адамдарға қатысты атыс құралын қолданудың негізі мен тәртібі, қылмыс жасады деген күдікпен ұсталғандар, қылмыс жасауда күдікті тұлғаларды алдын-ала қамау туралы Ереже мен оларды қысқа мерзімде ұстау тәртібі туралы Ережесінде реттелетін.

Одан әрі ішкі істер органдары қызметкерлерінің қару қолдануының құқықтық негіздері 1990 жылғы 26 наурыздағы «КСРО Ішкі істер министрлігі ішкі әскерлерінің қоғамдық тәртіпті күзетудегі міндеттері мен құқықтары туралы» заңдарында және 1991 жылғы 6 наурыздағы «Кеңестік милиция туралы», «Қазақстан Республикасының ішкі істер органдары туралы» және «Қазақстан Республикасы ішкі әскерлері туралы» Қазақстан Республикасының 1992 жылғы 23 маусымдағы заңдарында айтарлықтай көрініс тапты.

Аталған құжаттар алдыңғыларына қарағанда аса ауыр ғана емес, ауыр қылмыс жасаған тұлғаны ұстауда атыс қаруын қолдануды рұқсат ете бастады. Ал қалған жағдайда қару қолдану құқықтары бұрынғыдай болып қала берді.

Жоғарыда атап көрсетілген барлық нормативтік актілерде атыс қаруы тек «төтенше шара» ретінде қолданылуы айтылған. Алайда, олардың бірде біреуінде аталған терминнің

мазмұны ашылмайды. Бұл оны тым еркін талқылауға жалпылама алғышарттар жасады. Осылайша, сауалнама алынған ішкі істер органдары қызметкерлерінің 46 пайызы «төтенше шара» ұғымының астарында қылмыскерді ұстау жағдайында «өзіне немесе басқа да үшінші тұлғаларға аса қауіп тудырмай қылмыскерді ұстауда нақты мүмкіндіктердің болмауы» деп және осыншама қызметкерлер осы ұғымның астарынан «қылмыскерді ұстаудың жалғыз құралы» деп ұғынатындығын айтқан. Алайда, бұл екеуі бір емес. Қарастырылып отырған терминнің бұлай әркелкі талқылануы тәжірибеде ішкі істер органдары қызметкерлерінің қару қолдануда заңдылығы мен тиімділігіне әсер етпей қоймайтын, ал жекелеген жағдайларда тұтқындаушылардың өмірі мен денсаулығына негізсіз қауіп төндіретін.

Нәтижелер мен талқылаулар. Тәжірибеде, заң талап ететін құқық бұзушылыққа барған қылмыскер әрекетінің қауіптілік деңгейін анықтау үлкен қиындықтар тудыратын. Сондықтан, ұнамсыз эмоциялық ахуалдар тудыратын, интеллектінің әрекетін бірден төмендететін және адамның еркіне нұқсан келтіретін шиеленісті жағдайлардың күрделі психологиялық ахуалдарында орын алған құқықбұзушылық әрекет жапа шегушінің денсаулығы мен өміріне қауіп төндіретіндігін анықтау, ал оның салдарын болжау өз алдына (өлім немесе ауыр дене жарақаттары) өте қиын.

Мұндай жағдай атыс қаруын қылмыспен күресте ішкі істер органдары қызметкерлерінің тиімді қолдануына толықтай мүмкіндік бермейді. Сонымен бірге, оны қолдану заңдылығының әділ бағасын бере алмайды. Бір анығы, күштік құрылымдардың ішінде реформаға жиі ұшырағаны – Ішкі істер органдары. Құрамы қырық қайтара жасақталып, кадр саясаты сан мәрте жетілдірілгенімен, бұл сала әлі күнге дейін сын мен міннен арыла алмай келеді. Ал кешегі «қасіретті қаңтар» қазақстандық полицияның жылдар бойы қордаланып қалған проблемасын бір-ақ күнде жайып салды[2].

Бүкіл елімізді үрейде ұстаған кешегі келіссіз оқиғада борышын адал атқара отырып, ең қымбат қазынасы – өмірі мен денсаулығын қиған полиция қызметкерлерінің ерлігі ерен. Егер біз полиция қызметкерінің өзіне берілген құқықтары мен өкілеттіліктерін толыққанды пайдаланғанын қалайтын болсақ, олардың құқықтық және әлеуметтік қорғалуы, материалдық-техникалық базасын нығайтып, жалақыларын көтеруіміз қажет.

«Арзан полиция мемлекетке қымбатқа түседі» деген бұрыннан белгілі ұтымды сөз бар. Мұны дамыған елдер қатаң ұстанады. «Қасіретті қаңтарда» біз осы сөздің мәнінжете түсінгендей болдық. Өйткені заңға бағынған, заңды сыйлайтын, заң үстемдігін мойындайтын азаматтары бар қоғам мұндай бассыздыққа бармас еді. Осы орайда 2022 жылғы 11 қаңтарда өткен Мәжіліс отырысына Мемлекет басшысы Қ.Тоқаев: «Құқық қорғау жүйесін реформалауға шұғыл түзетулер енгізу қажет. Бірақ жаппай террористік шабуылдарға қарсы тұруға дайын болуымыз керек. Күштік құрылымдардың қолбасшылары жаңа жауынгерлік дағдыларды шыңдауға, қорғаныс пен шабуылдаудың тиімді құрал-жабдықтарымен жабдықтауға шұғыл кірісуі қажет. Полицейлердің құқықтық қорғалуын арттыру. Билік өкілдеріне шабуыл жасау мен заңға бағынбайтындар үшін жауапкершілікті күшейту қажет», - деген болатын [3].

«Ішкі істер органдары туралы» Заңның 4-бабының 1-тармағында «Қазақстан халқына қызмет етуге тиіс...» деп айқын жазылған [4]. Полиция мемлекетке, белгілі бір топтарға емес, қарапайым халыққа қызмет етеді. Сол себепті де ең бірінші кезекте қоғамның полицияға деген сенімін және олардың құқықтық, әлеуметтік қорғалуын арттыру қажет. Өйткені осындай қысылтаянда көзсіз ерлікке баратындар, ол – полиция қызметкерлері. Осы Заңның 19-бабының 3-тармағында: «Ішкі істер органдары қызметкерлерінің жеке адамдардың құқықтарын уақытша шектейтін әрекеттері «Заң атымен» деген сөздерді айта отырып жасалады. Әрбір адам мұндай жағдайда белсенді әрекетін тоқтатып, ішкі істер органдары қызметкерінің талаптарына мүлтіксіз бағынуға және оның қызметтік міндеттерін атқарумен байланысты нұсқауларын орындауға міндетті» деп тайға таңба басқандай жазылған. Яғни «Заң атымен» деген сөздерді естіген азамат полицияға сөзсіз бағынуы керек.

Ал кешегі жаппай бұзақылық пен тәртіпсіздік кезінде осы «сөзсіз бағынудың» көрінісін көре алдық па? Жоқ! Өздерінұрды, өлтірді.

«Шабуылды тойтару үшін полиция қызметкерлерінің шағын тобы шықты: осы уақытқа дейін тәртіп сақшыларының көпшілігі күшейтіліп, қала көшелерінде қызмет етті. Әкімшілік ғимаратты қорғау кезінде тәртіп сақшылары **әуеге ескерту оқ атты**, бірақ шабуылдаушылар оған реакция білдірмеді және шабуылды жалғастыра берді»[5]. Керісінше, полиция қызметкерлерін қорлап, соққыға жыққанын көрдік [6]. Қаңтардағы жаппай тәртіпсіздік: қаза тапқан полицейлер мен әскерилер наградталды [7].

Осыдан кейін полиция қызметкерлерінен үлкен ерлік жасауын, жоғары рух күту қисынсыз.

Қоғамнан да заң алдында адамдар теңдігін бүкпесіз ашық айтатын уақыт жетті. Қоғамда жоқ нәрсені полициядан қалай талап етеміз? Сөзге бағынбайтын болса, мемлекет атынан берілетін айрықша мәжбүрлеу шарасы – атыс қарауын заң аясында қолдану керек.

Нақтылы кезеңде ішкі істер органдары қызметкерлерінің атыс қаруын қолданудың құқықтық негіздері Қазақстан Республикасының «Құқық қорғау қызмет туралы» Заңымен (59,61,62 баптар), «Қазақстан Республикасы Ұлттық қауіпсіздік органдары туралы» (13-бап), Қазақстан Республикасының «Қазақстан Республикасы ішкі әскерлері туралы» (24-бап) және басқа да заң актілерімен реттеледі. Аталған мемлекеттік органдар қызметкерлері атқаратын міндеттеріне орай, қаруды қолдануда түрлі көлемдегі өкілеттіктерді иеленеді. Аталған заңның 59-бабына сәйкес «Атыс қаруы және өзге де қару, арнаулы құралдар және дене күші қоғамға қауіпті әрекеттерді тоқтату, құқық бұзушылықтардың сипаты мен нақты ахуалдарды ескере отырып, оларды жасаған адамдарды ұстау және құқық қорғау органдарына жеткізу мақсатында қолданылады».

Аталған Заңның 61-бабына сәйкес, құқық қорғау органдары қызметкерлері атыс қаруын мынадай жағдайларда:

1. Қызметкерлердің атыс қаруын және өзге де қаруды:

1) жеке адамдардың өмірі мен денсаулығына қатер төнген жағдайда оларды қылмыстық қол сұғушылықтан қорғау, сол сияқты кепілге алынғандарды босату;

2) қызметкерлерге және олардың отбасы мүшелеріне, қоғамдық тәртіпті қорғау, қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету және қылмыстылыққа қарсы іс-қимыл жасау жөніндегі қызметтік немесе қоғамдық борышын атқарып жүрген адамдарға жасалған шабуылға тойтарыс беру;

2-1) құқық қорғау органының атыс қаруын және өзге де қаруды, арнайы көлік құралын тартып алу әрекеттерінің жолын кесу;

3) жеке тұлғалардың тұрғын үй-жайларына, құқық қорғау органдары күзететін объектілерге, мемлекеттік ұйымдардың үй-жайларына жасалған шабуылға тойтарыс беру, қызметтік немесе әскери нарядқа жасалған шабуылға тойтарыс беру;

4) қарсылық көрсететін не қылмыс жасау кезінде үстінен түскен, қамаудан қашқан адамдарды (әкімшілік қамақта ұсталатындардан басқа) ұстау, қаруланған адамдарды ұстау;

5) егер көлік жүргізуші қызметкердің заңды талаптарына бағынбаса және жеке адамдардың өмірі мен денсаулығына қатер төндірсе, көлік құралдарына ақау келтіру арқылы оларды тоқтату;

6) адам өміріне немесе денсаулығына іс жүзінде қатер төндірген жағдайларда хайуанаттардың шабуылынан қорғану;

7) қару қолдану ниеті туралы азаматтарға ескерту, дабыл сигналын беру немесе көмекке шақыру үшін;

8) қажетті қорғаныстың және аса қажеттіліктің барлық өзге де жағдайларында қолдануға құқығы бар.

Заң атыс қаруын қолдануда ақыл есі дұрыстығына, жасы мен азаматтығына, депутаттығына, дипломатиялық және өзге де иммунитеттеріне, қызметтік, әлеуметтік жағдайына және басқа, субъектінің озбырлығын немесе субъектінің ұсталу жағдайын сипаттайтын өзге жағдайларға қарамастан кез келген тұлғаларға қарсы рұқсат етеді.

Сонымен бірге, заң бірқатар шектеулер қояды. Әйелдерге, анық мүгедектік белгілері бар адамдарға, кәмелетке толмағандардың жасы белгілі немесе анық болған кезде оларға қатысты қару қолдану жағдайлары анықталған. Мәселен:

- олар қарулы шабуыл жасағанда;
- қарулы қарсылық көрсеткенде;
- кепілге адам, көлік құралдарын, оның ішінде әуе кемесін алғанда;
- не топтасып шабуыл жасаған жағдайларда қару қолдану қарастырылады.

Қолданыстағы заң нормалары бұрынғыларына қарағанда, ішкі істер органдары қызметкерлерінің қаруды тек төтенше жағдайда қолдануын талап етпейді. Бұл оларды батыл қолдануда елеулі құқықтық және психологиялық алғышарттар жасайды. Алайда, бұл қаруды жеткілікті негізсіз қолдану керектігін көрсетпейді. Осылайша, ішкі істер органдары қызметкерлері қаруды заңсыз қолданғаны үшін заңға сәйкес, тәртіптік, қылмыстық және (болмаса) азаматтық-құқықтық (мүліктік) жауапкершілікке ұшырайды.

Қатаң белгіленген жағдайларда атыс қаруын қолдануда, заң шығарушы аталған құралдың қоғамға қауіпті озбырлық көрінісі жағдайларында, аса қажеттілікте басты негізге алады. Демек, қажетті қорғаныстың, аса қажеттілік болмаса, қылмыскерді ұстаудың барлық жағдайларына бірдей қару қолдануға рұқсат етілмейді. Бұл қауіп-қатерді жоюға, қылмыскерді ұстауда қоғамға қауіп төндіретін әрекеттер мен жағдайлардың деңгейі мен сипатына байланысты. Егер ішкі істер органдары қызметкерінде қылмыскерге шабуылдау, немесе ұстау мүмкіндігі болса атыс қаруын қолданбауы қажет. Алайда, барлық жағдайда келтірілген зиян заңдылық талаптарға толықтай сәйкес болуы тиіс.

Аталған мәселені қарастырғанда «атыс қаруы» және оны «қолдану» ұғымдарының астарында не жатқанын анықтау маңызды.

1998 жылғы 30-тамыздағы Қазақстан Республикасының «Қарудың жекелеген түрлерінің айналымын мемлекеттік бақылау туралы» Заңында:

«Атыс қаруы - оқ дәрі немесе өзге де заряд қуатының әсері нәтижесінде ұңғы оқпанынан оқты, снарядты, гранатаны ұшырып шығаратын қару» делінген. Атыс қаруы деп автомат, карабин, мылтық, тапанша, пулеметтер және басқа құрылғылар мен заттар, сондай-ақ, спорттық, соның ішінде, ұсақ калибрлі, тегіс ұңғылы, иір ойықты аңшылық, қорғаныс қаруы, ату үшін оқ дәрілік газдар және өзге де зарядтар күші аталады.

Мемлекет азаматтардың өмірі мен денсаулығын қорғау, сондай-ақ өзге де заңда көрсетілген міндет-мақсаттарын орындау үшін ішкі істер органдары қызметкерлерін (табельдік) қызметтік қарумен қамтамасыз етеді. Ережеге сай, бұл қысқа ұңғылы және ұзын ұңғылы иір ойықты атыс қарулары (тапаншалар, карабиндер, автоматтар және т.б.)

Ішкі істер органдарының қызметкерлері қызметтік қарудан бөлек заңға сәйкес, республиканың өзге де азаматтары секілді меншік құқығында өзін-өзі қорғау үшін тегіс ұңғылы және ұзын ұңғылы атыс қаруларын иелене алады. Алып жүру құқығынсыз қолдана алады. Ал, оларда белгіленген тәртіпте аңшылық билеті болған жағдайда аталған қарулардан бөлек, пневматикалық қаруларды иелене алады, оған қоса алып жүру және сақтау құқы беріледі. Бұдан бөлек, тегіс ұңғылы аңшы мылтығы меншік құқығында 5 жылдан артық болса, олар аңшылық иір ойықты атыс қаруына қол жеткізе алады.

Бұл ретте аңшылық иір ойықты атыс қаруларының саны бес бірліктен аспауы керек, тегіс ұңғылы, ұзын ұңғылы атыс қарулары да – бес бірлік, тізбектегі қару түрлері коллекциялау нысаны болмаған жағдайда.

«Қару қолдану» ұғымына дұрыс анықтама табу біршама күрделі. Қазақстан Республикасының заңдары бұл терминге анықтама бермейді. Заң әдебиеттерінде бұл мәселеге қатысты түрлі көзқарастар бар. Осылайша, бір авторлар қару қолдануды қарумен қорқыту және жауынгерлік әзірлікке алып келу деп есептесе [8, 20], өзгелері ескертпе оқ ату делінетін мұны олай деп мойындамайды [9,184]. Үшіншілері қару қолдану деп, тіпті құқықбұзушылық әрекеттердің немесе қауіп қатердің, болмаса қаруды дұрыс емес (абайсыздық) қолданудың, яки қаруды қылмыс жасау мақсатында қолданушылықтың [10,

[33] жолын кесу секілді шаралармен еш байланысы жоқ оқ атудың өзін мойындағысы келмейді. Бұл позициялардың бір де біреуін талассыз деуге келмейді.

Бұл мәселені шешуде бәрінен бұрын, атыс құралының конструктивті сипатына сүйену қажет, яғни оның тікелей бағытталуын (оқ атылуын) назарға алған жөн. Демек, қаруды қолданудың астарында оның мақсаты, ниеті, заңдылығынан т.б бөлек, кез келген оқ атудың жатқанын ұғыну керек.

Заңға сәйкес, ішкі істер органдарының қызметкерлері қылмыспен күресте өздеріне жүктелген жарғылық міндеттерді орындау үшін тек қызметтік қана емес, сонымен бірге жоғарыда көрсетілген атыс және өзге де қарулардың заңды негізде қолдарында бар барлық түрін қолдануға құқылы. Сондай-ақ, ішкі істер органдары қызметкерлері, нақтырақ айтқанда тайталас кезінде қарусыз қалған қызметкерлер меншігіндегі емес, өзге де атыс қаруларын немесе тіпті шолақ мылтықты қолдануға құқылы. Мұндай қаруды олар заңда көрсетілген негіздерге, жағдайларға және сондай тәртіпке сүйене отырып, қызметтік қару туралы заңға сәйкес қолдануы тиіс.

Қызметкердің қажетті қорғаныс және т.б жағдайында, заң адамға оқ атуға рұқсат ететін жағдайда, полиция қызметкерлерінің атыс қаруларын қолдану негіздерін қарастырамыз.

Атыс қаруын қолдану негіздерінің бірі қажетті қорғану болып табылады. Ішкі істер органдары қызметкерлері қару мен тәсілдерді қажетті қорғану туралы заңға сәйкес қолдануы тиіс. Мұндай жағдайларда қару озбырлықты қайтару құралы ретінде пайдалынады, сондықтан атыс қаруын қолдану нәтижесінде келтірілген залал қажетті қорғану жағдайының заңдылығына сай келуі тиіс.

Қажетті қорғану кезінде атыс қаруын қолдану заң талабына сай келуі керек. Бұл шарттар қылмыстық құқық пен сот тәжірибесі теориясынан жасалған. Бұған қастық жасау және одан қорғану да жатады.

Бірінші шарт. Ең бірінші қастандық объективті қоғамдық қауіпті болуы тиіс. Мұндай қастандық яғни қылмыстық заңмен қорғалатын жекебас, қоғам мемлекет мүддесіне айтарлықтай залал келтіретін немесе келтіре алатын болуы тиіс. Сонымен қатар қастандық міндетті түрде қылмыстық жазаға сай болуы шарт емес. Мысалы, қастандық есі дұрыс емес адамның немесе қылмыстық жауапқа тартылатын жасқа жетпеген адамның қастандық жасауы. Мұндай жағдайда атыс қаруын қолдануға болады.

Қажетті қорғану заңдылығының екінші шарты бұл - қастандықтың болуы. Бұл шартпен қажетті қорғану уақытының шегі анықталады. Қастандық жасау оны орындауға тікелей қоқан-лоққы жасаумен басталады да, қорғанумен тоқтатқанда немесе қастық істеушінің өзі тоқтатқанда аяқталады. Қастық жасау тоқталса және кез-келген уақытта қайта басталса да бола береді. Қорғануға тек осы уақыттың ішінде ғана рұқсат етіледі. Қажетті қорғану заңдылығының үшінші шарты қастандықтың шын бар болуы. Шын қастандық дегеніміз яғни қорғанушының ойында ғана емес, шындығында объективті болып жатқандығы. Қастандықтан қорғануға жататын қажетті қорғану шарттарын сөз етіп көрелік: бірінші шартқа қажетті қорғану ережесі бойынша қорғалуы мүмкін объект (мүдделердің) шеңберін анықтауға қатысты. Қылмыстық заңда бұлар:

- 1) қорғанушының құқы және заңды мүддесі;
- 2) басқа адамның құқы және заңды мүддесі;
- 3) қоғам мүддесі;
- 4) мемлекет мүддесі.

Осылайша істің мәні бойынша қажетті қорғану жолымен кез келген құқық қорғау мүддесін қорғауға болады.

Қажетті қорғанудың қорғауға байланысты екінші шарты, залал тікелей қастық істеушіге жасалуы тиіс, үшінші адамға емес (бұл жағдайда тек соңғы амалсыз қажеттілік болса).

Үшінші шарты қорғану кезінде қажетті қорғану шегінен асып кетуді болдырмай қылмыстық заң талабын сақтау болып табылады.

Осындай орайда атыс қаруын қолдану тәртібіне де тоқтала кетсек дейміз.

Қылмыс жасаған адам кез келген адам сияқты барлық конституциялық құқыққа не не тек қана басқа адамның өмірін, құқық бостандығын, мемлекет және қоғам мүддесін қорғау қажет болғанда, оған белгілі бір залал келтірілуі мүмкін. Сондықтан қылмыскердің өміріне, денсаулығына немесе мүлкіне жасалған залал нақты әрбір жағдайда белгілі бір шарттарды қанағаттандыруы тиіс, атап айтқанда: амалсыздық (негіз) арнаулы мақсаты және сай келушілігі.

Бұл шарттар залал келтірудің заңдылығын құқықтық қарсылықтан айыру үшін шешуші маңызды рөл атқарады. Бұдан бұрын айтқанымыздай, қылмыскерді ұстау кезінде атыс қаруын қолдану оны ұстау құралы болып саналады. Сондықтан қылмыскерлерді ұстау кезіндегі залал келтірудің заңдылық шарты ішкі істер органдары қызметкерлерінің атыс қаруын қолдану заңдылығында да көрсетіледі.

Атыс қаруын қолдануға мәжбүр етушіліктің үш факторы болуы керек:

- 1) қылмыскер және оны ұстау кезіндегі тәртібі;
- 2) оны ұстаушы адам;
- 3) ұстау жағдайы.

Қылмыскерге қарсы атыс қаруын қолдана отырып ұстағанда оның өміріне, денсаулығына немесе мүлкіне залал келтіру мәжбүрліктен басқа да белгілі бір шарттарды қанағаттандыруы тиіс: атап айтқанда, ұстаушының іс-әрекеті арнайы мақсат және сай келушілік тәрізді белгілермен сипатталуы тиіс.

Аталған белгілерді немесе шарттарды сақтау және олардың бар болуы ұстаудың қашан іске асырылатына қарамастан, әрқашан болуы тиіс: адамның қоғамдық қауіпті іс-әрекетінің жасалған сәті, бірден басталу сәтінен кейін немесе біраз уақыт өткен соң, себебі ұстау уақыты қылмыскерді ұстау (жеке бас еркінен айыру) актысының заңдылығын сипаттайтын белгілеріне жатады, бірақ оның өміріне, денсаулығына немесе мүлкіне залал келтірудің заңдылық шарты болып табылады.

Қылмыскер ретінде адамды ұстағанда оның өміріне, денсаулығына немесе мүлкіне залал келтіру мақсаты. Қылмыс жасаған адамның өміріне денсаулығына немесе мүлкіне келтірілген залал, әрекет, қылмыстық құқық бойынша, егер олар ұстау және оны өкіметтің тиісті органдарына жеткізу мақсатында істеген болса, онда заңды болып табылады.

Ұстау кезінде қылмыскердің өміріне, денсаулығына немесе мүлкіне залал келтірудің заңдылығын, өз бетімен жазалаудан дұрыс ажыратуды, ұстау жағдайының бәрін әбден бағалау қажеттігін атауға болады. Шынымен қылмыскерге залал келтіру мақсаттарын, ұстау жағдайларын талдау негізінде, қылмыскерге қарсы қолданылған шараның сипаты, залал келтіруге пайдаланылған қарудың, оның ауырлығы, ұстаушы әрекетінің себебі мен оның пиғылын білдіретін басқа да объективті және субъективті мәліметтердің негізінде анықтау қажет.

Алайда, қару қолдануға қатысты отандық заңдар кемшіліктерден ада емес. Нақты атап өтуіміз үшін өзге елдердің заңдарымен салыстырып өткеніміз жөн болады. Мәселен, Ресейде полицейлердің заңды талаптарын орындамайтын азаматтардың 100, 10, 3 метр «қауіпсіздік аймағын» белгілей отырып, тіпті оданда жақын жақындаса қару қолдануға құқылы. Ал АҚШ-та полиция көлікті тоқтатқанда қолын көлікке қойып тұрмаса, бірден қару қолданады. Өйткені полицей өміріне қауіп төнуі мүмкін.

Құқық қорғау органдары қызметкерлерінің күш пен атыс қаруын қолдануының негізгі принциптері құқық қорғау органдары қызметкерлерінің өмірі мен қауіпсіздігіне төнген қатер жалпы қоғамның тұрақтылығына қатер ретінде саналады. Осы ережені басшылыққа ала отырып, ресейлік заң шығарушы «Полиция туралы» заңның 24-бабында қарулы полиция қызметкерінің жеке қауіпсіздігіне кепілдіктерді бекіткен.

«Полиция туралы» Заңның 24-бабының 1-бөлігіне сәйкес, полиция қызметкеріне атыс қаруын қолдануға негіздер әлі туындамаған (және мүлде туындамауы да мүмкін) бірақ олар полиция қызметкерінің пікірінше, кез келген секундта пайда болуы мүмкін сол негіздер бойынша қаруды ату жағдайына келтіру құқығы берілген. Мысалы, қарулы қылмыскерді ұстауға, оның ізіне түсуге, жасырынуы мүмкін баспана орындарын тексеруге

және т.б. Қаруды қабынан алып, сақтандырғышты алу, оқты оқжатарға жіберу туралы шешім полиция қызметкерінің пайда болған жағдайға сәйкес теңгерімді болуы керек.

Яғни, заң полиция қызметкеріне қолында дайын атыс қаруымен жүру құқығын береді. Полиция қызметкері қаруын дайындау арқылы оған құқық бұзушы немесе ұсталған адамның шабуыл жасау ықтималдығын арттырады және бұдан басқа, мұндай адамдардың тосын шабуыл жасау әрекетін тек өзінің физикалық күшімен басу мүмкіндігін сөзсіз шектейді.

Сондықтан, өзінің қауіпсіздігін қамтамасыз ету және қызметтік қаруды иемдену әрекеттерін болдырмау үшін полиция қызметкері қажет болған жағдайда ұсталған адамды жеткізу немесе өзіне көмек келгенше «қауіпсіздік аймағын» белгілеуге құқылы, яғни ұсталған адамды қауіпсіз арақашықтықта ұстау, оны полиция қызметкері ұсталғандардың санын, олардың мінез-құлқын, қаруы бар-жоғын және т.б. ескере отырып жеке белгілейді.

Жоғарыда көрсетілген мән-жайларды ескере отырып және полиция қызметкерінің жеке қауіпсіздігін қамтамасыз ету идеясын дамытуда РФ «Полиция туралы» Заңның 24-бабының 2-бөлігі полиция қызметкері ұстаған адамның полиция қызметкеріне ол көрсеткен қашықтықты қысқарта отырып жақындау немесе оның атыс қаруына қол тигізу полиция қызметкері үшін атыс қаруын қолдануға құқылық берілген.

«Заң атымен» деген сөз кез келген полиция қызметкерінің негізгі қаруы болуы керек. Өйткені бұл сөзде полицияның мәдениеті, адалдығы мен халыққа деген адал еңбегі жатыр. Ал бірде-бір полиция қызметкері өзін заңнан жоғары қоя алмайды!

Біздегі жағдай керісінше, полиция емес, қылмыскер бірінші шабуыл жасауға мүмкіндік берілген. «Олар елмен бірге екенін, туған халқы үшін қасық қаны қалғанша күресетінін дәлелдеді. Отан алдындағы антына адал болып, мемлекетімізді жанқиярлықпен қорғады. Мен сын сағатта қатерге қаймықпай қарсы тұрған тәртіп сақшыларына ризашылық білдіремін [11].

Қазіргі кездегі ІІМ АОО-лардағы даярлау жүйесі бірінші жылдар бойы өзінді толық дәлелдеді. Тек ІІМ ведомстволық оқу орындарында оқытудың қосымша түрлерінде жыл сайын арнайы-тактикалық, атыс және арнайы полиция дайындық пәндерді дағдыландыру бойынша арнайы шеберлік дағдыларына үйретіледі. Мұны Қазақстан қалаларында террористтік актілер кезінде, басқа да төтенше жағдайларға жол бермеу кезінде полиция қызметкерлері талай мәрте дәлелдеген.

Азаматтық жоғары оқу орындарының (бұдан әрі - АОО) түлектері ҚР ІІО-дағы қызметінің ерекшеліктеріне әуелден дайын болмайды, өйткені ІІМ арнаулы оқу орындарынан алқашқы күннен бастап практикалық қызметке қажетті дағдылары, сондай-ақ моралдық, психологиялық, еріктік және отаншылдық қабілеттерін тексереді, бейімдейді және ұштап, дамытады.

АҚШ-тың Федералдық тергеу бюросындағы оқу орталығы да халықаралық деңгейде мамандарды дайындап келеді. Орталықтағы атыс дайындығын өткізетін арнаулы тир, спорттық алаңдары, оқу сыныптары – барлығы халықаралық стандарттарға сәйкестендірілген. Мәселен, оқу орталығындағы атыс дайындығын өткізетін алаңдардың бірнеше түрі бар.

Арнаулы құралдармен жабдықталған бұл атыс алаңдарының бірі жабық түрде болса, бірі жерасты, енді бірі ашық, тағы бірі ауа райының түрлі жағдайларына сай келтірілген. Яғни, маманның нақты өмірде кездесетін түрлі жағдайда қару қолданудың әдіс-тәсілін жетік меңгеруіне барлық жағдай жасалған. 20 апталық оқу курстарында 3 мыңнан 5 мыңға дейін оқжатарын алып, ату дағдыларын үйренеді. Ал РФ полиция қызметкерлерін дайындау үрдісінде шетелдің озық тәжірибесін, яғни «1-3 ай оқыту процесінде 700 ден 1000 ға дейін мөлшерде оқ атылады, ол арқылы қарқынды ату дайындығына қалай қол жеткізіледі. Үш күн ішінде 700-ге дейін атуды қолдануды көздейтін оқыту әдістемесін» де ескереді [12, 58].

Ал, бізде ҚР ІІМ арнаулы оқу орнында 4 жыл оқитын курсанттың қызметтік қаруды атуға дағдылануына шамамен «Макаров» тапаншасымен – 513, ал «Калашников» автоматымен небәрі 243 оқ беріледі... Ал 3 айлық алғашқы кәсіби дайындығында қанша оқ-дәрі жұмсалады? Яғни, полиция қызметкері тиісті кәсіби біліктілік иеленбейді.

Жауап айқын: полиция қызметкері тиісті кәсіби біліктілікке ие немесе иелік етпейді. Мысалы, мәжбүрлеу шарасы ретінде саналатын атыс қаруын қолдану кезінде нормативтік құқықтық базада көзделген негіздерін, тәртібін, тыйым салулары ережелерінің бірін орындамау - автоматты түрде қызметкер іс-әрекеттерінің заңсыздығына әкеп соғады. Аса қажеттіліктен туындайтын әкімшілік мәжбүрлеу шараларына жататын табельді қаруды қолдану кезінде табандылық танытпауы немесе асығыстық танытуы, қойылатын талаптарға қызметкердің біліктілігі сәйкес еместігі туралы куәландырады. Ішкі істер органдарының қатардағы, кіші және орта басшы құрамдағы лауазымдарына бірінші рет қабылданатын адамдардың арнайы бастапқы оқудан өтудің кәсіби оқыту бағдарламаларын іске асыруда үстүртін қарау, оңайлатылғандық көзқарасын тудыратыны сөзсіз. Дегенімен, бұл толық ақталған тәсіл деп санауға боламайды. Өйткені, үш (полицияның учаскелік инспекторлары) немесе алты ай (жедел-ізвестіру қызметкерлері) оқу мерзімі аяқталған соң қызметтік міндеттерін орындауға (оның ішінде атыс қаруымен) кірісетін полиция қызметкерлерінің кәсіби даярлануы, білім беру стандарттарының біліктілік талаптарына неғұрлым толық сәйкес келуі тиіс. Және олар тәжірибе сұранысына толық сай болулары қажет. Бұрын ПМ ЖОО-да професорлық-оқытушылық құрам тиісті құзыреттіліктерді қалыптастыруға үшін төрт жыл бойы жұмыс істеген болса, ал кіші және орта басшы құрамдағы қызметкерлерге ол үшін үштен-алты айға дейін ғана уақыт беріліп отыр. Оқытылу мерзімдеріне қарамастан, ПМ ЖОО мен алғашқы дайындықтан өткен түлегінің құзыреттілік деңгейінің нәтижесі бірдей болуы тиіс.

ҚР ПМ АОО төрт жылдық білім беруден бас тартып (өздері емес, солақай реформаторшылардың ұсынуымен), кәсіби 3-6 айлық дайындыққа көшті, бұл өкінішке қарай ұмытылатын жол. Сұрақ туындайды: кәсіби құзыреттілікті (практикалық тәжірибе) аз шамада меңгеру мүмкін бе? Қызметкерлердің атыс қаруын және өзге де қаруды, арнаулы құралдарды және дене күшін қолдануы ше?

Жауап айқын: полиция қызметкері тиісті кәсіби біліктілікке иелік етпейді. Мысалы, аталған мәжбүрлеу шараларын қолдану кезінде нормативтік құқықтық базада көзделген негіздерін, тәртібін, тыйым салулары ережелерінің бірін орындамау - автоматты түрде қызметкер іс-әрекеттерінің заңсыздығына әкеп соғады.

Аса қажеттіліктен туындайтын әкімшілік мәжбүрлеу шараларына жататын табельді қаруды қолдану кезінде табандылық танытпауы немесе асығыстық танытуы, қойылатын талаптарға қызметкердің біліктілігі сәйкес еместігі туралы куәландырады.

Полиция қызметкерінің атыс қаруын қолдануға дайындығы, оның кәсіби құзырлығының маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Практикалық қызметтің талаптарына дайындық деңгейінің сәйкес келмеуі, тікелей мәжбүрлеу шараларын қолдануда психологиялық кедергілерді ғана емес, сонымен қатар құқықтық салдардан қорқуды тудырады, тактикалық қателіктерге, полиция қызметкерлерінің өлімі мен жарақат алуына әкеп соғады.

Яғни, елімізге төнген апаттық жағдайына бірінші болып тұратындар ПОЛИЦИЯ қызметкерлері екенін ХАЛЫҚ көрді. Бірақ, қаруланған қарақшылар мен басбұзарлар қару қолданудың ешқандай ережелерін басшылыққа алмайтынындарының КУӘСІ болдық. Ал, полиция қызметкерлері Заңда туындаған жағдайларда атыс қаруын дайындық жайына келтіріп, тойтарыс беруге ҚҰҚЫҒЫ ЖОҚ.

ҚР «Құқық қорғау қызметі туралы» Заңының 62-бабында «Атыс қаруын және өзге де қаруды, арнайы құралдарды, дене күшін қолдану шарттары» белгіленген. Ал, қарауланған полиция қызметкерінің жеке қауіпсіздігін кепілдендіретін негіздер жоқ?

Себебі біздің елде полицейлердің қаруланған құқық бұзушылардан құқықтық қорғалуы қамтамасыз етілмеген.

Заң осал, жетілмеген және шетелдік тәжірибе ескерілмеген. Осы уақытқа дейін қызмет бабында қайтыс болған полицейлердің обалы қазіргі заң шығарушылар мен реформаторларда.

Ал, ішкі істер органдары қызметкерлерінің әлеуметтік құқықтық кепілдіктері ҚР «Құқық қорғау қызметі туралы» 2011 жылғы 6 қаңтардағы Заңның 66-бабының 3-тармағында «Қызметкер қызметтік міндеттерін атқару кезінде не орындалуы міндетті қызметтік

міндеттерін атқару кезінде алған науқастануы, мертігуі (жарақаттануы, жаралануы, контузия алуы) салдарынан қызметтен босатылғаннан кейінгі бір жыл бойы ішінде қаза тапқан (қайтыс болған) жағдайда, асырауындағы адамдар мен мұрагерлеріне оның соңғы атқарған лауазымы бойынша алпыс айлық ақшалай қаражаты мөлшерінде біржолғы өтемақы төленеді» делінген. Қазақстан Республикасы Конституциясының 1-бабаның, 1-тармағында «Қазақстан Республикасы өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырады, оның ең қымбат қазынасы - адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары» делінген. Сонда ең қымбат қазнамыз – адам өмірінің құндылық өлшемі айлық ақшалай қаражаты мөлшерінде есептелінуі дұрыс па. Себебі, ПО (полиция) қызметкерлерінің айлық қаражат мөлшері әртүрлі. "Еңбек сіңірген жылдары мен атағын ескергенде, министрдің жалақысы 1,3 млн теңгені құрайды, оған оның айлығы мен үстемеақылары кіреді. Еңбек сіңірген жылдары мен атағына байланысты орынбасарлардың жалақысы 1 млн теңгені құрайды",- деді министрліктің баспасөз қызметі [13].

«Осы жылдың қыркүйек айынан бастап студенттердің стипендиясы тағы да 20%-ға өседі. Мысалы, ... басқа бағыттар бойынша білім алатындар 37 мың теңгеге жуық шәкіртақы ала бастайды» [14].

Бұл ПМ АОО білім алатын курсанттарға да тиесілі лауазымдық жалақы (шәкіртақы) 40 мың теңгені құрайды. Курсанттар қызметтік міндетін атқарып жүргенде қаза тапса немесе мертіксе асырауындағы адамдар мен мұрагерлеріне оның соңғы атқарған лауазымы бойынша 60 айлық ақшалай қаражаты мөлшерінде біржолғы өтемақы төленеді. Сонда 4-курс курсантының құны – 2 400 000 теңге, ал министрдің құны - алпыс айлық ақшалай қаражаты 78 000 000 мөлшерінде. Ресейде «Полиция туралы» заңға сәйкес лауазымды айлық жалақысына қарамастан 3 000 000 рубль біржолғы өтемақы төленеді [15], теңгеге шаққанда 22 830 000. Яғни, қызметкердің өмірі, қаза тапқан (қайтыс болған) жағдайы соңғы атқарған лауазымы бойынша алатын айлық ақшалай қаражаты мөлшерінен емес, біржолғы төленетін өтемақы мөлшерімен есептелінеді.

Қасым-Жомарт Тоқаев полиция қызметінің көбінесе адам өмірі мен денсаулығына қатер төндіретін қауіпті мамандық екенін атап өтіп, Тәуелсіздік жылдарында қызмет бабында 815 қызметкердің қаза тапқаны, 4,5 мыңнан астамы жарақат алғаны туралы дерек келтірді. Сондықтан қоғамның қауіпсіздігі мен тұрақтылығын қамтамасыз ету ісіндегі ішкі істер органдарының үлесін бағаламауға болмайды. Біз полиция қызметкерлерін құқықтық және әлеуметтік тұрғыдан қорғауды жақсарту үшін кешенді шараларды жалғастырамыз, – деді Мемлекет басшысы Қ.Тоқаев [16].

Президент тапсырмалары, орындалмай «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне құқық қорғау қызметін өткеру тәртібін жетілдіру, құқық қорғау органдары, арнаулы мемлекеттік органдар қызметкерлерінің және әскери қызметшілердің құқықтық және әлеуметтік қорғалуы мен жауаптылығын арттыру, ведомствоаралық үйлестіру, ішкі істер органдарының дербестігі, жекелеген қылмыстық құқық бұзушылықтар үшін жауаптылықты күшейту және қару айналымы мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасының 2022 жылғы 11 шілдедегі заңында қарулы полиция қызметкерінің жеке қауіпсіздігіне кепілдіктер тағы да ескерусіз қалды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. «Құқық қорғау қызметі туралы» Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 6 қаңтардағы № 380-IV Заңы.
2. Полиция: Кадр һәм қадір <https://egemen.kz/article/301561-politsiya-kadr-qam-qadir> 18 Қаңтар, 2022/.
3. <https://egemen.kz/article/300843-qasym-zhomart-toqaevtynh-parlament-madgilisininh-otyrysnynda-soylegen-sozi>
4. «Қазақстан Республикасының ішкі істер органдары туралы» Қазақстан Республикасының Заңы 2014 жылғы 23 сәуірдегі № 199-V ҚРЗ/.

5. Өмірін құрбан еткен полицейлердің ерлігі <https://kaz.orda.kz/mirin-rban-etken-policejlerdi-erligi>
6. Қараңыз.: Қаңтар оқиғасында қаза тапқан қызметкерлердің отбасына қандай көмектер беріледі. <https://khabar.kz/kk/news/kogam/item/138195-kantar-okigasynda-kaza-tapkan-kyzmetkerlerdin-otbasyna-kandaj-komekter-beriledi>.
7. <https://halyq-uni.kz/news/378-kantardagy-zhappai-t-rtipsizdik-kaza-tapkan-politseiler-men-skeriler-nagradtaldy>
8. Якубович М.И. Законодательство о необходимой обороне и применении оружия сотрудниками милиции. Лекция –М.: ВШ МВД СССР.
9. Боровиков В.Б., Попов Л.Л. Условия правомерности применения оружия работниками милиции при задержании преступников. –М.: МССШМ МВД СССР. 1985 г.
10. Каплунов А.И. Правовые и тактические основы применения милицией огнестрельного оружия. Дисс. к.ю.н. –М.: Академия МВД РФ. 1993 г.
11. «Жаңа Қазақстан: Жаңару мен жаңғыру жолы» Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың 2022 жылғы 16 наурыздағы Қазақстан халқына Жолдауынан.
12. Особенности применения физической силы, специальных средств и огнестрельного оружия: учебно-методическое пособие/А.Г.Гришаков, О.В.Красилов, В.В.Семенов, Е.А.Федяев.- Барнаул: Барнаульский юридический институт МВД России, 2015.-116 с.
13. <https://kaz.nur.kz/society/1949199-iski-ister-ministri-erlan-turgymbaevty-n-qansa-zalaqy-alatyny-belgili-boldy>
14. <https://www.gov.kz/memleket/entities/edu/press/news/details/316179?lang=kk>
15. <https://zakonopolitsii.ru/glava-5/statya-24>
16. <https://egemen.kz/article/316262-prezident-qazaqstan-politsiyasynynh-30-dgyldyghyna-arnalghan-dgiyngha-qatysty>

УДК 347.9 (075.8)

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ ИСПОЛНИТЕЛЬНОГО ПРОИЗВОДСТВА В КАЗАХСТАНЕ

Мамедов М.Н., магистрант

Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, г. Шымкент

E-mail: asabab001@mail.ru

Бұл мақалада Қазақстан Республикасында атқарушылық іс жүргізуге байланысты кейбір проблемалар қарастырылады. Автор құқықтық реттеудің ерекшелігін алдын-ала анықтайтын атқарушылық іс жүргізудің ерекшеліктеріне назар аударады.

Тірек сөздер: *заң, сот актісі, атқарушылық құқық, атқарушылық іс жүргізу, сот орындаушысы, принцип, мәжбүрлеп орындау.*

В данной статье рассматриваются некоторые проблемы, связанные с исполнительным производством в Республике Казахстан. Автор акцентирует внимание на особенностях исполнительного производства которые определяют специфику правового регулирования.

Ключевые слова: *закон, судебный акт, исполнительное право, исполнительное производство, судебный исполнитель, принцип, принудительное исполнение.*

This article discusses some problems related to enforcement proceedings in the Republic of Kazakhstan. The author focuses on the features of enforcement proceedings that determine the specifics of legal regulation.

Key words: *law, judicial act, enforcement law, enforcement proceedings, bailiff, principle, enforcement.*

Реализация и защита прав субъектов правоотношений осуществляется разноотраслевыми средствами как материального, так и процессуального права. Если нарушаются права субъектов в области частноправовых отношений, применяются нормы гражданского процессуального права, а в последующем, если необходимо, и нормы исполнительного производства.

Традиционно исполнительное производство является стадией судопроизводства, на которой происходит фактическая реализация и восстановление нарушенных прав граждан и организаций. Реализация прав субъектов правоотношений в сфере исполнительного производства является неотъемлемой частью судебной системы [1].

Закон Республики Казахстан «Об исполнительном производстве и статусе судебных исполнителей» определяет задачи исполнительного производства, которыми являются обязательное и своевременное исполнение исполнительных документов, выдаваемых на основании судебных решений, определений и постановлений по гражданским и административным делам, приговоров и постановлений по уголовным делам в части имущественных взысканий, а также постановлений иных органов в соответствии с данным законом [2].

В соответствии с этим установлены принципы исполнительного производства, а именно принципы: законности; своевременности и прозрачности совершения исполнительных действий и применения мер принудительного исполнения; уважения чести и достоинства человека; неприкосновенности минимума имущества, необходимого для существования должника и членов его семьи; соотносимости объема требований взыскателя и мер принудительного исполнения; пропорциональности распределения взысканных сумм между взыскателями одной очереди при их недостаточности для полного удовлетворения всех требований очереди; возмещения за счет должника расходов по принудительному исполнению исполнительного документа; свободы обжалования в суде процессуальных действий и постановлений судебного исполнителя.

Перечисленные принципы закрепляют процессуальные гарантии субъектов правоотношений, поскольку они призваны обеспечить удовлетворение интересов физических и юридических лиц в гражданском процессе.

Принципы исполнительного производства определяют сущность и содержание процессуальных отношений, возникающих в исполнительном производстве. Вопросу исполнения судебных решений и других исполнительных документов в Казахстане на протяжении последних лет уделяется много внимания, принимаются действенные меры по совершенствованию законодательства об исполнительном производстве, изменению структуры органов исполнительного производства, улучшению материально-технического обеспечения судебных исполнителей, что значительно облегчает работу судебных исполнителей и дает ряд положительных результатов. Тем не менее, проблема эффективности исполнительного производства в настоящее время является чрезвычайно актуальной, поскольку надлежащее и эффективное исполнение судебных решений является исключительно важным условием для укрепления и развития институтов правового государства.

Законодательство об исполнительном производстве основывается на Конституции Республики Казахстан, состоит из Гражданского кодекса Республики Казахстан, Гражданского процессуального кодекса Республики Казахстан, Закона Республики Казахстан от 2 апреля 2010 года № 261-IV "Об исполнительном производстве и статусе судебных исполнителей", норм международных договоров, ратифицированных Республикой Казахстан, и других нормативных правовых актов Республики Казахстан. [2-6]

Исполнительное право представляет собой относительно молодую отрасль отечественного права, предметом правового регулирования которой выступают общественные отношения процессуального характера, складывающиеся по поводу принудительно-исполнительной деятельности судебного пристава исполнителя в рамках исполнительного производства.

Вопрос об отраслевой принадлежности исполнительного права в юридической науке до сих пор дискутируется, что, с одной стороны, способствует дальнейшему развитию доктрины исполнительного права, и это, разумеется, положительный фактор. Но, с другой стороны, противоречивость и несогласованность в вопросе установления юридической природы норм, опосредующих принудительное исполнение судебных актов и актов других органов, не позволяет выработать единообразный подход в законодательном регулировании исполнительного производства, что в целом не идет на пользу правовому регулированию данной сферы общественных отношений.

Исполнительное производство в последнее время стало одной из наиболее динамично развивающихся областей казахстанского законодательства. Закон Республики Казахстан от 2 апреля 2010 года № 261-IV "Об исполнительном производстве и статусе судебных исполнителей" является в настоящее время основой для создания адаптированного к современным социально-экономическим условиям порядка принудительного исполнения юрисдикционных актов.

В то же время реформа отечественного законодательства об исполнительном производстве еще далека от завершения, и принятие Казахстаном Закона об исполнительном производстве стало лишь очередным этапом на пути ее реализации.

В связи с этим настоятельно необходимы теоретические знания о понятии, предмете, методе, принципах, системе исполнительного права, а также о закономерностях развития исполнительного производства как совокупности процессуально-исполнительных норм, регламентирующих отдельный порядок принудительного исполнения.

Исследование правовой природы исполнительного права (исполнительного производства) представляет особый интерес в силу того, что данная отрасль является относительно молодой и находится пока на этапе становления. Между тем существование собственно процедур исполнительного производства имеет многовековую историю, которая будет рассмотрена в рамках следующей главы настоящего учебника. Следует признать, что вопрос о правовой природе отрасли исполнительного права в настоящее время в юридической науке является дискуссионным. В современной правовой литературе еще не сложилось даже устойчивое понятие такой отрасли, которую называют и «исполнительное право», и «исполнительное процессуальное право», и «гражданское исполнительное право», или, наконец, говорят просто об «исполнительном производстве».

Особенности исполнительного производства определяют и специфику правового регулирования. В настоящее время исполнительное производство выведено из системы гражданского законодательства. Кроме того, применение мер принудительного исполнения и к несудебным актам (нотариально удостоверенным соглашениям об уплате алиментов, удостоверениям комиссий по трудовым спорам, постановлениям органов, уполномоченных рассматривать дела об административных правонарушениях и т.д.) свидетельствует о том, что исполнительная деятельность не сводится лишь к «логическому завершению судопроизводства».

В исполнительном производстве также действуют и некоторые собственные принципы, отличные от принципов гражданского (арбитражного) права, которые будут исследованы в соответствующем разделе настоящего учебника. Исполнительное производство вряд ли возможно рассматривать и через призму административного права (процесса), исходя из различий предмета правового регулирования.

Административное право призвано регулировать общественные отношения, непосредственно связанные с государственно-управленческой деятельностью. Исполнительное же производство отличается тем, что ориентировано не столько на государственно-управленческую деятельность (в узком смысле), сколько на исполнение судебных и несудебных исполнительных документов как неотъемлемого элемента общего механизма защиты прав и законных интересов субъектов права. По методу правового регулирования как критерию разграничения отраслей права полагаем также затруднительным отнесение напрямую

исполнительного производства к административному праву (процессу) на том основании, что в первом достаточно велико значение диспозитивных начал.

На сегодняшний день отсутствует четкое разграничение между понятиями «исполнительное производство» и «исполнительное право». Исполнительное производство, с наших позиций, представляет собой особую нормативно установленную процедуру или совокупность процедур, имеющих в качестве своей главной цели принудительное исполнение судебных актов, а также актов иных органов. Исполнительное производство неоднородно и, по сути, может быть определено через совокупность ряда производств, которые дифференцируются между собой в зависимости от характера дел и исполнительных документов. В этом смысле исполнительное производство как совокупность процессуальноисполнительных норм, регламентирующих отдельный порядок принудительного исполнения, уже исполнительного права и входит в последнее в качестве его составной части.

С юридических позиций процесс есть реализация норм материального права. Процессуальный характер данной отрасли вытекает из следующего. Любой субъект права участвует в материальных регулятивных правоотношениях. Независимо от конкретной отраслевой принадлежности регулятивного правоотношения реализация возможностей, предусмотренных его содержанием, происходит в пределах конкретного объема субъективного права каждого из участников правоотношения. И как только один из субъектов пытается выйти за пределы предоставленного ему субъективного материального права, возникает угроза нарушения права другого участника данного правоотношения.

Юридическим основанием возникновения правоотношения в исполнительном производстве можно рассматривать некое отклонение от предусмотренного порядка реализации механизма защиты прав и законных интересов субъектов права. Суд или иной юрисдикционный орган заканчивает свою деятельность по рассмотрению спора вынесением решения, в котором закрепляются права и обязанности субъектов, которые обращались за защитой права либо восстановлением правового положения. Исходя из идеи общеобязательности вынесенных актов, указанные в решении субъекты должны его исполнить. Если один из субъектов не выполняет требования акта, он тем самым нарушает нормальное течение процесса защиты. В подобных случаях законодательство предусматривает оптимальный способ разрешения конфликтного отношения — вмешательство публичного субъекта, главной целью которого является создание действенного механизма защиты права. Указанный механизм начинает действовать с момента обращения лица за защитой права и оканчивается реальным восстановлением ситуации в отношении субъекта, чье право было нарушено.

Причем условно весь механизм защиты права можно разделить на две последовательно сменяющиеся стадии: 1) установление обоснованности требования субъекта права; 2) осуществление данного требования в случае, если оно оказывается обоснованным. Принципиально важной здесь является оговорка о том, что на стороне публичного органа могут находиться различные субъекты в зависимости от функций и конкретной компетенции государственных органов. Судебные органы в рамках указанного механизма занимают хотя и ведущее, но далеко не единственное место. Пожалуй, главное, что объединяет правовое регулирование всего механизма защиты прав, — это возможность его существования лишь в процессуальной форме. Следовательно, процессуальные нормы характеризуют не только судебную форму защиты нарушенного или оспоренного права. Процессуальные правоотношения могут существовать и после вынесения решения судом до этапа полного восстановления нарушенного субъективного права. Это происходит, в частности, если лицо, обязанное выполнить определенные требования, указанные в акте государственного органа, добровольно их не исполняет. В этом случае государство обязано применить принуждение, наличие которого обусловлено целью всего механизма защиты права.

Применение публичным субъектом принуждения для осуществления полной защиты права субъекта в особой процессуальной форме и составляет содержание комплекса норм, регулирующих исполнительное производство. В связи с этим мы можем говорить об исполнительном праве как о процессуальной отрасли. Ни в коей мере не принижая позитивного значения научной дискуссии, тем не менее, полагаем, что скорейшее устранение противоречий и несогласованности в вопросе установления юридической природы норм, регулирующих принудительное исполнение судебных актов и актов других органов, позволило бы выработать единообразный подход в законодательном регулировании исполнительного производства, что в целом имело бы благотворное влияние на данную сферу общественных отношений.

ЛИТЕРАТУРА

1. Валеев Д.Х. Система процессуальных гарантий прав граждан и организаций в исполнительном производстве. – М., 2004.
2. Закон Республики Казахстан от 2 апреля 2010 года № 261-IV «Об исполнительном производстве и статусе судебных исполнителей».
3. Конституция Республики Казахстан (принята на республиканском референдуме 30 августа 1995 года).
4. Гражданский кодекс Республики Казахстан (Общая часть), принят Верховным Советом Республики Казахстан 27 декабря 1994 года.
5. Гражданский кодекс Республики Казахстан (Особенная часть) от 1 июля 1999 г. № 409-1.
6. Кодекс Республики Казахстан от 31 октября 2015 года № 377-V «Гражданский процессуальный кодекс Республики Казахстан».

УДК 340.13

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ЗНАЧЕНИЯ ИМПЕРАТИВНОСТИ И ПРИМЕНЕНИЯ ИМПЕРАТИВНЫХ НОРМ ПРАВА

Мендиев Ч.А., магистрант

Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, г. Шымкент

E-mail: nurtazin.e@list.ru

Бұл мақалада императивтіліктің мәні мен құқықтың императивті нормаларын қолданудың кейбір мәселелері қарастырылады. Заңның императивтілігі мен императивті нормаларын қолданудың маңыздылығы мәселесі құқықтық салада ерекше өзекті болып табылады, өйткені құқық нормалары қоғамдық қатынастардың маңызды реттеушілерінің бірі ретінде заң шығару техникасындағы қазіргі тенденциялар жағдайында мемлекет заңнамасының деңгейін көрсетеді, бұл құқықтық реттеу механизмінің тиімділігін бағалауға мүмкіндік береді.

Тірек сөздер: құқық, құқық нормасы, императивтілік, диспозитивтілік, құқықтық әдет, норма, нормативтік акт, құқықтық акт, заң шығару, нормативтік шарт, шарт.

В данной статье рассматриваются некоторые вопросы значения императивности и применения императивных норм права. Особенно актуальным вопрос значения императивности и применения императивных норм права представляется в правовой сфере, поскольку нормы права как одни из важных регуляторов общественных отношений отражают уровень законодательства государства в условиях современных тенденций в правотворческой технике, что позволяет судить об эффективности механизма правового регулирования.

Ключевые слова: право, норма права, императивность, диспозитивность, правовой обычай, норма, нормативный акт, правовой акт, правотворчество, нормативный договор, договор.

This article discusses some issues of the meaning of imperativeness and the application of peremptory norms of law. The question of the importance of imperativeness and the application of imperative norms of law is particularly relevant in the legal sphere, since the norms of law as one of the important regulators of public relations reflect the level of state legislation in the context of modern trends in law-making technology, which allows us to judge the effectiveness of the mechanism of legal regulation.

Key words: law, rule of law, imperative, dispositivity, legal custom, norm, normative act, legal act, lawmaking, normative contract, contract.

Стремительное развитие общественных отношений в условиях современной действительности, является толчком для поиска и формирования наиболее оптимальных и эффективных юридических средств и способов воздействия на правоотношения. Стремления любого государства направлены на создание и поддержание порядка в стране, на развитие, функционирование и урегулирование общественных отношений, что достигается с помощью права как одного из уникальных регуляторов общественных отношений путем санкционирования правил поведения в юридических нормах, определяющих характер взаимоотношений участников правоотношений в различных сферах общества.

Многочисленные активные изменения, происходящие в социально-экономическом развитии страны за последнее время, требуют по-новому взглянуть на роль императивности в соционормативной системе общества. В политическом аспекте усиление вертикали власти требуют не только разумного применения императивного и диспозитивного аспектов, но и надлежащего правового опосредования этого процесса. В экономической сфере, несмотря на преобладание диспозитивного начала, элемент императивности не утрачивает своего значения. Так должная императивность правового регулирования экономических отношений укрепляет договорную дисциплину и выступает гарантом соблюдения закона и основных принципов договорного права. В социальной сфере надлежащая императивность гарантирует соблюдение прав и свобод граждан, исполнение государством социально-экономических программ и иных социальных обязательств перед населением страны, стимулирует к правомерному поведению субъектов отношений.

Особенно актуальным вопрос значения императивности и применения императивных норм права представляется в правовой сфере, поскольку нормы права как одни из важных регуляторов общественных отношений отражают уровень законодательства государства в условиях современных тенденций в правотворческой технике, что позволяет судить об эффективности механизма правового регулирования.

Все эти процессы делают проблему императивности в целом, и императивных норм в частности, по-новому актуальной и требующей как теоретического, так и практического осмысления и обоснования путей ее практического решения.

Императивность в праве следует отнести к одной из фундаментальных категорий отечественной науки теории государства и права по причине содержания важных общих закономерностей, относящихся к праву, а также присутствия императивности в различных проявлениях права: императивные нормы права, императивный метод правового регулирования общественных отношений, императивный принцип права и т.д.

Однако, несмотря на теоретическую и практическую важность изучения категории императивности, следует отметить, что сегодня требуется проведение самостоятельного комплексного анализа указанного феномена в науке теории государства и права. Отдельные исследования проблемы императивности и связанных с ней вопросов осуществлены учеными исключительно в частноправовой сфере в рамках соотношения аспекта императивности с диспозитивными началами правового регулирования общественных отношений, что в свою очередь не позволяет в полной мере сформировать общетеоретическое представление и разрешить прикладные вопросы императивности и императивных норм.[1-6]

В связи с недостаточной теоретической разработкой практические вопросы императивных норм права приобретают особую актуальность в процессе их толкования и реализации участниками отношений по следующим очевидным причинам:

Во-первых, правильное уяснение смысла императивных норм права является наиболее приоритетным в правоприменительной сфере, поскольку ошибочное или искаженное толкование содержащихся в них строго обязательных правил поведения, которые не могут быть изменены волей субъектов правоотношений и отклонение от которых недопустимо, приведет к неблагоприятным последствиям на стадии правоприменения.

Во-вторых, в условиях современной правовой действительности в правоприменительной сфере наметилась определенная тенденция подмены действия императивных норм права судебной практикой, когда суд руководствуется не буквальным толкованием правовой нормы, а телеологическим и системным толкованием либо следует сложившемуся судебному прецеденту, причем отличающемуся от содержания императивной нормы права.

В-третьих, вопрос разграничения и выявления диспозитивных и императивных норм в отраслях частного права, особенно в гражданском праве, до настоящего времени остается неразрешенным, что порождает множество спорных ситуаций на практике.

Таким образом, изучение проблем правотворческой деятельности и толкования императивных правовых норм является перспективным и значимым, поскольку их применение напрямую зависит от надлежащего выраженного императива законодателем в нормах права, что способствует верному уяснению содержания юридического предписания, толкования, а значит надлежащему применению правовых норм участниками общественных отношений. Следовательно, исследование проблемы императивности и императивных норм, несомненно, представляет как научный, так и практический интерес.

Формирование термина «императивная норма права» невозможно без проведения исследования аспекта императивности в праве и его свойств. Поэтому важно определить сущность императивности с учетом сложившихся отдельных научных выводов об императиве и императивности в науке теории государства и права, а также с позиции философских и правовых воззрений, понять ее форму выражения, сформулировать единое универсальное определение «императивности» и выявить ее характерные черты, способные отвечать признакам и предназначению «категории» в общей теории права, с целью его применения как в публично-правовой сфере, так и в частноправовой области, а равно как в публичном, так и в частном праве.

Следует различать понятие императивной нормы и императивности. Что касается аспекта императивности в праве, то в нем в сочетании с общеобязательностью проявляется государственно-волевой характер права как признака, свойства всякой правовой нормы, независимо от того, к какому виду она относится на основании того или иного классификационного критерия. В этом смысле любая норма права безотносительно к форме ее выражения есть исходящее от государства веление и, следовательно, обладает определенной императивностью (свойством императивности).

Отличительными признаками императивных норм права следует признать:

- 1) признак высшей степени властности и подчинения;
- 2) признак выражения велений в форме юридических обязанностей или категорических запретов, обозначающий, что веления призывают участников правоотношений совершить правомерные действия либо воздержаться от совершения неправомерных действий;
- 3) признак исключения воли, указывающий на отсутствие у участников правоотношений свободы волеизъявления и выбора иного варианта правила поведения;
- 4) признак реализации мер государственного принуждения, выраженный в трансформации потенциальной угрозы применения мер государственного принуждения в реальные негативные юридические последствия в случае несоблюдения установленного законного предписания.

На наш взгляд, дальнейшее, подробное и всестороннее изучение вопроса роли императивности в разграничении права на публичное и частное позволит сформировать следующую позицию. Императивность является одним из основных критериев в вопросе дихотомии права, поскольку оказывает непосредственное влияние на формирование собственно-императивного и диспозитивного методов правового регулирования общественных отношений, особенности которых находят свое правовое выражение в императивных нормах права и диспозитивных правовых нормах. Именно от императивности как неотъемлемого и первостепенного признака метода правового регулирования общественных отношений в сочетании с иными основными признаками метода зависит необходимому государству формирование и развитие общественных отношений в рамках установленного законном порядка.

Анализ научной литературы, позволяет считать, что императивные нормы, регулируемые собственно-императивным методом, выступают главным правовым инструментом, обеспечивающим закрепление публичных интересов в нормативных правовых актах и реализацию публичных интересов в государстве. Поэтому законодатель, используя императивные нормы в отраслях публичного права, обеспечивает правовую регламентацию и защиту важных интересов как самого государства в целом (государственное устройство, оборона и безопасность государства, государственная тайна, борьба с преступностью, организация и содержанию правоохранительной системы, судебной системы), так и интересов человека и гражданина данного государства. Поскольку без должной правовой защиты государственных интересов законные интересы и права населения государства будут носить декларативный характер либо их исполнение будет невозможным или затруднительным.

Правомерно считаем, что императивность в отраслях частного права представляет собой сложное явление, обеспечивающее стабильное функционирование отраслей права, придавая им устойчивость и социальную ориентацию, баланс охраны и защиты частных и публичных интересов, а значит, равновесие всей системы права. В связи с чем наличие императивных норм в отраслях права имеет важное практическое значение, выражающееся в конструктивном закреплении правил поведения, строго обязательных к соблюдению, достигается реализация прав и свобод личности.

Проведенный теоретико-правовой анализ императивных норм отечественного права позволил сделать вывод о недостаточной разработанности исследуемого вопроса на теоретическом уровне, что негативным образом отражается на действующем отечественном законодательстве, а как следствие, на всей правовой системе Казахстана.

Отсутствие четкого представления о сущности, характерных признаках, особенностях толкования и применения императивных правовых норм служит определенным катализатором для проведения дальнейшего исследования императивных норм права с целью определения оптимальных методов развития и совершенствования механизма правового регулирования общественных отношений императивными правовыми нормами.

ЛИТЕРАТУРА

1. Шагиева Р. В. Теория государства и права. М: Проспект, 2021. 520 с.
2. Соловьев, Э. Ю. Категорический императив нравственности и права / Э. Ю. Соловьев. - М.: Прогресс-Традиция, 2005. - 416 с.
3. Булгакова Д.А. Теория государства и права. Учебное пособие. - Алматы: Юридическая литература, 2006. - 99. 2006
4. Бошно С.В. Теория государства и права. Учебник. М: Юстиция. 2018. 406 с.
5. Малько А.В. Теория государства и права в вопросах и ответах. учебно-методическое пособие. М: Дело, 2019. 352 с.
6. Радько Т.Н. Теория государства и права в схемах и определениях. М: Проспект, 2021. 176 с.

УДК 340.114.5

О РОЛИ ПРАВОСОЗНАНИЯ В СИСТЕМЕ ОБЩЕСТВЕННОГО СОЗНАНИЯ

Молдабек А.Қ., магистрант

Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, г. Шымкент

E-mail: goslinger@bk.ru

Бұл мақалада қоғамдық сана жүйесіндегі құқықтық сананың рөлі туралы мәселе қарастырылады. Құқықтық сана-бұл қоғамдық сананың бір түрі және адамның мінез-құлқын реттейді. Құқықтық сана үшін адамның құқықтық әлеуметтенуді, құқықтық құбылыстардың бүкіл жиынтығын түсінуі маңызды. Қоғамдық сананың барлық формаларының ішіндегі ең маңыздысы-адамның қасиеттерін қалыптастыратын моральдық және құқықтық сана.

Тірек сөздер: құқық, құқық көзі, құқықтық әдет, норма, сана әлеуметтік, жеке, құқықтық сана, құқықтық түсінік, құқықтық шындық.

В данной статье рассматривается вопрос о роли правосознания в системе общественного сознания. Правосознание является формой общественного сознания и регулирует поведение человека. Для правосознания важно, чтобы индивид осознал правовую социализацию, всю совокупность юридических явлений. Из всех форм общественного сознания самыми важными являются нравственное и правовое сознание, формирующие качества личности.

Ключевые слова: право, источник права, правовой обычай, норма, сознание общественное, индивидуальное, правосознание, правопонимание, юридическая действительность.

This article discusses the role of legal consciousness in the system of public consciousness. Legal awareness is a form of social consciousness and regulates human behavior. For legal awareness, it is important that an individual realizes legal socialization, the whole set of legal phenomena. Of all the forms of social consciousness, the most important are moral and legal consciousness, which form the qualities of a person.

Key words: law, source of law, legal custom, norm, public consciousness, individual, legal awareness, legal understanding, legal validity.

В структуре общественного сознания особую роль играет правовое сознание. Оно выступает как совокупность представлений, эмоций и установок, выражающее отношение людей к действующему и желаемому праву. Правосознание – это одобрительная или отрицательная реакция людей на законы, нормативные акты и т.п. Правосознание пронизывает весь механизм правового регулирования, предшествует изданию юридических норм и сопровождает на всем протяжении их действия, с позиций разных точек зрения изучается в рамках различных наук.

Содержание социально-философского учения о правосознании включает в себя следующие смыслонесущие проблемы: это, во-первых, постановка задачи выяснения места и роли этого сознания в системе общественного сознания; во-вторых, познание сущности правосознания как способа духовно-ценностного феномена. Человеческое сознание – явление сложное и многоаспектное, поэтому оно является объектом изучения множества наук. Например, доктор философских наук А.Г. Спиркин дает следующее определение сознания: «Сознание – это высшее, свойственное только человеку и связанная с речью функция мозга, заключающаяся в общении, оценочном и целенаправленном отражении и конструктивно-творческом образовании действительности, в предварительном мысленном построении действий и предвидения их результатов, в разумном регулировании и самоконтролировании поведения человека» [1].

Общественное сознание представляет собой сложную структуру, в этом сознании необходимо выделить следующие моменты: осознание человеком вещей, событий, явлений и самого себя, его переживания, а также знания, без которых не может возникнуть и существовать никакое, даже самое элементарное сознание. Правосознание является формой общественного сознания, оно имеет следующую структуру: это сознание нравственное, религиозное, эстетическое, политическое и правовое, философское и научное, историческое и экономическое, экологическое. Они активно участвуют в формировании индивидуального сознания. Из всех названных форм сознания самыми важными и основными, на наш взгляд, являются нравственное и правовое сознание. Они регулируют и упорядочивают жизнедеятельность людей.

Для правосознания важно, чтобы индивид осознал правовую социализацию, усвоил стандарты в сфере права и всю совокупность юридических явлений. Общественное сознание – это социально обусловленный феномен, в котором отражаются механизмы зарождения и функционирования общественного бытия. Общественное сознание принято делить в условно «вертикальном» ракурсе – на уровни, а в «горизонтальном» – на формы. Оно включает в себя разные уровни (обыденно-жизненное, теоретическое сознание, общественную психологию, идеологию), а также различают сознание общественное и индивидуальное. Каждым уровнем сознания общественное бытие отражается по-разному. Правосознание проявляется в форме общественного и индивидуального сознания.

Взаимодействие индивидуального сознания с общественным сложно и многоаспектно. Диалектическая связь этих феноменов носит двоякий характер и не сводима к односторонним отношениям. Хотя общественное сознание обогащается сознанием индивидуальным и иначе обогащаться оно не может, общественное сознание управляет индивидуальным, а не наоборот. Носители индивидуального сознания в состоянии оказывать существенное воздействие на массовое путем идей, взглядов, представлений, теорий. Они в некоторых пределах управляют коллективным сознанием.

Общественное сознание пребывает в системе «человек – деятельность – общение – общество – история – язык – культура». Условием возникновения правового индивидуального сознания является включение субъекта в сложную систему социальной практики, в контекст общественной жизни, так как без освоения духовной культуры человек не сможет обрести собственную человеческую природу и быть способным мыслить по-человечески.

Общественное сознание не выступает как количественная сумма индивидуальных сознаний. Оно представляет новое качественное состояние сознания и по-особому организованную идеально-объективную действительность, с требованиями и волей которой человек вынужден считаться. Общественное сознание имеет свою «власть» над индивидуальным сознанием, выраженную в том, что человек в обязательном порядке должен воспринимать исторически сложившиеся формы духовного освоения действительности. Он должен понять и принять те способы и средства, с помощью которых осуществляется производство духовных ценностей, того смыслового содержания, которое накоплено человечеством веками и, не освоив этих духовных богатств, едва ли человек сформируется как личность.

Значение сознания, правосознания в частности, в жизни людей огромно, имеет более глубокие социальные корни, так как человек не в состоянии решить ни одну задачу, достичь какой-нибудь цели без сознания, воли, эмоционально-психологических факторов. Правосознание формируется в результате влияния политико-правовых, духовно-нравственных условий, уровня юридической и общей культуры и традиций конкретного общества. Оно испытывает влияние психологических факторов (психологические стереотипы, установки, мотивы, сознательные и неосознанные отношения к правовым реалиям). [2]

Правосознание есть та форма общественного сознания, в которой выражаются знание и оценки принятых в данном обществе в качестве юридических нормативов социально-экономической деятельности различных субъектов права – индивида,

предприятия, организации, должностных лиц и т.п. Правосознание занимает как бы промежуточное положение между политическим и нравственным сознанием. В отличие от политического сознания оно мыслит, прежде всего, индивидуально-личностными категориями и относится к государству не как к субъекту политической власти, а как к внешней регламентирующей силе, требующей безусловного подчинения. В отличие от нравственных норм в правосознании понятия должного и справедливого мыслятся как возведенные на уровень государственного закона, нарушение которого сопровождается правовыми санкциями. Правовые отношения и правовые учреждения складываются сознательно, соответственно определенным правовым взглядам и идеям. А последние порождаются экономическими отношениями общества, его экономической структурой.

Правовые взгляды в своей совокупности представляют собой воззрения людей на законодательно устанавливаемые правила и нормы, регулирующие поведение людей в обществе, на складывающиеся между ними правоотношения. В своем систематизированном виде правовые взгляды выступают как правовая идеология. С помощью правосознания происходит отражение правовой действительности, которое предполагает, во-первых, осознание необходимости права; во-вторых, степень и уровень отношения людей к правовым явлениям, а также социальную оценку людей действующего права и практики его проявления в конкретных условиях общественной жизни; в-третьих, осмысление необходимости создания развитой системы законодательства; в-четвертых, правосознание предполагает представление о соотношении правовых ценностей с иными формами общественного сознания (политическими, нравственными, экономическими и др.). [3]

Правосознание предполагает, прежде всего, определенное правопонимание. Оно призвано формировать право в нужном направлении, создавая тем самым юридическое бытие общества. Право в реальной жизни проявляется в виде системы юридических норм, а правовое сознание состоит из духовных, ментальных структур, идеологических взглядов, представлений, психологических переживаний и установок. Объектом своего познания и отражения правосознание выбирает позитивное право и находит свое воплощение в объективном праве. Оно неразрывно связано с позитивным правом, корректирует его практическое проявление.

В чем выражается единство права и правосознания? Они генетически родственны, существуют параллельно друг другу и являются структурными элементами правовой системы общества. Право это не только нормативно-инструментальное образование, также в нем заключено духовно-нравственное и эмоциональное начало. Право испытывает постоянное влияние правосознания.

В чем проявляется различие права и правосознания? Во-первых, правовое сознание является идеологическим источником положительного права. Последнее должно пройти этап осмысления в рамках правосознания, «нуждается» в теоретическом анализе, рациональном мышлении. Во-вторых, правосознание возникает и функционирует в результате адекватного отражения правовой действительности, является теоретической основой для формирования права, законодательства с целью гуманного нормативного регулирования общественных отношений. В-третьих, с точки зрения содержания право и правосознание имеют существенные различия. Право состоит из правовых норм, законов, юридических кодексов, закрепленных и оформленных письменно, а правовое сознание – это духовное образование, включающее в себя представления, идеи, чувства, психологические установки. В-четвертых, право отличается от правосознания тем, что оно регулирует поведение субъектов правоотношения посредством наложения на них определенных юридических обязанностей, применения принудительных мер наказания и т.п. В-пятых, правовому сознанию присуще свойство плюрализма, т.е. помимо господствующего, официального общественного сознания, существует множество оттенков, мнений этого сознания.

Право и правовое сознание взаимосвязаны между собой и на практике трудно их разделить. Говорить о праве вне правосознания бессмысленно, точно так же, как рассуждать о правосознании вне права. Диалектический подход, в отличие от догматического, в понимании

соотношения права и правосознания требует их рассмотрения не только во всеобщей связи и взаимодействии, но и исходя из принципов развития, объективности, конкретности и всесторонности в анализе юридической действительности. Позитивное право отличается от юридического сознания в качественном аспекте. Но, несмотря на это, право постоянно опирается на правовое сознание, ищет в нем духовную опору, так как без правовой идеологии объективное право не имеет перспективы своего бытия.

Правосознание выступает в качестве идеологической основы права. В системе правосознания происходят интеллектуальное проявление и измерение существующего законодательства, степени развития его процедурных механизмов, а также правосознание оценивает право с точки зрения феноменов социальной психологии.

Правосознание как духовный феномен тесно связано с государственной властью, так как без ее поддержки правовые взгляды, идеи, теории не воплотятся в позитивное право. Функциональной обязанностью государства является обеспечение объективного и всестороннего отражения правом (через правосознание) существующей правовой действительности. В юридической реальности весьма актуальны взаимодействия юридической процедуры и правосознания. Процедурные механизмы выполняют смыслонесущие функции юридического процесса, направляют правосознание, чтобы выразить справедливость, жизненно необходимый правовой и общественный порядок. Юридические процедуры по своей природе выступают как несколько консервативное образование. [4]

Но, несмотря на запаздывание процедурных механизмов, задача правосознания выражается в том, чтобы уловить и осмыслить негативные тенденции в использовании юридических процедур, чтобы привести их в соответствие с требованиями реальной жизни. Эта задача довольно сложная. Для этого необходимы аналитическое мышление, проницательное и гибкое суждение, политическая воля и желание.

Итак, в качестве заключения мы сможем сформулировать основные черты правосознания: – во-первых, для правосознания основным объектом отражения является право, юридическая действительность. Правовые явления отражаются и в других формах общественного сознания (например, политическом, моральном), но для них они не являются главным объектом осознания; – во-вторых, правовое сознание не только отражает юридическую реальность, но и весьма активно вторгается в нее, т.е. изменяет, развивает, совершенствует юридическую действительность, и в результате возникают правовые теории и учения, призванные выявить, объяснить закономерности государственно-правового развития общества. Они позволяют избежать перекосов в правотворчестве, так как без правосознания невозможно понять, какая сфера общественных отношений требует правового регулирования; – в-третьих, правовому сознанию присущи социально-психологические феномены, например, чувства, настроения, переживания, различные психологические реакции: волевые акты, внушения, стереотипы, подражания и т.д.; – в-четвертых, правосознание обладает таким свойством, как нормативность. Важно наличие в сознании идеи законности, дающей общую нормативноправовую ориентацию индивиду, осмысление, осознание социально-правовой действительности, общественных реалий, имеющих нормативное значение для поведения людей.

ЛИТЕРАТУРА

1. Спиркин А.Г. Сознание и самосознание / А.Г.Спиркин. М.: Политиздат, 1972. С. 83.
2. Шагиева Р. В. Теория государства и права. М: Проспект, 2021. 520 с.
3. Щегорцев В.А. Социология правосознания / В.А. Щегорцев. М.: Мысль, 1981. С. 28.
4. Булгакова Д. А.. Теория государства и права. Учебное пособие. - Алматы: Юридическая литература, 2006. - 99. 2006
5. Бошно С. В. Теория государства и права. Учебник. М: Юстиция. 2018. 406 с.

ҚАРУСЫЗДАНУДЫ ЖҮЗЕГЕ АСЫРУ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАУІПСІЗДІКТІ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДЕГІ МӘСЕЛЕЛЕР

Мусекенова Айжан Айдыновна – құқық саласы бойынша білім беру бағдарламаларының
оқытушы-лекторы, құқық және экономика жоғары мектебі,

І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

Алиманов Марат Сабитович – құқық саласы бойынша білім беру бағдарламаларының
2-курс магистранты, құқық және экономика жоғары мектебі,

І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

Ядролық қарулардың радиоактивтік әсері уландыратын және басқа газдар
келтіретін зиянынан жоғары. Ядролық қарулардың қолданылуы бейбіт азаматтарға
қарсы бағытталған және мәдени құндылықтарды қорғаудың халықаралық – құқықтық
қағидаларына қарама – қайшы болып табылады.

Кілт сөздер: ядро, қарусыздану, қауіпсіздік, ядролық қару

Радиоактивный эффект ядерного оружия выше, чем вред, наносимый
отравляющими и другими газами. Применение ядерного оружия направлено против
мирных граждан и является противоречием международно – правовым принципам
защиты культурных ценностей.

Ключевые слова: ядро, разоружение, безопасность, ядерное оружие

The radioactive effect of nuclear weapons is higher than the damage caused by poisoning
and other gases. The use of nuclear weapons is directed against peaceful citizens and is contrary
to international legal principles for the protection of cultural property.

Keywords: core, disarmament, security, nuclear weapons

Ядролық қаруларға тыйым салу – Қарусыздану мәселелерінің ішіндегі ең басты
орында тұр. Қазіргі таңда бұл қаруды ең жаңа жаппай қырын жою қаруы деп санауға
болмайды, бірақта әскери арсеналдардың ішіндегі ең жоғарғы қауіпті қару ретіндегі мәнін
әлі атқаруда. Соған байланысты ядроның қару- Қарусыздану, адамзат қауіпсіздігін
қамтамасыз ету жөніндегі шаралардың ең басты пәні ретінде қарастырылуы тиіс.

Ядролық қарулардың ерекшелігін еске ала отырып, оған қатысты 1868 жылғы Питербург
декларациясы, 1899 – 1907 ж.ж. Гаага Конвенциялары және тағы сол сияқты көпжақты
актілеріндегі жалпы тыйым салулардың әрекетті қолданылатынын көруге болады. Мысалы,
Гаага Конвенцияларындағы «Мартин ескертпесіне» сәйкес, тек халықаралық жалпы танылған
қағидаларына сәйкес болатын қарулар ғана заңды болып табылады.

Ядролық қарулардың өткізілуін болдырмауға қатысты кеңестік – американдық,
кеңестік – британдық, кеңестік – француздық сияқты бірқатар халықаралық – құқықтық
келісімдер бар. 1973 жылы АҚШ пен КСРО қол қойған ядролық соғысты болдырмау туралы
келісім – ашылған құжаттардың ішіндегі ең алғашқы және маңыздысы болып табылады.
Келісімнің 1 бабына сәйкес, тараптардың сыртқы саяси мақсаты ретінде «ядролық соғыс
қауіпі мен ядролық қарулардың қолдануын болдырмау» деп көрсетілген және өзара қарым
– қатынастарының шиеленісін, әскери теке – терестікті, ядролық соғыстың пайда болуын
болдырмауға бағытталған шаралар жасауға міндеттенеді. АҚШ Президенті Барак Обама:
«Президент Назарбаев әлемдегі ядролық қаруды таратпау және қауіпсіздікті қамтамасыз
ету мәселесінің үлгілі жетекшілерінің бірі болып табылады. Қазақстан мемлекеттің
ядролық қарудан бас тарта отыра қауіпсіздігін берік қамтамасыз ету мен экономикалық
өркендеуге жетісе алатындығының жарқын үлгісі болып табылады. Ядролық қарудан бас
тарта отыра қазақстандықтар аймақтың барлық мемлекеттерінен кепілдік алды, ал осының
өзі Қазақстанның аймақтағы ең тұрақты ел болуына жағдай жасады» [1].

Орта Азиядағы ядролық аймақ туралы шартта халықаралық құқықтық тиісті
нормаларына сәйкес, физикалық шекаралары қарастырылуы тиіс. Ядросыз аймақтық

шекаралары шартқа қатысты барлық мемлекеттердің келісімен анықталуы тиіс. Қазіргі кезде қарастырылатын ядрсыз аймақ ауданы 3, 59 млн. шаршы км. 1972 жылғы 10 сәуірде қабылдануға ашылған Бактериологиялық және уытты бар қаруды тыйым салу туралы конвенция; 1993 жылда қантар айында қабылдауға ашылған Химиялық қаруларды әзірлеу, өндіру, қолдану және жинақтауды тыйым салу сонымен қатар химиялық қаруды жою туралы конвенция [2].

Бақылаудың нақты және оның жүйесі көрсетілуі тиіс. Негізінен, бақылаудың екі жүйесінің болуы тиімді болар еді деп ойлаймыз;

шіден, Орта Азияда ядролық қаруларға тиім салу жқніндегі арнайы орны құрылуы тиіс;

шіден, Атом энергиясы жөніндегі Халықаралық агенттігі; осы агенттігімен арнайы кепілдіктер жүйесі туралы әмбебап келісім жасалуы тиіс.

Қазақстан Республикасының ядролық держава мәртебесіне қатысты көптеген ой-пікірлер бар; біреулері Қ.Р- ның ядролық держава ретіндегі мәртебесін алу екенін айтып, екіншілері одан бас тарту қажет екенін айтады.

Ядролық держава болудың келесі дәлелдерін келтіруге болады:

ядролық арсенал тежеу құралының функциясы тиімді орындай алар еді.

Қарапайым қарулар мен қарулы күштер саны саласындағы әскери потенциалының дисбалансын өтеу.

ядролық қару ҚР-на аймақтағы держава мәртебесіне ие болуға мүмкіндігі береді.

ядролық комплексті сақтау ғылыми –техникалық потенциал, гуманитарлық және нақты ғылымдар үшін маңызы зор.

ҚР – ны ядролық қаруды сақтау үшін экономикалық негіздері бар.

Ядролық держава бас тарту негіздері:

халықаралық қауіпсіздік жүйесіне байланысты, әлем картасында бірнеше осындай ядролық мемлекеттердің пайда болуы әлемдегі ядролық тепе – теңдігін бұзар еді.

қоршаған ортаны қорғауға байланысты, семей полигонындағы өткізілген сынақтарды еске алсақ, келтіретін зияны үлкен болар еді.

Қ. Р.-ның Азиядағы сенім шаралы мен өзара әрекет жасау жөніндегі кеңеске қатысуына байланысты.

Бақылаудың объектісі – ракеталық операциялық базалар мен өосымша объектілер (өткізу пунктері, жою орындары, өндіру кәсіпорындары).

Қазіргі таңда Біріккен Ұлттар Ұйымы беделді болса да және оны көп мемлекеттер жақтаса да, ядролық қарусыздану саласына әсер ететін көптеген факторлар бар:

- ядролық статуска ие емес мемлекет ядролық қару-жарақты өндіруі, сатып алуы;
- мемлекеттер арасында ядролық қарулану сайысы болуы;
- ядролық қаруларға қатысты ыдырайтын, жарықшақтанатын материалдар-ды өндіруді;
- террористтер және экстремисттер ядролық қаруларды пайдалануы;

Кез-келген мемлекет басқа мемлекеттің осы ережелерін бұзуға бағытталған әрекеттерін байқаса, БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесімен қолданылуы мүмкін зерттеудің жүргізілуіне қатысуы мүмкін.

БҰҰ Жарғысына сәйкес, егер БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесі бұл мемлекетте конвенцияның бұзылу салдарларынан қауіп төнсе, Конвенцияға қатысушы кез-келген мемлекетке төмен көрсетуі мүмкін.

Мемлекеттер бактериологиялық қарулар мен токсиндерді бейбіт мақсатта пайдалану ісіндегі ғылыми-техникалық алмасуға жағдай жасау және осы тиісті саладағы экономикалық және техникалық ынтымақтастығын жүзеге асыруға міндеттенеді .

Химиялық қару туралы Конвенцияғысы химиялық қарулар туғызатынбүкіл әлес қауіпті жоюға мүмкідігін қамтамасыз етеді. Конвенцияда қаруларға қатысты глобалды деңгейде орындалатын жағдайда белсенді шаралардың қолданылуын қамтамасыз ететін дәстүрлі бақылаудың жүргізілуі қарастырылады.

Тексеру механизмі 5 қызмет түрлерінен қамтиды:

химиялық тексеру жойылуын тексеру;
химиялық қаруды өндірудің объектілерінің толық жойылуын тексеру;
Конвенция ережелерін орындамау дәйектерін тексеру;
рұқсат етілген химиялық өндірісті тексеру;
Конвенция ережелерінің орындалуына қатысты күмән келтірген кезде тергеу жүргізу.

Химиялық қарудың болу фактісі адамзат үшін үлкен қауіп туғызып отыр. Сондықтан, мақсаты жалпы және кемсітілуі болып табылатын Конвенция химиялық қаруды жасауға, өндіруге, иеленуге, сақтауға, тапсыруға және қолдануға тыйым салып отыр. Бұл Конвенция 10 жыл ішінде химиялық заттардың бар қорларын жоюға талап етіп отырғанымен қоса, бұл басқа Қарусыздану жөніндегі келісімдерге қарағанда жеткілікті тексеру жөніндегі ережелерін қамтиты Қарусыздану жөніндегі алғашқы көпжақты келісім болып табылады.

Бұл Конвенция мемлекеттердің көпшілігімен қолдауын тапқан: БҰҰ-на мүше 145 мемлекеттер дауыс беруінсіз Бас Асамблеясының ортасында қабылданған болатын.

Химиялық қару туралы Халықарлық Конвенциясы жаппай қырып-жоюдың қарулар саласындағы жалпы және толық Қарусыздануға қол жеткізу жолындағы халықарлық қауіпсіздіктің ұжымдық шараларына бағытталған бір қадамы ретінде қарастырылады.

Конвенциямен тыйым салынбаған мақсаттар төмендегідей:

өндірістік, ауыл шаруашылығы, зерттеу, медициналық, фармацевтикалық және өзге де бейбіт мақсаттар;

қорғану мақсаттары, яғни токсиндік, химиялық заттар мен химиялық қарулардың қорғануға байланысты мақсаттар;

әскери мақсаттар, яғни химиялық қаруларды қолдануға және химиялық заттарды соғыс жүргізу құралдары ретінде қолдануға байланысты емес мақсаттар;

мемлекеттегі тәртіпсіздікпен күресумен қоса, құқық қорғау мақсаттары.

Токсиндік, химиялық заттарға берілген анықтамалардың маңызды өте зор. Сонымен қатар, банарлы және көпкомпонентті жүйелердің негізгі компоненттері, «ескі және қалдырылған химиялық қару» терминдеріне I және II дүниежүзілік соғыстар аралығында жасалған химиялық қарулар кіргізіліп, «тәртіпсіздікпен күресудің химиялық қару түрлері» ретінде химиялық қарулар тізбесіне кіргізілгенімен, адам ағзасындағы сезім мүшелерінің зақымдануына немесе физикалық құлдыруына әкелетін кез-келген қару ойлап қарастырылады.

Жариялауға қатысты ережелер бекітілген. Тәртіпсіздікпен күресудің химиялық қаруларын жариялау үшін әр категориясы келесі мәліметті қамтуы тиіс:

- химиялық атауы;
- құрылыс формуласы;
- Chemical Abstract Service деген тіркеу нөмірі.

Химиялық қару туралы Конвенциясы күшіне енгеннен кейін 30 күн ішінде жариялау процесі жаңартылып отыруы тиіс. Тәртіпсіздікпен күресудің химиялық қаруларын тексеріліп емес, жарияланып отыруы тиіс. Химиялық қаруларды өндірудің актілері жою құны ондай объектілерін құру құнының 10 есе жоғары. Конвенцияға қатысушы әр мемлекет осындай жою процесі үшін жауаптылығын мойындап, жою шығындарын өзі көтереді. Сондықтан химиялық қаруларды өндірудің объектілерін жою жөніндегі қаржы мәселелері бірқатар мемлекеттер үшін қиыншылықтарын туғызып отыр.

Адамды, оның құқықтары мен бостандығын ең жоғарғы әлеуметтік құндылық деп тану адамдардың қауіпсіз тіршілігін, қоғамдық және мемлекеттік құрылымдардың қалыпты қызмет атқаруын қамтамасыз ете алатын, тиісті әлеуметтік жағдайлар құрылуына байланысты. Азаматтардың еңбек етуі мен демалуы, мемлекеттік тәртіпті қорғау үшін қажетті жағдайлар құруға бағытталған құқықтық шаралар жүйесі адамдардың, қоғамдық және мемлекеттік мүдделердің әлеуметтік қорғалуын қамтамасыз ететін маңызды фактор болып табылады. Қоғамдық қауіпсіздік және қоғамдық тәртіпке бағытталған қол сұғушылық үшін жауаптылық көздейтін ҚР ҚК 10-тарауының нормалары осындай шаралардың қатарына жатады [3].

Тексеру жөніндегі ережелер әр мемлекеттер үшін химиялық ережелерді өндірудің объектілері рұқсат етілген шектен аспас үшін қарастырылды. Белгілі бір бекітілген көлемнен жоғары химиялық заттарды өндіріп шығаратын объектілер, яғни өндірістік кәсіпорындарға тексерулер жүргізіледі. Әр химиялық акт үшін қауіптің әртүрлі деңгейлері анықталған және әр категориясы үшін тексерудің әртүрлі деңгейлері қолданылады.

Тексеру шараларына жүйесі, мінездемесі тән. Конвенцияның баптар мен ережелеріне сәйкес, инспекциялық топтар инспекциялаудың аудандары мен нақты объектілерінің тандап отырады. Инспекциялық топтарға басты қағида ретінде кедергісіз қару құқығы болуы тиіс.

Бұл Конвенцияға қосылудың мемлекеттер үшін бірқатар артықшылықтары бар:

- бұл әлемді химиялық соғыстан айыру міндеттемесі;
- қатысушы мем-тер үшін химиялық заттардың жеткізу процесіне қатысты әртүрлі деңгейлерде қойылатын шектеулер.

Химиялық қаруды қолдану қауіп төнген мемлекеттерге төмен көрсетіледі.

Біздің пікірімізше, мемлекеттерге қарапайым қаруларды қысқарту мен жою процесіне қатысу мүмкіндігін қамтамасыз ететін мынадай келесі жағдайлардың жасалуы пайдалы болатын еді:

әскери оқытулар жасалған кезде, тиісті мемлекетке ол туралы хабарлау немесе қатысатын қарулар мен қарулы күштерді шектеу;

әскери оқытуларды қарулы қақтығыстар мен № орын алып жатқан жерден тиіс жерде өткізу;

әскери № мен одақтарды жою туралы келісімдер жасау;

әскери қызмет, қарулар мен әскерлер санц мен әскери шығындар туралы ақпаратпен өзара келісілген амасу негізінде жариялық қағидасын ұстату;

ұлттық әскери оқу орындар арасында делегацияларымен алмасуын қолдау;

әскери медициналық мекемелер арасындағы ғылыми жетістіктер туралы қапаратпен алмасуын қолдау.

Ал егер шартты орындау тәжірбиесін қарастырсақ, бірқатар құқық бұзушылықтарын көруге болды. Мысал ретінде Ресей Федерациясын келтіруге болады.

Бұл шарт мемлекеттер арасындағы қауіпсіздік қатынастарының жаңа міндеттемесін дамытуға, Еуропадағы қарапайым қарулы күштердің қауіпсіз және теңестірілген жалпы деңгейін сақтауға, қарапайым қарулардың бақылау процессін жалғастыруға мүмкіндік беріп отыр.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. «Қазақстан - 2050 Стратегиясы» – қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты. - Қазақстан Республикасының Президенті – Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. - // Егемен Қазақстан, №828-831 (27902), 15 желтоқсан, сенбі 2012, - Б. 8.

2. БҰҰ-ның жарияланған ресми сайты <http://www.un.org/ru/peace/disarmament/>

3. ҚР Қылмыстық кодексі Жаңа. Алматы, «Юрист». 2015 ж. <https://egemen.kz/article/26266-qatanh-dgaza-tartipti-kusheytedi>

УДК 340.5

К ВОПРОСУ ОБОСНОВАНИЯ КОНЦЕПЦИИ ПРАВОВОГО СОЗНАНИЯ

Мұхидин Е.А., магистрант

Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, г. Шымкент

E-mail: onalbayeva91@list.ru

Бұл мақала құқықтық сана тұжырымдамасын негіздеу мәселесіне арналған. Бұл мақалада заң ғылымы сапалы жаңа тәсілдерді тұжырымдап, құқыққа жаңа көзқарас қалыптастыруы керек: құқықтық түсініктен құқықтық негізге дейін

Тірек сөздер: құқық, игеру, құқықтық игеру, құқықтық жүйе, тұжырымдама, құқық теориясы.

Данная статья посвящена вопросу обоснования концепции правового сознания. В статье отмечается, что юридическая наука должна сформулировать качественно новые подходы, выработать новый взгляд на право: от правопонимания к правовому освоению.

Ключевые слова: право, освоение, правовое освоение, правовая система, концепция, теория права.

Annotation This article is devoted to the issue of substantiation of the concept of legal consciousness. In this article, it is noted that legal science should formulate qualitatively new approaches, develop a new view of law: from legal understanding to legal understanding.

Key words: law, development, legal development, legal system, concept, theory of law.

Концепция правового освоения - это основная идея, теоретическое построение, соединяющее структурно различные элементы и качественные характеристики познанных, осмысленных и воплощенных в рамки правовой системы фрагментов социальной действительности. Концепция правового освоения способствует целостному восприятию, пониманию, объяснению и преобразованию этих фрагментов. Оказывает влияние на саморазвитие теории права и с ней взаимодействует, обобщает правовое знание и участвует в преобразовании правовой системы. Концепция правового освоения активизирует познание правовых феноменов. Выражает различные аспекты правопознавательной активности, облегчает восприятие и изучение всего многообразия правовых явлений, правовые идеи освоения гуманизма человеком и обществом; категории правового освоения; источники познания права. [1]

В концепцию правового освоения включаются следующие компоненты: правовые идеи освоения гуманизма человеком и обществом, сформированные в правовом интеллекте и воспроизводящие интеллектуально-правовую волю и правопознавательный интерес человека; категории правового освоения; источники познания права (идеи о правовом освоении, содержащиеся в действующем законодательстве; правовом обычае; правовом прецеденте, правилах делового оборота, нормативно-правовом договоре). [2]

Первый компонент концепции - правовые идеи освоения гуманизма человеком и обществом, сформированные в правовом интеллекте и воспроизводящие интеллектуально-правовую волю и правопознавательный интерес человека необходимы конкретному индивиду для формирования его правопознания, правопонимания, правосознания и правового мышления. Правосознание в контексте правового освоения следует рассматривать не только как совокупность представлений о знаниях, идеях, чувствах, характеризующих отношение человека к правовым явлениям, юридическим объектам, но и как субстанцию, где воспроизводятся правовой интеллект, правопознавательный интерес, интеллектуально-правовая воля.

Второй компонент концепции правового освоения - категории правового освоения. Категории правового освоения - это наиболее общие, предельно широкие правовые понятия. Они представляют собой опосредованные правом обобщения и преобразования существующих фрагментов социальной действительности, преобразования правовой системы, центром которой является человек, его права и свободы. Изучение данной категории имеет философско-теоретическое, методологическое, практическое и прикладное значение.

Категории правового освоения раскрывают общую структуру познания (содержание и форму, общее, особенное и единичное, историческое и логическое, абстрактное и конкретное, возможное и действительное) в системе категорий теории права. Именно в теории права категории правового освоения имеют ценность правового инструментария, обеспечивающего всестороннее и глубокое, кратное и ясное, грамотное и профессиональное изучение фрагментов социальной действительности. Категории правового освоения в концепции правового освоения решают две проблемы методологическую и теоретическую. Решение методологической проблемы заключается в том, что данная категория обозначает направления преобразования и

формализации правового знания. Решение общетеоретической проблемы заключается в развертывании всего многообразия правовых знаний, воплощенных в концепциях, доктринах, парадигмах, связанных с правовым освоением.

Третий компонент концепции - источники познания права для построения концепции правового освоения. Источники познания права содержат идеи о правовом освоении в действующем законодательстве, правовом обычае, правовом прецеденте, правовой доктрине, нормативном договоре, правовом договоре. Для современной теории права является актуальной дискуссия об источниках правопознания, вопросы соотношения понятий «источник права» и «источник правопознания». [3]

Источники правопознания могут выражать правовые идеи, правовые гипотезы, содержащиеся в правовых обычаях, правоположениях, правовых доктринах, правовых прецедентах, правовых договорах, нормативных договорах. Источники правопознания по объему шире источников права. Если официальные источники правам- государственные формы выражения воли властвующих субъектов (действующее законодательство, правовая доктрина), то источники правопознания как акты выражения воли всех остальных субъектов могут содержаться в правовых обычаях, правоположениях, правовых доктринах, правовых прецедентах, правовых договорах, нормативных договорах. Источники правопознания могут содержать идеи о правовом освоении, и их следует рассматривать в качестве нормативной составляющей или юридической природы правового освоения. Так, например, правовой обычай содержит идеи о правовом освоении и обладает следующими характерными чертами.

Идеи правового освоения могут быть выражены в правовых прецедентах как источниках правопознания. Правовой прецедент образует конкретное решение вопроса высшей судебной инстанцией, которое может рассматриваться как образец и эталон. Если в некоторых случаях при разбирательстве суд не может найти подходящее положение, с помощью которого следует урегулировать случай, подлежащий регулированию, то либо устанавливает новую норму в соответствии с общими принципами, либо толкует действующую норму широко и распространяет на рассматриваемый случай. Для отечественного права правовой прецедент не является источником. Однако, в некоторых случаях, когда судебные органы выясняют, что необходимая для регулирования общественных отношений норма отсутствует. Они вынужденно своими решениями восполняют пробелы в действующем законодательстве на определенном этапе и на некоторое время. То есть, правовые прецеденты существуют, но устранять официально недостатки действующего законодательства не могут. Судебные инстанции обращаются к законодателю с правотворческой инициативой и ожидают принятия официальных решений.

Правовые прецеденты следует рассматривать в качестве источников правопознания, содержащих идеи о правовом освоении, в самом общем, обобщенном варианте.

Отдельного внимания заслуживают правовые доктрины как источники правопознания, содержащие идеи о правовом освоении. Правовая доктрина стала официальным источником отечественного права. Конституционная доктрина правопонимания имеет четко определенный естественно-позитивный характер.

Анализ источников, позволяет сделать вывод, что для современного Казахстана необходимо учитывать национальный характер правовой доктрины, современной отечественной правовой традиции, многонациональный состав страны. Правовая доктрина как особая форма теоретической концепции гарантирует трансформацию фундаментальных положений теории в практическую плоскость. Она на современном этапе позволяет формировать «человеческое измерение» и обусловленные им (измерением) права и свободы, духовно-нравственные, общечеловеческие ценности и человека как ценность. Повышенный интерес к доктринальной форме изложения различных концепций права не случаен. Признание конвенциональное любой терминологии не отрицает того факта, что понятия - это мыслительные образы сущности явлений, отражают его основные составляющие, а не формулируются произвольно. Обычно правовая доктрина оценивается как теория, к которой прибегают юристы, политические деятели, интерпретируя правовые нормы. [4,5]

Роль правовой доктрины как источника не только права, но и правопознания, содержащего идеи о правовом освоении обусловлена комплексным характером взаимодействия человека и социума. Она должна выражать преобразования и усовершенствования общественных отношений на основе духовно-нравственных благ и общечеловеческих ценностей. Существование правовой доктрины обусловлено динамикой развития государственно-правового бытия. Сама правовая доктрина непосредственно связана с государством, правом и действующим законодательством. Субъекты правотворчества на правопознавательном уровне могут учитывать концепции, теории, взгляды в своем правовом интеллекте, правопознавательном интересе, интеллектуально-правовой воле.

Таким образом, правовое явление, осмысленное и осознанное человеком в правопознавательной активности, становится элементом его рациональной деятельности для преодоления правового отчуждения и правового освоения с целью усовершенствования общества государства, и права, может быть воплощено в источниках правопознания и правовых смыслах. Правовое освоение позволяет решить проблему отчуждения человека от форм жизнедеятельности, перейти к освоению конкретными индивидами духовно-нравственных благ, общечеловеческих ценностей. Человек становится таковым, приобретая право на самого себя, свою телесность и духовность не только через атрибуты власти, собственности, но и другие феномены, опосредованные правом и воспроизведенные в нормах права, актах судебной практики: нравственность, добросовестность, справедливость, добродетель и т.д.

ЛИТЕРАТУРА

1. Сырых В.М. Российские правоведы на перепутье: материалистический рационализм или субъективный идеализм? // Журнал российского права. - М., 2016. № 1. С. 86.
2. Тарасов Н.Н. К вопросу о предмете общей теории права и теоретических понятиях // Российский юридический журнал. - Екатеринбург. 2015. № 6. С - 16.
3. Баженова Т.М. Источники права и источники познания права: обзор докладов и сообщений круглого стола // Российский юридический журнал. - 2013. - № 5. - С.56-66.
4. Sartaev, S.A.; Kalshabayeva, M.Zh.; Otyunshiyeva, A.A.. Проблемы повышения правосознания казахстанского общества. Вестник КазНУ. Серия Юридическая, [S.l.], v. 91, n. 3, p. 4-10, nov. 2019.
5. Ахметов, А., & Жамулдинов, В. (2022). Актуальные вопросы содержания правовой культуры. Научно-правовой журнал «Вестник Института законодательства и правовой информации Республики Казахстан», 3(70). https://doi.org/10.52026/2788-5291_2021_70_3_130

ӨОЖ: 340.11

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА МЕНШІК ПЕН КӘСІПКЕРЛІКТІҢ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Оракбаева Э.Н.- магистр, аға оқытушы
Орталық Азия инновациялық университеті, Шымкент қаласы
elmira130580@mail.ru

Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкес әркімнің кәсіпкерлік қызмет бостандығына, өз мүлкін кез келген заңды кәсіпкерлік қызмет үшін еркін пайдалануға құқығы бар. Кәсіпкерлік-бұл меншік түріне қарамастан азаматтар мен заңды тұлғалардың тауарларға деген сұранысты қанағаттандыру арқылы табыс алуға бағдарлануы.

Кілт сөздер: меншік. Кәсіпкерлік. Конституция. Мемлекеттік меншік. Жеке меншік. Мемлекеттік билік.

Согласно Конституции Республики Казахстан каждый имеет право на свободу предпринимательской деятельности, свободное использование своего имущества для любой законной предпринимательской деятельности. Предпринимательство-это ориентация граждан и юридических лиц независимо от форм собственности на получение дохода путем удовлетворения спроса на товары.

Ключевые слова: Собственность. Предпринимательство. Конституция. Государственная собственность. Частная собственность. Государственная власть.

According to the Constitution of the Republic of Kazakhstan, everyone has the right to freedom of entrepreneurial activity, free use of their property for any legitimate entrepreneurial activity. Entrepreneurship is the orientation of citizens and legal entities, regardless of ownership forms, to generate income by satisfying the demand for goods.

Key words: Property. Entrepreneurship. The Constitution. State property. Private property. State power.

Меншік қай қоғамның да сан қырлы өзекті мәселесі болып келді. Сондықтан да меншік құқығын құқық институты ретінде қараған кезде оны меншіктен шығатын экономикалық категория деп түсіну керек. Меншік дегеніміздің өзі материалдық игіліктерді – табиғаттың өнімдері мен еңбекті – меншіктену әрі иеленуді білдіреді. Ол тарихи қоғамның ішкі айқындауы арқылы пайда болады. Меншік дегеніміз - азаматтардың мүлкіне байланысты қатынасы. Меншік затты иелену, пайдалану, меншіктену, оның өзі заттың пайдалы қасиеттеріне орай жүзеге асады, демек, оны меншіктенген соң өндіріс барысында пайдаланып, оған билік етіледі. Меншіктің экономикалық қатынасы құқық нормаларымен реттеліп, меншік құқығына айналады. Жалпы меншік құқығы ұғымына түсінік берген заңгерлер әр түрлі пікір туғызғанмен, сөздің түп нұсқасына келгенде бір оймен тұжырымдалған. Мысалы, Заң ғылымдарының докторы, профессор- Ю. Г. Басин мен М.К. Сүлейменовтың пікірі бойынша: "меншік- иеленуге байланысты қатынас. Ал меншік құқығы- иеленуге байланысты қатынастарды реттеп отыратын құқықтық нормалар". Қазақстан Республикасына еңбек сіңірген заңгер, профессор – Г.И. Тулеугалиев пен заң ғылымның кандидаты, доцент- К.С. Мауленовтың пікірі бойынша: "меншік – материалдық игіліктерді иелену, пайдалану, билік ету жөніндегі қоғамдық қатынас". Қазақстан Республикасының Азаматтық Кодексінің 188- бабына сай: "Меншік құқығы- субъектілердің заң құжаттары арқылы танылатын және қорғалатын өзіне тиесілі мүлікті өз қалауына иелену, пайдалану және оған билік ету құқығы". Бұл анықтама мейлінше дәл және әрі ғылыми жағынан толық берілген. Өйткені, субъектіге “тиесілі” деген сөзбен шектеліп қалмай, мүліктеріне өз қалауынша иелену, пайдалану және билік ету құқығын берді. Меншік құқығына анықтаманы субъектінің мүлікке заңға сәйкес билік етуі, оны өзінің қалауынша пайдалануы деп түсіну керек. Яғни субъектінің затқа үстемдік етуі заңдастырылған және оған толық құқылы. Осындай үстемдікке қол жеткізу арқылы меншік иесі заттың меншік иесі заттың табиғат берген қасиеттерінің бәрін пайдаланып, оны өзгертуге, өңдеуге, билік етуге, тіпті бөтен біреуге беруге, жойып жіберуіне толық құқығы бар. Затқа заң арқылы үстемдікті тану заң құжаттарында көрсетілген шекте жүзеге асады, өйткені затқа үстемдікті шектеу меншік иесінің еркіндігіне белгілі бір дәрежеде ықпалын тигізеді, демек, затқа меншік иесінің билігі шексіз болуы мүмкін емес. Сондықтан Азаматтық кодекстің 188-бабындағы меншік құқығын шектеу мұндай құқықтың шексіз еместігін көрсетеді, сол себепті де тұлғаның өз иелігіндегі затты иелену, пайдалану және оған билік ету құқығы заң арқылы айқындалады [1, 546.].

Меншік иесінің еркіндігін шектеу меншік иесінің өз өкілеттілігін жүзеге асыруы басқа тұлғалар мен мемлекеттің құқықтарын және заңмен қорғалатын мүдделерін бұзбауға тиіс міндеттен туындайды. Мұндай құқықты немесе заңды мүддені бұзу басқа түрлерде де кездесуі мүмкін, айталық, меншік иесі өзінің монополиялық немесе басым жағдайларын пайдаланып, нарықта қиянатқа жол беруі мүмкін. (АК-тің 11-бабының 3-тармағы). Міне, осындай теріс

пиғылды әрекеттерге жол бермеу үшін де осындай талап заңға енгізілді. Меншік иесі өз құқықтарын жүзеге асырған кезде азаматтардың денсаулығы мен айналадағы ортаға келтірілуі мүмкін зардаптарға жол бермеу шараларын қолдануға міндетті.

Азаматтық кодекстің 188-бабында қаралған меншік құқығының иелену, пайдалану және билік ету тәрізді құрамдас бөліктерінен басқа оны заңмен қорғау да ескерілген. Мұндай құқық өзгенің құқығына тәуелді емес, меншік иесі өзінің мүлкін сақтауға, қорғауға, өзге адамдардың сырттан әрекет етпеуіне тиым салуына хақысы бар. Егер осындай құқықтар бұзылып жатса, онда ол затты қайтарып алуға, қалпына келтіруге, келген залалдың орнын толтыруға құқылы. Азаматтық кодекстің 188-бабының 5-тармағына сәйкес меншік құқығының мерзімі шексіз болады. Мүлікке меншік құқығы Азаматтық кодексте көзделген негіздер бойынша ғана ықтиярсыз тоқтатылуы мүмкін. Әлемдік құқықтану доктринасы мен отандық заң ғылымы меншік құқығын объективті жағдайдағы меншік құқығы және субъективті жағдайдағы меншік құқығы деп бөледі. Әлемдік құқықтану доктринасы мен отандық заң ғылымы меншік құқығын объективті жағдайдағы меншік құқығы және субъективті жағдайдағы меншік құқығы деп бөледі. Объективтік мағынада-меншік құқығы өндіріс құрал-жабдықтары мен өнімдеріне иелік жасау, пайдалану және билік жүргізу қатынастарын дәйектейтін құқықтық нормалардың жиынтығы.

Меншік құқығы субъективтік мағынада-белгілі бір адамның нақты мүлікке қатысты құқығы болып табылады. Меншік иесі мүлікті иелену, пайдалану және оған билік жүргізу құқықтары тиесілі. Бұл құқықтар, дәлірек айтқанда, меншік иесінің өкілеттілігі адамның меншік құқығының мазмұнын құрайды. Бұл өкілеттіліктедің әрқайсысы меншік құқығының қажетті элементтері болып табылады. Меншік иесі аталғандардың қай-қайсысын да үшінші бір тұлғаға бере алады, тіпті үш өкілеттіліктің бәрін де беріп жіберіп, өзі меншік иесі болып қала алады. Мысалы, ол заттарын теміржол, әуежай және қонақ үйдің зат сақтайтын жеріне тапсырып, өз қарауындағы затты күзетшінің иелігіне береді. Кейде заң талаптарына сәйкес меншік иесінен несие берушінің талабын қанғаттандыру үшін мүлкі ықтиярсыз алынуы мүмкін, онда меншік иесі әлгі үш өкілеттіліктен де айырылады. Бірақ ол мұндай жағдайда меншік иесі болып қала береді. Қарызын өтегеннен кейін мүлкін сатқаннан қалған қаржыны алуға құқылы, сөйтіп, заттарын кері қайтарғаннан соң оның пайдалану және билік ету өкілеттілігін қалпына келтіреді.

Иелену құқығы- мүлікті іс жүзінде нақты иелену мүмкіндігін заң тұрғысынан толықтай қамтамасыз етуді жүзеге асырады. Ол меншік иесіне затқа іс жүзінде үстемдік етуге мүмкіндік беріп, затты пайдалану үшін маңызды алғышарт жасайды [2, 376.].

Заң иеленуді заңды, заңсыз, адал ниетті және арам ниетті деп бөледі. Заңды- бұл иелену болып табылады, ал заңсыз- күшету, мәжбүрлеу және жасырын түрде иелену, яғни, меншік иесі өзгеден заңсыз иеленген өз мүлкін талап етуге құқылы. Адал-егер мүлік оны иеліктен айыруға құқығы болмаған адамнан тегін алынып, алушы мұны білмесе және білуге тиіс болмаса (адал алушы), мүлікті меншік иесі немесе меншік иесі мүлікті иеленуге берген адам жоғалтқан не мұның екеуінен де ұрланған не олардың иеленуінен бұлардың еркінен тыс өзге жолмен шығып қалған ретте ғана меншік иесі бұл мүлікті алушыдан талап етіп алдыруға құқылы. Егер мүлік оны иеліктен айыруға құқығы жоқ адамнан тегін алынса, меншік иесі барлық ретте мүлікті талап етіп алдыруға құқылы. Егер мүлік оны иеліктен айыруға құқығы жоқ адамнан тегін алынса, меншік иесі барлық ретте мүлікті талап етіп алдыруға құқылы. Егер мүлік сот шешімдерін атқару үшін белгіленген тәртіп бойынша сатылған болса, мүлікті талап етіп алдыруға жол берілмейді.

Меншік иесі негізінде мүлікті талап ете отырып, арам ниетті иеленушіден бүкіл иеленген кезінде өзі алған немесе алуға тиіс болған табыстардың бәрін қайтаруды немесе өтеуді; адал иеленушіден иеленуінің заңсыздығы туралы білген немесе білуге тиіс болған немесе меншік иесінің мүлікті қайтару туралы талап қою жөніндегі хабарламасын алған кезден бастап өзі алған немесе алуға тиіс болған табыстардың бәрін талап етуге де құқылы. Адал иеленуші өз кезегінде меншік иесін мүліктен табыс есептелетін уақыттан бастап ол

мүлікке жұмсалған қажетті шығындарды меншік иесінің өтеуін талап етуге құқылы. Арам ниетті иеленуші мұндай өтемді иеленуші талабын сот негізде деп тапқан реттерде толық немесе ішінара алуға құқылы.

Заңсыз иеленуші өзі жасаған жақсартуларды, егер олар затқа зақым келтірмей бөлуге келсе өзінде қалдыруға құқылы. Егер жақсартуларды бұлайша бөлу мүмкін болмаса, адал иеленушінің жақсартуға жұмсаған шығындарын өтеуді талап етуге құқығы бар, бірақ ол зат құнының ұлғайтылған мөлшерінен аспауы керек. Арам ниетті иеленушінің мұндай құқығы жоқ [3, 746.].

Мемлекеттің иелену құқығы дегеніміз, қарамағындағы заңмен қорғалатын мемлекеттік мүліктерді мемлекеттік органдарға немесе кейбір бөліктерін кәсіпорындар мен мекемелердің шаруашылық жүргізу және оралымды басқару құқықтарына беруге қарамастан өзінің құзыретіне қала береді.

Мемлекет өзінің кәсіпорындарында, қазыналық кәсіпорындар мен мекемелерге мүлікті иелену құқығын бергенімен, мемлекет меншік иесі ретінде бұл мүліктерге иелену құқығын сақтайды. Өйткені, мемлекеттік заңды тұлғалардың құқықтық өкілеттікті иеленуі мемлекет иелігін жоққа шығармайды. Ол көлемі бойынша да, мақсаты бойынша да бір-біріне сай келмейді. Мемлекеттік заңды тұлғалардың иелену құқығы мемлекеттік иелену құқығымен салыстырғанда, оның бір бөлшегі, тұтас нәрсенің бір бөлігіндей ғана болады. Мемлекеттік кәсіпорын, қазыналық кәсіпорын және мекемелер салалық мүлікті кешен ретінде мемлекеттік меншіктің объектісі болып табылады, демек оның иелігінде болады.

Пайдалану құқығы дегеніміз, мемлекеттік мүліктен мемлекет пен жалпы қоғам мүддесі үшін пайданың бәрін алуға байланысты мемлекеттің өзіне тән мүмкіндігі болып табылады.

Мемлекеттік билік ету құқығы мемлекеттік мүлікті иелену мен пайдалану, мүлікті бөлу, ұтымды құқықтық әдістерді айқындау, сол арқылы мемлекеттік меншікті басқаруды өз дәрежесінде жүзеге асыру тәртібін белгілеуінен тұрады. Мемлекеттің билік ету құқығы жаңа нормаларды шығару, оларды өзгерту мен тоқтату, сондай-ақ оралымды қызмет процесінде өндірістің қаржылары мен өнімдерін ұйымдастыру жөніндегі әкімшілік актілердің көмегін пайдалана отырып жүзеге асырады.

Мемлекеттік биліктің билік етуге байланысты қатынастары Азаматтық кодекстен басқа да көптеген заң актілерімен реттеледі. Мысалы, "Жекешелендіру туралы" Жарлықтың 16-бабы негізінде жекешелендіруге жаттатын кәсіпорын заңды тәртіпке сай акционерлік қоғамға айналуы мүмкін, бұл орайда кейіннен сатып алу құқығы сенімділік басқаруға немесе жалға беріледі.

Меншік иесінің өз өкілеттігін жүзеге асыруы басқа тұлғалар мен мемлекеттің құқықтарын және заңмен қорғалатын мүдделерін бұзбауға тиіс. Құқықтар мен заңды мүдделерді бұзушылық басқа нысандармен қатар, меншік иесінің өзінің монополиялық және өзге де басымдық жағдайын пайдаланып қиянат жасауынан көрінуі мүмкін. Меншік иесі өз құқықтарын жүзеге асырған кезде азаматтардың денсаулығы мен айналадағы ортаға келтірілуі мүмкін зардаптарға жол бермеу шараларын қолдануға міндетті [4, 586.].

Меншік құқығының мерзімі шексіз. Заң құжаттарында көзделген реттерде, жағдайлар мен шектердің меншік иесі өз мүлкін басқа адамдардың шектеулі түрде пайдалануына жол беруге міндетті. Қазақстан Республикасы Конституциясының 6-бабының 1-ші тармағына сай: "Қазақстан Республикасында мемлекеттік меншік пен жеке меншік тең негізде танылады және бірдей қорғалады", - деп жазылған. Азаматтық кодекс меншіктің екі нысанда да – жеке (191 бап) және мемлекеттік (192 бап) екендігін тәртіптейді. Конституцияда меншікті екі нысанға бөліп қарау олардың мемлекетке меншік құқығының субъектісі ретінде қатынасының белгісіне орайластырылған. Осыған орай жеке меншік мемлекеттік емес меншік болып саналады. Егер меншік құқығының субъектісі мемлекет болса (тікелей немесе тиісті мемлекеттік органдар арқылы), онда әңгіме мемлекеттік меншік жөнінде болады. Ал субъект мемлекеттік емес заңды тұлға немесе азаматтар деп танылса, онда жеке меншік деп есептеледі.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. К.А. Мами, И.И. Рогов, В.А. Малиновский. Республика Казахстан: хроника утверждения конституционализма: Учебник - Алматы: Қазақ университеті, 2019.
2. Y Bekbossynov, N N Zhaksylykov. Constitutional law of the Republic of Kazakhstan. ҚР Конституциясы: Оқу құралы /.- Шымкент: Нұрлы Бейне.
3. У.К. Сартбаева, А.К. Кансеитова, Д.Н. Садикова. Қазақстан Республикасындағы Конституциялық құқық [Мәтін]: Оқу құралы - Шымкент, 2020.- 112б.-2экз
4. Ғ.Сапарғалиев. ҚР Конституциялық құқығы Академиялық курс - Алматы: Жеті Жарғы, 2013.

ӘОЖ: 340.2

СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚ ТӘРТІПТІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ТЕТІКТЕРІ

Орақбаева Э.Н.- магистр, аға оқытушы
Орталық Азия инновациялық университеті, Шымкент қаласы
elmira130580@mail.ru

Аннотация сыбайлас жемқорлықтың күрделі психологиялық механизмін және оның әрбір элементінің қажетті өзара байланыс пен өзара тәуелділік дәрежесін түсіну үшін қазіргі сыбайлас жемқордың бейнесін және оның психологиялық портретін қарастыру қажет.

Түйінді сөздер: сыбайлас жемқорлық. Психологиялық механизм. Әлеуметтік нормалар.

Аннотация Для того чтобы понять сложный психологический механизм коррупции и степень, в которой каждый ее элемент находится в необходимой взаимосвязи и взаимообусловленности, необходимо рассмотреть образ современного коррупционера и его психологический портрет.

Ключевые слова: Коррупция. Психологический механизм. Социальные нормы.

Annotation. In order to understand the complex psychological mechanism of corruption and the degree to which each of its elements is in the necessary relationship and interdependence, it is necessary to consider the image of a modern corrupt official and his psychological portrait.

Key words: Corruption. Psychological mechanism. Social norms.

Сыбайлас жемқорлық әрекетінің психологиясы. Сыбайлас жемқорлық проблемасына арналған көптеген зерттеулер көлемі экономикалық, әлеуметтік және заң тұрғысынан бағалауға ұшырайды. Алайда, сыбайлас жемқорлық әрекеттің психологиялық көзқарасы бойынша қазіргі кездегі түсінігі әртүрлі.

Сыбайлас жемқорлық проблемасын психологиялық тілде сипаттау үшін бірқатар негізгі ұғымдар мен олардың анықтамаларын енгізу қажет: сыбайлас жемқорлық әрекет – бұл лауазымды адамның қызметтік жағдайын асыра пайдалану арқылы жеке пайда табуға бағытталған әрекеті; сыбайлас жемқорлық қысымы – лауазымды адамға бұл жеке пайда табу үшін билік өкілеттіктерін асыра пайдалану немесе одан бас тарту арасында таңдау жасауға әкелетін ықпал етудің әлеуметтік және психологиялық факторлары жиынтығы; сыбайлас жемқорлыққа қарсы орнықтылық – бұл сыбайлас жемқорлық қысымына қарсы тұру және қылмыс пен заңға мойынсұнатын әрекет арасында соңғысының пайдасына таңдау жасауды жүзеге асыру қабілетімен көрінетін тұлғалық жүйелік қасиет; сыбайлас жемқорлыққа бейімделу – сыбайлас жемқорлық қысым жағдайында сыбайлас жемқорлық әрекетін таңдауға жеке бейімділік; сыбайлас жемқорлығы дендеген адам – сыбайлас жемқорлыққа жоғары бейімділік және төмен сыбайлас жемқорлыққа қарсы орнықтылықты игерген белгілі бір әлеуметтік тип [1,28б.].

Сыбайлас жемқорлық әрекет факторлары сыртқы (сыбайлас жемқорлық қысым) және ішкі (сыбайлас жемқорлыққа бейімділік, сыбайлас жемқорлыққа қарсы орнықтылық)

болып жіктеледі. Әлеуметтік тұрғыдан сыбайлас – бұл жалпы қабылданған әлеуметтік нормаларды бұзу, бұрмалау, зақымдану және кейіннен белгілі бір қоғамдастықта оларды жасырын егу. Егер, бір жағынан, қоғамда және мемлекетте сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес жалпы қабылданған норма ретінде ресми түрде айтылған, ал екінші жағынан, күнделікті қатынастарда тұрмстық сыбайлас жемқорлық кең таралған болса, ресми айтылған және нақты қолданыстағы мінез-құлық нормалары арасындағы қарама-қайшылық айқын. Салдарында, мемлекеттік қызметшілер мен олардың қызметтердің тұтынушылары ретінде азаматтардың мүдделер қақтығысы орын алады.

Осылайша, әрекеттердің «қосарлы стандарты» психологиясы сыбайлас жемқорлыққа ықпал ететін фактор болып табылады. Бұл ретте қоғамық қатынастарға қатысушылардың екі жағы да (мемлекеттік қызметшілер мен азаматтар) сыбайлас жемқорлық қысымын сезінеді.

Сонымен қатар ешқандай сыртқы жағдайлар, егер олар сыбайлас жемқорлық тұлғасының ішкі қасиеттерімен келіспесе құқыққа қарсы әрекеттердің себептерін айқындай алмайды.

Сыбайлас жемқорлық әрекетінің күрделі психологиялық тетігін және оның әрбір элементі қажетті өзара байланыс пен өзара тәуелділікте қаншалықты болғанын түсіну үшін қазіргі заманғы сыбайлас жемқордың бейіні мен оның психологиялық портретін қарастыру керек. Сыбайлас жемқорлық үшін сотталған адамдар арасында жүргізілген психологиялық зерттеу психологиялық бейінді және олардың аз ғана адамдар тобымен араласуға ұмтылысы, жақын қарым-қатынастар орнату кезінде абай болу, сыбайлас жемқорлық құрбандарына қатысты аяушылықтың жоқтығы сияқты бірқатар қасиеттерді айқындап берді. Олар, әдетте өздерінің сыбайлас жемқорлық әрекеті үшін ешқашан жаза болмайды деп ойлайды.

Атап айтқанда, қазіргі сыбайлас жемқорлықтың ашықтық және арсыздық сияқты сипаттамасы анықталып отыр. Жасырын, «қауіпсіз» парақорлық үздіксіз дамитынын атап өту керек, өйткені жемқорлар жасампаздығының жоғарылығы күмән тудырмайды. Шетелдік зерттеулердің деректеріне сәйкес сыбайлас жемқорлық бойынша айла-шарғыларда зияткерлігі жоғары және мәселелерді стандартты түрде емес шешетін шығармашыл адамдардың мейлінше жолы болады. Нәтижесінде кейбір сыбайлас жемқорлық схемалары мен сыбайлас жемқорлық әрекетін ұйымдастыру тәсілдері әккілікпен және жетілгендігімен таң қалдырады [2,546.].

Сыбайлас жемқорлыққа дендеген тұлғаның психологиялық портреті: өмірді материалдық игіліктер алу арқылы бағалау, молшылық өмірге ұмтылуды бақыт көрсеткіші деп санау, рухани әрекет ұстанымдарын ой елегінен өткізбей уәждеу және құрылымдау, өмірге қанағаттанушылықтың төмен деңгейі, өзін-өзін барабар бағаламау, сыртқы бақылау фокусы (адамның өз өміріндегі оқиғалар үшін жауапкершілікті сыртқы факторларға: басқа адамдарға, тағдырға, кездейсоқтыққа, қоршаған ортаға жабу бейімділігі), әрекет етудің серпінді типі (сыртқы әсерлерге аяқ асты эмоциональдық әрекет жасайтын мінезі бар адам).

Сыбайлас жемқорлық әрекеті құрылымындағы психологиялық тетікті талдау. «Психологиялық тетік» деп кейбір функциональдық тұтастықты сипаттау түсініледі және қандай себептерге орай қандай да бір феноменнің пайда болатыны сипатталады. «Сыбайлас жемқорлық әрекетінің психологиялық тетігін» сипаттау үшін бұл процес қалай, қандай түрде жүзеге асырылатын, адамның бұл әлеуметтік әрекетін қоғам мен өзі қалай реттейтінін, бұл әлеуметтік құбылыс негізінде қандай психологиялық процестер, функциялар, феномендер жатқанын ұғыну қажет.

Сыбайлас жемқорлық әрекетінің психологиялық тетігін талдау ауытқитын әрекеттің психологиялық тұжырымдарына негізделген.

Оларға фрустрация теориясын (Дж. Доллард, 1939; Э. Фромм, 1994), «үйретудің» бихевиористік теориясын (В. И. Полтавец, 1998) жатқызуға болады.

Бірінші теорияның мәні ауытқымалы әрекеттің өмірлік маңызды жеке қажеттіліктердің фрустрация (қол жеткізудің мүмкін еместігі) нәтижесі ретінде сипатталатынын білдіреді. Осылайша ол пайда болған кедергілерді еңсеруге және ұмтылған нәрсеге қол жеткізуге бағытталады. Екінші теория әрекеттегі девиация дегеніміз адамның

тәрбие процесінде алған әрекеттік қорғану тәсіліне еліктеу нәтижесі екенін байыптайды. Алайда, құндылық ұстанымдарды адам көбіне сезінбейді. Бұл адам өмірінің стил тұтастығын айқындайтын және оның ұстанымдарын ұзақ өмірлік бағдарламаларға қалыптастыратын базалық діни-философиялық, рухани, эстетикалық критерийлер және мұның бәрі тұлғалық әрекеттің нақты-ахуалдық нормаларын тікелей айқындайды. Адамның сыбайлас жемқорлық әрекетінің психологиялық тетігін сипаттау мақсатында адамның әлеуметтік әрекетінің қандай бар бір нысанын қалыптастыратын құрылымдық элементтерді мен олардың өзара байланыс және өзара әрекет схемаларын, психикалық процестердің жүру себептерін, заңдылығын, серпінін айқындайтын модель әзірленді. Бұл модель төменде схема түрінде ұсынылған. Бұл модель адамның ілгерінді және теріс сипаттағы, атап айтқанда тұлғаның сыбайлас жемқорлыққа бейім де, сыбайлас жемқорлыққа қарсы да әрекеті сияқты психологиялық тетігін айқындайды.

Психологиялық тетіктің құрылымдық элементтерінің әрқайсысы сыбайлас жемқорлық әрекетіне қатысты өз сипаттық ерекшелігі болады. Мейлінше елеулі элементтерге талдау жүргіземіз.

Қалаушылық адамның әлеуметтік әрекетінен көрінетін адам табиғатының ажырамас өзіндік элементі болып табылады. А. Маслоу теориясына сәйкес қажеттілік сатысы болады, онда мейлінше төмен деңгейдегі негізгі қажеттіліктер төменгі сатыда, ал жоғары деңгейдегі қажеттіліктер ең жоғарыда болады. «Қалаушылық» элементі адам әрекетін қалыптастыру тетігін құрай отырып, сыбайлас жемқорлық әрекетінің міндетті құрылымдық элементі болып табылмайды [3,426.].

Сыбайлас жемқорлық әрекетінің психологиялық тетігінің құрылымына кіретін бастапқы буындардың бірі мүдде. Мұнда сыбайлас жемқорлық қатынастарының бастамашысы кім болатының айырмасы жоқ: басшы тұлғаның бастамашысы бойынша пара сұрау (бопсалаушы) не сұраушының бастамасы бойынша парамен сатып алу. Нақ осы тұста мүдделер, қалаушылық перспективаларды (жеңіл баю, әлеуметтік мәртебені арттыру және т.б. мүмкіндігі) және өз мүмкіндіктері мен біліктігін (иеленген лауазым, мүмкіндік және т.б.) барабар бағалау негізінде пайда болады. Қазіргі заманғы жемқор – жоғары білімді, жақсы отбасы иесі, жақсы қызметкер (олардың көпшілігінің қызметтік тізімі мінсіз болады әрі айрықша іскерлік қасиеттермен және жұмыс қабілетінің жоғары деңгейімен, дүниетанымының, психикасының орнықтылығымен, көбіне жоғары материалдық жағдайымен ерекшеленеді) екенін ескере отырып, ол ең алдымен «өзін-өзі көрсетуге» ұмтылған тұлға. Бұл ретте, өзін басқалардан ерекше етіп көрсету (барынша жоғары әлеуметтік жағдайға ұмтылу, қамқоршы, «керек байланыстар» жүйесі, жеке оңай олжаны көксеу, молшылық өмірге ұмтылу, салынған қаражаттың «қайтарушылығын» күту және т.б.) ол үшін аса маңызды.

Әрекеттің қозғаушы себебі ретінде көрінетін әрекет уәжі сыбайлас жемқорлық әрекеті тетігіндегі негізгі компоненттердің бірі болып табылады. Сыбайлас жемқорлық әрекеті уәжін әлеуметтік-психологиялық зерделеу қызықты нәтиже берді, ол екі жетекші уәжді көрсетті: материалдық игілікке ұмтылудан тұратын жеткілікті түрде анық уәж және сыбайлас жемқорлықты қауіпті және еліктіргіш ойын ретінде көрсететін таптаурын уәжі. Сыбайлас жемқорлық әрекетінің мейлінше жиі кездесетін уәждері оңай олжаны көксеу, молшылық өмірге ұмтылу, салынған қаражаттың «қайтарушылығын» күту, қамқоршылық жүйесі, қауіпті ойын. Ю. М. Антонянның пікірінше «сыбайлас жемқорлық әрекетіндегі ойын уәждері пайдакүнемдік уәжбен сипатталады және бір-біріне себеп бола бастайды. Уәждеменің осы екі негіздерінің болуы, олардың бір-бірін өзара күшейтуі сыбайлас жемқорлықтың таралушылығын және бұл әрекет өмір салты бола отырып, көп жылдар бойы іске асырылатын түсіндіреді».

Америкалық психологтар, адамды сыбайлас жемқорлық әрекеттерін жасауға формальды топтарда табиғи қажеттіліктерге қанағаттанбаушылық итермелейді, олар осы орайда баюды көксеу, қоршаған адамдармен бәсекелесу, туа бітті агрессивтік және өштес және т.б. мінездерді атайды. С. Л. Рубинштейннің пайымдауынша қажеттілікте адамды мұқтаждықты қанағаттандыру мақсатында жағдайды өзгертуге бағыттайтын белсенді

қатынасын (ұмтылысын) қамтиды. Демек, қажеттілік адам өз белсенділігін көрсету үшін қайдан энергия алатынын түсіндіреді. Серпінді білім және тіршілік иесінің танып-білу процесі: қиял мен әрекетті ұйымдастыратын және бағыттайтын белсенділігінің бастапқы нысаны қажеттілік болып табылады. Егер қажеттілік адамның дамуының қозғаушы күшінің негізі болып табылады, осының арқасында өмір мақсаттылыққа ие болады және не қажеттілікті қанағаттандыруға қол жеткізіледі не қоршаған ортамен кезеңсіз кезігу орын алады. Қажеттіліктер өзгеріссіз қалғанымен адамның жалпы мәдениетінің, оның нақтылық және өзіне қатысты білімінің өсуіне қарай жетіліп отырады. К. Левин берген анықтама қызығушылық тудырады: «Серпінді жағдай ретіндегі қажеттілік – бұл белгілі бір ахуалда пайда болатын қандай да бір шиеленісті жағдай (ниет), ол адам әрекетін қамтамасыз етеді және қанағаттанушылыққа ұмтылдырады». Әрекеттің кез келген нұсқасы ішкі қажеттілік пен оларға қол жеткізу тәсілдерінің шиеленісі нәтижесі. Қалыптасқан мүдделер мен нұсқамалар сыбайлас жемқордың қажеттілігі ретінде көрінеді және оның белсенді сыбайлас жемқорлық мүдделерінің қайнар көзі болмақ. Таңдау сәті мейлінше маңызды қажеттілік ретінде де және оған қол жеткізу тәсілі ретінде де бұл процестің негізгі қозғаушы күші болады. «Табысты» лауазым «жеңіл ақшаға» қол жеткізу тәсілі болып табылады [4,376.].

Бұл жағдайда перспективалық жекелеген мақсат ретінде көрінеді. Сыбайлас жемқорлыққа қолайлы жағдай жасайтын біздің мәдениетіміздің маңызды әлеуметтік-психологиялық ерекшелігі формальды емес әлеуметтік қатынастардың формальды қатынастардан басым болады. Т. А. Нестиктің байыптауынша, «патернализм, иерархиялық және сыйлықтармен және қызметтермен бекемделе түсетін билікпен формальды емес қатынастардағы тірек мәдениеттің іргелік сипаттамасы бола бастады».

Нәтижесінде сыбайлас жемқорлықтың нормативтік қызметтерді ақшаға айырбастау сияқты нысаны қызметтерге қызметтерді айырбастату, қызметтерді әртүрлі әлеуметтік құрылымдағы мейлінше жоғары мәртебені алуға айырбастау сияқты оның түрлерімен толығы түседі.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. С.А. Айтқұл, Ж.М. Алимкулова Сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениет негіздері. Оқу құралы - Шымкент: Нұрлы Бейне, 2017ж.
2. А.Н. Агыбаев Ответственность за отдельные виды коррупционных правонарушений по новому УК РК. Учебное пособие - Алматы: Қазақ университеті, 2020ж.
3. М.К. Самалдықов Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылдың құқықтық негіздері. Оқу құралы - Алматы: Қазақ университеті, 2019ж.
4. Е. Алауханов Сыбайлас жемқорлықпен күресу: теория және практика. Оқулық - Алматы: Заң әдебиеті, 2009ж.

УДК 347.1

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ КОММЕРЦИЯЛЫҚ ЕМЕС ҰЙЫМДАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘРТЕБЕСІНІҢ ЖЕКЕЛЕГЕН МӘСЕЛЕЛЕРІ

*Сыдық Дінмұхамед Жеңісұлы, І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Құқықтану білім беру бағдарламасының 2 курс магистранты, Талдықорған қ.*
Ғылыми жетекші: Сериев Б.А.
E-mail: seriev_bolat@mail.ru

Бұл мақалада коммерциялық емес ұйымдар, олардың құқықтық реттелуі және қарастырылатын тақырыпқа қатысты заңнамадағы олқылықтар туралы айтылады. Бұл тақырыптың өзектілігі коммерциялық емес ұйымдар бүгінгі таңда азаматтық заңнаманың ең жас құрылымдарының бірі болып табылатындығына байланысты.

Тірек сөздер: Коммерциялық емес ұйымдар, мемлекеттік мекеме, жеке меншік мекеме

В данной статье речь пойдет о некоммерческих организациях, о их правовом регулировании и пробелах в законодательстве касательно освещаемой темы. Актуальность данной темы обусловлена тем, что некоммерческие организации на сегодняшний день являются одними из самых молодых структур гражданского законодательства.

Ключевые слова: некоммерческие организаций, государственные учреждение, частные учреждение

This article will focus on non-profit organizations, their legal regulation and gaps in legislation regarding the topic covered. The relevance of this topic is due to the fact that non-profit organizations today are among the youngest structures of civil legislation.

Key words: non-profit organizations, public institutions, private institutions

Қазіргі қоғамдағы заңды тұлға институты азаматтық құқық үшін, оның ішінде қазақстандық құқық үшін барған сайын маңызды мәнге ие болуда, өйткені нарықтық қатынастарға көшу, инфрақұрылымды дамыту - осының бәрі заңды тұлға институтын зерделеу қажеттілігін туғызды. Заң шығарушы азаматтық құқықтық қатынастарды реттейтін нормаларды жүйелеу кезінде парасаттылық пен заңдылықтарға сүйене отырып, заңды тұлға құрылымының мәніне мүмкіндігінше кең, тереңірек және объективті түрде енуге тырысады.

Заң шығарушы заңды тұлға ретінде кез-келген ұйымды экономикалық (азаматтық) айналымға қатысуға мүмкіндік бере отырып анықтайды деп ойламау керек, өйткені заңды тұлға азаматтық заңнамада белгіленген белгілі бір белгілері бар ұйым болып табылады.

Қазақстан Республикасы Азаматтық кодексінің 33-бабына сәйкес «меншік, шаруашылық жүргізу немесе жедел басқару құқығында оқшауланған мүлкі бар және осы мүлікпен өз міндеттемелері бойынша жауап беретін, өз атынан мүліктік және жеке мүліктік емес құқықтар мен міндеттерді иеленіп, жүзеге асыра алатын, сотта талапкер және жауапкер бола алатын ұйым заңды тұлға болып танылады».

Азаматтық кодекстің 34-бабында заңды тұлға өз қызметінің негізгі мақсаты ретінде табыс табуды көздейтін не осындай мақсат ретінде табыс табуды жүзеге асырмайтын және алынған таза табысты қатысушылар (коммерциялық емес ұйым) арасында бөлмейтін ұйым болуы мүмкін екенін айқындайды. Осылайша, заң шығарушы заңды тұлғалардың екі түрін ажыратады: коммерциялық және коммерциялық емес.

Нарықтық қатынастардың маңызды субъектілері - коммерциялық емес ұйымдар, миллиондаған адамдарды нақты қолдау, ондаған мың жұмыс орындарын құру, көптеген әлеуметтік пайдалы жобаларды жүзеге асыру үшін өмірлік маңызды міндеттерді шешуге арналған елдің «үшінші коммерциялық емес секторының» негізі. Заң шығарушы ұйымдарды коммерциялық және коммерциялық емес деп бөлудің критерийлерінің бірі ретінде осы ұйымдардың басқа мақсаттарымен табыс табудың арақатынасын таңдады: егер кіріс алу бірінші кезектегі мәселе болса, онда мұндай ұйым коммерциялық болып табылады; егер ұйым кірісті негізгі ретінде алу мақсатын қоймаса және алынған пайданы қатысушылар арасында бөлмесе, онда ол коммерциялық емес болып табылады.

Коммерциялық емес ұйымның ұқсас тұжырымдамасында «Коммерциялық емес ұйымдар туралы» 16.01.2001ж. ҚР Заңының 2-бабы бар, ол коммерциялық емес ұйымды «негізгі мақсат ретінде кіріс алу және алынған таза кірісті қатысушылар арасында бөлмейтін» деп анықтайды. Коммерциялық емес ұйымдар мекеме, қоғамдық бірлестік, акционерлік қоғам, тұтыну кооперативі, қор, діни бірлестік, қауымдастық (одақ) нысанындағы заңды тұлғалар бірлестігі нысанында құрылуы мүмкін. Айта кету керек, коммерциялық емес ұйымдардың ұйымдық-құқықтық нысандарының ұсынылған тізбесі толық емес, өйткені оны заңнамалық актілермен толықтыруға болады. Өзге ұйымдық-құқықтық нысанда нотариаттық палаталар, адвокаттар алқалары, сауда-өнеркәсіп палаталары, аудиторлар палаталары, пәтер иелері кооперативтері және басқа да коммерциялық емес ұйымдар құрылуы мүмкін.

Коммерциялық емес ұйымдардың ұйымдық-құқықтық нысандарының әртүрлілігі Т.В. Юрьева атап өткендей, форманың нақты таңдауы коммерциялық емес ұйымның мақсаттарына, оның құрылтайшылармен қарым-қатынасына, қаржыландырудың мүмкін көздеріне және басқаларға байланысты. Мақсаттар тұрғысынан ол қазіргі қоғамдағы орындар мен функцияларды атап өтеді, коммерциялық емес ұйымдар біртекті емес [1, 37]. Олардың кейбіреулері коммерциялық емес ұйымның (мекеме, қор) қатысушылары болып табылмайтын «үшінші» тұлғаларға экономикалық игіліктер беру үшін, басқалары, ең алдымен, коммерциялық емес ұйымның (қауымдастық, одақ) қатысушыларының қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін құрылады және жұмыс істейді. Жоғарыда айтылғандарға байланысты коммерциялық емес ұйымдардың тұжырымдамасы мен мәнін, олардың пайда болу себептері мен эволюциясын ашудың белгілі бір қажеттілігі туындайды. Коммерциялық емес ұйымдардың өмір сүру ұзақтығы мен даму мен жетілдірудің нақты перспективаларын тарихқа және олардың қалыптасу процесіне қысқаша экскурсия жасамай елестету мүмкін емес.

Осыған байланысты академик К.А. Неволин кез-келген тұжырымдаманы зерттеу кезінде келесі принциптерді басшылыққа алу керек дейді: «1) ештеңе ойламаңыз, әр орнатуды тарихта бірінші рет болған кезден бастап қадағалай бастаңыз; 2) уақыт өте келе онымен болып жатқан барлық өзгерістерді қатаң түрде ажыратыңыз, түсіндіріңіз, ол толықтырылған, өзгертілген, толығымен жойылған және қайта қалпына келтірілген кезде» [2, 144].

Ғалымдар, профессор И.Б. Новицкий мен профессор И.С. Перетерскийдің аталған бірлестіктер терминнің қазіргі мағынасында заңды тұлғалар емес екендігі туралы пікірін атап өткен жөн, өйткені Рим заңгерлері жеке тұлғаға (persona) қарама-қайшы келетін арнайы субъект ретінде заңды тұлға ұғымын дамытпаған. Республика кезеңінде көптеген жаңа корпорациялар пайда болады: бұл Collegia apparitorum, яғни. магистраттар жанындағы Министрлер корпорациялары, әртүрлі өзара көмек бірлестіктері, атап айтқанда жерлеу корпорациялары (Collegia funeraticia), негізінен кедейлер арасында жерлеу рәсіміне қаражат беру мақсатында, Өзін-өзі басқаратын жергілікті қауымдастықтар (minicipia, coloniae). Кейіннен жеке бірлестіктердің бостандығы көптеген заңнамалық шектеулерге ұшырады Lex Iulia DE collegiis тамыз айында қабылданған алқа түрлерінің жабық тізімін орнатқанға дейін [3, 96]. Жоғарыда аталған алқалар туралы заңда тек кейбір корпорациялардың жұмыс істеуіне рұқсат етілді: жалдау ақысын сатып алған сатып алушылар одақтары.

Қолданыстағы «коммерциялық емес ұйымдар туралы» Заң коммерциялық емес ұйымдарды заңды тұлға ретінде құрудың, қызметінің, қайта ұйымдастырудың және таратудың, коммерциялық емес ұйымдардың мүлкін қалыптастыру мен пайдаланудың құқықтық жағдайын, тәртібін, олардың құрылтайшыларының (қатысушыларының) құқықтары мен міндеттерін, коммерциялық емес ұйымдарды басқару негіздерін тікелей айқындайды.

Қазіргі заңнамада ұйымдарды коммерциялық және коммерциялық емес деп бөлудің критерийлерінің бірі кірісті өндірудің осы ұйымдардың басқа мақсаттарымен арақатынасы болып табылады: егер кірісті алу бірінші кезектегі мәселе болса, онда мұндай ұйым коммерциялық болып табылады, егер ұйым кірісті негізгі мақсат етіп қоймаса және алынған кірісті қатысушылар арасында бөлмесе, онда ол коммерциялық емес болып табылады.

Шетелдік заң әдебиеттерінде пайдасыз негіздегі ұйымдар «nonprofitganization» деп аталады, бұл олардың пайдасыз қызметін білдіреді. Бұл ереже коммерциялық емес ұйымдардың азаматтық айналымда құқықтың өзге субъектілерімен тең негізде әрекет ететіндігі туралы қазақстандық заңнаманың қолданыстағы ережесін толықтыратын бірқатар шетелдік экономикалық теориялармен расталады.

Коммерциялық емес ұйымдардың ерекше заңды мәртебесі мен салық режимі бар, бұл ретте олар коммерциялық операцияларды жүзеге асыруға құқылы, бұл көбінесе қолданыстағы заңнаманы көптеген бұзушылықтар үшін тартымды фактор және негіз болып табылады.

Қазіргі уақытта коммерциялық емес ұйымдар туралы ондаған ережелер бар. Тек олардың ерекшеліктерін мұқият зерделеу, егжей-тегжейлі талдау коммерциялық емес ұйымдардың құрылтайшыларына өздері қойған нақты мақсаттар мен міндеттерге қол

жеткізу үшін коммерциялық емес ұйымның ең қолайлы түрі туралы дұрыс шешім қабылдауға мүмкіндік береді.

Алайда, сарапшылардың пікірінше, іс жүзінде таза коммерциялық емес ұйымды, мысалы, қайырымдылық ұйымын кәсіпкерліктен ажырату өте қиын. Біріншіден, коммерциялық және коммерциялық емес қызметті ажыратуға мүмкіндік беретін жеткілікті құқықтық критерийлер жоқ. Мысалы, театр, цирк, киностудиясы бар кинотеатр, ғылыми танымал фильмдер мен жарнамалық роликтер, жеке ақылы мектеп, балалар немесе білім беру әдебиеттерінің баспасы және т.б. қандай ұйымдарға жататынын нақты айту әрдайым мүмкін емес. Екіншіден, заң шығарушы барлық коммерциялық емес заңды тұлғаларға кәсіпкерлік қызметті оның жарғылық мақсаттарына сәйкес келетін Шартпен жүзеге асыруға рұқсат береді («Коммерциялық емес ұйымдар туралы» ҚР Заңының 33-бабының 1-тармағы). Мұндай ұстаным толығымен негізделген болып көрінеді, өйткені қазіргі жағдайда, тіпті ең жақсы ниеті бар және белгілі бір жалпыадамзаттық міндеттерді шешуге шақырылған бірде-бір заңды тұлға ұзақ уақыт бойы өз құрылтайшыларының ерікті жарналары мен меценаттардың қайырымдылықтары үшін өмір сүре алмайды. Үшіншіден, кейбір коммерциялық емес ұйымдардың заңнамалық құрылымының өзі заңды тұлға алған пайданы оның қатысушылары арасында бөлуді көздейді. Мұның ең жарқын мысалы-тұтыну кооперативі.

Заңмен коммерциялық емес ұйым құру мақсаттарына сәйкес деп танылған кәсіпкерлік қызметтің құрамына келесі компоненттер кіреді.

Біріншіден, коммерциялық емес ұйым құру мақсаттарына сәйкес келетін тауарлар мен қызметтердің пайда әкелетін өндірісі. Бұған оның нәтижелері (өндірілетін тауарлар мен көрсетілетін қызметтер) ақыға сатылған және кірістердің осы қызметті жүзеге асыруға арналған шығыстардан асып кетуін қамтамасыз еткен жағдайда коммерциялық емес ұйымның байланысты қызметі (белгілері жоғарыда айқындалған) жатқызылуы тиіс. Мысалы, діни ұйым, егер бұл пайда ұйымның қажеттіліктеріне жұмсалса, діни мазмұндағы әдебиеттерді шығарудан пайда табуға құқылы. Алайда, мұндай ұйым үшін пайда табу үшін тұтыну тауарларын өндіруді ұйымдастыруға жол берілмейді.

Екіншіден, рұқсат етілген кәсіпкерлік қызметтің құрамында акцияларды, облигацияларды және басқа да бағалы қағаздарды сатып алу және сату бөлінген. Заң мұндай қызметті коммерциялық емес ұйымдардың қаражатын толықтыру үшін аталған қызметтің ерекше маңыздылығын ескере отырып, коммерциялық емес ұйымдарды құрудың тиісті мақсаттарына жатқызады және оны жүзеге асыру сауда-делдалдық қызметке немесе халық тұтынатын тауарларды өндіруге қарағанда Ұйым қызметінің оны құру мақсаттарынан ауытқуына әлдеқайда аз дәрежеде әкелуі мүмкін екенін ескере отырып [4, 93].

Жалпы Қазақстан экономикасы туралы әлеуметтік бағдарланған экономика ретінде айтуға әлі ерте, бірақ оның әлеуметтік бағытын қалыптастыру кезінде жүргізіліп жатқан реформалар коммерциялық қана емес, коммерциялық емес секторды дамытуға бағытталуы керек. Бұл, сөзсіз, қоғамдық санаға және жалпы қоғамның құқықтық санасына оң әсер етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Юрьева Т.В. Экономика некоммерческих организаций: Учебное пособие. - М.: Юристъ, 2002. - С.37.
2. Покровский И.А. Основные проблемы гражданского права. - М.: Юриспруденция, 1998. - С.144.
3. Римское частное право: Учебник. / Под ред. проф. И.Б. Новицкого и проф. И.С. Перетерского. - М.: Юриспруденция, 2002. - С.96.
4. Предпринимательское право. Учебник для вузов / Под ред. проф. Н.М. Коршунова, проф. Н.Д. Эриашвили. - М.: Закон и право, 2003. - С.93.

УДК 347.1

КОММЕРЦИЯЛЫҚ ЕМЕС ҰЙЫМДАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖАҒДАЙЫ

Сыдық Дінмұхамед Жеңісұлы, I. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Құқықтану білім беру бағдарламасының 2 курс магистранты, Талдықорған қ.

Ғылыми жетекші: Конысбекова М.Р.

E-mail: makpal_konysbekova@mail.ru

Бұл мақалада коммерциялық емес ұйымдардың құқықтық жағдайының кейбір өзекті мәселелері қарастырылған. Айта кету керек, диссонанс байқалады, яғни коммерциялық заңды тұлғалармен салыстырғанда Қазақстандағы коммерциялық емес ұйымдардың құқықтық жағдайы аз зерттелген. Сондықтан, осы тақырыпқа қатысты кез-келген Нормативтік-құқықтық және теориялық мәселелер олардың өзектілігімен құнды деп санауға негіз береді.

Тірек сөздер: жеке қор, корпоративтік қор, қоғамдық қор, мемлекеттік қор, әлеуметтік қор, қайырымдылық қоры, мәдени қор, білім беру қоры, коммерциялық емес ұйымдардың құқықтық жағдайы

В данной статье рассмотрены некоторые актуальные вопросы правового положения некоммерческих организаций. Следует отметить, что наблюдается диссонанс, т.е. по сравнению с коммерческими юридическими лицами правовое положение некоммерческих организаций в Казахстане достаточно мало изучено. Поэтому любые нормативно-правовые, да и теоретические вопросы, относящиеся к данной теме, дают основания полагать, что они ценны своей актуальностью.

Ключевые слова: частный фонд, корпоративный фонд, общественный фонд, государственный фонд, социальный фонд, благотворительный фонд, культурный фонд, фонд образования, правовое положение некоммерческих организаций

This article discusses some topical issues of the legal status of non-profit organizations. It should be noted that there is a dissonance, i.e., in comparison with commercial legal entities, the legal status of non-profit organizations in Kazakhstan is rather poorly studied. Therefore, any regulatory and theoretical issues related to this topic give reason to believe that they are valuable for their relevance.

Key words: private fund, corporate fund, public fund, state fund, social fund, charitable fund, cultural fund, education fund, legal status of non-profit organizations

Соңғы жылдары Қазақстанда коммерциялық емес ұйымдар санының тұрақты өсу үрдісі байқалды. Барлық жаңа қорлар, бірлестіктер, кәсіподақтар және т.б. бұл көбінесе коммерциялық емес ұйымдар орындайтын функциялардың әртүрлілігі мен маңыздылығына байланысты болып отыр. Мәселен, мысалы, заңды тұлғалардың ерікті бірлестіктері (қауымдастықтар мен одақтар) кәсіпкерлік қызметті үйлестіруді, заңды тұлғалардың мүліктік мүдделерін қорғауды қамтамасыз етеді.

Коммерциялық емес ұйымдардың қызметі арқылы кәсіпкерлер мен мемлекеттің өзара іс-қимылы жүреді, мемлекеттік органдарда кәсіпкерлердің мүдделерін білдіру жүзеге асырылады.

Осылайша, бүгінде Қазақстан Республикасының экономикалық, әлеуметтік және қоғамдық өмірінің барлық салаларында біртіндеп ауқымды және ықпалды жүйеге айналатын коммерциялық емес ұйымдардың қызметін кеңейтудің барлық жаңа мүмкіндіктері ашылуда.

ҚР-ның Азаматтық Кодексіне сәйкес қызметтің негізгі мақсаты ретінде пайда таппайтын және алынған пайданы қатысушылар арасында бөлмейтін ұйымдар коммерциялық емес болып табылады. Коммерциялық емес ұйымдар кәсіпкерлік қызметпен айналысуға құқылы және пайда таба алады, бірақ мұндай қызмет тек негізгі емес, жанама және олардың жарғылық мақсаттары үшін қажет болған жағдайда ғана жүзеге асырылуы мүмкін.

Коммерциялық емес ұйымдар әлеуметтік, қайырымдылық, мәдени, білім беру, ғылыми және басқару мақсаттарына қол жеткізу үшін, азаматтардың денсаулығын сақтау, дене шынықтыру мен спортты дамыту, азаматтардың рухани және өзге де материалдық емес қажеттіліктерін қанағаттандыру, азаматтар мен ұйымдардың құқықтарын, заңды мүдделерін қорғау, даулар мен жанжалдарды шешу мақсатында, сондай-ақ азаматтардың денсаулығын сақтауға бағытталған өзге де мақсаттарда құрылуы мүмкін. қоғамдық игіліктерге қол жеткізу үшін.

Заңды тұлғаның қатысушылары мен заңды тұлғаның ұйымдық қатынастарына байланысты заңды тұлғалардың әртүрлі ұйымдық-құқықтық нысандары бөлінеді. заңды тұлғалар арасында коммерциялық және коммерциялық емес ұйымдар ерекшеленеді.

Коммерциялық ұйымдарға кірісті оның қатысушылары арасында бөлу мүмкіндігін қарастыратындар жатады.

Тиісінше, коммерциялық емес ұйымдарға заңды тұлғаның кірісін оның қатысушылары арасында бөлу мүмкіндігі қарастырылмаған ұйымдар кіреді.

Бұл ретте заңды тұлғаның кәсіпкерлік қызметті жүзеге асыруы ұйымның коммерциялық немесе коммерциялық емес сипатын айқындамайды. Сонымен, коммерциялық емес ұйымдар үшін олар кәсіпкерлік қызметті жүзеге асыра алатын жағдайлар қарастырылған (ҚР Азаматтық кодексінің 3-тармағының 34-бабы) [1].

Заңды тұлғаның табыс алу мақсатында, бірақ оны қатысушылар арасында бөлусіз кәсіпкерлік қызметті жүзеге асыруға болады. Бұл дегеніміз, ұйымның кәсіпкерлік қызметі мен коммерциялық сипаты ұйымның тікелей байланысты емес сипаттамалары болып табылады.

Заңды тұлғалардың (қоғамдық бірлестік, қоғамдық қор, діни бірлестік, мекеме) кейбір ұйымдық-құқықтық нысандары үшін ұйымның коммерциялық емес сипатын заңнамалық тұрғыдан бекіту маңызды. Қалған ұйымдық-құқықтық нысандарға келетін болсақ, бұл жерде заңды тұлғаның оның коммерциялық (немесе коммерциялық емес) сипатына қатаң бекітілуі міндетті емес сияқты. Мысалы, шаруашылық серіктестіктер үшін ҚР Азаматтық кодексінің 58-бабында бұл ұйымдар коммерциялық болып табылады.

Алайда, біздің ойымызша, құрылтайшылардың құрылтай құжаттарында ұйымның коммерциялық емес сипатын анықтауда еркіндігі болуы керек және егер біз экономиканы және бүкіл қоғамдық өмірді еркіндету туралы айтатын болсақ, онда шаруашылық серіктестігінің қатысушылары (құрылтайшылары) кірісті өзара бөле алатынын немесе кірісті бөлуден бас тартуды қалайтынын өз бетінше шеше алуы керек. Қатысушыларды өз ұйымының коммерциялық немесе коммерциялық емес сипатын өз бетінше анықтау мүмкіндігінен айыру негізсіз болып көрінеді.

Бұл ретте, шаруашылық серіктестік коммерциялық емес ұйым болғанына қарамастан, ол мұндай болып табылуды тоқтатпайды. Сонымен қатар, іскери серіктестіктер болып табылатын коммерциялық емес ұйымдардың болуы мүмкін және мүмкін. Содан кейін заңнама белгілі бір қызмет түрлерін (соның ішінде кәсіпкерлік қызмет түрлерін) жүзеге асыратын фирмалар үшін ұйымның коммерциялық емес сипаты міндетті болып табылатындығын, бұл ретте ұйымдардың ұйымдық-құқықтық нысаны не құрылтайшылардың таңдауы үшін анықталмайтынын және берілмейтінін не қандай да бір нысан айқындалатынын көздеуі мүмкін.

Мысалы, мұндай ұйымдар үшін міндетті шарт болуы мүмкін – заңды тұлға қатысушыларының соңғысының міндеттемелері бойынша субсидиарлық жауапкершілігі, және, тиісінше, таңдау толық серіктестік, қосымша жауапкершілігі бар серіктестік және сенім серіктестігі арасында болады. Осылайша, ұйымның коммерциялық сипатын шаруашылық серіктестіктің анықтаушы белгісі деп санауға болмайды, мүмкін оны заңнаманың тиісті нормаларынан алып тастау.

Мұны өндірістік кооператив, мемлекеттік кәсіпорындар немесе Акционерлік қоғамдар (өзінің белгілері бойынша шаруашылық серіктестіктерге жататын) болсын, заңды тұлғалардың басқа нысандарына жатқызуға болады. Тіпті қауымдастық түріндегі заңды тұлғаларды біріктіру үшін ұйымның коммерциялық емес сипатын қатаң анықтау міндетті

емес. Ал тұтыну кооперативі үшін коммерциялық емес сипаттағы мұндай анықтама тіпті практикалық емес, өйткені бұл қатысушылардың материалдық қажеттіліктерін қанағаттандыру мүмкіндіктерін айтарлықтай тарылтады. Мәселен, осы ұйымдардың барлығы үшін коммерциялық немесе коммерциялық емес сипат заңды тұлғаның ұйымдық-құқықтық нысанын айқындамауға тиіс және заңнаманы осыған сәйкес келтіруге болады.

Осылайша, егер заңды тұлғалардың бірқатар ұйымдық-құқықтық нысандары үшін ұйымның коммерциялық емес сипатын осы ұйымдық – құқықтық нысандарды (қоғамдық бірлестік, қоғамдық қор, діни бірлестік, мекеме) анықтайтын нормалармен нақты анықтау қажет болса, онда қалған нысандар үшін ұйымның коммерциялық немесе коммерциялық емес сипатын ұйымдық – құқықтық нысанды анықтайтын нормаларда белгілеудің қажеті жоқ заңды тұлғаның [2].

ҚР-ның Азаматтық кодексінде көзделген коммерциялық емес заңды тұлғалардың ұйымдық-құқықтық нысандарының тізбесі толық болып табылмайды. Ол қазірдің өзінде ұйымдардың жекелеген түрлерінің қызметін реттейтін көптеген арнайы ережелердің арқасында айтарлықтай кеңейді. Мұндай заңнамалық шешім өте қауіпті болса да, өте жемісті болып көрінеді. ҚР Азаматтық кодексінің алғашқы жылдар тарихы заңды тұлғалардың жаңа және жаңа түрлерінің пайда болуының көптеген мысалдарын келтіреді, бірақ бұл сорттарды заңды тұлғалардың дербес ұйымдық-құқықтық нысандары деп санауға бола ма? Әрқашан емес.

Заңды тұлғаның ұйымдық-құқықтық нысаны-бұл заңды тұлғаның жалпы белгілері жүйесінде объективті түрде ерекшеленетін және заңды тұлғалардың осы тобын басқалардан айтарлықтай ерекшелендіретін нақты белгілердің жиынтығы. Сондықтан, егер заңды тұлғаның ұйымдық құрылымының ерекшеліктері, оның мүлкін оқшаулау тәсілдері, оның жауапкершілігі, азаматтық айналымда сөйлеу тәсілдері (осы аспектілердің кем дегенде біреуі) оны басқалардан ерекшелендірсе, онда біз заңды тұлғаның дербес ұйымдық-құқықтық нысанымен айналысамыз. Әйтпесе, біз бір ұйымдық-құқықтық нысандағы ұйымдардың жекелеген сорттары туралы айтып отырмыз [3, 160].

Қорытындылай келе, азаматтық қоғамды дамыту тұжырымдамасының бірінші кезеңі шеңберінде шешу үшін белгіленген міндеттерге қол жеткізілгенін атап өткен жөн. Бұл ретте олардың басым бөлігі КЕҰ-ның тікелей қатысуымен шешілді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақстан Республикасының азаматтық кодексі (ерекше бөлім) ҚР-ның 1999 жылғы 1 шілдедегі N 409 Кодексі // https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K990000409_
2. Саякбаев Н.А. Некоммерческий (коммерческий) характер организации как признак организационно-правовой формы юридического лица // Закон. Алматы. Казахстан. 11.03.2010.
3. Гражданское право Часть 1. Учебник. /Под ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого. М. «ТЕИС», 2006г. 600 с.

АҚПАРАТҚА ҚОЛ ЖЕТКІЗУДІҢ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ СТАНДАРТТАРЫ

*Таубаев Бауржан Рысбекович – құқық саласы бойынша білім беру бағдарламаларының
қауымдастырылған профессоры, құқық және экономика жоғары мектебі,
Берікұлы Нұржан – құқық саласы бойынша білім беру бағдарламаларының
2-курс магистранты, құқық және экономика жоғары мектебі,
І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті*

*Ақпаратқа қол жеткізу саласындағы қоғамдық мүдделерді ескеру және қорғау,
сондай-ақ ақпаратты пайдаланушылардың қажеттіліктерін қанағаттандыру*

Кілт сөздер: ақпарат, қолжетімділік, шағым, қоғам, қажеттілік

*Учет и защита общественных интересов в области доступа к информации, а
также удовлетворение потребностей пользователей информации*

Ключевые слова: информация, доступность, жалоба, общество, необходимость
Consideration and protection of public interests in the field of access to information, as well as meeting the needs of information users

Keywords: information, availability, complaint, society, need

Ақпаратқа құқық (right of Access to information, RTI) - адамның негізгі құқықтарының бірі. Ол халықаралық стандарттарда демократия мен қоғамдық қатысуды нығайту үшін қажетті өзін-өзі көрсету еркіндігін білдіретін құқық ретінде; сыбайлас жемқорлыққа қарсы, сондай-ақ қоршаған ортаны қорғаудың маңызды құралы ретінде сипатталған. Бұл құқықты іске асырудың негізгі артықшылықтары мемлекеттік басқару сапасын жақсарту, инвестициялық ахуалды жақсарту, сыбайлас жемқорлықты азайту, азаматтық қоғамды жандандыру және оның шешімдер қабылдаудағы рөлін күшейту болып табылады.

БҰҰ, ЕҚЫҰ, ЮНЕСКО құжаттарында, Еуропа Кеңесінің ресми құжаттарға қол жеткізу туралы Конвенциясында, адам құқықтары жөніндегі Еуропалық соттың шешімдерінде, Комитеттің және Еуропа Кеңесі Парламенттік Ассамблеясының қарарларында көрсетілген.

Негізгі қағидат ақпараттың максималды ашықтығының принципі болып саналады, одан өте шектеулі жағдайларда ауытқуға болатын, нақты және қысқаша тұжырымдалуы керек.

БҰҰ Сыбайлас жемқорлыққа қарсы конвенциясы мемлекеттерден халықты ақпаратқа тиімді қол жеткізумен қамтамасыз ету үшін тиісті шаралар қабылдауды талап етеді және ақпарат берушілерді (whistle-blower) қорғауды міндеттейді.

Стандарттарды орындау үкіметтер мен мемлекеттік органдарға екі міндеттеме жүктейді. Біріншіден, мемлекеттік органдар жүзеге асыратын іс-шаралар туралы негізгі ақпаратты жариялау міндеті; екіншіден, адамдардың сұрауларына жауап беру және құжаттарға қол жеткізу міндеті.

Ақпаратқа қол жеткізу туралы заңдардың негізгі принциптері:

Қолжетімділік құқығы - жеке тұлғаның, ұйымның немесе заңды тұлғаның мемлекеттік органдардан өзіне деген өзінің мүддесінің құқықтық негіздемесі міндетінсіз ақпарат сұрату мүмкіндігі құқығы;

Ақпарат беру міндеті - мемлекеттік органдардың сұрауларға жауап беру және ақпарат беру міндеті. Бұған сұраулармен жұмыс істеу тетіктері және сұрауларға жауап берудің шекті мерзімдерін белгілеу кіреді;

Ерекшеліктер ақпараттың белгілі бір санаттарын ашпауға мүмкіндік береді. Әдетте бұл ақпаратты жасырмас бұрын оның ашылуы қандай зиян келтіруі мүмкін екенін көрсетуді талап етеді;

Ішкі шағымдану - өтініш берушіге ақпарат беруден бас тартуы туралы айтуға мүмкіндік беретін тетіктер;

Сырттай шағымдану және қадағалау - тәуелсіз органның шағымдарды қарауы;

Проактивті жариялау - билік органдарына өз қызметі туралы ақпаратты проактивті түрде жариялау талабы;

Санкциялар - ақпаратты заңсыз жойғаны немесе өзгерткені үшін немесе оны беруден заңсыз бас тартқаны үшін шенеуніктер үшін жаза.

Егер ұлттық заңдар көрсетілген ережелерге сәйкес келмесе, онда олар халықаралық нормаларға қайшы келеді және халықаралық ережелер даулы сәттерде қолданылуы керек.

Елдердегі ақпаратқа қол жеткізу жағдайын бағалайтын түрлі рейтингтер бар. Ең танымалдары-Ақпаратқа жаһандық құқық картасы және бюджеттің ашықтығына шолу. Сондай-ақ мемлекеттерге ақпаратқа қол жеткізудің прогрессивті стандарттарын енгізуге ынталандыратын OGP (Open Government Partnership), GRECO (Group of States against Corruption) сияқты халықаралық серіктестіктер жұмыс істейді.

Ақпаратқа қол жеткізу туралы заң Қазақстанда 2015 жылдың соңында қабылданды. Оның қоғамдық кеңестер және сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы заңдармен

бірге қабылдануы маңызды қоғамдық реформаларға серпін беріп, мемлекеттік басқару сапасына оң әсер етеді деп жоспарланған болатын. Бастапқыда мемлекеттік органдардың ашық ақпарат көлемі 40% - дан 70% - ға дейін ұлғаяды деп жоспарланған болатын [1].

«Электрондық үкімет» сайтында өтініштер тәртібі нақты регламенттеледі. Азаматтар e-gov арқылы ақпарат ала алады, бұл процедураны айтарлықтай жеңілдетеді және уақытты үнемдейді.

Тағы бір проблема – ақпаратқа қол жеткізу туралы Заң мен жеке және заңды тұлғалардың өтініштері туралы Заңды жиі шатастыратын Мемлекеттік органдардың заңды орындамауы. Бұл ұқсас ұғымдар мен анық емес түсініктерге, сұраулардың қалай ерекшеленетініне және оларға қалай жауап беруге байланысты [2]. Мемлекеттік органдарға қойылатын негізгі кінәрат-талаптар-мерзімінде жауаптар болмаған, сұраныстарды елемей, толық емес жауаптар беру, сілтемелер және жазылымнан бас тарту. Заңда анонимді сұрау салу қарастырылмаған, бұл азаматтардың құқықтарын жүзеге асыруға гипотетикалық кедергі болып табылады.

Ақпарат құқығын қорғаудың соттан тыс тетіктері де бар. Осылайша, «ақпаратқа қол жеткізу саласындағы қоғамдық мүдделерді ескеру және қорғау, сондай-ақ ақпаратты пайдаланушылардың қажеттіліктерін қанағаттандыру» үшін ақпаратқа қол жеткізу мәселелері жөніндегі Комиссия құрылды. Ақпарат министрлігі жанынан ұйымдастырылған комиссия консультативтік-кеңесші орган болып табылады және заңның орындалуын қадағалаудың қажетті өкілеттіктеріне ие емес (оның құзыретіне ұсынымдар әзірлеу ғана кіреді, бірақ шағымдарды қарау кірмейді).

Ақпаратқа қол жеткізу туралы заңдардың жаһандық рейтингі the Global Right to Information Rating (RTI Rating) Қазақстан заңнамасын ықтимал 150 балдан 61 балға бағалайды. Ел ақпарат туралы сұрау салуларға қатысты қол жеткізу құқықтарының көлемі және рәсімдердің болуы сияқты көрсеткіштер бойынша балл жинайды, бірақ ақпаратқа қол жеткізудің құқықтық шеңберлерін белгілеу, ақпараттан бас тарту үшін ерекшеліктер мен мүмкіндіктер көлемі, шағымдану рәсімдері, заңнаманы орындамағаны үшін Санкциялар және ақпарат алу құқығын тарату және ілгерілету жөніндегі шаралар салаларында айтарлықтай жоғалады.

Қазіргі жағдай пандемияның дүниежүзілік толқынымен шиеленісіп, мемлекеттік органдар жаңа сын-қатерлерді толық шешуге дайын емес екенін көрсетті. Осылайша, журналистерден ақпарат беру бойынша шағымдар саны едәуір артты. Онлайн-форматқа көшуге байланысты жиналыстарға, сот онлайн-процестеріне БАҚ-тың қатысуымен және жалпы жағдай туралы жұртшылықты жедел ақпараттандыруды сауатты ұйымдастырумен проблемалар туындады. Тәжірибе көрсеткендей, мемлекеттік органдардың дағдарысқа қарсы пиар дағдылары жоқ.

Денсаулық сақтау министрлігі бұл ақпаратты «қызмет көрсету үшін» санатына жатқызған кезде коронавируспен күресуге қаражат жұмсау жағдайы мысал бола алады. Сондай-ақ, пандемия кезінде жұмсалатын алты триллион теңге туралы ақпарат қоғамда үлкен резонанс тудырды. Шенеуніктердің ешқайсысы бұл соманың не екенін көпшілік алдында түсіндірмеді, нәтижесінде бұл мәлімдеме әлеуметтік желілерде және жалпы қоғамда қызу пікірталас тудырды, өйткені адамдар объективті ресми ақпараттың болмауына байланысты жалған тұжырымдар жасады.

Бюджет туралы мәліметтерге келетін болсақ, мұнда жариялау үшін бірыңғай талаптар жоқ. Бюджетті пайдалану туралы негізгі мәліметтерді пандемия кезінде бюджеттік жаңалықтардың басты көзіне айналған Мемлекеттік сатып алу сайтынан табуға болады. Белсенділер мен журналистер күмәнді сатып алуларды жария ете отырып және сыбайлас жемқорлыққа қарсы агенттіктің назарын аудара отырып, шенеуніктер сатып алатын қызметтер туралы мәліметтерді жариялады.

Соңғы уақытта халыққа бюджеттік ақпаратты қарапайым және қолжетімді түрде ұсынатын қоғамдық бастамалар пайда болды: Жер қойнауы порталы, ақша, өңірлер, Қазақстанның мемлекеттік бюджеті туралы ашық деректер базасы, ашық бюджеттердің интерактивті картасы.

Жыл басында Ақпарат және қоғамдық даму министрлігі ақпаратқа қол жеткізу туралы Заңға және заңға тәуелді актілерге түзетулер енгізу туралы бастама көтерді. Атап айтқанда, мемлекеттік орган өзіне ақпаратқа қол жеткізу саласындағы уәкілетті органның құзыретін беруді ұсынады (ақпаратқа қол жеткізу саласындағы мемлекеттік саясатты қалыптастыру және іске асыру, Ақпаратқа қол жеткізу саласының жай-күйі туралы жылдық есептің жобасын Премьер-Министрге жіберу, ақпаратқа қол жеткізу мәселелері жөніндегі комиссияның жұмысын ұйымдастыру, мемлекеттік органдардың ашық деректерінің бірыңғай тізбесін әзірлеу) [3].

Сондай-ақ заңға жаңа ұғымдарды енгізу ұсынылады:

«ашық диалог интернет-порталы»;

«мемлекеттік органдар мен квазимемлекеттік сектор ұйымдары бірінші басшыларының блог-платформасы»;

«ақпаратқа қол жеткізу саласындағы қоғамдық мүдделер» (әркімнің заң жүзінде тыйым салынбаған кез келген тәсілмен ақпаратты еркін алуға және таратуға конституциялық құқығын іске асырудың қолайлы жағдайларын, нысандарын, тетіктері мен тәсілдерін жасау).

Бұдан басқа, АҚДМ ақпарат иеленушілердің тізбесіне орталық және жергілікті атқарушы органдардың функцияларын орындаушыларды қосуды ұсынады: әкімшілік рәсімдер туралы заңда белгіленген тәртіппен орталық және жергілікті атқарушы органдардың функцияларын жүзеге асыратын кәсіпкерлік субъектілері мен олардың бірлестіктері, өзін-өзі реттейтін және үкіметтік емес ұйымдар. Сондай-ақ түзетулерге интернет-ресурста орналастырылатын ақпаратты ақпарат иелері бойынша құрылымдау идеясы кіреді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. ҚР «Ақпаратқа қол жеткізу туралы» Заңы 16 қараша 2015 жыл № 401-V ЗРК <http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000401>

2. ҚР «Әкімшілік процедуралар туралы» Заңы 27 қараша 2000 жыл № 107 http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z000000107_

3. ҚР «Мәліметті таратылуы шектелген қызметтік ақпаратқа жатқызу қағидаларын бекіту туралы» Үкімет Қаулысы 31 желтоқсан 2015 жыл № 1196 <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1500001196>

КОМПЬЮТЕРЛІК ҚЫЛМЫСКЕРДІҢ ЖӘНЕ ҚЫЛМЫСКЕРЛЕРДІҢ ЖЕКЕ ТҰЛҒАЛЫҚ ҚАСИЕТТЕРІ ЖӘНЕ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Таубаев Бауржан Рысбекович – құқық саласы бойынша білім беру бағдарламаларының қауымдастырылған профессоры, құқық және экономика жоғары мектебі,

Өмірзақ Дәулет Канатұлы – құқық саласы бойынша білім беру бағдарламаларының 2-курс магистранты, құқық және экономика жоғары мектебі,

І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

Қазіргі заманның қоғамын информатизациялау, компьютеризациялау жаңа қылмыс түрін «киберқылмыстарды» тудырды. Олардың өйтіп аталу себебі қылмыскерлер қылмыс жасайтын кезде есептеу жүйелерін, байланыс және телекоммуникацияның жаңа құралдарын, ақпаратты алудың дыбыссыз электронды түрлерін, компьютерлерді және т.б. пайдаланады.

Кілт сөздер: қылмыс, компьютер, хакер, қылмыскер

Информатизация, компьютеризация современного общества породили новые «киберпреступности» типа преступности. Причина, по которой преступники совершают преступления, заключается в использовании вычислительных систем, средств связи и телекоммуникаций, новых, бесшумных электронных форм получения информации, компьютеров и т.д.

Ключевые слова: преступление, компьютер, хакер, преступник

Informatization, computerization of modern society has generated new "cybercrime" types of crime. The reason why criminals commit crimes is the use of computer systems, communication and telecommunications, new, silent electronic forms of obtaining information, computers, etc.

Keywords: crime, computer, hacker, criminal

Қылмыскердің тұлғасы жөнінде мәліметтер қазіргі таңда екі арнайы ақпараттық топтардың негізінде жүргізіледі.

Бірінші топқа қылмысты жасаған белгісіз тұлғаның қалдырған іздері бойынша жасалатын және қылмыскерді іздестіру және ұстау үшін басқа қайнар көздерден алынатын сипаттамалық мәліметтер.

Екінші топқа ұсталған белгілі қылмыскерлердің жеке тұлғасын, психологиясын зерттеу арқылы алынатын ақпараттар.

Осылай бөлу қылмыскерлерді қандай да формада топтастыруға мүмкіндік береді.

Алайда, компьютерлік қылмыскерлерді немесе қысқаша айтсақ, киберқылмыскерлерді топтастырмас бұрын оларға жалпы және жан-жақты сипаттама беріп көрелік. Олардың бастамасын тарихи тұрғыдан бастап көрейік [1].

Ең алғаш шынайы программистер болды. Олар өздерін олай деп те, хакер деп те атамайтын, олардың нақты атауы болған емес. Шынайы программистер өткен ғасырдың 80-жылдарында пайда бола бастады. Сол жылдары Эккерт пен Мочли ENIAC-ты шығарып олардың арасында орнықты программист-энтузиасттар шыға бастады. Олар компьютермен өздерінің қызығушылығы үшін ғана жұмыс жасады. Нағыз програмист болып инженерлер мен физиктер саналды. Олар қазіргі кездегі хакерлердің негізін салушы болған жай ғана кеңселерде жұмыс жасайтын, жұқа көзілдірік тағатын, есептеуіш машиналарында қазіргі кезде ескі тілдер болып саналатын ассемблер және ФОРТРАН тілдерінде бағдарламалар жазған жай ғана клерктер еді.

Хакерлер мәдениетінің бастамасын қазіргі кезге әйгілі (MIT) Массачусетс технологиялық институтының ең алғаш 1961 жылы алған компьютерімен байланыстыруға болады. Мүмкін «хакер» термині осы MIT компьютерлік мәдениеті шегінде ойлап табылған шығар. 1969 жылы осы жерде ARPAnet желісінің пайда болуы институттың әсерін бұрынғыдан да көтерді. Осы кезден бастап 15 жылға дейін бұл машиналар хакерлердің әйгілі құралдары болып келді және бұрын бөлек-бөлек топталып жүрген хакерлерді электрондық супермагистральда біріктірді. Бұл институттарда компьютерлік ғылыммен айналысатын факультеттер ашыла бастады. Массачусетс технологиялық институты Жасанды интеллект лабораториясын дамытты. Уақыт өте келе жасанда интеллектпен Стенфорд университеті, ал кейін Кернеги Меллон университеті айналыса бастады.

Уақыт өте келе MIT ITS технологиясын шығарып PDP-10, ARPAnet-тен бас тартады. ITS қолдану жағынан жеңіл, ыңғайлы және үзіліссіз жұмыс жасады. ITS-тің жобалары LISP жасанды тілінде орындалды.

Содан кейін Си тілінде жазылған ОС Unix пайда болды, кейін Xerox PARC, PDP-10, Unix, PDP-11, VAX және т.б. Осы технологиялардың барлығы сол кездегі атақты хакерлердің туындысы. Оларды атап кетсек: Деннис Ричи, Томпсон, Ричард М. Столлман (RMS) (Леви өзінің «хакерлер» атты еңбегінде Столлманды қайталанбас хакерлердің бірі деп атап өтеді), Беркли, Линус Торвальдс, Вилиям және Линн Джолицтер, Кевин Ли Поулсен, Джастин Т. Питерсон, Рональд Марк Остин, Кевин Митник және басқалары [2].

Қылмыскерлердің түрлі категорияларының типтік модельдерін анықтау, олардың ерекшеліктерін білу қылмыскерді сипаттауға және анықтауға, кейде ұстауға дұрыс әрекеттер жасауға, сезікті тұлғалар шеңберін кішірейтуге мүмкіндік береді.

Компьютерлік қылмыскерлерді келесі категорияларға бөліп көрсетуге болады:

компьютерлік ақпаратқа заңсыз кіруді жүзеге асыратын тұлғалар;

компьютерлік ақпаратқа заңсыз кіруді жүзеге асыратын алдын ала келісіп істеген немесе ұйымдасқан топқа кіретін тұлғалар;

компьютерлік ақпаратқа заңсыз кіруді өзінің қызметтік бабын пайдалана жүзеге асыратын тұлғалар;

ЭЕМ-ге рұқсаты бар, бірақ ақпаратқа кіруді заңсыз жүзеге асыратын және ЭЕМ эксплуатациялау ережесін бұзатын тұлғалар;

зиянды программаларды жасайтын, қолданатын және тарататын тұлғалар.

Шетелдік тәжірибе көрсеткендей көптеген зерттеушілер қоғамда компьютерлік қылмыстылықтың пайда болу фактісін «хакерлер» деп аталатын электрондық есептеуіш жүйелерді пайдаланушылармен тікелей байланыстырады. Хакер ағылшынның «hack» – бөлу, шабу, жұлу деген сөзінен шыққан. Хакерлер, нақтырақ айтсақ кракерлер (оның себебін төменде айтып кетеміз) мәліметтер мен олардың жиынтығын, КТҚ-на заңсыз кіру не заңсыз рұқсат алу амалдарын алуды іздеумен айналысатын және оларды теріс мақсатта заңсыз пайдалану арқылы әрекет ететін тұлғалар.

«Хакер» терминіне түрлі анықтамаларды келтіруге болады, әр автор анықтаманы өзінің бұл ұғымға қатысты түсінігі негізінде болжалайды. Соларға қатысты «хакер» деген ұғымды адам естігенде компьютер саласындағы қылмыскер, бұзақы, зұлым, залал келтіруші және вирустарды шығарушы деген критерийлер ойға шалады. Шын мәнінде осы әр әрекетпен (біреуі вируспен, екіншісі қылмыспен, үшіншісі ғылыммен) айналысатын тұлғалардың өзінің жеке-жеке атауы және өзінің айналысатын қызмет түрі бар. Шынайы хакерлерді осылармен шатастырған үлкен бір қателік шығар.

Хакерлердің тарихынан біз екі аспектіге келеміз. Ол тәжірибелі программистерден және желілік сиқыршылардан тұратын үлкен бір қоғам, ортақ бір мәдениет. Олардың тарихы ең алғашқы уақыт өте келе шыққан миникомпьютерлерден бастап, ең алғашқы желі арқылы өткізілген ARPAnet тәжірибелерімен тығыз байланысты. Осы мәдениеттің мүшелері «хакер» терминінің тууына мүмкіндік берді. Хакерлер операциялық жүйені, Internet желісін ойлап тапты, оның үнемі жұмыс істеуін қамтамасыз етуді қамтамасыз етті. Unix-тің қазіргі жағдайы солардың арқасы. Хакерлер көптеген біз жұмыс жасайтын операциялық жүйелерді, программаларды, техникалық қамтамасыз етілуді адамға ыңғайлы, қолайлы етіп дамытты. Қазіргі кездегі барлық саладағы жұмыстың электронды түрде жүруі, адамдардың жеке, жұмыс уақытың үнемдеуі, электронды почта, хаттардың, тіпті көлемді құжаттардың әлемнің бір нүктесінен екінші нүктесіне дереу және сол қалыпты жетуі осының бәрі бірінші кезекте хакерлердің жетістіктері. Хакерлер World Wide Web жұмысын қамтамасыз етеді.

Хакерлердің әлемге деген көз-қарасы программист-хакерлердің мәдениетімен шектеле қоймайды. Хакерлердің білімі басқа да салаларда көрініс тауып жүр, мысалы, электроника немесе музыка саласында. Қазіргі кезде олардың жетістіктерін кез келген салада (ғылым салалары, басқару жүйесі, тұрмыстық жағдайда, құқыққорғау органдарында, жалпы барлық жерде) кездестіруге болады.

Хакерлердің табиғаты шын мәнінде олардың жұмыс жасайтын ортасына қатысты емес. Кейде өздерін хакерміз деп атайтын адамдар тобы болады, олар компьютерлік және телефон жүйелерін бұзумен айналысатын жас ер балалар. Шын мәнінде олар хакер емес. «Нағыз хакерлер» ондай адамдарды «кракерлер» деп атайды және олармен ешбір ортақ мүдделері жоқ екенін білдіреді. Нағыз хакерлер «кракерлерді» қараңғы, жалқау, жауапкершілігі аз және білімі таяздау адамдар деп санайды. Қорғаныс жүйесін бұзу адамды хакер қылмайды, мысалы, автомобильді ұрлау ұрыны автомастер қатарына қоспайды. Өкінішке орай көптеген журналистер мен жазушылар кракерлер туралы жазғанда қателесіп хакер атауын пайдаланады.

Хакерлер мен кракерлердің ерекшелігін бір сөзбен түсіндіретін болсақ, хакерлер құрайды, кракерлер олардың құрғанын бұзады.

Компьютерлік қылмыстар субъектілерінің тұлға ретіндегі ерекше психологиялық және тәндік сипаттамасы бар. Компьютерлік қылмыстардың субъектісі, яғни кракер – айлакер жас адам, ол компьютер алдында шамамен 12-16 сағат, кейде тіпті одан да көп уақыт жұмыс істейді, ара-арасында өзінің физикалық қажеттігі салдарынан тамақтанады, бірақ жай адамға қарағанда мөлшері екі-үш есе аз болады. Сыртқы әлпетіне, бейнесіне көп көңіл бөлмейді, өзі туралы бөтен

адамдардың пікіріне қызықпайды. Киімі, жасына қарамастан, жеңіл желпі бос киім: джинсы, қатпарланып қалған жейде, көзілдірік тағуы мүмкін, шашы таралмаған, кейде өсіп кеткен, кейде сақалы өсіп кеткен болуы мүмкін. Операциялық жүйені, ассемблер тілін және перифериялық құрылғыларды өзінің бес саусағындай біледі [3].

Хакерлікті олардың өмір сүру стилі деуге болады. Хакер негізінен өзіне және өзінің компьютерлік мүмкіндіктеріне ғана сенетін адам, оның ең жақын досы – оның «машинасы». Қарапайым адам, жинаған қаражатын жаңа компьютерлік техника құралдарына жаратады, көбінесе қоғамдық көлік құралдарымен қатынайды. Негізінен 13-35 жастағы ер адамдар. Оларда өздерінің ерекше принциптеріне негізделген биресми хакерлік кодексі бар және соны ұстанады.

Хакерлердің этикасы мына қағидалардан тұрады:

компьютер – ол қоғамның құралы. Ол тек байларда ғана болмауы тиіс;

ДОС-ты бұзуға болады;

хак – өмір сүру стилі, ал өмір ол тек қана программа;

программалау – ол өнер;

ақпарат барлығына тиесілі. Хакерлердің көбісі университеттен аяқ басты. Университеттің мақсаты білімді жасап, оны жасырмай көпшілікке тарату. Хакерлер бұл принципті студент болуына, болмауына қарамастан ұстанады;

идеалды операциялық жүйе болмайды;

бұзуға келмейтін программа мен қорғаныс жүйесі жоқ;

программалық код көпшіліктің құндылығы. Жақсы кодпен барлығы пайдалану керек, жаман код түзетілуге тиіс. Программаларға авторлық құқықпен қорғалуға қажеті жоқ және көшіруге тыйым салынбауға тиіс;

басқа пайдаланушыларға зиян келтіру хакерлікке жатпайды. Хакерлер басқа пайдаланушылар мен бөтен адамдарға зиян келтіруді, заңсыз әрекеттерді жасауды көздемейді.

Хакерлерді олардың түрлі мақсаттары мен қызметтеріне байланысты бірнеше топқа бөліп көрсетуге болады. Біреулері түрлі ұсақ құжатталмаған жүйелік бағдарламаларды шығарумен айналысады. Әдетте оларды жасау біреудің бағдарламаларын «жұлу» арқылы істеледі. Олардың қызметінің мақсаты барлығын (операциялық жүйенің, ойынның, вирустың, антивирустың, программалау тілінің және т.б. программасын) жасай алатын суперпрограмма ойлап табу.

Басқа топтағы хакерлердің мақсаты қандайда бір жүйеге кіріп, ол жүйенің қорғаныс бөлімін өшіру және өзіне қажетті ақпараттарды алу, операцияларды жүзеге асыру болып табылады.

Үшінші топқа кейде «ақпараттық серуендеушілер» деп аталатын пайдаланушылар жатады, мақсаты бөтен компьютерлер мен желілерге кіру.

Соңғы төртінші топқа зиянды бағдарламаларды, яғни троялық аттар мен компьютерлік вирустарды жасайтындар жатады. Бұл топтағыларды хакерлерге жатқызуға болмайды, себебі жоғарыда айтып кеткендей шынайы хакерлер пайдаланушыларға зиян келтіретін әрекеттермен айналыспайды және вирус тарату олардың кодексіне қайшы келеді.

Қазіргі таңда хакерлер аумақтар бойынша, өздерінің ортақ көз-қарастары бойынша, басқа да белгілер мен жағдайлар бойынша топтар, одақтар құрып жүр, өздерінің электрондық бұқаралық ақпарат құралдарын шығарумен айналысып жүр (газеттер, журналдар, жедел хабарламалары бар электрондық тақталар, веб-сайттар, электронды конференциялар, бастауыш хакерлерді үйрететін оқу құралдар, әдіснамалар, өздерінің жаргондық сөздіктері, компьютерлік бюллетеньдер, буклеттер және т.б.). Хакерлер бір-бірімен тығыз байланыс ұстайды, және тәжірибелерімен глобалды телекоммуникациялық арналар арқылы алмасып отырады.

Хакерлер өзінің саласын «А»-дан «Я»-ға дейін жетік білуі тиіс. Соның ішінде олар мына бағдарламаларды (программаларды) міндетті түрде білуі тиіс: Sourcer, Qaid Analyzer, Turbo Debugger және т.б. Хакерлер білуі тиіс тілдер мен құжаттар: Assembler, Паскаль, Сюшечка, Interrupt list by Ralf, Tech Help және т.б. Онша ұната бермейтін программалары: Clipper x.xx, Байсик, Lexicon x.xx, Windows.

Компьютерлік вирустарға қатысты жазған еңбегінде Н.Н. Безруков хакерлер туралы былай дейді: «...операциялық жүйені, ассемблер тілін, перифериялық құрылғының жұмысының ерекшеліктерін жетік біледі».

Н.Н. Безруковтың еңбегін ары қарай қарайтын болсақ былай делінген: «...Машинамен үнемі жұмыс жасау мұндай адамдардың тілі мен ойлау әдісінде із қалдырады. Жай тұрмыста кейбір программистік терминдердің қолдануы байқалады: «завис», «вычислить» т.б. Оларға басқа адамдар программа ретінде, ал қоршаған орта әлемдік гиперкомпьютерге арналған операциялық жүйе ретінде танылатын сияқты көрінеді».

Сонымен, хакер – ол компьютерлік жүйелердің қалай жұмыс істейтінін білу үшін оларды тінтитін адам. Бұл термин өзінің нақты ұғымын баспада дұрыс қолданбаудың әсерінен жоғалтқан, сол себепті оларды бұрынғы атауы бойынша «программист» деген қазір орынды. Программист ол техникамен және оның функциялары негізінде жатқан принциптермен қызыға айналысатын, басқа хакерлер тапқанды табуға ұмтылатын, ізденетін адам.

Азартты ойыншыға ойын – ол өмір. Ойын ұтыстан маңыздырақ. Сол сияқты программистке дисплей алдында отыру шынайы өмір, ал басқасының бәрі күнделікті міндет.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі, Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V ҚРЗ. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226/k14226_.htm
2. Campbell, Catherine, Cornish, Flora and Montenegro, Cristian, eds. (2018) Special thematic section on "rethinking health and social justice activism in changing times". Journal of Social and Political Psychology, 6 (2). ISSN 2195-3325
3. Батурич Ю.М., Жодзинский А.М. Компьютерная преступность и компьютерная безопасность. – М.: Юрид. лит., 2015. – 15 с.

МҮЛІККЕ ТЫЙЫМ САЛУ ШАРАСЫНЫҢ ТҮСІНІГІ ЖӘНЕ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Тулепбергенова Асель Болатовна – құқық саласы бойынша білім беру бағдарламаларының 2-курс магистранты, құқық және экономика жоғары мектебі,
Таубаев Бауржан Рысбекович – құқық саласы бойынша білім беру бағдарламаларының қауымдастырылған профессоры, құқық және экономика жоғары мектебі,
І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

Қылмыстық зардап қоғамдық қауіптіліктің негізгі элементі болып табылады, ал оның сипаты қайсы бір қылмыс зиян келтірген қоғамдық қатынастың мазмұнымен анықталады. Қылмыстық-құқықтық санат ретіндегі шығын қоғамға қауіпті қылмыс зардабы түрлерінің бірі болып саналады. Қылмыстық құқық теориясында қоғамға қауіпті зардап заңмен қорғалатын қоғамдық қатынасқа келтірілетін шығын боп танылады.

Кілт сөздер: мүлік, материалдық зиян, қауіптілік, зардап

Преступный ущерб является основным элементом общественной опасности, а его характер определяется содержанием общественных отношений, в которых какое-либо преступление причинило вред. Убыток как уголовно-правовая категория считается одним из видов последствий общественно опасного преступления. В теории уголовного права общественно опасный ущерб признается ущербом, причиняемым общественным отношениям, охраняемым законом.

Ключевые слова: имущество, материальный ущерб, опасность, ущерб

Criminal damage is the main element of public danger, and its nature is determined by the content of public relations in which a crime has caused harm. Loss as a criminal category is considered one of the types of consequences of a socially dangerous crime. In the theory of criminal law, socially dangerous damage is recognized as damage caused to public relations protected by law.

Keywords: property, material damage, danger, damage

Қазақстан Республикасының Конституциясында (1-бап) адам және оның құқығы мен бостандығы ең жоғары құндылық болып табылады. Тұлғаның жоғары құндылық ретіндегі құқығы мен бостандықтарын мақұлдауда мемлекеттің міндеті оны танып қана қою емес, сонымен бірге оны мүлтіксіз сақтау, сондай-ақ осы құқықтар мен бостандықтарды қорғай білу болып танылады[1]. Тұлғаның, оның құқықтары мен бостандықтарының артықшылығын жария ету, мемлекеттік қызметте осы құқықтар мен бостандықтарды бағдарлау мемлекеттің негізгі принциптерінің бірі болып саналады. Кез келген қылмыстық әрекет қалыптасқан қоғамдық қатынасқа қол сұғады және оған жағымсыз өзгеріс әкеледі. Атап айтқанда, қылмыстық зардап қоғамдық қауіптіліктің негізгі элементі болып табылады, ал оның сипаты қайсы бір қылмыс зиян келтірген қоғамдық қатынастың мазмұнымен анықталады. Қылмыстық-құқықтық санат ретіндегі шығын қоғамға қауіпті қылмыс зардабы түрлерінің бірі болып саналады. Қылмыстық құқық теориясында қоғамға қауіпті зардап заңмен қорғалатын қоғамдық қатынасқа келтірілетін шығын боп танылады.

Қылмыстың жасалуының нақты мәнжайларына байланысты келтірілген шығын мынадай түрлерге бөлінеді: адам денесіне, денсаулығына келтірілген зақымды емдеуге кеткен қаржы, мүліктік шығын, моральдық зиян.

Дене шығыны азаматтың денсаулығына зиян келтірілуімен сипатталады. Азаматтың өмірі мен денсаулығына зиян келтіру, біріншіден, оның мүліктік емес жеке игілігін кемітеді, мұның өзі жәбірленушіге келтірілген моральдық шығынның орнын толтыруды талап етуге құқық береді. Дей тұрғанымен, қарастырылып отырған жағдайда негізгі объекті денсаулыққа ақау келтіру немесе өлім мүліктік шығынға ұшырататыны белгілі, атап айтқанда, ол, еңбекақысын және өзге де кірістерін жоғалтумен, денсаулығын жөндеуге немесе жерлеу рәсіміне шығынданудан көрінеді. Егер жәбірленушіге ешқандай мүліктік шығын келтірілмей, тек қана денсаулығына күмәні жоқ шығын келтірілген болса, онда оның құқығы дене және адамгершілігіне кір келтірудің орнын толтыруды талап ету мүмкіндігімен шектеледі.

Мүліктік зиян жәбірленушінің материалдық игілігіне, мүлкінен айрылуыдан көрінеді.

Моральдық зиян азаматтың ар-намысына, абыройына нұқсан келтіру, көңіліне қаяу түсіру болып табылады.

Заң әдебиеттерінде мемлекеттік, муниципальдық және өзге де меншікке, азаматтардың өмірі мен денсаулығына қылмыспен келтірілген зиян, қоғамдық даму үрдісіне және материалдық игіліктерді өндіруге елеулі түрде нұқсан келтіретін болғандықтан қылмыскердің жауаптылығын ауы элата түсетіндей факторға айналатыны атап өтілген.

Әлеуметтік тұрақтылықты бұзатын фактор ретінде қылмыстылыққа кең көзқараспен қарау, ең соңында келіп мынадай жалпы қорытындыға әкеп қояды: қол сұғушылықтың зардабы - бұл қылмыс құрбаны деген сөз.

Қарап отырсақ, зиян дегеніміз адамды жәбірленуші деп танудың бірден-бір негізгі элементі екен. «Адамды жәбірленуші деп танудың жалғыз өлшемі - ол оған зиян келу фактісі».

«Жәбірленуші ұғымы зиян ұғымымен тығыз байланыста. Зиян жоқ жерде, жәбірленуші де болмауы мүмкін».

Зиян туралы мәселе екі түрлі себептермен мейілінше маңызды орын алады. Біріншіден, жәбірленуші туралы ұғым төңірегіндегі пікірталастар, дәл осы зиян ұғымына анықтама беруге байланысты болып отыр. Екіншіден, кейбір пікірлер бұл ұғымдардың процессуальдық заңдардағы анықтама төңірегінде болды.

Бірақ біздің ғылыми зерттеуіміз зиянды зерттеу емес, яғни дене шығыны, мүліктік шығын, моральдық зиянды қалпына келтіретін механизмнің бір түрі ретінде мүлікке тыйым салу институтын қарастырамыз.

Мүлікке тыйым салу - бұл меншік иесіне немесе иеленушісіне оған билік етуге немесе пайдалануға тыйым салатын, сондай-ақ мүлікті алатын және оны сақтауға беретін іс жүргізулік мәжбүрлеу шаралары.

Мүлікке тыйым салу негіздемелері сезіктінің, айыпталушыны тыйым салынатын мүлікті жасыруы, бүлдіруі немесе жойып жіберуі мүмкін деген негізді дәлелдемелер болып табылады.

Қылмыстық процесстегі ескі заңда мүлікке тыйым салудың мәселелері ғалым процессуалистердің ғылыми жұмыстарында да толық, кең көлемде зерделенбеген. Осындай жағдайдың болуы қылмыстық іс бойынша азаматтық талап қою ескі ҚПК-ің бір бабында ғана сипатталған, сонымен қатар меншік жайлы мәселелер кең тарамаған кеңестік дәуірдегі көзқарастың әсері тиді деуге толық негіз бар. Ал қазірдің өзінде, яғни ҚР ҚПК-інде мүлікке тыйым салу мәселесі дұрыс қаралмаған. Осындай ше-шімге келе жатқан келелі мәселелердің бірі: мүлікке тыйым салуды қандай әрекетке жатқызамыз, тергеу әрекеті ме әлде іс бойынша қолданылатын мәжбүрлеу шарасы ма?

Мүлікке тыйым салуды сипаттағанда, оның орнын анықтағанда ең ал-дымен тергеу әрекеті мен өзге де процессуалдық әрекетін ұғымдарын, мақ-саттарын бір бірінен айырмашылықтарын білуіміз керек.

Процессуалист ғалымдар өздерінің еңбектерінде тергеу әрекетінің әр түрлі ұғымдарын береді. Кейбіреулері қылмыстық процессуалдық кезігде атқа-рылатын барлық әрекеттерді тергеу әрекеті ретінде қарастырады.

Қылмыстық процессуалдық заңының талаптарына сай, қылмыстық іс үшін маңызы бар жағдайларды анықтауға нақтылы деректерді табуға, оларды бе-кітуге бағытталған тергеушінің процессуалдық әрекеттерін тергеу әрекет-тері деп атаймыз [2].

Тергеу әрекеті анықтау және іздеу сияқты ең негізгі элементтерінен тұрады. Әрбір тергеулік әрекет белгілі бір әдістерді қолданады: сұрау, салыстыру, өлшеу, эксперимент, сипаттау т.б.

Тергеу әрекетін өзге процессуалдық әрекеттерден айыратын ең басты айырмашылық - олардың мақсаттарында. Тергеу әрекетінің ең негізгі мақсаты - дәлелдемелерді жинау және тексеру болып табылады.

Ал өзге де процессуалдық әрекеттердің ең негізгі мақсаты қылмыстық іс жүргізу заңдарында көрсетілген белгілі бір талаптарды, тәртіптерді орындауға бағытталған, мысалы: заңда көрсетілген қылмыстық процессуалдық әрекетке қатысатын адамдардың құқықтық мәртебесін белгілеу (жәбірленуші ретінде, айыпталушы ретінде тану туралы қаулы шығару). Сөйтіп қылмыстық процессуалдық кезінде жүргізілетін тергеу әрекетінен басқа әрекеттердің барлығы өзге де процессуалдық әрекет дейміз.

Жалпы қылмыстық процесстің теориясында мүлікке тыйым салуды тергеу немесе өзге де процессуалдық әрекетке жатқызылуы жайлы екі ағымға бөлінген қарама-қайшы көзқарастар қалыптасқан[3].

Бірінші ағындағы көзқарас мүлікке тыйым салуды тергеу әрекетіне жатқызады.

Екінші көзқарастағылар мүлікке тыйым салуды процессуалдық әрекетке жатқызады.

Бірінші ағындағы мүлікке тыйым салудың мақсаты - қылмыстық жолмен (пайдақорлық қылмыстарды жасау кезінде) табылған мүліктерді, ақшаларды, басқа да бағалы заттарды табуға, бекітуге бағытталған. Сондықтан мүлікке тыйым салудың хаттамасында көрсетілген қылмыстық жолмен табылған мүліктерді, ақшаларды тергеу мен сотта айыпталушының қылмыспен айналысқанын көрсететін дәлелдеме ретінде қолданғандықтан, осы әрекетті тергеу әре-кетінің қатарына жатқызған жөн дейді.

Мүлікті пайдалануға тыйым салудың ерекшелігін, оның дәлелдемелер жинаудағы тәсілдері ретіндегі басқа тергеу әрекеттерімен салыстырғандағы өзгешелігін кейін басқа да процессуалистер атап көрсеткен.

Мүлікті пайдалануға тыйым саларда, әдетте, іс үшін маңызы бар нақты фактілік мәліметтер алынбайды және дәлелдемелер көздері қатарында мүлікті пайдалануға тыйым салу хаттамасы көрсетілмейді. «Аталған әрекет, - алдын-ала тергеу барысында ғана емес, сондай-ақ сотқа беру барысында да, сотта қарау барысында да қолданылатын қылмыстық-процессуалдық мәжбүрлеу шарасы болып табылады». Олай болса, сөз қылмыстық-соттық өндірістің бір қатар сатыларына «өткінші» қатысы бар институт турасында болып отыр.

Мүлікті пайдалануға тыйым салу процессуалдық әрекет бола тұрып, ол тек қана мүлікті тізімдеу, және оны пайдалануға тыйым салудан ғана емес, сондай-ақ пайдалануға тыйым салынатын мүлікті табу-дан да тұрады. Яғни онда іздеу салу сипаты да бар деп

көрсетіп кетті. Ал іс жүргізу әрекетінің басты мақсаты қылмыстық қастандық әрекетінің заттарын іздеп табу еместігі деп назарды дұрыс аударады.

Осы аталған тергеулік іс-әрекеттерді талдасак, бұл (жауап алу, сараптама, қарау, тінту) тура дәлелдемелерді жинақтауға бағытталған деп айтуға сөзсіз мүмкіндік береді [4].

Қазақстанның қылмыстық процессуалдық пәні бойынша жазылған оқулықтарында мүлікті жасыру, сату, сыйлаудың алдын алатын және азаматтық талапты қанағаттандыратын немесе мүлікті тәркілеуді жүзеге асыратын күні бұрынғы (привентивная) шара ретінде белгіленеді.

Сөйтіп жоғарыдағы мәселелерді қортындылай келе, біз мыла тұжырымға келеміз:

мүлікке тыйым салудың шығу тегіне және мақсатына байланысты танушылық қасиеті жоқ, тек қана мүлікті талан-тараждан сақтауға бағытталған ұйымдастырушылық - нұсқаушылық әрекет, яғни ҚР ҚПК-сі бойынша азаматтық талапты, басқа да мүліктік жазалар немесе мүмкін болатын мүлікті тәркілеу бөлігінде үкімді орындауды қамтамасыз ету болып табылады. Мүлікке тыйым салудың міндеттері дәлелдемелерді жинау, бекіту емес, керісінше, заң бойынша көрсетілген мүліктердің сақталуын сот үкімі шыққанға дейін қамтамасыз ету. Мысал ретінде келтіре кетсек, меншікке қатысты қылмыстар бойынша мүлікке тыйым салу арқылы дәлелдемелерді таппаймыз, керісінше, заң бойынша мүлікті тәркілеу бөлігіне байланысты сезікті, айыпталушының мүлкіне тыйым саламыз, яғни ең басты міндеті сезікті, айыпталушы мүліктерін талан-таражға салмасын дейміз. Сондықтан мүлікке тыйым салуды тергеулік әрекет емес, өзге де процессуалдық мәжбүрлеу шарасы ретінде қарасты руымыз керек. Екінші көзқарасты ұстанатын авторларды қолдаймыз;

мүлікке тыйым салу мәжбүрлеу шарасы болып табылады, тергеулік әрекетке жатпайды, бірақ тергеулік әрекеттердің элементтерін өзінде сақтайды. Бұған уәж ретінде жоғарыда себептерді атап кеттік;

қылмыстық істер жүргізу заңы бойынша мүлікке тыйым салудың ұғымын былай бере кетуге болады: «Мүлікке тыйым салу дегеніміз - азаматтық талап, басқа да мүліктік жазалар немесе мүмкін болатын мүлікті тәркілеу бөлігінде орындауды қамтамасыз ету мақсатында сезікті, айыпталушы немесе заң бойынша оларды; әрекеті үшін материалдық жауаптылықта болатын адамдардың мүліктерін иемденуге шек келтіретін ерекше қамтамасыздандыру тергеулік және іс жүргізушілік элементтерін сақтайтын шараларын айтамыз».

Мүлікті тыйым салудың мәселелері зерттелінген жұмыстарда тыйым салудың мақсаттары және олардың процессуалдық қолдану тәртіптеріне баса назар аударылады, ал оның негіздері жайлы мәселелер қарастырылмаған деп айтуға болады. Мүлікке тыйым салу ше-шімін қабылдау, оны басқа процессуалдық әрекеттермен шатастырмау және жалпы қабылданған шешімнің заңдылығы жайлы мәселелерді мүлікке тыйым салудың негіздері шешеді [5].

Мүлікке тыйым салудың негізін заңды тұрғыда бекіткені дұрыс болар еді, себебі мынандай тиімді жақтарды айқындауға болады:

қылмыстық қудалау органдарының заңсыз мүлікке тыйым салуды болдырмайды;

мүлікке тыйым салудың қылмыстық сот өндірісінде алатын орнын айқындайды.

Мүлікке тыйым салу негіздерін қылмыстық сот ісін жүргізудің өзге мәселелерінен дербес бөлектеп, жеке дара қарауға ешқандай себеп жоқтығын айтады. Ол мүлікке тыйым салудың негізіне мынадай ұғымын береді: - «қылмыспен келген материалдық шығынды анықтайтын немесе талап түсу мүмкіндігін, мүлікті тәркілеуді қарастыратын қылмыстық іс материалдарынан туындайтын фактілік мәліметтер (дәлелдемелер)».

Жалпы ұсынған мүлікке тыйым салу негіздемесінің түсінігімен келісе отырып және оның берген түсінігін түпнұсқа ретінде қабылдай отырып, мынандай жағдаяттарға да назар аудару қажет деп есептейміз.

Мүлікке тыйым салу іс жүзінде бұл аталған мәселелер едәуір қиындықтар туындатып, әр қилы шешіледі, іс жүргізетін лауазымды адамдарды жә-не процестің мүделі қатысушыларын күрделі жағдайға иіліктереді. Осыдан оларды барынша тереңірек зерттей және мүлікті пайдалануға тыйым салуды қылмыстық сот жүргізу мәселелерін шешуге процессуалдық мәжбүрлеу шарасы ретінде қарауды одан әрі жетілдіру қажеттілігі туындайды.

Жалпы зерттеу барысында, ең алдымен, бұл мәселені жете түсіну үшін оны тереңнен қарастыра отырып, өз тарихымызға, сонымен қатар шет елдердің тәжірибелеріне шолу жасауды жөн санадық (мүлікке тыйым салу шарасының тарихын, алғашқыда қалай аталды, қандай заңдарда көрініп, қай бағытта өрістеді, оған енгізілген өзгерістермен қосымшалар, сол сияқты өзге де мәселелер).

Зиянның орнын толтыру барысында құнның көлемі қылмыстың ауыр-лығына ғана байланысты емес, сонымен қатар жәбірленушінің әлеуметтік жағдайларына аса көңіл бөлінген. Кей жағдайда тіптен, қылмыс құрбанының жынысы мен жасына, қоғамда алатын беделіне аса мән беріліп, шешімдер шығарылған.

Осы айтылғандарды ескере келіп, қылмыс нәтижесінде келген зиянның орнын толтыруға байланысты тиімді деген қазақтың әдет-ғұрып құқығын, халықаралық құқықтық стандартты ескере отырып, тәуелсіз елеміздің заң нормаларында қолданса, артық болмас еді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. ҚР Конституциясы. – Астана: «Дәнекер», 2016.
2. ҚР Қылмыстық процесстік кодексі. – Алматы: «Юрист», 2016.
3. Уголовное право. Общая часть: Учебник / Отв. ред. Н. И
4. Ветров, Ю. И. Ляпунов. – М.: «Юриздат», 2007. - 487 с.
5. Гражданское право: Учебник / Под ред. А. П. Сергеева. М.: «Филин». 2007. Ч. 2. 742 с.
6. ҚР Азаматтық процесстік кодексі. – Алматы: «Юрист». 2016.

УДК 349.2

МАТЕРИАЛЬНАЯ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ РАБОТОДАТЕЛЯ ЗА ВРЕД, ПРИЧИНЕННЫЙ ЖИЗНИ И (ИЛИ) ЗДОРОВЬЮ РАБОТНИКА

Харькова Юлия, магистрант

Южно-Казахстанский университет им.М.Ауэзова, г.Шымкент

E-mail: Jliya98@mail.ru

Бұл мақалада азаматтардың еңбек міндеттерін орындау кезінде олардың өміріне немесе денсаулығына келтірілген зиянды өтеу механизмінің мәселелері қамтылған. Теориядағы көзқарастардың бірлігінің болмауы құқық қолдану практикасына теріс әсер етеді. Жұмыс берушілердің өз қызметкерлерін жазатайым оқиғалардан сақтандыру міндеттемесі атап өтіледі.

Түйінді сөздер: *өтеу уақыты, өтеу механизмі, Еңбек міндеттері, қызметкер, сақтандыру міндеттемесі*

В данной статье освещены вопросы механизма возмещения вреда, причиненного жизни или здоровью граждан при исполнении ими трудовых обязанностей.

Отсутствие единства взглядов в теории отрицательно сказывается на правоприменительной практике. Подчеркивается обязательство работодателей страховать своих работников от несчастных случаев.

Ключевые слова: *возмещение вреда, механизм возмещения, трудовые обязанности, работник, обязательство страхования*

This article highlights the issues of the mechanism of compensation for damage caused to the life or health of citizens in the performance of their work duties.

The lack of unity of views in theory has a negative impact on law enforcement practice. The obligation of employers to insure their employees against accidents is emphasized.

Keywords: *compensation time, compensation mechanism, labor obligations, employee, insurance obligation*

По данным МОТ, каждый год от несчастных случаев на производстве или от профессиональных заболеваний в мире умирает примерно 2,3 млн. человек. Ежедневно на рабочих местах происходит более 6 тысяч несчастных случаев со смертельным исходом. Экономические потери, связанные с несчастными случаями и опасными условиями труда, превышают 1,25 трлн. долларов США, что составляет 4 % мирового ВВП. Основное бремя этих потерь, включая боль, страдания и потерю дееспособности, ложится на работников. Эти потери невозможно полностью возместить [1].

Всеобщая декларация прав человека провозглашает право каждого на жизнь (ст. 3) Обязательность установления такого жизненного уровня, который необходим для поддержания здоровья его самого и его семьи и обеспечения в случае болезни, инвалидности или иного случая утраты средств к существованию по не зависящим от него обстоятельствам, предусмотрена в ст. 25 Всеобщей декларации прав человека и ст. 11 Международного пакта об экономических, социальных и культурных правах[2].

Положения названных международных актов отражены и в Конституции РК. Право на жизнь и охрану здоровья относится к числу общепризнанных, основных, неотчуждаемых прав и свобод человека, подлежащих государственной защите.

С принятием Закона Республики Казахстан «Об обязательном страховании гражданско-правовой ответственности работодателя за причинение вреда жизни и здоровью работника при исполнении им трудовых (служебных) обязанностей» от 7 февраля 2005г. претерпел изменения механизм возмещения вреда, причиненного жизни или здоровью граждан при исполнении ими трудовых обязанностей[3]. Новый порядок возмещения вреда переведен на принципы обязательного социального страхования, что, по замыслу законодателя, должно обеспечивать более высокий уровень защищенности лиц, получивших увечье либо иное повреждение здоровья при исполнении трудовых обязанностей.

Произошедшие изменения в законодательстве были неоднозначно восприняты современной цивилистической доктриной. Казалось бы, оставшиеся в далеком прошлом споры относительно юридической природы обязательства вследствие причинения вреда жизни или здоровью работника при исполнении им трудовых обязанностей вновь приобретают актуальность. Отдельными авторами высказывается мысль о том, что отношения между работниками и работодателями по поводу возмещения вреда, причиненного жизни или здоровью работника, переместились из области гражданского права в сферу права социального обеспечения. С данной точкой зрения мы не согласны.

В исследованиях, посвященных обязательствам вследствие причинения вреда жизни или здоровью работника при исполнении им трудовых обязанностей, нередко приходится сталкиваться с экстраполяцией идей и взглядов, сформировавшихся в иных, помимо гражданского, отраслях права. При этом наблюдается игнорирование тех задач, которые ставятся перед данным институтом. Отсутствие единства взглядов в теории сказывается на правоприменительной практике. Поэтому дать ответ на вопрос, что представляет собой обязательство вследствие причинения вреда жизни или здоровью работника при исполнении им трудовых обязанностей в новых социально-экономических и правовых условиях развития общества, какова его юридическая природа, в чем заключается его сущность – основная задача новых теоретических изысканий.

Пункты 1 и 3 статьи 164 ТК РК [4] являются отсылочными, т.к. отсылают к нормам гражданского и иного законодательства РК. Такие правовые нормы, в частности, содержатся в специальном параграфе 2 «Возмещение вреда, причиненного жизни и здоровью гражданина» ГК РК (Особенная часть) [5], включающем в себя 11 статей.

Так, пункт 1 ст. 937 ГК РК гласит: «При причинении гражданину увечья или иного повреждения здоровья возмещению подлежит утраченный потерпевшим заработок (доход), который он имел либо определенно мог иметь, а также расходы, вызванные повреждением здоровья (на лечение, дополнительное питание, приобретение лекарств, протезирование, посторонний уход, санаторно-курортное лечение, приобретение специальных

транспортных средств, подготовку к другой профессии и др.), если признано, что потерпевший нуждается в этих видах помощи и ухода и не получает их бесплатно).

Пункт 2 этой статьи устанавливает, что причиненный вред возмещается в полном объеме при отсутствии у работника страховых выплат. При наличии страховых выплат работодатель обязан возместить работнику разницу между страховой суммой и фактическим размером вреда.

Другие нормы ГК РК определяют порядок и размер возмещения вреда в следующих случаях:

- при повреждении здоровья лица, не достигшего совершеннолетия (ст. 939);
- лицам, понесшим ущерб в результате смерти гражданина (ст. 940);
- понесенного в случае смерти гражданина (ст. 941);
- ликвидации юридического лица (ст. 945).

Размер возмещения вреда по требованию потерпевшего работника или работодателя может быть пересмотрен в сторону увеличения или уменьшения в зависимости от степени изменения трудоспособности потерпевшего, а также в связи с повышением стоимости жизни и увеличением месячного расчетного показателя.

Регулируют вопросы комментируемой статьи и другие нормативные правовые акты РК.

Так, с 1 июля 2005 г. действуют нормы Закона РК от 7 февраля 2005 г. № 30 «Об обязательном страховании гражданско-правовой ответственности работодателя за причинение вреда жизни и здоровью работника при исполнении им трудовых (служебных) обязанностей»[6]. В соответствии с этим Законом работодатель обязан заключить договор обязательного страхования ответственности с каждым принимаемым работником в течение десяти дней со дня его фактического допущения к работе.

Верховный Суд РК по вопросам возмещения вреда, причиненного здоровью, принял два нормативных постановления:

– № 9 от 9 июля 1999 г. «О некоторых вопросах применения судами Республики законодательства по возмещению вреда, причиненного здоровью»[7]. В пункте 16 этого акта указано, что денежные суммы в возмещение вреда должны присуждаться потерпевшему со дня, когда он вследствие повреждения здоровья утратил заработок;

– № 4 от 28 октября 2005 г. «О практике применения законодательства о возмещении вреда, причиненного жизни и здоровью граждан, при ликвидации юридического лица вследствие банкротства»[8].

- Приказом Министра труда и социальной защиты населения РК от 7 ноября 2005 г. № 287-п утверждены Правила освидетельствования работника на установление степени утраты трудоспособности и определение нуждаемости в дополнительных видах помощи и уходе вследствие увечья или иного повреждения здоровья, полученного при исполнении им трудовых (служебных) обязанностей [9].

- Приказом Министра здравоохранения РК от 23 июня 2005 г. № 294 утверждены Правила регистрации, расследования профессиональных заболеваний и отравлений, учета и ведения отчетности по ним [10].

Трудовое законодательство обязывает работодателей обеспечить сотрудников безопасными условиями и охраной труда и предпринимать меры по предотвращению производственного травматизма и профессиональных заболеваний. Но, к сожалению, профессиональное заболевание и производственная травма по-прежнему не редкость. В особо тяжелых ситуациях несчастный случай на производстве может стать причиной смерти работника. Согласно законодательству, ответственность за правильное расследование и учет несчастного случая несет работодатель, он же несет материальную ответственность за ущерб, причиненный здоровью работника при выполнении им его трудовых обязанностей.

Возмещение работодателем вреда, причиненного жизни или здоровью работника, регулируется гражданским законодательством. Однако другими законодательными актами, коллективным или трудовым договорами может быть предусмотрен более высокий размер и объем возмещений, чем те, которые предусмотрены статьями гражданского законодательства.

Вина работодателя в причиненном вреде жизни или здоровью работника должна быть доказана. Иногда работнику бывает довольно непросто доказать вину работодателя или работодателю исключить свою вину. Если травма получена работником во время следования к месту работы, в том числе в общественном транспорте, то такая травма не считается связанной с исполнением служебных (трудовых) обязанностей. Но если автобус был «рабочим», т. е. принадлежал работодателю или был нанят работодателем и служил для доставки работников к месту работы, в этом случае травма будет считаться полученной при исполнении служебных (трудовых) обязанностей.

Следует помнить, что в случае причинения вреда жизни и здоровью гражданина (при отсутствии умысла потерпевшего) полный отказ работодателя в возмещении вреда не допускается. Даже если вред был причинен при грубой неосторожности работника и вина работодателя отсутствует (ст. 935 Гражданского кодекса).

Существуют следующие виды ответственности работодателя:

- 1) ответственность за вред, причиненный здоровью работника;
- 2) ответственность за вред, причиненный смертью работника-кормильца.

Эти виды ответственности различаются по объему, характеру возмещения вреда и другим обстоятельствам, поэтому рассмотрим их по отдельности.

При причинении работнику увечья или иного повреждения здоровья на производстве возмещению подлежит утраченный потерпевшим заработок (доход), который он имел либо определенно мог иметь. Возмещению подлежат расходы на лечение, дополнительное питание, приобретение лекарств, протезирование, посторонний уход, санаторно-курортное лечение, приобретение специальных транспортных средств, подготовку к другой профессии и другие, если признано, что потерпевший нуждается в этих видах помощи и ухода и не получает их бесплатно (ст. 937 Гражданского кодекса).

В состав утраченного заработка включаются все виды оплаты труда по трудовым и гражданско-правовым договорам как по месту основной работы, так и по совместительству, облагаемые индивидуальным подоходным налогом. Не учитываются выплаты единовременного характера (компенсации за неиспользованный отпуск, выходное пособие при увольнении и т. п.). Доходы от предпринимательской деятельности, а также авторский гонорар включаются в состав утраченного заработка, при этом доходы от предпринимательской деятельности включаются на основании данных налогового органа [11,241].

Все виды заработка учитываются в суммах, начисленных до удержания налогов.

Среднемесячный заработок (доход) подсчитывается путем деления общей суммы заработка (дохода) за двенадцать месяцев работы, предшествовавших повреждению здоровья либо наступлению утраты трудоспособности, на двенадцать. В случае, когда работник до получения на момент причинения вреда работал менее двенадцати месяцев, среднемесячный заработок (доход) подсчитывается путем деления общей суммы заработка (дохода) за фактически проработанное число месяцев, предшествовавших повреждению здоровья, на число этих месяцев. Не полностью проработанные потерпевшим месяцы по желанию работника заменяются предшествующими полностью проработанными месяцами либо исключаются из подсчетов при невозможности их замены.

При увеличении работодателем размера средней заработной платы работника такой же профессии и квалификации производится перерасчет сумм возмещения утраченного заработка (дохода), определяемых в процентах к увеличенному среднему месячному заработку (доходу), соответствующих степени утраты потерпевшим профессиональной трудоспособности, а при отсутствии ее – общей трудоспособности [12,169].

Материальная ответственность работодателя за вред, причиненный жизни работника. В случае смерти работника в результате несчастного случая на производстве право на материальное возмещение имеют:

- нетрудоспособные лица, состоявшие на иждивении умершего или имевшие ко дню его смерти право на получение от него содержания;

- ребенок умершего, родившийся после его смерти;

- один из родителей, супруг либо другой член семьи независимо от трудоспособности, который не работает и занят уходом за находившимися на иждивении умершего родственниками, не достигшими четырнадцати лет либо нуждающимися по состоянию здоровья в постороннем уходе.

Если один из вышеуказанных родителей, супруг либо другой член семьи, не работающий и занятый уходом за находившимися на иждивении умершего его детьми, внуками, братьями и сестрами, стал нетрудоспособным в период осуществления ухода, то он сохраняет право на возмещение вреда после окончания ухода за этими лицами;

- лица, состоявшие на иждивении умершего гражданина и ставшие нетрудоспособными в течение 5 лет после его смерти.

Размер возмещения вреда, понесенного в случае смерти работника. Лицам, имеющим право на возмещение вреда в связи со смертью работника, вред возмещается в размере той доли заработка (дохода) умершего, которую они получали или имели право получать на свое содержание при его жизни. При определении возмещения вреда этим лицам в состав доходов умершего наряду с заработком включаются получавшиеся им при жизни пенсия, пожизненное содержание и другие аналогичные выплаты. Согласно статье 946 Гражданского кодекса, на работодателя возлагается обязанность возмещения необходимых расходов на погребение лицу, понесшему эти расходы.

При определении размера возмещения вреда пособия, назначенного лицам по случаю потери кормильца, другие виды пособий, назначенные как до, так и после смерти кормильца, а также заработок, стипендия, пенсионные выплаты не учитываются.

Порядок платежей по возмещению вреда. Возмещение вреда, связанного со снижением трудоспособности или смертью работника, производится ежемесячными платежами. При наличии уважительных причин суд по требованию гражданина, имеющего право на возмещение, и с учетом возможностей лица, возмещающего вред, может присудить единовременное возмещение вреда, но не более чем за три года [13,101]. Например, для проведения срочной операции. Возможно взыскание дополнительных расходов на будущее время, если по заключению медицинской экспертизы необходима предварительная оплата стоимости услуг и имущества (приобретение путевки, оплата проезда к месту лечения, оплата специальных транспортных средств и т. п.). В случаях, когда работник в соответствии с законодательными актами имеет право требовать прекращения или досрочного исполнения обязательства, такое требование удовлетворяется путем капитализации соответствующих повременных платежей.

На практике часто встречается реорганизация, ликвидация или банкротство юридического лица-работодателя. В случае реорганизации юридического лица, признанного ответственным за вред, причиненный жизни и здоровью работника, обязанность по выплате соответствующих платежей несет его правопреемник. К нему же предъявляются требования о возмещении вреда [14].

В процессе ликвидации юридического лица, причинившего вред жизни и здоровью работника, в первую очередь удовлетворяются требования по уплате удержанных из заработной платы и (или) иного дохода алиментов, а также требования граждан, перед которыми ликвидируемое юридическое лицо несет ответственность за причинение вреда жизни или здоровью, путем капитализации соответствующих повременных платежей (пп. 1 п. 1 ст. 51 Гражданского кодекса). В случаях, когда капитализация платежей не может быть произведена ввиду отсутствия или недостаточности имущества у ликвидируемого юридического лица, присужденные суммы выплачиваются потерпевшему государством в порядке, предусмотренном законодательными актами.

Если юридическое лицо ликвидируется вследствие банкротства, после завершения процедуры банкротства пострадавшему на производстве работнику осуществляются ежемесячные выплаты в порядке, установленном постановлением Правительства

Республики Казахстан «Об утверждении Правил осуществления ежемесячных выплат гражданам Республики Казахстан после завершения периода капитализации платежей по возмещению вреда, причиненного жизни и здоровью работников юридическими лицами, ликвидированными вследствие банкротства» от 25 мая 2011 года № 571[15,21].

Работник вправе потребовать от юридического лица, объявленного банкротом, прекращения или досрочного исполнения обязательства по возмещению вреда путем капитализации соответствующих повременных платежей. При этом обязательство юридического лица, ответственного за причинение вреда, производить ежемесячные и прочие дополнительные платежи заменяется новым обязательством выплатить потерпевшему лицу сумму возмещения (капитализированную сумму) единовременно. Таковую выплату следует понимать как компенсацию причиненного вреда по требованию потерпевшего. Таким образом, работник может получить всю сумму компенсации сразу.

Согласно статье 77 Закона Республики Казахстан «О банкротстве», определение размера выплачиваемой компенсации в рамках процедур банкротства юридического лица осуществляется путем капитализации соответствующих повременных платежей на день признания должника банкротом, подлежащих выплате гражданину до достижения им 70-летнего возраста, но не менее чем за десять лет. Если возраст гражданина превышает семьдесят лет, период капитализации соответствующих повременных платежей составляет десять лет [16,12].

Возложение обязанности по выплате капитализированных платежей на государство вследствие отсутствия либо недостаточности имущества у ликвидируемого юридического лица является одним из способов обеспечения гарантированных статьей 28 Конституции Республики Казахстан прав гражданина на социальное обеспечение в случае болезни, инвалидности, потери кормильца. Принимая на себя такую обязанность, государство не является правопреемником ликвидированного юридического лица по всем иным обязательствам.

Однако если капитализация повременных платежей не была произведена по вине конкурсного управляющего и эта ошибка не исправлена судом при вынесении определения о завершении конкурсного производства либо когда утрата трудоспособности ввиду профессионального заболевания выявлена после ликвидации юридического лица вследствие банкротства, гражданин вправе обратиться в суд с требованием к государству о возмещении вреда в порядке, установленном законодательством.

При удовлетворении заявления о возложении обязанности по выплате капитализированных платежей на государство суд должен указать в резолютивной части решения о взыскании денег из средств республиканского бюджета, а обязанность по выплате присужденных сумм возложить на соответствующего администратора республиканской бюджетной программы.

Работодателю необходимо производить обязательное страхование работников от несчастных случаев при исполнении им трудовых/служебных обязанностей. Работодатель, являясь страхователем, обязан заключить договор обязательного страхования работника от несчастных случаев со страховщиком (страховой компанией) в течение десяти рабочих дней с момента государственной регистрации юридического лица и индивидуального предпринимателя согласно подпункту 1-1 пункта 2 статьи 8 Закона Республики Казахстан «Об обязательном страховании работника от несчастных случаев при исполнении им трудовых (служебных) обязанностей».

Целью обязательного страхования работника от несчастных случаев является обеспечение защиты имущественных интересов работников, жизни и здоровью которых причинен вред при исполнении ими трудовых (служебных) обязанностей, посредством осуществления страховых выплат. Данный вид страхования защищает имущественные интересы работодателя, связанные с его обязанностью компенсировать вред, причиненный жизни и здоровью работников, пострадавших на производстве[17].

В случае если работодатель не заключил договор обязательного страхования работника от несчастных случаев при исполнении им трудовых (служебных) обязанностей,

ответственность в полном объеме несет работодатель. Если размер страховой выплаты (страховых выплат) и (или) расходов на погребение превышает размер страховой суммы, установленной договором обязательного страхования работника от несчастных случаев, разница уплачивается страховщику за счет страхователя.

Обязательное страхование работника от несчастного случая при исполнении им трудовых обязанностей далеко не всегда покрывает полностью все риски, которые могут произойти с работниками на предприятии (производстве). Поэтому многие предприятия, помимо обязательного страхования работников, практикуют программу добровольного страхования работников от несчастных случаев на производстве, тем самым снижая свои риски.

ЛИТЕРАТУРА

1. Нарикбаева Ж. М. Проблемы материальной ответственности наемных работников в современных условиях. Алматы, 2005. – 63 с.
2. Международный пакт об экономических, социальных и культурных правах // Информационная система «Параграф»
3. Закон Республики Казахстан «Об обязательном страховании работника от несчастных случаев при исполнении им трудовых (служебных) обязанностей» от 7 февраля 2005 г. // Информационная система «Параграф»
4. Трудовой Кодекс Республики Казахстан (с изменениями и дополнениями на 21.12.2019 г.) // Информационная система «Параграф»
5. Гражданский Кодекс РК (особенная часть) от 1 июля 1999 №409-1 (с изменениями и дополнениями по состоянию на 24.12.14 г.) – Информационная система «Параграф»
6. Закон РК от 7 февраля 2005 г. № 30 «Об обязательном страховании гражданско-правовой ответственности работодателя за причинение вреда жизни и здоровью работника при исполнении им трудовых (служебных) обязанностей» // Информационная система «Параграф»
7. Нормативное постановление № 9 от 9 июля 1999 г. «О некоторых вопросах применения судами Республики законодательства по возмещению вреда, причиненного здоровью» // Информационная система «Параграф»
8. Нормативное постановление Верховного суда Республики Казахстан «О практике применения законодательства о возмещении вреда, причиненного жизни и здоровью граждан, при ликвидации юридического лица вследствие банкротства» от 28 октября 2005 года № 4 // Информационная система «Параграф»
9. Правила освидетельствования работника на установление степени утраты трудоспособности и определение нуждаемости в дополнительных видах помощи и уходе вследствие увечья или иного повреждения здоровья, полученного при исполнении им трудовых (служебных) обязанностей(утв. Приказом Министра труда и социальной защиты населения РК от 7 ноября 2005 г. № 287-п) // Информационная система «Параграф»
10. Правила регистрации, расследования профессиональных заболеваний и отравлений, учета и ведения отчетности по ним (утв. Приказом Министра здравоохранения РК от 23 июня 2005 г. № 294) // Информационная система «Параграф»
11. Берешев С.Х. Методические рекомендации по применению Единых правил исчисления средней заработной платы работников, утвержденных постановлением Правительства РК от 3 июня 2008 года №135-п. – Алматы: Издательский дом «ЭКО», 2011. – 472 с.
12. Захаров М.Л., Лившиц Р.З., Цедербаум Ю.Я. Возмещение ущерба. Комментарий. – М.: Профиздат, 1998. – 304 с.
13. Нургалиева Е.Н., Сураган Г.А. Материальная ответственность сторон трудового договора. – Алматы: ТОО «Баспа», 2001. - 210 с.
14. Постановление Правительства Республики Казахстан «Об утверждении Правил исполнения обязательств по возмещению ущерба, нанесенного здоровью работников предприятий, ликвидируемых по решениям Правительства Республики Казахстан» от 25 сентября 2001 года № 1232. // Информационная система «Параграф»

15. Сыроватская Л.А. Ответственность за нарушение трудового законодательства. – М.: Юридическая литература, 2000. – 158 с.

16. Федорова М.Ю. Защитная функция профсоюзов в современных условиях: содержание и форма осуществления // Российское законодательство: теория, практика, проблемы развития / Под. ред. Л.Ю. Бугрова. Пермь, 1997.- С.12

17. Нормативное постановление Верховного суда Республики Казахстан от 9 июля 1999 года № 9 «О некоторых вопросах применения судами республики законодательства по возмещению вреда, причиненного здоровью»// Информационная система «Параграф»

UDC 349.6

THEORETICAL AND LEGAL FOUNDATIONS OF REGULATION RELATIONS IN THE FIELD OF ENVIRONMENTAL INSURANCE

Daiyrbayev Daulet

Master's student of Zhetysu University named after Ilyas Zhansugurov

Мақалада экологиялық сақтандыру қоршаған ортаның апатты ластануы нәтижесінде залал келтіргені үшін жауапкершілік механизмінің бөлігі ретінде едәуір прогрессивті болып табылады, себебі ол сақтандыру ұйымдарының ескерту шараларының резервтерін апаттың қаупін төмендететін технологиялық және табиғатты қорғау шараларын өткізуге ынталандыру мәселелері қарастырылды. Сонымен қатар экологиялық тараптарға: сақтандыру компаниясына да, кәсіпорынға да, үшінші тараптарға да, қоршаған ортаға да тиімділігі. Сақтандыру компаниясында кәсіпорындарды табиғатты қорғау бағдарламаларын тез және тиімді жүзеге асыруға ынталандыратын тарифті мөлшерлемелерді көтеру мен түсірудің механизмі бар. Шетелдердегі экологиялық сақтандыру механизмдеріне қоршаған орта мен тұрғындарға тигізуі мүмкін кәсіптердің экологиялық қауіпсіз түрлерінің және потенциалды зиянның болуы міндетті экологиялық сақтандыруды енгізуді талаптарына жан-жақты құқықтық салтыстырмалық талдаулар жүргізілген.

Кілт сөздер. Экологиялық сақтандыру, экологиялық қауіпсіздік, экология, ынталандыру, сақтандыру.

В статье рассмотрены вопросы стимулирования резервов предупредительных мер страховых организаций к проведению технологических и природоохранных мероприятий, снижающих риск аварии, поскольку экологическое страхование является достаточно прогрессивным в рамках механизма ответственности за причинение ущерба в результате катастрофического загрязнения окружающей среды. А также экологическим сторонам: и страховой компании, и предприятию, и третьим сторонам, и окружающей среде. Страховая компания имеет механизм повышения и понижения тарифных ставок, стимулирующий предприятия быстро и эффективно реализовывать природоохранные программы. В механизмах экологического страхования за рубежом проведен всесторонний правовой анализ требований внедрения обязательного экологического страхования на наличие экологически безопасных видов профессий и потенциального ущерба, который может нанести окружающая среда и население.

Ключевые слова. Экологическое страхование, экологическая безопасность, экология, стимулирование, страхование.

The article discusses the issues of stimulating the reserves of preventive measures of insurance organizations to carry out technological and environmental measures that reduce the risk of an accident, since environmental insurance is quite progressive within the framework of the mechanism of liability for damage caused as a result of catastrophic environmental pollution. As well as environmental parties: the insurance company, the company, third parties, and the environment. The insurance company has a

mechanism for raising and lowering tariff rates, which encourages enterprises to implement environmental protection programs quickly and efficiently. In the mechanisms of environmental insurance abroad, a comprehensive legal analysis of the requirements for the introduction of mandatory environmental insurance for the presence of environmentally safe types of professions and potential damage that the environment and the population can cause has been carried out.

Keywords. *Environmental insurance, environmental safety, ecology, incentives, insurance.*

Over the past decades, the Institute of Environmental Insurance has aroused increased interest not only among environmental lawyers and civilists as a mechanism for environmental damage compensation, which has a rather complex intersectoral civil and environmental nature, but also among economic scientists, which is due to approaches to environmental insurance as an innovative turn in investing environmental projects and programs. In world practice, the formation of relations that allowed the formation of the institute of liability insurance for damage caused to third parties and the environment in the course of economic activity began in the 60s of the twentieth century [1,2].

According to the classification of insurance systems of the European Insurance Committee (Comite European Des Assurances, CEA), environmental insurance began to be established under the old system of general liability policies, which did not distinguish between sudden and gradual pollution [2,11].

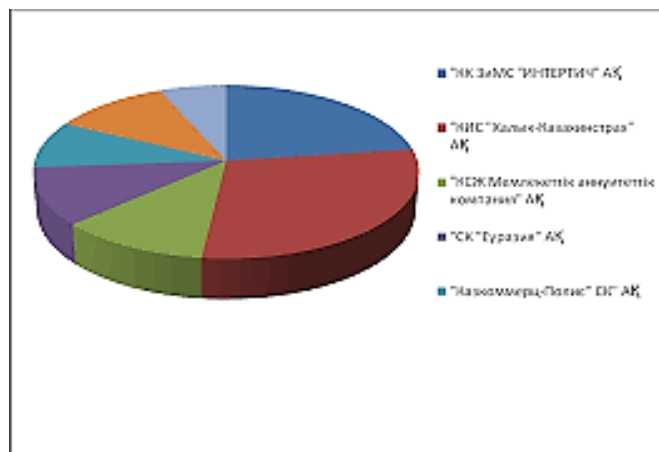
The problem of identification and assessment of many hazards and the identification of possible harms in the field of Environmental Management is a large area of the profession, which is of great interest to nature users (insurers), policyholders, scientific organizations and organizations of state power, which determine the policy of Environmental Management by the state as the owner of Natural Resources. Insurance risks, i.e. risks that can be insured, should be evaluated in terms of the size and amount of the insured event and possible damage. At the same time, the most optimal option is to insure specific objects of Environmental Management. The general type of risk grouping should be specified in insurance in relation to the Environmental Management Area. From the side of the negative impact on the sphere of Natural users, we can distinguish man-made threats, i.e. human intervention in nature in various ways, including environmental and operational ones.

As a result, aesthetic and moral damage is caused when the solid state of ecological systems is violated and the quality of Natural Resources is reduced, while environmental risks associated with catastrophic environmental pollution associated with conditions that directly harm the property, life and health of individuals and legal entities. User risks are associated with careless violation of the technological standards for finding and processing natural resources, violation of the rules of forging and operation of hydraulic structures and mining and processing enterprises. User or Technical Hazards manifest themselves in a state of disaster as a result of the failure of machines or devices or the occurrence of a malfunction in the technological cycle. User threats can lead to many types of damage. It is necessary to name a group of catastrophic risks associated with causing large-scale damage in the Environmental Management Area. These risks are associated with the emergence of natural forces under the influence of meteorological factors and conditions, the mobility of the Earth's crust (earthquakes, floods, fires, etc.) and the presence of human actions that transform nature (accidents at hydraulic structures, hazardous objects of Environmental Management).

Currently, the insurance of entrepreneurial risks in the field of environmental management, i.e. risks associated with the study, Control and discovery of Natural Resources, is becoming relevant due to the introduction of private, including foreign, capital in the field of Environmental Protection. For example, insurance of business risks is possible in the case of an agreement on the distribution of products in the exploration and production of minerals, as well as in the case of unconfirmed geological or other information about these natural resources after the entrepreneur withdraws a license for exploration, production and operation. The creation of risk classifiers for various industries—environmental users and environmental management facilities—is the most important practical issue in the implementation of insurance in this area. Insurance is one of the measures of risk management in Environmental Management. Its main task is to distribute losses between large groups of individuals

and legal entities that are at the same risk (insurance package). The main feature of environmental insurance is that as a result of an accident in hazardous industries, damage can be caused not only to the environment itself, but also to the population (health and property) as a result of pollution of this environment. That is, there are two objects that cause damage, but only third parties are the subject of insurance relations. Legislative documents on insurance, including documents related to environmental insurance, define insurance liability as liability to third parties for causing damage to enterprises that are sources of catastrophic environmental pollution.

Environmental insurance is quite progressive as part of the mechanism of responsibility for causing damage as a result of catastrophic environmental pollution, as it encourages the reserves of preventive measures of insurance organizations to carry out technological and environmental measures that reduce the risk of an accident. It benefits all parties: both the insurance company and the enterprise, and third parties, and the environment. The insurance company has a mechanism for raising and lowering tariff rates, which encourages enterprises to quickly and effectively implement environmental programs. The presence of environmentally safe types of businesses and potential damage that can be caused by high-risk enterprises to the environment and the population requires the introduction of mandatory environmental insurance. However, due to the lack of a legal framework for compulsory insurance, an important, promising step at the first stage of insurance is the creation of effective economic incentives to involve enterprises in voluntary insurance. Environmental hazard insurance is closely related to the definition of the term "environmental disaster". The situation under consideration as an insurance risk should have signs of its occurrence and accident. In this regard, it is necessary to consider in detail the most optimal ways to determine the amount of accidental and accidental pollution of the environment, caused by man-made or natural causes, the occurrence of harmful deposits in the environment over a certain period of time (maximum permissible amount of harmful substances, maximum limit of pollution, maximum concentrations) in excess of the permissible amount.

In the USA, a comprehensive general liability insurance policy was initially applied, covering all types of risks for causing harm to third parties as a result of owning property, carrying out activities or from products, a "super fund" was established in the amount of \$1.6 billion for five years, with planned allocations of \$7.5 billion for the next five years[3,155].

However, the functioning of this system brought more problems than profits, due to the huge size of the expected insurance payments and claims for damage coverage long after the expiration of the contract. Therefore, after the euphoria of the 80s, many representatives of the global insurance business (especially the USA and England) opposed liability insurance in case of damage caused due to environmental pollution. 9 The end of the 80s of the XX century. It is characterized by the use of new systems: the exclusion of environmental risks from general liability policies with optional insurance of sudden and accidental damage or the introduction of specialized insurance policies for environmental risks, including both sudden and gradual pollution. Special policies began to be introduced in England.

In the USA, an environmental liability insurance policy (EIL) is used to cover damage caused by pollution to third parties; the list of insured risks is significantly narrowed here. In Holland, France, Italy, Denmark, Spain, compensation was provided for damage caused by both sudden and gradual environmentally harmful event (stand-alone), but the gradual event should not have been known at the time of conclusion of the insurance contract.

The tasks of ensuring the financial stability of insurance operations with large-scale environmental risks and the acceptance of risks of not only sudden, but also gradual pollution prompted representatives of the global insurance business to unite in "insurance pools", which gave impetus to a new quality of development of environmental insurance. Insurance pools have been established in France (Assurpool, 1989), Great Britain (Ceilif, 1989), the Netherlands (M.A.S., 1984), Italy (Inguinamento, 1980), the USA, Japan and other countries. At the end of the twentieth century . the average amount of insurance premiums for liability insurance for environmental damage of enterprises associated with waste production in the French insurance market reached 1 billion French francs, in Germany the income from environmental insurance premiums was 208 million ECU (about 330 million German marks) . Currently, the volume of the US environmental insurance market is about \$ 1 billion. According to expert estimates, the annual turnover of the world market of environmental services by 2010 should amount to 148 billion US dollars[4,120].

Under environmental insurance, it is proposed to consider a system of various types of risk insurance in the field of environmental management and environmental protection. Such types can be: liability insurance of economic entities for damage caused by environmental pollution; liability insurance of nature users for non-fulfillment (improper fulfillment) of obligations under environmental management contracts; insurance of financial risks of natural users; insurance of natural resources to which there is a right of ownership (use, disposal); insurance of property of legal entities and individuals from the negative impact of the polluted environment; insurance of individuals from accidents and diseases due to the negative impact of the polluted environment. The purpose of introducing the mechanism of compulsory liability insurance for environmental damage caused by the subject of economic and other activities is to protect the interests of economic entities in connection with their obligations to compensate for damage to the natural environment, harm to the life and health of citizens caused by the negative impact of economic and other activities on the environment, as well as to create conditions for preventing the occurrence of environmental pollution and eliminating its consequences, through the use of the insurance protection mechanism. The bill contains the idea of preventing possible harm to the environment by financing special preventive measures.

Insurance coverage should include the costs of clearing the territory, which must be carried out after the insured event to bring the territory into a condition suitable for carrying out restoration work; the costs of cost estimation and cost estimates for carrying out restoration work; expenses for the restoration of the natural environment in accordance with the estimates of the restoration work, including the costs of land reclamation, including the costs of transportation, storage and disposal of contaminated soil, etc.; compensation for damage caused to the life and health of citizens affected by the negative impact of the polluted environment[5].

Thus, environmental insurance is dynamically developing as civil liability insurance in many economically developed countries: in Germany, in accordance with the Environmental Liability Act (1990), which establishes a unified system of environmental liability and insurance of this liability for a significant range of hazardous facilities; in the United States, according to the Comprehensive Environmental Measures, Compensation and Liability Act (1980); in Spain, Italy, Portugal, Hungary, Great Britain, Denmark, Sweden, the Netherlands, Canada, Japan and other countries of the world under similar insurance systems. In the post-Soviet space, the leading place in the field of scientific research and experimental implementation of environmental insurance belongs to Russia.

The first special regulatory legal act should be called the Model Regulation on the Procedure for Voluntary Environmental Insurance in the Russian Federation (1992), which defined environmental insurance as insurance of civil liability for damage caused to third parties as a result of sudden, unintended and unexpected environmental pollution on the territory of the Russian

Federation. Since 1994 experiments on the development of environmental insurance were carried out in certain regions (Arkhangelsk, Astrakhan, Volgograd, Vologda, Moscow, Leningrad and other regions of Russia. Currently, the legal basis of environmental insurance in Russia consists of special laws, Government resolutions, model regulations and rules.

The Interparliamentary Assembly of the CIS member States was allowed to adopt a model law "On environmental insurance". In this law, environmental insurance is defined as "insurance of civil liability of enterprises, organizations, institutions, individual entrepreneurs whose activities are a source of increased danger to the environment, for causing losses to individuals and legal entities (third parties) resulting from the impact of the environment on the population, economic facilities and the territory polluted as a result of accidents and man-made disasters that occurred at these enterprises, organizations, institutions, as well as other extraordinary events." 11 In accordance with the above-mentioned Model Law, the CIS member countries have been recommended uniform conditions and procedures for environmental insurance in the form of civil liability insurance for environmental damage[6,11].

what was perceived in Ukraine, the Republic of Azerbaijan and the Republic of Kazakhstan, which in practice, respectively, in 2001, 2004 and 2006, introduced mandatory environmental insurance mechanisms according to the legal structure of tort liability insurance. The tasks of legal regulation of environmental insurance require a detailed consideration of the issues of its essence and concept, type and form of implementation, subject composition, the system of insurance reserves and the mechanism of compensation for environmental damage at the expense of these reserves, as well as its place in the system of public and private relations, including the mechanism of ensuring environmental safety.

Despite the fact that at a long stage of the development of legal thought, these issues have been the subject of close attention of scientists, to date, unity of opinion has not been achieved on many of them. It is advisable to consider the ecological and legal essence and specifics, the problems of the formation and development of legal regulation of environmental insurance through a retrospective analysis of the works of Russian and Belarusian legal scholars and economists. In our opinion, there are several stages in the formation of domestic legal thought in the field of environmental insurance. The first stage of fundamental scientific research of the Institute of Environmental Insurance in the post- Soviet space can be conditionally defined as the period 1990-2000 . At the same time, the economic essence of the relations under consideration predetermined the primacy of research by economists. A significant role in the formation and development of environmental insurance in the Russian Federation and the CIS member states deservedly belongs to A. G. Netsvetaev, whose scientific views are reflected in his doctoral dissertation "Theoretical and methodological foundations of environmental insurance"[7,20].

The issues of legal regulation of environmental insurance relations at this stage have not been ignored in the domestic scientific and legal thought. In the research work on the topic "Development of the draft law of the Republic of Belarus "On Environmental Insurance" (1998), Belarusian legal scientists V.I. Semenov and L.N. Moroz (who were part of the scientific team of the BELNITS "Ecology") for the first time made an attempt to develop a draft regulatory legal act that includes the main provisions of the legal regulation of the studied relations.

The second stage of the development of scientific and legal thought, which can be conditionally outlined as the period from 2001 to the present, is characterized by the perception of the need for a mandatory form of environmental insurance, as well as a change in approaches to the concept of environmental insurance as exclusively tort liability insurance. If at the first stage there is an understanding of environmental insurance as a type of entrepreneurial activity carried out on a voluntary basis, then at the second stage the practice of voluntary environmental insurance in the Russian Federation, which did not justify itself, forced us to reconsider priorities in the direction of strengthening administrative regulation of the relations under consideration. In the dissertation work on the topic 13 "Environmental insurance: theory, practice of legal regulation" (2002) A.L. Bazhaikin calls environmental insurance a generic concept, which includes liability insurance of enterprises that are sources of increased environmental danger, property insurance of environmental objects in case of natural emergencies and personal insurance in case of any adverse

impact on the environment. Among Belarusian scientists and economists, O.N. Lopachuk's works "Environmental insurance in the system of economic mechanisms of environmental management" (2003) are devoted to the study of environmental insurance relations[8,82].

It seems necessary to emphasize the absence of dissertation research by domestic scientists in the field of legal regulation of environmental insurance, despite the presence of a number of scientific articles on the subject under consideration. The issues of legal regulation of environmental insurance relations were considered in the works. The study of the works of these scientists is of interest from the point of view of comparative analysis, since the formation and improvement of insurance legislation in the Republic of Kazakhstan should be carried out with the involvement of positive experience of foreign countries. Recognizing the indisputable importance of the authors' scientific contribution to the study of environmental insurance issues, it is necessary to note the following general drawback. The economic essence of these relations determined, at the initial stage, the alignment of financial and economic accents and priorities in the research of scientists of the relevant profile, which led to an underestimation of environmental insurance relations as a subject of legal regulation. As a result of the insufficiency of fundamental research on the legal aspects of this sphere of public relations, effective legal regulation of environmental insurance has not been formed to date, despite more than 15 years of experience in the practical implementation of environmental insurance in the post-Soviet space. Theoretical and practical, legal and economic aspects of environmental insurance in Russia have not been ignored by government agencies, the scientific community, business entities and insurers. Almost traditionally (in 1995, 1996, 1998, 2000, 2002 and 2005), joint Kazakh and International conferences on the topic "Theory and practice of environmental insurance" were held [9] parliamentary hearings, the main task of which was the scientific understanding of the fundamental aspects of the relations under consideration in order to implement them most effectively in practice. In their works, scientists consider the basic legal concepts of environmental insurance and the place of these relations in the mechanism of ensuring environmental safety. The theoretical direction of the research in the analysis of the social essence of environmental insurance was promoted by the dissertation when revealing the public-legal significance of the considered relations - work. Scientific views contributed to the study of the economic and legal essence of insurance social relations, the knowledge of the characteristic features of tort liability insurance reflecting the specifics of environmental insurance, and the work in the field of ecology and environmental economics, including environmental insurance, had a significant impact on the formation of the author's scientific views.

The civil law doctrine under the influence of market transformations has recently undergone a new theoretical understanding of the problems of the insurance institution, which is mirrored in the legal field of tort liability insurance. The views of scientists are often conceptually opposite. Basically, the authors limit themselves to describing the current state of legislation in the field of environmental insurance, practically making no attempts to propose specific ways to improve it. As a result, the isolation of scientific research from the needs of practice is observed, their practical significance is narrowed. In this paper, an attempt is made to offer a comprehensive solution to the fundamental theoretical and practical legal problems of environmental insurance, as well as to develop recommendations on legal support for the effective functioning of environmental insurance in the Republic of Kazakhstan.

REFERENCES

1. Klochenko, L. Some aspects of environmental liability insurance / L. Klochenko, O. Supataeva, A. Chopornyak // Insurance business. - 2014. - No. 3. - pp. 2-3.
2. Mukina, L. Environmental responsibility in European countries / L. Mukina // Insurance review. - 2019. - No. 2. - pp. 6-12
3. Klochenko, L. Some aspects of environmental liability insurance in the USA / L. Klochenko, O. Supataeva, A. Chopornyak // Insurance business. - 2021. - No. 3. - pp. 155.
4. Rizwanullah M., Nasrullah M., Liang L. On the asymmetric effects of insurance sector development on environmental quality: challenges and policy options for BRICS economies. Environmental Science and Pollution Research. 2022. 29(7), p. 108-125

5. Environmental Code of the Republic of Kazakhstan dated January 2, 2021
6. On environmental insurance (on the organization of insurance business in the field of protection of the population, territories and economic objects from the effects of the polluted environment) : Model Law : approved by the resolution of the Interparliamentary. Assemblies of the CIS Member States, June 13, 2000, No. 15-6 // Inform. byul. Inter-parliamentary. CIS Assemblies. - 2020. - No. 5
7. Netsvetaev, A.G. Problems of legal regulation of environmental insurance in the Russian Federation / A.G. Netsvetaev, M.S. Zhilkina // Ecological. pravo. - 2019. - No. 2. - pp. 5-113.
8. Lopachuk, O.N. Organizational and economic aspects of environmental insurance in the Republic of Belarus / O.N. Lopachuk // Belarus. econ. journal. - 2015. - No. 2.- pp. 78-91.
9. On compulsory environmental insurance Law of the Republic of Kazakhstan dated December 13, 2005 No. 93.

УДК: 37.035.6

THE TECHNOLOGY OF CONSTRUCTING A "SINGLE NATION"

Zhabykbaeva D.M., PhD
Zhetysu university named after I.Zhansugurov
e-mail: d.zhabykbaeva@zu.edu.kz

На современном этапе развития государства предпринимаются активные действия по формированию и укреплению казахстанской идентичности на принципе гражданства. Во всех основных программных документах страны последовательно и настойчиво проводится стержневая идея трансформации общественного сознания в предстоящие десятилетия – формирование казахстанской идентичности как необходимого условия развития в XXI веке и вхождения в тридцатку ведущих стран мира.

В Казахстане процесс становления национальной идентификации сталкивается с заметными проблемами, такими как недостаточность интегрирующих дискурсов, отсутствие устоявшихся идеологем, нехватка общего культурного пространства. Усилия в виде реформ, обращений и посланий на уровне центральной власти по построению гражданской нации не увенчались успехом, а «казахстанцы» в качестве идеологемы не мотивирует творческих интеллектуалов, так как смысл остается непонятным. Весь этот набор ценностей определяет нацию не как биологический или этнический, а как культурный феномен, который необходим для формирования современной казахстанской нации с крепким гражданским обществом, ответственной за долгосрочное развитие страны через устойчивое представление о себе как о целом.

Ключевые слова: идентичность, единая нация, культура, патриотизм, идеология.

At the present stage of development of the state, active actions are being taken to form and strengthen the Kazakh identity on the principle of citizenship. In all the main program documents of the country, the core idea of transforming public consciousness in the coming decades is consistently and persistently pursued - the formation of Kazakhstanian identity as a necessary condition for development in the 21st century and entry into the top thirty leading countries of the world.

In Kazakhstan, the process of establishing a national identity faces significant problems, such as the lack of integrating discourses, the lack of established ideologemes, and the lack of a common cultural space. Efforts in the form of reforms, appeals and messages at the level of the central government to build a civil nation have not been successful, and “Kazakhstanis” as an ideologeme does not motivate creative intellectuals, since the meaning remains incomprehensible. This whole set of values defines the nation not as a biological or ethnic, but as a cultural phenomenon, which is necessary for the formation of a modern Kazakh nation with a strong civil society, responsible for the long-term development of the country through a stable self-image as a whole.

Key words: identity, single nation, culture, patriotism, ideology.

Мемлекет дамуының қазіргі кезеңінде азаматтық ұстанымдағы қазақ болмысын қалыптастыру және нығайту бағытында белсенді іс-әрекеттер жүргізілуде. Еліміздің барлық негізгі бағдарламалық құжаттарында таяу онжылдықтарда қоғамдық сананы өзгертудің негізгі идеясы – ХХІ ғасырда дамудың және әлемнің озық отыз елінің қатарына кірудің қажетті шарты ретінде қазақстандық бірегейлікті қалыптастыру.

Қазақстанда ұлттық бірегейлікті қалыптастыру үдерісі интеграциялық дискурстардың жоқтығы, қалыптасқан идеологиялардың жоқтығы, ортақ мәдени кеңістіктің жоқтығы сияқты елеулі проблемалармен бетпе-бет келіп отыр. Орталық үкімет деңгейіндегі реформалар, үндеулер мен жолдаулар түріндегі азаматтық ұлт құру әрекеттері нәтиже бермеді, ал «қазақстандықтар» идеология ретінде шығармашылық зиялылардың ынталандырмайды, өйткені мағынасы түсініксіз күйінде қалып отыр. Бұл құндылықтардың тұтас жиынтығы ұлтты биологиялық немесе этникалық емес, елдің ұзақ мерзімді дамуына жауапты азаматтық қоғамы күшті заманауи қазақ ұлтын қалыптастыру үшін тұтастай тұрақты өзіндік бейнесі арқылы қажетті мәдени құбылыс ретінде анықтайды.

Тірек сөздер: бірегейлік, біртұтас ұлт, мәдениет, патриотизм, идеология.

Kazakhstan, as a state with a multi-ethnic and multi-confessional social structure, is striving to create a single ideology based on patriotism and love for its land. This is a rather difficult task that requires consistency, integrity and the preservation of unity and public harmony in the country. In addition, the current geopolitical conditions in which the Kazakh state needs to exist actualize the problem of civic identity and patriotism.

The head of state pointed to the tense geopolitical situation, which leads to the emergence of new challenges. In his opinion, in the current situation, special attention should be paid to strengthening civic identity and fostering the spirit of patriotism. «We will never deviate from our main principle "unity in diversity". We must educate the younger generation to be true patriots. At the same time, political and social pluralism must not be allowed to take radical forms. Moreover, any discrimination against citizens, humiliation of their honor and dignity are unacceptable», - Kassym-Jomart Tokayev said.

Very important in the process of formation of national identity in Kazakhstan, as in most post-Soviet countries, is the discussion of how to build a single civil nation on the basis of a multi-ethnic society. The state policy for building a nation and national identity asks the following question: does the country's leadership actually manage to effectively cope with measures to strengthen the socio-cultural integrity of the country, making it possible to preserve the ethnic identity of minorities and at the same time elevating the dominant role of Kazakh ethno-cultural values?

Back in 1993, N. Nazarbayev in his book makes it clear that the public idea is based on tradition and nationality, that special attention should be paid to deep spiritual foundations - traditions that he considers correct for the integrity of the public idea. On the way to returning to their historical roots, the development of the national language, art, culture, everyday culture and family values is supported in every possible way. Also, the Kazakh ethnos acts as the core of public unity among the five necessary canons allocated by the president for the formation of statehood in Kazakhstan [1].

As in current official documents, national values are equated with traditional Kazakh values. Simultaneously with the Kazakhization of the national identity of Kazakhstan, the process of building a civil nation is being discussed.

So far, the idea of a civil nation is circulating within the framework of the Assembly of the People of Kazakhstan and in the speeches of the Head of State. Adopted in connection with the Assembly of the People of Kazakhstan, the "Concept of Strengthening and Development of Kazakh Identity and Unity" is an indicator of the ideological desire of the ruling elites to promote civic identity. This concept and the national patriotic idea "Mangilik El" complement each other in a semantic order: both documents are based on the principles of citizenship, diversity, national values of ethno-religious polarity that consolidate society [2].

In a conceptual sense and at the level of varying papers about the national idea and Kazakhstani identity, Kazakhstan is a country that meets all the parameters of the functioning of an inclusive society.

This means that republican ideological documents do not require additional subparagraphs on the development of a just, equal, transparent and inclusive society. All these significant, in fact, phenomena and socio-cultural ideals form the matrix of Kazakhstani ideological documents. This is especially true of the model of Kazakh identity and unity proposed in these documents, based on such important ideologemes as a common country, common destiny and cultural memory [3].

As it seems from various speeches of the President of the country, the authorities are not against the development of Kazakhstani identity, however, the course of identity building is based on a slightly different interpretation of what constitutes a nation in its cultural and civil manifestations. Kertz observes that "nations can represent themselves through symbolism [4]. " The Kazakh idea of national identity, according to the political scientist Kadyrzhanov, is an ethno-cultural nationalism that is based on the national idea of 'Kazakhs' [5]. And this symbolism is based on the model of Anthony Smith, called the "principle of the dominant ethnic group", where the culture of the dominant ethnic group is the cornerstone of political identity [6].

Thus, events and programs, the purpose of which is the formation of the cultural and national identity of Kazakhstanis, generally consist of ethno-oriented messages that put Kazakh identity with its history, culture, philosophy, traditions, etc. in the foreground. One of the large-scale projects of recent years is the celebration of the 550th anniversary of the founding of the Kazakh Khanate, which, in addition to its main mission, was intended to unite ethnic minorities with the main state-forming nation of Kazakhstan. The visual arts, cinematography, music, programs and broadcasts of national TV channels and radio stations with patriotic messages, supported by the republican budget, demonstrate a state ideology that seeks to form concrete ideas about national foundations among the Kazakh audience since independence. But it is worth asking how these measures are comparable to the embodiment of the idea of a single civil nation in life, with the formation of an integral identity that is able to unite or integrate not only ethnic minorities with ethnic Kazakhs, but also Russian-speaking and Kazakh-speaking Kazakhs; the extent to which these events manage, through patriotic or symbolic discourse, to create common platforms for the self-expression of all citizens, regardless of their ethnic, religious or gender, linguistic and cultural differences. Here it is necessary to recognize the complexity of building a single national identity, especially if ethnic, confessional and mental diversity in the context of globalization and in view of historical memory make it impossible to form national self-consciousness, a single cohesive nation in the form outlined by power discourse in a short time. Although the state spends a lot of energy in this direction with many initiatives on various platforms, often implemented through various media. Nevertheless, today we can talk about the formation of the Kazakh identity, inhibited in the Soviet past of the country, with increased involvement of the state. Observing the nature of the functioning of state ideological machines in the form of communication tools, which are the most powerful tools in the dissemination of state semantic messages, one can easily recognize the political course of the country and the proposed options for public self-identification. Thus, new ideologies seeking to set the direction for self-determination and identification of Kazakhstan, as in all the republics of Central Asia, are based on the idea of returning to their own roots with a rich cultural and historical heritage. In Kazakhstan, discussions are unfolding that are inherent in the realities and ambitions of the country, its own policy of creating artificial memory is being formed through daily practice and the introduction of certain symbols into the public consciousness. However, when talking about the creation of memory, it is worth noting the academic consensus that nationality and nationalism are modern phenomena, mostly invented and imagined.

Since the Soviet emphasis on the vital importance of ethnicity, history, geography and language succeeded in instilling a primordialist view of nationalism, it is difficult for current representatives of political leaders and intellectuals to move away from the laid foundation. But the technology of reproducing national identity openly tells us that, after all, a nation is the end product of everything that is said, done, shown around us on a daily basis, like some kind of habit.

REFERENCES

1. Nazarbaev, N.A. "The ideological consolidation of society as a condition for the progress of Kazakhstan", the Foundation for Political Research "Kazakhstan-XXI century", Almaty 1993, p. 10.

2. Speech at the 10th session of the Assembly of the People of Kazakhstan. (December 23, 2003)
// N.A. Nazarbaev. Optional word. Volume IV. Book 2. 2003-2005 Astana, BU "Saryarka", 2010. p. 165-184.
3. Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated December 28, 2015, No147
4. David Kertzer, Ritual, Politics and Power, (New haven: Yale University Press, 1988), p. 6.
5. Kadyrzhanov, R. Ethno-cultural symbolism and national identity of Kazakhstan / Ed. ed. Z.K. Shaukenova. - Almaty: Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies of the KN MES RK, 2014.
6. Smith, A.D. national identity. Reno, Las Vegas. - 1991. - P. 110.

ӘОЖ 94(514)084.5

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ӘКІМШІЛІК ҚҰҚЫҚБҰЗУШЫЛЫҚ БОЙЫНША ІС ЖҮРГІЗУДІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕЛУІ

Адылбек Аяужан Асхатқызы

Жетісу университеті, «Құқықтану», 2 курс студенті

Ғылыми жетекші: т.ғ.к. Тинистанова С.С.

ayauzhan.adylbek1@mail.ru; Tin_019@mail.ru

Мақалада әкімшілік іс жүргізу, оның түрлері, әкімшілік құқықбұзушылық бойынша іс жүргізудің тәртібі туралы қарастырылған. Сонымен қатар, әкімшілік құқықбұзушылық бойынша құжаттар айналымының электронды рәсімделуі туралы да сипаттайды.

Тірек сөздер: *әкімшілік іс жүргізу, іс жүргізу түрлері, әкімшілік құқықбұзушылық бойынша іс жүргізу, электронды құжаттар айналымы*

В статье рассматривается административное производство, его виды, порядок производства по административным правонарушениям. Также об электронном оформлении документооборота по административным правонарушениям.

Ключевые слова: *административное производство, виды производства, производство по административным правонарушениям, электронный документооборот*

The article deals with administrative proceedings, its types, the procedure for proceedings on administrative offenses. Also about electronic registration of document circulation on administrative offenses.

Key words: *administrative proceedings, types of proceedings, proceedings on administrative offenses, electronic document management*

Әкімшілік іс жүргізу, оның ішінде қоғамда жиі орын алатын әкімшілік құқықбұзушылық бойынша іс жүргізудің құқықтық реттелуі, қамтамасыз етілуі өзекті мәселелердің бірі. Сондықтан зерттеудің объектісі Қазақстан Республикасындағы әкімшілік құқықбұзушылық бойынша іс жүргізуді реттеуден туындайтын қоғамдық қатынастар болып табылады. Бұл мәселе бойынша зерттеу заң ғылымында Жетписбаев Б.А., Жанибеков А.К., Кусаинов Д.О., Тинистанова С.С. және тағы да басқа ғалымдар зерттеген.

Әкімшілік іс жүргізу кең көлемді, әрі құрылымы күрделі үрдіс болғандықтан заман талабына орай, бұл саланы зерттеу, тың ұсыныстар беру, жетілдіру бағыттарын қарастыру әлі де болса маңызды деп санаймыз.

Әкімшілік процесс (әкімшілік іс жүргізу) - бұл уәкілетті атқарушы органдардың және олардың лауазымды адамдарының, сондай-ақ судьялардың әкімшілік іс жүргізу заңнамасының нормаларымен (атап айтқанда, әкімшілік құқық бұзушылық туралы істер бойынша) қозғау, қарау және шешу бойынша әкімшілік іс жүргізуді реттейтін қызметі [1].

Әкімшілік іс жүргізу мыналарды қамтиды: өндірісті лицензиялау және рұқсат беру; тіркеу рәсімдері; құқықтық актілерді қабылдау бойынша іс жүргізу; әкімшілік көтермелеу рәсімдері; тәртіптік теріс қылықтар туралы істер бойынша іс жүргізу; азаматтардың өтініштері (ұсыныстары, арыздары мен шағымдары) бойынша іс жүргізу; әкімшілік құқық бұзушылық туралы істер бойынша іс жүргізуді қамтиды (сурет 1).

Сурет 1. Әкімшілік іс жүргізу аясы

Әкімшілік іс жүргізуді екі топқа бөліп қарастыруға болады:
 юрисдикциялық іс жүргізу;
 процессуалдық іс жүргізу.

Әкімшілік және юрисдикциялық процеске мыналар жатады: әкімшілік құқық бұзушылық туралы істер бойынша іс жүргізу, тәртіптік өндіріс және шағымдар бойынша іс жүргізуді қамтиды [2].

Әкімшілік құқық бұзушылық бойынша іс жүргізуді қамтамасыз етуде қолданылатын шаралар, заң бойынша оны жүзеге асырудың құралы болып табылады. Оны былай көрсетуге болады (сурет 2).

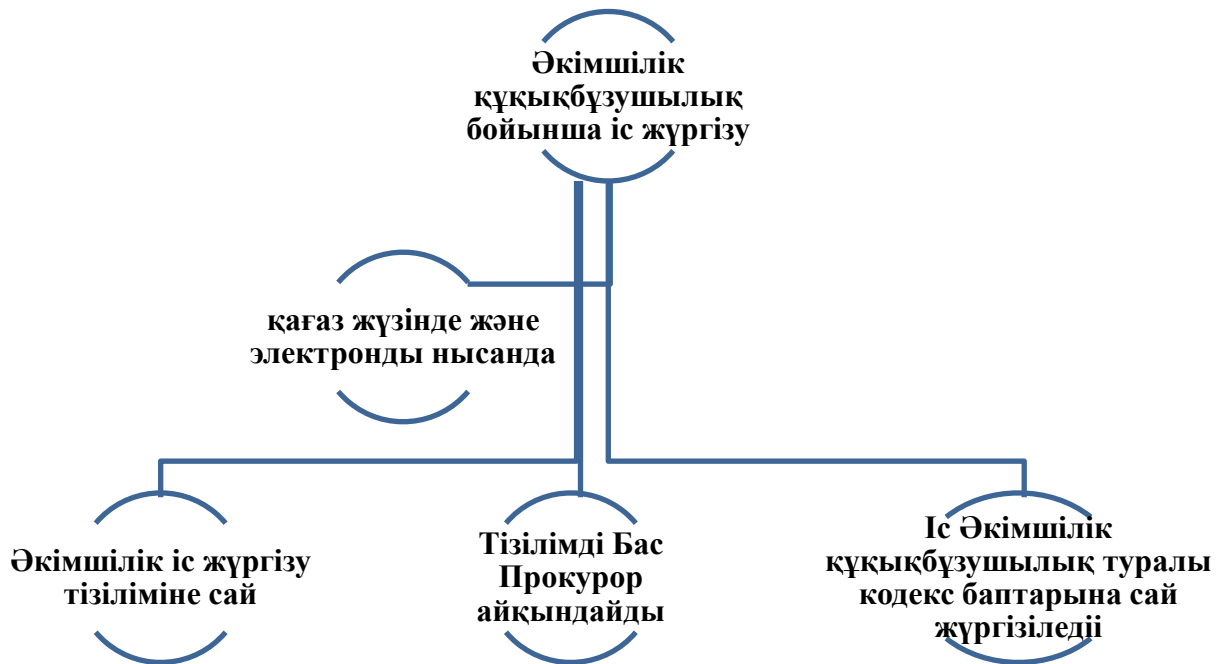

Сурет 2. Әкімшілік іс жүргізу түрлері

Кодекстің 737-1-бабында «Әкімшілік құқық бұзушылықтар туралы істер бойынша іс жүргізу нысаны» туралы қарастырылады [3].

Қазақстан Республикасы Бас Прокурорының 2020 жылғы 10 шілдедегі Бұйрығымен «Әкімшілік іс жүргізудің бірыңғай тізілімін жүргізу қағидалары» бекітілген [4].

Әкімшілік құқық бұзушылықтар туралы істер бойынша іс жүргізу Әкімшілік іс жүргізудің бірыңғай тізілімі пайдаланыла отырып, қағаз және (немесе) электрондық нысандарда жүзеге асырылады. Қазақстан Республикасында әкімшілік іс жүргізудің тізілімі бар, онда да іс жүргізу қағаз жүзінде, сонымен қатар, электрондық нысанда да жүргізілуі мүмкін екендігі айқындалған. Оның тізілімін Бас Прокурор айқындайтындығы кодексте де көрсетілген (Сурет 3).

Сурет 3. Әкімшілік құқық бұзушылықтар туралы істер бойынша іс жүргізу

Егер құжаттар электронды нысанда рәсімделетін болса, онда 737-2-бабында «Электрондық нысанда жасалған процестік құжаттар» жайында қарастырылған [3].

Электрондық нысанда жасалған процестік құжаттар судьяның, уәкілетті органның лауазымды адамының электрондық цифрлық қолтаңбасымен куәландырылады және іс жүргізуге қатысушыларға өздері көрсеткен пошталық немесе электрондық мекенжайға жіберу арқылы не Әкімшілік іс жүргізудің бірыңғай тізілімін жүргізу тәртібінде көзделген өзге де тәсілдермен ұсынылады.

«Электрондық құжат және электрондық цифрлық қолтаңба туралы» Қазақстан Республикасының 2003 жылғы 7 қаңтардағы Заңына [5] сай, электрондық құжат – ақпарат электрондық-цифрлық нысанда ұсынылған және электрондық цифрлық қолтаңба арқылы куәландырылған құжат деп анықтама берілген.

Қолданыстағы заңнамаға сай, әкімшілік құқықбұзушылық бойынша іс жүргізу қағаз жүзінде рәсімделумен қатар, электронды нұсқада да пайдаланылады.

Электронды құжаттардың айналымының тәртібін Қазақстан Республикасының Үкіметі реттейді, егер оның ішінде мемлекеттік құпияға жатқызылған ақпараттық құжаттар болатын болса, оны Ұлттық Қауіпсіздік Комитетімен айқындалады [2, 21] (сурет 4).

Сурет 4. Электронды құжаттардың айналымының тәртібі.

Қорыта келгенде, әкімшілік құқықбұзушылық бойынша іс жүргізу:

- бұл шаралар азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз етуге;
- құқықбұзушылықтың алдын алуға, болдырмауға;
- азаматтардың құқықбұзушылыққа қатыстылығын анықтауға;
- әкімшілік хаттама толтыру, оны толтыру жағдайларын қарастыру;
- қаулы шығару, қаулының заң шеңберінде орындалуына бағытталады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Жетписбаев Б.А., Жанибеков А.К., Кусаинов Д.О. Правовые основы административного процесса в Республике Казахстан: Учебное пособие.- Алматы, 2017. - 206 с.
2. Тинистанов С.С. Әкімшілік-құқықтық құжаттарды рәсімдеу.- Талдықорған, 2021.- 98 б.
3. Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 5 шілдедегі Әкімшілік құқық бұзушылық туралы Кодексі.- <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000235>
4. Әкімшілік іс жүргізудің бірыңғай тізілімін жүргізу қағидалары.- <https://online.zakon.kz/>
5. «Электрондық құжат және электрондық цифрлық қолтаңба туралы» Қазақстан Республикасының 2003 жылғы 7 қаңтардағы Заңы.- http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z030000370_

ӘОЖ 343.2

ТҰРМЫСТЫҚ СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚ ТҮСІНІГІ

Асылхан Н. «Заң» факультетінің 3 курс студенті
Жетекші: аға оқытушы Абутаева С.Б.
М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент қ.

Қазақстан Республикасының сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылдар заңға сәйкес тұрақты түрде жүргізілуде. Бірақ еліміздегі азаматтар мен мемлекеттік қызмет көрсететін субъектілер арасында құқықтық қарым қатынас барысында түрлі тұрмыстық сыбайлас жемқорлықтың көріністері байқалады. Осы мақала арқылы тұрмыстық сыбайлас жемқорлықтың түсінігі мен оның субъектілері, сондай-ақ оның алдын алу жолдарын ұсыну арқылы азаматтарға сапалы қызмет көрсету қарастырылады.

Тірек сөздер: мемлекеттік қызмет, тұрмыстық сыбайлас жемқорлық, жауапты мемлекеттік лауазымды атқаратын адам, мемлекеттік функцияларды орындауға уәкілеттік берілген адам, мемлекеттік функцияларды орындауға уәкілеттік берілген адамдарға теңестірілген адам, лауазымды адам.

Противодействие коррупции в Республике Казахстан ведется на постоянной основе в соответствии с законом. Но в ходе правоотношений между гражданами страны и субъектами, оказывающими государственные услуги, наблюдаются различные проявления бытовой коррупции. В данной статье рассматривается понятие и субъекты бытовой коррупции, а также качественное обслуживание граждан путем предоставления путей ее предотвращения.

Ключевые слова: Государственная служба, бытовая коррупция, лицо, занимающее ответственную государственную должность, лицо, уполномоченное на выполнение государственных функций, лицо, приравненное к лицам, уполномоченным на выполнение государственных функций, должностное лицо.

Anti-corruption in the Republic of Kazakhstan is conducted on an ongoing basis in accordance with the law. But in the course of legal relations between citizens of the country and entities providing public services, various manifestations of everyday corruption are observed. This article discusses the concept and subjects of everyday corruption, as well as high-quality service to citizens by providing ways to prevent it.

Keywords: Public service, domestic corruption, a person holding a responsible public position, a person authorized to perform public functions, a person equated to persons authorized to perform public functions, an official.

Тұрмыстық жемқорлық мемлекеттің дамуына кедергі болып отыр. Бұл қоғамдағы өзара сенімге, жалпы елдің қауіпсіздігіне қатер төндіретін құбылыс. Бұл дерт жас мемлекетімізге және дамушы елдерге орасан зиян келтіруде.

Тұрмыстық сыбайлас жемқорлық – тұрғындардан түрлі әлеуметтік төлемдер мен қызметтер үшін пара алу, заң бұзушылықтарды жасыру, түрлі рұқсат құжаттарын алу. Тұрмыстық сыбайлас жемқорлық - бұл адамның өз мәселелерін шешуі немесе оны пара немесе қарым-қатынас арқылы шешуді тездетуге тырысуы. Көптеген мысалдар бар және олардың барлығы белгіленген ережелерді сақтауға ұмтылумен байланысты. Кез келген мәселені қарым-қатынас арқылы шешу біздің көптеген азаматтар үшін қалыпты жағдайға айналды және бұл бүкіл қоғамның рухына үлкен нұқсан келтіреді. Тұрмыстық сыбайлас жемқорлық проблемасы барлық елдерде бар, ол әлеуметтік-экономикалық прогресті тежейді және тек өзіне тән көріністері мен ауқымымен ерекшеленеді.

Тұрмыстық жемқорлық азаматтар мен билік органдарының күнделікті өзара әрекеттесу саласында орын алады. Атап айтқанда, денсаулық сақтау, білім беру, сот ісін жүргізу, қызмет көрсету, жеке қауіпсіздік.

«Қазақстан-2050» стратегиясын, Қазақстанның әлемнің ең дамыған 30 елінің қатарына кіру тұжырымдамасын, Бес институционалдық реформаны, «100 нақты қадам» Ұлт жоспарын, Республиканың сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясат тұжырымдамасын тиімді жүзеге асыру. Қазақстанның. «Қазақстан 2022-2026» және басқа да стратегиялық және бағдарламалық құжаттарды іске асыру үздік халықаралық тәжірибені зерттеу мен бейімдеуді, сондай-ақ шетелдік әріптестермен тұрақты өзара іс-қимылды талап етеді.

Бұл құжаттар тұрмыстық сыбайлас жемқорлық терминін қамтиды және жалпы анықтама береді. Алайда тұрмыстық сыбайлас жемқорлықтың анықтамасы, оның түрлері, пайда болу факторлары, оның алдын алу шаралары белгіленбеген. «Тұрмыстық сыбайлас жемқорлық» термині «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы» Заңда жоқ. Сондықтан нормативтік құжаттарға терминология енгізу қажет. Сонда тұрмыстық сыбайлас жемқорлық терминін енгізу арқылы алдын алу мен күрес жүргізу шараларымен құқықтық негіз пайда болады. Бұл сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс — қимыл органдарының жұмысының тиімділігін арттырады [1].

Әдістер мен материалдар. Тұрмыстық сыбайлас жемқорлық – бұл сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтардың бір түрі болғандықтан, ол құқық бұзушылықтардың белгілеріне ие болуы керек. Сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтардың негізгі

белгілерінің бірі олардың субъектінде жатыр. Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 18 қарашадағы "Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы" Заңының 1-бабының 6) тармағына сәйкес «сыбайлас жемқорлық – жауапты мемлекеттік лауазымды атқаратын адамдардың, мемлекеттік функцияларды орындауға уәкілеттік берілген адамдардың, мемлекеттік функцияларды орындауға уәкілеттік берілген адамдарға теңестірілген адамдардың, лауазымды адамдардың өздерінің лауазымдық (қызметтік) өкілеттіктерін және соған байланысты мүмкіндіктерін жеке өзі немесе делдалдар арқылы жеке өзіне не үшінші тұлғаларға мүліктік (мүліктік емес) игіліктер мен артықшылықтар алу немесе табу мақсатында заңсыз пайдалануы, сол сияқты игіліктер мен артықшылықтарды беру арқылы осы адамдарды параға сатып алу». [2]. Осы анықтамадан сыбайлас жемқорлық қылмыстарының субъектілері келесі төрт санаттағы адамдар болуы мүмкін деген қорытынды жасауға болады:

- жауапты мемлекеттік лауазымды атқаратын адам;
- мемлекеттік функцияларды орындауға уәкілеттік берілген адам;
- мемлекеттік функцияларды орындауға уәкілеттік берілген адамдарға теңестірілген адам;
- лауазымды адам.

Лауазымды тұлға ұғымының анықтамасы Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 3-бабының 26) тармағында (лауазымды адам – тұрақты, уақытша немесе арнайы өкілеттік бойынша билік өкілі функцияларын жүзеге асыратын не мемлекеттік органдарда, жергілікті өзін-өзі басқару органдарында, сондай-ақ Қазақстан Республикасының Қарулы Күштерінде, Қазақстан Республикасының басқа да әскерлері мен әскери құралымдарында ұйымдастырушылық-өкімдік немесе әкімшілік-шаруашылық функцияларды орындайтын адам), сондай-ақ "Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызметі туралы" 2015 жылғы 23 қарашадағы Қазақстан Республикасы Заңының 1-бабының 8) тармағында (лауазымды адам – билік өкілінің функцияларын тұрақты, уақытша немесе арнайы өкілеттік бойынша жүзеге асыратын не мемлекеттік органдарда ұйымдастырушылық-өкімдік немесе әкімшілік-шаруашылық функцияларды атқаратын адам) берілген. Жоғарыда аталған сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылық субъектілерінің қалған үш санатына ҚК 3-бабының 16) (жауапты мемлекеттік лауазымды атқаратын адам – мемлекет функцияларын және мемлекеттік органдардың өкілеттіктерін тікелей атқару үшін Қазақстан Республикасының Конституциясында, Қазақстан Республикасының конституциялық және өзге де заңдарында белгіленген лауазымды атқаратын адам, оның ішінде Парламент депутаты, судья, сол сияқты Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызмет туралы заңнамасына сәйкес мемлекеттік саяси лауазымды не "А" корпусының мемлекеттік әкімшілік лауазымын атқаратын адам), 27) (мемлекеттік функцияларды орындауға уәкілеттік берілген адам – Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызмет туралы заңнамасына сәйкес мемлекеттік қызметші, мәслихат депутаты) және 28) (мемлекеттік функцияларды орындауға уәкілеттік берілген адамдарға теңестірілген адам – жергілікті өзін-өзі басқару органдарына сайланған адам; Қазақстан Республикасының заңында белгіленген тәртіппен Қазақстан Республикасының Президенттігіне, Қазақстан Республикасы Парламентінің немесе мәслихаттардың депутаттығына, сондай-ақ жергілікті өзін-өзі басқарудың сайланбалы органының мүшелігіне кандидат ретінде тіркелген азамат; жергілікті өзін-өзі басқару органында тұрақты немесе уақытша жұмыс істейтін, еңбекақысы Қазақстан Республикасының мемлекеттік бюджетінің қаражатынан төленетін қызметші; мемлекеттік ұйымда немесе квазимемлекеттік сектор субъектінде басқару функцияларын орындайтын адам; Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің және оның ведомстволарының қызметшілері; Қазақстан Республикасының әуе кеңістігін пайдалану және авиация қызметі туралы Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес әрекет ететін азаматтық авиация саласындағы уәкілетті ұйымның қызметшілері; қаржы нарығы мен қаржы ұйымдарын реттеу, бақылау және қадағалау жөніндегі уәкілетті органның қызметшілері) тармақтарында түсініктемелер берілді [3].

Нәтижелер мен талқылаулар. Тұрмыстық сыбайлас жемқорлыққа қатысты ғылыми зерттеулердің бағытына тоқталатын болсақ, оны анықтау және алдын алу бағытында шараларды жүргізу қиын. Себебі, азаматтардың бұзылған құқықтарын қалпына келтіруге шағымдары немесе жәрдемақы алу кезінде құзырлы органдарға айғақтары аз. Мемлекеттік қызметтерді көрсетуге келгенде, көрсетілетін қызметтердің көптігінен белгіленген стандарттарды айналып өтудің жолдарын табу қиын. Себебі, кейбір анықтамалардың қажеттілігі немесе болмай қоймайтындығы нормативтік құқықтық базаны құруда көрсетілмеген. Сонымен қатар, мемлекеттік қызмет көрсету кезінде қызметкерге әсер ететін отбасылық-таныстық, қызметтік бағыныштылық және сыртқы факторлардың әсерін төмендету бойынша нақты нұсқаулар жоқ. Бұл ретте сыбайлас жемқорлық деңгейін төмендету бағытында алдыңғы қатарлы шетелдік тәжірибе көрсеткендей, қоғамдық бақылауды күшейтуге көңіл бөлініп, қызмет көрсету жүйесіне көшу жөнінде бастамалар қолға алынды. Солардың негізінде саяси партиялар мен «Адалдық алаңының» жобалық кеңселері тұрмыстық сыбайлас жемқорлықтың деңгейін анықтау және оның жолын кесу бағытында біршама жұмыстар атқарды. Еліміздің барлық облыстарында арнайы кабинеттер ашылып, «Адал жол», «Адал білім» акциялары жүргізілді. Дегенмен, бұл іс-шаралар көлемі бойынша бір реттік немесе жылдық болып табылады және заңмен қарастырылмаған тексерулер болып саналады және тек азаматтық бастамаларға негізделген. Бұл әрекеттердің нәтижесінің төмен болуының себебі, тұрмыстық сыбайлас жемқорлық түсінігінің нормативтік құқықтық актілерде көрсетілмегендігі келесі факторларға алып келеді.

- Атап айтқанда, азаматтар мен қызмет көрсететін мемлекеттік органдар қызметкерлерінің өзара қарым-қатынасында орын алатын күнделікті фактілерді анықтау және жазалау тетігі жоқ. Себебі, тұрмыстық сыбайлас жемқорлықтың деңгейі азаматтар арасында сауалнама жүргізу арқылы анықталғанымен, оны жою шаралары мен шаралары ұсыныстар негізінде ғана жүзеге асырылады.

- Екіншіден, азаматтар тұрмыстық сыбайлас жемқорлықтың мәні мен түрлерін түсінбегендіктен, оның азаматтардың құқықтары мен заңды мүдделеріне нұқсан келтіретінін білмейді. Нәтижесінде азамат өз әрекеті үшін әкімшілік немесе қылмыстық жауапкершілікке тартылу мүмкіндігін сезінбейді.

- Үшіншіден, тұрмыстық жемқорлық фактілерінің жиі болуы және олардың Қазақстанның барлық аймақтарында кездесуі азаматтардың мемлекеттік органға және оның қызметкерлеріне сенімін төмендетеді.

Жоғарыда аталған үш фактордың алдын алу және болдырмау үшін келесі кешенді шараларды қабылдау қажет [4].

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл жүйесінің негізгі буыны сыбайлас жемқорлық тәуекелдерін, олардың туындауына ықпал ететін жағдайлар мен себептерді анықтау және барынша азайту болып табылады. Қоғамдық өмірдің маңызды мәселелерін қозғайтын шешімдерді қабылдаудың жеткіліксіз ашықтығы, мемлекеттік аппарат қызметінде тиісті азаматтық бақылаудың және қоғамдық пікірді ескерудің болмауы шектен тыс арбитражға, әкімшілік кедергілерге және лауазымдық өкілеттіктерді теріс пайдалануға әкеп соғады, мұның бәрі факторлар. сыбайлас жемқорлықтың өсуіне ықпал етеді. Тұрмыстық сыбайлас жемқорлықтың алдын алу науқанын кеңейту керек, атап айтқанда, оны мектепте, университетте, өндірісте, дін саласында, т.б. жерлерде оқыту керек. Тұрмыстық сыбайлас жемқорлықпен, оның ішінде азаматтардың санасын өзгерту арқылы күресу қоғамымызда осы зұлымдық толығымен жойылмайынша ортақ идеологиямыз болуы керек. Біз әрқашанда жақсы адами қасиеттерді сақтап, мақсатымызға жету үшін өз мүмкіндігімізді іске асыруға тырысуымыз керек.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы 2020 жылдың ұлттық баяндамасы, 2020 ж.

2. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы Қазақстан Республикасының Заңы, 2015 жылғы 18 қарашадағы № 410-V ҚРЗ.

3. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі, 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V ҚРЗ.
4. Оксикбай, А. Ж. Қазақстандағы тұрмыстық сыбайлас жемқорлықтың алдын алу / А. Ж. Оксикбай. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2022. — № 14 (409). — С. 346-349.

ӘӨЖ 343

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ КОДЕКСІ БОЙЫНША АБАЙСЫЗДА ҚАЗАҒА ҰШЫРАТУ ҚЫЛМЫСЫ ҮШІН ЖАУАПТЫЛЫҚ

*Бақыт Мәди Дастанұлы, І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Құқықтану білім беру бағдарламасының 2 курс студенті, Талдықорған қ.*

Ғылыми жетекші: Конысбекова М.Р.

E-mail: madi.bakhyyt@mail.ru, makpal_konysbekova@mail.ru

Мақала абайсызда қазаға ұшырату қылмысының себептер қарастырылады. Сондай-ақ, абайсызда қазаға ұшырату мен қасақана іс-әрекеттер кезінде өлімнің айырмашылығы неде екендігі сипатталады, өйткені бұл екі ұғымның арасындағы айырмашылық бар. Осы нәтижені анықтау үшін Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексіне жүгіну қажет, сондай-ақ адамды осы қорытындыға тарту үшін баптар бірқатар қажетті факторларды сипаттайды.

Қазіргі уақытта абайсызда жасалатын қылмыс проблемасын зерттеуге қызығушылықтың бірішама төмендеуін байқауға тура келеді, бұл белгілі бір дәрежеде қасақана қылмыстардың өсуімен, оның жаңа формаларының пайда болуымен, көбінесе нарықтық экономикаға көшумен және басқа да себептермен түсіндіріледі. Абайсызда жасалатын қылмыстардың динамикасын зерттеу олардың тұрақты өсу тенденциясын анықтауға мүмкіндік береді. Қылмыс құрылымындағы қасақана және абайсызда жасалған қылмыстардың арақатынасы соңғысының нақты үлесінің артуына байланысты үнемі өзгеріп отырады. Абайсызда жасалатын қылмыстар санының өсуі және олардың салдары, сондай-ақ техника мен жоғары қауіптілік көздерінің қарқынды дамуы, заманауи технологияларды енгізу абайсызда жасалатын қылмыстарды зерттеудің және оның алдын алу шараларын әзірлеудің ерекше практикалық маңыздылығын көрсетеді.

Тірек сөздер: адам өлтіру, абайсызда қазаға ұшырату, өлім, кінә, қылмыс құрамының элементтері

Статья рассматривает причины смерти по неосторожности. Также описывается, чем отличается причинение смерти по неосторожности от причинения смерти в ходе умышленных действий ведь грань между этими двумя понятиями очень тонка. Для установления данного результата необходимо обращаться к Уголовному кодексу Республики Казахстан, а также для привлечения лица к данному заключению статьи описывает ряд необходимых факторов.

В настоящее время приходится наблюдать некоторый спад интереса к проблеме неосторожной преступности, что в определенной степени объясняется ростом умышленных преступлений, появлением новых ее форм, в значительной степени обусловленных переходом к рыночной экономике и рядом других причин. Изучение динамики неосторожных преступлений позволяет выявить устойчивую тенденцию к их росту. Соотношение умышленных и неосторожных преступлений в структуре преступности постоянно изменяется за счет увеличения удельного веса последних. Рост числа неосторожных преступлений и их последствия, а также стремительное развитие техники и источников повышенной опасности, внедрение современных технологий свидетельствуют об особой практической значимости изучения неосторожной преступности и разработке мер ее предупреждения

Ключевые слова: убийство, смерть по неосторожности, смерть, вина, элементы состава преступления

The article examines the causes of death by negligence. It also describes how causing death by negligence differs from causing death during intentional actions, because the line between these two concepts is very thin. To establish this result, it is necessary to refer to the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan, as well as to attract a person to this conclusion, the article describes a number of necessary factors.

Currently, we have to observe a certain decline in interest in the problem of reckless criminality, which is to some extent explained by the growth of intentional crimes, the emergence of new forms of it, largely due to the transition to a market economy and a number of other reasons. The study of the dynamics of reckless crimes reveals a steady trend towards their growth. The ratio of intentional and reckless crimes in the structure of crime is constantly changing due to an increase in the proportion of the latter. The increase in the number of reckless crimes and their consequences, as well as the rapid development of technology and sources of increased danger, the introduction of modern technologies indicate the special practical importance of studying reckless crime and the development of measures to prevent it.

Key words: murder, death by negligence, death, guilt, elements of the corpus delicti

Абайсызда қазаға ұшырату ҚК-нің 104-бабында анықталған, оның 1-бөлігінің диспозициясы оның атауын сөзбе-сөз қайталайды [1]. Абайсызда қазаға ұшыратудың қоғамдық қауіптілігі - қатер өрескел тәртіпсіздікпен, күнделікті өмірде қалыпты ережелерді бұзумен, кінәлінің ұқыпсыздығымен, сақтық танытпауымен көрініс табады.

Ғылыми, оқу және түсініктеме әдебиеттерінде қылмыстың осы құрамындағы объектінің, жәбірленушінің және объективті жағының сипаттамасы адам өлтіру құрамындағы ұқсас белгілердің сипаттамасына толық сәйкес келетіні көрсетілген: объект - бұл басқа адамның өмірі, жәбірленуші - кез-келген адам, объективті жағының зардабы - өлім. Мысалы, қылмыстық құқықтың толық курсына біз келесі мәлімдемелерді табамыз:

«ҚК-нің 104-бабында көзделген қылмыстың объектісі адамның өмірі болып табылады. Кез келген адам осы қылмыстың жәбірленушісі бола алады.

Қылмыстың объективті жағы іс-әрекетті (әрекет немесе әрекетсіздік түрінде), салдарынан адамның өлімі түріндегі зардап және олардың арасындағы себептік байланысты қамтиды».

Жоғарыда айтылған ұстаным, оның жеңілдетілген мән-жайлармен қатар, талданатын қылмыстың мәнін түсінуге және оны ұқсас қылмыс құрамдарынан ажыратуға аз мүмкіндік береді. Шын мәнінде, кісі өлтіру сияқты қылмыс осы анықтамаларға жатады. Сонымен қатар, абайсызда қазаға ұшырату субъективті белгілермен де, объективті белгілермен де ерекшеленеді, және бұл айырмашылықтар өте маңызды болып келеді.

Ең алдымен объект туралы айтатын болсақ, абайсызда қазаға ұшыратудың тікелей объектісі - бұл басқа адамның қауіпсіз өмір сүру жағдайларын қамтамасыз ететін белгілі бір мінез-құлық тәртібі болып табылатын қоғамдық қатынастар, яғни адамның өмірі [2].

Өмір сүру процесінде адамдар адам өміріне қауіп төндіретін немесе қамтитын құбылыстарға, заттарға, механизмдерге, әрекет ету әдістеріне және т.б. қарсы тұруға мәжбүр болады. Осы қауіпті болдырмау немесе адамның өліміне жол бермеу үшін осы құбылыстарға, заттарға және т.б. қатысты белгілі бір ережелер жасалынады.

Мұндай ережелер зиянды факторларды адам өміріне қауіп төндірместен қолдануға мүмкіндік береді, сондықтан бұл ережелер қауіпсіздік ережелері деп аталады, сондықтан кейбір авторлар атап өткендей, қылмыстың объектісі адам өмірінің қауіпсіздігі болып табылады. Сонымен, Э.Ф. Спегайло абайсызда қазаға ұшыратудың тікелей объектісін «адам өмірінің қауіпсіздігін қамтамасыз ететін қоғамдық қатынастар» деп атайды [3, 251б.].

Бұл объектінің айрықша ерекшелігі - субъектінің мінез-құлқы адамның өміріне тікелей және нақты бағытталмайды. Қорғалатын қоғамдық қатынастар субъектілері өзге де әлеуметтік құндылықтар (қоғамдық қатынастар объектілері) жөнінде өзара іс-қимыл

жасайды. Бұл жағдайда субъектілер басқа адамның өмірін айыру туралы қарым-қатынасқа түспейтінін ерекше атап өткен жөн.

Сонымен, аң аулау кезінде жануарды атып, аңшы өзінің мінез-құлқын басқа адамның өміріне бағыттамайды (адам өлтіру кезіндегі сияқты). Алайда, ол аңды аулау үшін қару қолданады, бұл адам өміріне де қауіпті. Сондықтан қаруды қолданудың сақтық шаралары жасалды, мысалы, елді мекендерде атуға тыйым салу, көрінбейтін нысандарға атуға тыйым салу және т.б. Осындай қауіпсіздік ережелері барлық басқа қауіпті объектілерге, әрекет ету әдістеріне және т.б. қатысы да бар. Осы ережелердің кейбіреулері нормативті түрде бекітілген, басқалары жалпы қабылданған, ал басқаларын іс-әрекет режиміндегі адам өміріне төнетін қауіпті ескере отырып, субъект дербес анықтауы керек.

Адам қызметінің жекелеген салаларындағы қауіпсіздік ережелері, олардың маңыздылығына байланысты, қылмыстың дербес объектілері ретінде ерекше атап өткен жөн. Бұл балалардың өмірі мен денсаулығының қауіпсіздігін қамтамасыз ету жөніндегі қағидалар, экологиялық қауіпсіздік талаптары, қозғалыс қауіпсіздігі және көлікті пайдалану қағидалары, гендік-инженерлік организмдермен, экологиялық қауіпті заттар мен қалдықтармен жұмыс істеу кезіндегі қауіпсіздік қағидалары, ядролық энергетиканы пайдалануға байланысты объектілердегі өндірістік-техникалық тәртіп пен қауіпсіздік қағидалары және басқа да бірқатар ережелер туралы болып отыр.

Осылайша, ҚК-нің 104-бабы басқа баптарында қамтылмаған жағдайларға қолданылатын резервтік норманың бір түрі болып табылады.

Осы қылмыстың жәбірленушісі ретінде олардың қандай да бір сипатына, ерекшеліктеріне (гендерлік, жас ерекшелігіне, денсаулық жағдайына, әлеуметтік мәртебесіне және т.б.) қарамастан кез келген адам болып табылады. Бұл ережеден бір ғана ерекшелікті байқаймыз: абайсызда өзін-өзі қазаға ұшыратқан адам жәбірленуші емес.

Талданған қылмыс объектісі қылмыс құрамының объективті жағының ерекшеліктерін нақты анықтауға септігін тигізеді. Ол іс-әрекеттің салдарынан басқа адамның өлімі түріндегі салдарды мен іс-әрекеті арасындағы себептік байланысты қамтиды.

Заң шығарушы өлім фактісін көрсетумен шектеліп, әрекетті сипаттаудан жалтарады. Мұндай анықтама, біріншіден, өмірін алуға тікелей бағытталған кісі өлтіру қылмысының болуын тікелей көрсетуге мүмкіндік береді. Екіншіден, бұл ерекше маңызды, бізді басқа адамның өмірінің қауіпсіздігі саласында қандай ережелер бұзылғанын анықтауға мәжбүр етеді. Егер бұл жазбаша нормативтік актілерде бекітілген қауіпсіздік ережелері болса, онда өмірдің осы саласындағы мінез-құлықты бекітетін тиісті нормативтік актінің тармағын көрсету қажет. Егер бұл ереже нормативтік актіде бекітілмеген болса, онда қызметтің белгілі бір саласында қабылданған немесе қабылданған тиісті мінез-құлық нормасын тұжырымдау және мұндай норманың бұзылуы нені білдіретінін көрсету қажет [4, 136.].

Тиісті мінез-құлықтың бұзылуын нақтылаудың қажеттілігі бар, егер мұндай бұзушылық болмаса, субъектінің кінәсінің жоқтығы туралы, яғни оны кездейсоқ, яғни кінәсіздікпен зиян келтіру туралы (ҚК-нің 23-бабы) сұрақ қоюға барлық негіз бар, бұл субъектіні қылмыстық жауапкершілікке тартпауға негіз болып табылады.

Абайсызда қазаға ұшырату белсенді әрекеттердің нәтижесі де, кінәлі адамның әрекетсіздігінің нәтижесі де болуы мүмкін.

Қауіпсіздік шараларын бұзудың объективті көрінісі әр түрлі болуы мүмкін және мұндай бұзушылықтың қай салада жасалғанына байланысты болып табылады. Судағы қауіпсіздік ережелері мен өрт қауіпсіздігі ережелерін, қаруды қолдану ережелері мен биіктікте жүру ережелерін және т. б. бұзу әр түрлі екені анық. Көп жағдайда абайсызда қазаға ұшырату күнделікті өмірдегі мінез-құлық ережелерін бұзу нәтижесінде пайда болады: ауыр емес зорлық-зомбылықты қолдану және жәбірленушінің жарақат алу қаупі бар заттарға құлауы, жоғары қауіп көздерін пайдалану ережелерін бұзу, электр құралдарын пайдалану ережелерін бұзу және т.б.

Абайсызда қазаға ұшырату ретінде іс-әрекеттің қылмыстылығын болдырмайтын мән-жайлардағы қателік нәтижесінде қазаға ұшырату сараланады (ҚК 32-38-баптар).

Бұл қылмыстың зардабы - басқа адамның өлімі. Аталған салдар адам жол берген бұзушылықпен себепті байланыста болуға тиіс.

Абайсызда қазаға ұшыратудың себебі өз міндеттеріне немқұрайлы қарау, қателік, ұқыпсыздық немесе лауазымдық өкілеттіктерін асыра пайдалану болып саналады. Абайсызда өлімнің қазаға ұшыратудың бірнеше типтік мысалдары бар:

полиция қызметкері немесе құқық қорғау органдарының қызметкері адамды қате атып өлтірді;

дәрігер өлімге әкелетін тиімсіз ем тағайындады;

операция кезінде медициналық қателік;

алғашқы медициналық көмекті дұрыс көрсетпеу;

өндірістегі қауіпсіздік техникасын бұзу;

өзінің қызметтік міндеттерін атқарған және барлық деректерді;

зардап шегушіге алғашқы көмек көрсетпеу;

ұрысқа әкелген отбасылық және тұрмыстық жанжалдар және т.б [5, 170б.].

Қылмыс жәбірленуші қаза болған кезден бастап аяқталды деп танылады.

Қарастырылып отырған қылмыстың субъективтік жағы тек бір міндетті белгіні – кінәні қамтиды, ол заңның тікелей нұсқауы бойынша тек абайсыз болып болады..

Жоғарыда айтылғандай, қазаға ұшырату бұл субъектінің басқа адамның өмірінің қауіпсіздік шараларын бұзуының нәтижесі болып табылады. Мұндай бұзушылық субъект қылмыстық құқық бұзушылық фактісін түсінген кезде немесе субъект сақтық шараларын бұзатындығын түсінбейтін кезде саналы болуы мүмкін. Іс-әрекетті түсіну немесе түсінбеу өлімге әкелетін кінәнің абайсызда түрін екі түрге бөлуді анықтайды: менмендік және немқұрайлылық.

Егер адам өз әрекеттерінің (әрекетсіздігінің) қоғамға қауіпті зардаптар туғызу мүмкіндігін алдын ала болжап білген болса, бірақ бұған жеткілікті негіздерсіз жеңілтектікпен бұл зардаптарды болдырмауға болады деп есептеген болса, қылмыстық құқық бұзушылық менмендікпен жасалған деп танылады. (ҚК-нің 21-бабының 2-бөлігі).

Менмендіктің интеллектуалдық кезеңі төмендегідей элементтермен сипатталады:

- басқа адамның қазаға ұшырауы түрінде әлеуметтік қауіпті салдардың пайда болуының абстрактілі мүмкіндігін болжайды;

- көрсетілген салдардың алдын алудың нақты мүмкіндігінің болуын түсінеді.

Алдымен, басқа адамның қазаға ұшырауы мүмкіндігін алдын-ала болжау адамның бұл әрекетті осылай жасайтынын немесе жәбірленушінің өміріне зиян келтірудің белгілі бір қаупі бар осындай құралдарды (құбылыстар, заттар, механизмдер және т.б.) қолданатынын білуді білдіреді. Бұл болжам кез-келген сақтық ережелерін саналы түрде бұзумен байланысты.

2014 жылғы 3 шілдедегі №226-V Қазақстан Республикасының қылмыстық кодексінің 15-бабы 1-тармағына сәйкес бұл қылмыстың субъектісі болып 16 жасқа толған есі дұрыс жеке тұлға. Яғни жалпы белгілеріне сәйкес қылмыс субъектісі 16 жасқа толуы және де өзінің іс-әрекетіне жауап бере алу мүмкіндігіне ие болуы қажет. ҚР ҚК-інің 104-бабының диспозициясының мазмұнына сәйкес қылмыс субъектісі кез келген кінәлі тұлға емес, жалпы субъект.

Жоғарыда айтылғандай, Қылмыстық кодекстің Ерекше бөлімінің бірқатар жекелеген баптарында арнайы ережелерді бұзу нәтижесінде абайсызда қазаға ұшыратқаны үшін жауапкершілік қарастырылған. Мұндай қылмыстардың субъектілері он төрт жасқа толған адамдар болып табылады.

ҚК-нің 104-бабының 2-бөлігінде заң шығарушы абайсызда қазаға ұшыратудың сараланған құрамын, байсызда екі немесе одан да көп адамды қазаға ұшырату деп аталатын құрамды тұжырымдады.

ҚК-нің 104-бабының 2-бөлігін қолдану үшін сол бір адам абайсызда екі адамның өліміне әкеп соққанын анықтау қажет. Бір әрекетпен бірнеше жәбірленушіге зиян келтіру әрқашан зардаптарға қатысты бірыңғай кінәнің сипатына қарамастан жеке қылмыс ретінде анықталады. Зардаптары кінәнің әр түрлі формаларында орын алса жауапкершілік қылмыстардың жиынтығына байланысты болуы керек.

Егер жол берілген қауіпсіздік шараларын бұзу екі немесе одан да көп адамның өміріне қауіп төндірсе, бірақ шын мәнінде тоқтаусыз өлім бір адамға келтірілсе, онда бұл әрекет өміріне қауіп төнген адамдардың санына қарамастан ҚК-нің 104-бабының 1-бөлігі бойынша сараланады.

Басқа адамға құқыққа қарсы қасақана қаза келтіруді ҚК-нің 99-бабы бойынша сараланбайтын абайсызда адам өлтіруден ажырату қажет, өйткені қылмыстық менмендік (әрекетті жасай отырып адам жәбірленушінің өлімі болуы мүмкін екендігін алдын ала біліп, бірақ еш негізсіз, жеңілтектікпен оны болғызбайтынына сенгенде) немесе қылмыстық немқұрайлылық (алайда, кінәлі істің мән-жайы бойынша өзінің әрекетінен жәбірленушінің өлімі болуы мүмкін екендігін алдын ала біле алатын және білуге тиіс бола тұра, алдын ала білмеуі) нәтижесінде жасалады.

Бұл ретте, қылмыстық менмендік нәтижесінде қаза келтіру мен басқа адамға құқыққа қарсы қасақана, жанама ниетпен қаза келтіру субъективті жағымен өзара ерекшеленетінін ескеру қажет. Қылмыстық менмендік кезінде кінәлі тек жәбірленушінің өлімі болуы мүмкін екендігін алдын ала біледі және жеңіл ойлылықпен оны болғызбайтынына сенеді, ал жанама қасақаналықты ол өлімнің болуын қаламаса да, өлімнің болуы мүмкін екендігін ғана емес, сондай-ақ өлімнің болатындығын алдын ала біледі, бірақ оның болуын қаламаса да өлімнің болатынына саналы түрде жол береді не ол жәбірленушінің өлімін болдырмау үшін ешқандай шара қолданбастан өз әрекеттерінің зардаптарына немқұрайлы қарайды.

Абайсызда адам өлтіру ҚК-нің 104-бабы бойынша саралануы тиіс. Егер абайсызда адам өлтіру тиісті бапта саралау белгісі ретінде көрсетілсе, онда іс-әрекет, осы саралау белгісін пайдалана отырып, жасалған қылмыстық құқық бұзушылық үшін жауаптылықты көздейтін тиісті бап бойынша саралануы тиіс. Бұл ретте, ҚК-нің 104-бабы бойынша қосымша саралау талап етілмейді.

Қорытындылай келе, абайсызда қазаға ұшыратудың келесі белгілері бар:
адам өлтіру ниеті мен мақсатының болмауы;
кінәлі адам өзінің іс-әрекеті арқылы басқа адамның өліміне әкелетінін түсінбеді, бірақ ол алдын-ала болжауы керек еді;
қылмыс адам қайтыс болған сәттен бастап аяқталды.

Қоғамға қауіптілік дәрежесіне қарай қылмыс негізгі құрам болып табылады. Негізгі құрамда «Абайсызда қазаға ұшырату» қылмысының негізгі белгілері айқындалған.

Абайсызда қазаға ұшыратудың алдын алу шаралары жүйесінде жалпы әлеуметтік сипаттағы алдын алу шаралары маңызды. Отбасындағы адамға жағымсыз әсерлерді бейтараптандыру және психотравматикалық факторларды жою (теріс тәрбие, балалар мен жасөспірімдермен қарым-қатынас кезінде назардың болмауы, ата-аналардың қоғамға жат мінез-құлқы, көбінесе алкоголизммен және нашақорлықпен үйлеседі) профилактикалық іс-әрекетке оң әсер етуі мүмкін. Сондықтан қоғамға жат өмір салтын ұстанатын ата-аналарға да, олар орналасқан микроортаның нақты салаларына да бағытталған шараларды қарастыру қажет деп ойлаймыз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі. Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 3 шілдедегі Кодексі // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226>
2. Адамның өмірі мен денсаулығына қарсы кейбір қылмыстарды саралау туралы» Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2007 жылғы 11 мамырдағы N 1 Нормативтік қаулысы // https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P070000001S_
3. Ағыбаев А.Н. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексіне түсіндірме. Жалпы және Ерекше бөліктер. – Алматы: Жеті Жарғы, 2015. – Б.251-297
4. Уголовное право Республики Казахстан. Учебник для вузов. Том 1. Особенная часть (главы 1 – 10) / отв. ред. И. Рогов, К. Балтабаев, А. Коробеев. – Алматы: Жеті жарғы, 2016. - С. 13- 90

5. Комментарий к Уголовному кодексу Республики Казахстан / под ред. С.М. Рахметова, И.И. Рогова. – Алматы: ТОО «Издательство «Норма – К», 2016. - С.170 - 218.

УДК 347.2

ПРИНЦИП ЗАПРЕЩЕНИЯ ПРИНУДИТЕЛЬНОГО ТРУДА В СФЕРЕ ТРУДОВЫХ ОТНОШЕНИЙ ГРАЖДАН

Жумаканова А.Б. – студентка 2 курса
Чингаева Б.К., к.ю.н., – научный руководитель
Жетысуский университет им.И.Жансугурова. г.Талдыкорган,
E-mail: a-zhumakanova@list.ru

Қазақстан Республикасының заңнамасындағы және халықаралық конвенциялардағы мәжбүрлі еңбек түсінігі зерттелген. Мәжбүрлі еңбектің құқықтық сипаттамасы берілген. Мәжбүрлі еңбекке тыйым салу принциптері қарастырылған.

Тірек сөздер: *мәжбүрлі еңбек, мәжбүрлі еңбекке тыйым салу, мәжбүрлі еңбек нысандары, халықаралық еңбекті ұйымдастыру, қажетті еңбек.*

Исследуется понятие принудительного труда в законодательстве Республики Казахстан и международных конвенциях. Дана правовая характеристика принудительного труда. Рассмотрены принципы запрещения принудительного труда.

Ключевые слова: *принудительный труд, запрет принудительного труда, формы принудительного труда, международная организация труда, необходимый труд.*

The concept of forced labor in Republic of Kazakhstan and international conventions is explored. The legal characteristic of forced labor is given. The principles of the prohibition of forced labor are considered.

Key words: *forced labor, the prohibition of forced labor, forms of forced labor, international labor organization, necessary labor.*

Принципы права представляют собой первоначальные идеи, отражающие сущность и социальное назначение права. Они существовали еще в древние времена, как продукт сознания, воли людей и граждан. И на протяжении всей истории они содержали в себе конкретные предписания, веления, правила поведения в обществе и в государстве. В настоящее время принципы, конечно же, изменились, поменяли свои основные идеи, в связи с развитием права, экономическими преобразованиями в нашей стране, а также в связи с переходом к рыночной экономике, развитием демократических институтов в государстве, что непременно отразилось и на принципах трудового права. На принципы трудового права Республики Казахстан оказывают влияние и международное право, так как общепризнанные принципы и нормы международного характера, международные договоры Республики Казахстан представляют собой, согласно Конституции Республики Казахстан составную часть правовой системы нашей страны.

Международная организация труда (МОТ) в своей Рекомендации от 15.06.2006 о трудовом правоотношении возвела защиту трудовых прав в ранг национальной политики, которую государства-члены должны разрабатывать и проводить. За период существования МОТ приняла конвенции и рекомендации, охватывающие практически все вопросы в сфере труда [1, с.83].

Несмотря на то, что во всем мире права и свободы человека признаны наивысшей ценностью, принуждение к труду всё еще реальность. Принудительный труд известен и развивающимся странам и промышленно развитым. Появляются его всё более новые формы, что связано с ростом глобализации, миграции. Но надо признать, что принудительный труд - это недопустимая форма целенаправленной деятельности человека

в правовом государстве. И его существование является сложно-разрешимой проблемой современного общества. С задачами запрещения и ликвидации принуждения граждан к труду борются в том числе, международные организации, однако, не смотря на это, эффективность правовых, экономических, социальных и политических механизмов защиты граждан от принуждения к труду всё ещё остается недостаточной.

Принцип запрещения принудительного труда тесно связан с принципом свободы труда. По мнению Л. Ю. Бугрова, процесс индивидуальной свободы труда в юридическом аспекте немыслим без отказа от принудительного и обязательного труда, развития добровольности труда [2, с.186].

Уместно напомнить, что к определению свободы в труде общество пришло «от обратного», изначально установив запрет принудительного труда и дискриминацию в сфере труда в конвенциях Международной организации труда «О принудительном или обязательном труде» 1930 г. №29 и «Об упразднении принудительного труда» 1957 г. № 105.

В самом широком (социально-философском) понимании принудительный труд может отождествляться с понятием «необходимый труд». Объединяет необходимый и принудительный труд внешнее воздействие – обстоятельства психологического, экономического, правового и иного подобного характера, приводящие к деятельности в форме труда. Но принудительный труд отличается от необходимого по следующим признакам:

1) в необходимом труде нет «автора» принуждения – ими являются объективные обстоятельства, тогда как в принудительном труде существует субъект принуждения – лицо или орган, в компетенцию которой входит организация труда;

2) в необходимом труде нет такого элемента механизма его обеспечения, как санкции. Он осуществляется благодаря осознанию необходимости или полезности труда, а принудительный же труд сопровождается механизмом принуждения;

3) необходимый труд имеет утилитарный характер – человек получает пользу, он необходим для самого субъекта. Принудительный же труд не всегда носит такой характер и преимущественно используется в интересах государства, общества, работодателя. Он является необходимым не для трудящегося, а для остальных субъектов.

4) необходимый труд характеризуется значительной степенью совпадения внешних и внутренних факторов, приводящих к его выполнению, тогда как в принудительном труде их фактически нет.

Правовая характеристика принудительного труда заключается в том, что им является работа, выполняемая не по добровольно принятому обязательству, а под влиянием возможности применения наказания. Требовать выполнения принудительного труда может только полномочный субъект, то есть тот, кто наделен правом применения мер уголовно-правового, административно-правового, дисциплинарного, имущественного или иного подобного характера по отношению принуждаемому.

Классическим определением понятия «принудительный труд» можно считать текст п. 1 ст. 2 Конвенции 29 о принудительном или обязательном труде МОТ 1930: термин «принудительный или обязательный труд» означает всякую работу или службу, требуемую от какого-либо лица под угрозой какого-либо наказания, для которой это лицо не предложило добровольно своих услуг. Поскольку целью данной Конвенции является отмена принудительного или обязательного труда во всех формах (п. 1 ст. 1), то эту формулировку можно считать универсальной.

Но следует заметить, что согласно п. 2 ст. 2 этого документа из приведенного стандарта сделаны исключения, в которых может применяться принудительный или обязательный труд в течение переходного периода исключительно для общественных целей (п. 2 ст. 1). Их пять, а именно: работа или служба, которая а) требуется по законам об обязательной военной службе; б) является частью обычных гражданских обязанностей; в) требуемая вследствие вынесения приговора суда; г) требуется в условиях чрезвычайных обстоятельств, то есть в случае войны или бедствия или угрозы бедствия; д) мелкие работы общинного характера. Все эти виды

деятельности носят принудительный или обязательный характер, но они не считаются принудительным или обязательным трудом «только для целей настоящей Конвенции». То есть, такой принудительный труд не следует запрещать, потому что он считается «законно принудительным», в отличие от любого другого принудительного труда, который нельзя считать нормальным явлением в демократическом обществе, и который запрещается использовать.

Статьей 7 Трудового Кодекса Республики Казахстан принудительный труд запрещен. Принудительный труд означает любую работу или службу, требуемую от какого-либо лица под угрозой какого-либо наказания, для выполнения которой это лицо не предложило добровольно своих услуг.

Принудительный труд допускается только:

на основании судебного акта о признании виновным в совершении уголовного или административного правонарушения, вступившего в законную силу, при условии, что работа будет производиться под надзором и контролем государственных органов и что лицо, выполняющее ее, не будет уступлено или передано в распоряжение физических и (или) юридических лиц;

в условиях чрезвычайного или военного положения [3].

Статья 24 Конституции Республики Казахстан регулирует одно из ключевых конституционных прав – право на свободу труда, свободный выбор рода деятельности и профессии и запрет на принудительный труд [4]. Запрет на принудительный труд является одним из базовых принципов международного трудового права. Однако, как и в большинстве других стран, Конституция Республики Казахстан предусматривает условия, допускающие принудительный труд в виде исключительной меры. В прежней редакции Конституции РК среди таких условий устанавливалось использование принудительного труда по приговору суда, а также в случае введения чрезвычайного или военного положения, это означало, что принудительный труд допускался только для лиц, совершившими уголовное правонарушение. Соответственно, в отношении лиц, совершивших административное правонарушение, не предусматривалась возможность наказания в виде привлечения к принудительному труду. Однако зарубежная практика показывает эффективность применения принудительного труда как наказания, вынесенного по решению суда в отношении лиц, совершивших некоторые виды административных правонарушений. Подобный вид наказания может быть эффективным также в случае не способности лица уплатить административный штраф. Нарушители норм административного законодательства могут быть привлечены к общественным работам вместо административного ареста или административного штрафа. Подобное административное взыскание имеет значительный воспитательный и профилактический эффект. С учетом этого принятыми на всенародном референдуме изменениями в Конституцию формулировка «по приговору суда» заменена на формулировку «на основании судебного акта о признании виновным в совершении уголовного или административного правонарушения» [5].

Конвенция Международной организации труда № 29 «О принудительном и обязательном труде» в своих положениях говорит о том, что «принудительный или обязательный труд - это любая работа или служба, требуемая от определенного человека под угрозой какого-либо наказания, для которой это лицо не предложило добровольно своих услуг». Наказание, которое упоминается в данном определении, может касаться также лишения определенных прав либо привилегий.

Исходя из проведенного исследования было выяснено, что несмотря на существующие законодательные гарантии, в частности, закрепленные в Конституции РК, в иных законах Республики Казахстан, проблема наличия принудительного труда в обществе носит достаточно острый характер. Нормативные правовые акты, которые запрещают принудительный труд и утверждают принципы равенства, представляются необходимыми, но недостаточными условиями. Необходимо эффективное действие правоприменительных механизмов, позитивные действия, должная система образования, услуг по профессиональному обучению и дальнейшему трудоустройству. Подобное сочетание

политики и способов ее реализации - это необходимая предпосылка для организации борьбы с проблемами наличия принудительного труда в обществе. Устранение принудительного труда является важной предпосылкой для того, чтобы люди были способны реализовывать свой профессионализм, развивать свои таланты и возможности, а также получать вознаграждение соответствующее своим заслугам и достижениям.

Принудительный труд приводит к возникновению неравенства на рынке труда и появлению несправедливых преимуществ. Справедливый и честный характер трудовых отношений способствуют укреплению чувства самоуважения работника, его морали и мотивации. Более производительная и лояльная рабочая сила в сочетании с эффективными ресурсами способствует росту производительности и конкурентоспособности предприятия. Принудительный труд создает стрессовые состояния, снижает мораль и мотивацию к труду, затрагивает самоуважение и укрепляет еще более существующие предрассудки. В условиях экономического кризиса применение норм трудового права должно происходить с использованием локальных способов урегулирования трудовых разногласий с целью учета экономического положения работодателя.

Таким образом, устранение принудительного труда в области трудовых отношений граждан - это стратегически важный шаг в направлении борьбы за искоренение дискриминации во всех других сферах, который поможет создать более демократические рынки труда, сделать таковым все общество в целом, а так же снизить опасность конфликтов, повысить производительность труда и ускорить рост экономики.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бекяшев Д.К. Международное трудовое право (публично-правовые аспекты.) Учебник. Москва: Проспект, 2015 г. - 280 с.
2. Астахова, В. К. Запрещение принудительного труда как принцип трудового права / В. К. Астахова. - Текст: непосредственный // Молодой ученый. - 2017. - № 19 (153). - С. 184-187. - URL: <https://moluch.ru/archive/153/43187/> (дата обращения: 04.02.2023).
3. Трудовой кодекс Республики Казахстан от 23 ноября 2015 года № 414-V (с изменениями и дополнениями по состоянию на 18.11.2022 г.) https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=38910832
4. Конституция Республики Казахстан от 30 августа 1995 года https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000_
5. Конституция Республики Казахстан. Комментарий к изменениям и дополнениям, принятым на республиканском референдуме 5 июня 2022 года. / Абдрасулов Е.Б., Аубакирова И.У., Башимов М.С., Онгарбаев Е.А. – Перевод: Женисов С.К., Жаксылыкова А.М. – Нур-Султан, 2022 – 412 с

ОӘК 343.2/.7

СРАВНИТЕЛЬНО-ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ НАЗНАЧЕНИЯ И ПРОИЗВОДСТВА СУДЕБНЫХ ЭКСПЕРТИЗ В УГОЛОВНОМ СУДОПРОИЗВОДСТВЕ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН И РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ

*Муратов Е., студент 3 курса ОП «Юриспруденция»,
Жетысуского университета им. И. Жансугурова, elnur_muratov2002@mail.ru
Научный руководитель - Ашимова Д.И., преподаватель-лектор ОП в области права,
м.ю.н., Жетысуский университет им. И. Жансугурова, dinastie_galiktdk@mail.ru*

В статье проведен сравнительный анализ нормативной правовой регламентации судебно-экспертной деятельности и процедуры производства судебных экспертиз в уголовном процессе Республики Казахстан и Российской Федерации, отражены

особенности законодательного регулирования и правоприменительной практики, сформулированы предложения по совершенствованию современного уголовно-процессуального законодательства.

Ключевые слова: судебно-экспертная деятельность; государственные экспертные учреждения; организационные и процессуальные основы назначения и производства судебных экспертиз.

Мақалада Қазақстан Республикасы мен Ресей Федерациясының Қылмыстық процесінде сот-сараптама қызметінің нормативтік құқықтық регламенттелуіне және сот сараптамаларын жүргізу рәсімдеріне салыстырмалы талдау жүргізілді, заңнамалық реттеу мен құқық қолдану практикасының ерекшеліктері көрсетілді, қазіргі заманғы қылмыстық іс жүргізу заңнамасын жетілдіру жөнінде ұсыныстар тұжырымдалды.

Кілт сөздер: сот-сараптама қызметі; мемлекеттік сараптама мекемелері; сот сараптамаларын тағайындау мен жүргізудің ұйымдастырушылық және процесстік негіздері.

The article provides a comparative analysis of the normative legal regulation of forensic expert activity and the procedure for production of forensic enquiries in the criminal procedure of Republic of Kazakhstan and the Russia, reflects the peculiarities of legislative regulation and regulatory enforcement, formulates proposals for the improvement of modern criminal procedure legislation.

Key words: forensic expert activity; state expert institutions; organizational and procedural foundations of appointment and production of forensic enquiries.

В условиях развития и совершенствования различного рода технологий, компьютеризации и информатизации общества не только появляются новые преступные деяния и новые способы совершения традиционных преступлений, но и закономерно формируются новые методики экспертных исследований, дающие возможность разрешать ранее недоступные задачи. В этой связи у правоохранительных органов возрастает потребность в применении специальных знаний при расследовании уголовных дел. Практически по каждому второму уголовному делу назначаются и производятся различного рода судебные экспертизы. Анализ следственной практики позволяет сделать вывод о том, что в настоящее время значительно трансформировались традиционные способы совершения преступлений, все чаще преступники в реализации своего преступного умысла используют информационные и коммуникационные технологии, в связи с чем растет необходимость в производстве компьютерных, видео-, фоноскопических, искусствоведческих судебных экспертиз; по уголовным делам, возбужденным по преступлениям в сфере экономики, востребованными продолжают оставаться экономические и строительные судебные экспертизы. Результативность использования такого вида доказательства, как заключение эксперта, в расследовании преступлений прямо пропорциональна организации ресурсного обеспечения экспертной деятельности, включающего финансовую, кадровую и научно-методическую составляющие. В соответствии с Законом Республики Казахстан «О судебно-экспертной деятельности» от 10 февраля 2017 года № 44-VI судебные экспертизы назначаются по уголовным делам в рамках уголовного судопроизводства в случаях, когда требуются специальные знания в области науки, техники, искусства или ремесла для разрешения вопросов, возникших перед органами расследования или судом [1]. Назначение и производство судебной экспертизы – это следственное действие, результатом которого является новое знание в виде заключения эксперта. Детальный порядок производства данного действия регламентирован уголовно-процессуальным кодексом, в связи, с чем нормы уголовно-процессуального законодательства должны соответствовать научно-техническому процессу в целях обеспечения эффективного доказывания.

В указанной статье мы хотели бы более детально рассмотреть особенности правового регулирования применения таких форм специальных знаний, как назначение и производство судебной экспертизы, проведя сравнительный анализ уголовно-процессуального законодательства Республики Казахстан и Российской Федерации.

Для начала обратимся к понятию «специальные знания». Вступивший в законную силу Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан от 4 июля 2014 года № 231-V (далее УПК РК) имеет достаточно много новелл, одной из которых является введение дефиниций «специальные знания» и «специальные научные знания» [2]. Так, под «специальными знаниями» понимаются «не общеизвестные в уголовном процессе знания, приобретенные лицом в ходе профессионального обучения либо практической деятельности, используемые для решения задач уголовного судопроизводства» (п. 5 ст. 7 УПК РК), а под «специальными научными знаниями» – «область специальных знаний, содержание которой составляют научные знания, реализованные в методиках судебно-экспертных исследований» (п. 6 ст. 7 УПК РК). Указанные нововведения, на наш взгляд, позволяют внести ясность в направления использования специальных знаний. В связи с этим мы поддерживаем мнение Л. Г. Шапиро, которая полагает, что четкое понимание сущности специальных знаний способствует правильному определению области знаний, необходимых для применения соответствующего специалиста и решению других вопросов, что в целом имеет позитивное значение для эффективного осуществления уголовно-процессуальной деятельности [3, 497].

Далее, продолжая анализировать нормы УПК РК, приходим к выводу о том, что введение таких понятий, как «специальные знания» и «специальные научные знания», неразрывно связано с участниками «специалист» и «эксперт». Так, по мнению законодателя, эксперт обладает специальными научными знаниями (ст. 79 УПК РК), а специалист – специальными знаниями (ст. 80 УПК РК). Таким образом, эксперт производит экспертизы, основываясь на методиках судебно-экспертных исследований, а специалист использует свои знания для решения иных задач уголовного процесса.

Следует отметить, что, в отличие от казахстанского законодательства, однозначная позиция по данному вопросу закреплена и в Уголовно-процессуальном кодексе Российской Федерации (далее – УПК РФ) [4], а также в Федеральном законе «О государственной судебно-экспертной деятельности в Российской Федерации» (ст. 9), где не раскрывают данное понятие, более того, в УПК РФ наряду с термином «специальные знания» (ст. 57, 58, 195, 199) можно встретить и словосочетание «специальные познания» (ч. 4 ст. 80), что приводит к многочисленным дискуссиям среди ученых-процессуалистов, а также неоднозначному толкованию со стороны правоприменителей. А. Н. Петрухина, например, полагает, что «вместо слов «специальные знания» необходимо употреблять «специальные познания», поскольку именно данное понятие позволяет фиксировать в себе процедурную сторону постижения исследуемого предмета, мира в целом».

Однако мы разделяем мнение ученых, которые считают, что наиболее верным является употребление термина «специальные знания», обосновывая свою позицию тем, что «познание представляет собой определённый процесс отражения и воспроизведения в человеческом мышлении объективной действительности, накопления опыта, усвоения навыков и приобретения умения, а знания – это продукт общественно-трудовой и мыслительной деятельности, уже основанный на опыте, навыке и умении».

Несколько иная ситуация складывается в уголовном судопроизводстве России. В соответствии с УПК РФ специальными знаниями обладают и эксперт, и специалист, при этом эксперт назначается для производства судебной экспертизы и дачи заключения (ст. 57 УПК РФ); формы участия специалиста выражаются в виде содействия в обнаружении, закреплении и изъятии предметов и документов; применения технических средств в исследовании материалов уголовного дела; постановки вопросов эксперту, а также для разъяснения сторонами суду вопросов, входящих в его профессиональную компетенцию (ч. 1 ст. 58 УПК РФ). Анализ следственно-судебной практики позволяет сделать вывод о том, что наиболее распространенной формой участия специалиста в уголовном деле является его привлечение для содействия эффективному производству следственных действий, поскольку эта функция является наиболее целесообразной и значимой.

Следует также отметить, что в уголовном судопроизводстве России до сих пор нет единого мнения о том, могут ли в качестве специалиста выступать педагог, психолог, врач, или же они являются отдельными участниками, наделенными своими правами и обязанностями.

На наш взгляд, более удачно определены функции специалиста в УПК РК. Так, в соответствии с ч. 1 ст. 80 УПК РК специалист привлекается для оказания содействия в собирании, исследовании и оценке доказательств путем разъяснения участникам уголовного процесса вопросов, входящих в его специальную компетенцию, а также применения научно-технических средств. Эта же норма однозначно разрешает вопрос с процессуальным статусом педагога, психолога, которые участвуют в следственных и иных процессуальных действиях с участием несовершеннолетнего; врача, участвующего в следственных и иных процессуальных действиях, за исключением случаев назначения его экспертом, данные участники наделяются правами и обязанностями специалиста.

В отличие от уголовно-процессуального законодательства России в УПК РК регламентированы форма и содержание не только заключения эксперта (ст. 116 УПК РК), но и заключения специалиста (ст. 117 УПК РК). При этом в основе указанных видов доказательств лежат два разных исследования: судебно-экспертное (заключение эксперта) и исследование и выводы по вопросам, поставленным перед специалистом лицом, ведущим уголовный процесс, или сторонами (заключение специалиста). Немаловажным, на наш взгляд, является то, что заключение специалиста не является обязательным для органа, ведущего уголовный процесс, однако его несогласие с заключением должно быть мотивировано (ч. 7 ст. 117 УПК РК) [6, 56].

Таким образом, может снова возникнуть вопрос: способно ли по своему содержанию заключение специалиста заменить заключение эксперта? В этой связи Э. А. Алимова, подчеркивая полноценную доказательственную силу заключения специалиста наравне с заключением эксперта, предлагает переименовать главу 35 УПК РК и назвать ее «Судебная экспертиза и исследование судебного специалиста» [7, 59].

Таким образом, в соответствии с уголовно-процессуальным законодательством Республики Казахстан и Российской Федерации эксперт и специалист привлекаются для выполнения конкретных функций. Результатами их деятельности могут стать такие виды доказательств, как заключение и показания эксперта и заключение и показания специалиста.

Таким образом, сравнительный анализ правового регулирования некоторых аспектов назначения и производства следственного действия – судебной экспертизы, возрастающая потребность в котором обусловлена, прежде всего, прогрессивным развитием различных сфер деятельности современного общества, позволяет сделать вывод о том, что уголовно-процессуальное законодательство Республики Казахстан не только более четко и детально регламентирует применение специальных знаний в уголовном процессе, но и кардинально отличается от российского подходом к реализации процессуальных форм частного интереса, который проявляется не только в процессе доказывания, но и в финансовой ответственности за участие в нем.

ЛИТЕРАТУРА

1. Закон Республики Казахстан от 10 февраля 2017 года № 44-VI «О судебно-экспертной деятельности» (с изменениями по состоянию на 01.07.2021 г.) https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=37215312
2. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан от 4 июля 2014 года № 231-V (с изменениями и дополнениями по состоянию на 04.09.2021 г.) https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31575852
3. Шапиро Л. В. Специальные знания в уголовном судопроизводстве и их использование при расследовании преступлений в сфере экономической деятельности: дис. ... д-ра юрид. наук / Л. В. Шапиро. – Саратов, 2008. – 497 с.

4. Уголовно-процессуальный кодекс Российской Федерации от 18.12.2001 N 174-ФЗ (ред. от 01.07.2021, с изм. от 23.09.2021) http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_34481/
5. Петрухина А. Н. Заключение и показания эксперта и специалиста как доказательства в современном уголовном судопроизводстве России: дис. ... канд. юрид. наук. М., 2009. С. 14.
6. Абдрашев Р. М. Дискуссионные вопросы применения специальных научных знаний в контексте принятия нового уголовно-процессуального кодекса Республики Казахстан / Р. М. Абдрашев, Т. Ж. Бекбасарова // Вестник Сибирского юридического института ФСКН России. – 2015. – № 4 (21). – С. 56–59.
7. Алимова Э. А. Проблемы участия специалиста в современном уголовном процессе Республики Казахстан / Э. А. Алимова // Вестник криминалистики. – 2019. – № 1 (69). – С. 59–66.

ОӘЖ 340.692

ЖОЛ ҚОЗҒАЛЫС ҚАУІПСІЗДІГІ ЖӘНЕ КӨЛІК ҚҰРАЛДАРЫН ПАЙДАЛАНУ ЕРЕЖЕЛЕРІНІҢ ҚЫЛЫСТЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТАРЫН ТЕРГЕУ ӘРЕКЕТТЕРІНІҢ ЕРЕКШЕЛІГІ

Нұрғали Камилла Бименқызы, 1 курс студенті

*Ғылыми жетекшісі: Жакупова Гулим Абдолдаевна, құқық саласы бойынша білім беру
бағдарламасының оқытушы-дәріскері*

І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

E-mail: gulima888888@mail.ru

Бұл ғылыми мақалада жол қозғалыс қауіпсіздігі және көлік құралдарын пайдалану ережелерінің қылмыстық бұзушылықтарын тергеу әрекеттері: оқиға болған жерді қарап-тексеру, күдіктілерден, жәбірленушіден, куәгерлерден жауап алу, жауап алу ерекшелігі, жол-көлік оқиғасын тергеудегі тергеу эксперименті, жол-көлік қылмыстарын тергеу кезінде жол-көлік оқиғасының мән-жайын талдау арнайы білімді қолдануды қажет ететін технология, көлік механикасы, сот медицинасы, психология саласындағы көптеген арнайы мәселелерді шешумен байланысты сот сараптаамасы тағайындау қарастырылған. Сот-медициналық сараптама аясында тірі адамдарды қарау, сондай-ақ тергеу тәжірибесінде кең таралған эксперимент түрлері: қашықтықты нақтылау мақсатында оқиға орнына қатысушылар немесе басқа объектілер арасындағы оқиға болған жерде анықтау; көлік құралдарының немесе жаяу жүргіншілердің траекториясын анықтау, қозғалыс бағытын, траекторияның ұзындығы мен формасын анықтау; куәгерлердің куәліктері негізінде көлік құралының жылдамдығын анықтау мәселелері қарастырылған.

Кілт сөздер: сараптама, тергеу, жол қозғалыс қауіпсіздігі, жауап алу, қарап-тексеру.

В данной научной статье рассматриваются действия по расследованию преступных нарушений правил безопасности дорожного движения и эксплуатации транспортных средств, а именно: осмотр места происшествия, допрос подозреваемых и потерпевших, свидетелей, специфика допроса, следственный эксперимент по расследованию дорожно-транспортного происшествия, анализ обстоятельств дорожно-транспортного происшествия при расследовании дорожно-транспортных преступлений. Предусмотрено назначение судебной экспертизы, связанной с решением многих специальных вопросов в области техники, транспортной механики, судебной медицины и психологии. В рамках судебно-медицинской экспертизы рассматриваются вопросы осмотра живых лиц, а также виды экспериментов, широко распространённые в следственной практике: определение места происшествия между участниками происшествия или другими объектами с целью уточнения расстояния; определение траектории движения транспортных средств или

пешеходаов, определаение направления движения, длины и формы траектоарии; определаение скорости транспоартного средства на основанаии показанаия свидетеалей.

Ключевые слова: экспертаиза, следствияе, безопасаность дорожноаго движения, допрос, осмотр.

This scientific article discusses actions to investigate criminal violations of traffic safety rules and vehicle operation: inspection of the scene, interrogation of suspects, victims, witnesses, the specifics of the interrogation, an investigative experiment to investigate a traffic accident, analysis of the circumstances of a traffic accident in the investigation of traffic crimes. It provides for the appointment of a forensic examination related to the solution of many special issues in the field of technology, transport mechanics, forensic medicine, psychology. As part of the forensic medical examination, the issues of examining living persons are considered, as well as types of experiments that are widespread in investigative practice: determining the scene of an accident between the participants of the incident or other objects in order to clarify the distance; determining the trajectory of vehicles or pedestrians, determining the direction of movement, length and shape of the trajectory; determination of the speed of the vehicle based on the testimony of witnesses.

Key words: examination, investigation, road safety, interrogation, inspection.

Жалпы криминалистикалық мағынада, жол-көлік оқиғасы (ЖКО) кеңістіктегі және уақыттағы локализациямен сипатталады және оның мәні көлік құралдары мен жаяу жүргіншілердің қозғалысы ретіндегі сәйкессіздікпен анықталады, бұл қауіпті, сондықтан ерекше әрекеттермен байланысты (көлік жүргізушісі, техникалық жүйенің машинисті...), қоршаған ортада пайда болған жағымсыз құбылыстар немесе техникалық жүйенің ақаулары болуы мүмкін. Жол көлік оқиғаның тар криминалистикалық мағынасында, құзыретті мемлекеттік органдардың қылмысты ашу, тергеу немесе болдырмау міндетіне байланысты құқық бұзушылықтың пайда болуы, содан кейін қылмыстық процестік қатынастар туындайтын оқиғаны тану қажет. ЖКО ерекше қасиеттері: біріншіден, оқиғаның өзінде оның пайда болуы, механизмі, процесі мен салдары, қылмыстың белгілері көрінеді; екіншіден, оқиға әлеуметтік зиянды немесе қылмыстың айқын белгілерін көрсететін іздерді табудан тұратын оқиға болуы мүмкін. Бұл белгілер оқиғаны криминализациялайды, оның қылмысқа тікелей байланысын ашады.

Автокөлік апатының құрылымында оның дамуының негізгі жеті кезеңін ажыратқан жөн: апаттың алғашқы кезеңі; бастапқы кезең; қауіпті қозғалыс жағдайының туындауы; қозғалыс жүйесінің қауіпке қарсы реакциясы; басқарылатын төтенше жағдай; бақыланбайтын төтенше жағдай; жол-көлік оқиғасының тікелей және қабылданбаған соңғы салдарлары бар соңғы кезең; қауіптің ықтимал дамуын болжау және тиісті шараларды қабылдау.

Апаттың бастапқы кезеңі қауіпсіздікті сақтау мақсатында жүргізушіден және басқа да жол пайдаланушыларынан жауап талап ететін, тасымалдау процесінде объективті фактордың пайда болуымен анықталады. Олар жол қозғалыс жағдайындағы сыртқы құбылыс болуы мүмкін: қозғалыс жолағы жанында жаяу жүргіншінің кенеттен пайда болуы; қауіпсіздікке қауіп төндіретін қозғалыс кезінде көлік құралының техникалық жағдайында болған өзгерістер: доңғалақтардың аспалы бөлігінде немесе доңғалақтарды ауыстыру кезінде доңғалақ саңырауқұлақтары бар металл тежегіштер немесе тежегіш педальдың серпімділігі жоғалуы мүмкін. Төтенше жағдай (жол-көлік оқиғасының даму сатысы ретінде) жүргізушінің іс-әрекеті басқаратын көліктің әрекетіне немесе қоршаған ортадағы динамикалық процеске сәйкес келмеуі. Төтенше жағдайда қауіпті динамикалық дамуының екі нұсқасын ажырату керек, олардың талдауы маңызды, сондықтан оларды төтенше жағдайдың даму фазалары ретінде қарастыруға болады.

Осы кезеңдердің бірінде көлік құралының жүргізушісі қауіпті процесті басқару қабілетінің бір бөлігін сақтайды, ал екінші жағдайда бұл процесс толығымен басқарылмайтын жағдайда болады. Бірінші жағдайда, жүргізушіге оқиғаның барысын

өзгертуге әлі де мүмкіндігі бар. Оның алдын алудың нақты мүмкіндігі жоқ, ол қауіпті процестің дамуына және авария салдарының басталуына әлі де болса әсер ете алады. Кейбір жағдайларда, жүргізушінің әрекеті саналы түрде немесе интуитивті түрде қолайлы жағдайларға, факторларға және қауіпті оқиғаға сене алады, бірақ табиғи немесе басқа жағдайларда қауіпті салдар мүлдем болмайды.

Қазіргі уақытта дәлелдемелердің қолайлылығы мен орындылығы туралы дұрыс шешім сот ісін жүргізудің маңызды функцияларын басқаруда заңдылықты сақтау кепілі болып табылады.

Белгілі болғандай, істі тергеудегі сәтті негізі қылмыстық іс қозғау кезінде тергеушіге қол жетімді бастапқы материалдардың сипатымен қамтамасыз етіледі.

Осы материалдардағы негізгі құжаттар: а) жол-көлік оқиғасы туралы хаттама; б) жол-көлік оқиғасының диаграммасы в) көлік құралдарын тексеруге арналған хаттама.

Осы санаттағы істер бойынша алғашқы тергеу әрекеттері апаттың сипатына (соқтығысу, рулон және т.б.) және көлік құралы немесе оның жүргізушісі оқиға орнынан жоғалып кеткен-жоғалмағанына байланысты анықталады, ал олардың жеделдігі - қылмыс жасағаннан кейін дәлелдемелерді өндіріс кезінде тек қысқа мерзімде алу мүмкіндігі. Осылайша, тергеу әрекеттерінің жеделдігі оларды жүргізу уақытымен, ал алғашқысы - қылмыстың сипатымен анықталады.

Алғашқы тергеу әрекеттерінің шекаралары белгілі бір санаттағы істерді тергеудің ерекшеліктерімен және тергеушіні оның тергеу жоспарлауына қарамастан, істі тергеудің алғашқы кезеңінде тұрған нақты міндеттерімен анықталады.

Қаралып жатқан істер бойынша алғашқы тергеу әрекеттерінің минимумы келесілерден тұрады: оқиға болған жерді және бар іздер мен заттай айғақтарды қарау, сондай-ақ көлік құралын және жәбірленушілердің (жүргізушінің) мәйіттерін қарау; оқиғаның куәгерлерінен (куәлардан) жауап алу кезінде (егер олар апат, соқтығысу және басқа да жазатайым оқиғалар болған жерде болса), сондай-ақ тірі қалған жәбірленушілер мен жүргізуші; автокөлікті немесе оның жүргізушісін іздеуде, егер ол оқиға болған жерден қашып кетсе; жәбірленушілердің және жүргізушінің дене жарақатын анықтау кезінде және мас күйінің ауырлығы; автокөлік апатының болған жерін қарау кезінде табылған адамдардың мәйітін сот-медициналық анықтау және зерттеу болып табылады.

Автокөлік саласындағы қылмыстар туралы істерді тергеу әдістемесі тергеудің үш нақты жағдайын қарастырады [1, 256.].

Жол-көлік оқиғаларын тергеу тәжірибесін жалпылау алғашқы үш тергеу жағдайын анықтауға мүмкіндік береді.

1. Жүргізуші, көлік құралы және жәбірленуші оқиға болған жерде немесе егер қандай да бір себептермен олар оқиға болған жерде болмаса (мысалы, медициналық мекемеге жеткізуге байланысты), егер олар туралы сенімді ақпарат бар болса.

Бұл жағдай ең жиі кездесетін және көбінесе көліктердің соқтығысуында болады. Ол сізге қатысушылардан апаттың жағдайлары туралы кең ақпарат алуға, оқиға орны мен көлік құралын тексеруге мүмкіндік береді. Ақпараттың сипаты көп жағдайды шешу үшін тергеу әрекеттерінің түрі анықталады: оқиға орнына қарау, куәлардан, жәбірленушіден, жүргізушіден жауап алу, жүргізуші мен жәбірленушіні қарау, сот-медициналық сараптама тағайындау.

Зардап шеккен адам оқиға орнында, ал жүргізуші мен көлік жоқ және олар туралы нақты ақпаратта белгісіз. Бұл жағдай оқиғаның пайда болуы және уақыты, орны туралы ақпараттың қол жетімділігімен сипатталады.

Көліктердің соқтығысқан жерді тексергеннен кейін, бірден куәгерлерден және жәбірленушіден жауап алу жүргізген жөн, ең алдымен, жауап алу жүргізуші мен көлік құралын анықтау үшін қажетті ақпаратты алу мақсатында жүзеге асырылады. Содан кейін сот-медициналық сараптамасын тағайындау қажет. Жүргізушіден жауап алғаннан және олардың көлігін тексергеннен кейін (оқиғаның жағдайына байланысты) тану үшін көрсету және қажет болған жағдайда куәлар (зардап шеккендер) мен жүргізуші арасында беттестіру жүргізу.

Жол көлік оқиғасының барлық фактілік белгілері сақталған, бірақ көлік жүргізуші оқиға болған орыннан қашып кеткен. Сонымен бірге оқиғаның уақыты, орны, зардаптары мен көлік құралы белгілі. Мұндай жағдайда тергеуші алдымен болған оқиғаға нақты қандай көлік құралдарының қатысқандығын және оны кім жүргізгендігі туралы болжаулар құруы қажет.

Жол көлік оқиғасын тергеуді дер кезінде жоспарлау қылмыс түрінің объективті әрі нәтижелі тергелуіне белгілі бір дәрежеде маңызды әсер етеді. Ол алғашқы алынған фактілік мәліметтерге сәйкес жүзеге асырылады [1, 226]. Жол-көлік оқиғасының жоспарын құру кезінде тергеуші ситуацияға байланысты және құрылған болжаулар бойынша тергеу әрекеттерін жүргізуді тиімді кезектілігін, сондай-ақ қажет болған жағдайларда жол көлік оқиғасы болған орыннан кетіп қалған көлік құралдарымен жүргізушілерді іздеп табуға бағытталған жедел-ізвестіру шараларын жүргізуді анықтауы қажет.

Оқиға орнын тексеру жедел тергеу әрекеті болып табылады тергеудің бастапқы кезеңінде жүргізіледі, яғни қылмыстарды ашу мен тергеудің барлық сәттілігі оның нәтижелеріне байланысты болады. Хаттамада апат кезінде болған барлық ашылған мән-жайлар мен оқиғаның салдары көрсетіледі. Сонымен бірге алдымен, жәбірленушінің орналасқан жерін және қажет көлік құралын нақты көрсетуі тиіс. Содан кейін нақты оқиға орнын анықтау, өйткені ол әрдайым жәбірленуші мен көлік құралының орналасқан жеріне сәйкес келе бермейді. Көрсетілген орындар көше немесе жол элементтерімен байланысты болуы қажет (жолдың шекараларына, жол жиектері, тротуар, кветон, көгалдар, жаяу жүргіншілер өткелі, қиылысу шекаралары, қоғамдық көлік аялдамалары, жол белгілері және т.б.). Барлық сызықтық өлшемдер қадаммен емес, лента өлшеушінің көмегімен анықталуы керек немесе жиналмалы метрмен. Тиісті нұсқаулықтарды таңдау нақты жағдайға байланысты [82, 126.].

Егер оқиға болған жерде жарық шамдардың шынылары жатса және артқы көрініске арналған айналар, әйнек және бүйірлік терезелер, жүк және басқа заттар, олардың орналасқан жерін хаттамада бекіту қажет, жүріс бөлігінің және көше мен жолдың жоғарыда аталған элементтерінің шекараларына дейінгі қашықтықты өлшеу арқылы жүзеге асырылады. Содан кейін көлік құралының іздерін зерттеу керек, олардың жолдың шекараларына қатысты бағытын анықтау қажет. Бұл жағдайда жолдың беткі қабаты біркелкі екендігіне назар аударуы керек, өйткені, мысалы, сол дөңгелектер жол төсегінің бойымен қозғалуы мүмкін, жолдың бүйірімен және т.б. Тексеру кезінде жол учаскесіне сипаттама беру өте маңызды. Атап айтқанда, жол төсемінің түрі мен жағдайын, көлбеу шаманы - бойлық (көтерілу немесе түсу) және көлденең, бұрылыс радиусы, жүріс бөлігінің ені, жиек, кювет, тротуар, жаяу жүргіншілер өткелі, көгалдар және көше мен жолдың басқа элементтерін анықтау қажет [2, 256.]. Бұл жағдайда лас және майлы жерлердің, шұңқырлар мен соққылардың болуына, жабынның біркелкілік деңгейіне назар аударылуы керек. Әрбір жағдайда шиналардың жолға қосылу коэффициентінің нақты мәнін анықтау өте маңызды. Бұл үшін динамометрлік арбалар, жұмыс динамометрлері және басқа арнайы жабдықтар қолданылады.

Жаяу жүргінші жолында көрінуді шектейтін заттар болған кезде (тұрған көлік құралдары, дүңгіршектер, билбордтар және т.б.), жүргізушінің көрінетін аймағында немесе көру аймағында өткен қашықтық көрсетіледі, сонымен қатар ол көше мен жол элементтерімен ерекшеленеді. Жәбірленушінің соққы орнын және орналасуын дұрыс белгілеу өте маңызды, яғни соқтығысудың қай кезде болғанын анықтау: тежеу кезінде, басталмай тұрып немесе соңында.

Көліктер соқтығысқан жағдайда, оқиға болған жерге дейін және одан кейін 200-100 метр қашықтықта олардың қозғалысы мен бағытын зерттеу қажет. Қозғалыс іздерін (қозғалу, тежеу немесе бүйір сырғыту) түсіну қажет, олардың жүріс бөлігінің шекарасына қатысты ұзындығы мен бұрышын, сондай-ақ соңғысына дейінгі қашықтықты анықтау керек. Қажетті ақпаратты бөлек көрсеткен жөн: соқтығысқанға дейінгі және кейінгі сәттерге байланысты. Бұл оқиға көше (жолдармен) қиылысында болған кезде, жол қозғалысы қауіпсіздігі жөніндегі мемлекеттік инспекциядан басты немесе олардың баламалары туралы анықтама алу қажет. Бүйірлік бұрылыс кезінде көлік құралының жолдары қисық сызыққа сәйкес келетін

жағдайларда жолдың немесе көшенің бұрылу радиусын анықтау керек. Егер жолдар сәйкес келмесе, онда олардың бұрылу радиусы тікелей анықталады.

Басып озу кезінде соқтығысқан жағдайда жол қозғалысы болған участкелеріне қарау әрекеттері жүргізіледі. Жолдың тегістік жағдайына, жол белгілерінің көрініп тұруына аса назар аударылуы қажет.

Барлық жағдайларында көлік құралының қозғалыс бағытын анықтап, оқиға болған сәттегі қозғалысқа қатысты жолдың жүретін бөлігін екі жақ бағытынан енін бекіту керек.

ЖКА кешке немесе түнде, жеткіліксіз жарықпен болған кезде, көлік құралының салонындағы жүргізуші орнынан көріну және көріну мәселелені анықтау керек. Ол үшін көліктің кабинасынан көріну бойынша көлбеу және жоғары сәулелі фараларды жағу арқылы эксперименттер жүргізу қажет.

Жолдың немесе көшенің түйіскен жерінде соқтығысу болған жағдайда, түйіскен жердің өзі қарауға жатады, оған келу мен кету, бағдаршамдар, жол белгілері, жолды кесіп өтетін белгілер жіне т.б. қаралып тексеріледі.

Қылмыстың мән-жайы туралы маңызды ақпарат көзі - жол-көлік оқиғасына қатысқан куәгерлердің, жәбірленушілердің, жүргізушілердің айғағы болып табылады. Жауап алу кезінде тергеуші жол-көлік оқиғасы туралы жауап алынып отырған адамның білімдерін іс бойынша дәлелдемелерді тексеру және тергеу оқиғасы туралы түсінігін тереңдететін және жаңа ақпарат алу үшін қолданады. Жол апатына қатысқан куәлардан, зардап шеккендерден және көлік құралдарының жүргізушілерінен жауап алудың өзіндік ерекшеліктері бар.

Тергеуші жауап алынғандарға психикалық репродуктивті қызметке қажетті көмек көрсетуі керек. Куәгердің өзі қабылдаған фактілер мен құбылыстардың сезімдік визуалды бейнелерін еске түсіру және көбейту міндеті болып табылады. Бұған нақты сұрақтар көмектеседі, жауап берушілер қарапайым тапсырманы орындау ретінде білетін болады: тергеушіге жол-көлік оқиғасын байқау кезінде тікелей көргенін (көзімен және басқа да сезімдерімен) есте қалғанын айтуға міндетті.

Қатысушылар мен жол-көлік оқиғасына куәгерлерден жауап алу кезінде айғақтарды қалыптастырудың тағы бір ерекшелігі, олар зерттеген оқиға жағдайларының сирек кездесетін ерекшелігімен байланысты.

Жауап алу тақырыбына байланысты жауап алынатын адамдардың шеңберін келесі топтарға бөлуге болады: жол-көлік оқиғасының маңызды мән-жайларын тікелей түсінген адамдар; жолдағы қауіптің және апаттың пайда болуының алдындағы жағдайлар мен жағдайларды білетін адамдар; жол-көлік оқиғасынан кейін оның тікелей қатысушыларымен жеке байланыста болған адамдар, сондықтан оларға жазатайым оқиғаны тергеуге байланысты актілердің сипаты мен аварияның мән-жайлары туралы хабардар етті; жол-көлік оқиғаларына қатысушылардың жеке тұлғаларын, атап айтқанда көлік құралдарының жүргізушілерін жол пайдаланушылар ретіндегі психологиялық және кәсіби сапалары тұрғысынан сипаттайтын ақпарат бере алатын адамдар.

Жазатайым оқиғаны тергеу кезінде жол апатына тікелей қатысушылардың - көлік құралдарының жүргізушілерінің айғақтарына ерекше назар аудару керек. Олар тергеу барысында жауап берген көптеген куәгерлерге қарағанда жол жағдайының дамуын толығымен және жақсы қабылдайды. Алайда, олардың айғақтарында астыртын, дәл емес және тіпті көркем әдебиет болуы мүмкін. Бақылаулар көрсеткендей, жол-көлік оқиғасынан кейін жүргізушілер әдетте қайшылықты жолды пайдаланушының немесе оның жол-көлік оқиғаларын болдырмау қабілетін арттырады. Сондықтан олардың куәліктерін, әсіресе олардың көлік құралдарының жылдамдығын, олар жүретін қашықтықты, жолда кедергі пайда болған қашықтықты тексерудің жолдарын табу керек.

Екінші топ куәгерлердің кең тобына кіруі мүмкін. Олардың ішінде көлік ұйымдарының немесе машиналардың техникалық жағдайына жауапты кәсіпорындардың лауазымды тұлғалары; жол жүру құжатын беретін диспетчерлер; жүргізушілерді сапар алдында тексеруден өткізген медицина қызметкерлері; оның қарамағында автомобиль немесе басқа моторлы көлік

құралы жіберілген лауазымды тұлғалар және т. б. Осы куәгерлерден жауап алу арқылы машинаның техникалық жай-күйін, желіге кірген кезде жүргізушінің маршрут бойындағы жолдың ерекшеліктерін, рейске кірер алдында жүргізушінің өзін-өзі білетіндігін анықтауға болады. және жолда. Жауап алу тақырыбын құрайтын көптеген жағдайлар әр түрлі құжаттарда көрсетілген. Үшінші топқа, куәгерлер тобы жазатайым оқиғаға кінәлі жүргізуші жасаған қылмысы туралы, хабарлаған адамдардан тұрады. Бұған оның әріптестері, достары, көршілері, отбасы мүшелері, көлік апатында болған, бірақ оқиға болған кезде бірден жауап алмаған адамдар кіруі мүмкін. Бұл адамдардың көпшілігі апаттың мән-жайы туралы және кінәлі жүргізушіге сәйкес тергеудің жай-күйі туралы біледі. Кінәлі адам тергеу процедурасынан тыс жерде болған аварияның себептері туралы ақпараттың мазмұны аварияның мән-жайын түсіндіру үшін өте пайдалы болуы мүмкін. Тұтастай алғанда, кез-келген адамдардан жауап алу кезінде тергеушілерде осы тергеу әрекетін ойдағыдай ұйымдастыру үшін жеткілікті дамыған психологиялық және тактикалық әдістері бар [3, 166.].

Жол-көлік оқиғасын тергеудегі тергеу эксперименті - бұл бар дәлелдемелерді тексеруге немесе нақтылауға, сондай-ақ апаттың материалдық іздерін анықтауға және зерттеуге мүмкіндік беретін тергеу әрекеті. Тергеу экспериментінің маңыздылығы, оның алдын-ала тергеудің көптеген сұрақтарына экспериментальды жауап беруге мүмкіндік береді, жауаптары сот ақпараты (дәлелдемелер) түрінде де болуы мүмкін кей жағдайда мүлде жоқ. Мысалы, ол жүргізушінің, куәгерлердің және басқа адамдардың апаттың көптеген жағдайлары туралы, атап айтқанда, оқиға болған кезде жолдың осы бөлігіндегі көрінуі, сол кездегі басым болған жол қозғалысы туралы куәліктерінің шынайылығын экспериментальды түрде тексеру мақсатында жүзеге асырылады. Тиісті жағдайларда тергеу экспериментін жүргізу әрдайым техникалық жағдайынан мүмкін емес, сондықтан оны дайындауда келесі сұрақтар шешілуі керек: апат болған жерге жақын маңайды қалпына келтіру мүмкін бе және олардағы қауіпсіз жүргізу эксперименттік жағдайлары; оны дайындау үшін қандай іс-шаралар қажет; тергеу үшін қажетті мәліметтерді ұйымдық немесе техникалық түрде алуға бола ма.

Эксперимент кезінде оны жүзеге асыру тәсілдерін техникалық тұрғыдан дұрыс сақтау өте маңызды. Тергеуші барлық қарастырылған мәселелер бойынша әрдайым құзырлы бола алмайтындықтан, экспериментке тиісті мамандарды тарту ұсынылады.

Тергеу экспериментін өткізбестен бұрын тергеу экспериментінің жоспары міндетті түрде жасалуы керек. Техникалық аспектілерге байланысты экспериментке қатысатын мамандармен алдын-ала талқылау ұсынылады.

Жоспарда мыналар көзделуі керек: қажет адамдар тобы экспериментке қатысуға (куәлар, жәбірленушілер, айыпталушылар, күдіктілер, мамандар); әртүрлі техникалық әрекеттерді орындайтын көмекшілер тобы (сигнал береді, көлік жүргізеді және т.б.); эксперименттерді өткізуге қажетті техникалық құралдар (тиісті көліктер, тәжірибелер нәтижелері орындалатын немесе жазылатын құралдар мен құралдар); оқиға болған кезде мүмкін болатындай эксперименттің уақыты, орны және шарттары; Сондай-ақ тергеу тәжірибесінде кең таралған эксперимент түрлері: қашықтықты нақтылау мақсатында оқиға орнына қатысушылар немесе басқа объектілер арасындағы оқиға болған жерде анықтау; көлік құралдарының немесе жаяу жүргіншілердің траекториясын анықтау, қозғалыс бағытын, траекторияның ұзындығы мен формасын анықтау; куәгерлердің куәліктері негізінде көлік құралының жылдамдығын анықтау; куәгерлерге немесе оқиғаға қатысушылардың өздеріне сәйкес жаяу жүргіншілердің қозғалыс жылдамдығы; көлік құралы немесе жаяу жүргіншінің белгілі бір пішіні мен ұзындықтың траекториясын еңсеруге кететін уақыты; крінуді азайтатын кедергіні ескере отырып, белгіленген кедергіні ашу сәті және көрінуді азайтатын кедергіні ескере отырып, өзара көріністі ашу қашықтығы: а) жолдардың иілуінде; б) жолдардың бойлық профильдерінің сынықтары, сондай-ақ жүріс бөлігімен өтіп бара жатқан жаяу жүргіншінің көріну қашықтығы мен көлік құралының жолағына бағыттау кезінде: жүріс бөлігіндегі қозғалыссыз (тұрған) заттың салдарынан; қозғалатын көлік құралына байланысты; сәйкестендіру машиналары арқылы машиналарға

зақым келтіру механизмін анықтау; машина мен адамды салыстыру арқылы белгілі бір дене жарақаттарының пайда болу мүмкіндігін анықтау; [4, 946.].

Іс жүзінде, осы тергеу әрекеті кезіндегі тергеу оқиғаның көптеген жағдайларын назардан тыс қалдырады, олар жағдайды толық зерттеу және барынша жақындату үшін өте маңызды және қажет.

Нақты эксперимент оқиғаның жағдайын және іске қатысқан адамдардың айғақтарын ескере отырып жүргізілуі керек. Зерттелген сұрақтардың нәтижелері міндетті түрде жинақталады және куәлардың, маманның және басқа адамдардың қатысуымен хаттамада тіркеледі, содан кейін олар талданады және бағаланады. Сенімділікті арттыру үшін тәжірибелер бірнеше рет қайталанады және әртүрлі жағдайларда - қиындатады немесе жеңілдетеді. Жол-көлік қылмыстарын тергеу кезінде жол-көлік оқиғасының мән-жайын талдау арнайы білімді қолдануды қажет ететін технология, көлік механикасы, сот медицинасы, психология саласындағы көптеген арнайы мәселелерді шешумен байланысты. Жазатайым оқиғаның мән-жайын, көлік құралының техникалық жағдайын және жүргізушінің психофизиологиялық жағдайын анықтаудың ең көп таралған нысаны - сот-медициналық сараптама жүргізу.

Сот-автотехникалық сараптама шешіміне төмендегідей сұрақтар қойылады: оқиғаның болуының тікелей себебі неде; оқиғаның болу себебі көлік құралының белгілі бір бөлшегінің жарамсыздығынан болған жоқ па; оқиға үшін оның мәні қандай болды; көлік құралының техникалық жағдайы қандай; тежеу алдындағы жылдамдық қандай болды; нақты жағдайда қозғалыс қауіпсіздігінің қамтамасыз ету үшін техникалық жағынан жәбірленуші қандай әрекеттер жасауы қажет еді; нақты жағдайда оқиғаның алдын алуға болатындай мүмкіндіктер болды ма; нақты жол жағдайына байланысты жүргізуші қандай қозғалыс қауіпсіздік ережелерін басшылыққа алуы қажет еді.

Сот-медициналық сараптама жол-көлік оқиғаларын тергеу үшін маңызды үш топты шешумен ол: мәйіттерді, тірі адамдарды, биологиялық объектілерді зерттеумен байланысты.

Мәйітке байланысты тағайындалатын сот-медициналық сараптама келесідей сұрақтарды шешеді: 1) мәйіттен табылған жарақаттар көлік құралдарынан түскен жоқ па, егер көлік құралдарынан түссе, қандай көлік құралы түрінен және оның қандай бөлшегі арқылы түсті; 2) өлімнің болу себебі неден; 3) жарақаттың сипаты мен таралып жайылуы қандай; 4) жарақаттың пайда болу мерзімі қандай; 5) соғып кету немесе денесін толығымен дөңгелекпен басып өту қозғалысы болды ма; 6) жарақаттардың пайда болу механизмі қандай; 7) мәйіттегі жарақаттар жүріп бара жатқан көлік құралдарынан жәбірленушінің құлауы салдарынан болған жоқ па; 8) мәйіттің денесі мен киімдерінде сүйретілу іздері жоқ па; 9) келтірілген жарақаттардың зардабы қандай?

Сот-медициналық сараптама аясында тірі адамдарды қарау кезінде алынған жарақаттың ауырлығына (сондай-ақ жүргізушілер мен жәбірленушілердің мас болу жағдайы) қатысты сұрақтар қойылуы мүмкін, атап айтқанда: жәбірленушінің қандай жарақат алғандығы, жарақаттың ауырлығы, зардап шеккен адамның денсаулығы жарақаттың салдарынан ма, жоқ па, зақымдану механизмі (соққы, құлау және т.б.) оларды тағайындау және т.б. [5, 236б.]

Қорыта келгенде жол қозғалыс қауіпсіздігі және көлік құралдарын пайдалану ережелерінің қылмыстық бұзушылықтарын тергеуде алдыңғы және кейінгі тергеу әрекеттерін жүргізу іс үшін маңызы бар мән-жайларды анықтау маңызы өте зор.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Уалиева, Ж.Б. Қазақстан Республикасының қылмыстық құқығы жалпы бөлім пәні бойынша практикаум [Мәтін]: Практикум / Ж.Б. Уалиева.- Алматы: ССК, 2017.- 160
2. Криминалистика: Оқу құралы / Жәкішев Е.Ғ., Найманова Г.Х. және т.б.- Өнд. толықт. 2-бас. - Алматы: Қазақ университеті, 2019. - 446б.
3. Ермаханов Д.И.// Қылмыстық процесті жетілдіру тұжырымдамасының жолы. Заңгер, Қазақстан Республикасының құқық жаршысы, - №6 (203) 2018, 17-18 бб.

4. Е.Ж.Бейсов, Д.И.Ашимова, Д.Т.Нұрбек, А.З.Жангушукова «Тергеу әрекеті ретіндегі танудың қылмыстық іс жүргізушілік және тактикалық негіздері» Оқу құралы, «Qprint» Талдықорған, 2019.-110 б

5. Қылмыстардың жекелеген түрлерін тергеу әдістемесі: Оқу құралы / Д.И.Ашимова, А.З.Жангушукова, Е.Ж.Бейсов, К.А.Ернишев.- Талдықорған: І.Жансүгіров атындағы ЖУ баспа бөлімі, 2020.- 185 б.

ӘӘЖ 349.2

ЖҰМЫСКЕР – ЕҢБЕК ҚАТЫНАСТАРЫНЫҢ СУБЪЕКТІСІ

Рустемқызы А. Құқықтану 2-курс студенті
І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.
Ғылыми жетекші: Жуниспаева А.Б. оқытушы-дәріскер
І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.
E-mail: ainur_zhunispaeva@mail.ru

Бұл мақалада Қазақстан Республикасының еңбек заңнамаларына сәйкес еңбек қатынастарының, жұмыскердің ұғымдары беріліп, жұмыскердің құқықтары мен міндеттері қарастырылған.

Тірек сөздер: *еңбек, еңбек қатынастары, жұмыскер, жұмыс беруші.*

В данной статье даны понятия трудовых отношений, работника в соответствии с трудовым законодательством Республики Казахстан, рассмотрены права и обязанности работника.

Ключевые слова: *труд, трудовые отношения, работник, работодатель.*

This article gives the concepts of labor relations, the employee in accordance with the labor legislation of the Republic of Kazakhstan, the rights and obligations of the employee are considered

Key words: *labor, labor relations, employee, employer.*

Адам жұмыс берушімен құқықтық байланыс орнату нәтижесінде еңбек құқығының субъектісі – жұмыскер болады. Мұндай байланыстың тұрақтылығы еңбек қатынастарымен қамтамасыз етіледі.

Еңбек қатынастары - бұл еңбек шартының негізінде азаматтың жұмысқа жұмыскер ретінде қатысуы туралы туындайтын заңды қатынас және онымен тығыз байланысты құқықтық қатынастар. Еңбек қатынастары бұл еңбек ұжымдарының құрамындағы еңбек қызметі процесінде жұмыскер мен жұмыс беруші арасында туындайтын әртүрлі құқықтар мен міндеттердің жиынтығы. Еңбек қатынастарында азаматтың еңбекке, демалысқа, еңбекақы төлеуге құқығы іске асырылады. Негізгі еңбек құқықтық қатынастары жұмыскерлердің еңбегін қолдану процесінде (еңбекті ұйымдастыру қатынастары (еңбек шарты, қабылдау, ауыстыру, жұмыстан шығару); жұмыс уақыты мен демалыс уақытын реттеу; жалақы бойынша; еңбекті қорғау бойынша; еңбек тәртібі бойынша) тікелей қалыптасады [1, 326.].

Еңбек қатынастары - бұл әлеуметтік қатынастардың бір түрі. Құқықтық қатынастардың жалпы белгілеріне ие бола отырып, еңбек қатынастарының өзіндік ерекшелігі бар, ол жұмыс берушінің жұмыскерлердің жалдамалы еңбегін пайдалану ерекшеліктерін ескереді [2, 396.].

Еңбек қатынастары – Қазақстан Республикасының еңбек заңнамасында, келісімдерде, еңбек, ұжымдық шарттарда және жұмыс берушінің актілерінде көзделген құқықтар мен міндеттерді жүзеге асыру кезінде жұмыскер мен жұмыс берушінің арасында туындайтын қатынастар [3].

Еңбек қатынастарының ерекшеліктері:

1. Бұл азаматтардың, шетелдік азаматтардың және азаматтығы жоқ адамдардың еңбегін жұмысшы ретінде қолдануға қатысты заңды қатынастар. Субъектілер (тараптар) жұмыскер және жалдаушы болып табылады.

2. Субъектілердің құқықтары мен міндеттерінің күрделі құрамы бар, яғни субъектілердің әрқайсысының бір емес, бірнеше міндеттері бар құқықтары мен міндеттері бар. Жалға алушы өзі немесе оның өкілдері (ұйым басшысы, оның орынбасарлары) арқылы жауап береді.

3. Субъектілердің өзара құқықтары мен міндеттерінің бүкіл кешенін қамтиды, яғни олар бірыңғай құқықтық қатынастар болып табылады.

4. Олар тұрақты сипатқа ие, яғни субъектілердің құқықтары мен міндеттері бір реттік әрекеттермен емес, жүйелі немесе мерзімді түрде жүзеге асырылады.

Еңбек қатынастарының белгілері:

1. Кәсіпорынның өндірісіне немесе басқа қызметіне тек өз еңбегімен қатысуға міндетті жұмыскердің құқықтары мен міндеттері жеке сипатта болады.

2. Жұмыскер белгілі бір алдын-ала белгіленген функцияны, яғни белгілі бір мамандық, біліктілік немесе лауазым бойынша жұмысты орындауға міндетті. Азаматтық-құқықтық шарттар бойынша жұмыскер белгілі бір мерзімге жеке-нақты тапсырманы орындайды.

3. Еңбек функциясын орындау Жалпы еңбек жағдайында жүзеге асырылады, бұл еңбек қатынастары субъектілерін ішкі еңбек тәртібінің ережелеріне бағыну қажеттілігін, яғни еңбек шартын жасасқан азаматтарды жұмыс істейтін ұйымдардың (еңбек ұжымының) құрамына қосуды талап етеді.

4. Еңбек қатынастарының өтеулі сипаты, бұл жалақы төлеуде көрінеді. Төлем жұмыскердің белгіленген уақытта жүйелі түрде жүзеге асыратын тірі еңбегі үшін, нақты материалдық еңбек нәтижесі үшін емес.

5. Еңбек қатынастары субъектілерінің құқықтық қатынастарды санкцияларсыз, бірақ еңбек заңнамасында көзделген тәртіппен тоқтатуға құқығы бар [4, 736.].

Еңбек қатынастары, кез-келген құқықтық қатынастар сияқты, үш элементті қамтиды: субъектілер, объектілер және мазмұн.

Құқықтық қатынастар субъектілері - бұл оның қатысушылары, олар құқық субъектілікке ие болуы керек (құқық субъектілері болуы керек).

Құқықтық қатынастардың объектілері субъектілер құқықтық қатынастарға түсетін тауарлар болып табылады, мысалы, еңбек қатынастарының объектісі ақылы еңбек процесі болып табылады: жұмыс беруші жаңа құндылық жасайтын жұмыскердің жұмысына, ал жұмыскер өз еңбегіне ақы төлеуге мүдделі.

Құқықтық қатынастардың мазмұны еңбек заңнамасында бекітілген құқықтық қатынастарға қатысушылардың субъективті құқықтары мен заңды міндеттері болып табылады.

Еңбек құқығы субъектілері - бұл еңбек қатынастарына және олармен тікелей байланысты қатынастарға қатыса алатын адамдар. Еңбек құқығы субъектілерінің бірнеше жіктелімдері бар. Субъектілерді маңыздылық дәрежесі бойынша жіктеледі:

1. Негізгі субъектілер (олар жұмыскер және жұмыс беруші - еңбек қатынастарының жалғыз мүмкін қатысушылары);

2. Қосымша субъектілер (барлық басқа субъектілер – еңбек қатынастарына тікелей байланысты, бірақ нақты еңбек қатынастарына қатысушы емес).

Субъектілерді саны бойынша жіктеу (ұйымдастыру дәрежесі бойынша):

1. Жеке (жеке тұлғалар);

2. Ұжымдық (заңды тұлғалар және өзге де субъектілер) [5, 426.].

Жұмыскер мен жұмыс беруші еңбек қатынастары субъектілері болып табылады.

Қазақстан Республикасының еңбек кодексінің 1-бабының 43-тармағында жұмыскер – жұмыс берушімен еңбек қатынастарында тұратын және еңбек шарты бойынша жұмысты тікелей орындайтын жеке тұлға деп көрсетілген.

Қазақстан Республикасының еңбек кодексінің 22-бабында жұмыскердің негізгі құқықтары мен міндеттері айқындалған.

Жұмыскердің құқықтары:

- 1) Еңбек Кодексінде көзделген тәртіппен және жағдайларда еңбек шартын жасасуға, өзгертуге, толықтыруға, тоқтатуға;
- 2) жұмыс берушіден еңбек, ұжымдық шарттардың, келісімдердің, жұмыс беруші актілерінің талаптарын орындауды талап етуге;
- 3) еңбек қауіпсіздігіне және еңбекті қорғауға;
- 4) еңбек жағдайлары мен еңбекті қорғаудың жай-күйі туралы толық және анық ақпарат алуға;
- 5) еңбек, ұжымдық шарттардың талаптарына сәйкес уақтылы және толық көлемде жалақы төленуіне;
- 6) бос тұрып қалғаны үшін осы Кодекске сәйкес ақы төленуіне;
- 7) тынығуға, оның ішінде жыл сайынғы ақы төленетін еңбек демалысына;
- 8) егер Қазақстан Республикасының заңдарында өзгеше көзделмесе, кәсіптік одақ құру, сондай-ақ оған мүше болу құқығын қоса алғанда, өзінің еңбек құқықтары мен мүдделерін білдіру және қорғау үшін бірігуге;
- 9) өз өкілдері арқылы ұжымдық келіссөздерге және ұжымдық шарт жобасын әзірлеуге қатысуға, сондай-ақ қол қойылған ұжымдық шартпен танысуға;
- 10) еңбек (қызметтік) міндеттерін орындауға байланысты денсаулығына келтірілген зиянды өтетуге;
- 11) міндетті әлеуметтік сақтандырылуға;
- 12) еңбек (қызметтік) міндеттерін орындау кезінде жазатайым оқиғалардан сақтандырылуға;
- 13) кепілдіктерге және өтемақы төлемдеріне;
- 14) өзінің құқықтары мен заңды мүдделерін заңға қайшы келмейтін барлық тәсілдермен қорғауға;
- 15) қандай да бір кемсітусіз, бірдей еңбек үшін бірдей ақыға, сондай-ақ бірдей өндірістік-тұрмыстық жағдайларға;
- 16) жеке еңбек дауын қарау үшін осы Кодексте көзделген тәртіппен реттілігімен келісу комиссиясына, сотқа жүгінуге;
- 17) еңбек қауіпсіздігі және еңбекті қорғау талаптарына сәйкес жабдықталған жұмыс орнына;
- 18) Қазақстан Республикасының заңнамасында, сондай-ақ еңбек, ұжымдық шарттарда көзделген талаптарға сәйкес жеке және ұжымдық қорғаныш құралдарымен, арнайы киіммен қамтамасыз етілуге;
- 19) өзінің денсаулығына немесе өміріне қауіп төндіретін ахуал туындаған кезде, бұл туралы тікелей басшының немесе жұмыс берушінің өкілін хабардар ете отырып, жұмысты орындаудан бас тартуға;
- 20) еңбек жөніндегі уәкілетті мемлекеттік органға және (немесе) еңбек инспекциясы жөніндегі жергілікті органға жұмыс орнындағы еңбек қауіпсіздігі және еңбекті қорғау жағдайларын зерттеп қарауды жүргізу туралы өтініш білдіруге, сондай-ақ еңбек жағдайларын, қауіпсіздігін және еңбекті қорғауды жақсартуға байланысты мәселелерді тексеру мен қарауға өкілдік етіп қатысуға;
- 21) жұмыс берушінің еңбек және онымен тікелей байланысты қатынастар саласындағы әрекеттеріне (әрекетсіздігіне) шағым жасауға;
- 22) біліктілігіне, еңбектің күрделілігіне, орындалған жұмыстың саны мен сапасына, сондай-ақ еңбек жағдайларына сәйкес еңбегіне ақы төленуіне;
- 23) Еңбек Кодексінде, Қазақстан Республикасының өзге де заңдарында белгіленген тәртіппен, ереуілге құқықты қоса алғанда, жеке және ұжымдық еңбек дауларын шешуге;
- 24) жұмыс берушіді сақталатын дербес деректерінің қорғалуын қамтамасыз етуге;
- 25) еңбек шарттарын есепке алудың бірыңғай жүйесінен еңбек шарты және өзінің еңбек қызметі туралы мәліметтерді алуға құқығы бар.

Жұмыскердің міндеттері:

- 1) еңбек міндеттерін келісімдерге, еңбек, ұжымдық шарттарға, жұмыс берушінің актілеріне сәйкес орындауға;
 - 2) еңбек тәртібін сақтауға;
 - 3) жұмыс орнында еңбек қауіпсіздігі және еңбекті қорғау, өрт қауіпсіздігі, өнеркәсіптік қауіпсіздік және өндірістік санитария жөніндегі талаптарды сақтауға;
 - 4) жұмыс берушінің және жұмыскерлердің мүлкіне ұқыпты қарауға;
 - 5) адамдардың өмірі мен денсаулығына, жұмыс беруші мен жұмыскерлер мүлкінің сақталуына қауіп төндіретін ахуал туындағаны, сондай-ақ бос тұрып қалу туындағаны туралы жұмыс берушіге хабарлауға;
 - 6) еңбек міндеттерін орындауға байланысты өзіне мәлім болған мемлекеттік құпияларды, қызметтік, коммерциялық немесе заңмен қорғалатын өзге де құпияны құрайтын мәліметтерді жария етпеуге;
 - 7) келтірілген нұқсанды осы Кодексте және Қазақстан Республикасының өзге де заңдарында белгіленген шектерде жұмыс берушіге өтеуге міндетті [3].
- Қорыта келе, еңбек қатынастары олардың субъектілерінде құқықтық қабілеттілік пен құқықтық қабілеттіліктің бір мезгілде пайда болуымен ерекшеленеді.
- Осылайша, «жұмыскер» санатын талдау келесі қорытындыларды жасауға мүмкіндік береді:
- жұмыскер тек жеке тұлға бола алады;
 - Қазақстан Республикасының азаматы да, шетелдік те, азаматтығы жоқ адам да жұмыскер бола алады;
 - жалпы ереже бойынша 16 жасқа толған адам жұмыскер бола алады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Ахметов А.М., Мингали Г. Трудовое право Республики Казахстан. Учебник. Издание 4. - 550 стр.
2. Филющенко, Л.И. Трудовое право: учеб. пособие / Л.И. Филющенко, И.Н. Плешакова; М-во науки и высш. образования Рос. Федерации, Урал. федер. ун-т. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2019. - 204 с
3. Қазақстан Республикасының Еңбек Кодексі 2015 жылғы 23 қарашадағы № 414-V ҚРЗ.
4. Мацкевич О.В. Трудовое право: Учебник для бакалавриата / О.В. Мацкевич, А.Н. Приженникова, А.В. Буянова. – М.: Прометей, 2022. -570 с
5. Трудовое право: учебник / Под ред. С.В. Соловьевой, И.А. Филиповой. – Нижний Новгород: Нижегородский госуниверситет, 2021. - 194 с.

УДК 343.55

НАСИЛИЕ В СЕМЬЕ КАК СОЦИАЛЬНАЯ ПРОБЛЕМА СОВРЕМЕННОГО ОБЩЕСТВА

Сапарова К.С., студентка
Әлекбаева М.М., магистр, преподаватель – ассистент
Жетысуский университет им. И.Жансугурова, г.Талдықорған
malekbaeva@list.ru

В данной статье рассматривается актуальная проблема современного общества как - насилие в семье. Наша Республика занимает девятое место в мировом рейтинге по бытовому насилию. Подробно рассматриваются примеры так же рассматриваются причины возникновения домашнего насилия. Данная проблема очень важна, поскольку распространенность данного события с каждым годом только увеличивается а последствие ведет за собой уголовную ответственность.

Ключевые слова: конституция, насилие, семья, социум, социальная проблема.

Бұл мақалада қазіргі қоғамның өзекті мәселелерінің бірі отбасындағы зорлық-зомбылық жайлы қарастырылды. Біздің мемлекетіміз тұрмыстық зорлық-зомбылық бойынша әлемдік рейтингте тоғызыншы орынды алады. Мақалада тұрмыстық зорлық-зомбылықты болдыратын мән - жайлар, себеп –салдары жазылған. Бұл мәселе өте маңызды, өйткені бұл мәселенің таралуы жыл сайын артып келеді және оның салдары қылмыстық жауапкершілікке әкеледі.

Тірек сөздер: конституция, зорлық-зомбылық, отбасы, қоғам, әлеуметтік мәселе.

This article discusses the actual problem of modern society as - domestic violence. Our Republic ranks ninth in the world ranking on domestic violence. Examples are considered in detail and the causes of domestic violence are also considered. This problem is very important because the prevalence of this event is only increasing every year and the consequence leads to criminal liability.

Key words: constitution, violence, family, society, social problem.

Семья – это основное звено социума. Благополучие в семье говорит о том, что у государства есть будущее. Ведь именно семья воспитывает новое поколение, от которого в целом и зависит развитие общества. Главное в семье это – стабильность, а главное условие стабильности это - государство. Вот по этому вопрос о семейной политике является главным вопросом не только в Казахстане, но и в целом мире. Но не смотря на все убеждения нестабильность в семейных отношении проявляются и влекут за собой большую угрозу как для членов семьи так и для общества.

Мы живем в современном обществе, но случаи домашнего насилия год за годом только ухудшается. В целом жертвами бытового насилия являются женщины, дети, пожилые люди. Они являются уязвимыми слоями населения. Есть основной закон республики Казахстан – Конституция, где четко регламентируется неприкосновенность человеческого достоинства, право каждого защищать свою честь и достоинство. А так же говорится о детях которые являются уязвимой частью общества, которые нуждаются в защите не только государства но и родителей, которые являются к большому сожалению причиной возникающих той или иной ответственности [1].

В настоящее время все что происходит в общество не секрет, все прозрачно. Многие пользуются социальными сетями, смотрят новости, одним словом владеют всеми информациями СМИ. В многих районах, областях государства происходят ужасные преступления. И многие из них заканчиваются жестокой расправой. А так же, стоит отметить что, преступления в виде насильственных действия сексуального характера в отношении детей и женщин, избиение, доведение до самоубийства, ограничение свободы и умышленное вмешательства в развитие ребенка увеличивается день за днем.

Сама проблемная семья делится на кризисную и криминогенную семью.

Кризисная семья - это семья, которая вследствие возникновения непредвиденных обстоятельств (непреодолимых собственными силами) нуждается в немедленной социальной помощи со стороны государства. К ним можно отнести семьи, пострадавшие от пожара, семьи, оставшиеся без родителей в результате несчастного случая.

Криминогенная семья - состоит из трех типов семей: конфликтных, социализированных и криминальных что мы и рассматриваем в данной статье.

Кризисная семья - это семья, которая вследствие возникновения непредвиденных обстоятельств (непреодолимых собственными силами) нуждается в немедленной социальной помощи со стороны государства. К ним можно отнести семьи, пострадавшие от пожара, семьи, оставшиеся без родителей в результате несчастного случая.

Криминогенная семья-состоит из трех типов семей: конфликтных, социализированных и криминальных.

Конфликтная семья-это когда наличие конфликтов внутри семьи может способствовать совершению определенного вида преступлений внутри семьи, а также за ее пределами.

Социализированная семья-семья, которая создает возможность для совершения преступления либо не действует против него.

Преступная семья-это семья, которая совершается преступной группой с привлечением родственников к совместным противоправным действиям и целенаправленно провоцирует их преступное поведение.

Давайте рассмотрим причины возникновения бытового насилия. Одной из причин насилия в семье часто встречаются случаи с алкоголем. Причин насилия много. Они определяются сочетанием социокультурных, психологических, экономических и иных факторов, ни один из которых не несет ответственности за данное явление. Общий уровень культурного развития общества является одной из наиболее сложных и значимых причин насилия. Если говорить о проблеме сексуального насилия, то, по мнению многих психологов-исследователей, изнасилование – это не только проблема полового сношения, но и проблема власти. Насилие в отношении женщин является одним из исторически сложившихся проявлений неравных властных отношений между мужчинами и женщинами в семье и обществе, которые привели к преобладанию мужчин и проявлению дискриминации по отношению к женщинам с их стороны. Однако в этом случае страдает не только женщина, страдает и мужчина, и, прежде всего, ей способствует разрушительная волна фильмов и книг, где образ настоящего мужчины в последнее время уравнивается убийцей, насильником, захватчиком. Если мужчина добр, то он чувствует несоответствие средств массовой информации мисиво-образам [2]. Насилие в семье, в частности сцены, изображающие изнасилование или сексуальное угнетение, использование женщин и девочек в качестве предметов сексуального желания, включая порнографию, являются факторами, способствующими распространению насилия и отрицательно влияющими на духовную жизнь общества, отношения между полами. В наше сознание внедряется миф о том, что мужчина по своей природе активен, захватчик, а женщина – пассивна, доброжелательна. Но действительно ли мужчина дискриминирует женщину? Исследователи часто приходили к выводу, что это не так. Основываясь на патриархальной культуре, общество дискриминирует и манипулирует обоими полами, что препятствует гуманизации общества.

В нашей республике 400 кризисных центра. Проводится анализ и мониторинг звонков и обращений, поступивших на горячую линию кризисного центра (некоммерческая общественная организация, созданная группой женщин, переживших насилие), во время работы службы центра осуществляют очные консультации. Отсюда видно, что насилие чаще происходит со стороны родственников, чаще использует психическое насилие. По данным МВД, в прошлом году в полицию по факту бытового насилия обратились 114 тысяч человек. Из них только 37 тысяч дошли до суда, а только 17 тысяч привлечены к административной ответственности. Есть результаты исследований академий правоохранительных органов. В нем говорится, что домашнее насилие носит скрытый характер. От 70 до 90 процентов жертв насилия не жалуются в компетентные органы. Из этого следует, что 114 тысяч, которые показывает текущая статистика, составляют четверть реальной картины, можно предположить, что за год, включая скрытый показатель, насчитывается 500 тысяч жертв домашнего насилия.

Бытовое насилие является латентной проблемой в Казахстане, и о нем часто не сообщается. Домашнее насилие регулируется в настоящем Уголовном кодексе Республики Казахстан при наличии в действиях уголовного правонарушения лица привлекаются к уголовной ответственности по статье 110 Уголовного кодекса (далее как УК). Бытовое насилие может выражаться в 4 видах, таких как:

1. Физическое насилие - умышленное причинение вреда здоровью путем применения физической силы и причинения физической боли;
2. Психологическое насилие - это форма воздействия на эмоции или психику человека путем запугивания, угроз, оскорблений, критики, осуждения и тому подобных действий;
3. Сексуальное насилие - любое принудительное сексуальное действие или использование сексуальности другого человека;

4. Экономическое насилие - контроль над использованием денег и других материальных ресурсов (жилья, пищи, одежды), заработанных женщиной или полагающихся ей по закону, что может вызвать нарушение физического и (или) психического здоровья [3].

Женщины обращаются с заявлением о насилии в правоохранительные органы но через малое время забирают его обратно. Что же этому может послужить? Если взглянуть со стороны психологического насилия то , это может применяться со стороны супруга или сожителя шантажом, угрозой, то есть оказаться под давлением. Тем самым она была вынуждена забрать заявление, на основании чего было прекращено производство по этому делу.

В качестве решения проблем предлагается следующее: усилить меру наказания;

выявлять уязвимые семьи и проводить с ними профилактические работы;

выявлять в обществе семьи имеющие низкий социальный статус;

принудительные меры медицинского характера;

трудоустройства в целях борьбы с безработицей;

установление особых требований к поведению правонарушителя.

Указанные предложения позволяют сформировать в обществе чувство ответственности.

Обобщая вышеизложенное, хотелось бы процитировать слова американского писателя Ф. Скотт Фитцджеральда «Семейные ссоры — это горькие вещи. Они не происходят по каким-либо правилам и не похожи на боли или раны. Они больше похожи на незаживающие разрывы кожи из-за того что недостаточно материала для их заживления». Конституция РК создает платформу для благоприятной жизнедеятельности и развития социума. Казахстанское общество всесторонне развивается и движется уверенными шагами вперед. Все достижения нашего государства – это конкретный результат действия Конституции РК и принятого на её базе законодательства, которое является обязательным к исполнению.

ЛИТЕРАТУРА

1. Конституция Республики Казахстан. 30.08.1995 г. (с изменениями и дополнениями от 08.06.2023 г.) // www.zakon.kz

2. Об утверждении стандарта оказания специальных социальных услуг жертвам бытового насилия(с изменениями и дополнениями от 08.02.2023 г.) adilet.zan.kz

3. Уголовный кодекс Республики от 2014 года № 133 (27754). (с изменениями и дополнениями от 01.01.2023 г.) // www.zakon.kz

ӘОЖ 94(514)084.5

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ КӘСІПКЕРЛІК ҚЫЗМЕТТІҢ ДАМУЫ МЕН ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕЛУІ

Токтабекова Танишолпан Токтабековна

Жетісу университеті, «Құқықтану», 3 курс студенті

Ғылыми жетекші: т.ғ.к. Тинистановна С.С.

toktabekovatansholpan@gmail.com; Tin_019@mail.ru

Мақалада кәсіпкерлік қызметтің дамуы, мемлекеттік қолдау, кәсіпкерлік қызметтің дамуын құқықтық реттеу, мемлекет тарапынан қолданылған шаралар туралы қарастырылған. Сонымен қатар, кәсіпкерліктің түрлері, оларды дамытудың «ұлттық жобасы», бағыттары сипатталады.

Тірек сөздер: кәсіпкерлік, кәсіпкерлік түрлері, мемлекеттік қолдау, шаралар, құқықтық реттеу, «ұлттық жоба».

В статье рассматривается развитие предпринимательской деятельности, государственная поддержка, правовое регулирование развития предпринимательской

деятельности, меры, принятые государством. Кроме того, описаны виды предпринимательства, «национальный проект» их развития, направления.

Ключевые слова: предпринимательство, виды предпринимательства, государственная поддержка, меры, правовое регулирование, «национальный проект».

The article deals with the development of entrepreneurial activity, state support, legal regulation of the development of entrepreneurial activity, measures taken by the state. In addition, the types of entrepreneurship, the "national project" of their development, directions are described.

Key words: entrepreneurship, types of entrepreneurship, state support, measures, legal regulation, "national project"

Қазақстан Республикасының Кәсіпкерлік кодексінде азаматтардың болсын, қандастардың, сонымен қатар заңды тұлғалардың да өзіндік, дербес, бастамашылық қызметін кәсіпкерлік қызмет деп таниды [1].

Қазіргі кезеңде Қазақстанда шағын және орта кәсіпкерлік санының өсуі байқалады. Ұлттық статистика орталығының деректеріне сүйенсек, 2022 жылғы 1 қарашадағы жағдай бойынша олардың саны өткен жылдың тиісті мерзімімен салыстырғанда 22,6%-ға артып, 1 732 696 субъектіні құрады (Сурет 1).

Сурет 1. Шағын және орта кәсіпкерліктің өсу деңгейі

Соңғы деректерге сүйенсек, Қазақстанда шағын және орта кәсіпкерлік деңгейінің өскендігі байқалады және дара кәсіпкерліктің үлесі басымдық танытады [2] (Сурет 2).

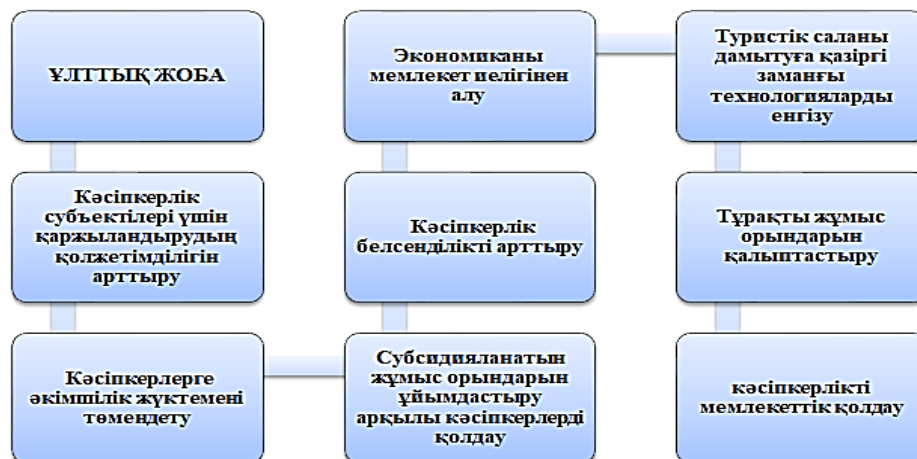

Сурет 2. Кәсіпкерлік түрлері

Кәсіпкерлік субъектілерінің басым бөлігі көтерме, бөлшек саудамен, ауылшаруашылығы саласы, құрылыс заттарын сатумен, өндірумен айналысатын болса, ең аз бөлігі электр энергиясымен, газбен, бұмен жабдықтау саласында әрекет етеді, осы сала аз қамтылғандығын көреміз.

2021 – 2025 жылдарға арналған кәсіпкерлікті дамыту жөніндегі ұлттық жоба бекітілді [3].

Ұлттық жоба Қазақстан Республикасындағы кәсіпкерлікті жүзеге асырумен байланысты бірнеше бағыт қарастырылған, оның ішінде туризм, экономиканы мемлекеттің иелігіне алуды қамтамсыз ету, инфрақұрылымды қамтамасыз ету, кәсіпкерлерге әкімшілік жүктемені төмендету, кәсіпкерлерге қызмет көрсету деңгейін көтеру, тұрақты жұмыс орындарын қамтамасыз етудің тиімді бағыттарын қамтиды (Сурет 3).

Сурет 3. 2021 – 2025 жылдарға арналған кәсіпкерлікті дамыту жөніндегі ұлттық жобаның негізгі бағыттары.

Егер осы Ұлттық жобада қамтылған бағыттар құқықтық тұрғыдан қамтамасыз етіліп, толық жүзеге асырылатын болса, онда Қазақстан Республикасындағы кәсіпкерлік қызметтің дамуы жаңа деңгейге көтерілетін еді және еліміздің экономикалық дамуы бірқатар алға жылжитын болады.

Кәсіпкерлік қызметті дамытуға мемлекет үлкен көңіл бөліп отыр, біріншіден мемлекеттегі экономиканың дамуына қомақты үлес қосады, екіншіден халықты жұмыспен қамтиды, үшіншіден, халықтың жағдайын жақсартуға мүмкіндік береді.

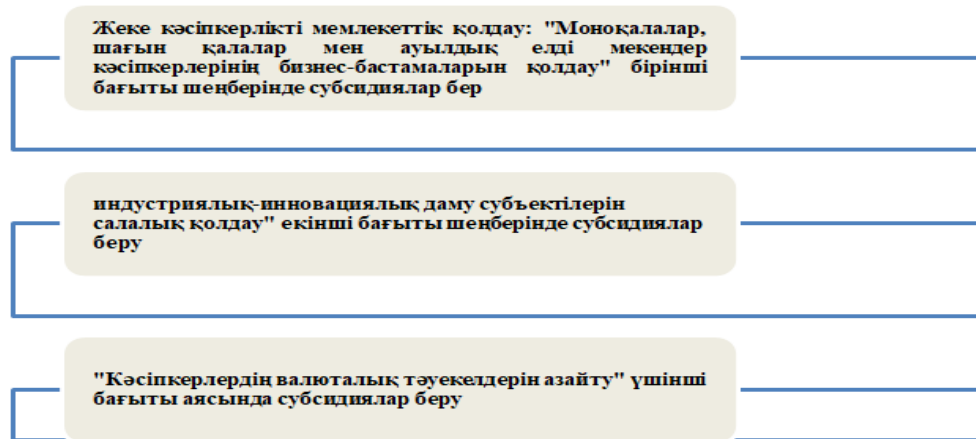
2021-2025 жылдарға арналған кәсіпкерлікті дамыту жөніндегі ұлттық жобада кәсіпкерлікті дамыту үшін 8 455 329 919 мың тг. Қаржы бөліп отыр екен, (оның ішінде республикалық бюджет – 1 030 884 427,0 мың тг., жергілікті бюджет – 124 695 492,0 мың тг., бюджеттен тыс қаражат – 7 299 750 000,0 мың тг.) бөлінгенін көруге болады (Сурет 4) [3].

Сурет 4. Кәсіпкерлікті дамытуға бөлінген қаржы

Бұл көрсеткіштерге қарайтын болсақ, 2021 жылмен салыстырғанда, 2025 жылға дейін бөлінген қаржы әлдеқайда артқан деп айтуға болады. «Жеке кәсіпкерлікті мемлекеттік қолдаудың кейбір шаралары туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2019

жылғы 31 желтоқсандағы № 1060 қаулысы бойынша жеке кәсіпкерлікті дамыту бірнеше бағыттарды қамтыды [4] (Сурет 5).

Сурет 5. Жеке кәсіпкерлікті мемлекеттік қолдау

Жеке кәсіпкерлі дамыту мақсатында мемлекет осы субъектілерге қолдау көрсету мақсатындағы субсидиялар беру шарттарын қарастырып, қаулы қабылдаған.

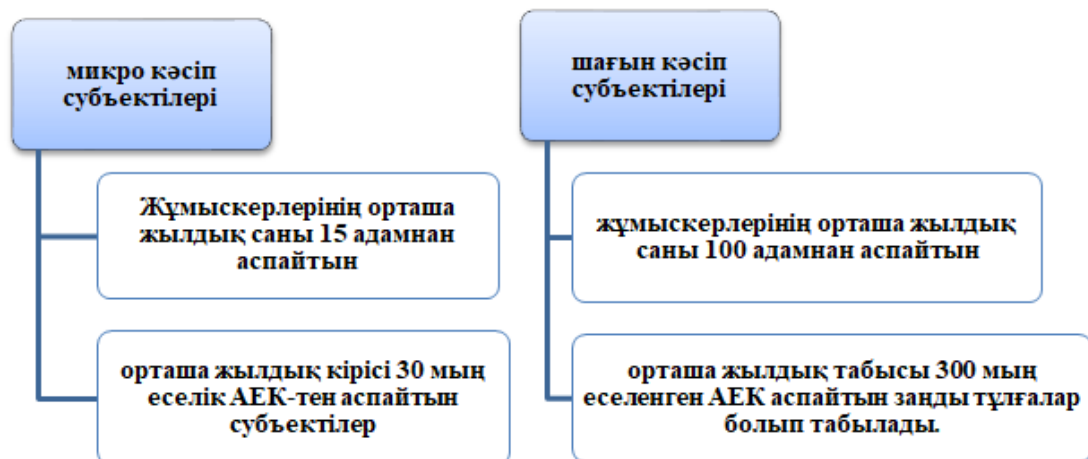
«Бизнестің жол картасы-2025» мемлекеттік бағдарламасына сай, шағын және орта кәсіпкерлік субъектілері жиырма миллион теңгеге дейінгі мөлшерді мемлекеттен субсидия ала алады [5].

2019 жылғы қыркүйек айындағы Мемлекет басшысының Қазақстан халқына жолдауынан кейін микро және шағын кәсіпкерлікті дамыту мақсатында бірқатар шаралар жасалуға тапсырма берілді (Сурет 6).

Сурет 6. Микро, шағын бизнесті мемлекеттік қолдау

Мораторий субъектілері болып табылатындар: микрокәсіпкерлік субъектілері; шағын кәсіпкерлік субъектілері (Сурет 7).

Сурет 7. Мораторий субъектілері

Мораторий субъектілері болып табылмайтындар бұл жеңілдікке ие бола алмайды [6]
(Сурет 8).

Сурет 8. Мораторий субъектілері болып табылмайтындар

Есірткі, психотроптық заттармен қатысы бар өнімдерді шығаратын,, акцизделетін өнімді өндіретіндер, т.б. кәсіпкерлік субъектілері мораторийге іліне алмайды, оларға қойылатын талаптар басқа.

Қорыта келгенде, мемлекет кәсіпкерлік қызметті жетілдіру бағытында мемлекеттің тарапынан қолдау, дамыту үшін бірқатар шараларын жүзеге асырып келеді.

Сондықтан осы саланы құқықтық қамтамасыз ету мен дамыту мақсатында мынадай ұсыныстар жасағым келеді:

Кәсіпкерлік қызметті қорғауды құқықтық қамтамасыз етілуі үшін арнайы «Кәсіпкерлік қызметтің жүзеге асырылуын бақылау мен қорғау туралы» заң қабылдануы керек;

2023 жылы аяқталатын микро, шағын бизнесті мемлекеттік қолдау үшін қойылған мораторийді халықтың әл-ауқатын жақсарту мақсатында әлі де ұзарту керек деп санаймыз.

Бұл қолдау олардың аяғынан тұруына, қалыпты дамуына, мемлекеттегі экономиканың өркендеуіне, сонымен қатар, халықты жұмыспен қамтуға, әлеуметтік жағдайын жасауына, бәсекелестіктің дамуына мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Қазақстан Республикасының Кәсіпкерлік Кодексі.- <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1500000375>
- 2 Қазақстандағы шағын және орта кәсіпкерлік саны 22,6%-ға өсті / https://el.kz/qazaqstandagy-shagyn-zhane-orta-kasipkerlik-sany-226-ga-osti_56688/
- 3 2021-2025 жылдарға арналған кәсіпкерлікті дамыту жөніндегі ұлттық жоба.- <https://primeminister.kz/kz/nationalprojects/2021-2025-zhyldarga-arnalghan-kasipkerlikti-damytu-zhonindegi-ulattyk-zhoba-1591824>
- 4 «Жеке кәсіпкерлікті мемлекеттік қолдаудың кейбір шаралары туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2019 жылғы 31 желтоқсандағы № 1060 қаулысы / <https://adilet.zan.kz/kaz/archive/docs/P1900001060/31.12.2019>
- 5 Шағын және орта кәсіп субъектілері 20 млн теңгеге дейін субсидия ала алады / <https://atameken.kz/kk/news/>
- 6 Мораторийге кім кіреді және 3 жылға салық төлеуден кім босатылды/ https://egov.kz/cms/kk/articles/tax_payment/moratorium

УДК 347.64

ПАТРОНАТНОЕ ВОСПИТАНИЕ КАК ФОРМА ВОСПИТАНИЯ ДЕТЕЙ, ОСТАВШИХСЯ БЕЗ ПОПЕЧЕНИЯ РОДИТЕЛЕЙ

Утегенова А.К. – студентка 2 курса

Чингаева Б.К., к.ю.н., – научный руководитель

Жетысуский университет им.И.Жансугурова. г.Талдыкорган

E-mail: utegenova.arina@inbox.ru

Мақалада Қазақстан Республикасында жетім балалар мен ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балалар үшін отбасын құруды дамытудың басым бағыты, атап айтқанда патронаттық отбасы институтын дамыту қарастырылған.

Тірек сөздер: патронат; патронаттық тәрбиешілер; патронаттық отбасы; патронаж; кәсіби патронаттық отбасы.

В статье рассматривается приоритетное направление по развитию семейного устройства в Республике Казахстан для детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей, а именно развитие института патронатной семьи.

Ключевые слова: патронат; патронатное воспитание; патронатная семья; патронаж; профессиональная замещающая семья.

The article discusses the priority direction on development of the family device for orphan children and children without parental support, namely development of institute of a foster fa-mily in the Republic of Kazakhstan .

Key words: patronage; foster education; foster family; patronage; professional replacing family.

Конституция Республики Казахстан определяет «Человек, его права и свободы являются высшей ценностью. Признание, соблюдение и защита прав и свобод человека и гражданина — обязанность государства» [1]. Права любого гражданина РК на достойную жизнь установлено Конституцией РК и должно обеспечено государством. И одной из основных форм участия государства в проявлении заботы о своих несовершеннолетних гражданах, нуждающихся в особом внимании со стороны государственных органов, среди прочих, должна стать достаточно новая, мало используемая для нашего государства форма устройства детей как патронатная семья [2].

Как следует из п. 31 ст. 1 Кодекса Республики Казахстан О браке (супружестве) и семье от 26 декабря 2011 года, патронат это форма воспитания, при которой дети-сироты, дети, оставшиеся без попечения родителей (родителя), передаются на патронатное воспитание в семьи по договору, заключаемому органом, осуществляющим функции по опеке или попечительству, и лицом, выразившим желание взять ребенка (детей) на воспитание. В свою очередь законодатель в п. 17-1 этой же статьи КоБС указал на то, что организация по оказанию содействия в устройстве детей-сирот, детей, оставшихся без попечения родителей, в семьи граждан Республики Казахстан - некоммерческая организация, осуществляющая на безвозмездной основе на территории Республики Казахстан содействие в устройстве детей-сирот, детей, оставшихся без попечения родителей, на воспитание в семьи в соответствии с компетенцией, установленной КОБС, гражданам Республики Казахстан, постоянно проживающим на территории Республики Казахстан, желающим принять и принявшим детей на воспитание, и аккредитованная для осуществления подобной деятельности в порядке, установленном КОБС. Следовательно, руководитель некоммерческой организации выступает в качестве опекуна или попечителя несовершеннолетнего, переданного на патронатное воспитание.

Вместе с тем, законом определено, о чем говорится в ст. 133 КоБС, что основанием возникновения патроната является договор о передаче ребенка на патронатное воспитание.

Данный договор заключается между лицом, выразившим желание взять ребенка на воспитание, и органом, осуществляющим функции по опеке или попечительству.

Таким образом, можно сделать вывод, что если указанное заключение отсутствует, то договор патронатного воспитания, в том случае, если стороны его подписали, не будет иметь юридической силы. В то же время, передача ребенка на патронатное воспитание осуществляется с учетом его мнения, а ребенок, достигший десяти лет, может быть передан на патронатное воспитание только с его согласия.

Считаем, было бы правильным в нормах КоБС, указать, что «Передача ребенка на патронатное воспитание осуществляется с учетом его желания, а ребенка, достигшего десяти лет, может быть произведена только с его согласия, но в обоих случаях перед заключением договора патронатного воспитания». Думается, что наличие такого предписания в КоБС будет позволять более полно учитывать права и интересы несовершеннолетнего, рекомендуемого для передачи на патронатное воспитание из соответствующего учреждения к лицу, намеревающемуся быть патронатным воспитателем.

Базовые положения, устанавливающие содержание договора патронатного воспитания закреплены в ст. 134 КоБС. Здесь указано, что названный договор о передаче ребенка на патронатное воспитание должен предусматривать условия содержания, воспитания и образования ребенка, права и обязанности патронатных воспитателей, обязанности органа, осуществляющего функции по опеке или попечительству, по отношению к патронатным воспитателям, а также основания и последствия прекращения такого договора. Ребенок передается на воспитание патронатному воспитателю на срок, предусмотренный указанным договором. На каждого ребенка, переданного на патронатное воспитание, составляется отдельный договор.

Однако, в КоБС и иных актах законодательства не сказано о том, что договор патронатного воспитания относится к числу договоров гражданско- правового характера. Тем не менее, в силу того, что в ст. 3 названного Кодекса, в частности, акцент сделан на регулировании брачно-семейным законодательством имущественных и личных неимущественных отношений между членами семьи: супругами, родителями и детьми, между другими родственниками и иными лицами, формы и порядок устройства в семью детей-сирот, детей, оставшихся без попечения родителей. Из всего этого можно полагать, что данный договор имеет гражданско-правовую направленность, так как в нем присутствует соотношение норм брачно-семейного и гражданского законодательства.

Думается, что при совершенствовании норм КоБС, есть необходимость дополнить эту статью нормой следующего содержания: «С учетом отношений, регулируемых законодательством Республики Казахстан о браке и семье, сущности и содержания патронатного воспитания, договор патронатного воспитания относится к числу гражданско-правовых договоров, направленных на обеспечение личных неимущественных и имущественных прав детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей».

На содержание каждого ребенка, переданного патронатным воспитателям, ежемесячно выплачиваются денежные средства в порядке и размере, которые установлены Правительством Республики Казахстан.

Дети, находящиеся на воспитании в учреждениях, передаются на патронатное воспитание в целях формирования у них позитивного опыта жизни в семье, поддержания и укрепления их родственных связей, создания условий для подготовки к самостоятельной жизни и социальной адаптации. Необходимо обратить внимание на требования к патронатным воспитателям, сформулированные в статье 122 КоБС. Так, патронатными воспитателями могут быть только совершеннолетние лица, за исключением:

- лиц, признанных судом недееспособными или ограниченно дееспособными;
- лиц, лишенных судом родительских прав или ограниченных судом в родительских правах;
- отстраненных от обязанностей опекуна или попечителя за ненадлежащее исполнение возложенных на него законом Республики Казахстан обязанностей;
- бывших

усыновителей, если усыновление отменено судом по их вине; - лиц, которые по состоянию здоровья не могут осуществлять обязанности опекуна или попечителя; - лиц, не имеющих постоянного места жительства; - лиц, имеющих непогашенную или неснятую судимость за совершение умышленного преступления на момент установления опеки (попечительства); - лиц без гражданства; - лиц мужского пола, не состоящих в зарегистрированном браке (супружестве), за исключением случаев фактического воспитания ребенка не менее трех лет в связи со смертью матери или лишением ее родительских прав; - лиц, которые на момент установления опеки или попечительства не имеют дохода, обеспечивающего подопечному прожиточный минимум; - лиц, состоящих на учетах в наркологическом или психоневрологическом диспансерах;) лиц, имеющих или имевших судимость, подвергающихся или подвергавшихся уголовному преследованию; - граждан Республики Казахстан, постоянно проживающих на территории Республики Казахстан, не прошедших психологическую (за исключением близких родственников ребенка) [3] .

Допускается назначение одного опекуна или попечителя для нескольких лиц, если нет противоречий между интересами подопечных.

Таким образом, в законодательстве закреплён исчерпывающий перечень граждан, которые не могут в силу их аморального поведения и ненадлежащего отношения к воспитанию несовершеннолетних детей являться патронатными воспитателями. Братья и сестры передаются на патронатное воспитание совместно, за исключением случаев, когда по медицинским показаниям или другим причинам (в том числе по желанию самих детей) их совместное пребывание в семье патронатного воспитателя не соответствует их интересам. При наличии нескольких лиц, желающих принять на патронатное воспитание одного и того же ребенка, преимущественное право предоставляется его родственникам при условии обязательного соблюдения интересов ребенка.

При подборе кандидатов в патронатные воспитатели из лиц, не состоящих в родственных отношениях с ребенком, предпочтение отдается лицам, проживающим в районе (городе), на территории которого находится учреждение, за исключением случаев, когда передача ребенка на патронатное воспитание за пределы района (города) отвечает интересам ребенка.

Так как патронатное воспитание является формой участия граждан в воспитании детей-сирот, детей, оставшихся без попечения родителей, представляется необходимым обратить внимание на то, что в публикациях по вопросам опеки и попечительства над несовершеннолетними, оставшимися без попечения родителей отмечаются три формы устройства несовершеннолетних, оставшихся без попечения родителей. Это институциональная, индивидуальная и смешанная формы. В то же время интерес представляет мнение М. В. Андрияшко, характеризующей каждую из перечисленных форм устройства детей.

Она указывает на то, что институциональная форма обеспечивается попечением государственных учреждений (передача на попечение юридических лиц). Индивидуальную форму устройства данный автор характеризует как форму устройства, состоящую в передаче ребенка на основании документов, выданных государственными органами, на попечение одиноко проживающих граждан либо семей. Смешанная форма рассматривается названным автором как комбинация институциональной и индивидуальной форм устройства детей, оставшихся без попечения родителей. Она состоит в распределении заботы о здоровье, обучении, воспитании несовершеннолетнего, в том числе реализации мероприятий по профилактике безнадзорности и правонарушений несовершеннолетних, между несколькими субъектами. При этом законным представителем ребенка является лишь один из таких субъектов [4, с. 40].

В свою очередь, анализ правовых норм позволяет сделать вывод, что выделение форм устройства детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей по рассмотренным критериям, в законодательстве не отражено. Однако, основываясь на сказанном можно полагать, что более правильным представляется выделение именно институциональной, индивидуальной и смешанной форм. Так, институциональная форма устройства несовершеннолетних представлена такими видами устройства как: детские интернатные учреждения;

государственные специализированные учреждения для несовершеннолетних, нуждающихся в социальной помощи и реабилитации; учреждения, обеспечивающие получение профессионально-технического, среднего специального и высшего образования. Индивидуальная форма устройства включает такие виды устройства, как: усыновление; опека и попечительство; приемная семья; детский дом семейного типа; детская деревня (городок). Смешанную форму устройства несовершеннолетних составляют такие виды, как: патронатное воспитание; воспитание несовершеннолетних граждан Республики Казахстан в воинских частях. В свою очередь, если говорить о последнем, то есть воспитании несовершеннолетних граждан мужского пола в воинских частях, то по всей видимости здесь имеется ввиду пребывание и воспитание этих лиц в военных оркестрах, что имело активное распространение в период бывшего Советского Союза, где предусматривалось наличие в военных оркестрах воспитанников из числа несовершеннолетних.

Соответственно, патронатное воспитание, исходя из изложенного, относится к смешанным формам устройства детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей, поскольку обязанности по воспитанию и защите прав и законных интересов несовершеннолетних распределены здесь между такими субъектами, как гражданин – патронатный воспитатель и учреждение, в котором на воспитании находится несовершеннолетний, оставшийся без родительского попечения, передаваемый на патронатное воспитание согласно одноименному договору патронатному воспитателю.

Закон предусматривает возможность досрочного расторжения договора патронатного воспитания. В соответствии с данной нормой, этот договор, может быть расторгнут досрочно, по инициативе патронатных воспитателей при наличии уважительных причин (болезни, изменении семейного или материального положения, отсутствии взаимопонимания с ребенком, конфликтных отношений между детьми и других); по инициативе органа, осуществляющего функции по опеке или попечительству, при возникновении неблагоприятных условий для содержания, воспитания и образования ребенка; в случаях возвращения ребенка родителям, передачи родственникам или усыновления ребенка.

Таким образом, патронатное воспитание, с учетом порядка его регулирования в нормах законодательства, является не формой устройства детей-сирот, детей, оставшихся без попечения родителей, а формой участия граждан в воспитании данных детей, путем передачи их на основании договора о патронатном воспитании из указанных учреждений патронатным воспитателям. А сам институт патронатного воспитания способствует соблюдению прав и интересов о детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей. Институт патронатного воспитания наряду с другими социальными институтами является эффективным инструментом защиты прав и интересов несовершеннолетних.

ЛИТЕРАТУРА

1. Конституция Республики Казахстан от 30 августа 1995 года https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000_
2. Карлыханов, А. А. Актуальные проблемы патронатного воспитания / А. А. Карлыханов, Л. В. Чуприна. — Текст : непосредственный // Юридические науки: проблемы и перспективы : материалы I Междунар. науч. конф. (г. Пермь, март 2012 г.). — Пермь : Меркурий, 2012. — С. 102-107. — URL: <https://moluch.ru/conf/law/archive/41/1954/> (дата обращения: 04.02.2023).
3. Кодекс Республики Казахстан от 26 декабря 2011 года № 518-IV «О браке (супружестве) и семье» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 14.07.2022 г.) https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31102748
4. Андрияшко М. В. Современное представление об опеке и попечительстве над несовершеннолетними, оставшимися без попечения родителей // Юстыця Беларусі. 2012. № 3. С. 39–41.

УДК 777

THE CONSTITUTIONAL COURT AS ONE OF THE IMPORTANT ASPECTS OF THE GUARANTEE OF THE PROTECTION OF RIGHTS

Dosbol A.

1 курс Юридического факультета Бакалавриат

Южно-Казахстанский Университет имени М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан

a_dosbol07@mail.ru

The article is devoted to a comprehensive study of the position of the Constitutional Court and its future functions in our country. The article clarifies the role of the Constitutional Court as one of the most important guarantees of the protection of the rights of citizens of Kazakhstan. The scientific novelty of the study lies in a comprehensive analysis of the Constitutional system and supervision. As a result, it is proved that thanks to the Constitutional Court, all the rights of citizens will be respected.

Key words: Court, Constitution, Rights, Law, Code, international, Republic, Parliament, institution, society, proceedings.

Мақала Конституциялық Соттың жағдайын және оның біздің еліміздегі Болашақ функцияларын жан-жақты зерттеуге арналған. Мақалада Конституциялық соттың Қазақстан азаматтарының құқықтарын қорғаудың маңызды кепілдіктерінің бірі ретіндегі рөлі түсіндіріледі. Зерттеудің ғылыми жаңалығы конституциялық жүйе мен қадағалауды жан-жақты талдауда жатыр. Нәтижесінде Конституциялық Соттың арқасында азаматтардың барлық құқықтары сақталатыны дәлелденді.

Түйінді сөздер: сот, Конституция, құқықтар, Заң, Кодекс, халықаралық, Республика, парламент, институт, қоғам, сот ісін жүргізу.

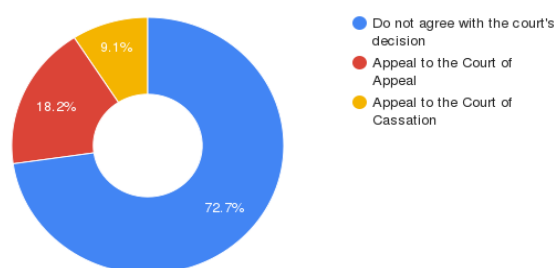
Статья посвящена всестороннему изучению положения Конституционного суда и его будущих функций в нашей стране. В статье разъясняется роль Конституционного суда как одной из важнейших гарантий защиты прав граждан Казахстана. Научная новизна исследования заключается во всестороннем анализе конституционной системы и надзора. В результате доказано, что благодаря Конституционному суду все права граждан будут соблюдены.

Ключевые слова: Суд, Конституция, Права, Закон, Кодекс, международный, Республика, парламент, институт, общество, судопроизводство.

The relevance of the research topic, one of the most important goals of state-building in Kazakhstan is the creation of a rule of law state. The formation of which is impossible without ensuring the unity of state power at all levels, the stability of the judicial system and the development of lawmaking. The Constitutional Court of the Republic of Kazakhstan, being the guarantor of the Constitution of the Republic of Kazakhstan and the main judicial instance of Kazakhstan, is at the junction of state tasks to ensure the legality and sustainability of state development. The special position of the Constitutional Court of the Republic of Kazakhstan in the system of state bodies is due to the fact that it will be the highest body of Kazakhstan for the protection of the foundations of the constitutional system, independently and independently exercising judicial power through constitutional proceedings. The Constitutional Court of the Republic of Kazakhstan will be independent in organizational, logistical and financial relations from any other bodies. The judicial constitutional control body of Kazakhstan will independently and independently provide personnel and information support for its activities. The designated areas of activity of the Constitutional Court of the Republic of Kazakhstan are the object of constant study and require a comprehensive study taking into account the changing conditions of the development of the state and society. For the first time, the proposal to create a Constitutional

Court was made in the Message to the People of Kazakhstan dated March 16, 2022. Then President Kassym-Jomart Tokayev noted that there is a Constitutional Council in the country, but citizens are deprived of the opportunity to address it directly. In Kazakhstan, the interpretation of various legal norms was given by the Constitutional Council. However, citizens were deprived of the opportunity to directly contact him for clarification. At the same time, in most countries of the world there is such an institution as the Constitutional Court, where everyone can send relevant requests. At the dawn of Independence, this body also existed in Kazakhstan. Experts agree that its activities more effectively ensure compliance with the provisions of the Basic Law. The norm on the establishment of the Constitutional Court was introduced and enshrined in the Constitution of the Republic of Kazakhstan through the republican referendum on amendments to the Constitution, which was held on June 5, 2022.

The Constitutional Court is a Court that ensures that any laws that Parliament consistently spews out, all kinds of confusing Government resolutions, and even presidential decrees do not violate or contradict the Constitution, for these purposes, all citizens are given the right to apply to this Court and challenge any law in it that, in his opinion, contradicts the constitution and thereby violates his rights. I will give an example, in 2017, President Donald Trump issued a decree banning refugees from Arab countries from entering the United States, so the Court took and canceled it, the judge considered that such a decree was discriminatory, imagine an ordinary judge took and canceled the presidential decree. Can we imagine such a thing, of course not. Today, in accordance with the new Constitution and the Law on the Constitutional Court of the Republic of Kazakhstan, the Court is a judicial body of constitutional control, independently and freely exercising judicial power through constitutional proceedings. Let's look at them in more detail. Firstly, the Constitutional Court of Kazakhstan resolves issues of constitutional law only. However, there is a lot of controversy among domestic jurists about the rationality of granting the Constitutional Court of Kazakhstan the right to interpret not only the Constitution, but also laws, and other normative acts, including on its own initiative. Some believe that the Constitutional Court, first of all, is the guardian of the Constitution and should adhere only to its text, others are convinced that the Constitutional Court should have the powers of an active creator, expressed in the application, if necessary, of the rights and freedoms of people, both legislative regulations of various types and progressive norms of international law.

According to statistics, citizens of Kazakhstan do not agree with the decision of the Kazakh courts. Nevertheless, as practice shows, the Constitutional Court in its work relies not only on the Constitution, but also on ordinary laws, as well as on international covenants on human rights, proceeding, however, from the premises of the Constitution itself. The upper hand in this issue today is won by the followers of the position who claim that, acting on the basis of the distribution of powers, the Constitutional Court should not replace other state bodies, turning into a “super-institution”, but by its decisions it should, as it were, outline the boundaries of the “constitutional field”. As an example, one can see the decision of the Constitutional Court of the Russian Federation in the case of checking the Constitution of Part five of Article 209 of the Criminal Procedure Code of the RSFSR in connection with

the claims of people by R.N. Romanov and A.A.Lesenko. The basis for the consideration of the case was the revealed ambiguity in the question of whether the state of Part five of Article 209 of the Code of Criminal Procedure of the RSFSR, which establishes the procedure for appealing a decision to terminate a criminal case, complies with the Constitution of the Russian Federation. With reference to the said article gr. R.N.Romanov was denied consideration of claims against the investigator's decision to terminate the case of the murder of her brother for lack of an offense. With a similar demand, the Constitutional Court received a claim from gr. Lesenko A.A.. As a result of consideration of these cases, the Constitutional Court of the Russian Federation decided to recognize Part five of Article 209 of the Code of Criminal Procedure of the RSFSR as not conforming to the Constitution of the Russian Federation, in particular its articles forty-six (Parts 1 and 2) and 52 on people's access to justice and judicial protection. The state of the fifth part of Article 209 of the Code of Criminal Procedure of the RSFSR, according to which a decision on the termination of a criminal case made at the stage of an early investigation can be appealed to the prosecutor and is not subject to appeal in court, cannot, according to the decision of the Constitutional Court, serve as a basis for refusing judicial appeal of decisions on the termination of a criminal case. This is an excellent indicator of how the Constitutional Court functions in a neighboring state. The Constitutional Court is guided by the following basic principles: independence, collegiality, transparency, competitiveness and equality of the parties. The Constitutional Court today is independent in organizational, financial and logistical relations from any other bodies. The Constitutional Court is paid for at the expense of the budget, which makes it possible to carry out independent constitutional proceedings in full. In order to ensure the activities of the Constitutional Court, the budget allocates funds in a separate article, which the Court disposes of independently, and the estimate of its costs cannot be reduced by comparison.

Indeed, the Constitutional Court is the most important institution for the whole country. Now citizens can directly appeal to the Constitutional Court with applications for the recognition of illegal norms that, in their opinion, contradict the principles of the basic law of the country. After the Constitutional Court begins its work, the requirements for the quality of the work of the Prosecutor's office, courts, and law enforcement agencies will undoubtedly increase significantly. The activity of the Court will have a positive impact on the legislative work of deputies and the government. Kazakhstan, as a state, has been qualitatively updated. This fact is publicly recognized by the world community, as evidenced by numerous contacts at the highest level. It would not be an exaggeration to say that the Constitutional Court will become the personification of a Just Kazakhstan. After analyzing the basic legal principles and foundations of the Constitutional Court's activities, it can be concluded that at the present stage of the development of domestic legal proceedings, the Constitutional Court has all the necessary powers and tools to fulfill its primary task - to protect the constitutional foundations of the social system and the constitutional rights of citizens of Kazakhstan. Despite certain difficulties in the organization of judicial practice, the main problem of the effectiveness of the Constitutional Court in Kazakhstan is not the shortcomings of the procedure of constitutional proceedings or constitutional legislation, but in ensuring the execution of Court decisions, which are sometimes openly ignored by both the subjects of the country and the branches of government. Non-enforcement of court decisions is a characteristic feature of the entire Kazakh law and order.

REFERENCES

1. Караманукян Д.Т. Акты Европейского суда по правам человека в российской правовой системе: Учебное пособие. — Омск, "Омская юридическая академия", 2013
2. Метод правового регулирования: вопросы теории и конституционного права : монография / Р. В. Прудентов. — Москва : Статут, 2019..
3. Валерий Зорькин: Конституционный Суд России. Доктрина и практика. Монография
4. Актуальные проблемы деятельности судов общей юрисдикции Российской Федерации : учебник / коллектив авторов ; под ред. В.М. Бозрова. - Москва : ЮСТИЦИЯ, 2017
5. Суд и государство / Под ред. Л.В. Головки, Б. Матвеева. — М.: Статут, 2018.

ӘОЖ 340.692

METHODS AND MEANS OF INVESTIGATION OF TRACES OF CRIME AND OTHER EVIDENCE

Nurlan A., 3rd year student of the educational program "Jurisprudence"

Scientific supervisor: Serikova L.S. , lecturer of the educational program in the field of law

Zhytisu University named after I. Zhansugurov, Taldykorgan

E-mail: ss_laura@mail.ru

When examining the scene of the incident, as well as during other investigative actions, material traces of the crime and various items containing information of forensic significance are seized. This includes information about the sources of information, the exit mechanism, the persons who committed the crime, the methods and methods of their actions, as well as other circumstances relevant to the case. In addition, the carriers of this information are often micro-objects, microprints or traces that cannot be detected directly on the spot using technical and forensic tools at the disposal of the investigation team. A complete study of these traces, as well as the identification of an object by its traces in order to establish a connection with the crime scene, is possible only with the use of methods and means of expert research.

Key words: material traces, forensic means, object, physical evidence, micro-objects

Оқиға болған жерді тексеру барысында, сондай-ақ өзге де тергеу әрекеттерін жүргізу кезінде қылмыстың материалдық іздері және криминалистік маңызы бар ақпаратты қамтитын түрлі объектілер алынады. Бұл ақпарат көздеріне, шығу механизміне байланысты әр түрлі және қылмыс жасаған адамдар, олардың іс-әрекеттерінің құралдары мен тәсілдері, сондай-ақ іс үшін басқа да маңызды жағдайлар туралы ақпаратты қамтиды. Сонымен қатар, бұл ақпараттың тасымалдаушылары көбінесе тергеу тобының иелігінде бар техникалық және криминалистикалық құралдарды қолдана отырып, тікелей сол жерде анықталмайтын микрообъектілер, микроізтер немесе іздер болып табылады. Көрсетілген іздерді толық зерттеу, сондай-ақ қылмыс оқиғасымен байланыс орнату үшін объектіні оның іздері бойынша сәйкестендіру сараптамалық зерттеулердің әдістері мен құралдарын қолдану арқылы ғана мүмкін болады.

Тірек сөздер: материалдық іздер, криминалистикалық құралдар, объекті, заттай дәлелдемелер, микрообъектілер

При осмотре места происшествия, а также при проведении других следственных действий изымаются вещественные следы преступления и различные предметы, содержащие сведения, имеющие криминалистическое значение. Сюда входят сведения об источниках информации, механизме выхода, о лицах, совершивших преступление, способах и способах их действий, а также иные обстоятельства, имеющие значение для дела. Кроме того, носителями этой информации зачастую являются микропредметы, микроотпечатки или следы, которые невозможно обнаружить непосредственно на месте с помощью технических и криминалистических средств, находящихся в распоряжении следственной группы. Полное изучение указанных следов, а также опознание предмета по его следам для установления связи с местом преступления возможно только с применением методов и средств экспертного исследования.

Ключевые слова: материальные следы, криминалистические средства, объект, вещественные доказательства, микрообъекты

When conducting forensic investigations, the tools and methods used to collect traces of crime are often used: cameras, lighting devices, magnifiers, chemical reagents, etc. laboratory conditions make it possible to use them effectively and solve important problems. The instrumental base of the laboratory tools of expert research consists of complex analytical equipment for general scientific or special forensic medical purposes, which allows to analyze and study the object comprehensively, that is, its morphological analysis, composition and structure, physical, chemical and other properties.

In general, the range of general scientific and special methods used in expert research is very wide, but the following can be distinguished in relation to frequently solved tasks: measurement, magnification, research in invisible areas of the spectrum, various analytical methods of chemical analysis.

Measurements are made to obtain information about the quantitative characteristics of objects: linear, angular values, volume and temperature, mass, etc. various measuring tools and instruments are used for these purposes: tape measure, rulers, calipers, protractors, thermometers, scales, etc.

Magnification of the studied trace or object is achieved by means of optical instruments - magnifiers, various microscopes. Objects of various nature are studied with their help: microfibers, microparticles of varnish coating, substances of biological origin, structure of metals, microrelief of traces, etc. Biological, metallographic, polarization, binocular stereoscopic, comparative and raster electron microscopes are used for these purposes.

Binocular stereoscopic microscopes are used in the process of studying almost all types of objects: traces of people and animals, documents, bullets and sleeves, metals, minerals, fibers, paints, etc. Comparative microscopes are equipped with a double optical system that allows simultaneous examination of two objects. In this case, the images to be compared can be displayed not only on the glasses of the microscope, but also on the screen of the monitor separately and together. Currently, automated ballistic identification systems have proven themselves well in forensic ballistics identification research.

Using these systems in automatic mode, a magnified image of the entire side surface of the bullet or case, as well as the bottom of the case, is obtained. The obtained images are stored in the database of the control computer, can be called up from the database and can be compared with each other, both manually and automatically. In forensics and forensics, raster electron microscopes have great prospects, which allow to simultaneously obtain a visual image of the road and an image of its profile in the area selected for comparison. The operation of the raster electron microscope is based on the irradiation of the studied part of the object with a concentrated electron beam with a very small cross-section, which provides a high intensity of the response signal. Different signals provide information about the characteristics of the object being studied.

The main problem with conventional microscopes and ASCs is the shallow depth of the image obtained at magnifications above 50 and the decrease of this depth with the increase of the optical system. In addition, the observed image of the microrelief on the surface of the object has a great dependence on the inclined direction of the light. These shortcomings are eliminated during the study of objects with the help of a raster electron microscope. The method of raster electron microscopy is one of the most promising methods for studying the morphological features of various microparticles: metals, paints and varnishes, soil, hair, hair, as well as various microprints

To study traces and objects in the invisible region of the spectrum (infrared, ultraviolet, X-rays), methods and tools are widely used that allow conducting research in expert practice.

Infrared rays (IR rays) occupy the spectral region between the red end of visible light (wavelength $\lambda = 0.74 \mu\text{m}$ and frequency 430 THz) and microwave radio radiation ($\lambda \sim 1\text{-}2 \text{ mm}$, frequency 300 THz). These rays are reflected and absorbed by various substances and materials, and have the ability to penetrate, unlike the rays of the visible part of the spectrum. Due to these properties, IR rays have been used in forensic investigations and forensic investigations. For example, they allow you to detect the presence of unburnt powders and burns on obstacles from close range firing. In the process of examining the documents and materials of the letter with the help of infrared rays, it is possible to identify additional inscriptions and corrections, traces of preliminary preparation during the forgery of the signature, processed, washed, burned traces can be read. Special metameric paints, as one of the protective elements, are particularly visible in the infrared range [1, p. 83].

Infrared spectroscopy - IR is one of the methods that allows studying the molecular composition and nature of substances using radiation. This method is based on the absorption of IR radiation by the molecules of the studied substance, which makes them excited. IR absorption spectra are recorded using spectrophotometers. It is used for oil products, polymers, paints and varnishes, cosmetics, etc. used to determine the composition.

Ultraviolet rays (UV rays) are located in the spectral range between violet and X-rays. The wavelength of these rays is from 10 to 400 nm ($7.5 \cdot 10^{14}$ – $3 \cdot 10^{16}$ Hz). Ultraviolet rays can cause the luminescence of many substances, which absorb and reflect differently than rays from the visible region of the spectrum. Through these rays, it is possible to distinguish substances and materials that are different in composition, but identical in appearance, to find traces of poisoning; recovery of lost texts, biological origins, petroleum products, etc. detect invisible and faintly visible objects. Many minerals contain substances that emit visible light when exposed to UV light. Each mixture glows on its own, which makes it possible to determine the composition of this mineral by the nature of the light.

Non-luminescent analysis is based on the use of ultraviolet radiation, in which the self-luminescence of the studied bodies is observed. This analysis allows to study the substance non-destructively and with a very small amount of luminescent impurities. UV light sources without visible light are used for luminescence analysis. Gas-emitting lamps in such sources contain mercury vapor, their radiation spectrum is partly in the visible and partly in the ultraviolet region. "Black" UV glass filters delay all visible radiation and pass only the mercury line of the spectrum with a wavelength of 370 nm. Luminescence analysis allows determining the nature and composition of a substance based on its luminescence spectrum. Qualitative analysis - determination of the presence (or absence) of any substances (molecules) by the form of the luminescence spectrum. At the same time, it is possible to study the structure of substance molecules, intermolecular interactions, and chemical transformations. Quantitative analysis-determining the amount of a substance based on the intensity of the luminescence spectrum (it is possible to determine the mass of the substance $t = 10^{-10}$ g).

X-rays lie in the invisible region of the spectrum between ultraviolet and gamma rays, corresponding to wavelengths from 10-2 to 102 angstroms (10^{-12} to 10^{-8} m). These people are characterized by significant penetration ability, flatness of distribution in electric and magnetic fields.

The properties of X-rays are used to irradiate opaque substances, to detect defects in products (rails, seams, etc.), to determine the structure of matter at the atomic level with the help of diffraction scattering of X-ray radiation in crystals (for example, to determine the structure of DNA). X-ray spectral analysis X-rays passing through matter based on the fact that light is absorbed and it is excited. Return to the original state is accompanied by spectral X-rays. The presence of spectral lines of various elements determines the quality, and the quantitative composition of the studied substance by its intensity. This type of analysis is used to study various objects: metals and alloys, soil, paints and varnishes, gunshot marks, etc.

Physico-chemical studies based on the use of analytical methods of chemical analysis are widely used in the practice of laboratory research of various physical evidence: spectral emission and absorption, gas and liquid chromatography, etc. with their help, you can determine the qualitative and quantitative characteristics of chemistry.

Spectral analysis - electromagnetic radiation spectra, acoustic waves, mass and energy distribution of elementary particles, etc. including a set of methods for qualitative and quantitative determination of the composition of the object based on the study of the spectra of its interaction with radiation [2, 76 p.].

Depending on the purpose of the analysis and the types of spectrum, several methods of spectral analysis are distinguished. Atomic and molecular spectral analyzes allow determining the elemental and molecular composition of a substance, respectively. In emission and absorption methods, the composition is determined by emission and absorption spectra. Mass spectrometric analysis is carried out by mass spectra of atomic or molecular ions and allows determining the isotopic composition of the object. Spectral analysis can detect oils, dyes, toxic chemicals, document materials, ammunition, gunshots, and more. used in research.

Chromatography is a dynamic sorption method of separating and analyzing mixtures of substances, as well as studying the physical and chemical properties of substances.

This method is based on the distribution of substances between two phases - stationary (solid phase or liquid added to an inert solvent) and mobile (gas or liquid phase). There are several types of chromatography. For example, depending on the physical nature of the stationary and mobile phases, it

is common to perform liquid (if the mobile phase is liquid) and gas (if the mobile phase is gaseous) chromatography. Liquid chromatography, in turn, depending on the state of aggregation of the stationary phase, solid-liquid phase (LCF) - the stationary phase is solid and liquid-liquid phase chromatography (LCH) - the stationary phase is liquid. Depending on the aggregate state of the stationary phase, gas chromatography is divided into gas absorbing and gas liquid or gas dispersing [3, 96 p.].

Analytical methods of chemical analysis are traditionally used in forensics and forensics. These methods are based on the changes that occur as a result of the controlled chemical reaction: the formation of color, the turbidity of the solution, the increase of its electrical conductivity, etc. for example, droplet analysis consists of conducting chemical reactions with a droplet size of the analyzed substance and reagent solutions. It is used for preliminary analysis of poisonous, strong, narcotic, explosive substances.

In conclusion, it should be noted that the list of methods and tools for the study of physical evidence is not exhaustive. In the process of studying objects, their magnetic conductivity (diagnosis of changes in numerical and labeling signs), electrical conductivity (burnt wood or electrical drives to determine the source of combustion during a fire), microhardness (examination of gas-oxygen cutting traces, welding seams and slag during installation of the mechanism for opening metal warehouses for) and many others can be analyzed.

REFERENCES

1 Shakenov A.O. Criminology: theory and practice учебно-методический комплекс для специальности: 7M04207803 - Judicial and prosecutorial activity - 2 years of training. - Karaganda: KarMU, 2020.

2 Tastanbekov B. M. Criminalistics (manual for students of the specialty chemistry): a manual. - Electron. text from. (6,87 MB). - Almaty: epigraph, 2016.

3 M. K. Kainysheva, B. E. Nurbaeva, I. A. Aldabergenov, E. Serikkhan. Practical aspects of improving the use of Forensics in conducting investigative actions: Master's project. Specialty: 7m04201 jurisprudence. - Taldykorgan, 2020. - 49p.

УДК 338.121

DEVELOPMENT OF KAZAKHSTAN IN GLOBALIZATION CONTEXT

Yermetayev Sh.Ye., 3rd year student

Zhetysu University named after Ilyas Zhansugurov, Taldykorgan

E-mail: chingiz.ermetaev@mail.ru

Research advisor: PhD, Associated Professor Aitimov B. Zh.

Бұл мақала әлемдік әлеуметтік-экономикалық жаһандану жағдайында Қазақстан экономикасының даму тенденцияларына арналады. Жаһандану қоғамның барлық салаларын: экономиканы, саясатты, әлеуметтік қатынастарды, мәдениетті, идеологияны және басқа да қоршаған құбылыстарды қамтиды, бұл кез келген мемлекеттің одан әрі дамуы мен гүлденуінің кепілі болып табылады. Заманауи үдерісте Қазақстан қуатты табиғи-ресурстық әлеуетке, дамыған ауыр индустриялық базаға сүйене отырып, Қазақстан экономикасының барлық әлеуметтік-экономикалық салаларын жеделдетіп дамыту үшін жаһанданған әлемдік экономиканы мақсат етіп қояды. елге қолайлы экономикалық инвестицияларды құру. Жаңа ғасыр жаһандану процестерімен сипатталады, оларды шешу үшін жаңа құндылықтар, жаңа ұғымдар қажет.

Тірек сөздер: экономика, жаһандану, инвестиция, әлеует, қоғам, даму, база, сфера, ресурс, сала, бизнес, сала, тренд, технология, процесс, құндылықтар.

В данной статье будет посвящена тенденции развития экономики Казахстана в условиях мировой социально-экономической глобализации. Глобализация охватывает все сферы жизни общества: экономику, политику, социальные отношения, культуру, и

идеологию и другие окружающие явления, что является залогом дальнейшего развития и процветания любого государства. В современном процессе Казахстан будет нацеливаться и выстраиваться в глобализируемую мировую экономику, опираясь на мощную природно-ресурсный потенциал, так и на развитую тяжелую промышленную базу для ускоренного развития всей социально-экономических отраслей в экономике Казахстана, и создание благоприятных экономических инвестиции в стране. Новый век характеризуется процессами глобализации, для решения которых нужны новые ценности, новые понятия.

Ключевые слова: экономика, глобализация, инвестиции, потенциал, социум, развитие, база, сфера, ресурс, промышленность, бизнес, отрасль, тенденция, технологии, процесс, ценности.

This article examines the trends of economic development of Kazakhstan in the context of world socio-economic globalization. Globalization covers all aspects of society: economy, politics, social relations, culture, ideology, etc., which is the key to further development and prosperity of any state. Kazakhstan aims to be an important part of the global economy, relying on its rich natural resources, as well as on the developed heavy industrial base, contributing to accelerated development of all socio-economic sectors of Kazakhstan, and facilitating to favourable investment climate in the country. The new age is characterized by processes of globalization that require new concepts and values.

Key words: economy, globalization, investment, potential, society, development, base, sphere, resource, industry, business, trend, technology, process, values.

Globalization is the key developmental factor of the global economy of the late twentieth and early twenty-first centuries. Therefore, it attracts the undivided attention of many scientists, politicians, and public figures around the globe. The works of many foreign and domestic scientists and researchers devoted to the development and analysis of the theory of globalization, and the search for the optimal developmental path for nation-states in the globalized world.

There is no consensus among scientists about the causes and essence of the globalization process and its social significance. It is regarded as trade integration of countries, as a process of territorial trade expansion of entities engaged in foreign economic activities, as the growing integration of independent nations into the global economy, as the growth of economic and political interrelations of countries across the world, etc. [1, p.75].

Generally speaking, economic globalization is the transformation of the world into a single area with the free circulation of information, goods, services, capital, and ideas. The main sign of globalization is considered a transition from isolated economies, separated by various barriers, to a unified economic system, where national economies merge into one interconnected and interdependent economy. The objective factor of globalization is the evolution of transportation and communication, eliminating economic barriers between countries. Modern telecommunication systems provide the access to all necessary information from any part of the world online, facilitate international business operations, as well as technology and business experience transfer. [2, p.53].

Table 1

Position of EAEU states in rating of Globalization Index from 2010 to 2019

Characteristic index	2010	2015	2016	2017	2018	2019
Number of countries	221	221	221	221	221	203
Republic of Armenia	105	73	68	70	64	66
Republic of Belarus	139	105	103	109	97	67
Republic of Kazakhstan	109	103	118	106	98	84
Kyrgyz Republic	100	106	100	101	90	85
Russian Federation	65	61	59	64	55	51
EAEU	72	66	66	69	60	55

Reference: Moscow Economic Journal 8/2020, POSITION OF EAEU AND MEMBER-STATES IN INTERNATIONAL RATINGS, <https://qje.su/otraslevaya-i-regionalnaya-ekonomika/moskovskij-ekonomicheskij-zhurnal-8-2020-24/?print=print>

National economies face the need to reassess the financial globalization effects and state participation in managing these processes, and to develop a new market regulation methodology, allowing to neutralize the global crisis effects and prevent it in the future.

Development of globalization processes entailed the need to develop a new approach to Kazakhstan's national economy management, which would be characterized by economic pragmatism:

- making managerial decisions with regard to economic efficiency and strategic objectives implementation;
- determination of the world market segments, where Kazakhstan could carry out relevant business;
- creating conditions for favorable investment climate and sustainable economic development;
- formation of relevant real economy and development of public-private partnership.

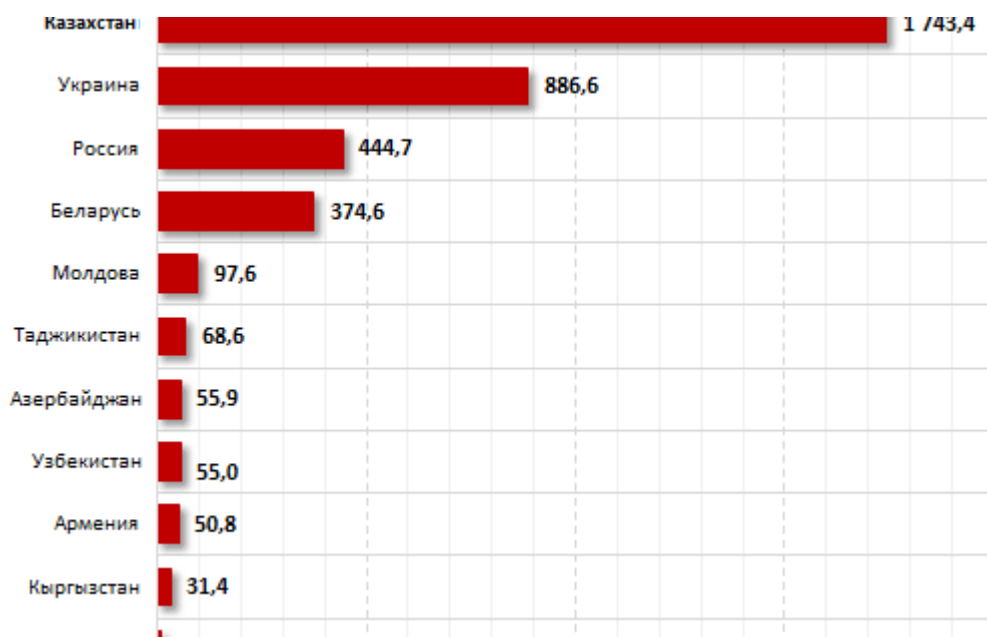
Thus, Kazakhstan's model of national economy management is progressive, for it allowed the country to be the first among the former Soviet states to overcome the global financial and economic crisis and achieve qualitative growth.

From our point of view, globalization may result in a division of spheres of influence and a "fight for a place in the sun". Growing shortages of natural resources, drinking water, and food may trigger global redistribution of the world. Moreover, global environmental and climatic threats are growing, for they are, as a rule, caused by economic growth.

In order to solve these urgent problems Kazakhstan was forced to develop preventive measures that are reflected in the Kazakhstan-2050 Strategy. It includes the major guidelines on how to meet the challenges in the context of globalization. The course taken by Kazakhstan is relevant, corresponds to the world trends and defines breakthrough economic, political and social tasks.

According to Russian expert A. Maslov, Kazakhstan will be among the leading countries in Asia by 2050. Therefore, it is necessary for Kazakhstan to continue to pursue the current policy of tolerance and support of integration processes. Most experts are optimistic about Kazakhstan's efforts to attract investment. The country becomes attractive to investors when a number of factors are observed: social stability, rich resources, and relevant technical and intellectual level of the population. Experts note that Kazakhstan complies with all these parameters, which makes it as one of the potential fast-growing investment centers in Asia [3, p.22-23].

Table 2. Kazakhstan tops in CIS in attracting investment of development banks in 2020.

Reference: analytical agency Ranking.kz., <https://eadaily.com/ru/news/2020/02/19/kazakhstan-lidiruet-v-sng-po-privlecheniyu-investitsiy-bankov-razvitiya>

The consequences of globalization are diverse and contradictory, however, it is inevitable. Therefore, Kazakhstan faces the task of solving a wide range of economic problems, both theoretical and practical. The main strategic task of becoming one of the 50 most competitive countries in the world has been solved. According to the annual World Economic Forum (WEF) “The Global Competitiveness Report 2013-2014”, which assesses the competitiveness of the world’s economies, Kazakhstan currently ranks 50th among 148 states in the WEF rating.

Thus, in the context of expanding globalization processes, Kazakhstan needs to make efforts to maximize benefits of participation in international integration. It is necessary to establish scientifically substantiated systematic approach to study of the country’s economic interests, since an analysis of the Kazakhstan’s economy under the conditions of the Customs Union shows that the interests of the country are not sufficiently defended by domestic economists. According to the UN Secretary General, “in today’s turbulent world, the biggest losers are those who remained vulnerable to globalization. They are the ones who are left behind”. [4, p.62].

In conclusion, it is certain that, in the context of globalization, Kazakhstan is facing objective and complex challenges that require efforts of both state and society. They affect various spheres of politics, military, economy, culture and linguistics, etc. Each of them brings opportunities for the country to strengthen its geopolitical, geo-economic, and socio-economic position in the world. However, there are potential dangers of falling into dependence and loss of sovereignty.

The large-scale impact of globalization is associated with an increase in economic activity and income of the country’s population, which increases socio-economic well-being of the population of Kazakhstan. Increase in aggregate level of natural resources mining and environmental degradation expected, and negative effects of economies of scale will be more pronounced where market failure and failure to regulate the socio-economic situation in the backward regions of the country prevail. Income effects have a number of implications for the environment. Increased income causes environmental externalities, as well as increased consumption. In addition, higher level of socio-economic well-being increases environmental awareness and increases public and private spending on environmental protection, which leads to improvement of the country’s environment. Distribution of goods, technology, ideas, and industrial methods between countries is another way globalization affects the environment.

Globalization contributes to economy adjustment based on the country’s comparative advantage with respect to Kazakhstan’s natural resources. Globalization tends to change the economic structure based on resource extraction and processing to production and eventually to a service-based economy, if the country does not face market or policy failures, and if development stage and economies of scale are taken into account; this refers to the structural effects of globalization, which improve the country’s environment.

Summarizing the above, it is worth noting that the globalization of socio-economic prospects in Kazakhstan has significant advantages, which include access to various types of information, latest technology, increased investment, access to material goods for citizens, receiving or importing high technology, division of labor in the form of developing transportation, logistics, financial sectors and its subsequent modernization, which will allow Kazakhstan to become one of the prosperous and developed countries in Asia.

REFERENCES

1. Холопов А. Глобализация и макроэкономическое равновесие // Мировая экономика и международные отношения — 2005. — № 2.
2. Стриженко А.А. Глобализация мировой экономики: основные тенденции // Ползуновский альманах. — 2000. — № 3.
3. Кононенко О. ТС дает возможность Казахстану выйти за пределы ограничений торговли // Панорама. — 2013, 12 июля.
4. Салпынов М. Глобализация экономики Казахстана (Перспективы вступления в ВТО) prof.msu.ru/publ/omsk/14.htm.

**ӨНІРЛЕР МЕН ЕЛ ЭКОНОМИКАСЫНЫҢ ТҰРАҚТЫ ДАМУЫ ЖАҒДАЙЫНДА
ПЕДАГОГИКАЛЫҚ БІЛІМ БЕРУДІ ДАМУ/ РАЗВИТИЕ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО
ОБРАЗОВАНИЯ В УСЛОВИЯХ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ ЭКОНОМИКИ
РЕГИОНОВ И СТРАНЫ/ DEVELOPMENT OF PEDAGOGICAL EDUCATION IN
THE CONDITIONS OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF THE ECONOMY OF
REGIONS AND THE COUNTRY**

ӨОЖ 372.853
ГТАМР 14.25.09

**ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ БЕРУ БОЙЫНША ФИЗИКАНЫ ОҚЫТУДА
ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ**

*Айнабаева Гүлзада Талғатқызы, Аллабергенова Дария Сатыбалдықызы
«Ғылым және технологиялар» факультетінің магистранттары
Ақтау қаласы, Ш. Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және
инжиниринг университеті
ғылыми-жетекші – п.ғ.к, профессор м.а Туркменбаев Асет Бекболатович
E-mail: ainabaeva@bk.ru, dariaallbergenova84@gmail.com*

*Бұл жұмыста жаңартылған білім беру мазмұны бойынша физиканы оқытуда
технологияларды пайдалануды теориялық тұрғыдан сипаттама бере отырып,
жаңартылған оқыту әдістемесін қалыптастыру қарастырылған.*

Тірек сөздер: жаңартылған бағдарлама, технология.

*В данной работе предусмотрено формирование обновленной методики обучения с
теоретическим описанием использования технологий в обучении физике по обновленному
содержанию образования.*

Ключевые слова: обновленная программа, технология.

*This paper provides for the formation of an updated teaching methodology with a theoretical
description of the use of technologies in teaching physics on the updated content of Education.*

Key words: updated program, technology.

Білім беру бағдарламасының негізгі мақсаты-білім мазмұнының жаңаруымен қатар,
критериалды бағалау жүйесін енгізу және оқытудың әдіс-тәсілдері мен әртүрлі құралдарын
қолданудың тиімділігін арттыруды қажет етеді.

Физика пәніне арналған оқу бағдарламаларындағы оқу мақсаттары оқушылардан
шынайы проблемаларды анықтап зерттей білуді талап етеді. Негізінен жаңартылған білім
беру жүйесі құзыреттілікке және сапаға бағытталған бағдарлама. Жаңартылған білім
берудің маңыздылығы – оқушы тұлғасының қолайлы білім беру ортасын құра отырып сыни
тұрғысынан ойлау, зерттеу жұмыстарын жүргізу, тәжірибе жасау, АҚТ –ны қолдану,
коммуникативті қарым-қатынасқа түсу, жеке, жұппен, топта жұмыс жасай білу. Жаңа білім
беру бағдарламасы сыни тұрғыдан ойлауға, шығармашылықты қолдана білуді және оны
тиімді жүзеге асыру үшін қажетті тиімді оқыту әдіс-тәсілдерді (бірлескен оқу, модельдеу,
бағалау жүйесі, бағалаудың тиімді стратегиялары) үйретеді.

Физиканы оқытуда сынып өскен сайын оқушылардың жас ерекшелігіне байланысты
«Әр түрлі ортадағы электр тогы» тарауындағы қамтылатын мәселелер, материалдар,
есептер т.б. күрделене түседі.

Білім беру бағдарламасындағы ұлттық стандарттарға, бағалауға, оқулықтар мен оқыту
әдістеріне қатысты білім беру саласындағы өзекті құндылықтар мен мақсаттар мектеп

оқушыларының жалпы үлгерімін арттырады, сондай-ақ инновация мен көшбасшылықты енгізу үшін талап етілетін дағдыларды дамытады. Сонымен қатар, ұлттық сананы қалыптастыруды және ауқымды халықаралық тәжірибемен өзара әрекеттесуді көздейді.

Физика саласы бойынша оқушылардың білім, білік, дағдыларын қалыптастыру негізгі орта және жалпы орта білім беретін мектеп бағдарламасында жетекші орын алады, бұл әлемнің біртұтас ғылыми бейнесін қалыптастырудағы физиканың практикалық маңызымен айқындалады.

Физика – табиғат туралы ғылым. Оның мақсаты заттар мен денелердің, құбылыстар мен процестердің физикалық қасиеттерін танып-білу, табиғат құбылыстарының заңдылықтарын зерттеу болып табылады. «Физика» пәнін табысты оқыту мұғалімнің тікелей кәсіби тәжірибесі мен құзыреттілігіне, оқу үдерісі нәтижелеріне басым көңіл бөлуіне байланысты.

Жаңартылған білім беру бағдарламаларының мазмұндық ерекшеліктері:

пән мазмұнын жобалаудың күрделілік ұстанымы, яғни білімді тақырыптар бойынша және сыныптар бойынша күрделендіру;

таным заңдылығы мен пәндік операциялардың неғұрлым маңызды түрлері бойынша ойлау дағдысының деңгейлік жіктелімдеріне негізделген Блум таксономиясы бойынша оқыту мақсаттарының иерархиясы;

білім беру деңгейлері және тұтас оқыту курсы бойынша пәнішілік байланыстарды барынша ескеруге мүмкіндік беру;

бір білім саласы пәндері арасында, сондай-ақ пәнаралық байланыстарды жүзеге асыру барысында «ортақ тақырыптардың» болуы;

бөлімдер мен ұсынылған тақырыптар мазмұнының уақыт талабына сәйкес болуы, әлеуметтік дағдылардың қалыптасуына назар аудару;

оқу процесін ұзақ мерзімді, орта мерзімді, қысқа мерзімді жоспарлар түрінде технологияландыру болып табылады.

Оқушылардың ғылыми көзқарастарын қалыптастыру, бақылау қабілеттерін дамыту және табиғат құбылыстарын талдау және таңдау арқылы өмірге қажетті практикалық есептердің шешімдерін таба білуге дағдыландыру «Физика» пәнінің мақсаты болып табылады. Осы мақсатқа сәйкес физика пәнін оқытудың негізгі міндеттері:

оқушылардың әлемнің қазіргі физиканың негізінде жатқан заңдылықтар мен принциптер туралы білімді алуына, табиғатты танудың ғылыми әдістерін меңгеруіне ықпал ету;

оқушылардың зияткерлік, ақпараттық, коммуникативтік және рефлексиялық қасиетін дамыту;

физикалық экспериментті орындау және зерттеу жұмыстарын жүргізуді дамыту;

оқу және зерттеу қызметіне жауапкершілікпен қарауға тәрбиелеу;

алынған дағдыларды табиғат ресурстарын пайдалануда және қоршаған ортаны қорғауда, адамды және қоғамды қауіпсіз өмір сүрумен қамтамасыз етуге қолдану.

Оқушыларды оқытудың ең жоғары стандарттарын қамтамасыз етуде мұғалімдердің қолданатын педагогикалық әдістемелерінің маңызды зор. Осы орайда, білім беру бағдарламасының оқыту тәсілдерінің және бағалаудың қалай құрылуы қажеттігін, оңтайлы оқу ортасын қалыптастыруға осындай ұсыныстар беруге болады:

1) Оқушылар оқу үрдісіне белсене қатысуы және олар өз білімдерін бағалап, өздерінің дәлелдерін ұсынуы, бір-біріне сыни тұрғысынан қарауы тиіс.

2) Мұғалімдер оқушыларға дәлелдерді құру мен талдауға арналған рөлдік модельдер ретінде әрекет ететін оқыту тәсілдерін қолданғандары жөн.

3) Білім беру бағдарламасы мәселелерді шешудің тәсілдерін қамтуы тиіс.

4) Мұғалімдер оқушылардың пікірлерін бағалауда тек жазбаша тестілеу бойынша ғана бағаланбауы тиіс.

5) Оқушылар өздерінің алған білімдерін қолдана алуы және алынған білімді талдай білуі қажет.

6) Оқушылардың диалогке және бірлескен оқуға қатысу мүмкіндігі болуы тиіс.

Оқушылардың алған білімдерімен жұмыс істеуге, оны әрі қарай өңдеп, өз дағдыларын арттыруға мүмкіндік беретін жаттығуларды орындауға мүмкіндіктері болуы аса маңызды болып табылады.

Қазақстан Республикасының білім беру ұйымдарының негізгі міндеті оқыту үрдісінде өз бетінше әрекет етуге бейім, мүддесі мен қызығушылығы жоғары, өзіне сенімді, талдау жасауға ұмтылған, қабілетті оқушы тәрбиелеу болып табылады. Мұғалімдер оқушылардың бойында бұл қасиеттерді:

оқушылардың жеке пікірін тыңдай білу, меңгерген білім, білік, дағдыларын дамыту үшін бұларды үнемі қолданудың маңыздылығын ашып көрсете отыру;

мұқият іріктелген тапсырмалар мен әрекет түрлері арқылы оқушыларды ынталандыра оқыту;

мәселелерді модельдеу және оқушыларға түсінікті жолдар арқылы оларды шешу стратегиясының мысалдарын көрсету;

бағалау арқылы оқушылардың білім алуын қолдау;

оқушылардың зерттеушілік әдісті қолдануына негізделген белсенді оқытуға мүмкіндік жасау;

оқушылардың сыни тұрғыдан ойлау дағдыларын дамыту;

жалпы сыныптық, жеке және топтық жұмыс түрлерін үйлесімді ұйымдастыруды қарастыратын әртүрлі оқыту стратегияларын дамыта білу.

«Физика» пәнін оқытуда қолданылатын мұндай стратегиялардың мысалына төмендегілерді келтіруге болады:

– зерттеушілік дағдыларды қалыптастыру және қорытындылары мен нәтижелерін тәжірибе жүзінде растап отыруды алға тартатын логикалық ойлауды дамыту;

– өз бетінше жұмыс істеу біліктілігіне және жағдаяттар ағымына қарай бейімделуге, атап айтқанда, аса қиын мәселелерді шешуге, мәселелерді шешу үдерісінде пайда болған жаңа ақпараттарға жауап беруге және бейімделуге үйрету;

– теориялық модельдердің жұмысын түсіну үшін ойындар мен модельдерді қолдану;

– оқушылардың өз тәжірибелерін жобалауы мен жоспарлауы арқылы физикадағы мәселелерді зерттеу;

– физиканың қазіргі заманғы мәселелері туралы ақпаратты сұрыптау және оқушылардың алынған ақпаратты синтездеу, бағалауы мен қорытындылауы;

– машинатану, жылутехника, электротехника мен радиотехника, электроника, аспап жасау сияқты бірқатар техникалық ғылым мен пән мәліметтерін пайдалану;

– жаратылыстану құбылыстарын сипаттау, түсіндіру және болжау.

Оқушылардың ғылыми ойлау және танымдық қабілеттерін дамыту – физика пәні мұғалімінің маңызды мақсаттарының бірі. Оқу үрдісі оқушының ойлау дағдыларының дамуына ықпал етуі үшін талдау, салыстыру, сәйкестендіру, дербес, ортақ және ерекше белгілерін анықтай білу, абстракцияландыру, жалпылау, қорытынды жасау сияқты ойлау амалдарын қолдануды үйрету керек. Оқу үрдісінде оқушылардың теориялық және практикалық ойлау дағдыларын қатар қалыптастырудың маңызы зор. Ғылыми ойлаудың сипаттары – зерттеу мақсатын анық белгілеу, ғылыми болжамдар жасау, зерттеу әдістемесін белгілеу, зерттеудің негізгі кезеңдерін анықтау, зерттеу жұмыстарын жасау, алынған нәтижелерді талдау және қорытындыларды тұжырымдау болып табылады. Бақылау, тәжірибе жасау, алған білімдерін жүйелеу және жалпылау, физикалық теория негізінде құбылыстарды түсіндіру, шығармашылық таныту, теориялық ойлау сияқты қабілеттерін қалыптастыру оқушылардың ғылыми ойлау дағдыларының дамуына ықпалын тигізеді.

Оқушылардың физика пәніне қызығушылығын арттыру мұғалім үшін өте маңызды. Ол үшін сабақты көрнекілік құралдармен қамтамасыз ету, физикалық эксперименттер жасау, сабақтың ғылымилығын жоғарылату, проблемалық жағдаяттар туындату, оқушылардың өз бетінше жұмыстарын ұйымдастыру, шығармашылық сипаттағы тапсырмаларды пайдалану және ғылыми әдебиеттермен жұмыс істеу, т.б. белсенді оқу әдістерін қолдануға болады.

Мұғалімдердің пайдаланатын оқыту әдісі оқушыларды оқытудың ең жоғары стандарттарын қамтамасыз ету үшін маңызды. Мұғалімдер пайдаланатын әдіс оқудың тиімділігіне елеулі әсерін тигізеді. Педагогикалық әдістерді жетілдірмей тұрып, оқу бағдарламасын өзгерту білім беру стандарттарына қатысты реформалау шараларының мүмкіндіктерін және нәтижелілігін төмендетеді.

Жаңартылған бағдарлама бойынша әр мұғалім төмендегідей нәтижелерге қол жеткізеді:

жаңартылған оқу бағдарламасының құрылымына;

жаңартылған оқу бағдарламасының мазмұны мен жүйесіне;

оқу бағдарламасының және оны іске асырумен байланысты құжаттамалардың мақсаты мен ресімделуіне;

жаңартылған бағдарлама бойынша әр мұғалім мазмұн мен жүйелілікті, білім беру бағдарламасын іске асыруға көмектесетін тиісті педагогикалық тәсілдерді қолдана алатын нәтижелерге қол жеткізеді.

Бүгінгі күні барлық елдер жоғары сапалы білім жүйесімен жұмыс істеуде. Өйткені қазіргі заманда елдің бәсекеге қабілеттілігі оның азаматтарының парасаттылығымен анықталады, сондықтан білім беру жүйесі болашақтың талабына сәйкес дамуы тиіс. Оқушыларды заманауи әдіс-тәсілдермен оқытып, ой-өрісі кең, саналы, еркін азамат етіп тәрбиелеу қажеттілігі де осы себептен туындап отыр. Оның үстіне білім берудің жүйесін қарқынды дамытқан бұл үрдістің жалпы білім беретін мектептерге де енгізіле бастауы көңілді қуантады.

Қорыта айтқанда, жаңа бағдарламаның мәні, баланың функционалдық сауаттылығын қалыптастыру. Оқушы өзінің мектеп қабырғасында алған білімін өмірінде пайдалана білуі керек. Сол үшін де бұл бағдарламаның негізі «Өмірмен байланыс» ұғымына құрылған. Ұстаздарға үлкен жауапкершілік міндеттелді. Оқушылардың бойына ХХІ ғасырда өмірдің барлық салаларында табысты болу үшін, қажетті дағдыларды дарыту үшін, мұғалімдер тынымсыз еңбектену керек. Жаңартылған оқу бағдарламасы аясында тек өз пәнін, өз мамандығын шексіз сүйетін, бала үшін ұстаз ғұмырын құдіретті деп санайтын білімді мұғалімдер ғана жұмыс істей алады. Үйренгеніміз де, үйренеріміз де көп Үнді халқының тарихи тұлғасы Махатма Гандидің «Егер сен болашақтағы өзгерісті байқағың келсе, сол өзгерісті уақытында жаса» деген ілімін негізге ала отырып, оқушы бойындағы қабілетті жетілдіріп, оқушыларды болашаққа жетелеп, жақсы істі бастағалы отырмыз. Жаңартылған білім – болашақтың кепілі.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. В.П.Орехов А.В.Усова Физиканы оқыту методикасы, Алматы «Мектеп» 1987
2. Б.Е.Акитай Физиканы оқыту теориясы және әдістемелік негіздері, Алматы 2006
3. М.Құдайқұлов Қ.Жаңабергенов Орта мектепте физиканы оқыту әдістемесі, Алматы «Рауан» 1988
4. «Физика» Республикалық ғылыми-әдістемелік журналы ,№6,2011
5. Т.Д.Бердалиева Г.Қ.Қоңырбаева Б.Қ.Бекмұрзаева Физиканы оқыту әдістемесі пәнінен лабораториялық жұмыстар жинағы, Шымкент 2010
6. Н.Ілиясов, Е.Көшеков - Оқушыларды физика есептерін шығаруға үйрету әдістемесі. «Математика және физика» ғылыми-әдістемелік журнал, Алматы, «Әдіскер-мұғалім» редакциясы, №2, 2004
7. Назарбаев Н. Әлеуметтік-экономикалық жаңғырту – Қазақстан дамуының басты бағыты. Қазақстан халқына Жолдауы.// «Егемен Қазақстан» газеті. 27 қаңтар, 2012ж.
8. Мектеп оқушыларының функционалдық сауаттылығын дамыту жөніндегі 2012-2016 жылдарға арналған ұлттық іс-қимыл жоспары. // «Егемен Қазақстан» газеті.
9. Өмірбаева К. «Оқыту процесіндегі инновациялық ізденістер». 2001 .
10. «Қазақстан мектебі» №2, Алматы қ. 2013ж.
11. Мұғалімдерге арналған нұсқаулық, «Физика» пәні бойынша педагог кадрлардың біліктілігін арттыру курсының білім беру бағдаламасы; НЗМ,ДББҰ; ПШО, 2016

ӨОЖ 317.134

МЕКТЕП МАТЕМАТИКА КУРСЫНДА ДӘЛЕЛДЕУГЕ БЕРІЛГЕН ЕСЕПТЕРДІ КЕЙБІР ШЫҒАРУ ТӘСІЛДЕРІ

Алиасқар Г. Т. -магистрант, Джаманкараева М.А. ф.-м.ғ.к.
Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, Шымкент қ.
E-mail: gazi_2001@mail.ru; d_madina08@mail.ru

Берілген мақалада мектеп математикасы курсындағы алгебра пәні бойынша дәлелдеуге берілген есептерін шешу жолдары қарастырылған және оны шешудің әртүрлі тәсілдері келтірілген. Сонымен қатар, мақалада математикалық есептердің логикалық бөлігіне үлкен мән берілген.

Тірек сөздер: математика, алгебра, геометрия, есеп, дәлелдеуге берілген есептер, есептің шарты, есептің шешімі.

В данной статье рассмотрены пути решения задач на доказательство по алгебре в школьном курсе математики и приведены различные способы ее решения. Наряду с этим, в статье, большое значение придается логической части математических задач.

Ключевые слова: математика, алгебра, геометрия, задача, задачи на доказательство, условие задачи; решение задачи.

This article discusses ways to solve proof problems in algebra in a school mathematics course and provides various ways to solve it. Along with this, in the article, great importance is attached to the logical part of mathematical problems.

Key words: mathematics, algebra, geometry, problem, problems for proof, the condition of the problem; the solution of the problem.

Дәлелдеудің дедуктивтік әдісі тек геометрия теоремаларын дәлелдеуде ғана емес, оның алгебралық материалдар арқылы жүзеге асырылу мүмкіндігі де мол. Алгебра курсына дәлелденетін көптеген сөйлемдер теорема деп атала бермейді. Олардың тұжырымдамаларында теореманың шарты мен қорытындысы айқын көрініп тұрмайды. Дегенмен, мұндай теоремаларды дәлелдеуде пайымдау мен ойқорытулар, жалпы дәлелдеуге қойылатын талаптарды қанағаттандыруы керек.

Алгебра курсына кейбір теоремалар формулалар немесе ережелер түрінде беріледі. Алгебра курсына кейбір сөйлемдер қатаң түрде дәлелденетін болса, кейбіреулерінің дұрыстығына мысалдар арқылы көз жеткізеді, ал кейбіреулері дәлелдеусіз алынып, оларға түсініктеме ғана беріледі. Мұндай жағдай, оқушылардың жас ерекшеліктерін ескеру мен оқу материалының мазмұнына байланысты болады. Сонда да болса, алгебра курсына дәлелдеуге ерекше назар аударуды қажет етеді.

Алгебра курсына дәлелдеулердің құрылымы қарапайым, олар геометриядағыға қарағанда өте қысқа әрі ықшамды да, ыңғайлы және сондықтан да алгебралық материалдар арқылы дедуктивтік ойқорытуды меңгеру, геометриядағы күрделі дедукцияларды жүргізудің алдын ала дайындық жұмысы болып табылады.

Алгебра курсына оқушыларды қарапайым дедуктивтік ойқорытуға үйрету - дәлелдеулер жүргізудің ең басты элементі.

Мысалы, «2,5 және -2,5 сандары $x^2=6,25$ теңдеуінің шешімі болатындығын дәлелдеу керек болсын».

Бұл есепті шығару үшін оқушылар берілген сандарды теңдеудегі белгісіздің орнына қойып, теңдік дұрыс болса, дәлелдеуді орындадық деп есептейді. Ал, шын мәнінде оқушылар дәлелдеудің мағынасын дұрыс түсіну үшін не себепті, қандай негізге сүйеніп дәлелденіп отырғанының ара жігін ашу керек болады.

Бұл қарастырылып отырған мысалдағы дәлелдеудің негіздемесін мынадай сөйлем қалайды: «Егер a саны берілген тендеуді дұрыс теңдікке айналдырса, онда a саны тендеудің шешімі болады».

Сонда берілген есепті шығарудың жеткілікті негізі
 $(2,5)^2 = 6,25$ және $(-2,5)^2 = 6,25$ теңдіктерінің орындалуы.

Сонымен оқушы былай пайымдайды: «Егер $2,5$ және $-2,5$ сандарын берілген тендеудегі белгісіздің орнына қойғанда тендеу дұрыс теңдік болса, онда ол сандар тендеудің түбірі болады.

$(2,5)^2=6,25$ және $(-2,5)^2=6,25$ дұрыс теңдік болғандықтан, $2,5$ және $-2,5$ сандары $x^2=6,25$ тендеуінің шешімдері [1].

Алгебраны оқыту барысындағы ең маңызды мәселелердің бірі – теңбе-тең түрлендірулер идеясын игеру болып табылады. Бұл идеяның мәні мынада: бұрын қорытылып шығарылған ережелерді және теориялық негіздемелерді басшылыққа ала отырып берілген өрнекті белгілі бір түрге келтіру нәтижесінде алдымызға қойған мақсат орындалды деген қорытындыға келу.

Қандай да бір теориялық материалдарды оқыту немесе тендеулер мен теңсіздіктерді шешу барысында теңбе-тең түрлендірулер жасай отырып, біз шын мәнінде дәлелдеулер жүргіземіз.

Мысалы, $3(x+1)+x < 4(2+x)$ теңсіздігін дәлелдеу керек болсын:

$(a < b) \Rightarrow (a-b) < 0$ теоремасының негізінде теңсіздіктің оң жағындағы өрнекті сол жағынын шығарып түрлендірсек:

$$(3x+3+x-8-4x < 0) \Rightarrow (-5 < 0).$$

Сонымен бұл табылған $-5 < 0$ дұрыс теңсіздігі берілген теңсіздікті дәлелдеудің жеткілікті негізі болып табылады.

Кез келген тендеулер мен теңсіздіктерді шешу теңбе-тең түрлендірусіз мүмкін болмайды. Тендеулер мен теңсіздіктерді шешу кезінде мәндес түрлендірулер жүргізіп отырылады.

Теориялық, материалдарды оқытудағы дәлелдеудің мысалы ретінде натурал көрсеткішті дәреженің қасиетін алуға болады:

$$a^m \cdot a^n = \underbrace{(a \cdot a \cdot \dots \cdot a)}_{m-\text{рет}} \cdot \underbrace{(a \cdot a \cdot \dots \cdot a)}_{n-\text{рет}} = \underbrace{a \cdot a \cdot \dots \cdot a}_{m+n-\text{рет}} = a^{m+n}$$

Бұл түрлендірулерді орындау барысында дәреженің анықтамасына, көбейтудің қасиеттеріне және соңында тағы бір рет дәреженің қасиетіне сүйендік.

Бұл дәлелдеудің мағынасын ұғынудың нәтижесінде оқушылар бірдей негіздегі дәрежелерді көбейтудің қасиетін саналы біледі, ойқорытулар жасауға да дағдыланады. Ойқорыту тәсілдерін меңгерген оқушы оны басқа дәлелдеулерді жүргізуге пайдалана алады.

Алгебра курсындағы дәлелдеулерде де геометриядағы сияқты қадамдар (силлогизмдер) тізбегі бойынша жүргізіледі. Оқушылар алгебралық теоремаларды дәлелдеу мен теңбе-тең түрлендірулер жүргізуде әрбір қадамды негіздей отырып дәлелдеудің логикалық құрлысының барлық жағдайда да бірдей екендігін біледі [2].

Мысалы, $(a+b)^2 = a^2 + 2ab + b^2$ формуласын дәлелдеуді мынадай түрде жүргізуге болады (дәлелдеудің түрлері 1-кестеде келтірілген).

Кесте 1

Дәлелдеудің түрлері

Теңбе-тең түрлендірулер	Негіздеме
$(a+b)^2 = (a+b)(a+b) =$	Дәреженің анықтамасы бойынша.
$a(a+b) + b(a+b)$	Үлестірімділік заңға сәйкес.
$a^2+ab+ab+b^2$	Қосуға қатысты үлестірімділік заң бойынша және дәреженің қасиетіне орай.
$a^2+2ab+b^2$	Ұқсас мүшелерді біріктіру

Теңбе-теңдіктерді мұндай ретпен дәлелдеу дәлелдеудің алғашқы кездерінде орындалады. Ал кейін дәлелдеудің әрбір қадамын негіздеу ауызша жүргізіледі.

Мысалы, төмендегі түрлендіру үдірісінде әрбір қадамның ауызша айтылатын негіздемесі жақшаға алынып жазылған.

$0,2a^2bc^3Zav^2ck=0,6a^3b^3c^4k$ теңбе-теңдігін дәлелдеу керек.

Дәлелдеу. $0,2a^2bc^3Zav^2ck =$ (көбейтудің орын ауыстырымдылық заңына сәйкес) $= 0,2Za^2avv^2c^3ck =$ (терімділік қасиет бойынша)

$= (0,2 \cdot 3)(a^2a)(c^3c)k =$ (ондық бөлшектерді көбейту және натурал көрсеткішті дәрежелерді көбейту ережелері негізінде) $= 0,6a^3b^3c^4k$.

Теңбе-теңдіктің сол жағын түрлендіру нәтижесінде теңдіктің оң жағындағы өрнекке тең өрнек алдық.

Демек, теңбе-теңдік дұрыс.

Қорытындылай келе, біліктіліктерді қалыптастыру оқушылардың жас ерекшеліктеріне байланысты. Зерттеулер жеткіншек жастағыларда дайын дәлелдеулерді меңгеру, ал жастықтағыларда дәлелдеуді өз бетінше жүргізуге ынталылық басым болатындығы көрсетеді.

Оқушылардың дәлелдеу біліктілігін қалыптастырудың негізгі бағыттары төмендегідей болуы мүмкін.

1. Дәлелдеудің математика курсына жаңа білімдерді ашу және оқу материалын меңгерудегі орны мен мәнін оқушыларға көрсету.

2. Ойдың, пікірдің шындығын мақұлдау немесе теріске шығару процесі дәлелдеу екендігін оқушыларға түсіндіру.

3. Индуктивті және дедуктивті әдістерді пайдалануға үйрететін оқушылармен мақсатты жұмыстар жүргізу:

- кейбір дербес мысалдардан жалпыны табу біліктілігін қалыптастыру;

- индуктивті қорытындыға оқушылардың сыни көзқарасын тәрбиелеу;

- индуктивті ой қорытындысынан дедуктивтіні ажырата алу біліктілігін қалыптастыру.

4. Оқушылардың тиянақтан салдар шығарып алу біліктілігін жоспарлы түрде қалыптастыру, оқушылар өздерінің ой қорытындысын логикалық дұрыс безендіру.

5. Дәлелдеу үшін қажетті оқушылардың танымдық әрекетін қалыптастыру және оларды қажет жерінде пайдалана алуға үйрету.

6. Дәлелдеу барысында орындалатын танымдық әрекеттерді жалпылауға оқушыларды үйрету.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Садықов А. / Республикалық олимпиада есептері. «Математика және физика» журналы, №6. Алматы, 2009. – 23 – 24 бет

2. Бекбоев И., Абдиев А., Қайдасов Ж., Хайбарова Г. Жалпы білім беретін мектептің 8 – сыныбына арналған оқулық. – Алматы: Мектеп, 2008. - 104 бет.

ӨОЖ 376

ЭМОЦИОНАЛДЫ ИНТЕЛЛЕКТІНІҢ БОЛАШАҚ АРНАЙЫ ПЕДАГОГ ҚЫЗМЕТІНДЕГІ МАҢЫЗЫ

Алибаева Н.А., «Арнайы педагогика» БББ 1 курс магистранты
І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.
Галиева А.Н., ф.ғ.к. оқытушы-дәріскер, «Арнайы педагогика» БББ
E-mail: nako.00.00@bk.ru nurai_gali@mail.ru

Мақалада болашақ арнайы педагогтардың эмоционалды интеллектісін қалыптастырудың маңыздылығы кәсіби қызметке дайындық факторы ретінде қарастырылды. Авторлармен эмоционалды интеллектіні қалыптастырудың әдістемелері сипатталды. Зерттеуде болашақ арнайы педагогтың эмоционалды интеллектісінің маңызы теориялық тұрғыдан қарастырып, әдістемелік жолдары талданды.

Түйін сөздер: эмоция, білім, эмоционалды интеллект, академиялық даму, студенттер, технология.

В статье рассматривается важность формирования эмоционального интеллекта будущих специальных педагогов как фактора готовности к профессиональной деятельности. Авторами описаны методики формирования эмоционального интеллекта. В исследовании теоретизируется значение эмоционального интеллекта будущего специального педагога, анализируются методические подходы.

Ключевые слова: эмоции, образование, эмоциональный интеллект, академическое развитие, студенты, технологии.

The article considers the importance of the formation of emotional intelligence of future special teachers as a factor of readiness for professional activity. The authors describe the methods of formation of emotional intelligence. The study theorizes the importance of emotional intelligence of a future special teacher, analyzes methodological approaches.

Keywords: emotions, education, emotional intelligence, academic development, students, technology.

Эмоционалды интеллектінің болашақ маманның кәсіби іс әрекетіндегі қажеттілігі байқалады. Болашақ арнайы педагогтың қызметінде жағымсыз эмоциялар, қиын қарым-қатынас, жаңа жағдайларға бейімделе алмауы сияқты факторлар орын алуы мүмкін.

Болашақ педагогтың эмоционалды интеллектісінің қалыптасуы, оның әлеуметтік ортада тығыз қарым-қатынасына байланысты. Мұндай адамдар жиі өздерінің танымдарының биік нәтижелерін және инновациялық ойларын демонстрациялай алады. Міне, осы себепті, болашақ арнайы педагогта эмоционалды интеллектіні қалыптастыру, жеке және қоршаған ортасына пайдасын келтіретін маңызды фактор ретінде қарастыруымызға болады.

Шетелдік ғалымдар [5] эмоционалды интеллектке қатысты көптеген тұжырымдарын ұсынған болатын. Терминнің өзі 1990 жылы алғаш рет қолданысқа түскен болатын. Мысалы, П.Соловей және Дж. Майер эмоционалды интеллектті, адамның өзінің және қоршаған ортадағы адамдардың эмоцияларын басқара алатын, оларды танып және алған ақпаратты өзінің ойын және іс-әрекеттерін басқару үшін қажет деп тұжырымдаған. Жалпы, болашақ арнайы педагогтардың эмоционалды интеллектісін қалыптастыру туралы ғалымдардың тұжырымдары өте аз[1].

Зерттеудің өзектілігі. Адамның эмоционалды сферасы көптеген элементтерден тұрады. Сонымен эмоционалды сфераның 4 негізгі компоненттеріне тоқталсақ, олар:

- Эмоционалды тон - бұл дененің жағдайын белгілейтін реакция. Бұл денеге, оның қазіргі қажеттіліктері қаншалықты қанағаттандырылғанын хабарлайды.
- Эмоциялар - бұл адам үшін маңызды жағдайлар мен оқиғаларға қатысты субъективті бастан кешкендері.
- Сезім - бұл адамның қандай да бір объектіге тұрақты эмоционалды қатынасы. Олар әрқашан субъективті және басқалармен өзара әрекеттесу процесінде пайда болады.
- Эмоционалды күй – өзінің объектке деген бағыттылығының аздығымен сезімнен айырмашылығын білдіреді, ал эмоциялардан ұзақ уақыттылығымен және тұрақтылығымен ерекшеленеді. Ол әрқашан белгілі бір эмоциялармен және сезімдерден туындайды[2].

Осы компоненттерге сүйене отырып, біз эмоционалды интеллекттің жеке қасиеттерге бағытталған төрт бөлігін қолданамыз:

- когнитивті компонент - эмоционалды ақпаратты түсіну қабілеті, эмоциялар тілін саналы түрде қабылдау, эмоционалды хабардарлық[3];
- эмоционалды бағалау компоненті - эмоциялар тілін түсіну қабілеті, тұлғаның эмоционалды бағалау бағдарларының құрамында жағымды эмоциялардың болуы: құндылық-мақсаттар, құндылық-сапалар, құндылық-қатынастар, эмпатия;

- коммуникативті компонент - коммуникативті жағдайлардың эмоционалды бояуын болжау, эмоционалды және коммуникативті бақылау шеңберіндегі шығармашылық деңгейі, сөйлеу өнері, коммуникативті өзара әрекеттесу процесінде басқалардың эмоцияларын тану;
- эмоционалды белсенділікке байланысты компоненті – эмоцияларды өз мақсаттарына жету үшін пайдалану қабілеті, эмоционалды өзін-өзі ынталандыру, эмоцияларыңызды басқару қабілеті.

Әдістемелер мен материалдар. Болашақ мамандарда эмоционалды интеллектті қалыптастыру процесінде және танымның эмоционалды процестерінің тұтастығын қамтамасыз етуде педагогикалық технологиялар қолайлы, олардың негізгі белгілеріне жекелендіру, іс-әрекеттің шығармашылық сипаты және тұлғаның эмоционалды табиғатын түсінуге деген ұмтылыс жатады.

Педагогикалық технологиялардың мазмұны келесі міндеттерді шешу қажеттілігі негізінде қалыптасады:

- даму, таным және ақпараттандыру тұрғысынан ғылымның әмбебап мүмкіндіктерін ашу; оқу-тәрбие процесі шеңберінде осы мүмкіндіктерді қолдану тәсілдерін әзірлеу; арнайы педагогтың толыққанды эмоционалды және интеллектуалдық дамуына ықпал ететін жеке әлеуметтік-мәдени бейімделу бағдарламаларын дайындау және іске асыру;
- педагогтарға өзара көмек, толеранттылық, жомарттық, жауапкершілік және өзіне деген сенімділік қағидаттарын қалыптастыруда, сондай-ақ олардың басқа адамның құқықтары мен бостандықтарын бұзбай белсенді өзара іс-қимыл жасау қабілетін алуында немесе дамытуда қолдау көрсету;
- мәдениет пен қоғамда жеке тұлғаны бейімдеудің оң стратегияларын қолдануға үйрету.

Педагогикалық мәдениеттің функциялары:

- көркем және коммуникативті өзара әрекеттесу, сөйлеу шеберлігі аясында диалогты бастау;
- педагогикалық қызметтің интеллектуалды және шығармашылық толықтығын қамтамасыз ету бойынша креативті мақсатты жұмыс;

Технологияны тиімді қолдану келесі функциялардың орындалуымен анықталады:

1. Мотивациялық функция сабаққа дайындық кезінде және сабақ барысында жүзеге асырылады. Бұл кезеңде оқытуға жоғары когнитивті мотивация қалыптасады, бұл нақты білім алуды оның эмоционалды қабылдауымен байланыстыруға мүмкіндік береді.
2. Жұмылдыру функциясы шиеленісті босатып, жағымды эмоционалды жағдай орнатылған кезде алдағы қарым-қатынасты күту кезеңінде жүзеге асырылады.
3. Тарту функциясы: тартымды өзін-өзі таныстыру, жеке тұлғаларының экспрессивті көріністерін, сондай-ақ олардың коммуникативті руханилығын анықтайды.
4. Толеранттылық функциясы: эмоционалды эмпатия, басқа біреудің мәдениетіне төзімділікті, басқа пікірлер мен сенімдерді құрметтеуге ықпал етеді.
5. Ынталандыру функциясы: шығармашылық көңіл-күйді қалыптастыру және болашақ арнайы педагогтың шығармашылық белсенділігін, олардың бірлігін ынталандыру.
6. Сөйлеудің эмоционалды-энергетикалық функциясы: мінез-құлық пен айтылымның бірлігінде ашылады. Сөйлеудің экспрессивті энергиясы келтірілген дәлелдердің экспрессивтілігін қамтамасыз ететін эмоционалды өріспен анықталады[4].

Эмоционалды интеллектті дамыту соншалықты қиын емес, сіз күнделікті жаттығуларға аз уақыт бөлуіңіз керек. Олардың көпшілігі қызықты және ерекше жағдайларды қажет етпейді. Өзін-өзі тануға үйрету үшін сіз қызықты жаттығу жасай аласыз, ол 5-10 минутты алады. Алдымен сіз құлағыңызды қолыңызбен жауып, айналаңызға қарап, мүмкін болатын ұсақ-түйектерге назар аударуыңыз керек. Содан кейін құлағыңызды ашып, көзіңізді жұмыңыз. Енді сіз айналаңызды мұқият тыңдауыңыз керек. Соңында, жаттығудың үшінші бөлігі-көздер мен құлақтарды жауып, қалған сезім мүшелерімен әлемді қабылдауға тырысу.

Тағы бір пайдалы жаттығу нақты рефлексияны ұсынады. Сіз қазіргі кездегі эмоцияларды атауға тырысуыңыз керек, бұл эмоцияның не үшін пайдалы екендігі туралы ойлануыңыз керек.

Көбінесе эмоциялар күнделігін жүргізу ұсынылады. Оны кесте түрінде жасауға болады, онда бірінші бағанда эмоцияны, ал екіншісінде оның себептерін, көріністерін және т. б.

Содан кейін "теріс тұжырымдарды", яғни "жоқ" бөлшегін және "тоқтату" сияқты сөздерді қолданбауға тырысып, барлық мәселелерді мақсатқа айналдыру керек. Эмоционалды күйіңіздің өзгеруін қадағалаңыз.

Эмпатияны үйрету үшін сіз осындай ойынды пайдалана аласыз. Фильмді көрсету кезінде теледидарды қосыңыз және дыбысты қоспаңыз. Актерлер жеткізгісі келетін эмоцияларды сөзсіз түсінуге тырысыңыз. Сіз деректі фильмдерді, ток-шоуларды және саяси пікірталастарды көре аласыз.

Талқылау. Белгілі бір жағдайларда эмоциялар әрекетті ынталандырады, мақсатты қайта анықтауға көмектеседі. Эмоционалды түрде болашақ арнайы педагогтар өздерінің жағдайын әлеуметтік саладағы басқа мамандарға қарағанда әлдеқайда жақсы басқара алуы керек. Эмоционалды шаршауға қарамастан, арнайы педагогтар жағымсыз эмоцияларды көрсетуге жол бермеуге тырысады, олар қамқорлықтың жоқтығында да, оның көптігінде де көрінеді.

Болашақ арнайы педагогтардың эмоционалды интеллектісінің құрылымдық компоненттерін егжей-тегжейлі зерттеу және мақсатты түрде қалыптастыру, бұл өз кезегінде олардың кәсіби қызметке дайындығының жалпы деңгейіне әсер етеді. Шынында да, педагогтың эмоцияларды түсіну қабілеті, мінез-құлқын, басқа адамның эмоцияларын дұрыс түсіндіре білу өте маңызды. Бұл қабілеттердің маңыздылығына болашақ педагогикалық қызметке кәсіби дайындықты қалыптастыру кезінде аса назар аударылады. Бұл нәтижелер болашақ маманның бойындағы эмоционалды интеллектінің алатын маңызды орны туралы көрсетіледі.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Андреева И. Н. О становлении понятия «эмоциональный интеллект» // Вопросы психологии. – 2008. – № 5. – С. 83–95.
2. 3. Андреева И. Н. Эмоциональный интеллект: исследования феномена // Вопр. психологии. – 2006. – № 3. – С. 78–86. 4.
3. Иванова Е. С. Дистанционный интернет-тренажер – новейший способ развития эмоционального интеллекта // Пед. образование в России. – 2013. – № 4. – С. 93–97. 5.
4. Люсин Д. В. Современные представления об эмоциональном интеллекте // Социальный Наука и Школа № 3'2018 57 Проблемы Педагогического образования интеллект: Теория, измерение, исследования / под ред. Д. В. Люсина, Д. В. Ушакова. – М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2004. – С. 29–36.
5. Mayer J. D., Caruso D., Salovey P. Emotional intelligence meets traditional standards for an intelligence // Intelligence. 1999. V. 27. P. 267–298.
6. Mayer J. D., Salovey P., Caruso D. R. Models of Emotional Intelligence // Handbook of Intelligence / Ed. by R. Stenberg. Cambridge University Press, 2000. P. 396–420.
7. <https://bilimdinews.kz/?p=132501>

ӘОЖ 37.373.5

ФУТБОЛШЫЛАРДЫ ТЕХНИКАЛЫҚ ӘРЕКЕТТЕРГЕ ОҚЫТУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ ӘДІСТЕМЕСІ

Алибекова Ш.О. оқытушы

"Жақсылық Үшкемпіров атындағы Талдықорған қаласындағы олимпиадалық резервтің
облыстық мамандандырылған мектеп-интернат-колледжі" КММ, Талдықорған қ.

E-mail: oraskulovna@mail.ru

Жоғарғы жетістіктер спортының жедел дамуы спорт мектептеріндегі және футбол клубтарындағы жаттықтырушылар жұмысының тиімділігімен тікелей байланысты болып отырған, спорт резервін дайындау жүйесінің адекватты даму қажет техникалық-тактикалық іс-әрекетілігін анықтап отыр. Футбол біздің еліміздегі ең бұқаралық спорт түрі болды және осындай болып қалыпуда да бірақ осы ретте, бірқатар мамандардың зерттеу мәліметтері бойынша, балғын футболшыларды даярлаумен айналысатын балалар спорт мекемелерінің жұмыс өнімділігі өте төмен болып қалуда

Тірек сөздер: футбол, техника, әрекет, оқытудың теориялық әдістемесі.

Ускоренное развитие спорта высших достижений напрямую связано с эффективностью тренерской работы в спортивных школах и футбольных клубах, что обуславливает необходимость адекватного развития системы подготовки спортивного резерва. Футбол стал и остается самым массовым видом спорта в нашей стране, но при этом, по данным исследований ряда специалистов, производительность работы детских спортивных учреждений, занимающихся подготовкой юных футболистов, остается крайне низкой

Ключевые слова: футбол, техника, деятельность, теоретическая методика обучения

The accelerated development of high-performance sports is directly related to the effectiveness of coaching in sports schools and football clubs, which necessitates the adequate development of the sports reserve training system. Football has become and remains the most popular sport in our country, but at the same time, according to research by a number of experts, the performance of children's sports institutions engaged in the training of young football players remains extremely low

Key words: football, technique, activity, theoretical teaching methods

Футболшыларды дайындау процесінде шеберлік пен дағды тәрбиеленеді. Шеберлік пен дағдының ең биік шыңына жету үшін жаттығуларды бірнеше рет қайталау керек, сонда ғана тек бір шеберлік пен дағдыны тәрбиелеп қоймай, сонымен қатар балық мүшелердің дамуына мүмкіндік туады. Спорттық дайындық дегеніміз көптеген факторларға, оның ішінде құралдарға, әдістерге және жағдайға байланысты процесс.

Демек футболшының дайындығын дамытуды оқыту, және жаттығу түрінде қарастырылған жөн.

Оқыту дегеніміз көбінесе бастапқы кезеңде футболшыларға ойын тәсілдерін үйрету және шеберлік пен дағдыны, бір жүйеге келтіру процесі. Ал оқытудың негізгі мазмұны ойын тәсілдерін: қарапайым өзіндік, топтық және командалық ойын жүргізу әдістері мен қозғалыс мүмкіншіліктерін үйрету болып табылады[1].

Жаттығу дегеніміз - дайындық процесінің жалғасы, оның негізгі мақсаты – үйреткен тәсілдерін, шынықтырудың түрлерін артыру және баянды ету. Ал спорттық жаттығу дегеніміз бір жүйемен тәсілдемелердің түрлерін басқарып, дайындық жұмысын жүргізу.

Оқыту және жаттығуды көп жылдық арнайы ұйымдастырылған педагогикалық процесс деп біліу керек. Бұл екі процестің арасында еш бөлінбейтін біртұтас педагогикалық негіз бар. Себебі оқыта, үйрете отырып, біз бір кезеңде жаттықтырамыз, ал жаттықтыра отырып, үйретіп оқытамыз.

Оқыту және жаттықтыру процесі спортшыны тәрбиелеу негізінен тұрды. Себебі оқыта және жаттықтыра отырып, футболшылардың мінез құлқын, психологиялық негізін, ерекшеліктерін тәрбиелейміз.

Оқыту және жаттықтыру құралдары

Оқыту және жаттықтыру құралдарына дене шынықтыру жаттығулары гигиеналық факторлар мен табиғаттың күштері жатады. Дене шынықтыру жаттығуларын күнделікті орындаудың әсерінен білгіштік пен төзімділікті үйренуген және оны одан әрі арттыруға болады.

Дене шынықтыру жаттығулары өте көп болғанымен оларды орындау оқыту жаттығу процесіндегі қойылатын талаптарға байланысты.

Дене шынықтыру қозғалысты жақсартуына, күштің артуына, жылдамдықты төзімділік пен икемділіктің артуына әсері үлкен. Сонымен қатар, жүрек қан айналымы мен дем алу және басқад ағзаның жүйелі түрде дамуына демек, спорттық жаттығудың артуы мен ауртпашылықтан кейін қайта қалпына келуіне ықпалы мол.

Жаттығу сабағында футболшылардың орындайтын жаттығулары: жарыс жаттығулары болып үш топқа бөлінеді [2].

Жарыс жаттығулары дегеніміз бір тұтас қозғалыс түрлерінен тұратын футбол ойынының негізгі ойын тәртібіне сәйкес. Бұл жаттығулар футболшыларының ойын кезіндегі дене шынықтыру түрлеріне, демек әр түрлі қозғалыс өзгерістеріне беруге мүмкіндік туғызады.

Арнайы дайыдық жаттығулары- жарыс қозғалыстары мен элементтерін және олардың нұсқаларын ойынның негізгі көріністеріне ұқсас комбинациялармен ойын жүргізу әдістеріне жақын жаттығулар.

Арнайы-дайындық жаттығуларының құрамына ең алдымен футбол ойыны арнайы қозғалыстары кіруі керек.

Арнайы – дайындық жаттығулары жақындату және арттыру түрлерінен тұрады. Жақындату жаттығуларының негізгі ойын тәсілдерінің жалпы формаларына ұқсас болуы керек. Арттыру жаттығулары негізінен алғанда дене шынықтыру түрлерін дамыту.

Жалпы жаттығулар арқылы дене шынықтыруды іріктеп, оның түрлерінің қозғалыс мүмкіндігін арттыруға тәрбиелейді. Футболшылардың жаттығу сабағында пайдаланылатын жаттығуларды негізгі және қосалқы деп бөлуге болады:

Негізгі жаттығуларға:

а) дене шынықтыру түрлерінің жалпы және арнайы қозғалыс түрлерін арттыру ойын тәсілдерін үйрету және арттыру жаттығулары, ойын жүргізу әдістерін үйрету және арттыру жаттығулары жатады.

Қосалқы жаттығуларға жалпы жаттығулар енеді, олар:

а) жана рефлексстік жүйесін туғызады, ағзаның қозғалыс және функционалдық мүмкіндігін арттырады;

б) арнайы жаттығулар өзінің уақыттың байланыстылығы мен қозғалыс құрылымы ұқсас немесе олардың бөлек-бөлек қозғалыс баяндалығының бөлшектерінен тұрады;

в) басқа спорт түрлері жаттығулар, қозғалыс баяндылығын және функционалдық мүмкіндігін арттырады.

Жалпы жаттығулардың көлемін көбейтіп орындағанда көптеген мақсаттарды шешуге болады [3].

Сонымен қатар табиғаттың сыртқы күштері мен гигиеналық факторлар футболшылар ағзасының функцияларын жақсартуға мүмкіндік туғызады және дене шынықтыру ауыртпашылығы мен демалыс, тамақтану, ұйқы және тұрмыс гигиеналық талаптарды, ұйқы режимін дұрыс сақтауға көмектеседі.

Оқыту және жаттықтыру арнайы ұйымдастырылған процесс болғаннан кейін ол негізгі дидактикалық принциптерге сәйкес болуы және негізгі оқыту процестің заңдарына бағалануына керек.

Оқыту және жаттығу процестеріне негізделген тәрбиелеу, сапалық, белсенділік, көрнекілік жүйелік қолайлы принциптерден тұрады. Бұл принциптер бір бірімен тығыз байланысты.

Жоғарыда айтылған принциптердің ішіндегі оқыту мен жаттығу процесінде басты принциптердің бірі – тәрбиелеу принциптері екені мәлім. Себебі футболшыларды ойын тәсілдеріне, ойын жүргізу әдістеріне денсін шынықтыру арқылы дайындау, ең алдымен жастардың мінез-құлқын, сана-сезімдерін тәрбиелеуіміз қажет. Демек, жаттықтырушы адам арнайы оықту және жаттықтыру процесінде тек үйретіп, ойыншылардың шеберлігін арттырып қана қоймай, сонымен қатар нақтылы қойылған тәрбиелеу жұмысының мақсаттарында орындауға тиіс. Бұл арада жаттықтырушының өз жұмысына қалайша көңіл аударып, жаттығу сабақтарын нақтылы белгіленген уақыттан кешікпей уақытында жүргізуіне, өз ісін сүюіне, жоғарғы мәдениеттілікпен өзіне қатаң талап қоюына педагогикалық әдептілікті сақтауы ерекше көңіл бөлінуіне аса қажет [4].

Оқыту және жаттығу процесінде жаттықтырушы дұрыс тәрбиелік принциптерді сақтап, сабақ жүргізілген бетте ғана оқушылардың өз күштеріне сенімділігі артып, спорттық шеберлігін әрі қарай арттыруына жағдай туғызады.

Дене шынықтыру асықпай, біртіндеп, жақсы педагогикалық және дәргерлік бақылауды ұйымдастыратын болса, сонда ғана футболшылардың үлкен жетістіктерге жетуіне мүмкіндік туады.

Оқыту және жаттығу тәсілдемелері дене шынықтыру түрлерін тәрбиелеуге, әрі қарай артуына қозғалыс дағдыларының қалыптасуына, тәртіптілікке тәрбиелейді.

Оқыту және жаттығу сабақтарында әр түрлі тәсілдемелерді оқушылардың дайындығына және өтетін сабақтың материалдық ерекшелігіне байланысты. Оқу-жыттығу сабақтарының барлық тәсілдемелер жинақталған түрде пайданылады.

Оқыту және жаттығу процесіне келесі тәсілдемелер қолданылады:

1.Көрнекті тәсл, жаттығуды көрсету, схемаларда, макетте кинограммалар жаттығу ресми жарыстар көру.

2.Сөз тәсілі:баяндау, түсіндіру, айту, ескерту жасау, әңгімелесу, лекция, доклад.

3.Тәжірибе тәсілдері: жаттығулар тәсілдері және олардың нұсқалары \ алғашық үйрету, жалпы немесе бөлшектеп үйрету\ бірнеше қайталау тәсілі, интервалды ойын және жарыс тәсілдемелері [5].

Жаттығу сабақтарында осы аталған тәсілдемелерден басқада тәсілдеме пайданылады. Оқыту сабақтарында ең алдымен көрсету және түсіндіру тәсілдерін пайдаланған дұрыс. Мысалы, допты табанның ішкі жоғарғы жағымен тебу тәсілін үйреткен кезде, ең алдымен тіреу сяқты допқа жақындағанда қалай қою керегін түсіндіріп айтып көрсету керек. Ескеретін бір жәй, ойын тәсілін қандай жақсы мәнерде көрсеткен бетте, сол тәсілдің ең басты әдіс түрін бірден ұғып, еске сақтау қиын.

Сабақты жүргізу процесінде сонымен қатар түсіндірумен бірге қателерді түзету жолында ойластырған дұрыс. Сабақтың аяғында оқытқан тәсілдердің ең маңызды қозғалыс түрлеріне ерекше назар аудару керек, себебі қорытынды шығарып, істеген жаттығуларға баға берген кезде есте көпке дейін сақталады.

Сөзбен түсіндіру, көрсету тәсілдемелері арқылы біз өтетін оқу материалдардың тек тұтас жалпы көрінісін көрсете аламыз, ал оқу материалдарды түген меңгеру үшін тәжірибе жүзінде оқитын жаттықтыру керек [5, 25 б].

Мысалы, бірнеше рет қайталанып орындау тәсілдемелері мынандай әдістерден тұрады:

- а) жаттықтырушы қозғалы тәсілерін көрсетіп түсіндіру (мысалы допты тоқтату т.б.);
- б) жаттықтырушының айтуы бойынша орындаған тәсілдерді, әдістерді түзету;
- в) үйренген тәсілдерді,әдістерді автоматқа жеткізіп орындау;
- г) жаңа элементтер қосып орындалатын жаттығуды күрделі элементтерге енгізу;

Оқыту және жаттығу процесінде жаттықтырушы жағдайыға байланысты қолайлы тәсілдемелерді қолдануы керек. Олардың осындай талаптарға жауап бергені дұрыс:

а) қойылған мақсат пен талапқа сәйкес болу керек және өзімділік пен жасының ерекшелігін есертү.

б) футболшылардың белсенділік пен саналығын және үйренген әдістерін нығайту;
в) жаттығу мен оқытудың жүйелендіру және біртіндеп ескеруіне әсер ету. Демек, футболшыларды жеңілден ауырға, білгеннен- білмегенге, қарапайымнан күрделіге, жалпыдан нақтылыққа баулу.

Ойын тәсілдерін үйрену үшін келесі әдістерді қолданған жөн:

- а) тәсілді түсіндіріп көрсету;
- б) жәй жағыдайға үйрету;
- в) ойынға жақын жағыдайды арттыру;
- г) ойында үйренген тәсілдерді бекіту.

Оқыту және жаттығудың негізгі түрі-сабақ топтасқан, немесе өзінділік түрде жаттықтырушы немесе мұғалымның ұйымдастырылуы және басқарумен өтеді.

Футбол ойынының ерекшелігі командалық ойын болғаннан кейін, сабақ негізінен топтасқан түрде өтеді.

Сабақты ұйымдастырып жүргізу үшін қойылатын талаптар:

1. Сбақ нақтылы өз алдына қойылған және жаттықтырушының жалпы мақсатын орындаудағы оқыту мен жаттығу процесіне сәйкес болуы керек.

2. Сабақ футболшылары тәртібіне, еңбек сүйгіштігіне моральдық талаптарға үйретуі тиіс.

3. Сабақты ұйымдастырғанда жаттықтырушылардың өзінділік дайындығына сапалы түрде орындауына назар аудару қажет.

4. Әрбір өткізілген сабақты спортшылардың әрі қарай өсіп дамуын көздеп отырған жөн.

5. Сабақтың мазмұнын негізгі қойылған дене шынықтыру мақсатында және футболшылардың ойын шеберлігінің артуына сай болуы керек.

6. Сабақты әр түрлі педагогикалық тәсілдемелерді пайдалана отырып, оқушылардың ерекшелігін ескеру керек.

7. Сабақтың құрылымы дайындық, негізгі, қорытынды болып үш бөлімнен тұрады. Әрбір бөлім өзінің алдына қойылған мақсатын көздей отырып орындалады [10].

Дайындық бөліміне өтілетін сабақтың мақсатын және мазмұнын баяндау, арнайы жаттығуларды арындау, ұйымдастыру және тәртіпке баулу жатады. Дайындық бөлімінің мазмұны негізгі бөлімнің мақсаты ойын тәсілдерін үйрету болса, онда дайындық бөлімінің жаттығулары шабытты түрде өтіледі. Бұлшық еттермен сіңірлерді созу, босату жаттығуларын көбірек орындаған дұрыс, себебі мұндай жаттығулар қозғалыс қимылдарын қайталауға және ойын тәсілдері мен әдістерін жақсы орындауға әсер етеді. Сонымен бірге ойын тәсілдері мен жаттығуларын жиы пайдаланған дұрыс. Бұл жаттығулар тым көп уақыт аралығында орындалса, спортшы тез шаршап қлып орындайтын ойын тәсілдерінен қателік жіберуі мүмкін [2, 52 б].

Негізгі бөлім оқу – жаттығу сабағының негізгі сабақтың адына қойған мақсатын шешіп, ойын жүргізу әдістерін, дене шынықтыру түрлері мен тәсілдерін үйренуге және оны жетілдіруіне жағдай туғызады.

Қорытынды бөлімде ұйымдасқан түрде сабақты аяқтау керек. Мұнда футболшылардың ағзасының ішкі мүшелерін бастапқы қалыпқа келтіру, ол үшін қорытынды шығарылып, қателіктерге тиіті баға беріледі.

Әрбір өтетін сабақтардың ауыртпалығы біртіндеп артып, немесе төмендеу принциптерін сақтау керек.

Өтетін сабақтардың мақсатымен тәсілдері ұқсас болу үшін дене шынықтыру ауыртпалығын біртіндеп көтеріп, немесе төмендету принциптерін орындау және демалыс мерзімін ауыстырып отыру қажет.

Сабақтың мазмұны мен мақсатына байланысты ол жинақталған және тақырыптық болып екіге бөлінеді.

Жинақталған жаттығу сабақтарының төрт түрі бар:

- а) дене шынықтыру ойын тәсілдеріне және оны жүргізу әдістеріне дайындық;
- б) дене шынықтыру ойын тәсілдеріне дайындау;
- в) дене шынықтыру, ойын жүргізу әдістеріне дайындық.

Тақырыптық \бір мазмұнды\ сабақтарға қойылатын мақсат дене шынықтыру ойын тәсілдері мен ойын жүргізу әдістеріне дайынық.

Дене шынықтыру сабақтары жалпы және арнайы жаттығуларды пайдаланудан тұрады. Дене шынықтырудың арнайы сабақтыры жыл бойы жоспар бойынша жүргізіледі. Оның негізгі мақсаты жалпы және арнайы дайындық өткізу. Егер сабақтың негізгі мақсаты жалпы дене шынықтыру түрлерін жетілдіру болсағ онда келесі жаттығулар қолданылады.\мысалы, күш жылдамдығын арттыру, ал мұндай сабақтың мазмұны ауыр заттарды көтеру, дене қыздыру дайындығы, қайталау жүгірістері, жылдамдықты үдету, секіру доп ойындары, қорытынды жүгірістері және жәй жүріс.

Арнайы жаттығулар- (күш жылдамдығын) арттыру доппен ден қыздыру, жоғрыда ілінген допты баспен талас, жүгіру және жүру.

Ойын тәсілдерін арттыру сабақтрында оның әдістерін орындау жаттығулары мынандай схемада өткізіледі: иілгішті арттыру жаттығулары, доппен өзімдік жаттығулары, допты қақпаға тебу жаттығулары, допты бір-біріне алмастыру ойындары [1, 12 б].

Ойын жүргізу әдістерін арттыру сабақтрында көбінесе ойын жаттығулары қолданылады.

Өтетін жаттығу сабақтары топтастық немесе жекеше түрде өтеді. Жоспры жеке жаттығу сабақтырдың мазмұнына байланысты көбіне сабақтар топтасқан түрде өткізіледі.

Сонымен қатар өзімдік жекеше сабақтардың индивидуалды негізгі мақсаты футболшылардың спорттық шеберлігін арттыру болғаннан кейін мұдай сабақтрда мыналар ескеріледі:

а) қозғалыс мүмкіндігі мен дағдыны арттыру, сондықтан футболшылардың дайындығы мен жсының ерекшелінінен ескерту;

б) дене шынықтыру ойын тәсілдері мен ойын жүргізу әдістеріндегі кемшіліктерді жөндеу.

в) көп жаттықпаудың әсерінен ұмытылған және қалыптаспаған қозғалыс мүмкіндігін қалыпқа келтіру.

Жеке өзіндік сабақтардың негізгі түрі футболшылардың өзіндік дайыдығы болғандықтан бұл жаттығулар сабақтан сырт уақытта орындалады, оған арнайы құралдар, тренажерлер пайдаланылады, оның ішіде:

а) батуттер, ілінген доптар, кедергілер;

б) гимнастикалық құрал снарядтар, штанга, гантель, ауыр доптар, эспандар, бекеттер;

в) футбол, текше, волейбол, баскетбол доптары;

д) тенземетірлік платформалар.

ӘДЕББИТТЕР

1. Дементьев Е.М. Развитие мышечной силы человека в связи с его общим физическим развитием. - М.: МГУ, 1999.-55с.

2. Деркач А.А., Исаев А.А. Педагогическое мастерство тренера. - М.: ФиС, 1991. Ефремов В.В.// Возрастная физиология. - М.: Наука, 2000.С.45 - 55.

3. Зациорский В.М. Физические качества спортсмена. - М.: ФиС, 2000.-120с.

4. Зациорский В.М., Булгакова Н.Ж., Рагимов Р.М., Сергиенко Л.П. Проблема спортивной одаренности и отбор в спорте. // «Теория и практика физ-культуры», 1996, № 7, С. 54-66.

5. Зверев Н.Н. Физкультура в школе. - М.: Наука, 2000.- 67с.

УДК 373.1

ОҚЫТУ ҮРДІСІНДЕ БІЛІМ БЕРУШІНІҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ІС - ӘРЕКЕТІНІҢ ҒЫЛЫМИ – ПЕДАГОГИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Ансбаев Д. С. қауымдастырылған профессор, п.ғ.к.

І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

E-mail: ds.ansabaev@gmail.com

Мақалада оқыту үрдісінде білім берушінің инновациялық іс-әрекетінің ғылыми – педагогикалық негіздері айқындалып, зерттеуші ғалымдар пікірлеріне сүйене отырып, талдау жасалды.

Кілттік сөздер: инновация, инновациялық үрдіс, іскерлік ойын технологиясы, жалпы дидактика

В статье определены научно - педагогические основы инновационной деятельности обучающегося в процессе обучения, проведен анализ, основанный на мнениях ученых – исследователей.

Ключевые слова: инновации, инновационный процесс, технология деловой игры, общая дидактика

The article defines the scientific and pedagogical foundations of innovative activity of a student in the learning process, an analysis based on the opinions of research scientists is carried out.

Keywords: innovation, innovation process, business game technology, general didactics

«Инновация» ұғымын анықтайтын нақтылы анықтама әлі де жасала қойған жоқ. Ш.Таубаева мен Қ.Құдайбергенованың анықтамасына сүйенсек, «Инновация» - бұл нақты қойылған мақсатқа жетуде ойға алынған жаңа нәтиже. Нақты мақсат дегеніміз не? Нақты мақсатқа қандай әдіс-тәсілдердің көмегімен жетуге болады? Оқу мақсатының осы жүйесінде мақсаттың негізгі категорияларын пайдалана отырып, мұғалім өз еңбектерінің нәтижесі туралы ақпарат алуға мүмкіндік алады [1, 976.]. Ендеше, мақсат пен нәтиже - жаңалыққа бет бұрудың кілті.

Жалпы алғанда, инновациялық үрдістің негізі - жаңалықтарды қалыптастыру, қолдану, жүзеге асырудың біртекті қызметі. Нақты алғанда, жаңа әдіс жекелік, сонымен қатар оны уақытша деп бағалауға болады. Атап айтқанда, бір мұғалім үшін қолданылған жаңа әдістің жаңалығы - басқа мұғалім үшін өтілген материал тәрізді. Инновация мәселелері - мен айналысып жүрген бірқатар ғалымдардың еңбектеріне, жазған анықтамаларына сүйенсек - бұл ұғымның түп - төркінін белгілі уақыт арасында «жаңашыл идеяны қайта қарау, жаңалау» - деп айтқан дұрыс. Өйткені ертерек кездің өзінде қолданылып жүрген идеялар жаңа бағытта ұсынылса, мұның өзі» инновация» - деп аталғаны белгілі

Осыларды негізге ала отырып, инновацияны «жаңалық», «жаңа әдіс», «әдістеме», «жаңашылдық», ал инновациялық үрдісті «жаңа әдістеме құралы» - деп ұғатын боламыз. Инновация білім беру деңгейінің көтерілуіне жағдай туғызады. Кейінгі кезеңде ғалымдар өз зерттеулерінде оқу-тәрбие ісіне жаңалықтарды енгізіп, оны кеңінен тарату мәселесін қарастырады. Мемлекеттік білім стандартында оқыту үрдісін ұйымдастыру жаңа педагогикалық технологияны ендіруді міндеттейді. Жаңа педагогикалық технологияның түрі, қолдану ерекшелігі, одан туындайтын мәселелер бүгінгі таңда әлі нақтыланып, белгілі бір жүйеге түспеген дүние деп айтуымызға болады.

Қазіргі кезеңде оқу орындары мен педагогикалық ұжымдар ұсынылып отырған көп нұсқалыққа байланысты өздерінің қалауына сәйкес кез - келген үлгі бойынша қызмет етуіне мүмкіндік алды. Осыған байланысты білім берудің әртүрлі нұсқадағы мазмұны, құрылымы ғылымға және тәжірибеге негізделген жаңа идеялар, жаңа технологиялар бар. Сондықтан әртүрлі оқыту технологияларын оқу мазмұны мен оқушылардың жас және

психологиялық ерекшеліктеріне сай тандап, тәжірибеден өткізудің маңызы ерекше. Білім беру саласындағы оқытудың озық технологияларын меңгермейінше білімді, жан-жақты жарасымды маман болу мүмкін емес.

Жаңа технологияны меңгеру мұғалімнің интеллектуалдық, кәсіптік, адамгершілік, рухани, азаматтық және басқа да көптеген адами келбетінің қалыптасуына игі әсерін тиігізеді, өзін - өзі дамытып, оқу - тәрбие жұмыстарын тиімді ұйымдастыруына жол ашады. Жаңа педагогикалық технологиялар білім алушының шығармашылық қабілеттерін арттырып, руға өз үлесін қосады. Жаңа технологияны қолдану төмендегідей кезеңдер арқылы жүзеге асады:

- I кезең - оқып үйрену;
- II кезең - меңгеру;
- III кезең - өмірге ендіру;
- IV кезең - дамыту.

Жаңашыл технологиямен жұмыс істеу үшін төмендегідей алғы шарттар қажет: оқу үрдісін интенсивтендіруді жаппай қолға алу; оқушылардың сабаққа қатыспауын болдырмау шараларын кешенді түрде қарастыру. Осы кешеннің ғылыми - әдістемелік, оқыту - әдістемелік, ұйымдастырушылық негіздеріне үнемі талдау жасап, назарда ұстау, жаңа буын оқулықтарының құрылымын, мазмұнын зерттеп білу, білім стандартымен жетектанысу, білімді деңгейлеп беру технологиясын игеру арқылы оқушыларға пәнді мемлекеттік стандарт деңгейінде игертуге қол жеткізу, оқыту үрдісін ізгілендіру мен демократияландыруды үнемі басшылыққа алу. Басты назарда ұстанатын қағида - оқыту мен тәрбие беру үнемі бірлікте болатын үрдіс екені [2, 756.].

Жаңа технологиялардың педагогикалық негізгі қағидалары: балаға ізгілік тұрғысынан қарау; оқыту мен тәрбиенің бірлігі; баланың танымдық күшін қалыптастыру және дамыту; баланың өз бетімен әрекеттену әдістерін меңгерту; баланың танымдылық және шығармашылық икемділігін дамыту; әр оқушының оның қабілеті мен мүмкіндік деңгейіне қарай оқыту; барлық оқушылардың дамуы үшін жүйелі жұмыс істеу арқылы оқу үрдісін білім алушының сезінуін қалыптастыру. Қоғам талабына сай технологияны, ұйымдастыруды үнемі жаңғырту жағдайында ұстау нәтижесінде қана мектеп өз бағытын нығайта алады. Осыған байланысты мектеп әкімшілігі оқыту - тәрбие беру үрдісінде өзгерістердің болып тұруына үнемі көңіл бөліп, қадағалулары, жағдай жасаулары тиіс. Жаңалық енгізу кез келген білім беру мекемесінің дамуы мен жоғары жетістікке жетуінің негізгі факторы болып табылады.

Қай әдіс тұсында қандай тәсіл қолдану керектігін пән мұғалімдерінің бәрі бірдей біле бермейді. «Оқыту процесінің, - дейді белгілі педагог В.А.Сухомлинский, - үш түрлі құрамды бөлігі бар, ол ғылым, шеберлік, өнер» Мұғалім бойында да осы үш түрлі қасиет болуы керек. Сонда ғана ол оқу-педагогикалық процесті ойдағыдай меңгеріп, сабақ үстінде білімдік те, тәрбиелік те мақсаттарды ұштастыра жүзеге асырады [3, 866.].

Бүгінгі дидактика дамыта оқытуды басты нысана етіп отыр. Мұғалім әр сабақта дамыта оқыту мақсаттарын көздеуге тиіс. Оқушы өздігінен ізденбесе, ол ілгері баса алмайды. Ол үшін әдетте мұғалім сабақты негізгі проблема төңірегіне құрады. Ал ондай проблеманы ажырату, соған орай сұрақ қоя білу, оңай жұмыс емес, мұғалімнен көп ізденуді, оның үстіне уақытты да қажет етеді.

Әдістеменің қолданбалы ғылым екендігін және ол жалпы дидактиканы негізге ала отырып, алуан түрге ене алатынын көрнекті педагог Ж.Аймауытов айқындап айтқан. Ж.Аймауытов жалпы дидактикада барлық тиісті оқытудың заңдары, оқытуға қатысты мәселелер туралы сөз етілетіні, ал жеке әдістеме дидактиканың жалпы ережелерін тек пәндерді оқытқанда қалай жинастыру, қандай әдіс-тәсілдерді қолдану туралы баяндайтынын айтады. Ж.Аймауытов «сабақ беру үйреншікті жай шеберлік емес, ол үнемі жетілдіру қажет ететін үнемі жаңалық табатын өнер» - деп бағалайды [4, 376.].

Орыс әдебиетінің әдіскер - ғалымы М.А.Рыбникованың айтқанындай әдістеме дегеніміз - уақытты үнемдей білу. Оқушы күш - жігерін ақылмен жұмсау, оқу материалынан негізгі және басты мәселелерді таба білу, сыныптың еңбегін ұйымдастыру шеберлігі,

оқушылардың әр түрлі жеке әрекеттеріне ықпал етуді алдын-ала ойластыру болса, оның өздігінен оңайлықпен келмейтінін, талмай ізденумен оқушы - мұғалім ара қатынасының тиісті деңгейде болуын ұмытпаған жөн. Әдістеменің құрылымы жайында В.В.Голубков «Қай пән бойынша болмасын, барлық әдістеме оқытушы жұмысының ұстанымдарын, материалдарын және әдістерін құрастыруы мен өзара ұқсас, сондай - ақ олар не үшін, нені және қалай? деген үш негізгі сұрақтарға жауап береді» - деген [5, 826.].

Қазіргі қоғам дамуының жаңарған жағдайында білім беру үрдісінде бәсеке күшейіп отыр, білім алушылардың дайындық деңгейіне деген талаптары өсуде. Осындай кезеңде өз орнын, беделін сақтап қалуы үшін мектеп үздіксіз өз қызметін жақсартуға, қайта құруға, оқу - тәрбие үрдісін жетілдіруге басты назар аударуға тиіс. Білім беру жүйесінің даму деңгейі қоғам дамуының нәтижесі немесе салдары деп айтуға болады. Сонымен қатар, кері байланыс та бар. Қоғам мен оның дамуына білім беру жүйесінің өзі ықпал етеді. Ол қоғамдық дамуды тездетуі немесе тежеуі мүмкін. Осыған орай, білім берудегі бетбұрыс қоғамның болашақ дамуының тек қана салдары болып қоймай, оның қажетті шарттары да болып саналатыны белгілі.

Сонымен қатар, педагогикалық инновацияның бір бөлігі ғана белгілі қоғамдық қатынастарда нақты ақиқат дүниеге айналады. Бұл ретте ізгілендіру үрдісінің дамуының негізгі шарты қоғамдағы саяси қайта құрулар және оның жұмыс істеу экономикалық механизмінің өзгерісі болып табылатынын айтуымызға болады. Және білім беру үрдісінің осы педагогикалық сұрыпталуының негізгі көпшілігі осы сала қызметкерлері арқылы жүзеге асырылады. Озық ұстаздардың идеясы, кез-келген инновациялық қызметінің нәтижесі мектептер мен педагогика ғылымының қарыштап дамуына игі әсерін тигізеді. Және педагогикалық қызметті күнделікті тіршілік әрекеті мен психологиялық, тағы да басқа стресс сияқты нәрселерден құтқарып, шығармашылықпен ғылымның өзіне тән дамуына кең өріс алуына мүмкіндік береді.

Бұл жалпы, білім беруде енгізілген жаңалық тек қана педагогикалық іс емес, әлеуметтік мәселе болып табылады, білім беру қызметіндегі жаңалыққа қоғамның да мүдделі екені де анық. Осы білім берудегі жаңалық пен қоғамдағы жаңалық бір ғана мақсатты көз- деп, даму мен прогреске сай болуы керек. Білім алушылармен ара қатынаста жұмыс жүргізудің жаңа үлгілері мен тәсілдерін енгізу мектептердің үздіксіз қажеттіліктерінен туын -дайды. Осыған мұғалім білім беруді демократияландыру мен ізгілендіруді үздіксіз жүріп, дамып отыратын қоғамдық үрдіс ретінде қабылдап, инновацияға қысқа мерзімді, өткінші ғана құбылыс деп қарамауы тиіс. Оған білім беру жүйесінде инновацияны енгізу, қабылдау мен жетілдірудегі үрдіс ретінде, күнделікті білім беру қызметінің бөлігі ретінде қарауы тиіс.

Ол үшін білім беру жүйесі құрылымының өзі қоғамның, әлеуметтік деңгейінде қалу үшін оның түп - негізінің табиғатта, қоғамның негізінде жатқанын ұғыну керек. Осыған байланысты қоғамдағы әрбір маңызды өзгеріс өзімен бірге білім беру жүйесін де жаңа -шылдыққа әкеледі. Анығына келсек, инновациялық өзгеріс жетістікке жеткізетін ауқымды әрі қажетті құбылыс. Тәуелсіздіктің алған алғашқы жылдарынан бастап елімізде білім беру ісіне аса мән берілуде. Жаһандану кезеңінің талабына сай білім беру барысында білім алушының жеке тұлғасын жан - жақты жарасымды жетілдіруге, олардың танымдық қабылдауларын дамытумен қатар еркіндік ой - санасын қалыптастыруға ерекше назар аударылуда.

Бұл бағытта ғылым мен техниканың дамуымен әлеуметтік өмір деңгейі де өзгеріп отыратыны анық. Мұның бәрі табиғат байлығы, адам санасы мен күшіне байланысты. Әр адамның ойы мен білімі қоғамға қандай керек болса, табиғат пен оның байлығы да сондай керек. Бұл жерде дүние бір - бірімен байланыста дамитынын ондағы адам мен қоғам аралық қатынасты да жетік білген жөн. Және бір тоқталатын жай «Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі білім беру дамыту туралы тұжырымдамасының» басты ерекшелігі - үздіксіз білім жүйесінің негізгі идеялары мен қағидаларын ХХІ ғасыр талаптарына сәйкестендірудің және оны әлемдік білім кеңістігінің даму заңдылықтарына ұштастырудың жолдарын көрсету көзделіп отыр. Бұл тұжырымдаманың басты ерекшелігі мен артықшылығы - білім берудің ұлттық жүйесін қайта құрудың принципті жаңа идеяларын ұсынуында.

Қазіргі кезеңде мектеп қабырғасында және жоғары оқу орнында оқып білім алып жатқан жас ұрпақ алдында «Қазақстан -2030» бағдарламасында көрсетілген «Барлық халықтың өсіп - өркендеуі, қауіпсіздігі мен әл - ауқатының артуы» сияқты ұзақ мерзімдік асыру стратегиясын үшінші мыңжылдықта жүзеге асыру міндеті тұр. Ендеше, елімізде барлық саладағы өзгерістерге сай жоғары талаптар қоя отырып, экономикалық бәсекелестік жағда - йында сапалы мамандар даярлау қажеттігін алға тартады. Әлеуметтік даму өзгерістеріне сай білім беру үрдісі, оның ұйымдастырушылық құрылымы, технологиялық жағынан жабдықталуын, оның оқыту әдістемесі қоғамның әлеуметтік сұранысынан туындайды.

Дәстүрлі білім беру үрдісінің негізгі бөліктері: Мақсат -> мазмұн —> форма —> әдіс —> оқыту көрнекілігі болса, бүгінде жаңа технология бойынша: оқып үйрену —> меңгеру —> өмірге ендіру —> дамыту болып өзгерген. Бұл ретте оқушылардың танымдық ой - белсенділігін қалыптастыруда ойын сабақтарын өткізу - оқушыларды өз бетінше ізденуге, ойлау қабілетін арттыруға, тапқырлыққа баулиды. Осының нәтижесінде оқушылар сұрақтар мен сөзжұмбақтарды шешу үшін өтілген материалды үнемі кайталап отыруды дағдыға айналдырады. Олардың сабаққа деген ынтасы артып, шығармашылық ой - өрістерін, түсінік - танымдарын дамытады.

Ойын сабақ оқушылардың логикалық ой-өрісін, сана-сезімін дамытуда, олардың әр түрлі шамалар мен бірліктердің, терминдер мен заңдылықтардың, құбылыстар мен өзгеріс -тердің атын есте сақтауға көмектеседі. Сонымен қатар сабаққа дайындық барысында оқушылар әртүрлі газет - журнал, көмекші құралдар мен анықтама кітаптарды пайдаланады, яғни бір сөзбен айтқанда оқушылардың өз бетінше шығармашылық ізденіспен жұмыс жасау қабілетін арттырады. Бұд- ойындар оқушылардың көңілін өз бетінше ізденушілікке аударып, қабілетін арттырады.

Белгілі психолог Д.Б.Элькониннің сөзімен айтсақ: «Ойын - ол адамдардың арасындағы әлеуметтік ара - қатынас, практикалық білімдері және қызметі» [6, 896.].

Оқу ойындарын қолданудың жағымды жақтарына американдық авторлар мыналарды жатқызады:

- ойындар абстрактілі оқытуға қарағанда нақты өз тәжірибесімен оқытуға мүмкіндік береді;
- ойындар осы ойын басшысының тәжірибесіне немесе дағдысына тәуелсіз;
- ойындар оқушының интуициясын жаттықтырады, мәселені шешу қабілеттілігін және қажетті әлеуметтік мінез - құлықтың түрін таңдауға, үрдістер мен құбылыстардың дерек- терін түсінуге, стратегиялық баламалы шешім қабылдауға, тәуекелге бел байлауға үйретеді;
- ойындар жеке мәселелерді оқуда және шешуде қабілетті әрі қарай арттыруда, ойынға қатысушылар оқытушының ролін ойнап, бірін - бірі белгілі бір деңгейде оқытады, бірақ әрқайсысы бір ойында өздерінің қабілеттілігі мен қажеттілігіне қарамай көп нәрсеге үйренеді;

Оқушылар әр түрлі мәселелерді талдап, оның шешу жолдарын іздестіруде жаңа технология жүйесінде аталған проблемалық, іскерлік ойын арқылы оқытудың маңызы зор. Оқыту үрдісіндегі осындай сабақтар оқушылардың логикалық ойлау қабілетін дамытады, пәнге деген қызығушылығын арттырады, өмірде кездесетін түрлі кедергі қиындықтарды жеңуге тәрбиелейді. Мысалы, іскерлік ойын сабақтарын өткізу технологиясы 3 кезеңнен тұрады.

I кезең. Білім алушыларға дайындық үшін (рольдерді бөліп беру, оқушыларды топтарға бөлу, проблемаларын алдын ала таныстыру, қажетті материалдарды жинау)

II кезең. Ойын барысы (оқушылар жасаған хабарламаларды тыңдау, пікірталас жасау, қабылданатын шешімді талқылау және оны бақылау, талқыланған шешімді қабылдау)

III кезең. Өткізілген ойынды қорытындылау (проблеманы шешудің тиімді жолдарын іздестіру) Нәтижесінде осы іскерлік ойындарының дидактикалық, тәрбиелік, дамыту- шылық (әлеуметтендірушілік) маңызы зор екендігі айқын көрінеді. Оқушылар әрбір сабақтан мол білімділік, тәрбиелік, дамытушылық алу керек. Сондықтан пәнаралық байланыс арқылы сабақтың біліми, ғылыми сипатымен қатар оның тәрбиелік танымдық, адамгершілік мазмұнда ұйымдастырылуын ойластырған дұрыс. Оқыту үрдісі кезінде сабақтағы басты тұлға білім беретін мұғалім емес, осы білімді қызыға қабылдауға дайын

оқушының болуы. Білім беру саласындағы қазіргі оңды өзгерістер әрбір мұғалімнен өз ісіне жауапкершілікті, ізденісті талап етеді.

Бұл мақсатқа өз ісінің шебері ғана жоғары жетістіктерге ие бола алады. Ол білікті маман болу үшін көп ізденіс керек екені даусыз. Осы ретте педагогика ғылымдарының докторы, профессор Ж. Қараевтың «деңгейлік оқыту» жүйесіне, «сын тұрғысынан ойлау» стратегиясына, Шаталовтың «тірек сигналдары арқылы оқыту» жүйесіне және қосымша электронды оқулықтарға сүйеніп сабақ жүргізу арқылы оқушының нені білетінін, нені меңгергенін, нені ұға алмағанын білуге болады. Осындай жаңа әрі пайдалы ізденістердің бірі - әлемнің 18 елінде сынақтан өткен «оқу мен жазуды сын тұрғысынан ойлауды дамыту» бағдарламасының стратегияларын сабақта қолдану барысында көрсеткен нәтиже: оқушының оқуға қызығушылығы артады, іскерлік дағдысы, ойлау белсенділігі, тапқырлығы, өзіне деген сенімі қалыптасады, пікір таластыра білуді, ойын жүйелі түрде жеткізуді, қолданбалы программаларды пайдаланып немесе алгоритмдер құру арқылы программа құрас-тыруды үйренеді.

Сонымен қатар баланың жеке қасиеттерін ашу арқылы тәрбиелей отырып, таным - дық күшін қалыптастыру және оқушының шығармашылық қабілетін дамытуда «Бетпе-бет», «Жұлдызды сәт» сияқты ойын түрлерін топ тастыру, сәйкестендіру, толықтыру стратегиялары, онлайн басқатырғыш, сергіту жаттығулары, электронды оқулықтар кеңінен қолданылады. Бұл технологияның ерекшелігі - оқушының танымдық белсенділігі, ізденімпаздығын қалыптастыра білу. Оқыту үрдісін жаңаша ұйымдастыру -мұғалімнің білім алушының өзін - өзі дамытуына қолайлы жағдай жасай отырып, оның өздігінен іс-әрекет ету, даралық, шығармашылық қабілеттерінің артуына себін тигізеді.

Жаңа технологияларды пайдаланып оқыту барысында оқытушыға қойылатын негізгі талап оқушының берген жауабын түзету, берілген тапсырманы орындау жолдарын көрсету, оқушыға өз ойын рет - ретімен толық жеткізуді үйрету болып табылады. Балаға өз ойын қысылмастан айтуға мүмкіндік беру, оған пікір еркіндігін сезіндіру оқушының сол сабаққа деген қызығушылығын арттырады. Кезінде Ыбырай Алтынсарин «сабақ жүйесін бағдарламаны орындаудың ғана құралы емес, оқушыларымен сыныпта бірлесіп жұмыс істеудің формасы» - деп атаған. Сонымен қатар, материалды ойластырылған сабақтар жүйесіне құрып, мөлшерлеп бірте - бірте беруді берілген білімді баянды ете отырып қана жаңа сабаққа көшудің жолын ұсынады. «Сабақтың жүйесіздігі, баланың пәнге қызықпауы, үлгермеуі, пәннің емес, мұғалімнің кемшілігінен туады, сондықтан әрбір мұғалім өз пәнін жетік білуі тиіс» - деген.

Қорыта келгенде, жоғарыда айтып өткендей, оқыту үрдісінде білім берушінің инновациялық іс - әрекетінің ғылыми - педагогикалық негіздері - дәстүрлі оқу мен ұлттық құндылықтармен үйлесім тапқан кезде білім сапасының нәтижелі, әрі тәрбиелік маңызы артатыны айқын да, ең өзекті мәселе.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Нағымжанова Қ. Инновациялық технологияның құрылымы. – А.: Өркен, 2007
2. Көшімбетова С. Инновациялық технологияны білім сапасын көтеруде пайдалану мүмкіндіктері. – А.: Білім, 2008.
3. Жанпейісова М. М. Оқытудың технологиялық талаптары, Алматы, 2002, 180 б.
4. Кобдикова Ж. У Оқыту процесін технологияландыру, Алматы, 2000, 11-15 б.
5. Мейірманқұлова Т. Білім берудегі инновациялық технологиялар, Алматы, «Үш Қиян», 2005 , 12-бет.
6. Баймаханова С. Деңгейлеп саралап оқыту. //Қазақстан мектебі. №10, 2004, 63-67 бет.

УДК 316.6

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СОВРЕМЕННОГО ТЕРРОРИЗМА

Атабаев Руслан Заирович

Жетысуский университет имени Ильаса Жансугурова, г. Талдыкорган
atabayev.ruslan.03@mail.ru

Что такое терроризм? Для большей части общества терроризм — это следствие деятельности террористов. Но данное понятие достаточно поверхностное, и в своей статье я хотел бы показать, следствием чего является появление терроризма и террористического мировоззрения, которое распространяется все сильнее и трансформируется во все более новые формы, например: на смену террористам-одиночкам пришли террористические группы, а затем организованные армии и многотысячные сообщества террористов, претендующие на роль самостоятельных государств и субъектов мировой политики, для борьбы с которыми потребовалось создание военной коалиции ведущих стран мира.

Ключевые слова: терроризм, мотивы, модель поведения, психологические последствия, профилактика террористических проявлений, работа с молодежью.

Терроризм дегеніміз не? Қоғамның көпшілігі үшін терроризм террористер әрекетінің салдары болып табылады. Бірақ бұл түсінік өте үстірт, мен өз мақаламда оның салдары терроризмнің пайда болуын және барған сайын кеңейіп, барған сайын жаңа формаларға айналып бара жатқан террористік дүниетанымның, мысалы: жалғыз террористерді көрсеткім келеді. лаңкестік топтармен, содан кейін тәуелсіз мемлекеттер мен әлемдік саясаттың субъектілерінің рөлін талап ететін мыңдаған террористердің ұйымдасқан әскерлері мен қауымдастықтары ауыстырылды, бұл оларға қарсы күресу үшін әлемнің жетекші елдерінің әскери коалициясын құруды талап етті.

Түйінді сөздер: терроризм, мотивтер, мінез-құлық үлгісі, психологиялық салдары, террористік көріністердің алдын алу, жастармен жұмыс.

What is terrorism? For most of society, terrorism is a consequence of the activities of terrorists. But this concept is rather superficial, and in my article I would like to show the consequence of which is the emergence of terrorism and the terrorist worldview, which is spreading more and more and transforming into more and more new forms, for example: lone terrorists were replaced by terrorist groups, and then organized armies and communities of thousands of terrorists claiming the role of independent states and subjects of world politics, which required the creation of a military coalition of the leading countries of the world to combat them.

Keywords: terrorism, motives, behavior model, psychological consequences, prevention of terrorist manifestations, work with youth.

Для того чтобы разработать меры предупреждения и борьбы с террористическими проявлениями, необходимо исследовать психологическую природу этого явления. Американский исследователь Д. Хаббард на этот счет говорит следующее - «Эффективная антитеррористическая политика, зависит от понимания того, что думают террористы, и того, почему они делают то, что делают; если мы берем самих себя в качестве модели, поведение террористов будет казаться необъяснимым».

Современный терроризм в психологическом плане имеет ряд отличительных черт:

Во-первых, терроризм — средство психологического воздействия. Его отличительной особенностью является преднамеренное создание обстановки страха, подавленности, напряженности. Создание такой обстановки есть выражение терроризма, проявление его сути. Его главный объект — не те, кто стал жертвой, а те, кто остался жив. Цель — не убийство, а устрашение живых. Таким образом, он наносит не только материальный, экономический и политический ущерб, но и болезненную моральную

травму обществу. Терроризм не проходит бесследно. После него всегда остаются последствия. Одним из видов последствий терроризма являются психологические последствия. Данной проблемой занимались Пуховский Н.Н., Ольшанский Д.В. и др. Таким образом, под психологическими последствиями терроризма следует понимать негативное влияние на эмоциональное и психическое здоровье человека. Этому виду последствий, прежде всего, подвержены жертвы террористического акта.

Последствия, переживаемые жертвами терроризма:

- уникальность переживания: существует мало ситуаций в жизни, в которых человек переживает то же самое;
- роль пешки в чужой игре;
- ощущение себя униженным и не имеющим никакой ценности;
- элемент полной неожиданности, что вызывает сильное чувство беспомощности и беспокойства.

Во-вторых, акции терроризма совершаются *с особой жестокостью*, причем это изначально планируется их организаторами, то есть *они не совершаются спонтанно*, по неосторожности или в состоянии аффекта. Подготовка террористического акта дело не простое и иногда на подготовку конкретной террористической атаки уходят месяцы, а то годы.

В- третьих, терроризм отличает *публичный характер его исполнения*. Терроризм без широкой огласки, без открытого предъявления требований не существует. Террористы принимают в расчет общественный резонанс, вызванный их действиями, за которым следует обвинение в адрес правоохранительных и властных органов, якобы неспособных защитить граждан. Терроризм – это всегда вызов обществу. В его основе лежит обесцененная человеческая жизнь. Террористическим актам нередко предшествуют угрозы, шантаж, другие деяния, рассчитанные на запугивание людей. Реально сам террористический акт не приводит к достижению декларируемых целей. Часто это всего лишь повод для демонстрации террористами своих требований и возможностей. Вслед за самим террористическим актом обычно его организаторы, устроители и исполнители, публично «берут ответственность» за его осуществление и объявляют, во имя чего совершен террористический акт, а также иногда условия прекращения подобных актов. Тем самым, даже не достигая каких-то больших, главных целей, они достигают целей промежуточных: организация становится более известной и «авторитетной», о ней начинают говорить.

В-четвертых, сейчас терроризм *тесно связан с современными средствами массовой информации*. И без того аморальность действий террористов подчеркивается тем, что иногда самые жестокие преступления совершаются ради достижения внешнего эффекта, которого нередко добиваются с помощью СМИ. Террористам необходима большая аудитория, максимальный отклик, широкий резонанс. Они могут просчитывать реакцию правительства и широкой общественности. Порой эта реакция важнее для террористов, чем убийство намеченной жертвы. Средства массовой информации существенно усиливают косвенное воздействие террористических акций. Без средств массовой информации не было бы современного терроризма. И не случайно, что в последнее время все чаще поднимается вопрос о моральной ответственности СМИ.

Из вышесказанного можно сделать вывод, что терроризм – это особая форма насилия, которой характерна целеустремленность, жестокость и устрашение общества.

На практике – это совершение демонстративно деструктивных, разрушительных действий для того, чтобы вызвать страх, запугать своих противников или же все население. Психологически, терроризм – естественное продолжение радикализма, экстремизма и фанатизма. Это реальный экстремизм уже не в теоретических рассуждениях, а в непосредственном практическом действии, осуществляемом с редким фанатизмом во имя абсолютно радикальных идей и ценностей.

Но какие мотивы могут побудить человека заниматься террористической деятельностью и вступать в террористические организации? Существуют социальные, политические,

экономические и другие причины, порождающие терроризм, но основные причины всегда будут психологическими. Наличие определенных личностных факторов, предрасположенности, психологических механизмов, приводят человека в террористические ряды.

Итак, рассмотрим основные личностные причины возникновения терроризма.

Позиция: «Я хороший, мир плохой».

Несоответствие между образом идеальной модели мира и самого себя в реальной действительности и возможностями самореализации. Противоречие с идеалом превращается в субъективное ощущение личной и социальной неадекватности. Эта позиция позволяет оправдать любые деструктивные действия. Таким образом, деятельность террористов принимает характер деструктивной самореализации. При этом через отрицание зарождается новая умозрительная концепция уверенности в своей правоте, которая сводит на минимум возможности позитивного воздействия на террористическую группу и отдельного террориста.

Влияние общества, семьи и средств массовой информации

Религиозная принадлежность здесь является лишь одним, хотя и достаточно важным фактором. Религиозные взгляды позволяют лидерам террористических организаций легче рекрутировать новых сторонников и подводить под их действия идеологическую базу. Но, при этом, каждая террористическая группа преследует конкретные политические цели. Совмещение сакральных заповедей и политических целей по сути своей абсурдно, но адептов террористической идеологии это противоречие не смущает.

Социально-психологические факторы, обеспечивающие вовлеченность в террористическую деятельность:

«промывание мозгов» (внушающее воздействие, идеологическая обработка, зомбирование и т.д.);

механизм групповой идентификации, обеспечивающий людям с ущербной самооценкой возможность почувствовать себя полноценной личностью, приобщаясь к числу «избранных, призванных к исправлению мира»;

«групповая мысль», содержание которой безукоризненно принимается членами группы. Конфронтация определяет главное содержание этой мысли. Весь мир делится на «наших» и «не наших». Все, что исходит от «наших», любые их высказывания и действия, безраздельно одобряются. Все, что исходит от «не наших», априорно осуждается и объявляется порочным. Любая информация противоречащая такой железной установке, блокируется и не воспринимается.

личные связи с членами террористических организаций.

Профилактика террористических проявлений и эффективные контртеррористические мероприятия должны учитывать типологии личности террористов. Террористические организации имеют свою иерархию. Обобщая различные психологические исследования проблем терроризма, можно предложить следующую классификацию личности террористов:

«Организаторы-вдохновители».

Главную группу оформляют генетические бандиты, либо общество, предрасположенны к террору с появления на свет. Вместе с позиций нынешних научных познаний возможно с полной уверенностью говорить, то что генетические бандиты обладают природными либо заглаженными недостатками глубоких строений мозга, из-за чего же в них заключено катастрофическое с целью в целом прочего людей комбинация садистических черт вместе с беспрестанной жадой власти. При этом власти секретной а также достигаемой никак не линией восхождения согласно служебной общественно-политической либо общественной лестнице, а незамедлительной, получаемой линией устрашения находящегося вокруг микро либо макромира, с помощью страха, что стимулируют их несконечные действия. Однако находиться в абсолютной таинственности в наше время период никак не хочет никакой бандит.

«Обеспеченцы».

Другую группу осоставляет общество, которое делать деньги любыми путями, осознают неправомерность либо противозаконность собственных операций, однако никак не отягощают собственную ответственность практически никакими сомнениями.

«Исполнители».

Следующую базовую категорию составляют люди, ранее и не помышлявшие о терроре, но кем-то или какими-то обстоятельствами вовлеченные в процесс террора. Уже будучи «приобщенными», они обретают уверенность, нередко фанатичную, в необходимости своего участия в террористических акциях и постепенно «входят во вкус» террористической деятельности. Характерологический многие из них постепенно сближаются по своим садистическим наклонностям и стремлению к власти с «организаторами». Наверное, и «организаторы», и вовлеченные в процесс террора имеют много общего с точки зрения их подсознательных побуждений. Равно как и серийные маньяки имеют те же изъяны в глубинных отделах мозга.

Этот тип террористов стоит на низшей ступени иерархической лестницы террористической организации и представляет собой непосредственных исполнителей терактов. Это те люди, которые доставляют взрывчатку к месту ее использования, проводники смертников, контролеры исполнения теракта, люди, нажимающие кнопки дистанционного управления (если смертники по каким-либо причинам этого не делают). Наконец, собственно, смертники и смертницы, ниже которых уже никого нет и быть не может.

Опыт исследования темы терроризма заслуживает внимания и помогает нам сделать соответствующие выводы о важности формирования у наших соотечественников чувства неприятия насилия как метода политической борьбы, а также понимания необходимости усилий всего общества по противодействию насилию. На наш взгляд самое важное – работа с молодежью. В наше время, молодежь — куда умнее, образованнее, намного раньше взрослеющая и внимательная к происходящему в мире и обществе. Поэтому прежде чем обозначать ее место или вести контрпропаганду, ее нужно услышать, дать ей хоть какие-то духовные опоры и предложить привлекательный образ будущего. И после терпеливо и настойчиво объяснять им, что справедливость не находят, а обретают в борьбе. Но эта борьба должна вестись цивилизованными методами: учеба, обретение знаний и опыта, а также становление политиками, государственными и общественными деятелями, предложение своих инновационных идей. Ведь теракт — это оружие слабого.

ЛИТЕРАТУРА

1. Психология и психопатология терроризма. Гуманитарные стратегии антитеррора. // Сб. статей международной конференции под ред. проф. М.М. Решетникова. <https://stavroskrest.ru/sites/default/files/files/books/antiterror.pdf>
2. Решетников М.М. Современная демократия: тенденции, противоречия, исторические иллюзии. <http://anthropology.ru/ru/text/reshetnikov-mm/sovremennaya-demokratiya-tendencii-protivorechiya-istoricheskie-illyuzii>
3. Решетников М.М. Психология войны: от локальной до ядерной. Прогнозирование состояния, поведения и деятельности людей. <https://www.labirint.ru/books/658353/>
4. Фрейд З. Массовая психология и анализ человеческого «Я» // В кн.: Фрейд З. По ту сторону принципа удовольствия. <http://freudproject.ru/?p=1248>

ӨОЖ 543.371.321

МЕКТЕПТЕ ХИМИЯ САБАҒЫНДА АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ МҮМКІНДІКТЕРІН ПАЙДАЛАНУ

Атагази О.С., Ибраева М.М.
Yessenov University, Ақтау қ.
E-mail: manshuk.ibrayeva@yu.edu.kz

Бүгінгі таңда ең үлкен қиындықтар әртүрлі оқу орындарында оқытудың тиімді әдістерін жасау кезінде туындайды. Қазіргі уақытта осы пәндерді оқытудың дәстүрлі әдістері (дәрістер, практикалық және зертханалық сабақтар, оқушылардың өзіндік жұмысы) бірқатар маңызды кемшіліктерге ие: әлсіз даму және өзіндік жұмыс тиімділігінің төмендігі және т.б. Мектеп оқушыларына тән табиғи қызығушылық сыныптан сыныпқа ауысқан сайын айқын төмендейді, мектеп бағдарламаларына деген қызығушылық төмендейді, сонымен бірге жас белсенділігі өз жолын іздейді, балалардың назары басқа істерге ауысады.

Тірек сөздер: химия, ақпараттық технологиялар, Dopamine мобильді қосымшасы, виртуалды оқыту.

На сегодняшний день наибольшие трудности возникают при разработке эффективных методов обучения в различных учебных заведениях. В настоящее время традиционные методы преподавания этих предметов (лекции, практические и лабораторные занятия, самостоятельная работа учащихся) имеют ряд существенных недостатков: плохое развитие и низкая эффективность самостоятельной работы и т.п. природный интерес, присущий учащимся, заметно снижается по мере перехода от класса к классу, снижается интерес к школьным программам, а также наблюдается возрастная активность детей, внимание переключается на другие вещи.

Ключевые слова: химия, Информационные технологии, мобильное приложение Dopamine, виртуальное обучение.

To date, the greatest difficulties arise when developing effective teaching methods in various educational institutions. Currently, traditional methods of teaching these subjects (lectures, practical and laboratory classes, independent work of students) have a number of significant drawbacks: poor development and low efficiency of independent work, etc. the natural interest inherent in students decreases markedly as they move from class to class, interest in school programs decreases, and age-related the activity of children, attention switches to other things.

Keywords: chemistry, Information technology, Dopamine mobile application, virtual learning.

Қазіргі мектептің негізгі мақсаты – әр оқушының білім беру қажеттіліктерін оның бейімділігіне, қызығушылығына және мүмкіндіктеріне сәйкес қамтамасыз ететін оқыту технологиясын табу [1, 65б.].

Қазіргі заманғы химия ғылымы жаратылыстану білімі мен ғылымы – техникалық прогрестің іргетасы болып табылады. Сондықтан, химияны оқыту оқушыларды ғылыми – таным әдістерімен қамтамасыздандырылған, олардың білім деңгейіне сәйкес табиғи құбылыстар мен технологиялық процестерді өз бетінше зерттей алатындай жоғары интеллектуалдық және практикалық біліктіліктерін дамытуға бағдарлануы тиіс. Осы мақсатта жалпы білім беретін мектептегі химия пәнінің бағдарламасында оқу экспериментінің орындалуына ерекше мән беріледі. Себебі, бағдарламада атап көрсетілгендей «демонстрациялық тәжірибелер, зертханалық жұмыстар мен химиялық практикумдар жүйесі оқушылардың химиялық шамаларды өлшеу принциптерін түсіне, өлшеу тәсілдері мен техникасын меңгере білуіне көмектеседі» [2, 145б.].

Заман ағымына сай білім беру технологияларының көпшілігі ақпараттық технологияларды белсенді пайдалануды ұсынады. Ақпараттық технологиялар (АТ) –

ақпаратты жинау, өдеу, сақтау, тарату, көрсету және қолданушылардың игілігі үшін пайдалану мақсатында біріктірілген әдістердің, өндірістік процестердің, бағдарламалық және техникалық құралдардың жиынтығы [3, 456].

Қоғамның қазіргі даму кезеңі ақпараттық технологиялардың даму әсерімен сипатталады, олар адамның қызыметінің барлық салаларында қоғамдағы ақпараттық ағындардың таралуын қамтамасыз етеді және жаһандық ақпараттық кеңістікті құрайды. Қоғамды ақпараттандырудың ажырамас және маңызды бөлігі білім беруді ақпараттандыру болып табылады. Сонымен қатар, білім беруді ақпараттандырудың қазіргі кезеңінің бағыттарының бірі пәндерді оқыту үшін мобильді технологияларды қолданумен байланысты.

Мобильді оқыту – бұл портативті құрылғылар яғни смартфондарды, планшеттерді, кейді ноутбуктерді және де сол сияқты құрылғыларды пайдалану арқылы оқу әрекеті болып табылады. Мобильді қосымша – бұл әртүрлі әрекеттерді орындауға мүмкіндік беретін белгілі бір функционалдылығы бар платформада орнатылған бағдарламалар тобы [4, 1556].

Ұялы телефондар, смартфондар, планшеттер және компьютерлер адамның цифрлық өмірінің негізгі бөлігіне айналды.

Егер де қазіргі ғылым мен техника дамитын болса, онда болашақта мобильді оқытуға толықтай көшетіміз айдан анық. Сондықтан мобильді қосымшалардың мүмкіндіктерін толық пайдалану қажет.

Кез-келген инновациялық жоба бастаған кезде оның артықшылықтары мен кемшіліктеріне де дайын болу керек, сондықтан мобильді оқытудың сөзсіз артықшылықтарын да, кемшіліктерін де қарастырамыз. Осылайша, жалпы білім беретін мектептерді химия пәні бойынша мобилді құрылғылар мен технологияларды пайдаланудың артықшылықтары:

Кез келген уақытта, кез келген жерде оқу және анықтамалық ресурстар мен бағдарламаларға жылдам қол жеткізу;

Сынықтар мен бақылау жұмыстарын жүгізу ұтымды әрі уақыт жағынан тиімді;

Мұғалім және оқушы арасындағы үнемі кері байланыстың болуы;

Оқушылардың жеке ерекшеліктерін есепке ала отырып, проблемаларға диагностика жасау арқылы ұтымды шешім қабылдау арқылы оқыу қарқынын арттыру;

Ақпараттық техникалық құралдар мен виртуалды ортаны пайдалану арқылы оқушылардың химия пәніне деген қызығушылығын арттыру;

Өмір бойы үздіксіз білім алу дағдылар мен қабілеттерін дамыту.

Қазіргі заманғы мұғалімдер мобильді қосымшаларды қолдану арқылы сабақты сапалы әрі оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттыра алады.

Химия пәніне арналған мобилді қосымша түрлері.

Аналитикалық химия [5, 226.] курсына катиондарға сапалық рекация кезіндегі катиондардың тұмба түстері, атом құрлысын бақылау арқылы түсінік қалыптастыры, сабақтан тыс тақырыпқа қатысты қызықты эксперименттік жұмыстар оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырып қана қой, болашақ химик профессорларды дайындауға ықпал етеді.

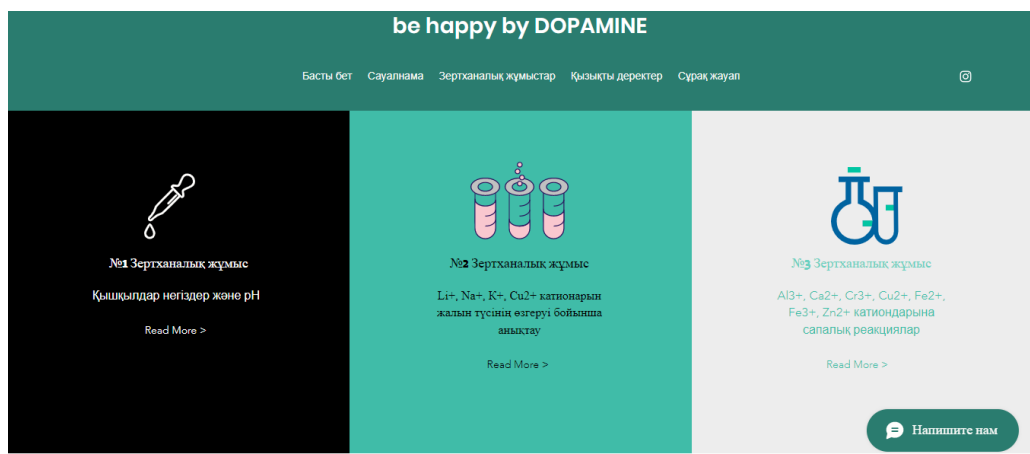
Бүгінгі таңда мұғалімдер мен оқушыларға көмектесу үшін көптеген ойындар мен қосымшалар жасалды, олармен бұрын ойға келмейтін тәжірибелер жасап қол жетімді болды.

Химия сабағында **Chemist** қосымшасын пайдалануға болады [6]. Бұл мобильді қосымша рақылы химия пәні бойынша виртуалды зертханалық жұмыстар жасауға болады. Мұнда әр түрлі заттармен тәжірибелік жұмыстар жасап. Күтпеген реакцияларды байқауға болады. Виртуалды кеңістікте тіпті жаралғыш және радиоактивті зерттармен тәжірибе жұмыстарын жасауға болады. Тәжірибелердің нәтижелері нақты уақыт режимінде модельденеді, ал бағдарлама көптеген параметрлерді ескереді: ауа құрамы, қоршаған ортаның температурасы, аралас заттардың массасы мен көлемі және т.б. Жаңадан бастап химия пәніне қызығушылығы ашылған оқушыларға тапсырмаларды жеңілдету үшін қосымшада периодтық жүйедегі әрбір элемент үшін негізгі реакциялар базасы бар.

Сурет 1. Chemist мобильді қосымшасы

Келесі қосымша Қазақстанда жасалып жатырған **Dopamine** мобилді қосымшасы[7]. Оның аталған қосымшадан артықшылығы бұл қосымша химиялық эксперименттер мен зертханалық жұмыстарға негізделген. Қосымшада қазіргі тағда 9-сынып оқушыларына арналған 17 зертхана жұмыс [8,446.] және тақырыпқа негізделген 8 қызықты тәжірибелік жұмыстар бар. Сонымен қатар оқушыларға арналған 25 демонстрациялық зертханалық жұмыстар жүктелген. Мұғалімдерге арналған химия пәніне қолдануға болатын болатын 57 әдістемелік жұмыстар бар. Оқушыларға арналған қызықты жеке және топтық тапсырмалар жиынтығы, тақырып бойынша қосымша ақпараттар табуға болады. Зертханалық жұмыстарына тоқталар болсақ, 3 өлшемді дыбысталу мен кеңістік арқасында болып жатқан химиялық құбылысты айқын байқауға болады. Бұл жерде тіпті сіріңкенің жанған тыбысына дейін естей аласыз. Зертханалық жұмысқа дайын емес оқушыға да қауіпсіз және уақыт жағынан тиімді [9,676.]. Мобилді қосымшада оқушының және мұғалімнің жеке кабинеті болады. Әр бір зертханалық жұмысты аяқтаған соң оқушыға зертханалық жұмыс бойынша білімін тексеру мақсатында фронтальды тапсырмалар беріледі, оқушының жауабы бірден мұғалімнің жеке кабинетіне келіп түседі, осы арқылы мұғалім оқушыны бағалай алады. Болашақта бұл мобилді қосымшаны әрі қарай жетілдіріп 7-11 сынып оқушыларының оқу бағдарламаларының зертханалық жұмыстарын еңгізу ойымызда бар. Сол арқыды Қазақстандық виртуалды зертханалық жұмыстары жинақталған химия пәні бойына оқу ойындар жинағын ұсынамыз.

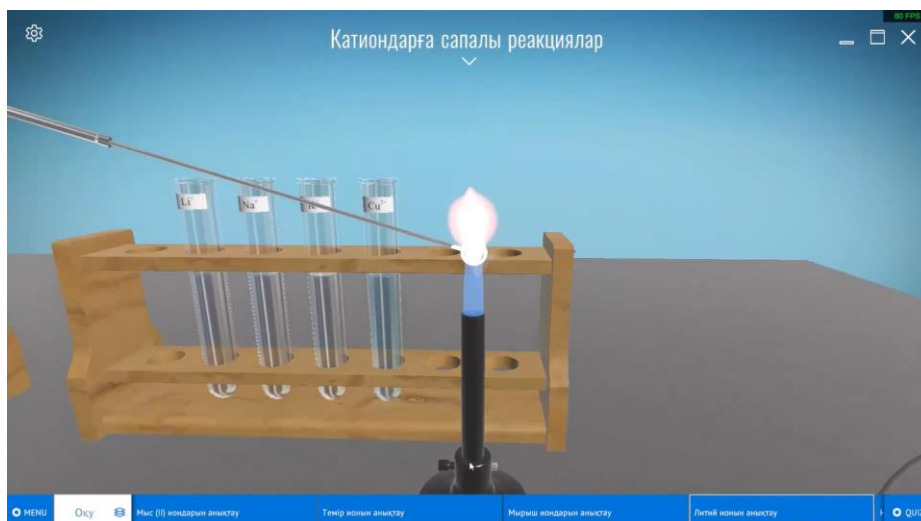
Сурет – 2. Dopamine мобильді қосымшасының зертханалық жұмыстар бөлімі

Dopamine платформасындағы № 2-зертханалық жұмыс.

Li⁺, Na⁺, катионарын жалын түсінің өзгеруі бойынша анықтау

Реактивтер: LiCl, NaCl, KCl, кристалдары.

Химиялық ыдыстар мен зертханалық құрал-жабдықтар: нихром сым, спирт шам.

Сурет 3. Литий ионын анықтау

Кейбір металдар ерімейтін тұнба түзбейді. Оларды оттықтың жалынының көмегімен анықтауға болады. Мұны істеу үшін біз металл циклін катионмен ерітіндіге батырамыз. Мысалы, литий жалынды қызылға айналадырады [10,286].

Сурет 4. Натрий ионын анықтау

Натрий иондары жалындықызылға сары түске боялады. Жалынның түсі электрондардың энергия деңгейлері арқылы етуіне байланысты пайда болады да энергия бөлінеді.

Жасаған бақылауларың бойынша келесі кестені толтырыңдар:

Кесте 1

Жалынның түстері

Металл ионы	Жалын түсі
Li^+	
Na^+	

Дораміне мобильді қосымшасы 6 ай бойы Алматы облысы Қарасай ауданы Береке ауылындағы «Береке орта мектебі» КММ-де 9 «А» және «Б» сыныптанында сынақтан өткізілді.

9 – сынып оқушыларының білім деңгейіне сараптама жасаған болатынбыз.

«Береке орта мектебі» КММ

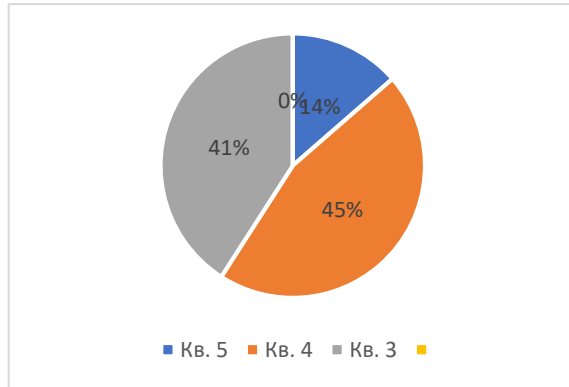

Диаграмма – 1.

«А» сынып оқушыларының оқу үлгерімдері.

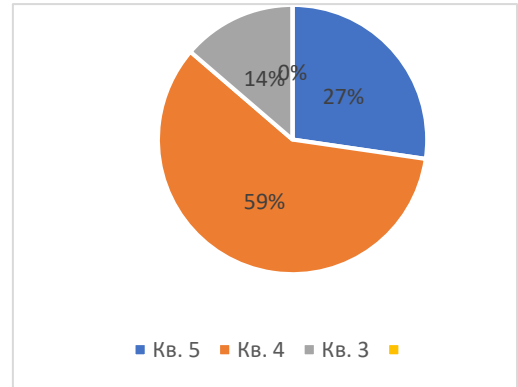

Диаграмма – 2.

9 «Б» сынып оқушыларының оқу үлгерімдері.

Береке орта мектебінің . 9 «А» сынып оқушыларына дәстүрі форматта сабақ өткізілді, ал 9 «Б» сынып оқушыларына Doramine мобильді қосымшасын пайдалану арқылы сабақ өткізілді.

Педагогикалық зерттеу нәтижелері келесі қорытынды жасауға мүмкіндік берді:

Ғылыми, әдістемелік және оқу әдебиеттерін талдау виртуалды оқытуға үлкен мән берілетіндігін көрсетті, олар химияны оқытуда оқу процесінде маңызды рөл атқарады, бірақ олар негізінен оқушылардың білімін тереңдету үшін қолданылады. Қазіргі заманғы ақпараттық-коммуникациялық технологиялар құралдарының көмегімен ұсынылатын виртуалдың дәстүрлі оқытудан ерекше екенін анықтадық.

«Виртуалды оқыту» ұғымы химияны оқыту теориясы мен әдістемесінде нақтыланды, ол виртуалды оқыту программаларын қолдана отырып, оқушыларға ұсынылатын нақты оқу ақпаратын қамтитын және кері байланыс пен қосымша мүмкіндіктердің болуын көздейтін күрделі құрылымы бар танымдық тапсырма болып табылады.

Оқушының химияны оқытудағы виртуалды оқыту тапсырмаларымен өзара әрекеттесу схемасы әр түрлі мүмкін жауаптардағы іс-әрекеттің нұсқаларын көрсететін, дұрыс жауап іздеген кезде оқу ақпаратын алу жолдарын таңдау және тәуелсіз әрекеттер нәтижесінде бар білімді түзету мүмкіндіктерін көрсететін толықтырылған.

Білім беру процесінде химияны оқытуға арналған онлайн оқытудағы виртуалды оқыту тапсырмаларының әртүрлі нысандары әзірленді және сыналды.

Оқушылардың білім сапасының жоғарылауында көрінетін оң әсерді қамтамасыз ететін, оқу сабақтарын ұйымдастырудың әртүрлі нысандарының ерекшеліктерін ескере отырып, білім беру процесінде интерактивті оқыту тапсырмаларын қолданудың әдістемелік моделі жасалды, бұл статистикалық мәліметтермен расталады.

Виртуалды оқытуды қолданудың химияны оқуға деген мотивацияға оң әсері эксперименталды түрде расталды, оларды қолдану кезінде оқуға деген ішкі мотивацияның жоғарылауы көрсетілді.

Химияны оқытуда виртуалды оқыту тапсырмаларын қолдану оқушылардың химияны оқуға деген қызығушылығын арттырады және білім сапасының артуына әкеледі деген болжам расталды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Білім беру туралы Қазақстан Республикасының Конституциясы. Алматы: РОЭК, 2016. – 48 б.
2. Ю.В. Плетнер, В.С. Полосин. Практикум по методике преподавания химии./ Второе издание. Москва, 2015, -193 с.
3. Жильцова О.А., Самоненко Ю.А. Химия: методика преподавания в школе. - 2001. - 68с.
4. Морозов М.Н., Танаков А.И., Герасимов А.В., Быстров Д.А. Разработка виртуальной
5. химической лаборатории для школьного образования // Образовательные технологии и общество № 3, 2004. – С. 155–164

6. Н.Нурахметов, К.Бекишев. Химия. – М.: Мектеп, 2014. – С. 22
7. <http://Chemist.com>
8. <http://dopamine.kz>
9. М.Қ. Оспанова Қ.С. Аухадиева Т.Г. Белоусова. Химия 1-бөлім – М.: Алматы Мектеп, 2019. – 44 б.
10. М.Қ. Оспанова Қ.С. Аухадиева Т.Г. Белоусова. Химия 2-бөлім – М.: Алматы Мектеп, 2019. – 67 б.
11. М.Қ. Оспанова Қ.С. Аухадиева Т.Г. Белоусова. Химия 1-бөлім – М.: Алматы Мектеп, 2019. – 28 б.

УДК 373.545

ПОПУЛЯРИЗАЦИЯ ТЕОРИИ ВЕРОЯТНОСТЕЙ И СТАТИСТИКИ В ШКОЛЕ ПОСРЕДСТВОМ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫХ СОРЕВНОВАНИЙ

Ахметов Ж. У., магистр, преподаватель – лектор
Сеитова С. М., д.п.н., профессор
Жетысуский университет им. И.Жансугурова, г.Талдыкорган
E-mail: ahmetovzhalgas@mail.ru

До недавнего времени Казахстан оставался одной из немногих стран с достаточно высоким уровнем развития системы образования, где вероятностно-статистические знания практически всегда оставались за пределами школьного обучения. С наступлением XXI века стало неотвратимым пришествие в среднюю школу стохастической линии, изучающей случайные явления. В этой статье предпринята попытка классифицировать эти темы и выделить наиболее популярные из них среди студентов. Кроме того, в этой статье дается краткий обзор отдельных проблем, которые, с точки зрения организаторов, представляют собой перспективные тенденции в преподавании теории вероятностей и статистики в школе. Статья адресована специалистам в области образования, преподавателям и исследователям, специализирующимся в области теории вероятностей и статистики.

Ключевые слова: вероятность, школа, олимпиада, интеллект, соревнование, образование.

Соңғы уақытқа дейін Қазақстан білім беру жүйесінің даму деңгейі жеткілікті жоғары санаулы елдердің бірі болып қала берді, онда ықтималдық-статистикалық білім әрдайым мектептен тыс жерде қалды. XXI ғасырдың басталуымен кездейсоқ құбылыстарды зерттейтін стохастикалық орта мектепке келу сөзсіз болды. Бұл мақалада осы тақырыптарды жіктеуге және студенттер арасында ең танымал тақырыптарды бөліп көрсетуге тырысады. Сонымен қатар, бұл мақалада ұйымдастырушылардың көзқарасы бойынша мектептегі ықтималдық теориясы мен статистикасын оқытудағы перспективалық тенденциялар болып табылатын жеке мәселелерге қысқаша шолу жасалады. Мақала ықтималдықтар теориясы мен статистикаға маманданған білім беру мамандарына, оқытушыларға және зерттеушілерге бағытталған.

Тірек сөздер: ықтималдық, мектеп, олимпиада, интеллект, бәсекелестік, білім.

Until recently, Kazakhstan remained one of the few countries with a sufficiently high level of development of the education system, where probabilistic and statistical knowledge almost always remained outside of school education. With the advent of the XXI century, the inevitable arrival of a stochastic line studying random phenomena in high school has become inevitable. This article attempts to classify these topics and highlight the most popular ones among students. In addition, this article provides a brief overview of individual problems that, from the point of view of the organizers, represent promising trends in the teaching of probability theory and

statistics at school. The article is addressed to specialists in the field of education, teachers and researchers specializing in probability theory and statistics.

Key words: *probability, school, olympiad, intelligence, competition, education.*

В двухтысячных годах элементы теории вероятностей и статистики были введены в школьные программы по математике в соответствии с государственными образовательными стандартами. Чуть позже задачи по вероятности и статистике включены в единое национальное тестирование. В данный момент разработаны учебные планы, где вероятность и статистика представлены в виде полных разделов, определяющих содержание для каждого уровня образования.

Между тем, образовательная практика вызвала серьезные трудности, которые были неизбежны при формировании нового школьного предмета, полностью отличающегося от традиционных курсов, которые преподаются в университетах. Из этих трудностей вытекали трудности в подготовке учителей.

В данной статье основное внимание уделяется только одному из аспектов популяризации, направленному на формирование общественного интереса к области математики: методологии и практике интеллектуальных соревнований для школьников по теории вероятностей и статистике.

Методы и материалы. Мы часто слышим от математиков, что, поскольку теория вероятностей и статистика слишком сложны, их не следует преподавать в школе. Это мнение выросло из сложностей, возникающих при изучении теории вероятностей в университетах, которая традиционно является дедуктивной и основана на комбинаторике и обширных знаниях математического анализа. Комбинаторный подход к теории вероятностей характерен для многих поколений и вырос из советского периода, когда теория вероятностей была вырвана из статистики после того, как была объявлена «социальной наукой». На самом деле комбинаторика не имеет прямого отношения к основным идеям статистики и вероятности [1]. Это всего лишь способ перечисления элементов обширных вероятностных пространств и доказательства теорем. Опыт и интуиция первичны, и без них никакие комбинаторные приемы не будут полезны. Следует осмысленно рассматривать вероятность событий, особенно маловероятных событий, которые играют значительную роль в повседневной жизни.

Проблема в том, что события менее очевидны, чем цифры, в то время как понятия случайности и изменчивости не так интуитивно понятны, как длина, площадь или объем. Событие и его шансы создают особые типы абстрактных объектов, и их формализация в математические понятия намного сложнее, чем формализация изображения (переход к геометрии) или величины (к арифметике или алгебре).

Вторая проблема заключается в том, что для большинства детей понятие непостоянства и нестабильности событий чуждо им до определенного возраста. В каком возрасте ребенок готов воспринимать изменяемые модели и определять, какими моделями они должны быть, еще предстоит выяснить. В советский период наука о законах познавательной деятельности была разрушена. Его место заняла парадигма «чистого листа бумаги» [2].

Однако, если в раннем детстве неприятие изменчивости, возможно, служит защитным механизмом, упрощающим адаптацию к социальным и природным условиям и сводящим к минимуму количество необходимых правил поведения, то позже отсутствие общих представлений о случайности и непостоянстве начинает препятствовать попыткам понять абстрактные концепции вероятности и статистики. Изучение статистики во взрослом возрасте не улучшает эту ситуацию [3].

Первое, о чем нужно позаботиться, - это сделать основные понятия вероятности и статистики понятными и знакомыми учителям математики, которые испытывают трудности при переходе от преподавания абстрактных математических фактов к применению математических концепций и законов к решению практических задач.

Кроме того, одним из важнейших аспектов образования является популяризация знаний. Если алгебра, геометрия и другие разделы традиционной школьной математики не испытывают недостатка в дополнительной научно-популярной литературе для взрослых и детей всех возрастов, анализ ситуации в области теории вероятностей показал явный недостаток популярной литературы и других форм популяризации [4]. Ряд популярных книг для школьников был опубликован в Советском Союзе, главным образом, в 1950-х - 1980-х годах [5]. Количество новых материалов, появляющихся в Казахстане, исчезающе мало, даже если принять во внимание переводы зарубежных публикаций по теории вероятностей и статистике для студентов [6]. В то же время количество популяризационной литературы по статистике и теории вероятностей в мире неуклонно растет. Отчасти это связано с растущей важностью преподавания теории вероятностей и статистики в школе, а отчасти с ростом роли стохастических методов в различных секторах мировой экономики [7]. Мероприятия по популяризации должны проводиться в различных формах. Помимо специальных кружков по литературе и математике, большую ценность представляют олимпиады и другие интеллектуальные соревнования разного уровня для детей и взрослых. Последние годы показали спонтанный рост количества и качества интернет-сайтов, посвященных популярной математике, в частности в области теории вероятностей и статистики.

На данный момент наилучшим способом популяризации теории вероятностей и математической статистики является проведение олимпиад и интеллектуальных соревнований и игр.

Результаты и обсуждения. Олимпиады всегда были открыты для всех желающих и проводятся в течение календарного года. Олимпиадные задачи должны быть рассчитаны на учащихся 6-11 классов.

Задачи олимпиады предназначены для того, чтобы быть рекомендованными учащимся, начиная с определенного уровня подготовки. Например, задача, которую можно решить, используя только интуитивные идеи, конечные перечисления и классические определения вероятности, рекомендуется для учащихся 6 класса и старше. Если решение требует использования простых преобразований в рамках алгебры событий, задача рекомендуется для учащихся 7 класса и старше. Учащимся 8 класса и старше будет предложена задача, связанная с характеристиками случайных величин. Верхнего предела возрасту задачи не существует, возрастная дифференциация происходит на этапе оценки решений и награждения победителей.

Некоторые задачи легки и допускают очень простое решение с помощью формулы или коротких рассуждений. Более сложные задачи требуют, в дополнение к поиску ключа к проблеме, чтобы учащиеся обладали способностью выполнять операции над событиями и некоторыми знаниями о свойствах вероятности. Наконец, есть некоторые очень сложные проблемы, которые сдаются только тем, кто уделяет достаточно времени размышлениям и попыткам и кто изучил литературу и проблемы предыдущих лет. Авторы намеренно включают в олимпиаду специальные задачи, решение которых требует сложных преобразований. Таких задач немного, но они должны быть в онлайн-конкурсе, поскольку участие в такого рода задачах подразумевает, что участник провел научное исследование. Ниже приведено несколько примеров. Мы хотели привести подборку задач, которые показывают широкий спектр методов и тем, используемых в теории вероятностей. Сложность каждой задачи определяется количеством набранных баллов и рекомендуемой оценкой.

Примеры задач.

Бракованные монеты (6 класс и старше, 1 балл). К годовщине Санкт-Петербургской математической олимпиады монетный двор выпустил три памятные монеты. Одна монета была сделана правильно, у второй монеты были решки с обеих сторон, а у третьей монеты были орлы с обеих сторон. Директор монетного двора выбрал одну из этих монет, не глядя, подбросил ее, и она выпала решкой. Найдите вероятность того, что вторая сторона этой монеты также является хвостом.

Три цели. Стрелок стреляет по трем целям столько раз, сколько необходимо, чтобы поразить все три. Вероятность попадания за один выстрел равна p .

(a) (7 класс и старше, 2 балла). Найдите вероятность того, что стрелок выстрелит ровно пять раз.

(b) (8 класс и старше, 2 балла). Найдите ожидаемое значение для количества выстрелов.

Пересекающиеся диагонали (9 класс и старше, 3 балла). В выпуклом многоугольнике с нечетным числом вершин, равным $2n+1$, две случайные диагонали выбираются независимо. Найдите вероятность того, что эти диагонали пересекутся внутри многоугольника.

Ничьи (9 класс и старше, 6 очков). Две хоккейные команды равной силы договорились, что будут играть до тех пор, пока общий счет не достигнет 10. Найдите ожидаемое значение для количества раз, когда произойдет ничья.

Ошеломляющие новости. В конференции принимают участие 18 ученых, из которых 10 знают несколько ошеломляющих новостей. Во время перерыва на кофе все ученые случайным образом делятся на пары, и в каждой паре ученый, который знает новость, рассказывает ее другому, если другой этого еще не знал.

(a) (9 класс и старше, 1 балл). Найдите вероятность того, что после перерыва на кофе число ученых, знающих новости, будет равно 13.

(b) (10 класс и старше, 4 балла). Найдите вероятность того, что после перерыва на кофе число ученых, знающих новости, будет равно 14.

(c) (9 класс и старше, 3 балла). Обозначьте через x количество ученых, которые узнают ошеломляющие новости после перерыва на кофе. Найдите ожидаемое значение X .

Мини-тетрис. Высокий прямоугольник шириной 2 открыт сверху, и в него попадают произвольно ориентированные Г-образные триминосы. (Тримино - это фигура, которая выглядит как фигура домино, но состоит из 3 квадратов. Существует два типа тримино, прямые и L-образные.)

(a) (9 класс и старше, 3 балла). Пусть k триминосов попадут в прямоугольник. Найдите ожидаемое значение высоты результирующего многоугольника.

(b) (10 класс и старше, 6 баллов). Пусть упадут 7 тримино. Найдите вероятность того, что результирующая фигура будет иметь высоту 12.

Опыт проведения соревнований по теории вероятностей показывает, что, несмотря на то, что этот раздел математики традиционно считался сложным и непривычным для школьного обучения, интерес к нему постепенно растет. На рост также указывает растущее число запросов от преподавателей и студентов об оказании методической поддержки в преподавании и обучении.

Конечно, олимпиада не должна быть единственным средством популяризации этого предмета. Кроме того, должны быть математические кружки (внеклассные занятия), многочисленные публикации по теории вероятностей и статистике в учительских и популярных журналах. В то же время увеличилось количество и разнообразие вероятностных задач на экзаменах для курсов начальной и старшей школы.

В отличие от задач из обычного школьного курса, олимпиадные задания гораздо более разнообразны по тематике и уровню сложности. Пользуясь этим, разработчики олимпиады постепенно расширяют круг заданий и изобретают новые формы, некоторые из которых позже войдут в школьные курсы и методики.

ЛИТЕРАТУРА

1. Chjun, K. L., & Ait-Sahlia, F. (2017). An elementary course of probability theory. Stochastic processes and financial mathematics. Moscow: BINOM, Laboratoriya Znaniy.
2. Kakihana, K., & Watanabe, S. (2013). Statistics education for lifelong learning. In Proceedings of 6th East Asia Regional Conference on Mathematics Education (EARCOME6) (Vol. 3, pp. 318–322), March 17–22, 2013, Phuket, Thailand.
3. Kolmogorov, A. N., Zhurbenko, I. G., & Prokhorov, A. V. (2012). Introduction to probability theory. Moscow: Nauka.

4. Mosteller F. (2015). Fifty challenging problems in probability with solutions (3rd ed.). Moscow: Nauka, FIZMATLIT.
5. Petrovsky, A. V. (2011). Ban on a comprehensive study of childhood. In Repressed science (pp. 126–135). Leningrad: Nauka.
6. Vysotskiy, I. R. (2012). Olympiad problems on PT. In Mathematics (January issue, pp. 61–62). Pervoe Sentyabrya Publishers.
7. Vysotskiy, I. R., Borodkina V. V., et al. (2009). Online olympiad on probability theory and statistics. In Mathematics (Vol. 15, pp. 17–25). Pervoe Sentyabrya Publishers.

ӘОЖ 317.134

МЕКТЕПТЕ ЭКОНОМИКАЛЫҚ МАЗМҰНДЫ МАТЕМАТИКАЛЫҚ ЕСЕПТЕРДІ ШЕШУДІ ОҚЫТУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Әбдіқадыр Н. Қ. -магистрант, Джаманкараева М.А. ф.-м.ғ.к.
Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, Шымкент қ.
E-mail: abdikadirnurgasyr@mail.ru; d_madina08@mail.ru

Берілген мақалада негізгі мектептің алгебра курсына экономикалық мазмұнды математикалық есептерді шешуді оқытудың теориялық негіздері қарастырылған. Сонымен қатар, мақалада оқушыларды экономикалық процестердің математикалық модельдерін құруға үйрету негізгі мектепте математиканы оқыту процесінің қолданбалы және практикалық бағытын күшейтудің тиімді жолдарының бірі болып табылатындығы көрсетілген.

Тірек сөздер: математика, алгебра, есеп, экономикалық мазмұнды есептер.

В данной статье рассмотрены теоретические основы обучения решению математических задач с экономическим содержанием в курсе алгебры основной школы. Наряду с этим, в статье показано, что обучение учащихся построению математических моделей экономических процессов является одним из эффективных способов усиления прикладной и практической направленности процесса преподавания математики в основной школе.

Ключевые слова: математика, алгебра, задача, задачи с экономическим содержанием.

This article discusses the theoretical foundations of teaching solving mathematical problems with economic content in a basic school algebra course. Along with this, the article shows that teaching students to build mathematical models of economic processes is one of the effective ways to strengthen the applied and practical orientation of the process of teaching mathematics in primary school.

Key words: mathematics, algebra, problem, problems with economic content.

Қазіргі уақытта Қазақстан экономикасы соңғы жылдардағы қарқынды дамуына байланысты көптеген қызмет көрсету салалары өзгеруде. Банк жүйесін, инвестициялық және сақтандыру қызметін дамыту, кәсіпкерлікті дамыту - мұның бәрі біздің еліміз үшін жаңа облыс-қаржы математикасы саласына мамандарды тартуды талап етеді. Бұл өзгерістер ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуы аясында жүреді, бұл өз кезегінде болып жатқан процестерге із қалдырады. Мектеп - әлеуметтік институт болғандықтан, мектептің әр түлегі экономикалық мәдениеттің белгілі бір деңгейіне жетуді талап ететін еліміздің жаңа экономикалық құрылымын қалыптастыру кезінде туындайтын проблемалардан аулақ бола алмайды.

Қолданбалы есептер математикалық шамаларды, объектілер мен ұғымдарды, осы объектілердің қасиеттерін және олардың арасындағы қатынастарды зерттеудегі ең маңызды орындардың бірін алады. Экономикалық мазмұны бар қолданбалы мәселелерді шешу оқушылардың экономикалық ойлауын дамытуға ықпал етеді, есептеу мәдениетін арттырады. Оларды шешу барысында оқушылар нақты экономикалық процестер мен объектілерді модельдеу дағдылары мен дағдыларын қалыптастырады [1].

В. В.Фирсов, Б.В.Гнеденко, В.М.Монахов, А.Н. Колмогоров, А. Г., Мордкович сияқты бірқатар зерттеушілердің еңбектерінде мектептегі математика курсының қолданбалы бағытын күшейту арқылы мектептегі математикалық білім беру жүйесіне жаңашылдық енгізу мәселесі туындады. Болашақта білім беруді модернизациялау идеясы осы орыс ғалымдарының, мысалы, В. И. Арнольд, В. Л. Матросов, В. М. Филиппов, Ю.М.Колягин, Л. Д. Кудрявцев, В. А. Трайнев, В. Д. Шадриков және басқалардың еңбектерінде жалғасын тапты.

Мектептегі математикалық білімді игеру және белгілі бір математикалық дағдыларды игеру мектептегі математикалық білім берудің негізгі міндеттері болып табылады. Жан - жақты және үйлесімді дамыған тұлғаны қалыптастыру- біздің негізгі мақсатымыз. Тәрбиеге кешенді көзқарас осы мақсатқа жетудің маңызды құралы болып табылады, ал оқытудың қолданбалы бағытын күшейту оның әдістерінің бірі болып табылады.

Осы мәселе бойынша көптеген зерттеулерге қарамастан, әдістемелік жұмыстарды және мектептегі оқыту тәжірибесін талдау нәтижелері алгебра курсын оқу кезінде негізгі мектеп оқушыларын оқыту тәжірибесінде математикалық модельдеу әдістерін жеткіліксіз қолданатындығымыз байқалады.

Бұл ғылыми зерттеулер математиканың қолданбалы бағытын жүзеге асыру негізінде оқушылардың математиканы оқыту мәселелерін теориялық және практикалық шешуге үлкен үлес қосады. Бұл жұмыстарда орта мектептің математика курсында экономикалық және математикалық модельдеуді қолдану негізделген.

Математиканы оқытудың қолданбалы бағыты, мектептегі математика курсында басқа бағыттармен (функционалды, сандық және т.б.) тығыз байланысты мазмұндық-дидактикалық бағыттың бірі бола отырып, оның мазмұны мен әдістерін практикалық қызметпен, басқа ғылымдардың негіздерімен байланысты, оқушыларды алдағы кәсіби қызметте математикалық білімді қолдануға дайындауға бағыттауды қамтиды.

Сондай-ақ, математиканы оқытудың қолданбалы бағыты оның мазмұны мен әдістерін практикалық есептерді шешу процесінде математикалық теорияны зерттеуге, мектеп оқушыларының анықтамалық әдебиеттерді қолдана отырып, тәуелсіз іс-әрекеттің берік дағдыларын қалыптастыруға, пәнге тұрақты қызығушылықты тәрбиелеуге бағыттауды қарастырады.

Қоғамның мектеп алдына қоятын мақсаты-әрбір жаңа ұрпақ математикалық білімді қолданудың барлық салаларында ғылыми-техникалық прогресті заманауи және перспективалық деңгейде жүзеге асыра алатын математикалық дайындықты қамтамасыз ету. Білім алуудағы адамның мақсаты-өзінің ішкі әлеуетін ашу, рухани, адамгершілік және интеллектуалдық дамудың жоғары деңгейіне жету. Осы мақсатты жүзеге асыру адамға қоғамда өз мүмкіндіктерін барынша іске асыруға мүмкіндік беретін және бір мезгілде өз еңбегін парапар бағалауды, қоғам тарапынан оның жеке басына тәуелсіз құндылық ретінде құрмет көрсетуді қамтамасыз ететін позицияны алуға мүмкіндік береді. Осылайша, шығармашылықтың максималды ашылуы қоғам үшін де, адам үшін де пайдалы. Мектептегі математикалық білім беруді ізгілендіру әр адамға өзінің жеке мүдделері мен бейімділіктеріне, қабілеттері мен мүмкіндіктеріне барынша сәйкес келетін математикалық дайындықты алу үшін барлық мүмкіндіктерді беруге міндеттеледі деп болжайды [2].

Математиканың даму әлеуетін жүзеге асыру тек оқу материалын зерттеу негізінде мүмкін болады. Оқушылардың белгілі бір көлемдегі нақты ғылыми білім алуының табиғи қажеттілігін ескере отырып біз мектепте математиканы оқытудың басқа мақсаттарын тұжырымдаймыз:

- математиканың табиғаты туралы, қоршаған әлемнің идеалдандырылған объектілері ретіндегі математикалық абстракциялардың мәні мен шығу тегі туралы, математика әдістерін шындықты және оның заңдылықтарын сипаттау және зерттеу құралы ретінде пайдалану туралы ғылыми идеяларды қалыптастыру;

- қажетті математикалық білім мен дағдылар кешенін меңгеру: а) күнделікті өмір және кәсіби қызмет; б) жаратылыстану және гуманитарлық циклдар пәндерін қазіргі

деңгейде зерттеу; в) үздіксіз білім беру жүйесінің кез келген нысанында математиканы оқуды жалғастыру;

- математика арқылы әлемнің жаратылыстану-ғылыми бейнесін қалыптастыру.

Мектептегі математика курсы математикалық объектілердің шығу тегі мен нақты семантикасын саналы түсінуге негізделген оқушылардың математикалық интуициясын дұрыс тәрбиелеуге ықпал етуі керек. Математиканы оқытудың қолданбалы және практикалық бағытына қол жеткізу үшін жақсы жағдай жасайтын негізгі құралдардың бірі-практикалық мазмұны бар есептер (қолданбалы сипаттағы есептер).

Қолданбалы есеп дегеніміз-математикадан тыс тұжырымдалған және математикалық құралдармен шешілетін есеп. Басқаша айтқанда, қолданбалы сипаттағы есеп-бұл «математикалық есеп, оның сюжеті бізді қоршаған шындықтағы, сабақтас пәндердегі математиканың қосымшаларын ашады, сабақтас пәндерде оны ұйымдастыруда, қазіргі заманғы өндірістің технологиясы мен экономикасында, қызмет көрсету саласында, күнделікті өмірде, еңбек операцияларын орындау кезінде қолданумен таныстырады».

Қолданбалы есептердің кең спектрінің ішінде біз экономика саласында қойылған міндеттерді бөліп көрсетеміз, оларды шешу үшін математикалық құралды қолдану қажет және оларды *экономикалық мазмұнды есептер* деп атаймыз.

Экономикалық мазмұны бар есеп, сөзсіз, практикалық сипаттағы мәселе, яғни қолданбалы мәселе, өйткені есептің шарты математикадан тыс тұжырымдалған (экономика тұрғысынан) және ол математикалық құралдармен шешіледі (математикалық модель құру арқылы).

Осылайша, *экономикалық мазмұны бар есеп*-бұл экономика тұрғысынан тұжырымдалған және математикалық әдістер арқылы шешілетін есеп.

Экономикалық мазмұны бар міндеттер мектеп оқулықтарында іс жүзінде жоқ; оқулықтарда кездесетін міндеттер негізінен стандартты алгебралық (немесе геометриялық) есептер болып табылады, көбінесе қолданбалы есептерге қойылатын талаптарға жауап бермейді. Оқу құралдарының мазмұны осындай міндеттермен байытуды қажет етеді. Бұған, атап айтқанда, олардың санына тапсырмаларды қосу арқылы қол жеткізуге болады:

- практикалық әрекеттерде кездесетін шамалардың мәндерін есептеу;
- эмпирикалық формулаларды негіздеу және қолдану;
- есеп айырысу кестелерін құру;
- іс жүзінде кездесетін тәуелділік формулаларын шығару.

Математиканы оқыту процесінде экономикалық мазмұны бар есептер оқушыларды оқыту, дамыту және тәрбиелеу мақсаттарының біртұтастығын жүзеге асыруға, сондай-ақ оқушыларды жоғары оқу орындарында білім беруді әрі қарай жалғастыруға және кәсіби қызметке дайындауға үлкен мүмкіндіктер ашады.

Математиканы оқыту процесінде мектепте қарастырылатын осындай есептердің үлкен және көпжақты маңызы бар: а) білім беру, б) практикалық, в) тәрбиелік. Осыған байланысты мазмұны адам өмірінің мазмұны болып табылатын осындай міндеттер класы қызығушылық тудырады.

Сонымен қатар, экономикалық мазмұны бар есептерді шешу оқушылардың көптеген ойлау қабілеттерін өз бетінше қолдануды талап етеді: берілген жағдайды талдау, шешілетін мәселені бұрын шешілгендермен салыстыру, басқа пәндердің фактілері мен ұғымдары арасында байланыс орнату, тұжырымдамалық логикалық байланыстарды жүзеге асыру, математикалық модельдер құру, мәселені шешу үшін қажетті және қажетті ақпаратты таңдау, оны жүйелеу, қысқаша және нақты өз ойларыңызды тұжырымдау, мәселені шешудің нәтижелерін жалпылау және жүйелеу.

Математиканы оқытудың мотивациясын арттырудағы экономикалық мазмұны бар мәселелердің рөлі де сөзсіз. Шынында да, егер оқушыларда зерттелетін ғылым оларға қызықты, қажет және бүгінгіне, болашағына іс жүзінде пайдалы болады деген сенім болмаса, онда оқыту барысы үлкен мәнге ие бола алмайды. Оқушылардың экономикалық мазмұны

бар мәселелерді шешуде сіз экономиканың ерекшеліктерімен таныстыра аласыз, математика мен экономиканың өзара байланысын көрсете аласыз; мұның бәрі олардың кәсіби бағдарлануына ықпал етуі мүмкін. Алайда, болашақта студент алған білімін өзінің кәсіби қызметінде пайдаланғысы келмесе де, бұл оған қоршаған әлемді саналы түрде шарлауға мүмкіндік береді.

Математика мұғалімдері қолданбалы есептерді құрастыру және таңдау кезінде дидактикалық талаптар жүйесін негізге алуы керек, олардың негізгілері А.Ахлимирзаевтың жұмысында тұжырымдалған [3]. Бұл талаптар жүйесін экономикалық мазмұны бар міндеттерге де қолдануға болады.

1) қолданбалы есептер мектеп математика курсының бағдарламасына сәйкес жасалуы керек.

2) қолданбалы міндеттердің мазмұны ғылымның, техниканың және өндірістің қазіргі деңгейін көрсетуі тиіс

3) қолданбалы сипаттағы есептерді нақты және оқушыларға таныс материалда құрған жөн. Мүмкін болса, олар математикалық білімді практикада қолдануды көрсетуі керек.

4) тапсырма шарты бейтаныс терминдердің көп санын қамтымауы керек, оқушылар үшін қысқа және түсінікті болуы керек.

5) нақты материал негізінде жасалған қолданбалы есеп қиындық бойынша мектеп оқулықтары мен оқу құралдарының міндеттерінен аспауға тиіс.

Қорытындылай келе, экономикалық мазмұнды есептердің маңызды ерекшелігі-мәтіндік тілдегі экономикалық процестің, оқиғаның немесе құбылыстың сандық жағын сипаттау. Мұндай есептер жағдайында сипатталған экономикалық жағдайлар олардың құрамдас бөліктері болып табылады. Сонымен қатар, есептің компоненттері арасындағы қатынастар мен сандық қатынастарды анықтау және оны шешу әдістері оқушылардың математикалық дамуына ықпал етеді, ал экономикалық талдау негізінде экономикалық факторлардың өзара байланысын анықтау оқушылардың экономикалық тәрбиесіне ықпал етеді. Сондықтан математика сабақтарында (атап айтқанда, алгебра сабақтарында) әдеттегі тапсырмаларды орындаудан басқа экономикалық мазмұндағы есептер шығару қаржылық сауаттылығы мықты, жоғары білімді экономика саласының мамандарын дайындау үлкен септігін тигізеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Фирсов В.В. О прикладной ориентации курса математики. // Углубленное изучение алгебры и анализа. Пособие для учителя. / Сост. СИ. Шварцбурд, О.А. Боковнев. - М.: Просвещение, 1977, с. 215-239.

2. Гнеденко В.В., Гнеденко Д.В. Стандарт образования - взгляд в будущее. // Математика в школе. - 1994. — № 4. - с. 2-3

3. Ахлимирзаев А. Прикладная направленность изучения математического анализа в старших классах средней школы: Дисс... канд. пед. наук. - М.; 1991.-193 с.

ӘОЖ 541.124

XXI ҒАСЫР – ЖАҢА ӘДІС -ТӘСІЛДЕРДІҢ ОЗЫҚ ДАМУЫН ҒАСЫРЫ

Бағдатқызы А. магистр
«Zhansugurov college» Талдықорған қ.
E-mail: aidana_bagdatkyzy@mail.ru

Бұл мақалада қазіргі білім беру жүйесінде ақпараттық технологиялар мен компьютерлік коммуникацияларды белсенді қолдану, әсіресе қашықтан оқыту жүйесі жедел қарқынмен даму мәселесі қарастырылған. Бұл жариялымда XXI ғасыр – жаңа әдіс-тәсілдердің озық дамуы ғасыры тақырыбы қозғалған. Мақала бірнеше факторлар, ең

бастысы – білім беру мекемелерінің қуатты компьютер техникасымен қамтылуы, оқу пәндерінің барлық бағыттары бойынша электрондық оқулықтар құрылуы және Интернеттің дамуын зерттеуге арналған. Мақалада оқытудың әр сатысында компьютерлік тесттер арқылы оқушыны жекелей бақылауы, графикалық бейнелеу, мәтіндері түрінде, мультимедиялық, бейне және дыбыс бөлімдерінің бағдарламасы бойынша, электрондық оқулықтарды қарапайым оқулықтарға қарағанда пайдалану ыңғайлы және оларда өзін – өзі тексеру жүйесі жайында жан-жақты талдау жасалынған.

Тірек сөздер: интернеттің дамуы, инновациялық технологиялар, графикалық бейнелеу, инновация.

В данной статье рассматривается проблема активного использования информационных технологий и компьютерных коммуникаций в современной системе образования, особенно в условиях ускоренного развития системы дистанционного обучения. В данной публикации затронута тема XXI века – века передового развития новых методов и приемов. Статья посвящена изучению нескольких факторов, а главное – оснащенности образовательных учреждений мощной компьютерной техникой, созданию электронных учебников по всем направлениям учебных дисциплин и развитию интернета. В статье сделан всесторонний анализ системы самообследования и удобного использования электронных учебников по программе мультимедийных, видео – и звуковых разделов, в виде графических изображений, текстов, индивидуального контроля учащегося на каждом этапе обучения с помощью компьютерных тестов.

Ключевые слова: развитие интернета, инновационные технологии, графическое изображение, инновации.

This article examines the problem of the active use of information technologies and computer communications in the modern education system, especially in conditions of accelerated development of the distance learning system. This publication touches on the topic of the XXI century – the century of advanced development of new methods and techniques. The article is devoted to the study of several factors, and most importantly – the equipment of educational institutions with powerful computer technology, the creation of electronic textbooks in all areas of academic disciplines and the development of the Internet. The article makes a comprehensive analysis of the system of self-examination and convenient use of electronic textbooks according to the program of multimedia, video and audio sections, in the form of graphic images, texts, individual control of the student at each stage of training using computer tests.

Key words: internet development, innovative technologies, graphic image, innovation.

Жас ұрпақ - ел тірегі ертеңіміздің кепілі. Әрбір ұстаздың міндеті мектеп оқушыларын отан сүйгіштікке, ақыл-ойын жан-жақты дамытуға, ұмтылуға тәрбиелеу. Еліміздің болашағы көркейіп, өркениетті елдердің қатарына қосылуы бүгінгі ұрпақ бейнесімен көрінеді. Дүниежүзілік озық тәжірибелерге сүйеніп, жаңа типті оқыту, яғни әр баланың табиғи қабілетін дамыту үшін қолайлы жағдайлар жасай отырып, оны жан-жақты дамыту керек. «Еліміздің ертеңі бүгінгі жас ұрпақтың қолында, ал жас ұрпақтың тағдыры ұстаздың қолында» деп білім қызметкерлерінің бірінші құрылтайында сөйлеген сөзінде Елбасы айтқандай ұстаздарды өз Отанын шексіз сүйетін, еліміздің болашығына, оның көркеюіне үлес қосатын білімді жеткіншектерді даярлау міндеттері күтіп тұр.

Қазіргі таңда біздің Республикада білім берудің жаңа жүйесі дайындалып, әлемдік білім беру кеңістігінде енуге батыл қадамдар жасалынууда. Білім беру мазмұны жаңарып, жаңа көзқарас пайда болып, оқытудың жаңа технологиясы өмірге келді. Яғни педагогикалық технология ұғымы іс-әрекетімізге кеңінен еніп, қолданылуда. Білім саласындағы міндеттерді жүзеге асыру үшін, мектеп ұжымында әр мұғалім күнделікті ізденіс арқылы барлық жаңалықтар мен өзгерістерді сабақтарында енгізіп отырады. Қазіргі білім беру саласындағы оқытудың озық технологияларын меңгермейінше жан-жақты сауатты маман болу мүмкін емес.

Инновация — (латынның «innovation» сөзінен — жаңашылдық, өзгеріс, жаңарту) жүйені бір күйден екінші күйге өзгертуге әкелетін жаңа элементтерді енгізу ортасына мақсатты өзгеріс енгізе отырып, жаңасын жасау, игеру, пайдалану және тарату жөніндегі қызмет (шет тілдерінің қазіргі сөздігі). Педагогикалық инновация — бұл жаңа білім беру тәжірибесін құрумен байланысты мектептің даму процестерін зерттейтін ғылыми білімнің ерекше саласы. Біздің республикамыз білім сапасын арттыру бойынша жоғары мақсаттар қойды. Осы мақсатқа жету үшін біздің елімізге кадрлар даярлаудың сапасын дамыған елдер деңгейіне дейін көтеру қажет. Білім берудің мақсаты — шығармашылық қызметкерлерді даярлау, мектепке дейінгі ұйымның педагогикалық құрамының сапасын арттыру. Бәсекеге қабілетті маманға кәсіби ғана емес, жеке ерекшеліктері де кіреді. Педагогикалық процесті заманауи білім беру жетістіктеріне мүмкіндігінше жақындату үшін мұғалім өзінің білімін жүйелі түрде кеңейту керек. Ғылыми-зерттеу және ғылыми-әдістемелік жұмыстарға белсенді қатысуы, педагогикалық процеске жаңа инновациялық әдістер мен тәсілдерді енгізуі қажет. Білім беру саласындағы инновацияларды енгізу қарқыны бойынша Қазақстан алдыңғы қатарда. Қазіргі кезде инновациялық педагогикалық іс-әрекет кез келген оқу орнының оқу қызметінің маңызды компоненттерінің бірі болып табылады. Инновациялық технологияларды қолдану баланы өз бетінше ойлау жұмысына, ізденімпаздық пен шығармашылыққа ынталандырады. Бұл сізге балалармен тиімді жұмыс істеуге, сабақты эмоционалды жарқын етуге, бүкіл инновациялық технологияларды пайдалану процесінде сыни ойлау бағдарламасы студенттердің тақырып бойынша болжам жасауға, мақсаттар қоюға, сұрақтар қоюға және жауаптар алуға, сондай-ақ мазмұнын толық түсінуге жағдай жасайды. Бұл бағдарлама оқытушылар мен студенттердің алдына міндеттер қояды. Осы тапсырмаларды орындау үшін мұғалім өз пәні мен сабағы арасында бірлескен іс-шаралар ұйымдастырады, топқа психологиялық жайлылық жасауға мүмкіндік береді [1]. Елбасымыз Н.Ә. Назарбаев өзінің «Болашақтың іргесін бірге қалаймыз» атты жолдауында «Сапалы білім беру Қазақстанның индустрияландырылуының және инновациялық дамуының негізіне айналуы тиіс» — деген. Ал осы сапалы білімді ұрпақ бойына сіңірту — ұстаз қауымының тікелей міндеті. Жаңа тұрпатты мұғалім өз мамандығына қажетті кәсіптік дағдыны, педагогикалық қабілетті жетік меңгерген, үнемі жаңаға ұмтылатын, рухани дамыған шығармашыл тұлға [2]. Инновациялық оқытудың негізінде 7 модуль бар: - оқыту мен оқытудағы жаңа тәсілдер; - оқытудағы басқару мен көшбасшылық; - сыни тұрғыдан ойлауға үйрету; - талантты және дарындыларды оқыту; - жас ерекшеліктеріне сәйкес білім беру және оқыту; - білім беру мен оқытуда ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану; - оқуды бағалау [3]. Педагогикалық технология — педагогикалық қолданбалы сипаты бар, бүтіндей алғанда, жалпы дидактика мен педагогиканың практикалық жалғасы. Педагогикалық технологиялар саласындағы теориялық және практикалық ізденушілерді бір жерде топтастыру қызмет бағыттарын анықтайды. Бұндай іздеу шеберлігі педагогикалық тізімді, жаңалықты тудыратын элементтерді зерттеуден тұрады. «Жаңа педагогикалық технология» терминологиялық фразасына тоқтала отырып, жер бетінде негізгі үш педагогикалық технология бар екенін білеміз: шығармашылық, эвристикалық, когнитивтік. Жаңа білім беру технологияларын енгізудің қажетті шарты ретінде келесі әдіснамалық принциптерге ерекше назар аудару өте маңызды: Мұғалімнің педагогикалық кәсіби қабілеттеріне сену принципі; Бастауыш сынып оқушысының кез-келген уақытта берілген пәнге дайындығының кепілдік қағидасы; Білім беру үдерісін модульдік жобалау принципі; Бастауыш мектептегі білім берудің шектеулері мен шектеулерін алып тастайтын бұрынғы дәстүрлі оқыту көздерін дұрыс арақатынаста үйлесімді пайдалану принципі [4]. Қорытындылай келе, білім беру процесіне технологияларды енгізу білім беруді қалыптастырудағы мақсаттардың қалыптасуына ықпал ететінін атап өткен жөн; моральдық-психикалық, психологиялық, медициналық, экологиялық көрсеткіштерге негізделген заманауи педагогикалық технологияларды талдау, сондай-ақ сараланған оқыту контекстінде олардың тиімділігін бағалау олардың негізінде педагогикалық технологиялардың перспективалық құралдарын құру, технологияландыру процестерін реттейтін барлық мемлекеттік білім беру бағдарламалары мен стандарттары негізінде осы процестерді басқару.

Білім беру саласында озық технологиялардың енуі мұғалімнің сабақты жаңаша әдіс-тәсілдермен байытып, оқытуда біршама өзгерістер енгізуіне себеп болады. Менің күнделікті сабақтарымда озық технологияларды пайдаланудың басты мақсаты – оқушыларға білім беру процесінде көмектесу. Оған: оқыту бағдарламалары, оқытуда қолдануға арналған электрондық оқулықтар, тексеру бағдарламалары мен тестік, өзіндік жұмыстар ерекше орын алады. Сабақта жаңа технологияларды тиімді пайдалану оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырады, шығармашылық қабілетін дамытады, сондай-ақ оқушы берілген қызықты да күрделі тапсырмаларға сыни тұрғыдан ойланып жауап беруге әрекеттенеді, қоршаған ортаны танымдық зерттеу барысында дидактикалық мақсаттар іс жүзінде асырылады.

Жас ұрпақтың жаңаша ойлануына, олардың біртұтас дүниетанымының қалыптасуында әлемдік сапа деңгейіндегі білім, білік негіздерін меңгеруіне ықпал ететін жаңаша білім мазмұнын құру жалпы білім беру жүйесіндегі өзекті мәселе. Бүгінгі орта білім беру ісіне қойылар талаптар қай кездегіден де күрделі маңызды. Өйткені бізді дамудың жаңа кезеңі күтіп тұр. Сол кезеңге лайық ұлттық санасы жаңғырған жаңа ұрпақ тәрбиелеу міндеті мойынымызда. Білім берудің кешенді міндеттерін және мұғалімдердің әртүрлі жағдайларда жұмыс істейтіндігін ескерсек, тиімділік деген сөзге аса мән беріп курста оқыған модуль туралы қысқаша тоқталайық.

1. Оқыту мен оқудағы жаңа тәсілдер

Білім беру – жекелеген құбылыс немесе дағды емес, ол оқушылардың оқуға қабілетін жақсартуға мүмкіндік беретін педагогикалық тетіктердің бір тұтас кешені деп айқындалған. Бағдарламаны жалпы алғанда әлемдік дәрежеге жету мақсатын көздей отырып, жаңаша қырда қолданылатын технологияларды тиімді пайдалану.

2. Сыни тұрғыдан ойлауға үйрету.

Сыни тұрғысынан ойлау дегеніміз – ой қозғай отырып, оқушының өз ойымен өзгелердің ойына сыни қарап, естіген, білгенін талдап, салыстырып, реттеп, сұрыптап, жүйелеп, білмегенін өзі зерттеп, дәлелдеп тұжырым жасауға бағыттау. Өз бетімен және бірлесіп, шығармашылық жұмыс жасау.

3. Оқыту үшін бағалау және оқытуды бағалау

Бағалау – одан арғы білім туралы шешімді қабылдау мақсаты мен оқытудың нәтижелерін жүйелі түрде жиынтықтауға бағытталған қызметті белгілеу үшін қолданылатын термин. Мұғалімдер мен оқушылар өздерінің қандай мақсатқа жететіндерінің өлшемдерін түсіну. Осыған байланысты бағдарлама критерийлі бағалау тәсілдерін қарастырады.

4. Оқытуда ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалану.

Оқытуда ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалану – қоғамдағы өзгерісті танып білуге және оларды тез қабылдауда мол мүмкіндік береді. Жоспарланған сабақты тиімді өткізуге көмектеседі, оқушының ой-өрісінің дамуына, зерттеулік жұмыстар жүргізуіне ықпал етеді.

5. Талантты және дарынды балаларды оқыту

Талантты және дарынды оқушыларға білім беруді дамытудың инклюзивті тәсілі негізінде осындай балаларды анықтау туралы ой-пікірлер мен зерттеулер жасау. Оқушылардың қабілеттерін дер кезінде анықтай білген ұстаз болашақ талантты да тани біледі.

6. Оқушылардың жас ерекшеліктеріне сәйкес білім беру және оқу

Белгілі бір шарттық кезеңге тән анатомиялық-физиологиялық және психологиялық ерекшеліктерді әдетте жас ерекшеліктері деп атайды. Сондықтан педагогика және психология балалардың жас ерекшеліктің ширақтықты, өзгерімпаздықты айқындайды, тәрбиеленушінің және қоршаған ортамен жасайтын қарым-қатынастар жүйесіне тәуелді болатынын атап көрсетеді.

7. Білім беруді басқару және көшбасшылық

Аталған модульдер білім берудің кез келген жүйесіндегі тұрақты даму мен өзгерістердің сырттан енгізілуі мүмкін емес, олар нақты сыныптардағы мұғалімдердің тәжірибесі мен

түсініктеріндегі өзгерістерден бастау алу керек деген тұжырымға сияды. Қандай жағдай болмасын, өзіңіздің өмірлік ұстанымызда таңдай білу, адамдық көшбасшылыққа негізделеді. Білім беруді ақпараттандыру жағдайында педагог мамандардың біліктілігін көтеру – бүгінгі күннің негізгі міндеттерінің бірі екендігі даусыз. Педагог мамандардың біліктілігін көтеруді ақпараттандыру, қажеттілікті шешу барысында педагог мамандардың біліктілігін ақпараттық технологияны өз қызметтеріне пайдалану, педагог мамандардың ақпараттық сауаттылығын, ақпараттық мәдениетін және ақпараттық құзырлығы сияқты қабілеттіліктерді қалыптастыру мәселесі бүгінгі күннің өзекті мәселесіне айналып отыр.

XXI ғасыр – жаңа әдіс-тәсілдердің озық дамыған ғасыры. Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың сындарлы саясатының арқасында бүкіл мектеп компьютермен қамтамасыз етілді. Ақпараттық қоғамның негізгі талабы – оқушыларға ақпараттық білім негіздерін беру, логикалық – құрылымдық ойлау қабілеттерін дамыту, ақпараттық технологияны өзіндік даму мен оны іске асыру құралы ретінде пайдалану дағдыларын қалыптастырып, ақпараттық қоғамға бейімдеу. Демек, ақпараттық бірліктердің білімге айналуы әлемнің жүйелік – ақпараттық бейнесін оқушылардың шығармашылық қабілеттері мен құндылық бағдарларын дамыту арқылы қалыптастыруды көздейтін, адамның дүниетанымының құрамдас бөлігі болып табылатын интеллектуалды дамуды қалыптастырудың бір жолы.

Қазіргі оқыту үрдісіне жаңа педагогикалық технологиялар кеңінен енуде. Оқушыны пәнге қызықтырумен қатар, саналы ойлауға тәрбиелейтін, қоғамдық көзқарастарын қалыптастыра алатын, өзіндік пікірі бар, қоғамдағы болып жатқан түрлі қарама-қайшылықтарды түсіне білетін, еркін сөйлеп, өз пікірін ашық айта алатын ойлы ұрпақ тәрбиелеуде сабақтың маңызы зор. Сол сабақ атты театрдағы басты кейіпкеріміз – оқушы болса, онда барлығымыздың бағытымыз бір, бағдарымыз байсалды болмақ. Әр мұғалім оқушыға көпқырлы сабақ беретін болған соң, қазіргі жаһандану саясатына сәйкес жаңа технологияны өз ыңғайына, пәніне лайықтап пайдалануы тиіс. Мұғалім шеберлігі – ізденіс нәтижесі. Сондықтан, орыстың ұлы педагог-ғалымы К.Д. Ушинскийдің “Мұғалім-өзінің білімін үздіксіз көтеріп отырғанда ғана мұғалім, оқуды, ізденуді тоқтатысымен оның мұғалімдігі де жойылады” – деген. Бұл “Ұстаз” атты ұлы сүрлеуге соқпағын салып жол тартқан көкірегі ояу, көзі ашық әрбір адамға берілген елеулі ескерту. Сабақты тартымды өткізіп, оқушылардың қызығушылығын арттыру үшін әр сабағымызды түрлендіріп отыру шарт. Ол үшін тек бір технологиямен шектеліп қалмай, әртүрлі технологияның элементтерін пайдалану қажет [4].

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Өмірбаева К. Оқыту процесіндегі инновациялық ізденістер.
2. Назарбаев Н.Ә. Болашақтың іргесін бірге қалаймыз атты Қазақстан халқына жолдауы.
3. Жусанбаева Г. М. Білім берудегі инновациялық технологиялар.
4. Бөрібекова Ф. Б., Жанатбекова Н. Ж. Қазіргі заманғы педагогикалық технологиялар.
5. Халықова К.З., Абдулкерімова Г.А. Педагогикалық информатика / білім беруді ақпараттандыру. – Алматы, 2007.

УДК 740.159.99

СУЩНОСТЬ СОДЕРЖАНИЯ МЕТОДА ИППОТЕРАПИИ В УСЛОВИЯХ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

*Бейсембаева М.С., докторант ОП Педагогика и психология
Жетысуский университет им. И. Жансугурова, г.Талдықорган,
E-mail: alakoll@mail.ru*

Данная статья посвящена в раскрытии вопроса, как воздействует метод иппотерапии в условиях инклюзивного образования. Затронуты вопросы эффективности внедрения метода иппотерапии для особенных детей

Ключевые слова: Иппотерапия, метод, реабилитационная программа, инновация, особенные дети, инклюзия, реабилитация, арт терапия, лечебно верховая езда, лиц с органичными возможностями, адаптивный конный спорт.

Бұл мақала инклюзивті білім беру жағдайында иппотерапия әдісі қалай әсер етеді деген сұрақты ашуға арналған. Ерекше балаларға арналған иппотерапия әдісін енгізудің тиімділігі мәселелері қозғалды

Түйінді сөздер: Иппотерапия, оңалту бағдарламасы, ерекше балалар, инклюзия, оңалту, арт терапия, атпен жүру емі, шектеулі мүмкіндіктер, бейімделген ат спорты

This article is devoted to the disclosure of the question of how the hippotherapy method affects in the context of inclusive education.

Key words: Hippotherapy, rehabilitation program, innovation, special- needs children, inclusion, rehabilitation, art therapy, therapeutic riding, people with disabilities, adaptive equestrian sport.

На сегодняшний день актуальной проблемой остается нехватка количества реабилитационной центров для особенных детей. Также, к сожалению, растет количество детей с особыми образовательными потребностями. Об этой актуальной проблеме Президент Касым-Жомарт Токаев указал, что в стране недостаточно специализированных организаций для их реабилитации. Соответствующих учреждений для этого не хватает. При этом действующие нормы по функционированию подобных специализированных организации устарели. А именно нет реабилитационной программы – «иппотерапия» для особенных детей. На данный момент есть только в ВКО и начинают внедрять в Атырауской области. В настоящее время в Казахстане проживают более 92 тыс. особенных детей, в том числе 29,7 тыс. особенных детей до семи лет, 53,8 тыс. особенных детей от семи до 16 лет, 9,1 тыс. особенных детей от 16 до 18 лет. Для внедрения объективных критериев предлагается распределение особенных детей от 7 до 16 лет по степени тяжести нарушений функций организма. Анализ показал, что из 53,8 тыс. особенные детей от 7 до 16 лет, особенные дети со значительно выраженными нарушениями составляют 12,8%, с выраженными нарушениями 39,7% и с умеренными – 47,5% [источник <https://kaztag.kz/>].

В настоящее время в 45 странах мира действуют центры ЛВЕ (Лечебно верховая езда) - самостоятельные или при клубах верховой езды, выделяющих небольшие манежи и лошадей для занятий с особыми детьми.

На сегодняшний день в Казахстане такой метод как иппотерапия находится в стадии развития и экспериментальной апробации. В столичных городах республики пытаются развивать реабилитацию данным методом, но о достигнутых результатах, о методике, по которой они занимаются мало что известно. Это связано с большими затратами на данный метод. Гораздо проще собрать детей в реабилитационных центрах, в одной комнате, провести ряд занятий, отметить результаты. Тогда как занятия иппотерапией предусматривает присутствие лошади, а это уже нельзя вписать в рамки помещения. Детей надо собирать и вывозить к месту занятий, да еще при условии стабильно теплой, безветренной погоде без осадков.

Иппотерапия – это форма реабилитации, при которой практикуются гимнастические упражнения на лошади. Другими словами, это лечебная физкультура, а в качестве инструмента реабилитации выступают процесс верховой езды на лошади и упражнения, выполняемые человеком во время езды. Данный метод, широко практикуемый во всем мире, не только корректирует физические недуги и недостатки, но и оказывает уникальное оздоровительное воздействие на функции вегетативных систем.

Отличительной чертой ЛВЕ (лечебная верховая езда) является высокая эффективность и уникальность реабилитационно - адаптационного воздействия ЛВЕ на физическую и психическую сферу ребенка.

Принципиальное отличие ЛВЕ от всех других видов лечебной физкультуры (ЛФК) заключается в том, что здесь, как нигде более, обеспечивается одновременное включение в

работу практически всех групп мышц тела всадника. Причем это происходит на рефлекторном уровне, поскольку, сидя на лошади, двигаясь вместе с нею и на ней, пациент в течение всего сеанса инстинктивно старается сохранить равновесие, чтобы не упасть с лошади, тем самым побуждает к активной работе как здоровые, так и пораженные болезнью мышцы своего тела.

Кроме того, ни один из спортивных снарядов не обладает возможностью возбуждать у пациента такую сильнейшую, разнонаправленную мотивацию, которая сопутствует занятиям ЛВЕ: ребенок испытывает огромное желание сесть на лошадь, почувствовать себя всадником, преодолеть страх, обрести уверенность в своих силах. Эта мотивация способствует максимальной мобилизации волевой деятельности, с помощью которой достигается не только подавление чувства страха, но и одновременно уменьшение количества и объема гиперкинеза при (ДЦП), что, в свою очередь, дает возможность обучать пациента правильному построению основного поведенческого фона.

Сущность содержания метода иппотерапии в условиях инклюзивного образования позволяет решать следующие основные задачи:

- противодействовать отрицательному влиянию гипокинезии, обусловленной болезнью;
- развивать физическую активность больного;
- способствовать восстановлению нарушенных функций;
- улучшать или восстанавливать утраченные навыки;
- обеспечивать профессиональную реабилитацию, формировать новые или восстанавливать утраченные навыки.

Основной механизм воздействия иппотерапии на организм человека (больного), тот же, что у любой другой формы ЛФК, т. е. он основан на концепции лечебно-профилактического влияния физических упражнений.

Современная физиология рассматривает любую деятельность организма человека, как единого целого, совокупность физических и психических свойств и взаимоотношений с окружающей средой.

Иппотерапия опирается на лечебно-профилактический характер влияния верховой езды, воздействие на организм человека осуществляется через нервно-гуморальный механизм и, подчиняется законам адаптации к физическим нагрузкам и формирования двигательных навыков.

Под влиянием лечебно-профилактического воздействия физических упражнений в организме происходит активная перестройка функций, восстанавливается сбалансированный обмен веществ.

Температура тела лошади выше человеческой на 1.5 градуса. Движения мышц спины идущей лошади разогревают и массируют спастичные мышцы ног всадника, усиливая кровоток в конечностях. Улучшение кровотока в целом улучшает кровоснабжение мозга.

Кроме того, для обездвиженного больного очень важна имитация движений человека, идущего нормальным шагом, так как тело имеет свои компенсаторные механизмы запоминания полученного опыта. А тазобедренная область и нижние конечности при езде на лошади, идущей шагом, имитируют эти сложные трехмерные движения. Это неоднократно было зафиксировано во многих учебных пособиях и фильмах, созданных в разных странах.

При верховой езде у седока задействованы практически все группы мышц. Человеку, сидящему верхом на движущейся лошади, приходится постоянно контролировать равновесие, а это заставляет синхронизировать работу мышц спины, туловища и всех остальных мышц, то расслабляя, то напрягая их. В результате в работу включаются те мышцы, которые у обездвиженного инвалида бездействуют, даже не будучи пораженными.

Возбуждение симпатической нервной системы стимулирует обмен веществ – катаболизм и способствует быстрому и эффективному расходу энергии.

Под действием физических упражнений, через моторно-висцеральные рефлексы изменяются функции внутренних органов.

Совершенствование этих рефлексов при различных заболеваниях внутренних органов и лежит в основе лечебно-профилактического действия физических упражнений.

При действии физических упражнений улучшается двигательная функция, координация между нервными импульсами и увеличивается максимальная производительная сила мышц, даже не тренированных, т.е. имеется эффект «переноса» тренировочных влияний.

Еще с древних времен, в частности, Гиппократом, было замечено, что травмированные во время военных действий воины быстрее излечивались от ран, если продолжали ездить верхом. В настоящее время традиционная и нетрадиционная медицина на практике подтверждают благотворный эффект от общения человека и лошади, подводя под это широкую научную базу.

На Западе метод иппотерапии считают одним из лучших по комплексному воздействию на физическое и психоэмоциональное состояние человека. Многие специалисты называют лошадь не иначе как «живым тренажером», позволяющим приводить в тонус сразу все мышцы всадника. Именно поэтому иппотерапия так широко применяется в лечении детей с ограниченными физическими возможностями.

Учитывая растущее количество реабилитационных центров, можно сказать, что конным спортом увлекаются не только политики, олигархи или звезды шоу-бизнеса, он стал доступен и для обычных людей. Причем многие даже приобретают собственных лошадей и пони.

В настоящее время врачи-терапевты стали интенсивно внедрять в практику лечения болезней методы анималотерапии. Уже достаточно широко известны «терапевтические» способности различных животных. Одной из разновидностей анималотерапии является иппотерапия. Во все времена люди инстинктивно тянулись к лошадям.

В процессе верховой езды в работу включаются все основные группы мышц тела. Это происходит на рефлекторном уровне, поскольку, сидя на лошади, двигаясь вместе с ней, клиент инстинктивно старается сохранить равновесие, чтобы не упасть с лошади, и тем самым побуждается к активной работе как здоровые, так и пораженные мышцы, не замечая этого. Механизм воздействия иппотерапии на организм человека тот же, что и у любой другой формы ЛФК. Под влиянием физических упражнений отмечается усиление функции вегетативных систем.

Иппотерапия воздействует на организм человека через два фактора: психогенный и биомеханический. Так, при лечении неврозов, детских церебральных параличей, умственной отсталости, раннего детского аутизма основным воздействующим фактором является психогенный. При лечении же постинфарктных больных, больных с нарушениями осанки, страдающих сколиозами, остеохондрозами позвоночника ведущим фактором воздействия оказывается биомеханический.

При аутизме у детей лечение осуществляется с использованием лошади в качестве посредника и с применением несловесного диалога «язык жестов», с соблюдением тишины, дистанции.

Лошадь требует постоянного к себе внимания, и за счет этого возрастают способности человека адаптироваться к реальности. Для человека, страдающего психическими расстройствами, положение верхом на лошади оказывается «выигрышным» по сравнению с положением терапевтов: «Я наверху, они внизу». Верховая езда требует концентрации внимания, осознаемых действий, умения ориентироваться в пространстве. Кроме того, ни один из видов реабилитации не вызывает у занимающегося такой разнонаправленной мотивации к самостоятельной активности, которая сопутствует занятиям иппотерапией: ребенок испытывает огромное желание сесть на лошадь, почувствовать себя всадником, преодолеть страх, обрести уверенность в своих силах. Такая сильная мотивация способствует максимальной мобилизации волевой деятельности, благодаря которой достигается не только подавление чувства страха, но и одновременное уменьшение количества и объема гиперкинеза «при детском церебральном параличе», что дает возможность обучать клиента правильному построению основного поведенческого фона.

На занятиях иппотерапией соблюдаются основные принципы психотерапевтического воздействия: единство места и действующих лиц; единство времени; единство действий.

Использование метода иппотерапии в реабилитации лиц, а также в условиях инклюзивного образования страдающих различными видами нарушений умственного развития, дает положительные результаты:

1. Облегчает снятие заторможенности.
2. Снижает чувство тревоги.
3. Улучшает адаптацию к реальному пространству и времени.
4. Способствует достижению самостоятельности.

Показано, что иппотерапия оказывает положительное влияние на детей с диспластическом сколиозом, что обусловлено биомеханическими свойствами верховой езды.

Во время движения лошади туловище всадника выполняет те же движения, как и при ходьбе.

Функцию нижних конечностей выполняют конечности лошади, так как при сидении верхом, ноги всадника выключены из антигравитационной системы и позвоночник находится в непосредственном контакте со спиной лошади (через седло), нагрузка на мышцы туловища акцентирована, эффект высокий и общая затрата энергии небольшая. Достижение синхронности движения ребенка и лошади, то есть создание единой биологической системы, и есть основа самокоррекции искривленного позвоночника.» Основой положительного воздействия при диспластическом сколиозе является создание вокруг позвоночника сильного мышечного корсета, вследствие чего происходит коррекция искривления в сторону уменьшения градусов искривления.

Принципиальным отличием иппотерапии от других методов ЛФК является то, что она располагает физиотерапевтическими возможностями, так как температура лошади на 1–1,5 градуса выше тела человека. Можно отметить также одновременное оказание тренировочного и ослабляющего воздействия на мышцы занимающегося через трехмерные колебания спины лошади.

Когда человек приходит на занятия иппотерапией, он видит перед собой не людей в белых халатах, а манеж, лошадь и инструктора. Процесс реабилитации воспринимается всадником как процесс обучения навыкам верховой езды. Во время этого процесса всадники преодолевают свои психические и физические трудности благодаря большой мотивации, которая формируется при обучении верховой езде. Иппотерапия вызывает у детей очень сильную мотивацию. С одной стороны, ребенок боится большого строптивного животного, он не уверен в себе, а с другой – испытывает желание проехать верхом, научиться управлять лошастью. Это желание помогает ему преодолеть страх и повысить свою самооценку. В проведении уроков участвуют коновод, инструктор и один-два страхующих, если тяжесть заболевания требует особых мер предосторожности. Все же управлять животным всадник должен самостоятельно, чтобы шел процесс преодоления собственных комплексов и страхов. Инструктор задает различные упражнения, в которых должны применяться физическая сила, смекалка, и фантазия.

Доказано, что лошадь может выступать в качестве посредника между больным аутизмом и окружающей действительностью. Это происходит за счет того, что взаимодействие с лошастью происходит на невербальном уровне, что позволяет больному как бы оставаться внутри своего комфортного мира и одновременно выходить из состояния изоляции от окружающей действительности, адаптироваться в ней.

ЛИТЕРАТУРА

1. Источник <https://kaztag.kz>
2. Иппотерапия и коневодство Юрий Харчук Ростов-на-дону 2007
3. Материалы семинара ОО «Фонд поддержки детей с ограниченными возможностями «АҚ ТАЙ»

УДК: 373.31

ФОРМИРОВАНИЕ МЕЖПРЕДМЕТНЫХ ЗНАНИЙ У МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ С ПОМОЩЬЮ ДИДАКТИЧЕСКИХ ИГР

Гаджиева Ф.Н., магистрант

Жетысуского университета имени Ильяса Жансугурова, г. Талдыкорган

E-mail: firuza.gadzhieva.97@mail.ru

Научный руководитель: к.п.н, ассоциированный профессор (доцент) Жолтаева Г.Н.

Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасының бастауыш және орта білім беру жүйесінде әртүрлі ойындар кеңінен таралуда. Ойын әдістерін практикаға енгізу мұғалім мен оқушылар арасындағы қарым-қатынас мәдениеті мен әлеуметтік ұйымдастырудың жаңа формаларын іздеуге бағытталған бірқатар жалпы әлеуметтік-мәдени процестермен тікелей байланысты.

Бұл мақалада "дидактикалық ойындар" ұғымы ашылып, бастауыш сынып оқушыларының пәнаралық білімін қалыптастырудың педагогикалық шарттары зерттелген.

Тірек сөздер: бастауыш сынып оқушылары, пәнаралық білім, дидактикалық ойындар

В настоящее время в системе начального и среднего образования Республики Казахстан все большее распространение получают различного рода игры. Внедрение в практику игровых методик напрямую связано с рядом общих социокультурных процессов, направленных на поиск новых форм социальной организованности и культуры взаимоотношений между учителем и учениками.

В данной статье раскрыто понятие «дидактических игр» и исследованы педагогические условия формирования межпредметных знаний младших школьников.

Ключевые слова: младшие школьники, межпредметные знания, дидактические игры

Currently, various kinds of games are becoming increasingly common in the system of primary and secondary education of the Republic of Kazakhstan. The introduction of game techniques into practice is directly related to a number of general socio-cultural processes aimed at finding new forms of social organization and culture of relationships between teachers and students.

This article reveals the concept of "didactic games" and examines the pedagogical conditions for the formation of interdisciplinary knowledge of younger schoolchildren.

Key words: junior schoolchildren, interdisciplinary knowledge, didactic games

Важным звеном общественного развития является начальное образование. Оно представляет собой этап обучения подрастающего поколения, на котором формируются основные умения и навыки, необходимые в дальнейшей жизни ребят. Темпы роста объемов учебного материала диктуют свои условия к применению методов обучения младших школьников. И методы эти зачастую направлены на количество усваиваемого материала, а отнюдь не на его качество. Такой подход неэффективен, ведь он не способствует успешному усвоению программного материала и повышению уровня количества знаний. Напротив, материал, плохо усвоенный учащимися, не может являться прочной опорой для усвоения новых знаний.

Решение такой проблемы кроется в использовании методов обучения младших школьников, базирующихся на передовых представлениях детской психологии. И здесь на помощь учителям должна прийти игра - один из древнейших, но, в то же время, актуальных и сегодня методов обучения. Задолго до того как игра стала предметом научных исследований, она широко использовалась в качестве одного из важных средств воспитания и обучения детей [1,64с.].

Ценность игры как воспитательного средства заключается и в том, что, оказывая воздействие на коллектив играющих детей, педагог через коллектив оказывает воздействие

на каждого из детей. Организуя жизнь детей в игре, педагог формирует не только игровые отношения, но и реальные, закрепляя полезные привычки в нормы поведения детей в разных условиях и вне игры.

Таким образом, при правильном руководстве детьми игра становится школой воспитания, средством развития познавательных способностей школьников.

Обзор литературы. В многочисленных трудах русскоязычных авторов, посвященных проблемам развития образования, пристальное внимание уделяется интеллектуальным и дидактическим играм и их роли в психическом развитии ребенка.

Важность применения дидактических игр в ходе реализации образовательного процесса представлена фундаментальными работами К.Х. Закирьянова, Ш.А. Амонашвили, А.С. Макаренко, А.В. Фахрутдинова и др.

Развитию информационных технологий в педагогическом образовании уделяется особое внимание в трудах Ш.Ж. Колумбаева, К.А. Абульхановой, К.К. Жампеисовой, У.Б.Жексенбаевой и др.

Развитие младших школьников в процессе игрового обучения изучается в работах В.А. Буравихина, К. Шамшидиновой и Н.Н. Хана. Но, несмотря на значительный научный задел, проблема находится на стадии своего становления.

Формулировка цели исследования (и, возможно, задач – stating the purpose).

Цель написания настоящей научной статьи - исследовать влияние применения в педагогической деятельности разнообразных дидактических игр на формирование межпредметных знаний у младших школьников.

Оценка важности исследования. В последние годы в связи с научно-техническим прогрессом общества, необходимостью решения комплекса задач, стоящих перед образованием, возросла роль межпредметных связей, реализуемых преподавателями разных предметов на уроке. Межпредметные связи повышают научный уровень обучения, отражая естественные взаимосвязи процессов и явлений окружающего мира, раскрывая его материальное единство, формируют систему взглядов учащихся на природу, общество, труд. При этом развиваются диалектическое и системное мышление учащихся, гибкость ума, умение переносить и обобщать знания из разных предметов и наук. Без этих интеллектуальных способностей невозможны и творческое отношение человека к труду, и решение на практике современных сложных задач, требующих синтеза знаний из разных предметных областей. Еще в XVII веке Ян Амос Коменский говорил, что начальная школа должна учить не только чтению, письму и счету, но и полезным для детей сведениям, которые входят в фонд общих знаний, основанных на интересах детей [2,78с.].

Межпредметные связи — важнейший фактор оптимизации процесса обучения, повышения его результативности, устранения перегрузки учителей и учащихся [3,58с.].

Межпредметные связи являются средством, которое усиливает процесс воспитания путём создания дополнительных возможностей для практического применения межпредметных знаний, умений и навыков, полученных в учебной деятельности, для их дальнейшего развития и совершенствования на более высоком качественном уровне.

Для реализации межпредметных связей необходимы условия, при которых этот процесс будет более эффективен. Под понятием «условия» обычно понимают обстоятельства, от которых зависит протекание того или иного процесса, и которые влияют на его результативность, называются условиями. Сами же условия, так же как и процесс развиваются. Создание таких условий позволит учителю целенаправленно и эффективно осуществлять процесс формирования развитой, творчески активной личности младшего школьника [4,21с.].

Методы и материалы. В целях повышения качества полученных данных, а также их верификации были выбраны такие методы как анализ, синтез, обобщение, сравнение, классификация и наблюдение. Каждый из методов применялся адекватно своим разрешающим способностям для решения тех или иных задач, возникающих на различных этапах проведения исследования.

Результаты и обсуждения. Одной из основных задач, определенных в ГОСО РК общего среднего образования, является усиление интеграции содержания учебных предметов на основе межпредметного и междисциплинарного подходов. Этому важному направлению посвящены отдельные диагностики, которые разрабатываются и проводятся, в том числе на базе предметов начальной школы.

Базой для настоящего экспериментального исследования стал «2-г» класс КГУ «Средней школы №17» г. Талдыкорган. В диагностике приняли участие 24 человека.

Для предметов социально-гуманитарного цикла вклад каждого из них в формирование межпредметных знаний связан с его спецификой, например, литература с помощью присущих ей специфических образных средств наглядно, эмоционально, ярко представляет существенные социальные процессы и явления, отражаемые ведущими для социально-гуманитарного образования понятиями. Такими понятиями во «2-г» классе стали «семья», «отношения человека и природы», «доброта» и т.д. При выполнении заданий предполагалась работа с основным понятием на основе средств и способов, специфичных для каждого из предметов. Общим при этом было обращение к текстам как носителям информации.

Опора на фрагменты текстов давала возможность минимизировать обращение к памяти учащихся и акцентировать внимание на проверке понимания содержания рассматриваемых понятий и их адекватного применения.

Задания, включённые в диагностическую работу, были сгруппированы на основе заложенных в них требований в три блока (рисунок 1).

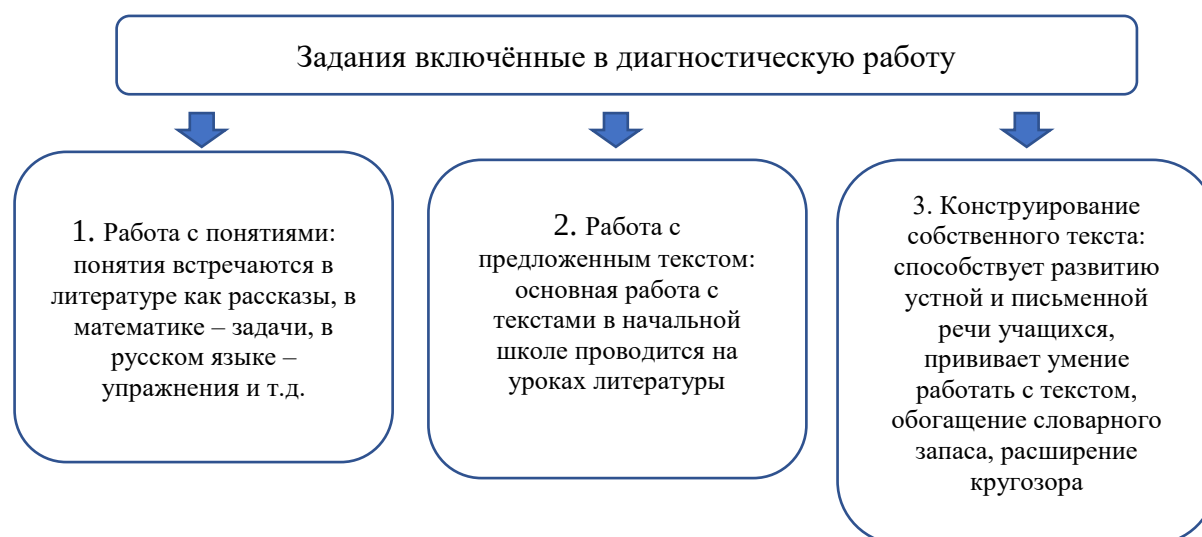

Рисунок 1 – Диагностическая работа во «2-г» классе КГУ «Средней школы №17»

Примечание – разработано автором на основании источника [5]

Рассмотрим подробнее каждый из блоков.

1. Работа с понятиями. Понятия встречаются в литературе как рассказы, в математике – задачи, в русском языке – упражнения и т.д.

Можно использовать сюжетно – ролевую игру «Семья». Дети встают по кругу, в центре круга стоит учитель с мячом. Он бросает мяч ученику и спрашивает:

- Какая у вас семья? Ученик, поймавший мяч, должен ответить, подбирая прилагательное (большая, маленькая, дружная, заботливая, трудолюбивая, весёлая, добрая, хорошая, строгая, здоровая, крепкая, счастливая).

Если дети затрудняются подобрать прилагательное, применяется метод прямой подсказки, например:

- А если у вас в семье много людей ... большая;

-А если у вас все живут дружно ... дружная;

-А если в семье все друг о друге заботятся ... заботливая.

Данная игра способствует расширению представления о своей семье, подборе прилагательных, воспитывает положительные взаимоотношения в семье, чувство любви и уважения к членам своей семьи.

К теме об отношении человека и природы можно предложить игру - беседу на тему «Жалобная книга природы». Она поможет содействовать формированию экологических знаний воспитанников, проверить и углубить знания о природе, воспитать любовь к окружающей среде, дружеское отношение в коллективе. Для этого понадобятся странички-жалобы с рисунками - портретами авторов жалоб; макет жалобной книги.

На тему «Добро» можно использовать игру: Сказочный герой – добрый или злой?

Одной из главных тем русских народных сказок была тема добра и зла. В сказках встречаются добрые и злые герои. Сейчас поиграем в игру. Я буду называть сказочного героя, а вы будете отвечать, добрый он или злой. Если добрый, вы радостно хлопаете в ладоши, если злой – закрываете лицо ладошками.

Иван – царевич, Дюймовочка, Карабас – Барабас, Красная шапочка, Баба – яга, Золушка, Мальвина.

2. Работа с предложенным текстом. Основная работа с текстами в начальной школе проводится на уроках литературы. Приоритетной целью обучения литературе в начальной школе является формирование читательской компетентности младшего школьника, осознание себя как грамотного читателя, способного к творческой деятельности. Эту работу можно использовать в инсценировках, театральных постановках и других дидактических играх.

3. Конструирование собственного текста. Способствует развитию устной и письменной речи учащихся, прививает умение работать с текстом, обогащение словарного запаса, расширение кругозора.

Каждый из этих блоков включал умения, в совокупности отражающие определённую степень овладения проверяемыми понятиями. Каждому заданию была дана характеристика в соответствии с тем понятием или умением, на проверку которого оно направлено.

Для межпредметных понятий предметов естественно-научного цикла освоение межпредметных понятий и закономерностей направлено на понимание общих законов развития материального мира. Факторами выделения межпредметных понятий в естественно-научном цикле стали признаки и свойства объектов познания, а также закономерности, присущие объектам и процессам.

В качестве предмета диагностики для «2-г» класса были выделены те понятия, которые формируют в рамках нескольких предметов, либо те, что формируют преимущественно в рамках одного предмета, но используют в контексте других предметов. В измерительных материалах учащимся предлагают одинаковые модели заданий, проверяющие освоение одного и того же умения, но сконструированные на материале разных предметов.

Для диагностики предметом проверки стали такие межпредметные понятия, как:

- понятия о строении живой материи (клетка как основа строения и жизнедеятельности животных и растений);
- понятие о превращении вещества из одного состояния в другое;
- строение солнечной системы.

Можно разделить класс на группы и дать задание каждой группе раскрыть какое-то одно понятие в виде проекта. Защита проектов проводится как внеурочное мероприятие с приглашением родителей и других гостей, для того, чтобы школьники чувствовали всю серьёзность и научность мероприятия.

Обобщая результаты настоящей научной работы можно заключить, что применение в педагогической деятельности разнообразных дидактических игр способствует эффективному формированию межпредметных знаний у младших школьников.

Анализ различных материалов по данной проблеме позволил сделать следующие выводы:

- необходимость межпредметных связей заключена в самой природе человеческого мышления и диктуется объективными законами психологии и физиологии;

- обучение должно быть построено таким образом, чтобы формировать у учащихся способность воспроизводить ранее усвоенные знания для лучшего запоминания нового материала;

- систематическое развитие педагогически целесообразных взаимодействий между разделами учебных предметов – одно из необходимых условий развития комплекса умений и способностей у учащихся.

Экспериментальная работа, проведённая во «2-г» классе КГУ «Средней школы №17» показала, что эффективной формой дидактических игр является интеллектуальная игра. Её проведение требует достаточно серьёзной подготовки и соблюдения определённых правил. Только в этом случае она будет способствовать формированию межпредметных знаний (понятий).

Хорошие результаты дают такие интеллектуальные игры «Слабое звено», «Своя игра» и «Эрудицион». Анализ результатов проведения этих игр показал, что учащиеся хорошо воспринимают условия игры, с интересом включаются в неё, с лёгкостью запоминают и осваивают новые межпредметные понятия (знания) и получают от игры массу эмоций и удовольствия.

В целом, поставленную автором цель настоящего исследования можно считать достигнутой, а ее результаты могут послужить основой для выработки соответствующими государственными органами научно-обоснованных решений по повышению профессионализма педагогического корпуса.

Отдельные материалы настоящей научной работы могут быть использованы преподавателями вузов при разработке курсов лекций для студентов педагогических специальностей.

ЛИТЕРАТУРА

1. В.А. Буравихин. Игра и ее роль в психическом развитии ребенка. Барнаул, 2018. 294 с.
2. К.К. Жампеисова. Игровые технологии в начальной школе // Начальная школа, 2021. — №1. — С. 76–81
3. К. Шамшидинова. Развитие учащихся в процессе обучения // Вестник КазНПУ имени Абая (Серия «Педагогические науки»), 2021. - С. 57–62
4. А.В. Фахрутдинова, Ш.Ж. Колумбаев. Межпредметные связи в современной школе // Тезисы Международной научно-практической конференции «Социально — профессиональная адаптация молодежи в современных условиях». — Алматы, 2020. — С. 19–24.
5. У.Б. Жексенбаева. Дидактические игры в начальной школе // Педагогика, 2022. - №3. — С. 60–65.

ӨОЖ 372.8:811.512.122

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕ ҚАРСЫ МӘНДІ СӨЗДЕРДІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ ТУРАЛЫ ЗЕРТТЕУЛЕР

Даулетова А.Б., 1-курс магистранты

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қаласы

Ai.dauletova7@gmail.com

Мақалада орта мектептердегі қарсылық мәнді оқыту әдістемесіне қатысты нақты зерттеу еңбектерін жүйелеп, тілші-әдіскерлердің айтқан көзқарастарын саралап, өзіндік талдаулар ұсынылған. Сондай-ақ, қарама-қарсы мәнді оқытуға қатысты тапсырмалар құрастырылып, тиімді әдістер ұсынылған.

Кілт сөздер: әдістеме, әдіс, қарама-қарсылық, антоним, семантика.

В статье представлены самостоятельные анализы, систематизация конкретных исследовательских работ по методике обучения противоположных значений в средних школах, дифференциация взглядов, высказанных корреспондентами-методистами. Также были составлены задачи, связанные с обучением противоположной значение и предложены эффективные методы.

Ключевые слова: методология, метод, противоположность, антоним, семантика.

The article presents an independent analysis, systematization of specific research works on the methodology of teaching opposite meanings in secondary schools, differentiation of views expressed by methodologists-correspondents. Tasks related to opposite learning were also developed, and effective methods were proposed.

Key words: methodology, method, opposite, antonym, semantics.

Қазақ тілінің функциясы кең, өте ауқымды. Қазақ тілі пәнін оқытуда оқушылардың сөздік қорын байыту ең маңызды мәселе. Қандай тілді оқытса да, оқытушының мақсаты – аз сөздер арқылы көпсөзді мәтінді оқушыларға меңгерту. Күнделікті адамдармен қарым-қатынаста ойымызды жеткізу кезінде айтылған ойдың жалғасы қарсы мазмұнда болса, қарсылық мәндегі сөздерді қолданамыз. Оның барлығы қазақтың тіл байлығын, қарым-қатынас құруда қазақ тілінің тиімді екенін дәлелдей түседі.

Қазақ тілінде антонимдер көбіне – көп сын есімдерден болады, онан соң етістіктер, зат есімдер, үстеулерден азды-көпті кездеседі. Ал қалған сөз таптарынан антонимдер тым тапшы, жоқтың қасында деген алғашқы ғылыми пікірді Ә.Болғанбаев ұсынады [1].

Қазақ тілінің антонимдерін Ж. Мусин, А. Жұмабекова зерттеп, антонимдер сөздіктерін құрастырған. Қазақ тіліндегі антонимдерді топтастыру жайында екі түрлі көзқарас бар: бірі – ұғымдардың белгілі бір логикалық қатарындағы қарама-қарсылығына негізделген тіл бірліктерінің қарама-қарсылығын білдіретін антонимдік жұптар тұрғысынан топтайтын Ж.Мусиннің пікірі [2]. Екінші, антонимдерді логикалық, грамматикалық, психоллингвистикалық қатынастарға негізделген универсалды құбылыс деп қарайтын А.Жұмабекованың пікірі [3,24 б.]. Ғалымның пікірінше, осы күнге дейін тіл бірліктерінің қарама-қарсылығы ғана антонимдік жұп құрауға негіз болған.

Антонимдердің стилистикалық қызметінің күштілігін қарама-қарсы құбылыстарды бір біріне шендестіруде, салыстыруда айтылатын ойды тайға таңба басқандай етіп түсіндіруге антонимдер айрықша қызмет атқарады. Осы қасиетіне сәйкес антонимдер мақал-мәтелдерде жиі қолданылатындығына мынадай мысал келтіре аламыз: Көз– қорқақ, қол– батыр; Өтірік – қаңбақ, шын – салмақ.

Тіл мәдениетін қалыптастыруда, оқушының білім мен танымын кеңейту және тез қабылдауына жол ашу, өз пікірін толық жеткізе алу, ойлау қабілетін арттыру, салыстырулар мен функционалдық сауаттылығын арттыруда антонимдердің алатын орны ерекше.

Антонимдерді оқытуға қатысты бірқатар әдістемелік еңбектер, зерттеу мақалалары жарық көрген. Олардың меңгерту, функциясын түсіндіру, нақты мысалдар арқылы күнделікті өмірде пайдалану, түрлі бағыттағы тапсырмаларды орындату, сабақты бекіту оқушыларға баға қою сияқты әдістемелік оқу құралдар жарияланған.

Оразбаева Ф., Рахметова Р. «Қазақ тілін оқыту әдістемесі» оқу құралында сөз мағынасын түсіндіргенде сөз бен ұғымды түсіндіру, олардың тепе-тең екендігін мысалдар келтіре отырып түсіндірген жөн, антоним, омоним, синонимдерді өткен кезде көбінесе салыстыру әдісін пайдалану тиімді екендігін айтады [4,100 б.].

Қазақ тілінде қарама-қарсы мәнді оқыту әдістемесіне қатысты докторлық, кандидаттық диссертациялар да қорғалды. Мысалы, И.Султанязованың «Қазақ тіліндегі қарама-қарсы мағыналы тілдік бірліктердің лингвистикалық қызметі: теориялық және әдістемелік аспектілер» (2015) тақырыбында жазылған докторлық диссертациясында қарама-қарсылықтық логика-философиялық және лингвистикалық негіздері; қарама-қарсы мағыналы тілдік бірліктердің әртүрлі стильдердегі мәтіндерде атқаратын қызметтері;

лексидағы қарама-қарсылықты жоғары оқу орнынан кейінгі білім беруде оқытудың әдістемелік аспектілері қарастырылған [5].

Мысалы: Бегалиева Р.Н. Қазақ мектебіндегі 5-сынып оқушыларының тіл мәдениетін антонимдер сөздігі арқылы дамыту әдістемесінде антонимдер сөздігі арқылы оқушылардың тіл мәдениетін дамыту үшін қазақ тілі сабақтарын өту барысында мынадай инновациялық технологиялар қолданылады: ойын технологиясы, проблемалық жағдаят жасау технологиясы, деңгейлеп оқыту технологиясы [6].

Антонимдер сөздігі арқылы оқушылардың тіл мәдениетін дамыту әдістемесі дидактикалық ұстанымдар негізінде құрылған: дамыта оқыту ұстанымы, теория мен практиканы байланыстыру ұстанымы, ғылымилық ұстанымы, оқушылардың саналылық пен белсенділігін арттыру ұстанымы, көрнекілік ұстанымы арқылы оқушылардың сөздік қорын байыту жүйесін жеңілдетеді.

Ал 5-сынып оқушыларының сөйлеу мәдениетін антонимдер сөздігі арқылы қалыптастыруда зерттеушілердің сүйенген ұстанымдары:

- тиімділік ұстанымы;
- тіл ширату ұстанымы;
- тіл мәдениетін дамытушылық ұстанымы.

Антонимдер сөздігі арқылы тіл мәдениетін дамыту мақсатында мынадай әдістерді пайдаланған жөн деп нақтыланды:

- ізденушілік әдіс;
- дамытушылық әдіс;
- қатысымдық әдіс;
- сөздікпен жұмыс істеу әдісі;
- мәтінмен жұмыс істеу әдісі [6,15 б.].

Ысқақ Б.«Лексиканы оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздері» атты еңбегінде антонимді оқыту бөлімінде, антонимдерді оқытудың тиімді әдістемесін ұсынады. Ғалым оларды оқыту кезіне дамыта сұрақ-жауап, практикалық, топпен жұмыс, тілдік талдау топтастыру әдістері тиімді екендігін көрсетеді. Антонимдерді меңгертуде деңгейлік тапсырмаларды көп қолданады, мысалы:

1-деңгейлік тапсырма.

Берілген жұмбақтың шешуін тауып, антоним сөздердің астын сыз.

Үсті тас, асты тас,

Ортасында піскен ас.

(таба нан)

Аяғы бар, басы бар,

Арқалаған тасы бар.

(тасбақа)

2-деңгейлік тапсырма. **Биік, ашық, жаңа, сұлу, жас** сөздеріне әр түрлі колданыста бірнеше антоним сөздер тауып жаз.

Мысалы: **биік тау - аласа тау, ашық түс - қоңыр түс.**

3-деңгейлік тапсырма. Сурет бойынша әңгіме құрау (ішінде антоним болуы шарт).

4-деңгейлік тапсырма. Берілген тақырыптарға шағын әңгіме жазу немесе өлең шумақтарын құрау (ішінде антоним болуы шарт) [7,78 б.]. Әртүрлі мәтіндерді неше түрлі құбылта, құлпырта пайдалансақ, оқушылардың сабаққа деген ынтасы артып, сабақтың да білімдік, танымдық, және тәрбиелік сапасының артатынын айқындады.

Қапалбек Б. құрастырумен жасалған 5-сынып «Мектеп» баспасының қазақ тілі оқулығын қарастырайық, оқулықта грамматикалық ереже былай берілген: «мағыналары бір- біріне қарама- қарсы сөздер антонимдер деп аталады: жақсы – жаман, күн – түн, қуаныш – реніш. Антонимдес сөздер бір сөз табына жатады. Мысалы: өтірік – шын (зат есім), жоғары – төмен (үстеу), ақ – қара (сын есім)» [8,96 б.].

Оқулықта мынандай тапсырмалар берілген:

1-тапсырма. Қарамен берілген сөзге қарама-қарсы мәндегі сөзді атаңдар.

2-тапсырма. «Кім шапшаң?» әдісі арқылы сөздердің қарама-қарсы сыңарларын жазыңдар.

3-тапсырма. Жұмбақтарды шешіп, антоним сөздерді атаңдар.

4-тапсырма. Антонимдерді қатыстырып жаңылтпаш құрыңдар.

Тілдің ақпараттық, ұлттық-мәдениеттік, танымдық қызметтерінің барлығы тілдік қатынас болмаса өз қызметтерін атқара алмайды. Сондықтан, сөздік тілдік тұлғалар ішінде басты тұлға екендігін ескере отырып, оны тілдің басқа салаларымен байланыстыра қарастыру керек. Себебі, тіл салаларының өзара байланысын қазақ тілін оқыту барысында ұтымды және орынды пайдалану – тілді оқытуда негізгі мақсатқа жету жолы.

Оқушылар сөздің лексикалық заңдылықтарын меңгеру нәтижесінде тілдік қатысым әрекетінде сөзді еркін, орынды пайдалануы керек. Егер сөзді орынды пайдаланбаса, шәкірттер сөздерді орынды, мағынасына сай қолдану дағдыларын меңгере алмайды. Оқушының ойы түсініксіз болады. Яғни, оқушылардың сөздік қорын байыту жұмыстарында сөздік лексикалық заңдылықтарын ұғындыру арқылы, олардың ара қатынас әрекеттерінде дұрыс қолдана білуіне әсері тиеді. Антонимдерді білу, оларды дұрыс қолдану – оқушылардың сөздік қорын байытады, салыстырмалы ойлау, функционалды сауаттылықтарын қалыптастырады.

Жоғарыда келтірілген әдістемешілердің зерттеу жұмыстарын, әдіс-тәсілдерін басшылыққа ала келе антонимдерді оқытуда мынадай әдіс-тәсілдер мен тапсырмалар ұсынамыз:

1-тапсырма

«Айна» әдісі:

Оқушылар жұптасып, бір-біріне қарама-қарсы тұрады (немесе партада отырып та болады).

Олардың біреуі 5 сын есім, 5 зат есім айтады. Келесі оқушы айнасы болғандықтан (айна қимылды қарама-қарсы көрсеткендіктен), айтылған сөздің қарама-қарсы мағынасын яғни антонимін айтуы керек. Мысалы:

жақсы – жаман

жұқа – қалың

жуан – жіңішке

оңай – қиын

күн- түн

бақ – сор

өтірік – шын

дос – жау

бай – кедей

1 минуттан кейін оқушылар алмасады.

2 – тапсырма

«Байқа, қателеспе» әдісі

Антоним бола алмайтын сөздерді теріп жазыңыз.

Барлық сөздер қарсы мәнге ие ме?

Үлкен (кіші), көп (аз), шыны, биік (төмен), түйе, көңілді (көңілсіз), үй, жақсы (жаман), сағат, шай, соңы (басы), жарық (қараңғы), бор, ұзын (қысқа), терең (саяз), ол, осы, сол (оң), темір, екі, ақ (қара), оныншы, ылғал (кұрғақ), кім, тәтті (ащы), жүз, трамвай, троллейбус, батыр (қорқақ), ақылды (ақымақ), алтын, таза (кір), қол, күлу (жылау), қуаныш (қайғы), ұшақ, амандасу (қоштасу), төмен (жоғары), су, жылыту (суыту), алма, көз, шындық (жалған), бейбітшілік (соғыс), шу (тыныштық), көк, дұшпан (дос).

3-тапсырма

Биік, бай, ақ, дос, алыс сөздеріне әртүрлі қолданыста бірнеше антоним сөздер тауып жаз. Мысалы: биік тау – аласа тау.

4-тапсырма

«Кім тапқыр?» ойыны. Мақалдың жалғасын табу.

Ақылдан жақын . . . (дос) жоқ
Ашудан жаман . . . (қас) жоқ.
Үлкеннің сөзі-майда, (кішінің)... сөзі-найза.
Дос жылатып айтады,
(Дұшпан)... күлдіріп айтады.
(Әдепті)... бала ата-анасын мақтатар,
Әдепсіз бала ата-анасын қақсатар.
Көп сөз – күміс
...(Аз) сөз – алтын

Қорыта келе, қазақ тілінде қарсылық мәннің оқыту әдістемесі әлі де болса тереңірек зерттейтін тақырыптардың бірі.

1 – тапсырмадағы «Айна» әдісі балаларға қарама-қарсылықтың көрінісін нақты елестетіп, түсінуіне тиімді. Яғни, айнаға қарап жасаған іс-әрекетін айна қалай керісінше көрсетсе, оқушы да сөздің антонимін айтуы тиіс, және де оқушыда уақыт шектеулі болғандықтан ережені ұғып қана қоймай, ойлау қабілеті де дамиды.

2 – тапсырмада оқушыларға жалқы есімдерге, есімдіктерге, сан есімдерге, түстерді білдіретін сын есімдерге (ақ-қарадан басқа), металдардың атауларынан жасалған сын есімдердің антонимі болмайтындығын ереже арқылы емес, өзіндік ойлау арқылы түсіндіреміз.

3 – тапсырма арқылы оқушылар антонимдік тіркестер құрап үйреніп, тілдік қолданыстағы сөздердің дұрыс, орнымен жұмсалудың қадағалайды.

4 – тапсырмада оқушылар мақалдардың жасалу жолына назар аударып, олардың мағынаны қарсы мәнде беру арқылы тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйінін беретінін біледі. Бәріне белгілі мақалдар арқылы антонимдерді түсінуге жеңіл болады. Сонымен қатар, тапсырманы қызыға орындап, әрі грамматикалық мағынаның ерекшеліктері туралы білімін бекітуге, әрі мақалдар арқылы сөздік қорын толықтырады.

Осындай тапсырмаларды орындау арқылы оқушылардың функционалды сауаттылықтары арта түседі, олардың ойлау қабілеттері дамиды. Өздігімен жұмыс жасап, шешімдерді қабылдай алуға дағдыланады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Болғанбаев Ә. Қазақ тілінің лексикологиясы. – Алматы, 1979. - 65 бет.
2. Мусин Ж. Қазақ тілінің антонимдер сөздігі. – Алматы: Мектеп, 1984. - 176 бет.
3. Жұмабекова А.Қ. Қазақ тілінің антонимдер сөздігі. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2000. - 184 бет.
4. Оразбаева, Ф. Ш. Қазақ тілін оқыту әдістемесі: оқу құралы. – Алматы: Print S, 2005. - 170 бет.
5. Султаниязова И. Қазақ тіліндегі қарама-қарсы мағыналы тілдік бірліктердің лингвистилистикалық қызметі: теориялық және әдістемелік аспектілер: дис. ...философия док.(PhD). – Алматы, 2015. - 182 бет.
6. Бегалиева Р.Н. Қазақ мектебіндегі 5-сынып оқушыларының тіл мәдениетін антонимдер сөздігі арқылы дамыту әдістемесі: Автореферат. – Көкшетау, 2010. - 24 бет.
7. Бегман Ы. Лексиканы оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздері. – Алматы: ЭСПИ, 2021. - 172 бет.
8. Қазақ тілі. Жалпы білім беретін мектептің 5-сыныбына арналған оқулық/ Б.Қапалбек, М. Жолшаева, Т.Мадиева. – Алматы: Мектеп, 2017. - 224 бет.
9. Мейірманқұлова Т. Қазақ тілін оқыту әдістемесі: Оқу құралы. – Астана: Фолиант, 2010. - 168 бет.
10. 2022-2023 оқу жылына арналған әдістемелік нұсқау хат. – Нұр-Сұлтан, Ы.Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2022.

ӨОЖ 821.512.122

ОҚУ САУАТТЫЛЫҒЫН ОҚЫТУДЫҢ ӘДІСНАМАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Джакыпбекова М., ф.ғ.к., қауымдастырылған профессор (доцент)

Оспан М., 1-курс магистранты

Илияс Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.,

magzhanospan91@gmail.com

Мақалада қазіргі мектеп оқушыларының оқу сауаттылығын оқытудың басты әдіснамалық негіздері қарастырылған. Оқу сауаттылығын оқыту үшін қарастыру керек басты мәселелер мен оқытуда қолдануға болатын әдіс-тәсілдер арқылы әдіснама құрастыру.

Түйін сөздер: Мәтін, оқу сауаттылығы, әдіснама, әдіс, тәсіл, түсіну

В статье рассмотрены основные методологические основы обучения грамотности чтения современных школьников. Для обучения грамотности чтения необходимо рассмотреть основные вопросы и разработать методологию с помощью методов, которые можно использовать в обучении.

Ключевые слова: текст, грамотность чтения, методология, метод, подход, понимание

The article discusses the basic methodological foundations of teaching reading literacy to modern schoolchildren. To teach reading literacy, it is necessary to consider the main issues and develop a methodology using methods that can be used in teaching.

Keywords: text, reading literacy, methodology, method, approach, understanding

Мектеп оқушыларының оқу сауаттылығын арттыруға байланысты жұмыстар соңғы он жылдың ішінде іске асып жатқаны белгілі. Бұл саланың даму маңыздылығы күннен күнге артып келеді. Жастардың сауатты болуы, әсіресе оқу сауаттылығының жоғарғы деңгейде болуы олардың әлеуметтік өмірде оқу арқылы алған білімін пайдалануға, дамуға, қарым-қатынас құруға, жұмыс орнына тұруына және т.б. келешекте болатын жағдайларға дайын болуына үлкен әсерін тигізеді. Осындай қарапайым мысалдар арқылы оқу сауаттылығын жетілдіру керектігін түсінуге болады. Ал кез-келген білімді үйреніп, толықтыру үшін арнайы әдістемелік құралдың болуы үлкен рөлге ие.

Бүгінгі күнге дейін оқу сауаттылығын үйретуге негізделген арнайы оқулықтың жоқтығы, ғылыми зерттеу жұмыстары мен жобалардың өте аз кездесуі – бұл саланың енді ғана тереңдетіліп қарастырылып жатқанын байқауға болады. Сонымен қатар, бүгінде оқушылар бұл бағытты тек ұлттық бірінғай тестілеуде кездесетін болғандықтан ғана көңіл бөледі. Мұндай көзқарастың қалыптасуы тек мектепте тәлім-тәрбие алып жүрген балаларда ғана емес, олардың ата-аналарында да бүгін қалыптасып қалған. Бұл ойлардың барлығы «оқу сауаттылығы» деген ұғымның дұрыс ашылмауында. Сондықтан да оқу сауаттылығын оқытудың әдіснамалық негіздеріне жекелей тоқталып, көңіл аударып көрейік.

Оқушының оқу сауаттылығы дамығанын оның оқу түрлерін қолдануынан байқауға болады. Осы орайда оның бірнеше түрін атап өткен дұрыс. Олар:

-негізгі ақпаратты алу не мәтіннің негізгі мазмұнын анықтауға бағытталған танысымдық оқу;

-мәтін мазмұнын әрі қарай түсініп талдау мақсатында ондағы ақпаратты толық әрі нақты меңгеруге негізделетін зерттелімдік оқу,

-жазбаша мәтінді дыбыстап айтудың қосалқы нормаларына сай мәнерлеп оқу,

-оқушылардың жазбаша мәтіндерді ұғыну,

-олардың мазмұнын өзіндік даму мақсаттарына жету жолында қолдану қабілеттеріне бағытталатын рефлексивті оқу.

Бұл зерттеудің кілт сөзі – оқу. Біз қандай уақытта оқу әрекетін қолданамыз? Әрине, белгілі бір мәтінмен жұмыс істеген кезде. Бұдан біз оқу сауаттылығының әдістемесін құруда мәтіннің

ең басты құрал екенін білуге болады. Мәтін берілген соң, оны түсіну мен қорыту оқу дағдысының қаншалықты қалыптасқанына байланысты десек те болады. Ал бұл дағдыға қойылатын бірінші талап – мәтінді түсіну. Одан кейін мәтінді тек түсініп қана қоймай, алған ақпараттан белгілі бір ой түйіп, оны қоғамдық өмірде қолдана білу керек. Төмендегі кестеге наза аударсақ, мәтінді қандай жағдайларға қарап түсінуге болатынын байқай аламыз:

Сурет 1 Мәтінді түсінудің көрсеткіштері

Мәтін мазмұнын толық түсінуге бағытталатын оқудың негізгі әдіс-тәсілдеріне мыналарды жатқызуымызға болады:

Жоспар құру әдісі – мәтінді терең түсініп, ұғынуға мүмкіндік береді.

Жоспар мәтіннің негізгі бөліктерінің түйіні ретінде құрылады. Мәтін бойынша жоспар әзірлеу барысында оқушы оның әрбір бөлігінде не туралы айтылатындығына зер салу керек.

Кесте, сызбалар әзірлеу әдісі

Кесте, сызбалар мәтіннің логикалық құрылымын анықтаудың бір тәсілі болып табылады, онда мәтіннің негізгі бөліктері арасындағы байланыс ашып көрсетіледі. Мұндай сызбалардың сан алуан түрлері бар, оларды мәтіннің мазмұны мен ерекшеліктеріне орай түрліше қолдануға болады.

Тезис құру әдісі мәтін бойынша негізгі тезистер, түйіндер мен қорытындыларды бөліп көрсету арқылы жүргізіледі.

Мәтінге шолу жасап, түсінік беру әдісі

Оны ой елегінен өткізіп, ұғынудың негізі болып табылады және оқылған мәтінді өзіндік пайымдау, мәтін бойынша қандай да бір түйінге қорытынды шығару сияқты әрекеттермен көрініс табады. Ақпаратты логикалық түрде есте сақтау әдісі әртүрлі әрекет арқылы жүзеге асуы мүмкін: оқулықтың не оқушылар өздері құрған сұрақтардың негізінде білімдерін тексеру; конспект, жоспар, сызба не тезистерге қарап, жұп ішінде мәтін мазмұнын айту; жиынтық кестелер әзірлеу; мәтін бойынша ауызша не жазбаша аңдатпа дайындау; мәтін жоспары не конспектісіне сүйеніп, қосымша дереккөздердің (соның ішінде ғаламтордың және бұқаралық ақпарат құралдарында жарияланған мақалалардың) көмегімен баяндама не реферат жазу [1, 19].

Оқушылардың оқу сауаттылығын дамытуда тиімді де қарапайым сұрақтар арқылы сынау. Сұрақтар оқушылардың мәтінді оқу барысында логикалық тұрғыдан қаншалықты түсінгенін, мәтін бойынша қандай қорытынды жасағанын анықтауға мүмкіндік береді. Оған қоса оқушылар мәтін бойынша әр түрлі қиындық деңгейіндегі сұрақтарды құрай отырып, бір-бірілеріне қойса, мәтінді ұғыну деңгейі анағұрлым артады.

Оқушылардың мәтінмен жұмыс жасауы барысында қолданылатын сұрақтардың күрделілігіне қарай бірнеше топқа бөліп қарастыруға болады:

1. Мақсатты түрде іздеп табу сұрақтары.

Нақты жауабы бар сұрақтар болғаны дұрыс: «кім?», «не?», «қайда?», мәтін ішінен қажетті ақпаратты «қашан?», «не істеді?» дегенге ұқсас (Мәселен: «Мәтіндегі басты кейіпкердің аты кім?», «Оқиға қай уақытта өтеді?»); негізгі ойын анықтау («Бұл мәтіннің тақырыбын қалай атаса болады?»); сондай-ақ мәтіндегі оқиға желісін құру бойынша сұрақтар қолданылады.

2. «Мәтінді ұғыну және түсіндіріп беру» – мәтіндегі ойды жинақтап оқушының түсінуі («Автор шығарма кейіпкерімен қалай суреттеді?», «Сөйлемдегі ойды жалғастырыңыз...»), ондағы нақты бір ойды, деректі іздеп табу («Класстер құрастырыңыз»,

«Сәйкестендіріңіз» т.с.с.); мәтіннің негізгі ойын, ондағы жеке бір детальдің жалпы идеямен байланысын анықтау; автордың айтқысы келген ойын табу; мәтінде берілген ақпараттың негізінде тұжырым жасау («Осы айтылғандардың негізінде қандай тұжырым жасауға болады?») сияқты тапсырмаларды орындайды.

3. «Мәтін бойынша кері байланыс немесе рефлексия» - мәтін мазмұны мен формасын бағалау, ой тую. Мұнда оқушылар мәтін мазмұнын өз ойымен байланыстыра салыстырады («Бас кейіпкер баға беретін уақытта қандай сезімде болды деп ойлайсыз?); мәтіндегі кейіпкерлердің іс-әрекеттеріне, берілген тұжырымдарды өз дүниетанымы негізінде бағалайды; қаһармандардың кейінгі әрекеттерін болжап, олардың себептерін көрсетеді, өзінің сол жағдайға тап болғанда әрекетін айтады және т.б.

Оқу сауаттылығы оқу дағдысын қажет ететін болғандықтан, оны оқытуға көмектесетін әдіс-тәсілдер дәстүрлі болып қалмауы керек. Бүгінде баланың білім деңгейін көтеруге тек үйреншікті әдістерді ғана қолданудың нәтижесі жоғары емес екенін байқауға болады. Себебі заман өзгеріп жатыр және соған орай қазіргі балалардың саналары да бұрынғыдай емес. Сондықтан, мұндай жағдайда бізге АКТ-ні қолданып, тапсырманы дұрыс беру арқылы біраз саты алға жылжи аламыз. Ол үшін мына сұрақтың жауабын тауып көрейік: «Оқу сауаттылығы тек оқу әрекетімен ғана шектелген бе?». Жауабы – әрине жоқ. Өйткені оқу сауаттылығы мәтінмен жұмыс болған соң, барлық сөйлесім әрекеттерін пайдалануымыз қажет. Оның алғашқысы оқылым болса, одан бөлек – тыңдалым, айтылым және жазылым терминдерін осы қатарға жатқыза аламыз.

Бұл әрекеттер бір-бірімен өте тығыз байланысты. Оқушы мәтінді аудио арқылы тыңдап, тыңдай отыра оқып, одан кейін түйген ойын жазады да, ауызша айтып береді. Мәтінмен жұмысты осы бағытта жасап және ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану арқылы жаңаша әдіс-тәсілдерді іске асыра аламыз. Осының арқасында оқу сауаттылығының әдіснамалық негіздері де орынды қалыптасады.

АКТ-ні қолдануға бір мысал келтірейік. Қазіргі таңда кез-келген кітаптың, смартфонның, электронды парақшаның, тұрмыстағы заттардың, тамақтанатын орындардың, мәдени мекемелердің, тіпті медициналық қызметке тіркелудің “QR-code” арқылы жүзеге асатынын білеміз. Дәл осы кодты оқушылардың оқу сауаттылығын арттыруға ықпал ететініне көз жеткізіп көрейік.

Мәтін:

1-тапсырма. Мәтінді мұқият тыңдаңыз (QR-code арқылы сілтемеге өтіңіз)

Жиырма бір жыл бұрын, 1997 жылы 20 қазанда Елбасымыз Нұрсұлтан Назарбаев «Ақмола қаласы Қазақстан Республикасының астанасы деп жариялау туралы» жарлыққа қол қойды. 1997 жылы 10 желтоқсанда Қазақстан Республикасы астанасы ресми түрде Алматы қаласынан Ақмолаға көшірілді. Бұл ұлы көш қазақ тарихында маңызды датамен сақталды. Қазақстан Республикасының Жоғары Кеңесі астананы ауыстыру туралы шешімді 1994 жылдың 6 шілдесінде қабылдаған болатын. Осыдан кейін дайындық жұмыстары жүргізіле бастады. Құрылыс қарқынын арттыру, әрі қаланың инфрақұрылымын дамыту мақсатында 1997 жылы Ақмола қаласында (қазіргі Астана) «Ақмола» арнайы экономикалық аймағы құрылды. Ол белгілі бір деңгейде жаңа елорданың дамуына септігін тигізді. ҚР Президентінің астананы көшіру туралы Жарлығы жарыққа шыққаннан кейін Алматыда Ақмолаға мемлекеттік органдарды қоныстандыру жұмыстары басталды. Қазақстан астанасын Алматыдан Астанаға ауыстыру (10 желтоқсан 1997 ж.) – Қазақстан астанасын ауыстыру есебібойынша үшінші қала ретінде тарих бетіне қатталды. Бұрынғыға қарағанда аталған ауысу республиканың өз билігінің бастамасымен ауыстырылды. Ол сондай-ақ Совет өкіметі кеңістігіндегі мемлекеттердің ішінде мемлекет астанасын ауыстырған алғашқы және жалғыз мемлекет болып, елдегі әлеуметтік-экономикалық өмірге маңызды әсерін тигізді. Өткен тарихқа көз жүгіртсек, Астананы Ақмолаға көшіру идеясы бұрын да көтерілген. Алаш арысы Әлихан Бөкейхан «Григорий Николаевич Потанин» атты мақаласында «Қазақты

автономия қылсақ, Қараөткел – Алаштың ортасы, сонда университет салып, қазақтың ұл-қызын оқытсақ «Қозы Көрпеш – Баянды» шығарған Шоқан, Абай, Ахмет, Міржақыпты тапқан қазақтың кім екенін Еуропа сонда білер еді-ау» деген.

<https://e-history.kz/kz/calendar/show/26023>

2-тапсырма. Мәтіннен не түсінгеніңізді айтып беріңіз. Қандай пайдалы ақпараттарды біле алдыңыз? 3-4 сөйлеммен ықшамдап жазыңыз.

3-тапсырма. Мәтін мазмұны бойынша мағынасы көмескі(түсініксіз) сөздерден сөздік түзіңіз.

Біріншіден, бұл мәтіндік жұмыста тыңдалым әрекеті іске асады. Оқушы жай ғана оқитын болса кейбір түсініксіз сөздердің қандай мағына беретінін білмеуі де мүмкін. Ол білмегенін мұғалімнен сұрағаны немесе сұрамағаны белгісіз, себебі бұл әрекет жеке адамның ойлауы мен сол ақпаратты қорытуына байланысты болып тұр. Ал мәтінді тыңдай отыра оқығаннан, оқушы мәтінді диктордың интонациясы арқылы қандай мағынада қолданылып тұрғанын түсігіне қондырады. Бұл жерде таза психологиялық жұмыстың жүріп жатқанын байқай аламыз. Бұдан бөлек тапсырмаларға назар аударатын болсақ, жазылым тапсырмалары берілген. Біз оқу сауаттылығының тек тест күйінде берілетініне үйреніп қалғандықтан, ол жерде тек сұрақты оқып дұрыс жауапты табумен ғана шектеледі. Тәлім алушы өз ойын жазу арқылы мәтіннің мазмұнын жай ғана оқығаннан қарағанда тезірек есте сақтап ала алады. Бұл туралы ақпараттық желіде Шринивас Рао атты аудиоподкаст жүргізушісі өзінің «The Unmistakable Creative Podcast» атты онлайн сұхбатында: «Оқуды іс жүзінде қолдану оқығанды есте сақтауға көмектеседі. Алайда, егер сіз тек ақпаратты тұтынатын болсаңыз, оны ұмытып кетуіңіз мүмкін», - деген екен. Осы пікірді назарға алып қарасақ оқылған мәліметті жай ғана қабылдап, ары қарай ешқандай әрекет істелінбесе, жадыда сақталып қалу ықтималдығы төмен болмақ. Сондықтан, оқылған мәтінге байланысты тапсырма жазылым арқылы берілгені тек түсініп қана қоймай, болашақта білім ретінде қолдана алуына да зор көмеген тигізеді.

Жалпы оқу сауаттылығының әдіснамалық негіздері мұнымен ғана шектелмейді. Жоғарыда айтылғандай, бұл бағыттағы зерттеулердің саны көп болмағандықтан, әлі көптеген ізденіс пен табандылықты қажет етеді. Ол үшін тікелей оқушылармен жұмыс істей отыра әлі де шешілмеген мәселелерді қарастыруымыз керек. Сонда ғана оқу сауаттылығының маңыздылығы да, қолданысы да арта түспек. Біз сол үшін ерінбей, талмай күш жұмсасақ нәтиже де жоғары деңгейде болады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Логвина И., Рождественская Л. Функционалдык оқу дағдыларын қалыптастыру: кітап мұғалім үшін. – Нарва, 2012. - 58 б.
2. Асмолов А.Г. Негізгі мектепте әмбебап оқу әрекетін қалыптастыру: іс-әрекеттен ойға. – Мәскеу: 2010. - 155-б

3. Мұғалімдерге арналған нұсқаулық. Бірінші ілгері деңгей. – Астана: 2015 ж., 88б
4. Айтылым мен жазылымның әдістемелік негізі. Әдістемелік нұсқаулық/ Оразбаева
Ф.Ш., Иманқұлова М.А., Мазмбаева Ж. – Алматы: “Таугүл-Принт”, 2021. – 204б

ӘОЖ 376

ДЕНСАУЛЫҚ МҮМКІНДІГІ ШЕКТЕУЛІ БАЛАЛАРДЫҢ ӨМІРІНДЕ ЭМОЦИОНАЛДЫ ИНТЕЛЛЕКТІНІҢ АЛАТЫН ОРНЫ

Галиева А.Н., ф.ғ.к. оқытушы-дәріскер, «Арнайы педагогика» БББ
Алибаева Н.А., «Арнайы педагогика» БББ I курс магистранты
I.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.
E-mail: nako.00.00@bk.ru nurai_gali@mail.ru

Мақалада денсаулық мүмкіндігі шектеулі баланың басқалармен қарым-қатынаста өзін тең сезінуі үшін, сенімді, бастамашыл болу үшін балаларды интеллектуалды ғана емес, эмоционалды түрде де дамыту қажеттігі туралы айтылған. Ерекше оқу қажеттілігі бар балалардың өмірінде эмоционалды интеллектінің әлеуметтік тұрғыдан бейімделуі үшін әдістемелер талданды.

Түйін сөздер: Денсаулық мүмкіндігі шектеулі бала, эмоционалды интеллект, әлеуметтік бейімделу.

В статье говорится о необходимости развития детей не только интеллектуально, но и эмоционально, чтобы ребенок с ограниченными возможностями здоровья чувствовал себя равным в отношениях с другими, чтобы быть уверенным, инициативным. Были проанализированы методики социальной адаптации эмоционального интеллекта в жизни детей с особыми потребностями в обучении.

Ключевые слова: Ребенок с ограниченными возможностями здоровья, эмоциональный интеллект, социальная адаптация.

The article talks about the need to develop children not only intellectually, but also emotionally, so that a child with disabilities feels equal in relationships with others, to be confident, proactive. The methods of social adaptation of emotional intelligence in the lives of children with special learning needs were analyzed.

Keywords: A child with disabilities, emotional intelligence, social adaptation.

Эмоционалды интеллект адамның эмоцияларды (өзінің және басқалардың) тану қабілетін, басқа адамдардың қалауы мен мотивациясын, сондай-ақ олардың эмоцияларын басқару қабілетін атайды. Эмоционалды интеллект эмпатия қабілетін, өз шекараларын білуді, өз таланттарын дамытып, қолдана білуді, сүйіспеншілік пен қолдау көрсетуді және қабылдауды қамтиды[1].

Денсаулық мүмкіндігі шектеулі балаларда эмоционалды интеллектінің дамуы қазіргі уақытта өте өзекті болып табылады, өйткені күн сайын ерекше оқу қажеттілігі бар балалар көбейіп келеді. Мұндай балаларға дамудың, әлеуметтенудің және тәрбиенің арнайы шарттары қажет. Бұл балаларда қоғамдағы өмірге бейімделу процесі қиынырақ және ұзағырақ болады. Көбінесе олар эмоционалды, ерікті және танымдық салаларда дамудан артта қалады.

Зерттеудің өзектілігі. Біз эмоционалды интеллекттің қандай моделіне сүйенсек те, кез-келген жағдайда, денсаулық мүмкіндігі шектеулі балаларда эмоционалды интеллектті дамытуда, эмоционалды қауіпсіздік атмосферасын құруда, бірлескен эмоционалды күйлерді бастан кешіруде (қайғы, қайғы, таңдану), ересек адамның вербалды емес қарым-қатынас формаларына (мимика мен қимылдарға) назар аударуда және жауап беру қабілетін дамыту секілді басым міндеттерді атау қажет. Денсаулық мүмкіндігі шектеулі балалардың

даму процесінде тән белгілерге, қарым-қатынас қажеттілігінің төмендеуі, қарым-қатынас формаларының дамымауы жатады. Мұндай балалар мазасыздық деңгейінің жоғарылауымен, сезімталдық пен осалдықтың жоғарылауымен сипатталады.

Ерекше оқу қажеттілігі бар балалардың көпшілігінде (85%) өзін-өзі бағалау мен эмпатияның даму деңгейі төмен, мазасыз, басқа адамдардың сезімдерін тануда қиындықтар, эмоциялар мен оқу мотивациясының өзін-өзі бақылау деңгейі жеткіліксіз.[4] Мектепте балалардың бұл санаты қоғам тарапынан көптеген қиындықтарға тап болады. Негізгілерінің бірі – оқушылардың "ерекше" сыныптасына қатынасы. Сондықтан бұл жерде денсаулық мүмкіндігі шектеулі оқушылардың эмоционалды интеллектісін ғана емес, сонымен қатар сыныптың барлық балаларын дамыту маңызды. Егер бұл түзетілмесе, онда балаларда көп ұзамай мінез-құлық пен қарым-қатынас әдістерінің теріс сипатында, сондай-ақ жеке өсудің деформациясында және бейімделу қабілеттерінің төмен деңгейінде көрінетін қайталама тұлғалық бұзылулар пайда болады. Сондықтан ерекше оқу қажеттілігі бар оқушылардың мектепке бейімделуін жеңілдету үшін ата-аналар, мұғалімдер мен мамандар бұл мәселеде сауатты болуы керек. Осыған байланысты білім алушыларда эмоционалды интеллектті тиімді дамыту немесе оны түзету үшін ата-аналар, мұғалімдер, сондай-ақ мамандар (психолог, дефектолог, логопед ж/е т.б.) эмоционалды интеллекттің құрылымын, оның компоненттерін, сондай-ақ оның табиғатын, даму әдістері мен әдістерін білуі керек. Сонымен қатар, маңызды ересектердің өздері эмоционалды интеллектінің дамуының жеткілікті деңгейіне ие болуы керек. Тек осы жағдайда ғана дамыған эмоционалды интеллект денсаулық мүмкіндігі шектеулі оқушыларға жеке басының дамуының бейімделу тетіктерін нығайту арқылы мектепке бейімделуді жеңілдетеді.

Американдық психолог Д. Гоулман "эмоционалды интеллект" монографиясында эмоционалды интеллекттің бес бөлігін анықтайды[1]:

- Өзін-өзі тану. Адам өзінің жағымды және жағымсыз жақтарын біледі. Мұндай адам өзін-өзі бағалауға немесе өзін-өзі сынауға ұмтылмай, өзін-өзі бағалайды.
- Өзін-өзі реттеу. Гоулман эмоциялар адам физиологиясының ажырамас бөлігі екенін дәлелдейді, оларсыз өмір сүру мүмкін емес. Эмоционалды өзін-өзі реттеу – бұл өмірлік оқиғаларға әлеуметтік тұрғыдан қолайлы түрде эмоционалды түрде жауап беру, өздігінен реакцияларға мүмкіндік беру үшін жеткілікті икемділікті сақтау, бірақ қажет болған жағдайда оларды кейінге қалдыру мүмкіндігі.
- Эмоцияларды қалай басуға болмайды, сондықтан оларды барлық даңқымен орынсыз жерде және орынсыз адамдармен көрсету мүмкін емес.
- Мотивация. Адамның мінез-құлқын басқаратын, оның бағытын, ұйымдастырылуын, белсенділігі мен тұрақтылығын анықтайтын психофизиологиялық процесс, адамның өз қажеттіліктерін белсенді түрде қанағаттандыру қабілеті.
- Дұрыс құрылған өзін-өзі ынталандыру табысқа жету жолындағы қиындықтарға дұрыс көзқарасты анықтайды, қиындықтарға оң көзқараспен қарауға мүмкіндік береді.
- Әлеуметтік дағдылар. Басқа адамдармен тиімді қарым-қатынас орнату, қарым-қатынас жасау, қажетті реакцияларды тудыру мүмкіндігі. Әлеуметтік дағдылары дамыған адам кез-келген қоғамда мейірімді, қалаулы, әртүрлі кәсіптер мен әлеуметтік топтардағы адамдармен ортақ тіл таба алады.
- Эмпатия. Бұл адамның басқа адамдардың эмоционалды көріністеріне жауап беру, олардың сезімдерімен бөлісу, қайғы-қасіреттің немесе қуаныштың тереңдігін шындықпен байланысын жоғалтпай түсіну қабілеті. Басқа адамның сезімін саналы түрде көрсете білу. Әдетте, эмпатия табиғатқа тән және барлық адамдарда бар.

Әдістер мен материалдар. Эмоционалды интеллектті дамыту үшін мына әдістерді қолдануымызға болады[2]:

1. Рөлдік ойын. Рөлдік ойындар балалардың қоршаған әлем, қарым-қатынас және адамдардың кәсіби міндеттері туралы идеяларын көрсетеді. Бала күнделікті өмірден

қызықты рөлді сынап көреді, ойластырылған жағдайда әрекет ету үшін есте сақтау және қиял бейнелерін қолданады.

2. Еңбек қызметіне қосу. Бірлескен жұмыс кезінде бала оң нәтижеге қол жеткізудің қуанышын, басқа балалармен жасаған бірлескен жұмысының қуанышын сезіне алады.

3. Көркем әдебиет туындыларымен жұмыс эмоционалды интеллектті дамытуға үлкен мүмкіндіктер береді. Бала әдеби шығармамен танысып, өзін кез-келген кейіпкердің орнына қоя алады, оның қасиеттерін бағалай алады, кейіпкермен бірге барлық оқиғаларды бастан кешіреді, оның эмоцияларын сезіне алады.

4. Шығармашылық қызметті белсенді дамыту (эстетикалық сезімдерді дамыту).

Талқылау. Дамыған эмоционалды интеллект, денсаулық мүмкіндігі шектеулі балаға ең алдымен әлеуметтенудің ыңғайлы деңгейін береді. Ол айналасындағылардың көңіл-күйін, оларға деген көзқарасын (эмпатиясын) жақсы тани алады, өзі қалаған нәрсені түсінеді және оған қалай жетуге болатынын іздейді. Мұндай балаға сыртқы әлеммен қарым-қатынас орнату оңайырақ болады.

Эмоционалды интеллектісі дамыған балалар өмір сапасының жақсы деңгейін көрсетеді. Зерттеушілер өмірдің әлеуметтік және жеке салаларындағы табыстың шамамен 80% – ы эмоционалды интеллекттің даму деңгейін, ал 20% - ы ғана ақыл-ой қабілеттерін анықтайтынын анықтады. Дамымаған эмоционалды интеллект әлеуметтенуді төмендетуі мүмкін: жақын қарым-қатынастарды бұзу және әртүрлі тәуелділіктерге әкелуі мүмкін. Өйткені, эмоционалды интеллект – бұл адамның өмірлік қиындықтарды қалай жеңе алатындығы.[3]

Баланың эмоционалды интеллектісінің дамуына бала тұрған қоғам әсер ететінін атап өткен жөн. Баланы жеке тұлға ретінде қабылдау, сезімдерді білдіру құқығын беру, баланың тәуелсіз болуы өте маңызды. Ересек адамның өзі эмоционалды түрде балаға үлгі болуы қажет. Егер біздің балаларымызда эмоционалды интеллект жеткілікті түрде дамыған болса, онда баланың өмір сүруі, өз бетінше шешім қабылдауы, өз іс-әрекетіне және басқалардың сынын қабылдауға сын көзбен қарауы, мінез-құлықтың өзін-өзі бақылауы артады, эмпатия мінез-құлық қасиеті ретінде пайда болады, бала өзін жақсы таниды және өзін сол күйінде қабылдайды. Денсаулық мүмкіндігі шектеулі оқушылардың бейімделу мүмкіндіктері, жалпы алғанда, әлдеқайда артады, бұл баланың жеке басының үйлесімді дамуына ықпал етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Готтман Дж., Деклер Дж. Эмоциональный интеллект ребенка. – М.: Манн, Иванов и Фербер, 2015.
2. Ерохина Е. В. Эмпирические обоснования психологических типов эмоционального интеллекта. – 2011. – №3.
3. Кустова Н. В. Особенности психолого-педагогического сопровождения детей с ОВЗ в условиях инклюзивного (интегративного) образования и воспитания // Специальное образование. – 2015. – № 6.
4. Титов Д. Е., Сошинов А. Г. // Образование детей-инвалидов и детей с ОВЗ в России // Сборник научных трудов SWORLD. – 2013. – № 3

УДК 376

ПРОФИЛАКТИКА ОПТИЧЕСКОЙ ДИСГРАФИИ У ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Галиева А.Н., к.ф.н., преподаватель- лектор ОП «Специальная педагогика»

Дидичина А.Ю., магистрант 1 курса ОП «Специальная педагогика»

Жетысуский университет им. И.Жансугурова, г.Талдыкорган

E-mail: agata.didichina@mail.ru

Мақалада мектепке дейінгі ұйым жағдайында арнайы педагогтің оптикалық дисграфияны алдын алу бойынша әдістемелік жұмыстары қарастырылады. Жазу бұзылыстарына арналған соңғы зерттеулерге сүйене отырып, авторлар мектеп жасына дейінгі балалармен жұмыс жасаудың ең көп таралған әдістерін талдайды, жұмыс процесін дараландыруға және жас ерекшеліктерін ескеруге баса назар аударады.

Тірек сөздер: алдын алу, дисграфия, графикалық дағдылар, қол моторикасы, қозғалысты түзету.

В статье рассматриваются особенности профилактической деятельности специального педагога в условиях массового дошкольного учреждения. Дается характеристика механизмам возникновения нарушения, формирования оптического и моторного стереотипа и их роль в процессе формирования письма. Основываясь на последних исследованиях в области работы с нарушениями письма, авторы анализируют наиболее распространенные приемы работы с детьми, акцентируя внимание на индивидуализацию процесса работы и учета возрастных особенностей.

Ключевые слова: профилактика, дисграфия, графические навыки, ручная моторика, коррекция движений.

The article discusses the features of the preventive activity of a special teacher in the conditions of a mass preschool institution. The characteristic of the mechanisms of the occurrence of the disorder, the formation of the optical and motor stereotype and their role in the process of writing formation is given. Based on the latest research in the field of work with writing disorders, the author analyzes the most common methods of working with children, focusing on the individualization of the work process and taking into account age characteristics.

Key words: prevention, dysgraphia, graphic skills, manual motor skills, correction of movements.

Предпосылки к формированию навыка письма формируются у детей в дошкольном возрасте. Учитывая распространенность нарушений письма (дисграфии) у детей школьного возраста (это по разным данным от 40 до 50 % всех обучающихся в начальном звене), встает вопрос о соответствующей работе специального педагога, во избежание возникновения дисграфии и укрепления трудностей на письме у школьников. Для этого целесообразно проводить по профилактике дисграфии встает вопрос о проведении профилактических занятий уже в дошкольных образовательных организациях. Этим вопросом занимались такие авторы, как Өмірбекова Қ.Қ., Т.В. Ахутина, Л.Н.Ефименкова, А.Н. Корнев, Р.И.Лалаева, Р.Е. Левина, И.Н. Садовникова, Л.Ф. Спирова, О.А. Токарева, М.Е. Хватцев, А.В. Ястребова и многие другие.

Дисграфией называют специфическое нарушение письменной речи, при котором ребенок допускает характерные ошибки в словах и предложениях в целом, особенности которых отмечаются постоянством и повторяемостью. Этиология нарушения письма разнообразна и зависит от многих факторов. Причинами трудностей с письмом могут быть как биологические факторы, так и социальные, и социально-психологические. К первым относятся поражения плода в перенатальном периоде разными вредоносными влияниями из вне или же токсическими веществами и возникшие в следствии этого недоразвития клеток головного мозга, перенесенные инфекционные и вирусные заболевания в первые три года жизни, которые повлияли на патологическое развитие нервной системы или её поражение. Здесь же многое зависит от возможных наследственных заболеваний и хронических соматических болезней. Ко второй группе причин-социально-психологических- относят билингвизм, гипоопеку или педагогическую запущенность, чрезмерную строгость со стороны родителей или учителя, неблагоприятных психологическую атмосферу в классе, ограниченность речевого опыта и неверно подобранные методы, темп и возраст обучения. Нередко встречаются случаи, когда нарушения письма обуславливаются факторами и из первой, и из второй группы. Недопущение возникновения дисграфии из-за социально-психологических факторов и профилактика в этом направлении является непосредственной работа психолога.

Методы и материалы. Для определения ведущих направлений профилактической работы по преодолению дисграфии проводится анализ механизмов нарушения письма, рассмотрения классификации дисграфии и на основе полученной информации выделяются наиболее перспективные направления по профилактики дисграфии. Учитываются возрастные особенности детей дошкольного возраста и полученные результаты рассчитаны как дальнейшее применение в массовых образовательных учреждениях, так и при проведении коррекционных занятий в специализированных учреждениях. Отбор материала был произведен с учетом специфики нарушения при дисграфии. Предложенный материал для профилактики дисграфии был отобран с учетом его актуальности и отвечает основным целям профилактических занятий.

Результаты и обсуждения. Механизм дисграфии прослеживается в нарушении системы, которая формирует поэтапное функционирование этого процесса. В процессе письма участвуют ряд компонентов: зрительно-пространственное восприятие, речеслуховой анализатор, двигательный анализатор и система, отвечающая за моторные движения, все компоненты высшей психической деятельности, такие как память, внимание и прочие. За каждый из них отвечает определенный участок головного мозга. Выдающийся нейропсихолог А.Р. Лурия выделил три функциональных блока и включил в них соответствующую часть головного мозга: блок регуляции и бодрствования (отвечает за внимание, усидчивость и концентрацию), блок приема, переработки и хранения информации (отвечает за восприятие посредством сенсорной системы и опознание) и блок программирования, регулирования и контроля высших форм деятельности (отвечает за прогнозирование деятельности, контролирование своей деятельности во внешнем и внутреннем плане). В случае, если возникает нарушение в одном из функциональных блоков, на письме ребенок допускает те самые специфические ошибки, к которым относятся пропуски букв или слогов в слове, пропуски слов или их замена в предложениях, замена букв или слогов в словах, как на близкие по написанию, так и по акустической схожести, искажение слов, написание слов вместе и каллиграфические ошибки: неразборчивый почерк, «летающие» буквы, отсутствие полей, красной строки и ориентации в тетради.

В традиционной классификации дисграфии, составленной Р.И. Лалаевой, различают пять видов:

1) Артикуляционно-акустическую дисграфию- проявляется сложностями распознать звук в системе фонем и воспроизвести его посредством артикуляции. Имеет место нарушение фонематического восприятия и нарушения звукопроизношения. Такой вид дисграфии характеризуется тем, что ребенок пишет так же, как и говорит или слышит слова, тем самым происходит пропуск букв, слогов, их замена.

2) Дисграфию, возникшую в результате нарушения фонематического восприятия (акустическая)- возникает в результате неспособности со стороны ребенка произвести фонематическую аутентификацию звуков. В отличие от предыдущего типа нарушения письма, в устной речи нарушения не прослеживаются, зато на письме присутствуют стойкие замены букв по их акустическому принципу, а именно свистящие заменяются шипящими, звонкие глухими, твердые мягкими и/ или наоборот.

3) Дисграфию, возникшую в результате нарушения процессов языкового анализа и синтеза- нарушение письменной речи, при котором учащийся испытывает трудности при проведении языковых структур, а именно разделение слов на слоги, предложения на слова, соединение слогов в слова, выполнение фонематического анализа слов.

4) Аграмматическую дисграфию- проявляется сложностях формирования лексической, грамматической, синтаксической и морфологической сторон речи, что сказывается и в речи, когда ребенок не верно согласовывает слова в предложениях, строит неправильно свое высказывание, путает окончания и прочее.

5) Оптическую (зрительную) дисграфию- возникает в результате несформированности или недоразвития зрительного гнозиса и пространственных представлений. Этот вид нарушения письма рассмотрим подробнее.

Оптическая дисграфия, по мнению ученых возникает в результате медленной переработки полученных визуальных образов, невозможность соотнести его с уже имеющимся эталоном и дать обратную связь. Здесь главная роль отдается работе речезрительного анализатора, сбой в функционировании которого происходит из-за нарушений в таламусе. Такой патологический механизм возникновения трудностей в письменной речи может сработать из-за факторов, которые способствуют возникновению минимальной мозговой дисфункции (ММД). К таким факторам относят: употребление матерью вредоносных веществ, токсикозы во время беременности, нейроинфекции и внутричерепные травмы. При оптической дисграфии происходит неспособность слитного восприятия контуров посредством зрительного анализатора, отсутствие представлений о возможном разделении похожих зрительных образов и эталонов, трудности при произведении распознавания объектов с помощью зрительного анализатора, их анализ и синтез, а также затруднения при ориентации в пространстве относительно элементов букв и листа тетради. Всё это сказывается на письме в тетради ребенка и проявляется характерными и специфическими ошибками: оптические, двигательные, визуально-пространственные и визуально-двигательные. Так в словах происходит замена тех букв, которые схожи оптически, по каким-либо элементам букв, их количеству и расположению относительно строки; добавление или наоборот пропуск элементов букв путем неправильного соединения или его отсутствия; перевернутое написание букв, или «зеркальное» письмо; искаженное расположение составляющих частей буквы или несколько букв; «прыгающие» буквы разных размеров, допуск написания строчных и заглавных букв в хаотичном порядке, без учета правил родного языка; и пренебрежение требований по соблюдению расстояния между словами и буквами, «красной строки», наклона букв и прочего.

В зависимости от характера ошибок на письме, выделяют несколько подтипов оптической дисграфии: **литеральную** (изолированно буквы пишутся ребенком искаженно), **вербальную** (специфические ошибки в виде замен и смешений происходит в слове и по оптическому сходству букв) и **«зеркальное письмо»** (слова или буквы в словах пишутся слева направо, «перевернуто», «отраженно»). Вместе с этим сложности возникают не только на письме, но и при чтении. Всё это отрицательно влияет на ребенка и его психологическое состояние. Как правило, такие дети относятся к разряду неуспевающих или «ленивых» детей, хотя суть проблемы заключается в иных аспектах этого вопроса.

Предпосылки к возникновению оптической дисграфии специальный педагог, воспитатель или родители могут заметить уже в дошкольном возрасте. Взрослым стоит обратить внимание на то, как ребенок рисует, хорошо ли он ориентируется на альбомном листе, как соотносит детали предмета по размеру или масштабу. Такие дети и в практической деятельности проявляют своеобразие, когда не могут удержать в руке столовый прибор или инструмент для творчества, путают правую и левую руку, что возникает в результате несформированности межполушарных связей. Поэтому так важно проводить профилактические занятия по предупреждению дисграфии в дошкольных организациях наряду с общеобразовательными и общеразвивающими занятиями, при том, что профилактические упражнения отлично сочетаются с развивающими и образовательными. Профилактика, в широком смысле слова, это целостный и системный комплекс мероприятий, который направлен на то, чтобы сохранить и укрепить, в данном случае, психические процессы, которые участвуют в формировании навыка письма. Профилактические мероприятия могут проводиться отдельно, как открытые занятия, так и в комплексе с текущими занятиями и носить как периодичный характер, так и постоянный. В дошкольном учреждении предупреждением дисграфии занимается непосредственно логопед. Профилактические занятия логопеда, в первую очередь, ведутся по трем направлениям: закрепление и развитие пространственно-временных представлений, моторных навыков и зрительного восприятия. При работе с профилактикой оптической дисграфии перед логопедом стоят задачи:

- 1) Провести работу по развитию мнестических способностей ребенка;

- 2) Подобрать комплекс упражнений для развития внимания и его концентрации;
- 3) Провести работу по развитию зрительного анализа и синтеза на основе элементов букв;
- 4) Подобрать комплекс упражнений для развития межполушарных связей;
- 5) Провести работу по формированию у ребенка четких представлений о взаимоотношениях объектов в пространстве и объектов по отношению к пространству;
- 6) Подобрать комплекс упражнений по развитию мелкой моторики ребенка, моторно-зрительной координации и конструктивного праксиса;
- 7) Провести работу по развитию зрительного восприятия, выполнению таких операций, как анализ и синтез зрительных образов;

Для работы логопед использует как готовые конспекты занятий, так и может составлять свои собственные капсулы упражнений, с учетом особенностей каждого конкретного ребенка или группы детей. К материалам по профилактике можно рекомендационно отнести пособия Е.В. Мазановой «Учусь не путать буквы. Упражнения по профилактике и коррекции оптической дисграфии», в котором автор систематизировал рабочий материал для проведения как профилактических, так и коррекционных занятий по предупреждению оптической дисграфии. Темы для работы и сам материал расположен согласно логики формирования психических процессов и представляет собой общий план действия. Специально отобранные задания помогут развить у ребенка зрительное восприятие цвета, формы и размера предметов, расширить представление о буквенном гнозисе и проводить анализ элементов, составляющих букву. Задания охватывают и расширение объема зрительного мнестиса, благодаря которому ребенок без проблем сможет запоминать как формы и цвета, так и последовательность и количество букв и предметов в ряду. Отдельную группу представляют задания на развитие пространственного восприятия относительно букв в тетради и представлений о собственной схеме тела.

Эффективной в работе с оптической дисграфией является рабочая тетрадь по профилактике дисграфии А.А. Голодок, которая была разработана на основе многолетнего опыта работы с детьми, у которых есть трудности на письме. В основу пособия положены разработки В.С. Кукушкина, Е.В. Мазановой, Н.Э. Теремковой. Материалы и их система может быть применена и для коррекции нарушений письма. В тетради занятия и группы упражнений разделены по принципу знакомства, а затем и дифференциации букв, сходных по написанию. Ребенку предлагается выбрать названную букву, найти её в слове, дорисовать или дописать недостающий элемент и проанализировать их, найти сходства и различия между ними. К примеру, буквы «Ш» и «Щ». Автор дает следующие задания:

- 1) Сравнить буквы по написанию. Что между ними схожего? В различия? Расскажи, как выглядят печатные буквы «Ш» и «Щ» и прописные.
- 2) Рассмотреть таблицу, ряд и обведи в ней все буквы «Ш» – синим карандашом и левой рукой, а «Щ» зеленым карандашом и правой рукой.
- 3) Соединить картинки с тем звуком, который есть в словах (либо с зрительным стимулом, либо на слух произносить название картинок).
- 4) Заменить в словах под картинками подчеркнутые буквы буквами «Ш» или «Щ».

Эти базовые задания могут быть дополнены или сокращены на усмотрение логопеда. Рекомендательно выполнять всё в полном объеме, для крепкого закрепления в понимании детей оптического образа буквы с её кинестетическим образом и артикуляционным звучанием. В пособии большое количество красочных иллюстраций и материала для создания ассоциативных связей с каждой буквой, что так же повышает эффективность профилактической работы и развития критических способностей ребенка. Для развития пространственных представлений применяются упражнения на определение положения предмета в пространстве. Работа по определению схемы тела, правой и левой руки, ноги является профилактической по отношению ориентации ребенка не только на полях тетради или листа бумаги, но и определения ведущей руки и дальнейшей ориентации в окружающем мире. В этом ключе полезны такие упражнения, как «Жмурки с подсказками», «Сорока-ворона», разные физические упражнения под музыку,

которые направлены и на развитие зрительного анализа. Эффективным в дошкольном возрасте приемом развития моторного и конструктивистского праксиса является собирание конструктора, как по готовым схемам, так и по собственным предпочтениям детей. Для расширения объема памяти ребенка существует в педагогических копилках огромное количество игр и упражнений. К примеру, «Кто спрятался?», «Дорисуй по увиденной картинке», «Расскажи, кто был на картинке», «Запомни ряд букв», «Запомни, какие буквы были рядом с ... и ...». Более чем эффективно для развития памяти заучивание стихов, песен и считалок, которые могут быть подобраны с учетом той буквы, изучение или закрепление которой происходит. Упражнения «Найди зашумленные предметы», «Найди отличия», «Какая картинка подходит под описание», «Найди одинаковые картинки», «Лабиринты» и прочие стимулирует развитие зрительного восприятия, стимулируют выработку концентрации и способности к переключению зрительного внимания.

Закключение. Профилактические занятия по оптической дисграфии носят большое значение в общем развивающем процессе ребенка. Они проводятся логопедом в тесной взаимосвязи с развитием речевых навыков ребенка. Важно участие самих родителей в профилактических мероприятиях и закреплении полученного материала в домашнем пространстве. Интересная подача материала в игровой форме позволит продуктивно проводить занятия, особенно если у ребенка имеются сопутствующие трудности в развитии. На сегодняшний день вариантов проведения как профилактики, так и коррекции дисграфии большое множество. Учитывая те особенности оптической дисграфии, которые были описаны выше, специалист или родитель сможет подобрать наиболее подходящие именно для конкретного ребенка и провести необходимую работу. Важно помнить, что своевременно принятые меры по предупреждению оптической дисграфии у детей значительно облегчат образовательный процесс ребенка в школе, поспособствуют интенсивному развитию и других компонентов психической деятельности и главное, сделает обучение для ребенка не испытанием, а приятным процессом познания и стремления к новым открытиям.

ЛИТЕРАТУРА

1. Кукушкин, В. С. Логопедия в школе : практический опыт / В. С. Кукушкин. – М. ; Ростов н/Д. : МарТ, 2005.
2. Мазанова, Е.В. Учусь не путать буквы. Альбом 1, 2. Упражнения по коррекции оптической дисграфии/ Е.В. Мазанова. – М.: Издательство «ГНОМ», 2010.- 32 с.
3. Теремкова, Н. Э. Логопедические домашние задания для детей 5–7 лет с ОНР / Н. Э. Теремкова. – М. : ГНОМ и Д, 2005.
4. Корнев, А.Н. Нарушения чтения и письма у детей / А.Н. Корнев. - СПб. : Речь, 2003.-330с.
5. Гуслова М.Н. Инновационные педагогические технологии: учебник. М.: Академия, 2018. 672 с.

УДК 376

НЕЙРОПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ ПОДХОД К ИССЛЕДОВАНИЮ ДИСГРАФИИ

*Дидичина А.Ю., магистрант 1 курса ОП «Специальная педагогика»
Жетысуский университет им. И.Жансугурова, г.Талдыкорган
Галиева А.Н., к.ф.н., преподаватель-лектор ОП «Специальная педагогика»
E-mail: agata.didichina@mail.ru*

Мақалада нейрпсихология тұрғысынан жазу бұзылысының ерекшелігі мен нейрпсихологиялық тәсіл негізінде дисграфияның жіктелуі қарастырылады. Жұмыста дисграфия классификациясын құрудағы жетекші факторлар анықталады. Авторлар нейрпсихологияның негізгі теорияларын, сондай-ақ мидың құрылымдық-функционалдық

блоктары саласындағы зерттеулерді талдайды. Құрылымдық блоктың жұмысындағы бұзылыстардың өзара байланысы және жазудағы бұзылыстардың пайда болуы жан-жақты сипаттайды. Зерттеу нәтижесінде дисграфияны зерттеу мәселелеріндегі нейрпсихологиялық тәсілдің ролі ашылады.

Тірек сөздер: функционалды блоктар, ми, дисграфия, нейрпсихология, жазу, анализаторлар, түзету жұмыстары.

В статье рассматривается классификация дисграфии на основе специфики расстройства письма с точки зрения нейрпсихологии и нейрпсихологического подхода. В работе определены ведущие факторы в построении классификации дисграфии. Авторы анализируют основные теории нейрпсихологии, а также исследования в области структурно-функциональных блоков мозга. Взаимосвязь нарушений в работе структурного блока и возникновение нарушений письма рассматривается разносторонне. В результате исследования раскрывается роль нейрпсихологического подхода в вопросах изучения дисграфии.

Ключевые слова: функциональные блоки, головной мозг, дисграфия, нейрпсихология, письмо, анализаторы, коррекционная работа.

The article discusses the classification of dysgraphia based on the specifics of the writing disorder from the point of view of neuropsychology and neuropsychological approach. The paper identifies the leading factors in the construction of the classification of dysgraphia. The authors analyze the main theories of neuropsychology, as well as research in the field of structural and functional blocks of the brain. The relationship of violations in the work of the structural unit and the occurrence of violations of writing is considered in a variety of ways. As a result of the study, the role of the neuropsychological approach in the study of dysgraphia is revealed.

Key words: functional blocks, brain, dysgraphia, neuropsychology, writing, analyzers, correctional work.

Введение. В современной практике специальный педагог неоднократно может столкнуться не только с традиционным подходом к рассмотрению вопроса нарушений письма и соответствующей классификаций, но и всё чаще в профессиональной среде к вопросу о сущности дисграфии и её классификации подходят с точки зрения нейрпсихологии. На сегодняшний день, нейрпсихологическое направление в коррекционно-развивающей работе становится всё более актуальным и представляет собой широкую область для изучения и внедрения в практическую педагогическую работу специальных педагогов и педагогов-воспитателей массовых учреждений. Чаще всего это связано с тем, что нейрпсихология позволяет глубже рассмотреть структуру возникновения нарушения и определить необходимые коррекционные меры. Целью исследования стало определение особенностей нейрпсихологического подхода при определении проблемы нарушений письма и оценка имеющейся классификации дисграфии на основе нейрпсихологии, а так же выявление взаимосвязи между концепцией структурно-функциональных блоков головного мозга и процессами формирования письменной речи.

Методы и материалы. В работе были использованы общие и специальные методы исследования, такие как работа с научной литературой, анализ и дальнейшее обобщение полученной информации, а так же системный подход к изучению проблемы. Работа проводилась по нескольким направлениям. Была проанализирована основная концепция структурно-функциональных блоков головного мозга А.Р. Лурии, проведен анализ нейрпсихологической классификации дисграфии и выявлена закономерность между нарушениями структурных блоков и возникновения определенной формы дисграфии. Материалы исследования рассчитаны на применения в области специального и общего образования с детьми дошкольного и младшего школьного возраста. В процессе проведения работ были использованы материалы научно-публицистических статей, учебных пособий и другой специальной литературы.

Результаты и обсуждения. Нейропсихология представляет собой науку, которая изучает взаимосвязь психических процессов в личности человека и состояние его головного мозга. Как одна из отраслей психологической науки она начала формироваться в 20-40-е годы XX века. Первые идеи в этой области появились в работах Л.С. Выготского, а затем были развиты и преобразованы в отдельную отрасль психологической науки выдающимся психологом и врачом-невропатологом А.Р. Лурия. Базисом для нейропсихологии стали такие фундаментальные науки, как психология, нейрофизиология и медицина (в первую очередь, неврология и нейрохирургия). Нейропсихология учитывает и рассматривает природу проблемы, опираясь на то, как работает мозг, если рассматривать его в качестве аппарата, продуцирующего психику. Изучение этой области позволяют определить закономерности локализации высшей психической деятельности, и помимо этого провести анализ взаимосвязи и влияние дислокации очага поражения в головном мозге на конкретную психическую функцию в зависимости от возрастного периода. Исследования большинства ученых определяют необходимость нейропсихологического подхода к рассмотрению нарушений навыков письма тем, что именно системный характер изучения и коррекции способен реализовать комплексное использование когнитивных и двигательных приёмов и методов в проводимой работе. В настоящий момент, основной теорией, которая объясняет сложную взаимосвязь психики и мозга является **теория системной динамической локализации высших психических функций**. Она включает в себе несколько важных положений:

1) При обеспечении каждой психической функции, которая представлена в виде непростой функциональной системы, задействован единый мозг, однако разные мозговые структуры могут характерно влиять на специфику реализацию каждой психической функции;

2) Возможно замещение одних элементов функциональной системы психических процессов на другие (процесс компенсации), при этом эти самые элементы могут быть достаточно удалены друг от друга;

3) «Первичный дефект» – физиологическое нарушение определенной мозговой структуры – возникает при поражении конкретного участка мозга, за ним возникает «вторичный дефект».

А.Р. Лурия разработал концепцию, которая предлагает и описывает общую структурно-функциональную модель работы мозга и взаимосвязанную со структурами психическую деятельность. Согласно этой концепции, мозг можно разделить на **три основных функциональных блока** [1]:

I. Энергетический блок или блок регуляции тонуса и бодрствования;

II. Блок приема, хранения и переработки поступающей информации;

III. Блок программирования, регуляции и контроля сложных форм психической деятельности.

Первый блок – энергетический – включает в себя мозжечок, ретикулярную формацию, лимбическую систему и другое. Эти части мозга в онтогенезе появляются раньше остальных и отвечают за поддержание общего тонуса центральной нервной системы (ЦНС), который необходим для осуществления каждой психической деятельности, а также несет ответственность за регуляцию процессов активации и за передачу регулирующего стимула коры головного мозга на стволовые образования, которые находятся ниже. (модулирующая функция) [5]. Именно первый блок осуществляет протекание каждой психической деятельности и преимущественно, в процессах, связанных с памятью, вниманием, регуляцией эмоциональных состояний и сознания в целом.

На структурные блоки первого настраивается второй блок, занимающий задние отделы мозга и включающий в себя сенсорных зон коры больших полушарий: височную, отвечающую за прием и переработку слуховой информации; затылочную, отвечающую за зрительную информацию и теменную, отвечающую за тактильно-кинестетическую информацию. В этом блоке экстероцептивная информация, полученная через рецепторы, собирается и обрабатывается. Каждый конкретный тип информации принимается конкретной зоной. Это является структурно-анатомической спецификой этого блока мозга

и объясняется тем, что представлено в виде шестислойного строения коры головного мозга. Так, первичные зоны обеспечивают прием и анализ поступающей информации, зоны вторичного порядка занимаются синтезом информации от одного анализатора, а третичные зоны выполняют основную-комплексный синтез информации, формирование моторной программы. Крайняя зона требует участия абстрактного и логического мышления, что позволяет сохранять в памяти человека большое количество информации.

Третий блок определяется лобными долями коры больших полушарий. Он выступает ведущим в процессе программирования психической деятельности, последующей её регуляции, контролирования определенных действий и всего поведения в целом. Регуляция и контроль речи так же происходит с участием этого функционального блока. Его анатомическое строение и обуславливает ведущую роль в выполнении всех вышеуказанных функций. В онтогенезе он формируется позже всех.

Формирование и дальнейшее развитие речи, её использование в повседневной жизни происходит с обязательным участием всех трех структурно-функциональных блоков головного мозга. Первоначально должен появиться мотив, замысел речевого акта. В этот момент начинает работу энергетический блок. Для осуществления мотива необходимо сконструировать программу действий, конечный результат, выбрать средства для реализации и прочее. Эти задачи решает третий блок. Осуществление созданной программы требует совершения определенных операций, за реализацию которых ответственным является второй блок. Анализ полученных результатов возможен через получение информации через второй блок, глубокий анализ и сверка с планируемым результатом через третий блок и эмоциональный отзыв на итог действий через первый. Важным остается тот момент, что при повреждении или нарушении в работе любого из трех блоков неминуемо отразится на деятельности каждой психической функции и приведет к нарушению последовательности её осуществления и реализации каждого этапа или фазы. Эту аксиому принимают во внимание специалисты при работе с особенными детьми и рассматривая специфику структуры нарушения ребенка. Учитывая тот факт, что письмо является одним из видов речевой деятельности, важно обращать внимание на роль всех структурных блоков при её формировании и использовании.

По мнению нейропсихологов, дисграфия – специфическое нарушение письменной речи – у школьников может иметь различное происхождение и её специфика и форма напрямую зависит от того, какая структурная часть повреждена, какой из трех структурных блоков имеет в своей работе сбой или отклонение. Это может быть ошибка в переработке слуховой, кинестетической или зрительной и зрительно-пространственной информации; трудности в составлении программы действий по реализации письменных операций, их последовательность и дальнейших контроль за их выполнением; отсутствие или слабость избирательной активизации. На основе этой специфики была создана «нейропсихологическая классификация дисграфии» и были выделены три формы нарушений письма [4].

Дисграфия, обусловленная трудностями поддержания рабочего состояния, активного тонуса коры головного мозга. Возникает в результате нарушения функционирования первого структурного блока. Ребенок начинает выполнять задание не сразу, а после того, как приступил к его выполнению, быстро теряет к нему интерес, чувствует усталость, сложность настроиться на работу. Как следствие, педагог может заметить «скучающего» ребенка, который не имеет достаточной мотивации и регуляции своего поведения для выполнения заданий. Быстрая утомляемость ребенка проявляется на письме большим количеством ошибок, не свойственных ребенку, когда он находится в нормальном тоне. Такие дети пишут достаточно медленно, не успевают за общим темпом работы. По мере утомляемости тонус мышц ребенка увеличивается, что создает дополнительные трудности при письме, ребенок не может удерживать требуемую позу при работе за партой. На фоне всех этих сложностей письменный навык у ребёнка автоматизируется крайне медленно, а его почерк, наклон букв, нажим и прочее зависит от степени его усталости.

Зрительно-пространственная дисграфия (акустико-артикуляторная или фонематическая дисграфия). Возникает при нарушении функционирования и несформированности второго структурного блока. При этой форме дисграфии происходит слабая переработка слуховой информации и кинестетической дифференциации. Ребенок путает близкие по звучанию и артикуляции фонемы или слова, интуитивно «подумывает» слова при чтении и письме, при этом может теряться смысл написанного или прочитанного, ребенок не усваивает полученную информацию, не автоматизирует должным образом навыки чтения и письма. При акустико-артикуляторной дисграфии наблюдается бедный словарь и достаточно ограниченная слухоречевая память. Как следует из названия данного вида дисграфии, характером основных ошибок является фонематический. Ребенок путает на письме близкие по произношению буквы (к примеру, парные согласные), путает или заменяет схожие по звучанию буквы (чаще всего, это парные согласные, мягкие и твердые формы одного и того же звука) или производит замену букв, близких по написанию (кинестетическому основанию). К данной форме относят и особенности трудностей обучения у младших школьников с отставанием в развитии процессов переработки зрительной информации (II блок). Здесь стоит упомянуть как зрительную, и пространственно-зрительную информацию. Дети с зрительно-пространственной дисграфией испытывают трудности при запоминании образов предметов, символов, их узнавании и воспроизведении. В результате чего словарный запас формируется медленно, может иметь обобщенность некоторых понятий. Имеются сложности при чтении и письме. Наблюдается дезориентация на листе бумаги, выдерживание строки, определения её начала, каллиграфические ошибки (наклон букв и прочее). Ребенок не может вспомнить написание нужной буквы в итоге чего заменяет их схожими по написанию или их печатными аналогами, может искажать слова, писать их слитно или менять последовательность букв в слове. Сложности вызывают словарные слова, их запоминание. Довольно распространенным явлением при зрительно-пространственной дисграфии является «зеркальное письмо», когда ребенок пишет буквы как бы в их отраженном состоянии, то есть переворачивает на письме их в противоположную сторону и «фонематическое письмо», когда ребенок пишет слова так же, как их и слышит.

Регуляторная дисграфия. Возникает в результате нарушения функционирования третьего структурного блока и тех функций, за которые этот блок отвечает, а именно программирование и контроль деятельности. У ребенка регуляторная дисграфия проявляется через сложности удержания произвольного внимания, затруднения при выполнении задания, а именно, ориентировки в нем, а также импульсивное или инертное состояние во время работы, возможность переключить свое внимание с одного задания на другое. На письме можно заметить такие ошибки, как повторение слогов в словах (явление «персеверация»), облегчение написания слова посредством пропуска букв или слогов в нем, слитное написание их, большое количество орфографических ошибок и прочее.

На протяжении относительно небольшого количества времени, известные нейропсихологи создали внушительную базу исследований в области взаимосвязи речи и головного мозга. Разработанные А.Р. Лурией структурно-функциональные блоки – энергетический блок или блок регуляции тонуса и бодрствования, блок приема, хранения и переработки поступающей информации и блок программирования, регуляции и контроля сложных форм психической деятельности – позволили создать нейропсихологическую классификацию дисграфии и внедрить её в работу специальных педагогов. Основной рабочей классификацией является классификация трудностей письма Т.В. Ахутиной (2001). С позиции нейропсихологического подхода она выделила с соответствие с количеством структурно-функциональных блоков три формы дисграфии: дисграфия, обусловленная трудностями поддержания рабочего состояния, активного тонуса коры головного мозга; зрительно-пространственная дисграфия и регуляторная дисграфия. Эта классификация дисграфии дает направления для построения диагностической работы, а также профилактической в условиях дошкольных образовательных организациях, а также в массовых школах при работе с детьми

младшего школьного возраста. Нейропсихологический подход в работе логопеда с нарушениями письма является крайне актуальных и эффективным. Нейропсихология позволяет глубже определить патогенез нарушения и проследить механизм возникновения того или иного нарушения. Именно такое исследование проблемы позволяет подобрать наиболее результативную коррекционную программу и разнообразить привычные методы работы нейропсихологическими.

ЛИТЕРАТУРА

1. Кулькова, Нина, Анатомия речи. Как отстроить речь у детей с особенностями развития: уникальный путеводитель / Нина Куликова. – Ростов н/Д: Феникс, 2022. – 120, [4] с.: ил. – (Особенные дети).
2. Праведникова, И.И. Нейропсихология. Игры и упражнения: учебник. /Праведникова И.И. – М.: Айрис-пресс, 2018. – 112 с.
3. Крупенчук, О.И. Движение и речь. Кинезиология в коррекции детской речи: учебник / под ред Т. Кондаковой. / Крупенчук О.И. – СПб.: Литера, 2021. – 48 с.
4. Ахутина Т.В., Полонская Н.Н., Пылаева Н.М., Максименко М.Ю. Нейропсихологическое обследование // Нейропсихологическая диагностика, обследование письма и чтения младших школьников / Под ред. Т.В. Ахутиной, О.Б. Иншаковой. М., 2008. С. 4-64.
5. Хомская Е. Д. Нейропсихология: 4-е издание. — СПб.: Питер, 2005. — 496 с: ил. — (Серия «Классический университетский учебник»).

УДК 378.02

БАЛАЛАРДЫ ҮРМЕЛІ АСПАПТА ОЙНАУҒА ҮЙРЕТУ ДЕНСАУЛЫҚ САҚТАУ ФАКТОРЫ РЕТІНДЕ

Исмаилов Г.И.

Қазақ ұлттық Өнер университеті, Астана қ.
duka.ismailov@mail.ru

Мақалада бала қандай инструментте ойнауды үйренетін музыкалық аспапты таңдау ерекшеліктері қарастырылады. Көп нәрсе дұрыс қабылданған шешімге байланысты. Музыкалық іс-әрекеттің баланың денсаулығына әсері, оның оқудағы жетістіктері және болашақ мансабы

Тірек сөздер: үрмелі аспаптар, техника, импровизация, оқыту

В статье рассматриваются особенности выбора музыкального инструмента, на котором ребенок будет учиться играть. От правильно принятого решения зависит многое. И влияние музыкальных занятий на здоровье ребенка, и его успехи в обучении, и его будущая карьера

Ключевые слова: духовые инструменты, методика, импровизация, обучение

The article discusses the features of choosing a musical instrument that a child will learn to play. A lot depends on the right decision. And the impact of music lessons on the child's health, and his success in learning, and his future career

Key words: wind instruments, methodology, improvisation, training

Бұл күндері денсаулық және оны сақтау мәселесі ең өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Денсаулық кез-келген адамның әл-ауқатының негізі болып табылады, өйткені өмірде тек сау адам ғана табысты бола алады, қоршаған әлемде белсенді жасаушы бола алады. Қазіргі өмір деңгейі адамға және оның денсаулығына жоғары талаптар қояды. Осыған байланысты балалардың денсаулығына да көңіл бөлінді.

Мектеп жасындағы көптеген балалардың денсаулығының әртүрлі ауытқулары бар: тірек-қимыл аппаратының әлсіреуі, көру қабілеті, әртүрлі неврологиялық бұзылулар, бұл оқудың артта қалуына әкеледі, өйткені ауру білімдегі олқылықтарға әкеледі. Дәл осы жағдайлар мектеп жасындағы балалардың музыкалық білімінде денсаулық сақтау технологияларын қолдану мәселесін зерттеуге итермелейді.

Денсаулық сақтау технологиясы-бұл баланың оқуы мен дамуының барлық кезеңдерінде денсаулығын сақтауға бағытталған білім беру ортасының барлық факторларының өзара байланысы мен өзара әрекеттесуін қамтитын шаралар жүйесі. Мамандардың пікірінше, барлық адам ауруларының шамамен 75% - ы балалық шақта қалыптасқан. Мұғалім өз тәрбиеленушісінің денсаулығы үшін дәрігерден кем емес нәрсе жасай алады. Білім беру ортасы денсаулықты сақтап қана қоймай, денсаулықты нығайтуы керек. Қоғамның әл-ауқаты көбінесе балалардың денсаулық жағдайына байланысты.

Музыкалық білім берудегі денсаулық сақтау технологиялары балалардың денсаулығына әсер ету дәрежесі бойынша барлық белгілі технологиялар арасында маңызды. Олардың басты белгісі-туындаған мәселелерді шешудің психологиялық-педагогикалық әдістерін, тәсілдерін қолдану. Денсаулықты сақтау және нығайту әсіресе балалар үшін тікелей білім беру музыкалық қызметі кезінде де, бос уақытында да маңызды. Денсаулық сақтау технологиялары әр баланың жеке басын құрметтеуге, оның өзіне деген сенімділігін, шығармашылықтағы тәуелсіздігін дамытуға жағдай жасауға арналған.

Денсаулық сақтау технологиялары негізінде баланың салауатты өмір салтына дайындық мұғалімнің қызметінде басым бағыт болуы керек.

Егер ата-аналар кенеттен балаға музыка жасау керек деп шешсе, онда аспапты таңдау маңызды қадам болып табылады, көп нәрсе осы таңдауға байланысты. Сонымен қатар, осы немесе басқа құралдың баланың денсаулығына қалай әсер ететінін бағалау керек. Үрмелі аспаптардағы сабақтар толық тыныс алуды дамытуға, демікпесі бар балаларға көмектесуге және денсаулықты жақсартуға көмектеседі. Сабақтардың әсері бірнеше айдан кейін байқалады. Көптеген үрмелі аспаптардағы сабақтар саусақтардың моторикасын, беріктігі мен сезімталдығын дамытуға ықпал етеді.

Музыкалық және кейбір қарапайым мектептерде балалар үлкен қуанышпен ойнауды үйренетін көптеген түрлі аспаптар бар. Біз үрмелі аспаптарды қарастырамыз.

Үрмелі аспаптар-ең көне музыкалық аспаптар және адам өз қызметінде алғашқылардың бірі болып қолданыла бастады. Құралдар ежелгі адамдарда соғыс қимылдарында шабуыл туралы хабарландыру ретінде қауіпті сигналдар үшін құрал ретінде пайдаланылды. Бірақ тарих дамыды, онымен бірге құралдар дамыды және олар әр уақытта жетілдіріліп отырды. Үрмелі аспаптар барлық басқа музыкалық аспаптарда ерекшеленеді, өйткені олар қамыстан бастап металл қорытпаларымен аяқталатын ең ұзақ даму жолынан өтті [1; 236.].

Балаларын үрмелі аспаптарда ойнауды үйренуді жөн көретін көптеген ата-аналарды кездестіруге болады. Негізгі себеп-ата-аналардың тыныс алу жүйесімен жиі байланысты денсаулық мәселелерін шешуге көмектесуге деген ұмтылысы. Демікпемен немесе өкпенің басқа созылмалы ауруларымен ауыратын балалардың денсаулығы жақсарып, тыныс алу проблемалары баланы алаңдатуды тоқтатқан жағдайлар жиілеп кетті.

Үрмелі аспаптағы сабақтар денсаулыққа пайдасынан басқа, жаңа білім мен әсер береді, баланың бүкіл іс-әрекетіне жан-жақты әсер етеді. Олар бірнеше элементтерді қамтиды.

Ең алдымен, үрмелі аспаптағы сабақтар баланың физикалық дамуына әсер етеді, өйткені олар бүкіл мүшелер мен бұлшықет топтарының белсенді жұмысын білдіреді. Әрбір компонентті қалыптастыру үшін дененің барлық дерлік кешенін бір уақытта қолдану керек: тіл, ерін, өкпе, диафрагма, қабырға аралық бұлшықеттер, іш - бұл біз саусақтардың жұмысын, есте сақтау қабілетін және музыкалық ойдың құрылысын ескермейміз.

Үрмелі аспапта ойнайтын адам үшін дыбыстық бейнені жасау қажет және ол міндетті болып табылады, оған артикуляция бойынша жұмыс (динамика, штрих, интонация, вибрато) және тыныс алу және оның дамуы бойынша жұмыс сияқты маңызды компоненттер кіреді.

Үрмелі аспапта ойнаған кезде білімалушы кеңістікті бағдарды дамытуы керек:

- клапандарға дұрыс түсу;
- саусақтарды манипуляциялау;
- қатаң ритакты фигуралардан тұратын ноталық мәтінді есте сақтау, ал оларды өз

кезегінде нақты орындау керек, осылайша музыкалық сызық қалыптастыру керек.

Үрмелі аспаптардағы сабақтар баланың төзімділігін тәрбиелейді. Үрмелі аспапта ойнауды үйренуді спортшыларды жарысқа дайындаумен салыстыруға болады. Бірақ әркім өз нәтижесін көру үшін қанша күш салу керектігі туралы ойлана бермейді.

Төзімділік тек өмірде ғана емес, музыкада да маңызды элементтер болып табылады. Көпшілік алдында сөйлеу және концерттер - бұл жүйке мен психологиялық төзімділік үшін ең жақсы "жаттығу залы", сонымен қатар бала жағымды бонус алады-әдемі мінез-құлық пен қоғамдағы жарқын харизма. Осылайша, музыка сабақтары білім алушы балада шыдамдылықты, стресске төзімділік пен шешімділікті дамытады [2,476].

Музыка сабақтары баланың коммуникативті дамуына жағдай жасайды. Бұған И.С. Бах, В. А. Моцарт, Л. В. Бетховен, С. Рахманинов, С. Прокофьев, А. Аренский, П. И. Чайковский, Құрманғазы, Дәулеткерей, Тәттімбет сияқты ұлы авторлардың музыкалық шедеврлерімен танысу ықпал етеді. Осы және басқа композиторлардың музыкасын саналы түрде орындау үшін олардың музыкасын "өздерінен өткізіп", оның дизайнын түсіну керек. Бала композитор жазған дәуірді оның шығармашылығымен және өмірімен егжей - тегжейлі зерттеуі керек, оның ішінде автордың бір орындалатын шығармасымен емес, бірнеше шығармаларымен танысу керек. Өзінің репертуарына деген көзқараспен оқушының орындауы бір кездері музыка жасаушының өзі естіген көптеген бояулар мен семантикалық сызықтарға ие болады [3,1126].

Үрмелі аспаптағы сабақтар баланың бір уақытта бірнеше әрекетті бақылау қабілетін дамытуға көмектеседі. Үрмелі аспаптардағы орындаушылардың қызметі сонымен қатар бірнеше компоненттерді басқаруды және бақылауды қамтиды. Ең алдымен, негізгі элементті бақылау - тыныс алу, өйткені үрмелішілер тыныс алу процесі адамның табиғи тыныс алуына ешқандай қатысы жоқ.

Үрмелі аспаптардағы орындаушылар тыныс алудың аралас немесе кеуде-іш түрін пайдаланады, бұл қабырға аралық бұлшықеттердің белсенді жұмысы, олар толық дем алу үшін мүмкіндігінше итерілуі керек, қазіргі уақытта өкпенің ауамен толтырылуына көмектесетін диафрагма төмендейді. Пресс пен еріннің жұмысы пайда болған ауа бағанасын басқарады.

Келесі күрделі элемент - "саусақтар - тіл-дем шығару" тізбегін орындау. Бұл құралдың дұрыс басылған клапандарының бірлігін (үйлестіру), тілдің шабуылын және уақытында дем шығаруды білдіреді. Осы себепті, осындай күрделі компоненттерді біріктіруде үрмелі аспаптарды ең күрделі аспаптардың бірі деп атауға болады.

Үрмелі аспапта ойнаған кезде динамикалық реңктерді, орындалатын соққыларды реттеуді, диафрагма мен басқа компоненттердің жұмысын бақылауды қамтитын әуеннің дыбысталуы мен қозғалысын бақылау қажет.

Жоғарыда айтылғандардың бәріне ноталық мәтіннің авторлық сәйкестігі және композиторлық дизайнның барабар берілуін қосу керек.

Балаларды үрмелі аспаптарда ойнауға үйретудің ерекшеліктері-бұл музыкалық-педагогикалық ғылымның ажырамас бөлігі, ол әртүрлі үрмелі аспаптардағы оқу процесінің жалпы заңдылықтарын қарастырады.

Музыкалық қойылым-белсенді шығармашылық процесс. Оның негізінде музыканттың күрделі психикалық және физиологиялық қызметі жатыр.

Кез-келген музыкалық аспапта ойнайтын адам бірнеше компоненттердің әрекеттерін үйлестіруі керек: көру, есте сақтау, есту, қозғалу сезімі, ерік-жігер, музыкалық эстетикалық көріністер.

Бұл ойын барысында музыкант орындайтын психофизиологиялық әрекеттердің әртүрлілігі және музыкалық-орындаушылық техниканың күрделілігін анықтайды.

Үрмелі аспаптарға түтік тәрізді музыкалық аспаптар жатады. Ал олардағы дыбыс ауа бағанының тербелісі арқылы жасалады. Құралдың корпусы ағаштан немесе металдан (немесе басқа материалдан) жасалуы мүмкін және кез-келген формада болуы мүмкін. Симфониялық оркестрде үрмелі аспаптар жарқын және күшті дыбыспен ерекшеленеді.

Дәстүр бойынша үрмелі аспаптар мыс және ағаш болып бөлінеді. Бұл жіктеу тарихи түрде құралдарды жасау үшін қандай материалдар қолданылғанына байланысты. Бірақ бүгінгі күні мұндай бөлу негізінен осы аспаптарда ойнау кезінде қолданылатын дыбыс шығару әдісіне жатады. Мысалы, үрмелі ағаштан жасалған флейта металдан немесе тіпті шыныдан жасалған, кларнет немесе гобойдың кейбір модельдері пластиктен және басқа материалдардан жасалған, саксофон әрдайым дерлік металдан жасалған, бірақ ол ағаш аспаптарға да қатысты. Мыс деп аталатын құралдар тек мыстан ғана емес, сонымен қатар күмістен, жезден және басқа металдардан жасалған.

Ерекше әртүрлілік-бұл әр түрлі қамыс пен лабиальды түтіктер жиынтығын қамтитын пернетақтадағы үрмелі аспаптар, олар ауаны арнайы жүнмен (гармония, орган және басқалары) айдайды.

Музыкалық білім беру мекемесінде оқу көп жұмыс жасауды білдіреді. Бұл мидың екінші сигналдық жүйесінің шартты рефлекстері негізінде жүзеге асырылатын күрделі үйлестірілген функциялардың (есту, көру, ерік, қозғалу) жиынтығы.

Орындаушы нота белгілеріне қараған кезде, ең алдымен, ми қыртысының көру аймағында тітіркену пайда болады. Нәтижесінде бастапқы сигналдардың осы ноталық мәтін туралы визуалды көрініске найзағай жылдамдығымен түрленуі жүреді. Ойлаудың арқасында музыкант түзу арқа позициясын, нота ұстағыштағы ноталардың орналасуын, олардың ұзаққа созылған дыбыстарының көлемін және т.б. анықтайды. Көру орталықтары қозған кезде, таралады және ми қыртысының есту аймағын басып алады, содан кейін музыкант аспаппен қаруланып, дыбысты көріп қана қоймайды, сонымен қатар естиді, яғни оның биіктігін, тембрін, көлемін және сол сияқтыларды сезінеді. Орындаушының ішінде пайда болған есту қойылымдары бірден музыканттың аспапта анықталған орындаушылық қимылдарын тудырады, бұл дыбыстарды ойнату үшін қажет. Қозғалтқыш импульстары орындаушыға беріледі: тіл, ерін, тыныс алу, есту, саусақтардың қозғалысы. Ішкі тежелуге байланысты қажетті қозғалыстар туындайды: тіл, ерін, саусақтар.

Осылайша, қозғалтқыш жүйесі жүзеге асырылады, нәтижесінде дыбыс пайда болады. Дыбыстық тербелістер, өз кезегінде, есту нервін тітіркендіреді, ол кері физиологиялық байланыстарды орнату мүмкіндігінің арқасында кортекстің есту кезегіне өтеді және орындалатын дыбыстарды тиісті қабылдауды қамтамасыз етеді, яғни есту талдауы. Осылайша, үрмелі аспаптарда дыбыс шығару процесі бір тізбектің бірнеше өзара байланысты буындары ретінде ұсынылады.

Қатты денелер вибратор рөлін атқаратын пернетақта, перкуссия және садақ аспаптарынан айырмашылығы (ішектерде - жіптер, арнайы тақтайшалар, перкуссиялық терілер), барлық үрмелі аспаптар газ тәрізді дыбыстық денесі бар аспаптарға жатады.

Орындаушыда үрмелі аспаптардағы тыныс алу техникасы, ең алдымен, тембрдің, соққылардың, динамиканың және артикуляцияның барлық алуан түрлілігін қамтитын дыбысты меңгеру қабілеті бар. Егер оқушының тынысы жақсы болса, онда адамның тембрі, артикуляциясы, динамикасы бар деп бірден бағалауға болады. Дыбыс мәдениеті белгілі бір тыныс алу мектебінің болуын болжайды.

Егер дыбыс пайда болған кезде шешуші рөл тілге берілсе, онда дыбысты басқаруда басты рөл орындаушы аспапқа шығаратын ауа ағынына жатады. Ауа ағынының пішіні тыныс алу бұлшықеттерінен басқа, ерін бұлшықеттері мен тіл бұлшықеттерімен де реттеледі. Олардың барлығы бірге есту арқылы басқарылады. Қарапайым тілмен айтқанда, орындаушылық тыныс алуды скрипкашылардағы садақпен салыстыруға болады.

Орындаушылық тыныс-музыкант үрмелішінің арсеналындағы белсенді экспрессивті құрал.

Орындаушының үрмелі аспаптардағы кәсіби тыныс алуында, ең алдымен, тыныс алу бұлшықеттері саналы және мақсатты түрде басқарылады, олар дем шығару кезінде толық жұмыс істейді. Тыныс алу және дем шығару бұлшықеттері тыныс алу механизміне қатысады. Орындаушының тыныс алу техникасы осы антогонистік бұлшықеттерді шебер қолдануға байланысты.

Диафрагма, сыртқы және қабырға аралық бұлшықеттер тыныс алу бұлшықеттерге, ал іш және ішкі қабырға аралық бұлшықеттер дем шығару бұлшықеттеріне жатады.

Орындаушы тыныс алу бұлшықеттерін жаттықтыру және дамыту арқылы белсенді тыныс алу мен дем шығаруды басқаруды үйренуі керек. Еріндермен, тілмен және саусақтармен өзара әрекеттесетін дем шығару дыбыстың қалыптасуында, оны басқаруда және оның техникадағы әртүрлі көріністерінде маңызды рөл атқарады.

Жақсы орнатылған дем шығару дыбыс сапасына және әртүрлі техникалық мүмкіндіктерге әсер етіп қана қоймайды, сонымен қатар орындаушының басқа компоненттерінің: саусақтардың, еріндердің, тілдің жұмысына кең орын береді. Дем алудың алудың екі фазасы (тыныс алу және дем шығару) орындау процесінде әр түрлі қолданылады.

Адамның табиғи физиологиялық дем алу-бұл өкпе кеңейіп, қабырғалар жоғары көтеріліп, диафрагма күмбезі төмен түсетін белсенді әрекет. Дем шығару-бұл пассивті әрекет: өкпе қуысы, диафрагма және кеуде қуысы бастапқы қалпына келеді. Табиғи физиологиялық тыныс алу тыныс алу, дем шығару, кідірту режимінде өтеді. Кәсіби орындаушылық тыныс алу музыканттың санасына бағынады және белсенді тыныс пен дем шығаруды қажет етеді. Тыныс алу-қысқа, дем шығару - ұзақ.

Дұрыс және толық тыныс алу сапалы дем шығаруды тудырады. Кәсіби үрмеліші музыканттың тынысы қысқа толық және үнсіз болуы керек. Оның басқа адамның қалыпты физиологиялық тыныс алуынан ерекше айырмашылықтары бар.

Біріншіден, өкпе көлемін барынша пайдалану қажет (ауаның 3500-4000 мл). Физиологиялық тыныс алу кезінде өкпенің көлемі тек 500 мл құрайды.

Екіншіден, кәсіби дем алу тыныс алу бұлшықеттеріне ауыртпалық түсіреді. Бұл жүктеме тыныш тыныс алудан бірнеше есе көп.

Үшіншіден, қалыпты тыныс алу кезінде тыныс алу және дем шығару уақыт бойынша шамамен бірдей, яғни тыныс алу ритакты.

Тыныш күйде адам бір минут ішінде шамамен 16-18 тыныс алу циклін жасайды. Үрмеліші музыкант тыныс алуды минутына 3-7-ге дейін азайтады. Табиғи жағдайда адам мұрнымен дем алады, ал үрмелі аспаптарда ойнағанда, негізінен, мұрнымен аздап көмек көрсетіп, тыныс алудың толықтығы мен тыныштығын қамтамасыз етеді.

Үрмелі аспаптарда ойнағанда, тыныс алу ауыздың бұрыштары арқылы мұрынның аздаған көмегі арқылы қабылдануы керек. Ауыз арқылы тыныс алу, біз айтқанымыздай, өкпені үнсіз және тез ауамен толтыруға мүмкіндік береді.

Диафрагма біздің денеміздегі ең күшті бұлшықеттердің бірі болып табылады, тыныс алумен бірге минутына 18 тербеліс жасайды және сонымен бірге 4 см жоғары және 4 см төмен қозғалады. Диафрагма керемет жұмыс істейді. Үлкен сорғы ретінде диафрагма тыныс алғанда бүкіл үлкен аймағын төмендетеді, сонымен бірге көкбауырды, ішекті, бауырды қысып, іш қуысында қан айналымын жандандырады.

Тыныс алу кезінде өкпе су ыдысына ұқсас төменнен жоғарыға ауамен толтырылуы керек, онда сұйықтық алдымен түбін жабады, содан кейін оған сүйеніп, ыдысты жоғарғы жағына толтырады. Басқаша айтқанда, өкпеде өкпенің түбіне, оның негізіне, яғни диафрагмаға сүйенетін ерекше ауа бағанасы пайда болады [4].

Осылайша, музыкалық білім берудегі денсаулық сақтау технологиясы- баланың оқу және даму кезеңдерінің әрқайсысында денсаулығын сақтауға бағытталған білім беру ортасының барлық факторларының (соның ішінде музыкалық) өзара байланысы мен өзара әрекеттесуін қамтитын шаралар жүйесі болып табылады. Музыкалық білім беру тұжырымдамасында тәрбиеленушілердің салауатты өмір салты мен денсаулығын сақтау ғана емес, белсенді қалыптастыру да көзделеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Середина, Л.В. Психологическая комфортность урока - элемент здоровьесберегающей педагогической технологии /Л.В. Середина //Начальная школа. - 2020. - №11.-С.23-28
2. Тарасов, Г.С. К вопросу об интонационной природе музыкального слуха / Г.С. Тарасов // Психологический журнал. - 2005. - № 5.-С.47-52
3. Ф.М.Қоңыратбай. Г.А.Абдрахманова. Т.Т.Сарыбаева.Музыка нота хрестоматиясы. – Алматы кітап баспасы, 2013. -315б
4. Черемушкин С. Психофизиологическая характеристика исполнительского процесса // http://tubastas.ru/method-theory/gerzhev_2

ӘОЖ 811.512.122

ЖИНАҚЫ МӘТІН ЖӘНЕ ОНЫ ЖАЗУ КРИТЕРИЙЛЕРІ

Испулатова Т.З. 1-курс магистранты

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

E-mail: tomiris.ispulatova@mail.ru

Бұл мақалада қазақ тілі сабағында оқушылардың жинақы мәтін деген не екенін және оны жазудың критерийлерін қарастырамыз. Бұл мақаланың мақсаты – оқушылардың қазақ тілі сабағында жинақы мәтін жазу дағдысын қалыптастыратын әдістерді көрсету. Оқушылардың мәтінді дұрыс түсініп, негізгі ақпарат пен қосымша ақпаратты ажырата білуге, жинақы мәтін жазу әрекетін дамытуға ықпал ететін тәсілдерді көрсету.

Кілт сөздер: *мәтін, жинақы мәтін, сөйлеу дағдылары, ойлау дағдылары, коммуникативтік құзыреттілік.*

В данной статье мы рассматриваем, что такое сжатие текста для учащихся на уроках казахского языка и критерии его написания. Цель данной статьи-показать методы формирования у учащихся навыков написания компрессионного текста на уроке «казахский язык». Показать приемы, способствующие правильному пониманию текста учащимися, различению основной и дополнительной информации, развитию умения писать компактный текст.

Ключевые слова: *текст, компрессия текста, речевые, мыслительные навыки, коммуникативная компетентность.*

In this article, we will consider what a compact text of students in Kazakh language lessons is and the criteria for writing it. The purpose of this article is to show the methods of forming students' skills of writing compact text in Kazakh language lessons. To show techniques that contribute to the correct understanding of the text by students, the distinction between basic and additional information, the development of the ability to write a compact text. Keywords: speech and thinking skills, word combinations, communicative competence.

Key words: *text, compression text, speech and thinking skills, communicative competence.*

Қазақ тілі сабағында оқушыларға білім берудің бір көзі – мәтін. Бірақ мектеп оқушылары мәтінмен жұмыс істеу кезінде мынадай қиындықтарға тап болады: қажетті ақпаратты шығаруда, негізгі нәрсені ерекшелеуде, жаңа сөздерді айқындауда, оқығанының мазмұнын жеткізуде.

Мектеп оқушылары бастауыш сыныптан-ақ «мәтін» деген лингвистикалық ұғымның мәнін ұғына бастайды. Мәтін – бірнеше сөйлемдерден құралған белгілі ойды, оқығаны білдіреді. Мәтінге әңгіме, ертегі, өлең, жыр сияқты жанрлар жатады [1, 49-59 бб].

Жинақы мәтін – бастапқы мәтіндегі негізгі ойды, басты идеяны сақтап сығымдау (компрессия) барысында пайда болады [2, 198 б.].

Ықшамдау барысында мәтіннің негізгі мағыналық-құрылымдық бірлігі сақтала отырып, оқырман үшін басы артық элементтер алынып тасталады. Жинақы мәтін – негізгі мазмұн сақталған екіншілік өңделген мәтін.

Жинақы мәтін формалары:

- Тезис
- Аннотация
- Презентация
- Конспект
- Кесте
- Схема
- Тезистік жоспар
- Ықшамдалған мәтін

Мазмұндық өңдеу:

- Мәтінді мұқият оқу және негізгі, қосымша ақпараттарды анықтау; қосымша ақпараттарды сызып тастау.
- Негізгі ойды білдіретін тірек сөздерді, сөйлемдерді белгілеу.
- Автор ойын, баяндау желісін сақтай отырып, мәтіндегі негізгі ойды ықшамдау.
- Мәтін түпнұсқасының сілтемесін көрсету.

Мәтінге тілдік өзгерістер енгізу:

- Алынған ақпаратты барынша қысқа беру үшін лексикалық, грамматикалық бірліктерді дұрыс таңдай білу.
- Қайталауларды жалпылауыш сөздермен алмастыру.
- Сөздерді синонимдермен алмастыру.
- Бірнеше жай сөйлемді бір құрмалас сөйлемге немесе құрмалас сөйлемдерді жай сөйлемдерге айналдыру.

Жинақы мәтін түпнұсқа мәтіннен 75% дейін қысқа болады. Егер кітап болса, түпнұсқа мәтіні 99 % ықшамдалады. Өз ойларыңды жинақы мәтінге қосуға болмайды. Жинақы мәтін тек автор идеясынан ғана тұруы керек.

Мәтінге қойылатын талаптар:

- тақырыптан ауытқымау;
- әдеби тіл нормаларын сақтау;
- мақал-мәтел, фразеологиялық тіркестерді қолдану;
- өзіндік ойы мен көзқарастарын жүйелі жеткізу.

Жинақы мәтін жазудағы мақсат – оқырманды мәтін мазмұнының негізгі идеясымен таныстыру және түпнұсқаны оқуға кететін уақытын үнемдеу [3, 37-40 бб.].

Қазақ тілін оқыту әдістемелеріне зер салсақ, мәтінмен жұмыс, мәтінді оқу мен талдау мынадай реттілікпен орындалады:

1. Мұғалімнің кіріспе әңгімесі. Кіріспе әңгіменің мақсаты оқушылардың оқылатын шығармаға қызығушылығын туғызып, оның мазмұнын толық түсінуге ынталандыру. Бірақ кіріспенің көлемді болуы және мәтіннің мазмұнын, түпкі ойын айту міндетті емес.

2. Мұғалімнің мәтінді тұтас баяндауы және өзі оқып беруі. Мұнда оқушыларға мәтіннің мазмұнын түсіндіру және олардың сезіміне әсер тигізетіндей оқу мақсаты көзделеді. Тәжірибелі мұғалімдер шығарманың қайсысын жатқа айтуды, қайсысының мазмұнын ғана айту керектігін, қайсысын кітаптан оқу керектігін алдын-ала жоспарлап алады. Мысалы: мақал-мәтел, жұмбақты жатқа айтады, ертегінің мазмұнын айтады, ал әңгімені кітаптан оқиды.

3. Сөздікпен жұмыс. Жалпы оқу сабақтарында сөздік жұмысқа арнайы кезең бөлінбейді. Сондықтан оны сабақтың барысында: мәтінді оқуға дайындық кезеңінде, шығарманы оқу сәтінде және оқып болған соң да жүргізуге болады. Мәтіннің мазмұнын ұғынуға қиындық келтіретін жаңа сөздер түсіндіріледі.

4. Оқушыларға шығарманы оқыту. Мұнда мәтінді бөлімдер бойынша дауыстап оқиды және іштей оқиды. Қажет болса оқудың басқа түрлері де (теріп оқу, рөлге бөліп оқу) ұсынылады. Бұл оқушылардың мәтін мазмұнын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

5. Шығарманың мазмұнын айтқызу. Мұғалім оқушылардың мәтін мазмұнын қаншалықты ұққандығын анықтайтындай сұрақтар қояды. Бұл сұрақтар шығарма мазмұнын аша түсуі тиіс. Егер оқушылар сұрақтарға дұрыс, дәл жауап беріп отырса, онда олар шығарма мазмұнын түсінді деп есептеуге болады.

6. Шығармаға жоспар жасату. Оқушылар бөлімдерге бөліп, шығарма мазмұнын айтқан соң осы бөлімдерге ат қойып, жоспар жасауға болады. Бірақ бұл әр шығарманың бөлімдеріне үнемі ат қойғызу қажет деген түсінік қалдырмауы қажет. Өйткені мұның өзі – қиын жұмыс. Сондықтан оқулықта қай шығармаға байланысты жоспар жасап, бөлімдерге ат қою қолайлы болса, соларды орындатқан жөн. Сонымен, бірінші рет бөлімге бөліп оқытқанда, оқушылар шығарма мәтінін саналы түсінуін ескерсек, екінші рет оқығанда, оған жоспар жасау жағын қарастыру қажет.

7. Қорытынды әңгіме. Шығарма мәтінінің көлемі қандай болмасын, оны оқушылардың қаншалықты меңгергенін байқау үшін қорытынды әңгіме жүргізіледі [4, 65-67 бб.].

Біздің ойымызша, жинақы мәтінмен жұмысты ұйымдастырудың келесі формалары мен әдістері тиімді болып табылады:

- мәтінге лингвистикалық және стилистикалық талдау жасау – мәтіннің идеялық-образдық мәнін терең түсіну үшін алдымен тілдік талдау жасап, кейін стилистикалық талдау жасайды;

- «өзіндік диктанттар» - оқушының сауаттылығы мен танымдылығын арттыру мақсатында бұрыннан белгілі бір мәтінді жазу үшін қолданылады;

- эссе-дәлелдеу – оқушылар берілген мәтінді дәлелдеу үшін әртүрлі фигураларды қолдану арқылы, ішкі үйлесімділікті сақтай отырып мәтін жазады;

- мәтінді өңдеу – оқушылар мәтіндегі мынадай қателерді түзетеді: пунктуациялық қателік, емле, стилистикалық қателер т.б.;

- диктанттардың әртүрлері – диктанттың өткізілу мақсатына байланысты жазылатын жұмыс (сөз диктанты, буын, түсіндірме, өздік, еркін диктанттар);

- интеллектуалды және лингвистикалық жаттығулар – оқушылардың қызығушылығын арттыру үшін жинақы мәтінге арналған тапсырманы көркемдік, тілдік құралдар арқылы ұсыну;

- мәтін-миниатюралармен жұмыс – толық, біртұтас және көркем сипатты жинақы мәтін жазу;

- мәтінге синквейндерді, кластерлерді құрастыру – оқу мен жазу арқылы сын тұрғысынан ойлауды дамытып, мәтін бойынша бес жолды өлең жазу және оқылған мәтіннен түсінгені бойынша кластер құрастырады.

Жоғары сынып оқушыларына мәтінді меңгертуге «Мәтіннің бөліктері» әдісін қолданса болады. Мұнда оқушылар шағын төрт топқа бөлінеді. Мәтіннің бөліктері бөлініп беріледі:

- Кіріспе
- Негізгі ой
- Қорытынды
- Толықтыру.

5-6 – сынып оқушыларына жинақы мәтін жаздыруда төмендегі әдісті қолданса болады:

Сурет бойынша жинақы мәтін жазыңыздар. Логикалық жүйелілікті сақтап, тақырыбын өздеріңіз қойыңыздар.

Үлгі:

Қазақ халқында бата беру ежелден келе жатқан дәстүрдің бірі. Батаны көпті көрген ақсақалдар, кемеңгер қарияларымыз берген. Халқымыз бата айтылған жерде алақан жайып, жақсылыққа, береке мен татулықтың боларына сенген. Батаны берілетін жағдайына қарай бірнеше түрге бөлген. Мысалы: жол жүргенде, дастархан басында, бала дүниеге келгенде және т.б.

Осындай негізде оқушы жинақы мәтін құрастырады. Мәтінге «Бата беру дәстүрі» деген тақырып қойған.

6-7 – сынып оқушылары суретке қатысты тапсырма бойынша немесе нақты көрсетілген тақырып негізінде жинақы мәтін жазу қабілетін дамытады.

Кез келген тақырып бойынша берілген мәтіндегі мәселені «ПОПС формуласы» бойынша талқылау оқушының сөйлеу қабілетін, ойлау қабілетін дамытады деген ойдамыз, себебі берілген мәселе төңірегінде оқушылар ойланып, сөз саптау, сөйлемдегі сөздердің орын тәртібі сияқты жайттарға баса назар аударады және өз пікірін қалыптастыруға көмектеседі:

П - Менің ойымша, ...

О - Себебі, ...

П – Мысалы, ...

С – Қорыта айтқанда, ...

Бұл әдіс те көбіне жоғары сынып оқушыларына лайықты.

Сондай-ақ, осы ПОПС формуласына ұқсас «Төрт сөйлем» әдісі де бар. Бұл әдіс 7-сынып оқулығында берілген. Яғни, 12-13 жас аралығындағы оқушылар да бұл әдісті еркін қолдана алады. Мұнда «пікір, дәлел, қорытынды» деген формула бойынша оқушылар берілген мәселе бойынша пікір айтып, дәлел келтіріп, мысал қолданып қорытындылайды. Оқушылар өз өмірімен байланыстыруға тырысып жатады. Бұл тәсіл де оқушының ойын, сөйлеу қабілетін дамытуға көмегін тигізіп жатады.

Өзіміз бұрыннан білетін топтық жұмыста кеңінен қолданылатын «Постер құру» әдісі де өте тиімді. Оқушы мәтінде оқыған ақпаратты постерге салған сөздер, белгілер арқылы мәтін мазмұнын еркін жеткізе алады.

Мәтініміз сюжетті болса, онда «7 сұрақ» әдісі арқылы талдатуға болады. Мысалы:

1. Мәтіннің негізгі кейіпкері Кім?
2. Мәтінде Не туралы айтылған?
3. Қашан болған?
4. Қайда болған?
5. Қалай айтқан (істеген, жауап берген)?
6. Неліктен бұлай болды?
7. Мәтін идеясы Қандай?

Осы сұрақтарға жауап алу арқылы сюжетті, оқиғалы мәтінді талдатамыз.

Жинақы мәтін – оқушылардың мәтін мазмұнын тереңінен түсінуге, еркін жеткізуге және оны оқуға кететін уақытын үнемдейді.

Мәтін сөйлеу әрекетінің барлық түрлерін оқытудың нақты және өнімді негізі болуы үшін оқушыларды мәтінмен жұмыс істеуге үйрету маңызды, сондықтан жұмыстың барлық кезеңіне назар аударған жөн: мәтін алдындағы, мәтін және кейінгі мәтін.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Рахметова С. Қазақ тілін оқыту әдістемесі. – Алматы, 2005. <https://infourok.ru/maala-bastauish-mektepte-mtinmen-zhmis-zhasau-ereksheligi-638670.html>
2. Ермекова Т., Отарбекова Ж., Тоқтыбаева Г. Қазақ тілі: Жалпы білім беретін мектептің 6-сыныбына арналған оқулық. – Алматы: Арман ПВ, 2018.-208 бет.
3. Жазылым дағдысын қалыптастырудың жолдары. – Шымкент, 2019. <https://emirsaba.org/jazilim-dafdisin-aliptastirudi-joldari.html>

4. Тұрдалиева Г.Ж. Бастауыш сыныпта қазақ тілін оқыту әдістемесі. – Астана: Фолиант 2007.-292 бет.

ӘОЖ 376

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫМЕН ЖҮРГІЗІЛЕТІН ЛОГОПЕДИЯЛЫҚ ЖҰМЫСТЫҢ БАҒЫТТАРЫ

Кәден Н.К магистрант 1 курс «Арнайы педагогика» ББ
І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қаласы
Галиева А.Н., ф.ғ.к оқытушы-дәріскер, «Арнайы педагогика» ББ
E-mail: kadenovanazerke2@gmail.com nurai_gali@mail.ru

Мақалада бастауыш мектеп жасындағы оқу-жазу қиындықтары бар балаларға логопедиялық көмек көрсету жұмыстарының ерекшеліктері қарастырылған. Жазу мен оқу бұзылуының қиындықтарын жою және алдын алу бойынша отандық және шетелдік ғалымдардың зерттеулері жүйеленді. Оқушылардағы үлгермеушіліктің және сөйлеу бұзылысының алдын алу бойынша мектептегі логопед маманның жұмысы талданады. Зерттеу нәтижесінде ата-анаға кеңестер ұсынылды.

Тірек сөздер: бастауыш сынып оқушылары, логопедиялық көмек, оқу-жазу қиындықтары, сөйлеу бұзылыстары, логопедиялық жұмыстың бағыттары.

В статье описаны особенности логопедической помощи детям с трудностями чтения и письма младшего школьного возраста. Систематизированы исследования отечественных и зарубежных ученых по устранению и профилактике проблем нарушения письма и чтения. Анализируется работа школьного логопеда по профилактике неуспеваемости и речевых нарушений у учащихся. По результатам исследования родителям были даны рекомендации.

Ключевые слова: учащиеся начальных классов, логопедическая помощь, трудности чтения и письма, нарушения речи, направления логопедической работы.

The article describes the features of speech therapy assistance to children with reading and writing difficulties of primary school age. Systematized studies of domestic and foreign scientists on the elimination and prevention of problems of impaired writing and reading. The work of a school speech therapist on the prevention of academic failure and speech disorders in students is analyzed. Based on the results of the study, recommendations were given to parents.

Key words: primary school students, speech therapy assistance, reading and writing difficulties, speech disorders, areas of speech therapy work.

Кіріспе бөлім. Қазіргі таңда өзекті болып отырған бастауыш мектеп жасындағы оқушылардағы жазу мен оқу дағдыларын меңгеруде логопед маманының қолдау көрсетуі өте маңызды болып табылады. Себебі бастауыш сынып оқушыларының ауызша сөйлеуінің дамымауы, жазу мен оқудың бұзылуы арасында тығыз байланыс бар екендігі бәрімізге белгілі процесс. Сондықтан бұзылыстарды жою үшін түзету әсерінің бірыңғай жүйесі қажет. Негізінен осы мәселе бойынша Өмірбекова Қ, Серкебаев Қ, Тулебиева Г.Н, Выготский, Л. С, Безруких М.М, Казакова Е.И балалардағы жазбаша сөйлеу бұзылысын жеңу мәселесіне арналған еңбектерінде оқушыларда ауызша сөйлеу бойынша жұмыстар, оқу мен жазудағы кемшіліктерді жою барысында кешенді түрде жүргізілуі керектігін атап көрсетеді. Мұндай кемшіліктермен жұмысты әдетте мектепте логопед маманы жүргізеді. Бірақ көбіне тек мектептегі логопедтің көмегі жеткіліксіз, өйткені логопед тарапынан жасалған жұмыс нәтижелі болуы үшін міндетті түрде ата-ана және сынып жетекші тарапынан ынтымақтастық жұмыс қажет. Ұжымдық түрде баланы қолдау маңызды. Е.И.Казакова айтуынша «қолдау – бұл өмірлік таңдау жағдайында субъектінің шешім

қабылдаудағы көмегі. Бұл қолдаушы пен көмек алушының өзара әрекеттесуінің күрделі процесі, оның нәтижесі баланың дамуындағы алға жылжу болып табылады». Логопедиялық көмек көрсетудегі негізгі мақсат - бастауыш сынып оқушыларының оқу бағдарламаларын меңгеруде көмек көрсету, жеке тұлғаның дамуы мен өзін-өзі дамытуға дағдыландыру, оқу қиындықтарын жеңе отырып, үлгерімі төмен оқушылардың санын азайтуға ықпал ету.

Бастауыш мектеп жасын балалық шақтың шыңы деп атауға болады. Себебі бала мектепке келгенде оның негізгі іс-әрекеті ойын әрекетінен оқу әрекетіне ауысады. Оқу әрекеті – оқушылардың теориялық білім, білік, дағдыны меңгеруге бағытталған іс-әрекетінің бірі. Оқушы үшін мектепте оқу процесінде барлық психикалық танымдық ойлау, есте сақтау, зейін, қабылдау және т.б. процестер өзгереді және қайта құрылады.

Зерттеу өзектілігі. Жазу және оқу – мектептегі негізгі дағдылар, оларсыз оқу қиын, тіпті мүмкін емес. Бұл барлық жоғары психикалық функцияларды (зейін, қабылдау, есте сақтау, ойлау) біріктіретін ең күрделі интегративті дағдылар. Жазу тактикасы мен оқу техникасын үйрету жазбаша сөйлеуге жетелемесе, оған қажеттілік тудырмаса, жазбаша сөйлеу дағдысын бермесе, оның дербес құндылығы болмайтынын атап өткен жөн. Баланы жазуға және оқуға үйретудің мәдени-тарихи мәні дәл осында. Негізінен оқушылардың сөйлеуінің дамуындағы әртүрлі кемшіліктер білім берудің бастапқы кезеңдерінде толыққанды оқу және жазу дағдыларын қалыптастыруға елеулі кедергі келтіріп, мектеп бағдарламасын меңгеруінде кері әсерін тигізуде. Осы орайда жазу мен оқудың бұзылуы мәселесі қолға алынып жатқаны бекер емес. Оның дәлелі бастауыш сынып оқушыларына логопедиялық көмектің өзекті болғанын және болып қала беретінін көрсетеді.

Талдау. Бастауыш сынып оқушыларымен логопедиялық қолдау бойынша жұмыс жүйелі әрі жиі жүргізілуі тиіс және оның белгілі бір мақсаттары мен міндеттері бар. Осыларды негізге ала отырып, логопед маман өз жұмысын логопедиялық арнайы бағыттар бойынша жүргізеді.

Ал логопедиялық жұмыстың негізгі бағыттары төмендегідей:

1. Фонематикалық қабылдауды дамыту.
2. Дыбыстардың айтылуымен жұмыс.
3. Дыбыстық талдау және синтездеу дағдыларын дамыту.
4. Сөздік қорын байыту және оны практикалық қолдану қабілетін дамыту.
5. Грамматикалық дағдыларын дамыту.
6. Ауызша да, жазбаша да байланыстырып сөйлеуді дамыту.

1. Фонематикалық қабылдауды дамыту. Ұқсас дыбыстар мен буындарды саралау тек құлақ арқылы ғана емес, жазбаша сөйлеуде де бекітіледі. Фонематикалық қабылдауды қалыптастыру сөйлеу анализаторының да міндетті түрде қатысуымен жүзеге асырылады. Сондықтан фонематикалық есту қабілетінің дамуымен қатар дыбысты айту жұмыстары да жүргізіледі.

2. Дыбыстардың айтылуымен жұмыс. Ең алдымен фонемалардың айтылуындағы барлық кемшіліктерді (бұрмалау, ауыстыру, дыбыстың болмауы) жою қажет. Кейде дыбыстық айтылуы сақталған балалар болады. Мұндай жағдайларда моторлы сөйлеу анализаторын қосу үшін көбірек артикуляциялық жаттығуларды жасау керек. Сонымен қатар, фонематикалық есту қабілеті бұзылған кезде, тіпті сақталған дыбыстарды мүлдем анық айту мүмкін емес екенін есте ұстаған жөн.

3. Дыбыстық талдау және синтездеу дағдыларын дамыту. Фонематикалық қабылдауды дамыту жұмысы дыбыстық талдау дағдыларын дамыту жұмысына айналады. Бұл жұмыстың негізгі түрлері: сөйлемнен сөзді, сөзден буынды, одан кейін дыбыстарды таңдау; түсіп қалған әріптерді, буындарды қосу; буын санына қарай сөздерді іріктеу т.б.

4. Сөздік қорын байыту және оны практикалық қолдану қабілетін дамыту. Әдетте бұл кезең балаларға жаңа сөздердің жасалу тәсілдерін үйретуден басталады. Бұл бағыт барысында балалардың сөздік қоры кеңейеді, нақтыланады және бекітіледі. Негізгі міндет - әр сөзге дыбыстық талдау жасау жаттығуларын оның мағынасын түсіндірумен және жазу мен оқудағы жаттығуларды біріктіру.

5. Грамматикалық дағдыларын дамыту. Сөз тіркесі мен сөйлемдегі сөздерді сәйкестендіріп, әртүрлі құрылымды сөйлемдер құра білу дағдыларын қалыптастыру негізгі міндет болып табылады. Сөйлеуді қалыптастыру мен түсінуде тілдің грамматикасын практикалық түрде меңгеру, сөз тіркесі мен сөзжасам нормаларын меңгеру балаларды жазу кезінде жазу емлесінің морфологиялық принципін қолдануға дайындау болып табылады.

6. Ауызша да, жазбаша да байланыстырып сөйлеуді дамыту. Бұл бағыт бойынша байланыстырып сөйлеу тілін дамытудың ең маңызды алғышарты диалогтық сөйлеуді қалыптастыру болып табылады. Сөздік қарым-қатынастың негізгі түрі болып табылатын диалогты дамытуға логопедиялық жұмыстың басынан бастап үлкен көңіл бөлінуі тиіс. Диалогтік сөйлеуді меңгеру сөздік қорын, сөйлем құрамын кеңейтіп, пысықтаумен қатар, сөз тіркесін, сөзжасамды меңгерту қатар жүзеге асады. Диалогтік сөйлеуді қалыптастыру жұмысы барысында оқушы сұрақтарды тыңдап, түсінуге, сұрақтың мазмұнына сәйкес дұрыс, нақты жауап беруге, өзіне сұрақ қоюға, оларға жауап беруде өз ойын жеткізуге дағдыланады.

Жазу мен оқудағы кемшіліктерді жою бойынша сабақтар оқу жылы бойы жүргізіледі. Олардың нәтижелі болуының қажетті шарты жазбаша және ауызша сөйлеуді дамыту болып табылады. Жазу мен оқудағы кемшіліктерді түзету үнемі жүйелі жұмысты талап етеді, балалар көп уақыт пен күш жұмсайды. Осы орайда, дер кезінде логопедиялық көмек көрсетілмеген жағдайда оқушылардың жалпы оқу үлгерімі төмендеуі мүмкін. Сондықтан жазу мен оқудың бұзылуын жеңгеннен гөрі оның алдын алу әлдеқайда оңай әрі мақсатқа сай. Бірқатар авторлар жазу мен оқуды үйренуде қиындықтары бар балаларда жоғары интеллект бар екенін атап өтеді. Осы жағдайлардың барлығында ақыл ойы қалыпты дамыған оқушылар мен интеллект бұзылыстары бар балаларда дағдыларды қалыптастырудағы қиындықтарды ажырату өте маңызды. Жазу және оқу дағдыларын қалыптастыруда қиындықтары бар балаларда шаршаудың жоғары деңгейі, тұрақсыз зейін, танымдық белсенділіктің төмендігі болуы мүмкін, бұл 6-6,5 жастағы көптеген балаларға тән ми бағанасының реттеуші құрылымдарының жасқа байланысты қалыптаспауынан болады.

Отбасында ата-ана балаға дұрыс көңіл бөлу арқылы сөйлеу бұзылыстарының алдын алуға мүмкіндігі бар. Баланың сөйлеу тілі айналасындағыларға еліктеу арқылы дамиды. Сол себептен балаңызбен бір тілде және анық сөйлесіңіз. Балаңызбен әртүрлі тақырыптарда еркін сөйлесуге тырысыңыз, ситуациялық жағдайларда өзінің пікірін айтуға тәрбиелеңіз. Баламен қарапайым, жай сөйлемдерді пайдаланып қарым-қатынас құрыңыз. Ата-ана баламен дұрыс қарым-қатынас жасау арқылы жаңа білім беріп қана қоймай, сөздік қорын байыту, сөйлемдерді дұрыс құрастыруға, дыбыстарды анық айтуға қолайлы жағдай жасай алады.

Біз жоғарыда логопедтің негізгі міндеттері мен жұмыс бағыттарын қарастырдық. Осы орайда баланың сөйлеу дамуында қиындықтарды немесе бұзылыстарды байқаған ата-аналарға негізгі ұсыныс – сензитивті кезеңді өткізіп алмау, логопед немесе арнайы педагогтің кеңесі мен көмегіне жүгіну. Қазіргі уақытта барлық мектептерде осындай мамандар бар, олар өте табысты және нәтижелі жұмыс істейді, балаларға сөйлеу дамуындағы әртүрлі қиындықтар мен бұзылуларды жеңуге көмектеседі.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қ. Қ.Өмірбекова, Тулебиева Г. Н. «Логопедия негіздері». Алматы, Абай атындағы ҚазҰПУ, 2009. - 62 б.
2. Өмірбекова Қ.Қ., Оразиева Г.С., Төлебиева Г.Н., Ибатова Г.Б. «Логопедия». - Алматы: Дәуір, 2011. — 648 б.
3. Выготский, Л. С. Психология развития ребенка / Л. С. Выготский. – Москва: Эксмо, 2012, 512 с.
4. Безруких М.М. «Обучение письму». Екатеринбург: 2009. 608 с
5. Е.И. Казакова «Психолого-педагогическое, медико-социальное сопровождение развития ребёнка» Санкт- Петербург, 2015. 208с

УДК 378.046.2

РАЗВИТИЕ У СТУДЕНТОВ ПОЗНАВАТЕЛЬНОГО ИНТЕРЕСА В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ

Кәкім А.Қ., магистрант группы ПуП 21 М – 102.

E-mail: kakim.aidana@bk.ru

Ең алдымен қызмет түрін таңдау қажеттілігімен байланысты мотивке негізделген танымдық қызығушылық кәсіптік қызығушылықтың қалыптасуына ықпал етеді, ол кәсіби қызметтің белгілі бір түріне таңдамалы, белсенді-позитивті қатынас болып табылады, айналысуға ұмтылумен байланысты. ішінде. Дәстүрлі түрде студенттердің жоғары оқу орнында оқу процесіне кәсіби қызығушылығын дамытуға ерекше көңіл бөлінеді, өйткені бұл қызығушылық белгілі бір мамандықты білу қажеттілігін қанағаттандыруды білдіреді.

Тірек сөздер: білім, әдістеме, студент, процесс, оқыту.

Познавательный интерес, который основывается на мотиве, связанном, прежде всего, с необходимостью выбора деятельности, способствует формированию профессионального интереса, являющегося избирательным, активно-положительным отношением к определенному виду профессиональной деятельности, связанным с желанием ею заниматься. На развитие профессионального интереса студентов в процессе обучения в высшей школе традиционно обращается особое внимание, так как данный интерес предполагает удовлетворение потребности к познанию определенной профессии.

Ключевые слова: воспитание, методика, студент, процесс, обучение.

Cognitive interest, which is based on a motive associated primarily with the need to choose an activity, contributes to the formation of professional interest, which is a selective, active-positive attitude to a certain type of professional activity, associated with the desire to engage in it. Special attention is traditionally paid to the development of students' professional interest in the process of studying in higher education, since this interest implies the satisfaction of the need for knowledge of a particular profession.

Key words: education, methodology, student, process, training.

Основной побудительной силой деятельности личности являются потребности. На основании потребностей возникает и развивается интерес. Потребности и интерес побуждают человека к деятельности, к приобретению новых знаний и умений.

В настоящее время исследования учёных убедительно показали, что возможности людей, которых обычно называют талантливыми, гениальными – не аномалия, а норма. Задача заключается лишь в том, чтобы раскрыть мышление человека, повысить коэффициент его полезного действия, наконец, использовать те возможности, которые дала ему природа, и о существовании которых многие подчас и не замечают. Поэтому важно в последние годы стоит вопрос о формировании общих приемов познавательной деятельности.

Познавательный интерес – избирательная направленность личности на предметы и явления окружающей действительности, которая характеризуется постоянным стремлением к познанию, к новым, более глубоким знаниям. Познавательный интерес носит поисковый характер. Под его влиянием у студента постоянно возникают вопросы, ответы на которые он сам постоянно и активно ищет. При этом поисковая деятельность студента совершается с увлечением, он испытывает эмоциональный подъём, радость от удачи. Познавательный процесс положительно влияет не только на процесс и результат деятельности, но и на протекание процессов мышления, воображения, памяти, внимания, которые под влиянием познавательного интереса приобретают особую активность и направленность.

1) Самостоятельная работа. Самостоятельное выполнение задания – самый надёжный показатель качества знаний, умений и навыков студента. Организация самостоятельной работы – трудный момент занятия. Дело в том, что к моменту проверки работы всегда находится в аудитории 3-4 студента, которые не успели усвоить материал, а ждать их – значит терять время. Как учить студента работать самостоятельно? Необходимо использовать подготовительные упражнения, карточки с дифференциальными заданиями, продумывать последовательность заданий, наглядность.

2) Проблемное обучение. Проблемное обучение также можно отнести к созданию условий самовоспитания. Проблемное обучение, а не преподнесение готовых, годных лишь для заучивания фактов и выводов, всегда вызывает неослабевающий интерес студентов. Такое обучение заставляет искать истину, и всем коллективом находить ее.

В проблемном обучении на общее обсуждение ставится вопрос-проблема, содержащий в себе иногда элемент противоречий, иногда неожиданности. Все активно включаются в работу. Начинают думать, рассуждать, открывать для себя новое. У каждого возникает вопрос «КАК?», а раз есть подобный вопрос, значит, появляется желание узнать, научиться. А это желание – залог успешного освоения нового. У студентов появляется желание поскорее найти ответ на вопрос. Настало время для объяснения. Внимание полное. После объяснения опять задаётся самостоятельное задание, чтобы вызвать у студентов желание еще и еще раз послушать объяснение. Проблемное обучение вызывает со стороны студентов живые споры, обсуждения. Проблемное обучение вызывает к жизни эмоции студентов, создается обстановка увлеченности, раздумий, поиска. Это плодотворно сказывается на отношении студента к учению.

3) Занимательный материал. Одним из средств формирования познавательного интереса является занимательность. Элементы занимательности, игра, все необычное, неожиданное вызывают у студентов чувство удивления, живой интерес к процессу познания, помогают им усвоить любой учебный материал.

В процессе игры на занятиях, например, по предмету «Химия» и «Охрана труда» студенты незаметно для себя выполняют различные упражнения, где им приходится сравнивать предметы, находить общее и отличное в строении, свойствах объектов, делать логические выводы и умозаключения. Игра ставит студента в условия поиска.

4) Развитие познавательных способностей. Развитие и совершенствование познавательных процессов будет более эффективным при целенаправленной работе в этом направлении, что повлечет за собой и расширение познавательных возможностей студентов. Форма организации познавательной деятельности во многом зависит от степени сформированности такого познавательного процесса как внимание. Для этого в учебный материал включаются содержательно-логические задания, направленные на развитии различных характеристик внимания: его объема, устойчивости, умения переключать внимание с одного предмета на другой, распределить его на различные предметы и виды деятельности.[1]

Знания не могут усваиваться механически. Переход от познания к знанию происходит при различных мыслительных операциях, начиная с очень простых и заканчивая сложными.

Задача преподавателя заключается в том, чтобы организовать правильную в логическом отношении и усиленную студентам мыслительную деятельность. Успех развития познавательной потребности в большей мере зависит от постановки перед студентами таких, доступных им, и в то же время требующих активной мыслительной деятельности познавательных задач и умений, а в случае необходимости, направлять решение этих задач, при максимально возможном сохранении самостоятельной мысли студентов.

Умение думать – центральное звено умения учиться.

Рассмотрение задач курса химии позволяет утверждать, что значительное число учебных задач может развивать познавательную активность студентов. Не надо только навязывать готового решения или доказательства, а подталкивать его к поиску. Оказание преподавателем

помощи студентам часто сковывает инициативу и активностью. Необходимо давать возможность организовать эвристическую беседу и самостоятельный поиск путей решения задач. [3]

В заключение отметим, что основной характеристикой потенциала человека является не выдающийся интеллект, а внутренний мотив, движущий развитие человека. Часто люди, не обладающие выдающимися способностями, преодолевая собственные ограничения, цель направленно решающие важную именную для них задачу, оказываются более продуктивными, чем способные, но менее заинтересованные. Каждый студент проявляет одарённость по-своему, но развитие интереса и познавательных потребностей к учебной деятельности формируется в процессе обучения. [2]

ЛИТЕРАТУРА

1. Гарибян И.И., Петросова Л.И. Активизация творческих и познавательных способностей студентов. Международная научно-техническая конференция «Istiqolol», г. Навои, 2008 г.
2. Межпредметная интеграция как педагогическая проблема в высших учебных заведениях. Международная дистанционная педагогическая конференция «Педагогика и образование». Международный педагогический портал «Солнечный свет». 04.10.2020.
3. Роль и место познавательных задач в мотивации учения на занятиях химии. Республиканская научно-практическая конференция «Инновационные идеи и работы одарённой молодёжи в условиях модернизации техники и технологии». Ташкент, ТИТЛП. 12-13 декабря 2017, с.145-147, 2 часть.

ӨОЖ 317.134

ЗЕРТТЕУШІЛІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУҒА БАҒЫТТАЛҒАН ПЛАНИМЕТРИЯ БОЙЫНША ЗЕРТТЕУ ЕСЕПТЕРІН ШЕШУДЕ ЭВРИСТИКАЛЫҚ ТӘСІЛДЕР ЖӘНЕ ОЛАРДЫ ҚОЛДАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Келесова Г.А.-магистрант, Джаманкараева М.А. ф.-м.ғ.к.
Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті
E-mail: gkelessova@bk.ru; d_madina08@mail.ru

Зерттеушілік құзыреттілік ойлау процесі мен зерттеушілік белсенділіктің даму деңгейін көрсетеді: проблеманы табу және оны бөліктерге бөлу, оларды шешу жолдары туралы болжамдар құру, проблеманы шешуге міндеттер қойып, гипотезалар ұсыну, оларды шешуді негіздеу. Зерттеушілік құзыреттіліктерін қалыптастыруға бағытталған планиметриялық зерттеу есептерін шешу оқушылардың оқу материалының мазмұнын білу, зерттеуді ұйымдастыру мен жүргізу жайлы білім, зерттеудің ғылыми әдістерін білу сияқты қажетті білімдерді қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Тірек сөздер: эвристикалық тәсіл, планиметриялық есептер, зерттеушілік құзыреттіліктері, анализ, синтез, геометрия, есептің шарты, дағдылар.

Исследовательская компетентность отражает уровень развития мыслительного процесса и исследовательской деятельности: находит проблему и разбивать ее на части, строить предположения о путях ее решения, ставить задачи на решение проблемы, выдвигать гипотезы, обосновывать их решение. Решение планиметрических исследовательских задач, направленных на формирование исследовательских компетенций, позволяет сформировать у учащихся такие необходимые знания, как знание содержания учебного материала, знание организации и проведения исследования, знание научных методов исследования.

Ключевые слова: эвристический подход, планиметрические задачи, исследовательские компетенции, анализ, синтез, геометрия, условие задачи, навыки.

Research competence reflects the level of development of the thought process and research activity: to find a problem and break it into parts, to make assumptions about ways to solve it, to

set tasks to solve the problem, to put forward hypotheses, to justify their solution. The solution of planimetric research problems aimed at the formation of research competencies allows students to form such necessary knowledge as knowledge of the content of educational material, knowledge of the organization and conduct of research, knowledge of scientific research methods.

Key words: competence, mathematics, the process of teaching mathematics, research skills, research competence heuristic approach, planimetric problems, research competencies, analysis, synthesis, geometry, problem condition, skills.

Педагог әрі математик Д.Пойаның пікірінше, эвристикалық тәсілдерді қолдану зерттеушілік құзыреттіліктерді қалыптастыруға мүмкіндік береді. Құзыреттілікті қалыптастыру белгілі бір тәртіппен орындалатын және оқу міндеттерін шешуге қызмет ететін әрекеттер жүйесі болып табылады. В. И. Андреевтің пікірінше, эвристикалық әдіс оқушыларға зерттеу мәселесінің шешімін ұтымды іздеуге мүмкіндік беретін әрекеттер жиынтығын білдіреді. Іс-әрекет компонентінің зерттеу құзыреттерінің құрамына кіретін дағдылар жалпыланған дағдыларға жатады, өйткені олар үйренген әдістердің жаңа міндеттердің кең ауқымына «тасымалдауды» қамтамасыз етеді. Зерттеу құзыреттерін қалыптастыруға бағытталған планиметрия бойынша әртүрлі зерттеу тапсырмаларында ұсынылған сәйкес келесі эвристикалық әдістерді қарастырамыз:

1. Деректерді және ізделетін объектілерді бөлу.
2. Деректер арасындағы байланыстарды бөлу.
3. Кескін моделін құру.
4. Дайын сызба бойынша тапсырманы құрастыру.
5. Қолданбалы есептің математикалық моделін құру.
6. Есеп шарттарынан салдар шығару (синтез).
7. Есеп (талдау) шарттарынан нәтиже шығару(анализ).
8. Тапсырмадан артық деректерді жою және жетіспейтіндерді енгізу.
9. Сызбаны қайта құру және қосымша сызбаларды орындау.
10. Ұқсас тапсырманы қолдану.
11. Есептің шешімін жазу.
12. Кері есептерді шығару.
13. Тапсырманы нақтылау.
14. Мәселені жалпылау.
15. Тапсырмада қосымша элементтерді табу.

Тиісті типтегі мәселені шешуді дұрыс таңдау зерттеу құзыреттіліктерінің қалыптасу деңгейін бағалауға мүмкіндік береді. Эвристикалық әдістерді енгізу оларды кезең-кезеңімен қалыптастыру теориясына сәйкес жүзеге асырылады.

Планиметриялық зерттеу есептерін құзыреттілікті қалыптастыру деңгейін диагностикалау нысаны ретінде қарастыра отырып және «құзыреттілікті» тиісті мәселелерді шешудің шарттары мен тәсілдерінің ерекшелігі арқылы сипаттауға болатындығын ескере отырып, оқушылар оқуда кездесетін міндеттердің түрлерін ажыратады:

1. Алгоритмдік шешу әдісі бар есептер(егер есептің шарттары оны шешу үшін жеткілікті болса).
2. Шешудің белгісіз тәсілі бар тапсырмалар(шарттарды өзгерту немесе басқа салалардан ақпарат тарту қажет болған кезде).
3. Белгісіз шарты бар кешенді тапсырмалар.

Зерттеуге бағытталған планиметриядағы есептер зерттеу құзыреттіліктерін қалыптастырудағы міндеттердің логикалық дамуы болып табылады; олардың орындалуы оқушылардың санасында ғылыми сенімдер түріндегі негізгі білім мен дағдыларды бекітеді; зерттеу міндеттерін орындау кезінде оқу шығармашылық тапсырмаларында субъективті жаңа білім элементтері жасалады. Планиметрия бойынша зерттеу есептері мыналарға бағытталған:

* ұғымдардың маңызды қасиеттерін және олардың арасындағы қатынастарды анықтау;

- * осы ұғымның басқа ұғымдармен байланысын орнату;
- * теоремалардың тұжырымдамаларында және олардың дәлелдеуімен танысу;
- * теореманы жалпылау;
- * кері теоремаларды құрастыру;
- * математикалық объектілер мен олардың арасындағы қатынастардың жіктелуін анықтау;
- * есептерді әртүрлі тәсілдермен шешу;
- * жаңа есептер құру.

Планиметриядағы зерттеу есептерін шешуде эвристикалық әдістерді қолдану ерекшеліктерін қарастырайық.

Тапсырма объектілері мен олардың қасиеттері арасында зерттеу құзыретіне кіретін байланыстарды табу қабілетін қалыптастырудың бастапқы кезеңінде оқушылар тапсырма объектілері арасындағы барлық байланыстарды табады. Содан кейін, есептерді шешуде белгілі бір тәжірибе жинақтағаннан кейін, студент тапсырманың мақсатына жету үшін қажетті байланыстарды таңдай бастайды, ал оқушы тапқан кейбір байланыстар кейін қажет емес болып шығуы мүмкін. Тапсырма объектілері мен олардың қасиеттері арасында қандай да бір байланыстар орнату, гипотезалардың пайда болуынан бұрын фигураның пішінін, оның қасиеттерін байқау және эксперимент нәтижесінде анықтау жұмыстары жүргізілуі керек.

Тапсырма объектілері арасындағы байланыстарды табу үшін оқушыларға:

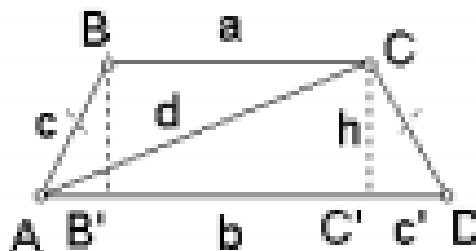
- тапсырма шартынан туындайтын байланыстарды табу;
- объектілер арасындағы басқа байланыстарды түсіндірмелермен (негіздемемен) табу.

Тапсырма объектілері мен олардың қасиеттері арасындағы байланыстарды табу талдау және синтез әдістерімен байланысты. Бұл әдістерді оқушылармен бірге мақсатты жұмыс процесінде келесідей құрастырған жөн. Оқушыларға планиметриялық тапсырма беріліп, оны шешу барысында талдау және синтез әдістерінің қадамдары жанама түрде қолданылады. Мысалы, оқушылардың мәселені шешу процесінде синтезді қабылдау үшін мұғалім келесі сұрақтарды қояды:

1. Мәселенің шартында қандай ұғымдар талқыланды?
2. Бұл ұғымдар қандай сөйлемдермен байланысты?
3. Бұл тапсырмаларды қандай мәліметтер байланыстырады?
4. Осы шарттардан тұжырымдар, теоремалар арқылы қандай нәтиже алуға болады?

Мәселені шешкеннен кейін мұғалім синтезді қабылдау құрамына кіретін әрекеттерді анықтау үшін оны шешу барысын талқылауды ұйымдастырады. Осындай талқылаудың нәтижесінде синтез жасалады.

Мысалы, төменде көрсетілген тапсырмада студент объектілер тапсырмасындағы деректерді байланыстыруға мүмкіндік беретін қосымша c' элементті табуы керек(1-сурет).

1-сурет. Трапеция

Бұл тапсырмада қосымша элементтерді табу үшін оқушылар эвристикалық тәсілдерді пайдаланады. Бұл әдісті қолдану 1-кестеде көрсетілген.

Тапсырмада қосымша элементтерді анықтау әдісін қолдану

Есеп шешімін табу қадамдары	1-есепті шешуге арналған оқушылардың іс-әрекеті			
1. Біз сызбада тапсырмада берілмеген нысандарды табу	$c', \angle A, \angle B, \angle C, \angle D, h, \Delta ABC, \Delta ACD, \Delta C'CD, \Delta ABC', B'BCC'$ – тіктөртбұрыш			
2. Қандай объектілер тапсырмада берілген?	d, c, a, b			
3. Кейбір деректер мен қосымша нысандарды қамтитын геометриялық фигураларды (көпбұрыштар) табу	№	Көпбұрыштар	Берілгені	Қосымша берілген объектілер
	1	$\Delta C'CD$	c	$c', h, \angle D, \angle C'CD, \angle CC'D = 90^\circ$
	2	$\Delta ACC'$	d, b, a	$c', \angle CAC', \angle ACC', \angle CC'A = 90^\circ$
	3	ΔACD	d, c, b, a	$c', \angle D, \angle ACD, \angle CAD$
	4	ΔABC	a, d, c	$\angle CAB, \angle ABC, \angle BCA$
	5	$B'BCC'$ – тіктөртбұрыш	a	$h, \angle C'B'B, \angle B'BC, \angle BCC', \angle CC'B'$
4. Қай қосымша объект жиі ерекшеленеді?	$c', \angle D$			
5. Әрбір геометриялық фигурада қосымша және деректер нысандарын қалай байланыстыруға болады?	$\cos \angle D = \frac{c'}{c}$ $b = a + 2 \cdot c'$ $d^2 = b^2 + c^2 - 2bc \cos \angle D$			
6. Алынған өрнектерді түрлендіру үшін қажетті алгебралық әрекеттерді орында	$d^2 = b^2 + c^2 - 2bc \frac{c'}{c} = b^2 + c^2 - 2bc' = (a + 2c')^2 + c^2 - 2c'(a + 2c') = a^2 + 4ac' + 4c'^2 + c^2 - 2ac' - 4c'^2 = a^2 + 4ac' + c^2 = a^2 + c^2 + a(b - a) = a^2 + c^2 + ab - a^2 = c^2 + ab$			

Қорытындылай келе, планиметриядағы зерттеуге бағытталған есептерді шешуде эвристикалық тәсілдерді қолдану оқушылардың танымдық әрекетіндегі зерттеушілік құзыреттіліктерін қалыптастыра отырып, шығармашылық дамытудың шарты болып табылады. Онда барлық білім алушыларды зерттеу әрекетіне, шығармашылық әрекетке тарту және сол арқылы олардың интеллектуалды және шығармашылық қабілеттерін дамыту мүмкіндігі идеясы қолдау табады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Пойа Д. Математическое открытие. Решение задач: основные понятия, изучение и преподавание. – М.: Наука, 1970. – 448с.
2. Скарбич С. Н. Включение учащихся в исследовательскую деятельность в процессе решения планиметрических задач // Молодежь. Наука. Творчество: сб. материалов межвузовской науч.-прак. конф. студентов и аспирантов. – Омск: Изд-во ОмГИС, 2005. – С. 28–30.
3. Рахымбек Д. Оқушылардың логика-методологиялық білімдерін жетілдіру. – Алматы: Оқулық және әдістемелік әдебиеттер жөніндегі республикалық баспа кабинеті, 1998.
4. Рахымбек Д. Мектеп геометрия (планиметрия) курсының оқыту әдістемесі: Оқу құралы. – Алматы: Эверо, 2015. – 320 б.

ӨАЖ 331

АДАМИ КАПИТАЛ ТҮСІНІГІ ЖӘНЕ ОНЫҢ МЕМЛЕКЕТТІК БАСҚАРУДАҒЫ РӨЛІ

Кизимбаева А.Б., Нұртасұлы Б.,

Yessenov University, Ақтау қ., Қазақстан Республикасы kizimbaeva@mail.ru

Жаһандану жағдайында дамудың маңызды тарихи факторы ретінде адами капиталдың сапасы мен әлеуеті қоғамның, мемлекеттің және жалпы халықаралық қоғамдастықтың әл-ауқаты мен өмір сүру сапасы үшін негізгі мәнге ие болды. Адам капиталы - бұл қоғамның әлеуметтік-мәдени ресурсы, онсыз әлеуметтік-мәдени прогресті қамтамасыз ететін өнімді өндірістік және инновациялық қызмет мүмкін емес. Мақалада адами капитал ұғымының мәні, оны зерттеуге үлес қосқан ғалымдардың еңбегі зерттелген. Адами капиталды мемлекеттік басқаруда қолданудың қажеттілігі талданған.

Кілт сөздер: адами капитал, мемлекеттік басқару, адам ресурсы, кадр саясаты, персонал
Качество и потенциал человеческого капитала как важнейшего исторического фактора развития в условиях глобализации приобрели первостепенное значение для благополучия и качества жизни общества, государства и международного сообщества в целом. Человеческий капитал-это социокультурный ресурс общества, без которого невозможна продуктивная производственно-инновационная деятельность, обеспечивающая социокультурный прогресс. В статье исследуется сущность понятия человеческого капитала, труд ученых, внесших вклад в его изучение. Проанализирована необходимость использования человеческого капитала в государственном управлении.

Ключевые слова: человеческий капитал, государственное управление, человеческие ресурсы, кадровая политика, персонал

The quality and potential of human capital as the most important historical factor of development in the context of globalization has become of paramount importance for the well-being and quality of life of society, the State and the international community as a whole. Human capital is a sociocultural resource of society, without which productive production and innovation activities that ensure sociocultural progress are impossible. The article explores the essence of the concept of human capital, the work of scientists who have contributed to its study. The necessity of using human capital in public administration is analyzed.

Keywords: human capital, public administration, human resources, personnel policy, personnel

Басқару - бұл мемлекеттің өз функцияларын орындайтын және кәсіби дайындалуы тиіс мемлекеттік аппараттың бөлігінен ерекшеленетін адамдардың зияткерлік және практикалық қызметінің ең қиын және жауапты салаларының бірі. Мемлекеттік қызметшілерсіз мемлекеттің механизмі тек құрылымдарды, өзара байланыс схемаларын, құқықтық құрылымдар мен т.б. білдіреді. Сондықтан мемлекетті басқаруды жүзеге асыру үшін мемлекеттік басқару әсерлерін қалыптастыру және іске асыру процестерінде арнайы дайындалған және кәсіби жұмыспен қамтылған адамдар санатына қажеттілік пайда болды, өйткені басқару қоғамға, оның заңдылықтары мен нысандарына қарамастан, адами әлеуетті дамыту және ұйымдастыру деңгейімен байланысты. Әрбір тарихи сәтте басқаруды тиісті қоғам атқарады [1].

Басқару теориясында адамдардың қоғамдық өндірісте қатысуын көрсететін бірнеше терминдер қолданылады: еңбек ресурстары, адам ресурстары, персонал, кадрлар, адам капиталы және т. б., адамның өзекті объектісі ретінде адам басқаруының түрлі аспектілерін және оларды шешу жолдарын ашады. Оларды айналымға енгізу ғалымдар жалпы басқару және өндірісте адамды басқару эволюциясымен байланыстырады.

Басқару теориясы мен практикасында өндірістегі кадрлар рөлінің ауысатын төрт концепциясы белгілі.

1. Еңбек ресурстарын пайдалану;
2. Персоналды басқару;

3. Адам ресурстарын басқару;

4. Адами капитал [2].

Мақаланың негізгі мақсаты - адами капитал ұғымының мәнін ашып, оның мемлекеттік басқарудағы маңызын анықтау. Әлемнің жетекші елдерінің дамуы жаңа экономиканың - білім экономикасының, инновациялардың, жаһандық ақпараттық жүйелердің, жаңа технологиялардың және венчурлық бизнестің қалыптасуына алып келді. Жаңа экономиканың негізін заманауи қоғамның әлеуметтік-экономикалық дамуының басты қозғаушы күші болып табылатын адами капитал құрайды.

Адам капиталы рөлінің өзгеруі, оны шығынды фактордан дамудың негізгі өндірістік және әлеуметтік факторына айналдыру дамудың жаңа парадигмасын қалыптастыру қажеттілігіне алып келді. Елдер мен әлемдік қоғамдастық дамуының жаңа парадигмасы шеңберінде адами капитал ұлттық байлықта жетекші орынға ие болды (дамыған елдердің 80% - ына дейін). Адам капиталы - адам мен жалпы қоғамның алуан түрлі қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін пайдаланылатын білім, білік, дағды жиынтығы.

Бұл феноменнің маңыздылығын түсіну және ғалымдар мен саясаткерлер тарапынан оған назар аудару XX ғасырдың екінші жартысында күшейе түседі. Бүгінгі күні бұл ұғым туа біткен және жүре пайда болған адами қасиеттерді, сондай-ақ мемлекет тарапынан адам дамуына инвестициялар мен отбасының тұтыну шығындарын, соның ішінде тамақтану, киім, коммуналдық қызметтер, білім беру және денсаулық сақтау шығыстарын қамтиды. Бұл фактордың қоғамның әлеуметтік-мәдени және экономикалық дамуындағы өзгермелі рөлін түсіну де қалыптасты.

Адам капиталы ұғымы (Human Capital) XX ғасырдың екінші жартысындағы жарияланымдарда американдық экономист ғалымдар Теодор Шульцтің [3] және Гэри Беккердің (1992 ж.) еңбектерінде пайда болды. капитал теориясының негізін құрғаны үшін оларға экономика бойынша Нобель сыйлығы берілді. 1971 жылы экономика бойынша Нобель сыйлығына ие болған Саймон Кузнец пен Ресейден шыққан адам капиталының теориясын құруға елеулі үлес қосты.

Теодор Шульц адам капиталының бастапқы даму кезеңінде теориясының қалыптасуына, оның ғылыми жұртшылықпен қабылдануына және көпшілікке танылуына елеулі үлес қосты. Ол алғашқылардың бірі болып адам капиталы ұғымын өндірістік фактор ретінде енгізді. Және адами капиталдың индустриялық, постиндустриалды экономика мен инновациялық-ақпараттық экономиканың басты қозғаушысы және іргетасы ретінде рөлін түсіну үшін көп нәрсе жасады.

Шульц адамға инвестицияның негізгі нәтижелері адамдардың еңбекке қабілеттерінің жинақталуын, олардың қоғамдағы тиімді жасампаз қызметін, денсаулықты қолдауды санады. Ол адам капиталы өндірістік сипаттағы қажетті белгілерге ие екенін дәлелдеді. Гэри Беккер адам капиталы ұғымын микродеңгейге алғашқылардың бірі болып өзгертті. Кәсіпорынның адам капиталы адамның дағдысы, білімі мен іскерлігінің жиынтығы ретінде анықталды. Олардағы инвестиция ретінде Беккер негізінен білім беру мен оқыту шығындарын есепке алды. Беккер фирманың бәсекелестік теориясына, стратегиясы мен дамуына ерекше үлес қосты.

Ол адамға арнайы және жалпы инвестициялар арасында айырмашылықты енгізді және арнайы оқытудың, арнайы білім мен дағдылардың ерекше маңызын атап өтті. Беккер адам капиталы теориясы шеңберінде жеке табыс бөлу құрылымын, олардың жас серпінін, ер және әйел еңбегін төлеу теңсіздігін және т. б. зерттеді. Ол саясаткерлерге да, кәсіпкерлерге де кең статистикалық материалда білім табыс пен жалдамалы қызметкерлердің, жұмыс берушілер мен жалпы мемлекеттің өсуінің негізі болып табылатынын дәлелдеді.

Саясат нәтижесінде қаржыгерлер мен кәсіпкерлер білім салымдарын табыс әкелетін перспективалы капитал салым ретінде қарастыра бастады [3].

Адам капиталы кең мағынада – бұл еңбек ресурстарының қалыптасқан бөлігін, білімді, зияткерлік және басқару еңбегінің құралдарын, өмір сүру ортасын және еңбек

қызметін қамтитын, адам капиталының дамудың өндірістік факторы ретінде тиімді және ұтымды жұмыс істеуін қамтамасыз ететін экономикалық дамудың, қоғам мен отбасының дамуының қарқынды өндірістік факторы. Адам капиталын қалпына келтірудің барлық жүйесін қарастырудағы маңызды аспектісі болып табылатын адам капиталын қалыптастыру мәселесі даулы мәселелердің бірі болып қала береді.

Адам капиталын қалыптастыруды ол қоғамдық өндірісте болатын адамның жоғары сапалы өнімді сипаттамаларын іздеу, жаңарту және жетілдіру процесі ретінде зерттеу қажет. Адам капиталын қалыптастыруға байланысты факторлар келесі топтарға біріктірілуі мүмкін: әлеуметтік-демографиялық, институционалдық, интеграциялық, әлеуметтік-менталдық, экологиялық, экономикалық, өндірістік, демографиялық, әлеуметтік-экономикалық [2] осыдан адами капитал санаты әлеуметтік-экономикалық зерттеудің күрделі жүйелік объектісі болып табылады деген қорытынды жасауға болады.

Әлемнің жетекші елдерінде адами капиталды дамыту материалдық-техникалық жағдай жасауды қамтамасыз ететін, қызметтің жоғары мәдениетін, азаматтардың жоғары өнімді еңбегін ынталандыратын басқарудың дұрыс саясаты мен мәдениеті негізінде құрылады [4].

Адамдардың қайта құру қызметінде зияткерлік еңбек ерекше орын алады, себебі интеллектте материалдық игіліктерді өндірушілердің басты ресурсы және ЖІӨ өсуінің негізінде жасалған. Бұл бәсекеге қабілетті экономиканы дамытудағы, халықтың және мемлекеттің табысы мен әл-ауқатын арттырудағы ғылымды қажетсінетін білімнің зор рөлін түсіндіреді. Қазіргі жағдайда қоғам мен мемлекеттің өзара іс-қимылы тиімділігінің басты факторы экономикалық салада және мемлекеттік басқаруды жүзеге асыру процесінде тікелей жұмыс істейтін адами ресурстар болып табылады.

Кез келген елдің кадрлық әлеуеті – оның ұлттық игілігінің ең жоғары құндылығы. Адам капиталын дамыту – Мемлекеттік басқарудың маңызды басым міндеті. Мемлекеттік басқару жүйесінде адами капитал – мемлекеттік билік органдарының міндеттерін және азаматтардың жеке мүдделерін шешу үшін басқару кадрларының білімі мен құзыреттілігінің, қабілеттерінің, дағдылары мен іскерлігінің қоры.

Өз иегерінің тұлғасындағы адами капитал кәсіби басқару ресурсын жаңғырту және өсіру өнері ретінде қарастырылады. Адам ресурстарын Мемлекеттік қызмет жүйесінде және тұтастай алғанда Мемлекет субъект болып табылатын мемлекеттік басқару жүйесінде қарау кезінде мемлекеттік кадр саясаты, кадрлармен жұмыс жүргізудің жалпы мемлекеттік деңгейдегі саяси бағыты түсініледі.

Бұл халықтың еркін білдіретін кадрларды, елдің барлық адами ресурстарын дамыту мен ұтымды пайдалануды қалыптастырудың Мемлекеттік стратегиясы, адам ресурстарымен (персоналмен) жұмыстың негізгі бағыттарын, оның нысандары мен әдістерін айқындайтын теориялық көзқарастар, идеялар, талаптар, қағидаттар жүйесі. Ол ұзақ перспективаға арналған басты бағытты, кадрларға қойылатын жалпы және ерекше талаптарды айқындайды.

Құқықтық, демократиялық мемлекет жағдайында адами ресурстардың даму перспективаларын есепке алу жаңа мемлекеттік кадрлық саясаттың бірқатар маңызды белгілерін, оның теориялық-мазмұндық принциптерін анықтауға мүмкіндік береді. Оны әзірлеуде ең алдымен елдің қазіргі заманғы болмысы мен қажеттілігін ескеру қажет. Бұл Қазақстандағы кадр саясатының ғылыми және реализмін қамтамасыз етудің басты алғышарты. Кадр саясаты мемлекеттің ішкі және сыртқы саясатының құрамдас бөлігі және оны іске асыру құралы бола отырып, мемлекеттік саясаттың негізінде және шеңберінде қалыптастырылады. Ол соңғысының мүддесінде әзірленеді [4].

Адами капиталдың жұмыс істеуі басты шарт, ал оның сапасы – республиканың барлық салаларында және басқару мен мемлекеттік құрылысының барлық деңгейлерінде тиімді, орнықты дамудың тікелей факторы болып табылады. Кадрлық әлеуетті қалыптастыру, ең алдымен, мемлекеттік басқару саласында-мемлекеттік билік және жергілікті өзін-өзі басқару органдарын жоғары кәсіби қызметшілермен жасақтаудың ағымдағы проблемасын шешу бөлігінде ғана емес, республиканың адами капиталын дамытудың басты стратегиялық мақсаты.

Егер кадрлар даярлаудың өндіріс талаптарына сәйкестігін қамтамасыз ететін экономикалық тетіктер құрылмаса, онда экономикалық өсу жағдайында да жұмыспен қамту жағдайы түбегейлі өзгеруі екіталай: жұмыс орындарының тапшылығы жұмыссыздықтың едәуір ауқымымен үйлесуі мүмкін. Сонымен қатар, жұмыс орындарының саны ғана емес, сапасы да маңызды рөл атқарады. Олардың сапалық құрылымы нашарлаған кезде жұмыс орындарының көбеюі шетелге «ақыл-ойдың ағып кетуін» және көрші мемлекеттерден білікті емес жұмыс күшінің Қазақстанға көшіп келуіне әкеледі. Сондықтан да адами капиталдың сапасын арттыру бойынша қажетті шараларды іске асыру экономиканың әлемдік нарықтағы бәсекеге қабілеттілігін арттыруды қамтамасыз ететін болады.

Осылайша, адами капиталды қалыптастыру, жинақтау және тиімді пайдалану процесін жүйелі зерттеу тұтастай алғанда Қазақстан экономикасын инновациялық қызмет пен реформалау үшін өзекті бола түсуде. Экономикалық өсудің инновациялық негізін бекіту және іске асыру халықтың өмір сүру сапасын арттыруға мүмкіндік береді. Бұл процестер қызметкерлердің біліктілік және кәсіптік білім деңгейін арттырумен, адами капиталды жинақтаумен, экономиканың неғұрлым прогрессивті және серпінді дамып келе жатқан салаларында жұмыс істейтін еңбек ресурстарының құрылымын ұлғайтумен ұштасады.

Біз қандай қоғам құрамыз, таңдап алынған мақсаттардың дұрыстығына, мемлекеттік саясатқа, мемлекет-қоғам қатынастарындағы әділдікке бастап нақты адамның өмірлік проблемаларын шешу тәсілдеріне дейінгі қандай идеалдарды басшылыққа алатын боламыз – бұның бәрі адами капиталға байланысты.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Ключков, В. В. Человеческий капитал и его развитие / В. В. Ключков // Экономическая теория. Трансформирующая экономика. - М., 2004.
2. Корчагин Ю.А. Человеческий капитал и процессы развития на макро - и микроуровнях. - Воронеж, 2010.
3. Теория управления. Учебник / Под общ. ред. А.Л.Гапоненко, д.э.н., проф.; А.П.Панкрухина, д.э.н., проф. — М.: Изд-во РАГС, 2003. — 558 с.
4. Хромов Н.И. Императивы развития человеческого капитала: монография / Н.И. Хромов. – Донецк: Изд-во «Ноулидж», 2011. – 326 с.

ӨОЖ 317.134

МАТЕМАТИКАНЫ ОҚЫТУ ПРОЦЕСІНДЕ ОҚУ ЗЕРТТЕУЛЕРІНІҢ ҚҰРЫЛЫМЫ ЖӘНЕ НЕГІЗГІ ТҮРЛЕРІ

Конысбаев Б. -магистрант, Джаманкараева М.А. ф.-м.ғ.к.
Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, Шымкент қ.
E-mail: beka.konysbayev@mail.ru; d_madina08@mail.ru

Берілген мақалада оқушылардың зерттеу қызметін тиімді ұйымдастырудың теориялық негіздері мен практикалық ұсыныстарын әзірлеу және ойлау процесіндегі психологиялық сипаттамалар қарастырылған. Оқушылардың зерттеу қызметінің жетістігі негізінен тапсырмалардың түрлері мен формаларын дұрыс жоспарлаумен, тапсырмалардың тиімді жүйелерін қолданумен, сондай-ақ мұғалімнің осы іс-әрекетке шебер басшылығымен қамтамасыз етіледі. Сонымен қатар, мақалада математиканы оқыту процесінде оқу зерттеулерінің құрылымы мен негізгі түрлері қарастырылған.

Тірек сөздер: математика, математиканы оқыту процесі, зерттеу қызметі, оқу зерттеулері, талдау.

В данной статье рассмотрены психологические характеристики мыслительного процесса и разработка теоретических основ и практических рекомендаций по эффективной

организации исследовательской деятельности учащихся. Успех исследовательской деятельности учащихся в основном обеспечивается правильным планированием видов и форм заданий, использованием эффективных систем заданий, а также умелым руководством учителя этой деятельностью. Наряду с этим, в статье приведена структура и рассмотрены основные виды учебных исследований в процессе обучения математике.

Ключевые слова: математика, процесс обучения математике, исследовательская деятельность, учебные исследования, анализ.

This article discusses the psychological characteristics of the thought process and the development of theoretical foundations and practical recommendations for the effective organization of research activities of students. The success of students' research activities is mainly ensured by the correct planning of the types and forms of tasks, the use of effective systems of tasks, as well as the skillful guidance of the teacher in this activity. Along with this, the article provides the structure and considers the main types of educational research in the process of teaching mathematics.

Key words: mathematics, the process of teaching mathematics, research, educational research, analysis.

Математиканы оқытуда оқу зерттеу істерін тиімді пайдалану оның құрылымы және оның негізгі компоненттерінің мақсатын білу. Ол үшін біз зерттеп жатқан мәселеге қатысты психологтардың, мұғалімдердің, математиктердің және әдіскерлердің талдауларына жүгінеміз. Әдетте, ойлау процесінің психологиялық сипаттамаларында бастысы сұрақ қою болып табылады: бірінші кезең - тапсырманы (немесе мәселені) анықтау; әрі қарай, адам белгілі бір гипотезаларды ұсынады, оларды тексереді (практикалық немесе ақыл-ой), гипотезалар мен оларды тексеру нәтижелерін салыстырады, түзетулер енгізеді және т. б.

Мәселені шешудің ойлау процесі сұраққа жауап беру арқылы аяқталады. Аталған процестің өте жиі аяқталатын сәті жаңа сұрақ қою болып табылады. Айта кету керек, адамға оның алдында тұрған мәселені «көру, байқау» әрдайым оңай емес. сұрақтарды «көруге», тіпті гипотезаларды тұжырымдауға және оларды тексеруге үйрету керек.

Көптеген психологтар ойлау процесінде объект әр түрлі бағытта айналады және бұл оның жасырын қасиеттерін анықтауға мүмкіндік береді (С.Л. Рубинштейн); іс-әрекет барысында объектімен тікелей ғана емес, сонымен қатар жанама өнімдер де пайда болады, олардың ашылуы мәселені шығармашылық шешуге серпін береді (Я.А. Пономарев); ойлау процесінің маңызды бөлігі-ақыл-ой эксперименті болып табылады.

Оқу зерттеуінің ең айқын компоненттерін Генрих Пестолоцци атап өтті, ол осы бақылауларды жалпылауға және тұжырымдамалық дамытуға негізделген оқыту жүйесін құрды. Кейіннен бұл негізгі компоненттерді шетелдік және отандық педагогтар мен әдіскерлер нақтылай түсті. Мысалы, В. Ю. Ульяновский мектепте қолданудағы зерттеу жұмысын әр түрлі мәселелерді дербес шешу ретінде сипаттай отырып, кезеңдерді анықтады:

- тікелей белсенді бақылау,
- өзіндік эксперимент бастапқы;
- өзіндік шығармашылық көбеюі.

Белгілі педагог Б. Е. Райковтың еңбектерінде зерттеу әдісі «оқушылар өз бетінше бақылайтын және зерттейтін нақты фактілерден қорытынды жасау әдісі» ретінде анықталған және осы процестің келесі кезеңдері:

- сұрақтардың қойылымы мен зерттелуі;
- болжамды шешімдерді құру;
- болжамды шешімдерді зерттеу және олардың біреуін ең ықтимал деп таңдау;
- гипотезаны тексеру және оны түпкілікті бекіту көрсетілген.

Зерттеу әдісінің мәнін анықтай отырып, И.Я. Лернер оқу зерттеуінің келесі кезеңдерін анықтайды:

- фактілер мен құбылыстарды бақылау;
- зерттеуге жататын түсініксіз құбылыстарды анықтау;

- осындай құбылыстарға байланысты фактілерді зерделеу;
- осы фактілерді түсіндіру;
- осы факт немесе құбылыс туралы білімді қолдануды талап ететін нақты тұжырымдар.

Әр түрлі авторлар қолданатын әр түрлі терминологияға қарамастан, олар ашатын жалпы мазмұнды, яғни зерттеу схемасын бөліп көрсету қиын емес: бақылау – сұрақ қою – эксперимент – қорытынды. Бірақ бұл авторлар кез-келген мектеп пәніне қатысты жаңа білім беру процесін қарастырды. Математиканы оқу кезінде бізді оқу зерттеулері көбірек қызықтырады.

Математикадағы әдістемелік әдебиеттерде математикалық оқу зерттеулерінің қандай кезеңдері ерекшеленетінін бірге қарастырайық. Сонымен, М. Д. Касьяненко математикалық зерттеудің жалпы схемасын келесідей ұсынады:

- а) қарастырылып отырған объектілер арасындағы байланыстарды зерттеу;
- б) деректермен ортақ қасиеттері бар басқа объектілерді іздеу;
- в) жаңа ұғымдар мен гипотезалар құру;
- г) оларды тексеру;
- д) алынған нәтижелерді жүйелеу;
- е) олардың қолданылу шекараларын табу.

Муравин Г. К. оқушылардың математикадан тәуелсіз зерттеулерін келесі салыстырмалы түрде аяқталған зерттеу циклі ретінде ұсынады: бақылау – гипотеза – гипотезаны тексеру.

Мысал 1. Келесідей тізбек берілсін. 111; 213; 141; 516; Берілген сандар қатарының заңдылығын табыңыз. Байқап отырғанымыздай, үтірлерді басқаша қоюдан басқа заңдылық таппайтынымыз анық. Ойлау операциялары арқылы оқушылар мынадай қорытынды жасайды: 11; 12; 13; 14; 15; ...

Оқушыны зерттеу қызметіне қосатын заңдылықты анықтауға арналған бұл зерттеу тапсырмасы оны шешу үшін зерттеу циклінің барлық кезеңдерінен өтуді талап етпейді. Бірақ, әрине, мүлдем басқа сипаттағы міндеттер бар; оларды шешу ұзақ, терең, жан-жақты зерттеуді қажет етеді.

Орта мектепте математиканы оқыту процесіне қатысты А.Е. Захарова және Г.Б.Людин оқу зерттеуінің негізгі компоненттеріне мыналар жатады: зерттеу мәселесін қою; оның мақсаттарын білу; қарастырылып отырған мәселе бойынша қолда бар ақпаратты алдын-ала талдау; зерттеу мәселесіне жақын мәселелерді шешудің шарттары мен әдістері; бастапқы гипотезаны ұсыну және тұжырымдау; зерттеу барысында алынған нәтижелерді талдау және жалпылау; алынған фактілер негізінде бастапқы гипотезаны тексеру; жаңа нәтижелерді, қасиеттерді, заңдылықтарды түпкілікті тұжырымдау; қолда бар білім жүйесінде қойылған мәселені шешудің орнын анықтау.

Осылайша, әр түрлі авторлар анықтаған оқу зерттеулерінің кезеңдеріндегі айырмашылықтар және олардың саны математикалық зерттеулердің әр түрлі түрлерінің болуымен түсіндіріледі. Белгілі бір түрдегі зерттеулерді қарастыра отырып, әр автор өзіне тән кезеңдерді бөліп көрсетеді. Дегенмен, олардың көпшілігі бірдей мәнді көрсететінін байқау қиын емес. Мәселен, мысалы, кезеңдер: бақылау, осы объектілер арасындағы байланыстарды зерттеу, қолда бар ақпаратты талдау – оқу зерттеуінің бір кезеңіне біріктірілуі мүмкін, оның мәні тапсырмалық жағдайды зерттеу мен талдауда.

Зерттеу мәселесін қою осы кезеңмен тікелей байланысты. Кейбір жағдайларда зерттеу проблемадан басталады, ал басқаларында проблема осы объектілерді бақылаудың нәтижесі болып табылады.

Оқу проблемасы дегеніміз - ассимиляция процесінің логикалық-психологиялық қарама-қайшылығының көрінісі, психикалық ізденістің бағытын анықтайды, белгісіздің мәнін зерттеуге қызығушылықты оятады және жаңа тұжырымдаманы немесе жаңа әрекет әдісін игеруге әкеледі. Оқытудағы оқушының танымдық қажеттілігін тудыратын және жаңа білім мен іс-әрекет тәсілдерін белсенді игеру үшін ішкі жағдай туғызатын ойлаудың бастапқы сәтін анықтайтын проблемалық жағдаймен тығыз байланыста қолданылады.

Мәселелік жағдай элементтердің екі тобын қамтитын оқу жағдайынан туындайды: белгілі және белгісіз (немесе жаңа). Мәселені қою келесі дидактикалық мақсаттарды көздейді: оқушының назарын осы мәселеге (тапсырмаға) аудару; оның танымдық қызығушылығын және басқа да мотивтерін ояту; оқушыны осындай мүмкін болатын танымдық қиындыққа қою, оны жеңу оның ақыл-ой қызметін белсендіреді; оқушыға бір жағынан оның танымдық қажеттілігі мен екінші жағынан білім, білік және дағдылар қоры арқылы оны қанағаттандыру мүмкін междүстігі арасындағы қайшылықтарды көрсетіңіз.

Мәселе жағдайды егжей-тегжейлі талдау, белгілі және белгісізді нақты бөлшектеу нәтижесінде ғана туындайды. Мәселені тұжырымдаудың сәттілігі, оның тұжырымының анықтығы, ең алдымен, проблеманы білдірудің логикалық формасы болып табылатын туындайтын мәселелердің мағынасын түсінуге байланысты. Үлкен аналитикалық-синтетикалық жұмыстың нәтижесінде белгісіздің мағынасы түсініліп, оқу мәселесі тұжырымдалады (немесе дайын тұжырымдамада түсініледі). Бұл мәселелік жағдайды талдаудың және оқушының мәселені тұжырымдауының мәні.

Осылайша, әртүрлі авторлар бөлетін зерттеу кезеңдерін талдау олардың төртеуі міндетті болып табылады, олар оқу зерттеуінің негізгі құрылымын құрайды деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді:

- мәселені қою;
- гипотезаны ұсыну;
- гипотезаны тексеру;
- қорытынды.

«Сабақ-зерттеу» - бұл бүкіл сабаққа арналған және зерттеу компоненттерінің барлығын немесе көпшілігін қамтитын сыныптың барлық оқушылары орындайтын зерттеу тапсырмасы; оны орындау барлық оқушылар үшін міндетті болып табылады. «Шағын зерттеуді» оқушылардың барлығы немесе көпшілігі орындайды, сабақтың бір бөлігін алады немесе үй тапсырмасы ретінде ұсынылады, тек жеке зерттеу компоненттерін қамтиды; мұғалімнің қалауы бойынша оны орындау міндетті немесе ерікті болып табылады. «Зерттеу кешенін» оқушылар зерттеу сабақтарында топтық жұмыс түрінде орындайды; тапсырма бірнеше сабаққа арналған немесе ұзақ мерзімді үй тапсырмасы ретінде ұсынылуы мүмкін, зерттеу компоненттерінің басым бөлігін қамтиды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Далингер В.А. О тематике учебных исследований//Математика в школе. № 9.2000. С.7–10.
2. Ларькина Е.В. Методика формирования элементов исследовательской деятельности учащихся основной школы на уроках геометрии. М.: Просвещение, 2016. -124 с.
3. Цукарь А.Я. Элементы исследовательской деятельности учащихся при обучении математике // Педагогика. -2011.- № 1. -С. 35–37.

УДК 517.956

КРИТЕРИИ ЕДИНСТВЕННОСТИ РЕШЕНИЯ НЕЛОКАЛЬНОЙ ПО ВРЕМЕНИ ЗАДАЧИ ДЛЯ ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНО-ОПЕРАТОРНОГО УРАВНЕНИЯ $l(\cdot) - A$ С ОПЕРАТОРОМ ТРИКОМИ А

Кошанов Б.Д., Шыныбаева Н.М.
Казахский национальный университет им. аль-Фараби
koshanov@list.ru

В настоящей статье исследуется вопрос единственности решения регулярной по времени задачи для дифференциально-операторного уравнения $l(\cdot) - A$ с оператором Трикоми А. Порядок дифференциального выражения $l(\cdot)$ считается произвольным

натуральным числом n . Для дифференциального выражения $l(\cdot)$ задаются регулярные краевые условия по временной переменной t . Оператор A является порожденным уравнением Трикоми $Av = uv_{xx}(x, y) + v_{yy}(x, y)$. Граничные условия для оператора Трикоми задаются условием Дирихле на эллиптической части и дробными производными следами решения вдоль характеристик. Указывается, что данный оператор является самосопряженным оператором в $L_2(\Omega)$. Самосопряженность оператора A гарантирует существование полной ортонормированной в $L_2(\Omega)$ системы собственных функций, если Ω -- область, ограниченной кривой Ляпунова и характеристиками волнового уравнения.

Ключевые слова: гиперболические операторы второго порядка, регулярные краевые задачи по времени, краевая задача со смещением, единственность решения, собственные функций, полные ортонормированные системы.

Осы мақалада Дифференциалдық-операторлық теңдеу үшін уақыт бойынша тұрақты есепті шешудің бірегейлігі мәселесі қарастырылады $l(\cdot)$ -А операторымен Трикоми а. дифференциалдық өрнектің реті $l(\cdot)$ ерікті натурал сан болып саналады n . Дифференциалдық өрнек үшін $l(\cdot)$ уақытша айнымалыға сәйкес тұрақты шекті шарттар беріледі t . Оператор A теңдеу арқылы жасалады Трикоми $Av = \llbracket yv \rrbracket_{xx}(x, y) + v_{yy}(x, y)$. Трикоми операторының шекаралық шарттары эллиптикалық бөліктегі Дирихле шартымен және сипаттамалар бойындағы шешімнің бөлік туындыларымен белгіленеді. Бұл оператор $L_2(\Omega)$. ішіндегі өзін-өзі біріктіретін оператор болып табылады. А операторының өзіндік конъюгациясы, егер $L_2(\Omega)$ Ляпунов қисығымен және толқындық теңдеудің сипаттамаларымен шектелген аймақ болса, меншікті Ω -- функциялардың толық ортонормальды жүйесінің болуына кепілдік береді.

Түйін сөздер: екінші ретті гиперболалық операторлар, уақыт бойынша тұрақты шеткі есептер, орын ауыстыруы бар шеткі есептер, шешімнің бірегейлігі, меншікті функциялар, толық ортонормальды жүйелер.

In this article, the question of the uniqueness of the solution of a time-regular problem for the differential operator equation $l(\cdot)$ -A with the Tricomi operator A . The order of the differential expression $l(\cdot)$ is considered an arbitrary natural number n . For the differential expression $l(\cdot)$, regular boundary conditions are given for the time variable t . The operator A is generated by the Tricomi equation $Av = \llbracket yv \rrbracket_{xx}(x, y) + v_{yy}(x, y)$. The boundary conditions for the Tricomi operator are given by the Dirichlet condition on the elliptic part and fractional derivatives of the solution traces along the characteristics. It is indicated that this operator is a self-adjoint operator in $L_2(\Omega)$. The self-conjugacy of the operator A guarantees the existence of a complete orthonormal system of eigenfunctions in $L_2(\Omega)$ if Ω is a domain bounded by the Lyapunov curve and the characteristics of the wave equation.

Keywords: second-order hyperbolic operators, regular boundary value problems in time, boundary value problem with displacement, uniqueness of solution, eigenfunctions, complete orthonormal systems.

2010 Mathematics Subject Classification: 35G05, 35G10, 35P05

1. В функциональном пространстве $L_2(0, T)$ рассмотрим оператор B , порожденный дифференциальным выражением

$$l(w) \equiv \frac{d^n w}{dt^n} + p_1(t) \frac{d^{n-1} w}{dt^{n-1}} + \dots + p_n(t) w(t), \quad 0 < t < T \quad (1)$$

с регулярными краевыми условиями

$$\sum_{k=0}^{n-1} [\alpha_{kj} w^{(k)}(0) + \beta_{kj} w^{(k)}(T)] = 0, \quad j = 1, 2, \dots, n \quad (2)$$

где $p_j(t) \in C^{(n-j)}[0, T]$, $j = 1, 2, \dots, n$.

Требование I. Предположим, что область определения оператора B задается регулярными в смысле Биркгофа краевыми условиями [1]. Иначе говоря, в случае нечетного $n = 2p - 1$ следующие два определителя θ_0, θ_1 отличны от нуля; в случае четного $n = 2p$ следующие два определителя θ_{-1}, θ_1 отличны от нуля.

Сопряженный оператор B^* задается дифференциальным выражением

$$B^*R(t) = l^+(R), \quad 0 < t < T$$

и областью определения

$$D(B^*) = \{R \in W_2^n[0, T] : V_1(R) = 0, \dots, V_n(R) = 0\}.$$

В работе [1] доказано следующее утверждение.

Теорема 1 [1]. Пусть область определения оператора B задается регулярными в смысле Биркгофа краевыми условиями. Тогда область определения оператора сопряженного B^* задается также регулярными в смысле Биркгофа краевыми условиями.

Нам потребуется также следующее утверждение [2].

Теорема 2 [2]. Пусть оператор B порожден регулярными в смысле Биркгофа краевыми условиями. Тогда система собственных и присоединенных функций оператора B является полной системой в пространстве $L_2(0, T)$.

Применяя теорему 1 и теорему 2 к сопряженному оператору B^* , можем сформулировать утверждение.

Теорема 3. Пусть выполнены требование I. Тогда система собственных и присоединенных функций оператора B^* полна в пространстве $L_2(0, T)$.

2. Пусть $\Omega \in \mathbb{R}^2$ - конечная область, ограниченная при $y > 0$ кривой Ляпунова σ , оканчивающейся в окрестности точек $O(0,0)$ и $B(1,0)$ малыми дугами "нормальной кривой" σ_0 , а при $y < 0$ - характеристиками $OC: x - \frac{2}{3}(-y)^{\frac{3}{2}} = 0$, $BC: x + \frac{2}{3}(-y)^{\frac{3}{2}} = 1$ уравнения

$$Av = uv_{xx}(x, y) + v_{yy}(x, y) = f(x, y). \quad (3)$$

Задача Т. Найти в Ω решение уравнения (3), удовлетворяющие условию

$$u(x, y; t)|_{\sigma_0} = 0, \quad \sigma_0: (x - \frac{1}{2})^2 + \frac{4}{9}y^3 = \frac{1}{4}, \quad (4)$$

$$x^{5/6}D_{0+}^{1/6}(u(\chi_0(x))x^{-2/3}) + (1-x)^{5/6}D_{1-}^{1/6}(u(\chi_1(x))(1-x)^{-2/3}) = 0, \quad (5)$$

где

$$u(\chi_0(x)) = u\left(x, -\left[\frac{3x}{2}\right]^{2/3}\right), \quad 0 \leq x \leq \frac{1}{2},$$

$$u(\chi_1(x)) = u\left(x, -\left[\frac{3(1-x)}{2}\right]^{2/3}\right), \quad \frac{1}{2} \leq x \leq 1.$$

Здесь граничные условия задаются с помощью дробных производных Римана-Лиувилля [3]

$$D_{0+}^{1/6}g(x) = \frac{d}{dx} \int_0^x \frac{g(t)}{(x-t)^{1/6}} dt,$$

$$D_{1-}^{1/6}g(x) = -\frac{d}{dx} \int_x^1 \frac{g(t)}{(t-x)^{1/6}} dt.$$

Оператор, соответствующий краевой задаче T обозначим через A . Собственные значения оператора A будем нумеровать парой целочисленных индексов η_m . Собственные функции оператора A обозначим через $v_m(x, y)$ соответствующих собственным значением η_m .

В работе [4] доказано следующее утверждение.

Теорема 4 [4]. Оператор A является самосопряженным в пространстве $L_2(\Omega)$.

Как следствие данной теоремы 4 заключаем, что собственные функций $\{v_m(x, y), m = 1, 2, \dots\}$ оператора A образуют полную систему функций в $L_2(\Omega)$.

3. Пусть Ω - конечная область из предыдущего пункта. В области $Q = \Omega \times (0, T)$ рассмотрим уравнение

$$\frac{\partial^n u(x, y; t)}{\partial t^n} + \sum_{j=1}^n p_j(t) \frac{\partial^{n-j} u(x, y; t)}{\partial t^{n-j}} = y \frac{\partial^2 u(x, y; t)}{\partial x^2} + \frac{\partial^2 u(x, y; t)}{\partial y^2} + f(x, y; t), (x, y) \in \Omega, \quad 0 < t < T \quad (6)$$

с краевыми условиями по t

$$U_v(u(x, y; \cdot)) = 0, \quad v = 1, 2, \dots, n, \quad (x, y) \in \Omega \quad (7)$$

и с условиями по (x, y)

$$u(x, y; t)|_{\sigma_0} = 0, \quad \sigma_0: (x - \frac{1}{2})^2 + \frac{4}{9}y^3 = \frac{1}{4}, \quad (8)$$

$$x^{5/6} D_{0+}^{5/6}(u(\chi_0(x); t)x^{-2/3}) + (1-x)^{5/6} D_{1-}^{1/6}(u(\chi_1(x); t)(1-x)^{-2/3}) = 0, \quad (9)$$

где

$$u(\chi_0(x); t) = u\left(x, -\left[\frac{3x}{2}\right]^{\frac{2}{3}}; t\right), \quad 0 \leq x \leq \frac{1}{2},$$

$$u(\chi_1(x); t) = u\left(x, -\left[\frac{3(1-x)}{2}\right]^{\frac{2}{3}}; t\right), \quad \frac{1}{2} \leq x \leq 1, \quad 0 < t < T.$$

Операторная запись вышеприведенной задачи (6)-(9) имеет вид

$$Bu = Au(x, y; t) + f(x, y; t), \quad (x, y; t) \in Q. \quad (10)$$

Здесь оператор B действует по переменной t и его свойства приведены в пункте 1.

Оператор A действует по переменным (x, y) и его спектральные свойства приведены в пункте 2.

В данной статье сформулирован критерий единственности решения однородного операторного уравнения (10).

Теорема 5. Пусть выполнено требование I. Тогда однородное операторное уравнение

$$Bu = Au \quad (11)$$

имеет только тривиальное решение $u \in D(B) \cap D(A)$ тогда и только тогда, когда

$$\sigma(B) \cap \sigma(A) = \emptyset, \quad (12)$$

где $\sigma(B)$ и $\sigma(A)$ - спектры операторов B и A соответственно.

Funding: Данная работа была поддержана грантом AP 14869558 МОН РК.

ЛИТЕРАТУРА

1. Наймарк М.А. Линейные дифференциальные операторы. 1969. Наука, Москва. 528 с.
2. Кесельман Г.М. О безусловной сходимости разложений по собственным функциям некоторых дифференциальных операторов // Изв. вузов. матем. 1964. № 2. С. 82-93.
3. Kilbas A.A., Srivastava H.M., Trujillo J.J. Theory and Applications of fractional differential equations. 2006. Elsevier. 541 p.
4. Кальменов Т.Ш. О самосопряженных краевых задачах для уравнения Трикоми // Дифференциальные уравнения. 1983. Т. 19, №1. С. 66-75.
5. Кангузин Б.Е., Кошанов Б.Д. Критерии единственности решения нелокальной по времени задачи для дифференциально-операторного уравнения высокого порядка $l(\cdot)$ — A с волновым оператором A со смещением // Сибирский Мат. Журн. – 2022. – Т. 63, №6.
6. Kanguzhin B.E., Koshanov B.D. Uniqueness Criteria for Solving a Time Nonlocal Problem for a High-Order Differential Operator Equation $l(\cdot)$ — A with a Wave Operator with Displacement // Symmetry 2022, 14 (6), 1239. <https://www.mdpi.com/2073-8994/14/6/1239>

ӘОЖ 37.373.5

МЕКТЕПТЕ ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ДАМУЫНДАҒЫ ВОЛЕЙБОЛДЫҢ МАҢЫЗЫ

Қалтаев А. А., оқытушы

"Жақсылық Үшкемпіров атындағы Талдықорған қаласындағы олимпиадалық резервтің
облыстық мамандандырылған мектеп-интернат-колледжі" КММ, Талдықорған қ.

E-mail: kaltaev_abylaihan@mail.ru

Волейбол ойыны адамның көңілін шаттандырып, іскерлікті арттырады. Бүгінгі волейбол ойынының даму деңгейі өзінің ең жоғарғы нүктесіне жетті деуге болады. Себебі, ойының бүгінгідей даму жылдамдығы бұрын – соңды болып көрген жоқ. Ойыншының қозғалысы, жүгіру жылдамдығы, секіруі, лақтыруы, кілт тоқтауы, міне мұның барлығы жалпы ойынның жылдамдығын, ойыншылардың дайындық деңгейін көрсетеді.

Тірек сөздер: мектеп, оқушылар, дамуы, волейбол

Игра в волейбол поднимает настроение и повышает хватку. Можно сказать, что уровень развития волейбольной игры сегодня достиг своей наивысшей точки. Это потому, что скорость развития мысли, как сегодня, никогда не наблюдалась. Движение игрока, скорость бега, прыжки, броски, остановка ключа-все это указывает на общую скорость игры, уровень подготовки игроков.

Ключевые слова: школа, ученики, развитие, волейбол

Playing volleyball lifts the mood and increases the grip. We can say that the level of development of the volleyball game has reached its highest point today. This is because the speed of thought development, as it is today, has never been observed. The player's movement, running speed, jumping, throwing, stopping the key-all this indicates the overall speed of the game, the level of training of the players.

Key words: school, students, development, volleyball

Волейбол ойыны оқушыларға жан – жақты тәрбие берудің аса маңызды салаларының бірі. Оқушыларды қоғамдық пайдалы еңбекке, өмірге бейімдеуде оқу – тәрбие жұмысында волейболдың алатын орны бөлек.

Мектептегі волейболдан ұйымдастырылатын жұмыс түрлері оқушылардан өз еркімен іс – әрекеттерді орындауды, құлшына ұйымдастырушылықты, белсенділікті, тапқырлықты талап етеді. [1]

Мектептегі волейболдың негізгі міндеттері: Денсаулықты нығайту, дене дамуына дұрыс әсерін тигізу және денесін шынықтыру. Бұл міндеттік волейбол, спорт жөнінен ұйымдастырылатын барлық жұмыс түрлеріндегі, негізгі міндет екенін педагогикалық ұжым мен әр мұғалім түсінуі және білуі қажет. Мектеп жасы – балалардың жылдам өсуі және денесінің даму кезеңі болып табылады. Сондықтан мектеп барлық жағдайда, мүмкіндіктерді пайдалана отырып, оқушылардың денесінің дұрыс дамуын қамтамасыз етуі қажет. Волейбол сабақтары ең алдымен адам ағзасына әсерін тигізе отырып денесін шынықтыру, денсаулығын нығайту міндеттерін жүзеге асырады. Сондықтан көптеген сабақтар таза ауада өткізіледі, ал жабық орында өткізілетін сабақтар қажетті гигиеналық талаптарды қажет етеді. Аталған міндет оқушыларға волейбол жөніндегі қажетті білімдермен қамтамасыз етеді: дене жаттығулары сабақтарымен айналысудың пайдасы, гигиеналық ережені сақтау, сонымен қатар бағдарлама бойынша барлық дене жаттығуларын дұрыс орындау. [2]

Мектепте, отбасында, қоғамдық ортада, балалардың өз бетімен дене жаттығуларын орындауы жаттығуды дұрыс орындауы білімін, гигиеналық талаптарын дұрыс орындауға деген көзқарасын қалыптастырады. Бастауыш сынып жасы кездерінде балалардың бойлары, дене мүшелері тез өседі. Әсіресе аяқтары тез өседі. Бала жылына екі килограмм салмақ қосады. Осы

жаста сүйек тез қатая бастайды. Бірақ сүйек тканьдарында әлі де органикалық заттар көп те, минералды тұздар аз. Сондықтан да сүйек икемді, созылмалы әлі толық қатаймай, шеміршекті түрде болады. Осы ерекшеліктерін ескеріп, бастауыш сынып оқушыларына қозғалмайтын статистикалық жаттығулар жүктемесін аз береміз. Үлкен биіктіктен сектіру, қатты жерге секіру жаттығуларын бермеуге тырысуымыз керек. Омыртқаның байланыстары мен бұлшық еттері әлсіз, омыртқа арасындағы шеміршек қалың болып келеді. 7 жаста барлық омыртқа айқын білініп тұрады. Қыздарда 7 – 11, ер баларда 7 – 13 жас арасында омыртқаның денесі мен эпифиздерінің арасында жұқа болса да шеміршекті қабаты сақталады. Омыртқааралық шеміршектер қалың болғандықтан омыртқалар әлі де өседі, олар 14 -15 жаста бекіп, қатаяды. Омыртқа өте икемді, бірақ оқыс жағдайларда қисайып кетуі мүмкін. Сондықтан да осы жас кездерінде әр түрлі омыртқа қисаюлары: скалиоз, лордоз, кифоз байқалады. Омыртқа эпифиздерінің сүйектенуі 18 – 20 жаста аяқталады. [3]

Балардың бұлшық ет тканьдарында су көп те, белоктық заиар аз болып келеді. 7 – 8 жастағы балалардың бұлшық ет тканьдары олардың жалпы салмағының 27% алады. Салыстырмалы түрде қарасақ 18 жастағыларда 40% болады. Бұлшық еттер әлсіз болады, әсіресе арқа және іш бұлшық еттері ұсақ бұлшық еттерге қарағанда жақсы дамыған. Бұл кезеңде бала бұлшық еттерінің жұмыс қабілеттілігі төмен болады. Осы бұлшық ет жүйесі ерекшеліктеріне байланысты ұзақ статикалық – қозғалыссыз жаттығулар, біржақты жүктемелер, қайта – қайта бір түрлі қозғалыстар беруге болмайды. Жүктемелерді әр бұлшық еттер тобына ауыстырып беріп денені үйлесімді дамыту қажет. Жаттығуларды үлкен амплитудамен, кіші бұлшық ет тобына көбірек беру керек.

Кіші және үлкен доптармен орындалатын жаттығулар. Бұл жаттығулар лақтыру жаттығуларын орындауға арналған дайындық жаттығуларын орындауға арналған дайындық жаттығулары болып табылады. Жаттығуларды үйретудің негізгі міндеті – оқушыларды допты лақтыру, қағып алу, өз күшін доптың салмағына тиімді пайдалану; ұзаққа және биіктікке лақтыра білу, лақтыру жаттығуларын дайындау, біріккен іс – әрекет орындай білу әдістерін пайдаланады.

I – сыныпта бастапқы кезеңде үлкен доптармен, бірте – бірте кіші доптармен жаттығулар орындау қарастырылған. Жаттығуларды орындау үшін үлкен рәзеңке доптар, үрленген доптар

(волейбол, футбол, баскетбол), салмағы 1кг доптар, кішкене рәзеңке және теннис доптары пайдаланылады.

Бастауыш сынып оқушылары қатарына оқитын оқушылардың волейболдағы міндеттері төмендегідей:

- Волейболды жан – жақты, үйлесімді дамыту, дұрыс дене түзулігі мен сыртқы ортаның жағымсыз әсеріне қарсылық әдеттерін, жеке бас гигиенасы мен салауатты өмір салтын сақтау әдеттерін қалыптастыру;

- Негізгі базалық спорт түрлері жеңіл атлетика, гимнастика, спорттық ойындар, шаңғы спорты, суда жүзу жаттығуларын ары қарай үйрену, жетілдіру;

- Дене қуаты қасиеттерін, кеңістікте үйлесімді, епті қозғалуды, жылдамдықты, күш – жылдамдығын, күшті, төзімділікті, икемділікті ары қарай дамыту;

- Жеке бас гигиенасы, дене тәрбиесі жаттығуларының ағзаның негізгі жүйелеріне әсері, өнегелілік және жігерлілік қасиеттерін дамыту, өзін – өзі бақылаудың тәсілдері туралы білім мағлұматтарын беру;

- Сабақ бөлімдерін, жарыстар, әр түрлі жаттықтыру жұмыстарын жүргізудегі төрешінің, команда капитанының, спорт нұсқаушысының ұйымдастыру іскерліктерін қалыптастыру;

- Өзінің дене қуаты мүмкіншіліктерін бағалау білімділігін қалыптастыру;

- Тәртіптілікке, жауапкершілікке, дербестікке, ынталылыққа тәрбиелеу;

- Психикалық үрдістерді дамыту, психикалық өзін – өзі реттеу негіздеріне үйрету.

Бастауыш мектеп жасындағы оқушылардың бойлары, денелері жылдам өседі. Бойларының

ұзаруы негізінен аяқтары өсуіне байланысты болып жылына 4 – 7 см өседі. Салмақтарына жылына 3 – 6 кг қосылып отырады. Ұл балалардың ең тез өсетін кезі 11 – 12, ол жастарда қыздар орташа 7 см өседі.

Жасөспірім кезде аяқтың және қолдың ұзын сүйектері, омыртқа сүйектерінің биіктіктері жылдам өседі. Жасөспірімдердің омыртқалары өте жылжымалы болып келеді. Өп, жоғары жүктемелер сүйек қатаюларын тездетеді де қол, аяқтың ұзын, ортан жілік сүйектерінің өсуін азайтып жібереді.

Осы жас кезінде бұлшық ет жүйесі де жылдам дамиды. 13 жастан бастап бұлшық еттердің көлемдері үлкейе бастайды. Көлемдерінің үлкеюі олардың бұлшық ет талшықтарының жуандауына байланысты өседі. Бұлшық ет көлемінің дамуы, әсіресе ұлдарда 13 – 14 жаста, қыздарда 11 – 12 жастарда көбірек болады. Бастауыш мектеп жасындағы оқушылардың тыныс алу жүйесі жақсы, тез дамиды. Кезінде балалардың өкпелері екі есеге дейін өседі. Дем алу көлемдері 13 жаста 707 см болады.

Ойынның техникасы мен тактикасын оқыту бір – бірімен тығыз байланыста жүргізіледі. Техникалық дайындықтың негізгі міндеті ойынның әртүрлі жағдайларында жоғары дәлдікке жету үшін барлық техникалық тәсілдерді игеріп, оларды одан әрі жетілдіре түсу болмақ.

Волейболда төрт техникалық тәсіл бар: допты бір – біріне беру, ойынға қосу, шабуылдай соғу, тосқауыл қою.

Техникалық даярлықтың басты міндеті – жарыс барысында қорғаушыларды ойынды дұрыс жүргізуге үйрету. Бұл міндетті шешу үшін жекелей топтық және командалық әрекеттерді үйреніп, кездесудің тактикалық жоспарын дұрыс жасап, оны жүзеге асыра білуді қалыптастыру керек. [4]

Шынығудың, техникалық және тактикалық даярлықтың өзара байланысы және тәуелділігі ойыншылар техниканың негізгі тәсілдерін меңгере бастаған алғашқы сабақтардан – ақ жүзеге асырылуы қажет.

Арнайы психологиялық дайындық. Жарысқа қатысуға дайындайтын бұл арнайы дайындық – жарыс болар алдындағы кезеңде спортшының спорттық күреске психикалық дайын күйге түсуіне бағытталған. Психикалық дайындыққа батылдық, қайсарлық, ынталылық, табандылық, тәуекелшілік, ұстамдылық секілді жігер – қайрат дайындығы кіреді. Психологиялық дайындық әр түрлі әдістермен іске асады.

Орта мектеп жасындағы оқушылардың бойлары, денелері жылдам өседі. Бойларының ұзаруы негізінен аяқтары өсуіне байланысты болып жылына 4-7 см өседі. Салмақтарына жылына 3-6 кг қосылып отырады. Ұл балалардың ең тез өсетін кезі 13-14 жас, ол кезде бойлары жылына 7-9 см өседі. Қыз балалардың бойларының тез өсетін кезі 11-12 жас, ол жастарда қыздар орташа 7 см өседі. Жасөспірім кезде аяқтың және қолдың ұзын сүйектері, омыртқа сүйектерінің биіктіктері жылдам өседі. Жасөспірімдердің омыртқалары өте жылжымалы болып келеді. Көп, жоғары жүктемелер сүйек қатаюларын тездетеді де қол, аяқтың ұзын, ортан жілік сүйектерінің өсуін азайтып жібереді. Осы жас кезінде бұлшық ет жүйесі де жылдам дамиды. 13 жастан бастап бұлшық еттердің көлемдері үлкейе бастайды. Көлемдерінің үлкеюі олардың бұлшық ет талшықтарының жуандауына байланысты өседі. Бұлшық ет көлемінің дамуы, әсіресе ұлдарда 13-14 жаста, қыздарда 11-12 жастарда көбірек болады. Бастауыш мектеп жасындағы оқушылардың тыныс алу жүйесі жақсы, тез дамиды. 11-14 жас кезінде балалардың өкпелері екі есеге дейін өседі. Дем алу көлемдері 13 жаста 707 см болады. өкпенің тіршілік сыйымдылығы артады. Сіздер физиология пәнін оқыған кезден білесіздер, өкпенің тіршілік сыйымдылығы адамның жасына, жынысына, спорт түрлерімен айналысуына байланысты өзгеріп тұратынын. Өкпенің тіршілік сыйымдылығы – бала дем алған кездегі және өкпедегі (қордағы) бар ауаның қосындысы. Өкпенің тіршілік көлемін спирометр деген арнайы аспаппен өлшейді.

Тыныс алу жиілігінің де дене дамуына үлкен маңызы бар. Дене тәрбиесі, спорттық жаттығулармен айналысқан балалардың тыныс алу жиіліктерісирек болады. Дене тәрбиесі

жаттығулары кезіндегі тыныс алулар оқушылардың өкпесін ғана емес, олардың кеуде бұлшық еттерін, бүкіл тыныс алу жүйесін жақсы дамытады. Бір демалу циклінде жасөспірім ағзасы 14 мл ауа пайдаланады. Олар үлкендерге қарағанда тыныс алу уақытын көп тоқтатып отыра алмайды. Олардың ағзаға келіп жатқан ауа аз кездеріндегі жұмысқа білеттілігі тез төмендейді. Техникалық дайындық деп жарыс жаттығуларын орындауды жоғары деңгейде меңгеру үрдісін айтамыз. Оның негізгі міндеті – спорт түріндегі негізгі қозғалысты шеберлікпен меңгеру, дағдылану. Тактикалық дайындық дегеніміз – жарыс кезіндегі жеңіске жету үшін пайдаланылатын әдіс-амалдарды, айла-тәсілдерді қолдана білу өнері. Тактикалық дайындық екі кезеңнен тұрады:

- спорттық күресті жүргізу жодарын өз мүмкіншілігіне, қарсыластарының ерекшеліктеріне, жарыс жағдайларына байланысты жоспарлау;- осы жоспарды спортшының жарыстағы мүмкіншілігіне байланысты амалдар мен жолдар арқылы іске асыру. Тактикалық дайындықты дұрыс іске асыру үшін төмендегідей міндеттерді орындау керек:

- спорт түрінің тактикалық тәсілдер негізін оқу, үйрену, тиімді пайдалана білу;
- мықты спортшылардың тактикалық тәжірибесімен танысу;
- өтетін жарыстың ережелерін, шарттарын, қарсыластарының мүмкіншіліктерін зерттеу;
- жарыстың тактикалық жоспарын жасау;
- өткен жарысты талдау, тиімді тактикалық әрекеттерді жетілдіру.

Спортшыға жарыс кезінде, жарыс жаттығуларын орындау кезінде кездесетін психологиялық қиындықтарды жеңуге тәрбиелейтін педогогикалық үрдісті психологиялық дайындық дейміз. [5]

Психологиялық дайындық процесі екі бөлімнен тұрады:

Жалпы психологиялық дайындық. Ол спортшыны спортпен жүйелі түрде айналысуға, қиыншылықтарды жеңуге, еңбек сүйгіш азамат ретінде тәрбиелеуге бағытталған. Арнайы психологиялық дайындық. Жарысқа қатысуға дайындайтын бұл арнайы дайындық – жарыс болар алдындағы кезеңде спортшының спорттық күреске психикалық дайын күйге түсуіне бағытталған. Психикалық дайындыққа батылдық, қайсарлық, ынталылық, табандылық, тәуекелшілік, ұстамдылық секілді жігер-қайрат дайындығы кіреді. Психологиялық дайындық әр түрлі әдістермен іске асады:

- Тиянақты жинақтау әдісі;
- Психикалық реттеу әдісі;
- Идеомоторлық жаттығулар әдісі;
- Спорттағы психодиагностика әдісі;

Спорт және қимыл ойындары – дене тәрбиесінің сезімталдыққа негізделген тәсілі, олар денсаулықты сақтауға және нығайтуға өте тиімді. Сірә, спорт ойындарының ең қолайлы, кең тараған түрі волейбол болса керек. Енді осы ойынның адам организмiне әсерi туралы қысқаша тоқталайық.

Ойын тактикасының қарапайымдылығы және доп үшін тікелей тартыстың жоқтығы волейболмен көпшіліктің жаппай айналысуына жол ашады.

Ал волейболшылардың организмiне түсетін салмақ мөлшері орташа деңгейде. Денеге аса күшті әсер ететін қимыл – жүгіру мұнда аз қолданылады. Волейбол ойнау реакция жылдамдығын, ептілікті, төзімділікті қалыптастыруға көмектеседі, тыныс, жүрек-тамыр, бұлшық ет жүйелерін нығайтады, ой шаршауынан арылтады, жалпы алғанда организмге игі әсер етеді, волейбол адамды коллективтік қимылға, жеке бас мүддесінің команда мүддесіне бағындыра білуге, тәртіпті болуға, өзгелерге дер кезінде көмекке келуге үйретеді. Өткізілетін халықаралық жарыстар еліміздің спорттық өміріндегі маңызды оқиғалардың бірі боп саналады және барлық ақпараттық құралдар арқылы кең таратылады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Ушинский К.Д. Человек как предмет воспитания. Опыт педагогической антропологии. // Избр. пед. соч.: В 2 т. – Т. – М., 1991.

2. Беляев А.В. “Волейбол” Учебник-М: 2002
3. Ю.А.Клещев Волейбол, ученик по физической культуре Алматы Кітап 1999 г.
4. Ильющенко К.В Обучение и тренировки в волейболе. Алматы Кітап 1998 г.
5. А.Г. Айринца Волейбол. Учебник для институтов физической культуры.. Алматы Кітап 2010 г.

ӨОЖ 317.134

МАТЕМАТИКА БОЙЫНША ЗЕРТТЕУ ТАПСЫРМАЛАРЫН ПАЙДАЛАНУ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ДАМУ МҮМКІНДІКТЕРІ

Қарсыбай Б. Қ. -магистрант, Джаманкараева М.А. ф.-м.ғ.к.
Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, Шымкент қ.
E-mail: bekzaat00@mail.ru; d_madina08@mail.ru

Берілген мақалада оқушылардың танымдық қызығушылығын қалыптастыру мен математикалық ойлауын дамытуда математика бойынша зерттеу тапсырмаларын пайдаланудың әртүрлі тәсілдері қарастырылған. Қазіргі уақытта оқушының білімін арттыру мақсатында жұмыс жүргізу қажет. Сонымен қатар, мақалада математика бойынша зерттеу тапсырмаларын пайдаланудың даму мүмкіндіктері көрсетілген.

Тірек сөздер: математика, алгебра, танымдық қызығушылық, математикалық ойлау, зерттеу тапсырмалары.

В данной статье рассмотрены различные способы использования исследовательских заданий по математике в формировании познавательного интереса и развитии математического мышления учащихся. В настоящее время необходимо проводить работу с целью повышения знаний учащихся. Наряду с этим, в статье рассмотрены также развивающие возможности использования исследовательских заданий по математике.

Ключевые слова: математика, алгебра, познавательный интерес, математическое мышление, исследовательские задания.

This article discusses various ways of using research tasks in mathematics in the formation of cognitive interest and the development of mathematical thinking of students. Currently, it is necessary to carry out work to improve the knowledge of students. Along with this, the article also discusses the developing possibilities of using research tasks in mathematics.

Key words: mathematics, algebra, cognitive interest, mathematical thinking, research tasks.

Оқушылардың математикалық ойлауын дамытуда, ойлаудың кез-келген қолдануды қажет ететін арнайы тапсырмаларды беру арқылы қол жеткізуге болады. Математикалық ойлауды дамытуда оның интуитивті, логикалық есептер, мәтіндік есептер, алгоритмдік және эвристикалық компоненттері, математикалық абстракциялармен жұмыс істеу қабілеті, дәлелдеу және сыни сияқты қасиеттер меңгеру арқылы оқушылардың математикалық ойлауын дамытамыз.

Математикалық ойлаудың зерттеу артықшылығы мен ерекшелігі, ең бірінші, абстрактілі ұғымдар арқылы идеалдандырылған ұғымдар мен объектілермен жұмыс жасаумен және математикалық тұжырымдар мен ұғымдардың ақиқатын логикалық дәлелдеу мүмкіншілігінен тұрады тұрады [1].

Мектептегі алгебра курсы оқушыларға аппаратты қолдану сандарды қосу мен көбейтуге ұқсас операциялармен айналысуға тура келеді және кез-келген жерде қолданана алатынын, өмірмен байланыстырып түсіндіріп, практикалық жолдармен де түсіндіру оқушылардың білімін шыңдап қызуғушылығыне арттырады.

Оқу міндеті оқудың іс-әрекеттері жүйесі арқылы шешіледі:

- мұғалімнен қабылдау немесе оқу міндетін өз бетінше қою;
- зерттелетін объектінің жалпыға бірдей қатынасын анықтау мақсатында тапсырма шарттарын түрлендіру;

- пәндік, графикалық және әріптік нысандарда бөлінген қатынасты модельдеу;
- оның қасиеттерін таза түрде зерттеу үшін қатынас моделін түрлендіру;
- жеке қатынастар жүйесін құру, алдыңғы іс-әрекеттердің орындалуын бақылау;
- осы оқу міндетін шешудің нәтижесі ретінде жалпы әдісті игеруді бағалау.

Математикалық зерттеудің маңызды ерекшеліктерінің бірі-ұсынылған болжамды қатаң логикалық дәлелдеу өткенде және математикалық факттардан математикалық әдістердің бірімен дәлелденген жағдайда ғана ғылыми сенімді мәртебеге ие болады.

Математика ғылымының осы ерекшелігін түсіну оқушылардың математикалық ойлау стилін қалыптастырудың қажетті шарты болып табылады. Шынында, мектептегі зерттеулерде (мысалы, түзулердің перпендикулярлығы туралы есепте) қандай да бір мәлімдемені дәлелдеу әрдайым мүмкін емес. Оқушыларға байқалған үлгіні өз бетінше дәлелдеуге немесе жоққа шығаруға мүмкіндік беретін тапсырмалар одан да құнды.

Мұндай тапсырмаларды шешудің маңызды аспектісі, біздің ойымызша, студенттердің дәлелдеу қажеттілігін түсінуі, әйтпесе оны іздеу және жүргізу мұғалімнің талаптарын ресми орындауға дейін азаяды. Зерттеу тапсырмасын орындаудың осы кезеңінде оқушылардың ойлау қабілеттері дамиды, мысалы, олардың ойлауын логикалық негіздеуге ұмтылу, айырмашылығын түсіну дәлелдерден, сондай-ақ талдау, синтез, синтез арқылы талдау сияқты ойлау операцияларынан алынған пайымдаулар. Оқушыларды өз қалауы бойынша және жоқ заңдылықтарды дәлелдеуге итермелейтін тапсырмаларды ерекше атап өтеміз. Олар сыни және дәлелдеу сияқты ойлау қасиеттерін дамытуға ықпал етеді [2].

Математикалық модельдеудің негізгі кезеңдерін ескере отырып, жалпы зерттеу процесін нақтылай отырып, алгебра бойынша зерттеу тапсырмасын шешудің төмендегі түрін келтіреміз:

1. Практикалық немесе ғылыми проблеманы қою.

2. Зерттелетін мәселенің математикалық моделін құру: мәселені жеңілдету, оны ресімдеу, алгебралық тілде жазу (сандар, функциялар, теңдеулер, теңсіздіктер немесе олардың жүйелері арқылы), яғни алгебралық мәселені қою.

3. Математикалық модельді зерттеу:

- деректерді зерттеу және талдау;
- зерттеу жоспарын құру;
- гипотезаларды ұсыну;
- нұсқаларды талдау;
- гипотезаларды тексеру
- растау немесе теріске шығару;
- шешудің логикалық дизайны;
- нәтижелерді талдау және жалпылау.

4. Алынған нәтижелерді түсіндіру және оларды іс жүзінде қолдану.

Қарастырылған талдауда тек оқу зерттеуінің когнитивті-операциялық компоненті ұсынылған, оның маңызды элементтері мотивациялық және рефлексивті компоненттер болып табылады. Егер зерттелетін материалда оқушының жеке мүддесі үшін ғана болмаса, яғни ол үшін субъективті-жеке маңыздылығы болмаса, бүкіл процесс қажетті әрекеттерді ресми түрде жүзеге асыруға дейін азаяды және тек дамушы ғана емес, сонымен бірге маңызды білім беру әсері болмайды.

Сондықтан зерттеу тапсырмасын орындау ішкі мотивацияны қалыптастырудан, яғни белгісізді іздеудің сыртқы қажеттілігін ішкі қажеттілікке аударудан басталуы керек. Сонымен қатар, оқу зерттеуінің мақсаттарының бірі оқушылардың өз тәжірибесіне саналы көзқарасын тәрбиелеу болғандықтан, зерттеу жұмысының әр кезеңінде рефлексивті бағалау компоненті болуы керек, оқушының тапсырманы орындау барысында алған жаңа

нәрселерін түсіну керек, бұл тек білімді толықтыруды ғана емес, сонымен бірге зияткерлік қызмет тәжірибесін байытуды білдіреді.

Зерттеу тапсырмасын шешуде мүмкін кезеңдердің бірі-алынған теориялық нәтижелерге немесе қарастырылған нақты жағдайларды жалпылауға негізделген есептердің белгілі бір шешу алгоритмін құру.

Мектеп тапсырмаларының басым көпшілігі белгілі бір бағыттағы есептерді шешу алгоритмдерін игеруге бағытталған. Алайда, іс жүзінде алгоритмді қолдану бойынша іс-шаралар әрқашан эвристикалық әрекеттен бұрын болады, нәтижесінде осы алгоритм пайда болады. Мүмкіндігінше оқу процесінде де осындай тәртіпті сақтау керек. Оқушыларға дайынын жаздыру, есептердің логикасын түсіндірмеу және есептерді өмірмен байланыстырмау олардың шығармашылық қабілеттерін дамытпайды және сабаққа деген қызығушылығын арттырмайды. Сонымен қатар дидактикалық мақсаттарға жетуде тиімсіз.

Егер оқушылар бұл нұсқаулардың қайдан шыққанын және неге дәл осындай ретпен жүру керектігін түсінбесе, олардың мәнін түсіне алмаса, онда олар көбінесе алгоритмнің қадамдарын өткізіп жібереді, ал егер ол сызықтық емес болса, олар көбінесе «дұрыс емес бағытта бүктеледі»; қажетті талаптардың сақталуын қадағаламайды және алгоритмнің орындалуын өзгерте алмайды нақты жағдайларға сәйкес.

Алгебра курсының таза алгоритмдік есептердің көптігі оны іш пыстырарлық деп санайтын күшті үйренушілерді бұл ғылымнан алшақтатуы мүмкін. Сондықтан зерттеу тапсырмасын орындау барысында мүмкіндігінше алгоритмді эвристикалық іздеумен қолдану бойынша жұмысты бастау керек.

Мысал ретінде төмендегі тапсырмалар тобын келтірейік, олардың орындалуы оқушылардың натурал санның дәрежесінің соңғы цифрын іздеу алгоритмін табуға арналған есептер берейік. Бұл топтағы тапсырмалар алдымен оқушылар дәреженің соңғы цифрын табу мәселесін шешудің әмбебап әдісін табу қажеттілігін дамытып, күшейтіп, одан кейін олардың әрекеттерін нәтижелерді дәйекті түрде жалпылау арқылы іздеуге бағыттайтындай етіп таңдалады [3].

1. Натурал екі таңбалы сандардың квадраттарының соңғы саны а) 3-ке; б) 8-ге аяқталады?
2. $4^n - 4$ түрінің 10-ға еселі болғандағы n -нің мәнін көрсетіңіз (n - натурал сан)?
3. Санның соңғы цифрын табыңыз: а) 3^{20} ; б) 27^{48} ; в) 508^{63} .
4. Төмендегі мәлімдеме дұрыс немесе қате екендігін көрсетіңіз:
а) натурал санның екінші дәрежесі соңғы цифры кез-келген санмен аяқталады;
б) натурал санның үшінші дәрежесі соңғы цифры кез-келген санмен аяқталады;
в) натурал санның төртінші дәрежесі соңғы цифры тек мына сандардың біреуімен ғана аяқталады: 0, 1, 5, 6;
г) натурал санның бесінші дәрежесі соңғы саны санның өзі қандай сан болса сол өзімен немесе сол санның соңғы цифрымен аяқталады.
5. Түрдің сандары қандай цифрлармен аяқталады: а) 7^{4k-1} ; б) 8^{4k+3} , мұндағы k -натурал сан?
6. Сан қандай санмен аяқталады: а) 7^{43} ; б) 12^{109} .

Нәтижесінде, осы тапсырмалармен жұмыс жасай отырып, оқушылардың натурал сан дәрежесінің соңғы цифрын табу алгоритмін, содан кейін олар әртүрлі есептерді, соның ішінде оқушылардың өздері жасаған есептерді шешуде қолданылады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Миракова Т.Н. Развивающие задачи на уроках математики в V-VIII классах: Пособие для учителя. - Львов: Квантор, 2011. — 94 с.
2. Охтеменко О.В. Основные черты математического мышления учащихся и их развитие при выполнении исследовательских заданий // Научно-практическая конференция «МГПУ в реализации городской целевой программы «Модернизация московского образования (Столичное образование - 3)». - М.: МГПУ, 2012. - с. 127-129.
3. Шварцбург С.И. О развитии интересов, склонностей и способностей учащихся к математике // Математика в школе. - 2014. — № 6. - с.32-37.

ӘОЖ 378

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫН ҚАЗАҚТЫҢ ҰЛТТЫҚ ОЙЫНДАРЫН ДӘРІПТЕУГЕ ҮЙРЕТУ

Құмарқан Мәстүрә

«Бастауыш оқытудың педагогикасы мен әдістемесі» білім беру бағдарламасы

2 курс магистранты

Ғылыми жетекші: Майлыбаева Гүлмира Сабыровна, Философия докторы PhD

I. Жансүгіров атындағы Жетісу; 040009, Республика Казахстан, ул. Жансүгірова 187а.

e-mail: gulmirasabyr@mail.ru

Мақалада бастауыш сынып оқушыларын қазақтың ұлттық ойындарын дәріптеуге үйрету мәселесі туралы айтылған. Ұлттық ойындар тарихи қалыптасқан салт-дәстүрлерін жеткізуші ретінде, ұлттық тілді дамытуда қажеттілігі, барлық жастағы адамдардың денесін шынықтыру істеріндегі пайдалылығы, салауатты өмір сүруді насихаттауы жағынан маңыздылығымен ерекшеленеді. Бастауыш сынып оқушыларын қазақтың ұлттық ойындарын дәріптеуге үйретуде ұлттық мәдени мұраларымызды сақтау, қалпына келтіру, салауатты өмір салтын қалыптастыру, ұлттық ойын түрлеріне маңызды орын бөлінген.

Ұлттық ойындар белгілі бір мақсаты мен әлеуметтік-психологиялық тұрғыдан өзіндік ерекшеліктер болады. Сондықтан да халық арасында қалыптасқан ойындар туралы деректер және құжаттар ғылыми тұрғыдан зерттеу мен талдауды қажет етеді. Дәстүрлі ұлттық ойындардың тарихы, ел арасында тарауы, қоғамдағы рөлі, ұрпақты тәрбиелеудегі қажеттілігі сияқты тақырыптар төңірегінде отандық ғалымдары ғылыми еңбектеріне баяндалған.

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей қоғамның даму ерекшеліктерін айқындайтын тарихи, әлеуметтік, мәдени салалар бойынша сараптау кезінде қазақтың дене тәрбиесі мәдениетін қоғам дамуының барлық салаларымен тығыз байланыста қарастыру ғана дұрыс қорытынды шығаруға негіз болатындығын көрсетті, себебі дене тәрбиесі қоғамдағы әрбір адамның өмірімен тығыз байланысты.

Тірек сөздер: Қазақ ұлттық ойындары, оқу-тәрбие үдерісі, мәдени мұра, бастауыш мектеп оқушысы.

В статье рассказывается о проблеме обучения младших школьников популяризации казахских национальных игр. Национальные игры отличаются значимостью как носителей исторически сложившихся традиций, необходимостью в развитии национального языка, полезностью в деле закаливания организма людей всех возрастов, пропагандой здорового образа жизни. Важное место в обучении младших школьников популяризации казахских национальных игр отведено сохранению, восстановлению национального культурного наследия, формированию здорового образа жизни, национальным видам игр.

Национальные игры имеют определенную цель и специфику в социально-психологическом плане. Поэтому данные и документы об играх, сложившихся среди населения, требуют научного изучения и анализа. Об истории традиционных национальных игр, разделах между странами, роли в обществе, необходимости воспитания поколения рассказали отечественные ученые в научных трудах.

Результаты исследования показали, что при экспертизе по историческим, социальным, культурным сферам, определяющим особенности развития общества, только рассмотрение казахской физической культуры в тесной взаимосвязи со всеми сферами развития общества является основанием для вынесения правильных выводов, поскольку физическое воспитание тесно связано с жизнью каждого человека в обществе.

Ключевые слова: обучение учащихся, казахские национальные игры, культурное наследие, младший школьник.

The article tells about the problem of teaching younger schoolchildren to popularize the Kazakh national games. National games are notable for their significance as carriers of historically established traditions, the need for the development of the national language, usefulness in hardening the body of people of all ages, promotion of a healthy lifestyle. An important place in teaching younger schoolchildren to popularize the Kazakh national games is given to the preservation, restoration of the national cultural heritage, the formation of a healthy lifestyle, national types of games. National games have a specific purpose and specifics in socio-psychological terms. Therefore, data and documents about the games that have developed among the population require scientific study and analysis. The history of traditional national games, the divisions between countries, the role in society, the need to educate the generation were told by domestic scientists in scientific works.

The results of the study showed that in the examination of historical, social, cultural spheres that determine the peculiarities of the development of society, only the consideration of Kazakh physical culture in close relationship with all spheres of development of society is the basis for making the right conclusions, since physical education is closely related to the life of every person in society.

Key words: teaching students, Kazakh national games, cultural heritage, junior schoolboy.

Қай кезде болмасын қазақ ұлттық ойындарының түрлері, тәрбие үдерісінде алатын орны және зерттелу барысы ерекше. Оның ішінде бастауыш сынып оқушыларын қазақтың ұлттық ойындарын дәріптеуге үйрету мәселесі зерттеуді талап етеді.

Қазіргі заман талабына сәйкес ұлттық ойындар ұтымды қолдана білу жолдарын қарастыру, тарих толқынында жоғалған, ұмытылған дәстүрлі ұлттық ойындарымызды бастауыш мектеп оқу-тәрбие үдерісінде пайдалану, рухани құндылықтары негізінде қайтадан қалпына келтіру де осы жұмыстың өзекті тақырыбы болып саналады.

Мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасы қабылданып, дер кезінде шет елдердегі, және отанымыздағы көптеген мәдени туындылар анықталынып, ел тарихына өлшеусіз пайдалы істер асырылуда[1]

Осы маңызды жұмыстарды іске асыру жолында Қазақстан мемлекеті тарапынан көптеген шаралар іске асуда. Қазақстан халқының салауатты өмір салтын қалыптастыру, денсаулығын сақтау жолындағы маңызы туралы «Қазақстан -2030» Стратегиялық жоспарында [2], «Қазақстан Республикасы Білім беру салаларында балалар мен жастарды дене тәрбиесі арқылы тәрбиелеу Концепциясында» [3], «Қазақстан Республикасының 2020 жылға дейінгі Стратегиялық даму жоспарында» [4] қазақ халқын ұлттық ойындар арқылы салауатты өмір салтына тәрбиелеу, денсаулықтарын шынықтыру шаралары көрсетілген және осы құжаттарда ұлттық ойын түрлеріне де маңызды орын бөлінген.

Әдістер мен материалдар. Дәстүрлі ұлттық ойындардың тарихы, ел арасында тарауы, қоғамдағы рөлі, ұрпақты тәрбиелеудегі қажеттілігі сияқты тақырыптар төңірегінде отандық ғалымдары көптеген ізденістер жасаған. Атап айтқанда ұлттық ойындар мен спорт саласын пайдалануды қарастырған ғалымдар: М.Таникеев [5], Б.Доскараев [6], Е. Алимханов [7], Ж.М.Тулегенов [8], Е.Мухиддинов [9] т.б еңбектерінде ұлттық ойындардың теориялық және педагогикалық негіздеріне арналғанымен оны дәріптеудің маңызы кездеспеді.

Сондықтан біз өз зерттеуімізде қазақтың ұлттық ойындарының түрлерін дәріптеу, жетілдіру, жүйелеу, топтау, атау беру зерттелмеген бағыт екендігін атай отырып ұлттық ойындарының даму барысын, оны оқушыларға үйрету мәселелерін зерттеу де осы жұмыстың өзектілігін айқындай түседі. Біз егер, ұлттық ойындарды бүгінгі күн талаптарына сай теориялық және педагогикалық зерттеу арқылы қазақ халқының тарихи қалыптасқан өзіндік дене тәрбиесі жүйесі болғандығын және оны қазіргі уақыт талабына сай қолданудың тиімді әдістері көрсетілсе, онда оқушылардың ұлттық ойындарға қызығушылығы артады. Өйткені, ол бүгінгі қоғамның білім және тәрбие беру жүйесіне қойылып отырған талабынан шығады.

Болашақ ұрпақ тәрбиелеуде оның ішінде дене тәрбиесі бағытында өзінің қолайлы тәрбие құралдардың бірі екендігін дәлелдеп келе жатқан ұлттық ойындар мен ұлттық спорт түрлері қазіргі егемен Қазақстан халқы үшін атқарылып жатқан істердің ішінде өзінің

пайдалы жақтарымен көрінуде. Ұлттық ойындар халықтың тарихи қалыптасқан салт-дәстүрлерін жеткізуші ретінде, ұлттық тілді дамытуда қажеттілігі, барлық жастағы адамдардың денесін шынықтыру істеріндегі пайдалылығы, салауатты өмір сүруді насихаттауы, спортшылар дайындау жағынан маңыздылығымен ерекшеленеді.

Ұлттық ойындар тарихын Кеңестік уақытта зерттеген ғалым М. Таникеев «...халықтық педагогика ұлттар арасында рухани байлықты сақтаушы ғана емес, ол әр кезде халқын сүюге, еңбек етуге, шындыққа жетуге шақырады» деп, тәрбие жұмыстарындағы маңызды құрал екендігін көрсетеді [5, 35].

Қазақстан ұлттық ойындар түрлеріне арналып жүргізілген ғылыми зерттеулер төмендегідей бағыттарды қамтығандықтарын көруге болады. Оларға:

- ұлттық ойындар түрлерінің даму тарихы;
- ұлттық ойындарды оқу - жаттығу жұмыстарында қолдану;
- ұлттық ойындарды патриоттық тәрбие жұмыстарында қолдану.

Ұлттық ойындар туралы М. Таникеевтің «Теория и практика взаимовлияния национальных и интернациональных факторов в развитии физического развития и спорта в Казахстане» және Б. Досқараевтың «Историко – педагогические основы становление и развития системы физической культуры в Казахстане» атты еңбектері бар [6,35].

М. Танекеев ұлттық ойын түрлерінің даму тарихын халықтардың тұрмыс-тіршілігімен тығыз байланыста болғандығын тарихи тұрғыдан негіздеп көрсетеді. Ғалым зерттеулерінде ұлттық ойынның келесі түрлері бастауыш сынып оқушыларының ұлттық құндылықты дәріптеуіне лайықты деп ойлаймыз. Атап айтқанда «тоғыз құмалақ», «көкпар», «жаяу жарыс», «жамбы ату» сияқты ойындар тәрбиелік рөлімен қоса, құрбылары арасында арасындағы достық қарым-қатынасты дамытуда атқаратын орны туралы да тұжырымдар жасайды.

Қазақтың ұлттық ойындарына мән беріп, оны жинақтап, топтап жарыққа шығарған ғалым А. Диваев өзінің «Игры киргизских детей» атты еңбегінде автор тарихта алғаш рет қазақтың ұлттық ойындарын үш топқа бөліп қарастырады: бірінші кішкентай балалар ойыны, екінші ересек балалар ойыны, үшінші жігіттер ойыны [10].

Абай Құнанбаев халық ойындарының балаларға беретін тәрбиелік мәнін жоғары бағалап халық дәстүрі мен салтын құрметтеп, ойы мен іс-әрекетін қалыптастыруда атқаратын қызметін жоғары бағалайды [11].

Е. Сағындықовтың авторлығымен жазылған ғылыми монография «Ұлттық ойындарды оқу-тәрбие ісінде пайдалану» (Алматы, 1993) деп аталады. Ғылыми еңбекте қазақ мектептерінде І-ҮІ сыныптарда қазақ халық ойындарын жекелеген классификацияларға топтап, оны сабақта және сабақтан тыс тәрбие жұмыстарында қолдану әдістері анықталып, қазақ халық ойындарына педагогикалық талдау жасалып, оқу үрдісінде пайдалану қажеттілігі негізделеді. Қазақ халқының ұлттық ойыны болып табылатын қазақ күресі, ат спорты, тоғызқұмалақ, саятшылық түрлері қазір ұлттық ойын түрлерінен халықаралық жарыстар өтетін спорт түрлеріне айналды [12].

Ұлттық ойындардың тарихи пайда болуын зерттей келе, біз ойындардың адамдарды дене дамуына, шынығуына, еңбек етуіне бейімдеу мақсаттарында қажеттіліктен туғандығын көруге болады, сондықтан ұлттық ойындар мен спорт түрлері жалпы дене мәдениетін дамытудың негізі болып саналады деген тұжырым жасаймыз.

Біздің зерттеу дене тәрбиесінің ішіндегі ұлттық ойындары болғандықтан, алдымен, ұлттық дене тәрбиесі туралы ұғымды, оның атқаратын міндетін және мазмұнын айырып алуымыз қажет.

Нәтижелер мен талқылаулар. «Ұлттық ойындар – ежелгі заманнан қалыптасқан дәстүрлі ойын сауық түрлері. Ұлттық ойындарды меңгеру барысында бастауыш сынып оқушылары әртүрлі жаттығулар жасау арқылы денесін шынықтырады, ой-өрісін дамытады.

Қазақтың ұлттық ойындары ерлікті, өжеттікті, батылдықты, шапшаңдықты, ептілікті, тапқырлықты, табандылықты, байсалдылықты, т. б. мінез-құлықтың ерекшеліктерімен бірге күш-қуат молдылығын, білек күшін, дененің сомданып шынығуын

кажет етеді. Өйткені, ойынға қатынаспай тұрып-ақ оған күн ілгері көп адамдардың тер төгіп, еңбек етуіне тура келеді.

Қазақтың ұлттық ойындары бес түрге бөлінеді. Олар: аңға байланысты, малға байланысты, түрлі заттармен ойналатын, зеректікті, ептілікті және икемділікті қажет ететін, соңғы кезде қалыптасқан ойындар. Бұл ойындардың көбісінің ежелден қалыптасқан арнайы өлеңдері бар. Өлеңдер ойынның эстетикалық әсерін арттырып, балалардың өлең-жырға деген ыстық ықыласын оятып, көңілін көтереді, дүниетанымын арттырып, еңбекке баулиды, шырықтырып, шынықтырады.

Ұлттық ойындар біздің көз алдымызға тап осы суреттерді елестетеді. Өйткені бір кезде ол бар өнердің басы, олардың нәр алатын бастауы болғаны анық. Ұлттық ойындары осылайша атадан балаға, үлкеннен кішіге мұра болып жалғасып отырған және халықтың дәстүрлі шаруашылық мәдени, өнер тіршілігінің жиынтық бейнесі көрінісі де болған.

Қазақтың ұлттық ойындары ерлікті, өжеттікті, батылдықты, шапшаңдықты, ептілікті, тапқырлықты, табандылықты, байсалдықты, т.б мінез-құлықтың ерекшеліктерімен бірге күш-қуат молдылығын, білек күшін, дененің сомданып шынығуын қажет етеді.

Ұлттық ойындар - ата-бабамыздан бізге жеткен, өткен мен бүгінгі байланыстыратын баға жетпес байлығымыз, асыл қазынамыз. Сондықтан оны үйренудің, күнделікті тұрмысқа пайдаланудың заманымызға сай ұрпақ тәрбиелеуге пайдасы орасан зор. Ойын баланың алдынан өмірдің есігін ашып, оның шығармашылық қабілетін оятып, бүкіл өміріне ұштаса береді.

Ұлттық ойындарды жүргізудің жоспарларын келтірейік.

Тақырыбы: Қазақтың ұлттық ойындары.

Мақсаты: Балаларға қуаныш әкелу. Ұлттық, тұрмыс, салт - дәстүрі туралы әсерлерін толықтыру. Ептілікті, шапшаңдықты, төзімділікті дамыту. Ұжым мақсат әрекетіне бағышу, дағдысын, назар ықыласын дамыту. Бір-біріне деген құрмен, жеңуге деген ұмтылысты дамыту. Ой-өрісін, жадың дамытып, әрекет үйлесінін жетілдіру.

Сабақ барысы: Алдаркөсе балаларды жайлауға шақырып, онда жігіттер жарысын өткізіп, ойындар ойнауға шақырады.

«Киіз үй» қимыл-қозғалы ойыны, 6-7 жастағы бастауыш сынып оқушылары.

Балалар төрт командаға бөлінеді де, ойыншығы бар орындықтар айналасында шеңбер құрады, орындықта орамал ілулі тұр. Орындық айнақысында музыка ырғағымен айналады да, өлең айтады:

"Күннің көзі жарқырайды, көктем елі шақырады".

Басқа музыка шырқалады, балалар шашылып, әртүрлі би қимылдарын орындайды. Осы кезде ойыншықтар орнын ауыстырады. Музыка үзіледі, балалар өз ойыншықтарына жүгіріп келіп, киіз үй тігеді.

Нысанаға түс"- "Таяк,-тастау", "Балапандар", "Арқаны тарту" ойын-аттаркционы.

Мақсаты: Төзімшілікті, күшті, белсенділікті дамыту, өз әрекетін әріптесінің әрекетімен келістіру дағдысын меңгерту.

Эстафеталар:

1. «Күміс алу». «Сөре сызылған белгілеу. Алаңға көп күмістер тасталады. Белгі бойынша жігіттер шабысты бастайды. Жігіттер шабысты тоқтатпай, иіліп, күмісті көтереді де әрі қарай шабады. Кегліді айналып, кейін қайтады да эстафетаны береді. Барлық жастағы балалар қатысады.

2. «Бәйге» (ат жарысы). Балалар жүйпен сөре сызына тұрады. Бірінші - ат - қолдарын артқа - төмен созады да, екіншісі - салт атшы - оны қолынан ұстайды, осы қалыпта екуі тірек тағанға дейін жүгіреді, оны айналып, кейін қайтады.

3. Алдаркөсе балаларға бауырсақ әкеледі, балалар шай ішу үшін топтарға кетеді.

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей қоғамның даму ерекшеліктерін айқындайтын тарихи, әлеуметтік, мәдени салалар бойынша сараптау кезінде қазақтың дене тәрбиесі мәдениетін қоғам дамуының барлық салаларымен тығыз байланыста қарастыру ғана дұрыс

қорытынды шығаруға негіз болатындығын көрсетті, себебі дене тәрбиесі қоғамдағы әрбір адамның өмірімен тығыз байланысты.

Ұлттық ойындар қазақ халқының сан-салалы мәдениетінің бір түрі ретінде даму тарихы өте ерте уақыттан бастау алатындығын көруге болады. Осы деректерге сүйене отырып ұлттық ойындар теориялық және педагогикалық негізі өте көне уақыттан бастау алады деп тұжырым жасауға болады, оған төмендегідей негіздер бар:

Ұлттық ойындардың теориялық тұғыдан қарастырылу деңгейін әдебиеттік деректерден қарай отырып, төмендегідей тұжырымдар жасауға болады:

- Археологиялық қазбалар нәтижелері тарихи деректер бойынша ойындар тас ғасырларынан бастау алып, алғашқы қауымдық құрылыстан бастап адамдарды тәрбиелеу құралы ретінде көрініс бере бастайды;

- Қазақтың ұлттық ойындары деген жеке атауды қазақ халқының жеке этнос болып қалыптасу уақытынан бастау қажет;

- Қазақтың ұлттық ойындарының ғылыми тұрғыдан зерттеле бастауын XX ғасырдың бірінші жартысынан бастау алады деп санауға болады;

- Қазақ халқының тұрмыс-тіршілігі, ерекшелігі адамдар денсаулығына және оның мықты, күшті болуына үлкен талап қойғандығын көреміз. Осындай өте үлкен дәрежеде мән беру үшін және оны іске асыру үшін халық арасында ойындар жүйесінің қалыптасуы қажет болды, яғни ұлттық ойындар осы талаптарды іске асырушы жүйе болып саналды. Сондықтан қазақ халқының арасында дене тәрбиесіне бағытталған арнайы жүйе болған деп айтуға толық дәлел бар;

- «Олим-пи» сөзі грек тілінен «Билеуші өлімі» деген мағынаны білдіретіндігін көрсете келіп, сол сайыстарда жеңіп шыққан адамға белгі ретінде түркілер қолына шоқпар берген, ал римдіктер басына қазіргі кездегідей ағаш жапырағынан «венк» кигізгендігін айта келіп, осы рәсімдер арқылы біз жеңімпазға жүлде беру, оған айырықша құрмет көрсету дәстүрі өте көне заманнан басталғандығын және қазақ халқында да дәл осындай дәстүрлер кеңінен сақталғандығын атап өтеміз;

- Ұлттық ойындар ғылыми - педагогикалық негізінің қалыптасып, ғылыми айналысқа енуі Қазақстан тәуелсіздік алуы уақытынан бастау алады деп тұжырым жасауға негіз бар;

- Қазақ халқының арасында бәске келіп, шартқа тұрып, өткізілген жарыстарды қазіргі спорттық ойындардың алғашқылары деп қорытындылаймыз, себебі осы ойындар кезінде келісілген ойын ережелері болған, оның орындалуын қадағалаушы «төресі» арнайы адамдар тағайындалған.

Ұлттық ойын туралы жасалатын тұжырым:

а) ойын-тәрбие құралы, ақыл-ойды кеңейтеді, тілді ұстартады, сөздік қорды байытады, өмірде танытып, сезімді кеңейтеді.

ә) ерік және мінез қасиеттерін бекітеді, адамгершілік сапасын жетілдіреді.

б) ұжымдық сезім әрекеттері өсе түседі;

в) эстетикалық тәрбие беру құралы;

г) дене күшінің жетуіне көмектесуі;

д) еңбек тәрбиесін беру мақсаттарын шешуге мүмкіндік береді.

Зерттеу проблемасы күрделі болғандықтан, оның барлық салаларын түбегейлі талдап, қамтып шығу мүмкін емес. Келешекте ұлттық ойындар арқылы оқушыларға эстетикалық тәрбие беру мәселесін әлемдік тәжірибе негізінде және халықтық педагогика мұралары арқылы, жанұя байланысымен сабақтастыра алатын, бастауыш мектепте ұлттық ойындар арқылы оқушыларға эстетикалық тәрбие беруді жетілдіру мәселесі өз алдына зерттеуді қажет етеді деп есептейміз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы / Егеменді Қазақстан, № 3, 2005
2. Дене шынықтыру және спорт Заңы /Спорт, № 5, 2009

3. Қазақстан Республикасының Президентінің халыққа жолдауы. /Егемен Қазақстан. 2010. №2
4. Қазақстан Республикасының 2020 жылға дейінгі Стратегиялық даму жоспары 2010
5. М.Таникеев. Мир народного спорта. Фолиант. 2005ж.
6. Б.Доскараев Қазақтың ұлттық ойындарының ұлы далада дамуы Журнал «Орта бастауыш мектеп дене тәрбиесі». – 2010 ж.- №1. ҚХР. Құлжа қаласы.
7. Е. Алимханов Ұлттық спорт пен ойындардың дамуына ғылыми көзқарас қажет. // Дене тәрбиесінің теориясы мен әдістемесі. – Алматы, 2010. - №1.
8. Ж.М. Тулегенов Развитие национальных игр и спорта в современном Казахстане // Материалы III – международной практической конференций «Современные проблемы теории и практики ФКиС». - Бишкек, 2010.
9. Е.Мухиддинов Ұлттық ойындардағы наным-сенімдер // Хабаршы ХҚТУ А.Яссауи атындағы. - Түркістан, 2010. - №2.
10. Диваев А. Халық ойындарының тәрбиелік маңызы жайында
11. Абай. Қара сөздер. – Алматы: Ел, 2003.
12. Сағындықов Е. Қазақтың ұлттық ойындары. – Алматы: Рауан, 2001.

ӘОЖ 317.134

СТЕРЕОМЕТРИЯ САБАҚТАРЫНДА ЖОҒАРЫ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ЗЕРТТЕУ ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТЕРІНІҢ ЭЛЕМЕНТТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ПРОЦЕСІНІҢ МОДЕЛІ

Лесбекова Ж.Х.-магистрант, Джаманкараева М.А. ф.-м.ғ.к.
Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, Шымкент қ.
E-mail: zhansayalesbekova6@gmail.com; d_madina08@mail.ru

Берілген мақалада оқушылардың зерттеушілік құзыреттілік элементтерін қалыптастырудағы мектептегі стереометрия курсының мүмкіндіктері қарастырылған. Қазіргі педагогикалық тәжірибе ғылыми-зерттеу құзыреттіліктерін қалыптастыруға оңтайлы жағдай туғызбайды, сондықтан бұл бағытта мақсатты жұмыс жүргізу қажет. Мақалада стереометрия сабақтарында оқушылардың зерттеушілік құзыреттілік элементтерін қалыптастыру процесінің моделі келтірілген.

Тірек сөздер: математика, стереометрия, зерттеушілік құзыреттіліктер, зерттеушілік біліктер, оқу-зерттеу қызметі, геометриялық қызмет.

В данной статье рассмотрены возможности школьного курса стереометрии в формировании элементов исследовательских компетенций учащихся. Существующая практика обучения не создает оптимальных условий для формирования исследовательских компетенций, поэтому необходима проводить целенаправленную работу в этом направлении. В статье приведена модель процесса формирования элементов исследовательских компетенций учащихся на уроках стереометрии.

Ключевые слова: математика, стереометрия, исследовательские компетенции, исследовательские умения, учебно-исследовательская деятельность, геометрическая деятельность.

This article discusses the possibilities of the school course of stereometry in the formation of elements of pupils' research competencies. The current teaching practice does not create optimal conditions for the formation of research competencies, so it is necessary to carry out purposeful work in this direction. The article presents a model of the process of formation of elements of research competencies of pupils in stereometry lessons.

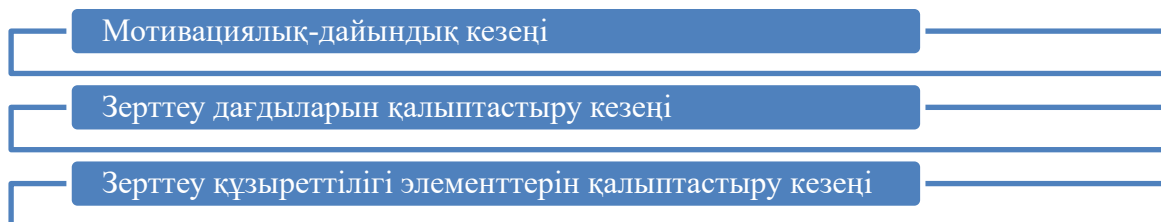
Key words: mathematics, stereometry, research competencies, research skills, teaching and research activities, geometric activities.

Зерттеу құзыреттілігінің құрылымдық элементтері болып табылатын зерттеу дағдыларын қалыптастыру процесі, кез-келген басқа динамикалық процесс сияқты, бірнеше кезеңнен өтеді: бастапқы, негізгі және қорытынды. Аналогия бойынша біз стереометрия сабақтарында жоғары сынып оқушыларының зерттеу құзыреттілігінің элементтерін қалыптастырудың үш кезеңін анықтадық: мотивациялық-дайындық кезеңі; зерттеу дағдыларын қалыптастыру кезеңі; зерттеу құзыреттілігі элементтерін қалыптастыру кезеңі.

Мотивациялық дайындық кезеңі. Мотивациялық дайындық кезеңінің мақсаты зерттеу қызметіне деген оң көзқарас пен қызығушылықты қалыптастыру, стереометрия сабақтарында зерттеу дағдыларын игеру қажеттілігін қалыптастыру. Зерттеу қызметіне ынталандыру осы процеске оң әсер ететін факторлар арасында жетекші орын алады.

Зерттеу дағдыларын қалыптастыру кезеңі. Екінші кезең негізгі зерттеу дағдыларын қалыптастыруға бағытталған: мақсатты анықтау; берілген жағдайға талдау жасау; гипотеза жасау; шешімді жоспарлау; шешімді талдау. Нәтижесінде, осы кезеңде қалыптасқан дағдыларды бақылау және түзету жүргізілуі керек.

Зерттеу құзыреттілігі элементтерін қалыптастыру кезеңі. Үшінші кезеңде қалыптасқан дағдылар туралы хабардар болу және жаңа жағдайларға көшу, яғни зерттеу құзыреттерінің элементтері қалыптасады, қорытынды бақылау жүзеге асырылады (сурет 1).

Сурет 1. Стереометрияны оқыту кезінде зерттеу құзыреттілігінің элементтерін қалыптастыру кезеңдері

Бізді зерттеу құзыреттіліктерінің элементтерін қалыптастыру процесінің дидактикалық мәні қызықтыратындықтан, стереометрия сабақтарында оны күрделі динамикалық жүйе ретінде қарастырдық. Стереометрия сабақтарында зерттеу құзыреттіліктерінің элементтерін қалыптастыру процесінің моделі төрт блоктан тұрады: әдістемелік, мазмұнды, технологиялық, нәтижелі бағалау. Сонымен, стереометрия сабақтарында жоғары сынып оқушыларының зерттеу құзыреттіліктерінің элементтерін қалыптастыру процесінің дидактикалық моделі –бұл олардың тиімділігінің жоғары деңгейіне кепілдік беретін мақсаттарды, принциптерді, мазмұнды, әдістерді, формаларды, оқыту құралдарын жобалау және практикада қолдану жүйесі.

Әдістемелік компонент стереометрия сабақтарында зерттеу құзыреттіліктерінің элементтерін қалыптастыруға бағытталған оқу-зерттеу іс-әрекеті процесін ұйымдастырудың мақсатын, функцияларын, әдіснамалық тәсілдерін және жетекші принциптерін қамтиды. Оқу-зерттеу қызметін ұйымдастырудың мақсаты мотивацияны арттыру, зерттеу дағдыларын дамыту болып табылады, оның негізінде зерттеу құзыреттерінің элементтері қалыптасады. Сәйкесінше мақсаттарды анықтайтын негізгі функциялар:

- Оқу функциясы – оқу-зерттеу қызметі барысында оқушылар геометриялық объектілердің жаңа қасиеттерін, жаңа заңдылықтарын, дәлелдерін орнатылады;
- Жалпылау және жүйелеу функциясы – оқу-зерттеу қызметі барысында білім мен дағдылар тереңдетіліп, жалпыланады, қатынастар орнатылады және ұғымдар мен теоремалар арасындағы байланыстар анықталады;
- Даму функциясы – оқу-зерттеу қызметі барысында логикалық, сыни ойлау, танымдық тәуелсіздік дамиды.

Аталған функцияларды анықтау кезінде Е.В.Баранованың және В.А.Далингердің зерттеулеріне сүйендік. Мақсат пен көрсетілген функциялар зерттеу құзыреттіліктерінің элементтерін қалыптастыру процесіне белгілі бір көзқарасты қажет етеді. Бұл жағдайда білім беру нәтижесіне ғана емес, алынған ақпараттың жиынтығы емес, оқушының әртүрлі проблемалық жағдайларда әрекет ету қабілеті. Мақсат, функциялар және әдіснамалық тәсілдер бірнеше принциптерді анықтады. Олар теориялық түсініктерді практикамен байланыстыратын көпір ретінде қызмет етеді, оқу процесінің объективті заңдылықтары мен оқу мақсаттары арасындағы байланысты көрсетеді. Зерттеу құзыреттілігінің элементтерін қалыптастыруға бағытталған стереометрия сабақтарында зерттеу құзыреттілігінің элементтерін қалыптастыруға бағытталған оқу қызметін ұйымдастырудың жетекші принциптері (проблемалық қағидаты, зейін қағидаты, оқытуды саралау қағидаты, жүйелілік қағидаты) анықталды [1].

Мазмұндық компонент оқу материалының мазмұнын көрсетеді, оның негізінде стереометрия сабақтарында оқушылардың оқу-зерттеу қызметі ұйымдастырылады.

«Білім мазмұны – бұл педагогикалық бейімделген білім, білік және дағдылар жүйесі, шығармашылық қызмет тәжірибесі және әлемге эмоционалды құндылық қатынасы, оны игеру жеке тұлғаның дамуын қамтамасыз етеді». Дидактикада білім беру мазмұнын қалыптастырудың бірнеше деңгейі қарастырылады. Теориялық деңгейде бұл педагогикалық түсіндіруде берілетін әлеуметтік тәжірибенің құрамы, құрылымы мен әлеуметтік функциялары туралы жалпыланған жүйелік идеялар. Оқу пәні деңгейінде-бұл жалпы білім беруде нақты функциялары бар білім беру мазмұнының белгілі бір бөліктері болып табылады. Оқу материалы деңгейінде-бұл оқу курсына кіретін оқулықтар мен оқу құралдарында бекітілген нақты мазмұн.

Стереометрия элементтерін қарастыру 9-сыныптың геометрия курсына стереометрияның бастапқы ұғымдары берілген «стереометрия элементтері» бөлімінен басталады. 10 және 11 сынып оқулықтарында дәстүрлі стереометриялық материал бар: кеңістіктегі түзулер мен жазықтықтар, кеңістіктегі координаттар мен векторлар, полиэдра, айналу денелері. Қазақстан мектептері С.Чакликова, Ж.Нұрпейіс, Г.Қалдыбаева авторлар ұжымының 9 сыныпқа, авторлар ұжымы В.Гусев, И.Бекбоев, Ж.Қайдасов және А.Әбдиевтің 10 сыныпқа және авторлар ұжымы В.Гусев, Ж.Қайдасов және А.Қағазбаеваның 11 сыныпқа арналған оқулықтарымен жұмыс жасайды. Бұл оқулықтарды талдау материалды ұсыну және тапсырмалар жүйесін құру кезінде сабақтастық принципінің сақталуын көрсетті. Оқулықтардағы теориялық материал қол жетімді және сонымен бірге логикалық тұрғыдан қатаң түрде берілген. Олардың артықшылығы – стереометрия сабақтарында оқытуды саралау принципін жүзеге асыруға қолайлы жағдай туғызатын қиындық деңгейіне қарай сараланған жүйенің болуы. Қарастырылып отырған оқулықтарда жеке оқу-зерттеу тапсырмалары да бар. Алайда, оқушыларды шығармашылық және ғылыми-зерттеу жұмыстарына тартатын осындай тапсырмалардың болуын атап өтіп, студенттердің зерттеу дағдыларын қалыптастыру функциясын оңтайлы жүзеге асыратын стереометриялық есептердің біртұтас жүйесінің жоқтығын атап өтеміз. Салыстыру үшін Л.С.Атанасян, Г.П.Бевз және т.б. 10-11 сыныптарға арналған геометрия оқулықтарын қарастырайық.

Л.С.Атанасянның 10-11 сыныптарына арналған геометрия оқулығындағы теориялық материал және т.б. қол жетімді, белгілі бір қатаңдықпен сипатталған. Әр тарауға қосымша тапсырмалар мен сұрақтар жүйесі берілген. Оқулықтың соңында қиындықтың жоғарылауы туралы тапсырмалар беріледі. Олардың арасында эксперимент, зерттеу және шығармашылық міндеттер бар, бірақ бәрі де міндетті түрде шешілетін міндеттер қатарына жатпайды.

Г.П.Бевз оқулығында теориялық материал қол жетімді және сонымен бірге қатаң түрде берілген. Әр тарауда тапсырмалар жүйесі бар, олардың арасында ауызша шешуге арналған тапсырмалар, әркім шеше алатын тапсырмалар және күрделілігі жоғары тапсырмалар бар. Практикалық, қолданбалы сипаттағы тапсырмалардың, экспериментке, зерттеу және шығармашылық міндеттердің болуын атап өтуге болады. Мысалы: радиусы мен биіктігі r болатын конусқа R радиусының қуыс жарты шарынан құм құю арқылы

студент жарты шардың көлемі конустың көлемінен 2 есе көп деген қорытындыға келді. Бұл эксперименттің нәтижесі теорияға сәйкес келе ме? Мұндай тапсырмалар оқушыларды терең талдау жасауға, байланыстар мен қатынастар жағдайында берілген тапсырмаларды шешім іздеуге, гипотеза жаауға әкеледі.

Процессуалдық компонент көрсетілген принциптерге сәйкес зерттеу құзыреттіліктерінің элементтерін қалыптастырудың дидактикалық процесін ұйымдастыруды қамтиды. Жоғарыда айтылғандай, бұл процесс үш кезеңнен тұрады: мотивациялық-дайындық, зерттеу дағдыларын қалыптастыру кезеңі, зерттеу құзыреттілігі элементтерін қалыптастыру кезеңдері.

Оқушылардың оқу мақсатын қабылдау кезеңі мотивациялық-дайындық сипатында болады. Бұл кезеңнің негізгі мақсаты оқу-зерттеу қызметінің мақсаттары мен міндеттері, оған оң көзқарас туралы түсінік қалыптастыру болып табылады. Мотивация-бұл оқушыларды нәтижелі оқу-зерттеу қызметіне ынталандыру әдістері, тәсілдері мен құралдарының жиынтығы. «Мотивтерді оқушының өз қызметінің тақырыбына қатынасы, осы қызметке бағытталуы ретінде де анықтауға болады. Мотивтер қажеттіліктер мен мүдделердің, ұмтылыстар мен эмоциялардың, көзқарастар мен идеалдардың өзара байланысында әрекет етеді. Сондықтан мотивтер-бұл баламаларды талдау және бағалау, таңдау және шешім қабылдау жүзеге асырылатын динамикалық жүйелер болып табылатын өте күрделі құрылымдар» [2]. Эрудицияға бағытталған үлкен мазмұнды қамтуға ұмтылатын кең танымдық мотивтер әлсіз. Сондықтан зерттеу біліктерін қалыптастыру үшін геометриялық материалды игеруге және осы салада білім алу тәсілдеріне бағытталған оқу-танымдық мотивтерді ынталандыру қажет.

Педагогикада мотивтер ынталандырушы және мағыналық, сыртқы және ішкі, саналы және бейсаналық, нақты және ойдан шығарылған болып бөлінеді. Ынталандырушы мотивтер кез-келген мақсатты іс-әрекеттің негізінде жатыр, ал мағынаны қалыптастырушылар әлеуметтік маңызды құндылықтарды жеке деңгейге аударады. Сыртқы мотивтер мұғалімдерден, ата-аналардан келеді, сондықтан кейде оқушылардың ішкі қарсылығына тап болады. Зерттеу біліктерін қалыптастыру процесінде стереометриялық есептерді шешудің стандартты емес тәсілдерін іздеуге, шығармашылық қызметке, өзін-өзі тәрбиелеуге итермелейтін ішкі мотивтер шешуші мәнге ие. Осылайша, стереометрияны оқу процесінде жоғары сынып оқушыларының оқу-танымдық мотивтері мағыналы, ішкі, нақты және саналы болуы керек.

Зерттеу барысында жоғары сынып оқушыларын оқу-зерттеу қызметіне оң ынталандыру үшін мыналар орындалды:

- көпбұрыштардың, айналу денелерінің қызықты қасиеттері және оларды ғылымның әртүрлі салаларында және практикалық өмірде қолдану, ғылыми-танымал журналдарды және басқа дереккөздерді (көрнекілік, слайдтар көмегімен) қолдану туралы әңгімелер жүргізілді;
- оқушылар сыни ойлауды дамыта отырып, қателесуден қорықпай пікірталас жүргізіп, өз пікірлерін батыл айта алатын, гипотеза жасай алатын проблемалық жағдайлар туындады;
- мүмкіндігінше оқушылардың негізгі білімі, дағдылары мен олқылықтары жойылды (алгебра курсы бойынша, планиметрия бойынша);
- оқушылардың геометрияға, атап айтқанда стереометрияға деген танымдық қызығушылығын арттыруды ынталандыратын оқытудың әртүрлі формалары, әдістері мен құралдары қолданылды.

Зерттеу біліктерін қалыптастыру кезеңі. Осы кезеңнің мақсаты негізгі зерттеу дағдыларын қалыптастыру: мақсатты анықтау; шартты талдау; гипотеза жасау; шешімді жоспарлау; шешімді талдау.

Дәстүрлі оқыту репродуктивті және түсіндірмелі иллюстрациялық әдістерге сүйенеді, олардың мәні дайын білімді беруге дейін азаяды. Стереометриялық материалдың күрделілігінің жоғары деңгейі және стереометрия сабақтарында негізінен репродуктивті әдістерді қолданады. Алға қойған мақсатқа жету үшін репродуктивті әдістермен қатар

проблемалық оқыту әдістерін қолдануды ұсынамыз. Әрине, бұл жағдайда мұғалімнің құзыреттілігі, көзқарасы, жұмыс жағдайлары оқу нәтижелеріне көбірек әсер етеді, өйткені теориялық материалды терең әдістемелік әзірлеу үшін қосымша уақыт шығындары және тапсырмалар жүйесінде қосымша жұмыс қажет. Мұғалім үшін сабақтың кезеңіне немесе зерттеу қызметінің деңгейіне байланысты проблеманы қою тәсілдерін білу өте маңызды.

Оқыту әдістерін талдау негізінде стереометрияны оқыту процесінде тиімді жұмыс істейтін проблемалық оқыту әдістеріне мыналар жатады: монологиялық әдісі, пайымдау әдісі, диалогтық әдісі, эвристикалық және зерттеу әдісі, жоба әдісі, сонымен қатар семинар сабақтарын, пікірталас сабақтарын ұйымдастыру.

Монологиялық баяндау әдісінің мәні мынада: көрнекілік пен заманауи технологияларды тарта отырып, презентацияның эмоционалдылығымен бірге проблемалық мәселелерді қою арқылы проблемалық жағдайларды құру. Мұғалім жаңа ұғымдардың, фактілердің мәнін түсіндіреді және студенттерге дайын қорытынды береді, геометриялық материалмен әрекет ету тәсілдерінің үлгілерін көрсетеді. Дәлелдеу әдісінің идеясы проблемалық жағдайды құру, ғылыми ізденістің үлгісін көрсету, қарама-қайшылықтарды анықтау және ашу арқылы «зерттеушінің» ойының шындыққа қарай қозғалысының логикасын көрсету болып табылады. Сұрақтар қоя отырып, мұғалім оқушылардың көмегімен жағдайды талдайды, проблема тудырады, гипотеза жасайды. Қажет болған жағдайда тарихи мәліметтер, ғалымдардың өмірінен алынған фактілер және т.б. диалогтік баяндау әдісінде негізгі әдістер іздеу әңгімесі, эвристикалық әңгіме, оқушыларды проблеманы қоюға, гипотезаны ұсынуға және дәлелдеуге белсенді тартумен бірлескен тәжірибелер жүргізу болып табылады. Эвристикалық әдіс мұғалім хабарлаған нақты материалды өз бетінше талдау және жаңа ұғымдар мен іс-қимыл әдістерінің мәнін ашу үшін оқушылардың іс-әрекетін ұйымдастыруды қамтиды. Эвристикалық әңгіме кішігірім іздеу арқылы танымдық мәселелерді шешумен біріктіріледі. Яғни, мұғалім негізгі мәселені шешуге сәйкес келетін бірқатар «микропроблемаларды» ұсынады. Осылайша, оқушылардың жаңасын ашуы мұғалімнің көмегімен жүзеге асады, ол бағыт-бағдар беру және түзету арқылы мәселені шешу барысын басқарады.

Зерттеу құзыреттілігі элементтерін қалыптастыру кезеңі. Бұл кезеңнің мақсаты оқушылардың бойында: проблемаларды өз бетінше шеше білу қабілетін; зерттеушілік мінез-құлық мәдениетін; зерттеушінің ұстанымын қалыптастыру болып табылады. Нәтижесінде оқушылардың қалыптасқан дағдылары туралы хабардар болу және жаңа жағдайларға көшу, яғни зерттеу құзыреттіліктерінің элементтері қалыптасады. Бұл кезең зерттеу әдісін қолдануға сәйкес келеді, оның мәні оқушылардың проблемаларды, үлкен қиындықтарды, стандартты емес есептерді, практикалық сипаттағы және т.б. есептерді өз бетінше шешуінде жатыр. Жоғарыда айтылған проблемалық оқыту әдістерінің жүйесі оқушыларды оған дайындау болып табылады. Бұл проблемалық тәсілдің ең жоғарғы деңгейі.

Зерттеу әдісімен студенттер мәселені шешудің жолдарын ғана емес, сонымен қатар тәуелсіз зерттеу әрекеттерін де іздейді. «Оқушылар жаңасын ашады, бірақ бұл субъективті түрде жаңа, ал шығармашылық процестің кезеңдері нағыз зерттеуші сияқты: жағдайларды талдайды, зерттеудің мақсаттары мен әдістеріне қатысты гипотезалар жасайды, оларды тексереді, егер олар тығырыққа тірелсе, қарама-қайшылыққа әкелсе, олардан бас тартады, зерттеу жоспарын жасайды, нәтижені тұжырымдайды, нәтиженің әртүрлі төтенше жағдайларға жарамдылығын тексереді, ерекше жағдайлар, нәтижені жаңа жағдайларға ауыстыруға тырысады - алынған заңдылықтың салдарын анықтау» [3]. Осылайша, оқушылардың құрылымы бойынша танымдық қызметі зерттеу қызметіне жақындайды.

Қорытындылай келе, стереометрия сабақтарында зерттеу құзыреттіліктерінің элементтерін қалыптастыру үшін жоғары сынып оқушыларының оқу-зерттеу қызметі болып табылатын оқытуды ұйымдастыру қажет. Бұл процесте зерттеу дағдыларын дамыту мүмкіндігі құрылады және оның негізінде зерттеу құзыреттерінің элементтері қалыптасады. Осылайша, әзірленген дидактикалық модель стереометрия сабақтарында

жоғары сынып оқушыларының зерттеу құзыреттілігінің элементтерін қалыптастыру процесін көрсетеді. Зерттеу әдістерін қолдану оқу іс-әрекетіне мотивацияны арттыруға, геометрияға қызығушылықты дамытуға кең мүмкіндіктер ашады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Бакитжанова Ш.А. Возможности курса стереометрии в формировании исследовательских компетенций. - Бишкек, 2015. - №4. - С.210-212.
2. Позднякова Е.В. Формирование исследовательских умений учащихся основной школы в процессе обучения геометрии. - Новокузнецк, 2004. - 157с.
3. Скрипка А.М. Педагогические условия становления исследовательских компетенций учащихся в процессе обучения геометрии в основной школе - Красноярск, 2008. - 24с.

ӘОЖ 376

ДМШ БАЛАЛАРҒА БЕЙІМДЕЛГЕН ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУДЫҢ МАҢЫЗЫ

Метербаева Г.Қ, «Арнайы педагогика» БББ I курс магистранты
І. Жансүгіров атындағы Жетісу Университеті, Талдықорған қ.
Галиева. А.Н. ф.ғ.к. Оқытушы-дәріскер, «Арнайы педагогика» БББ
E-mail: g.g.meterbaeva@mail.ru nurai_gali@mail.ru

Мақалада бейімделген дене шынықтырудың маңызды мәселелері талданады және ашылады. Бейімделген дене шынықтыру – бұл ДМШ балаларды әлеуметтік интеграциялау және оңалту құралдарының бірі екендігі айқын көрсетіліп өткен. Зерттеудің мақсатында балаларға бейімделген дене шынықтыруды ұйымдастыру талаптары мен артықшылықтарын талдайды. Зерттеу нәтижесінде әр санаттағы ДМШ балаларға қолданылатын әдістемелік ұсыныстар қарастырылады.

Түйін сөздер: бейімді дене шынықтыру, денсаулық мүмкіндіктері, дене белсенділігі, әлеуметтену.

В статье рассматриваются комплексные условия адаптивной физической культуры в развитии и социализации учащихся с ограниченными физическими возможностями. Было наглядно показано, что адаптивная физическая культура – это одно из средств социальной интеграции и реабилитации детей с ОВЗ. В целях исследования анализируются требования и преимущества организации адаптивной физической культуры для детей 5-7 лет. В результате исследования рассматриваются методические рекомендации, применяемые к детям с ОВЗ каждой категории.

Ключевые слова: адаптивная физическая культура, возможности для здоровья, физическая активность, социализация.

The article discusses the complex conditions of adaptive physical culture in the development and socialization of students with disabilities. It was clearly shown that adaptive physical culture is one of the means of social integration and rehabilitation of children with disabilities. For the purposes of the study, the requirements and advantages of the organization of adaptive physical culture for children 5-7 years old are analyzed. As a result of the study, methodological recommendations applied to children with disabilities of each category are considered.

Keywords: adaptive physical culture, health opportunities, physical activity, socialization.

Қазіргі таңда денсаулық мүмкіндігі шектеулі балалардың дамуы өзекті мәселелердің бірі. Денсаулық мүмкіндігі шектеулі балалардың дене дамуын қалыпқа келтіру барысында дене шынықтыру маңызды орын алады. Денсаулық мүмкіндігі шектеулі балаларда негізгі

қиындықтар ретінде: эмоционалды-еріктік сфераның және танымдық белсенділіктің дамымауы, әлсіз дене белсенділігі, қарым-қатынас дағдыларының болмауы сипатталады.

Сол себепті оңалту және дамыту үшін бейімделген дене шынықтыру қазіргі таңда сұранысқа ие. Соңғы жылдар ішінде бейімделген дене шынықтыру бағыты қарқынды дами бастады. Бейімделген дене шынықтыруға көңіл аударған мамандар С.Т.Евсеев[5], Л.В.Шапков[5] зерттесе, бұл бағыттағы зерттеу Қазақстан Республикасында мақалалармен ғана шектелген [5].

Зерттеудің өзектілігі. Бейімделген дене шынықтырудың негізгі мақсаты физикалық дамыту, қозғалыс белсенділігін арттыру, психофизикалық қабілеттерін арттыру.

Дене шынықтыру – бұл денемен жұмыс істеу ғана емес, сонымен бірге рухпен, адамның ерік-жігерімен жұмыс істеу. Ал бейімделген дене шынықтыру – бағытталған спорттық-сауықтыру сипатындағы шаралар кешені, сондай-ақ денсаулық мүмкіндігі шектеулі балаларға оңалту және қалыпты әлеуметтік ортаға бейімдеу үшін және психологиялық кедергілерді жеңу үшін қолданылады. Басқаша айтқанда, дене шынықтыру мен спорт құралдарының денсаулық мүмкіндігі шектеулі балалардың ағзасының өзгерген тіршілік ету жағдайларына бейімделу қабілетіне әсерін зерттейді, яғни бұл денсаулық мүмкіндігі шектеулі баланың спорт арқылы өзін-өзі дамытуы. Бұл денсаулық мүмкіндігі шектеулі балаларға дененің барлық жүйелерін белсендіруге, бірқатар қажетті қозғалыс өтемақыларын қалыптастыруға ықпал етеді, адамның қалпына келуіне ықпал етеді. Әрбір денсаулық мүмкіндігі шектеулі балаларға бейімделген дене шынықтыру міндеттері олардың жағдайына, дайындығына қарай әртүрлі болуы мүмкін. Бірақ мақсаттар әрқашан өзгеріссіз қалады

Әдістемелер мен материалдар. Бейімделген дене шынықтыру сабақтардың бағдарламасын құрастыру кезінде дене мүмкіндігі шектеулі балалардың жеке және психологиялық ерекшеліктері ескерілді [1].

Балалардың денсаулығының ерекшеліктері әр түрлі болады, сондықтан оларды әртүрлі санаттарға бөліп қарастырып, әртүрлі әдістерді қолданады.

Бейімделген дене шынықтыру әдістерін бірнеше топтарға бөліп қарастырып өтсек, олар: білімді қалыптастыру әдістері; қозғалыс қимылдарын үйрету әдістері; физикалық қасиеттер мен машықтарды дамыту әдістері; жеке тұлғаны тәрбиелеу әдістері; педагогтар мен жаттығушылардың өзара әрекеттесу әдістері қолданылады. Бейімделген дене шынықтыру бойынша сабақтарды жүргізу барысында жаттықтырушы немесе оқытушы жаттығуларды қолдану кезінде сақтықты арттыру қажет. Сондай-ақ дене белсенділігін арттырмау жөн. Спорттық іс-шараларды өткізудің тиімді әдісі-бұл ойын, өйткені ойынды барлық жастағы адамдар жақсы көреді. Ойынның көмегімен дене мүмкіндігі шектеулі балалардың мінездің ерікті бөлігі және психикалық бөлігі дамиды. Ойынды таңдағанда білім алушының мүмкіндіктеріне байланысты қажетті физикалық және жеке ерекшеліктерін ескерген жөн.

Олардың кейбіріне тоқталып өтсек

1. Көру қабілеті бұзылған балалар. Бұл балалар қоршаған әлемді есту және жанасу арқылы қабылдайды. Оларға қашықтықты, объектілердің орналасқан жерін анықтау қиын.[2]

Мұндай балалар үшін арнайы физикалық жаттығулар жасалды. Негізінен бұл қозғалыс (жүру, жүгіру), жалпы даму жаттығулары, тыныс алу және жүрек - тамыр жүйелерін дамытуға арналған жаттығулар, сондай-ақ тепе-теңдік пен үйлестіру, қол моторикасын дамытуға арналған жаттығулар қолданылады.

2. Сөйлеу қабілетінің ауыр бұзылыстары бар балалар. Олардың ақыл-ойы мен есту қабілеті бұзылмаған, бірақ сөйлеу қабілетінде психикаға да әсер ететін ақаулар бар. Мұндай балалар көбінесе өзіне сенімсіз, сондай-ақ олар басқалармен қарым-қатынас жасауы қиынға соғады. Бұл балалардың өзіндік ерекшеліктерінде: мотивацияның төмен болуы, құрдастарымен байланыс орнату қиындықтары байқалады, сондай-ақ ұсақ жаңа қозғалыстарды игеру процесі баяу жүреді. Қарастырылып отырған балалар санаты үшін бейімделген дене шынықтыру негізінде: денсаулықты нығайту; қозғалыс техникасының негіздерін үйрету; қол моторикасын дамыту жүзеге асырылуда.[3]

Талқылау. Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, денсаулық мүмкіндігі шектеулі балалармен жұмыс істеу өте күрделі және динамикалық процесс және мұғалімнің назарын талап ететіндігі анық. Мұғалім жұмысты құруына байланысты баланың дамуы байқалады. Мұғалімдердің негізгі міндеті балаға дұрыс әсер ету, ата-анасына шешім қабылдауға көмектесу және ұсыныстар беріледі. Сондай-ақ байқалған әдістердің ішінде негізгі ретінде мысалы, бірінші сабақтарда жүгіру жолымен жүру бір минутпен шектелді, бірнеше сабақтан кейін біз 5-6 минутқа жетеді. Бұл денсаулық мүмкіндігі шектеулі балалар үшін үлкен жетістік. Құрғақ бассейндегі ойындар, «сиқырлы жолмен» жүру, футболдағы жаттығулар және басқа да қызықты әдістер тыныс алумен біріктіріліп жүргізіледі.

Осылайша, бейімделген дене шынықтыру процесінде кешенді денсаулық сақтау ортасын жасай отырып, біз қозғалыс белсенділігін арттыруға, қозғалыс саласындағы бұзушылықтарды түзетуге, дербестікті дамытуға, қажетті моторика мен дағдыларды күнделікті өмірге ауыстыруға қолайлы жағдай жасаймыз. Жалпы, біз мүмкіндігі шектеулі балалардың өмір сүру сапасын жақсартып, қоғам өміріне бейімделу қабілеттерін қалыптастырамыз. Өкінішке орай жылдан жылға денсаулық мүмкіндігі шектеулі балалардың саны біздің мемлекетте де, жалпы әлемде де артуда. Бұл балалар қамқорлықты және ерекше назарды қажет етеді.

Ал бейімделген дене шынықтыру балалардың физикалық және моральдық дамуында үлкен рөл атқаратындығы айдан анық. Физикалық оңалтудың ерте басталуы өте маңызды. Және нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік береді: балалар толық әлеуметтенеді, олар физикалық, және жеке дамиды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Аксенова О.Э. Технологии физкультурно-спортивной деятельности в адаптивной физической культуре/О.Э. Аксенова, С.П. Евсеев, С.П. Евсеева. – М.: Советский Спорт, 2007. – 295 с.
2. Толмачев Р.А. Адаптивная физическая культура и реабилитация слепых и слабовидящих. М.: Советский спорт, 2004. 108 с.
3. Кирпиченков А.А. Оздоровительно-развивающие занятия на основе комплексного применения физических упражнений. Смоленск, 2012. 21 с.
4. Строгова Н.А. Адаптивная физическая культура в системе комплексной реабилитации и социальной интеграции инвалидов/ Н.А. Строгова //Теория и практика общественного развития. – 2012. – № 2. – С. 169 -171
5. Дефектология <https://multiurok.ru/index.php/files/sauyktyru-zh-ne-beiimdelgen-dene-shynykytyrudyn-oze.html?ysclid=ldljrpnp13639910528>, http://elenazimina.ucoz.ru/obrazovanie/s.p-evseeva-teorija_i_organizacija_adaptivnoj_fizi.pd, https://aupam.ru/pages/fizkult/ch_mafk/index.html

УДК 376.3

ОСОБЕННОСТИ РЕЧЕВОГО РАЗВИТИЯ ДЕТЕЙ С НАРУШЕНИЯМИ ПОСЛЕ КОХЛЕАРНОЙ ИМПЛАНТАЦИИ

Мухаметрахимова К.А., магистрант 1 курса ОП « Специальная педагогика»

Жетысуский университет имени И. Жансугурова г Талдыкорган

Галиева А. Н., к.ф.н. преподаватель-лектор ОП «Специальная педагогика»

E-mail: kmuhametrahimova@mail.ru nurai_gali@mail.ru

Мақалада кохлеарлық имплантациядан кейінгі мектеп жасына дейінгі балалардың сөйлеу дамуының қиындықтар талданады. Кохлеарлы имплантпен ерте, мектепке дейінгі және мектеп жасындағы балалардың есту, сөйлеуді түсіну және ауызша сөйлеудің даму кезеңдері қарастырылған. Мақалада тіл жүйесінің даму ерекшеліктерін зерттеу және үш

жылдан кейін кохлеарлы имплант алған мектеп оқушыларымен логопедиялық жұмыстың тиімді технологияларын іздеу мәселесі өзекті болып табылады. Мақалада сөйлеу жүйесінің құрамдас бөліктерін зерттеу нәтижелері талданады, имплантацияланған мектеп оқушыларының сөйлеу дамуының ерекшеліктері мен қиындықтары сипатталады.

Тірек сөздер: есту аппараттары, кохлеарлық имплантация, есту және сөйлеуді қалпына келтіру кезеңдері, бастауыш мектеп жасы, диагностика, сөйлеуді дамыту, естуді қабылдау, сөйлеу ақаулары, сөйлеу коммуникациясын дамыту.

В статье анализируется проблема речевого развития детей дошкольного возраста после кохлеарной имплантации. Рассматриваются периоды развития слуха, понимания речи и устной речи у детей раннего, дошкольного и школьного возраста с кохлеарным имплантом. В статье актуализируется проблема исследования специфики развития языковой системы и поиска эффективных технологий логопедической работы со школьниками, получившими кохлеарный имплант позже трех лет. В статье приводится анализ результатов обследования компонентов речевой системы, охарактеризованы особенности и трудности речевого развития имплантированных школьников.

Ключевые слова: слухопротезирование, кохлеарная имплантация, этапы слухоречевой реабилитации, младший школьный возраст, диагностика, речевое развитие, слуховое восприятие, дефекты речи, развитие речевого общения.

The article analyzes the problem of speech development of preschool children after cochlear implantation. The periods of development of hearing, understanding of speech and oral speech in children of early, preschool and school age with a cochlear implant are considered. The article actualizes the problem of studying the specifics of the development of the language system and searching for effective technologies for speech therapy work with schoolchildren who received a cochlear implant after three years. The article analyzes the results of examination of the components of the speech system, characterizes the features and difficulties of the speech development of implanted schoolchildren.

Key words: hearing aids, cochlear implantation, stages of auditory and speech rehabilitation, primary school age, diagnostics, speech development, auditory perception, speech defects, development of speech communication.

Введение. Нарушения слуха оказывают неоспоримое влияние на высшие психические функции (память, внимание, речь, мышление), дети с нарушенным слухом не способны самостоятельно использовать остаточный слух для накопления словарного запаса для овладения речью.

Кохлеарный имплант (кохлеарная имплантация) — это уникальное высокотехнологичное электронное устройство, специально разработанное для детей и взрослых с выраженной тугоухостью или полной потерей слуха, и обеспечивающее расширенное звуковосприятие, возможность понимания речи, в тех случаях, когда использование обычных слуховых аппаратов малоэффективно или полностью неэффективно. Она представляет собой вживление электродов в улитку внутреннего уха с целью восстановления слуховых ощущений путем электрической стимуляции слухового нерва.

По мнению Р. М. Боскис, слух является одним из наиболее важных условий нормального развития, обучения и воспитания детей. Для эффективной реабилитации людей с нарушением слуха в последние годы стали использовать кохлеарную имплантацию, многие педагоги и врачи писали свои исследования, посвященные этой [1].

Вопросами речевой реабилитации детей и разработкой современных методов обучения речи детей после КИ занимались Л. А. Головчиц, И. В. Королева, Т. И. Обухова, В. И. Пудов, В. Е. Кузовков, О. В. Зонтова, А. В. Староха, Л. П. Назарова, О. Л. Беляева, И. Г. Багрова, Н. Д. Шматко, А. А. Логинова, Н. В. Тарасова и др.

Существующие методы речевой реабилитации преимущественно рассчитаны на ранний и дошкольный возраст детей с КИ.

Наше исследование направлено на выявление и анализ особенностей речевого развития младших школьников, имплантированных в раннем детском и в дошкольном возрасте, а также выделение факторов, влияющих на динамику речевого развития таких детей.

Методология исследования. Экспериментально доказано, что наиболее эффективна кохлеарная имплантация для внезапно оглохших детей, так как она позволяет вернуть ребенка в мир звуков. При ранней (до 3-4 лет) имплантации глухого ребенка в результате целенаправленной коррекционной работы при систематических занятиях специалиста и активном участии родителей удается еще в дошкольном возрасте нормализовать его речевое развитие. Это позволяет полноценно интегрировать имплантированного ребенка в коллектив слышащих сверстников к началу школьного обучения [13,с.54]. Хотя, кохлеарная имплантация и предоставляет глухим детям возможность слышать звуки окружающего мира, различать речь на фоне бытовых шумов и обеспечивает им полноценное общение, таким детям (я имею в виду поздно имплантированных) необходима длительная работа по формированию у них новых слуховых умений.

После установки и первичной настройки КИ дети начинают слышать окружающие их звуки. По медицинской шкале уровень их слуха соответствует 1 степени тугоухости, то есть в принципе ребенок, который изначально находился на таком уровне, развивается как и все окружающие его дети.

Совсем иначе обстоит ситуация после кохлеарной имплантации. Навыки восприятия, дифференциации звуков, фонематического анализа и синтеза либо отсутствуют, либо значительно отстают от возрастной нормы. Чем позже проведено КИ, тем глубже отставание. По этой причине ребенку предстоит процесс реабилитации. Мало дать ему возможность слышать, надо еще научить его слушать, воспринимать речь и общаться.

Процесс развития речи должен пройти все необходимые стадии — от реагирования на звук до спонтанного формирования навыка говорения и общения. Именно эта цель стоит у педагогов, занимающихся с детьми, прошедшими процедуру КИ.

Однако пройдет много времени, прежде чем, он научится понимать речь и говорить. И научиться этому он сможет, только если вы будете много заниматься с ребенком, и вам будет помогать сурдопедагог». Наши слова для многих из них были неожиданными.

Действительно, всем детям требуется длительная послеоперационная реабилитация. В чем же она заключается?

Конечной целью кохлеарной имплантации можно считать то, что с помощью КИ глухой ребенок будет слышать и понимать устную речь, а также говорить и использовать ее для общения. Однако КИ заменяет только погибшие рецепторы улитки, которые преобразуют звуковые колебания в электрические импульсы, передаваемые слуховому нерву, а по нему в слуховые центры мозга.

Поэтому, чтобы понимать речь ребенок должен быть не только способен слышать тихие звуки, но нужны еще 4 «мозговых» составляющих [2].

4 «мозговых» составляющих, необходимые чтобы ребенок слышал, понимал речь, говорил и использовал ее для общения.

1. Слуховые центры мозга ребенка должны уметь анализировать речь, как звуковые сигналы (должны быть сформированы слуховые механизмы анализа речевой информации). То есть мозг ребенка должен уметь обнаруживать, различать и опознавать разные речевые сигналы - фонемы, слоги, слова, фразы. Кроме того, в его памяти должны храниться слуховые образы этих сигналов.

2. Ребенок должен владеть системой родного языка, т.е. он должен знать и хранить в памяти различную лингвистическую информацию - значение множества слов (лексика), их звуковой состав (фонетика), правила изменения (морфология) и соединения слов в предложении (синтаксис).

3. У ребенка должны быть сформированы механизмы порождения и образования устной речи - он должен уметь порождать и развивать замысел высказывания,

преобразовывать иерархическую структуру замысла в линейную последовательность речевых единиц.

Учёными Королёвой Н.В., Феклистовой С.Н. выделены этапы слухоречевой реабилитации детей с кохлеарным имплантом:

1 этап - «начальный этап развития слухового и слухоречевого восприятия с КИ»

За этот период должны быть достигнуты параметры настройки речевого процессора КИ, позволяющие ребенку воспринимать все звуки речи, а усилия педагогов и близких должны быть, прежде всего, направлены на развитие у ребенка активного интереса к окружающим звукам и речи, желания узнавать их.

2 этап - «основной этап развития слухового и слухоречевого восприятия с КИ»

За этот период у ребенка должны быть достигнуты оптимальные и достаточно стабильные параметры настройки процессора КИ, а главное сформированы все мозговые механизмы анализа звуков и речи как звуковых сигналов.

3 этап - «языковой этап развития восприятия речи и собственной речи»

За этот период у ребенка накапливаются знания о значении слов и их звучании (пассивный словарь, лексика), правилах их изменения и соединения в предложении (грамматика - морфология и синтаксис), правилах использования речи для общения (прагматика).

4 этап - «этап развития связной речи и понимания сложных текстов»

Специалисты и родители знают, что многие даже хорошо говорящие дети с нарушенным слухом (со слуховыми аппаратами или КИ) не любят читать. Да, они умеют читать. Многие из них посещают массовую школу и читают учебники, когда делают домашние задания. Они могут бегло прочесть какой-то текст по заданию. Но если их попросить рассказать о чем был текст, то выяснится, что они не помнят о чем текст или запомнили какие-то отдельные детали, но не поняли смысл. Это обусловлено тем, что дети плохо понимают прочитанное, т.к. фактически у них маленький словарный запас, недостаточно развиты грамматические представления, ограниченные знания об окружающем мире, они плохо улавливают логику событий в рассказе причинно следственные связи [3].

Результаты исследования. Результатом кохлеарной имплантации глухого ребенка является в том что, если операция прошла в раннем возрасте, то он научится слышать и понимать обращенную речь, использовать речь для общения с окружающими людьми и для познания мира вокруг себя и благодаря ей он будет развиваться как все его здоровые сверстники. Большинство пациентов с КИ являются ранооглохшими и нуждаются в многолетней реабилитации. Она предполагает:

- наличие речевой среды,
- регулярные занятия с сурдопедагогом и логопедом,
- обучение родителей развитию у ребенка слуха и речи в ежедневных ситуациях общения.

Определяя психолого-педагогические основы оказания коррекционно-педагогической помощи глухим детям, рассмотрим содержание коррекционно-педагогической помощи детям дошкольного возраста после кохлеарной имплантации. Наиболее важный этап кохлеарной имплантации – оказание коррекционно-педагогической помощи детям после КИ, включающей формирование и развитие слухоречевых навыков. По мнению отечественных и зарубежных ученых длительность и содержание послеоперационных коррекционно-педагогических мероприятий зависят от:

- возраста ребенка
- возраста потери слуха
- интервала времени между потерей слуха и КИ
- от индивидуальных особенностей ребенка.

Необходимые условия для развития слуха и речи у детей с КИ:

При реабилитации всех детей с КИ, независимо от возраста, необходимо осознавать, что КИ будет приносить максимальную пользу ребенку только, если:

- речевой процессор КИ хорошо работает и ребенок постоянно его носит;
- речевой процессор КИ правильно настроен;
- созданы хорошие условия для восприятия звуков, поскольку дети с КИ испытывают трудности при обучении слушать в шумных помещениях;
- есть возможность слушать разные неречевые и речевые звуки;
- созданы условия для развития соответствующих коммуникативных навыков в разных ситуациях общения (взрослый с ребенком, ребенок с ребенком, взрослый с группой детей);
- у ребенка появляется положительный опыт в развитии навыков слушать и общаться;
- в процесс абилитации вовлечены все люди, заботящиеся о ребенке: родители, братья, сестры, бабушки, дедушки, сверстники, учителя и др.

Развитие слуха и понимания речи у малыша с КИ происходит также как у нормально слышащего ребенка, но определенные условия облегчают ему восприятие речи окружающих людей и обучение речи. Это легко понять, когда мы вспомним, во-первых, как говорят с детьми мамы нормально слышащих малышей. Их речь напевна, замедленна, четкая, с короткими простыми фразами, с многочисленными повторами ключевых слов во фразе. Во-вторых, вспомним, что нам помогает понять иностранный язык, который мы не очень хорошо знаем - тихое помещение, медленная речь с четкой артикуляцией, короткие, простые фразы, повторения.

Значит, чтобы облегчить нашему малышу с КИ учиться понимать речь мы должны обеспечить ему более легкие условия для ее восприятия.

Даже самый талантливый педагог, занимаясь с ребенком несколько раз в неделю по 20-40 мин., не способен научить ребенка говорить и понимать родную речь также как это делает нормально слышащий ребенок. Однако, как показывает наш опыт, многие педагоги не осознают это. Нередко они не только не учат родителей, но даже не разрешают им присутствовать на занятии, а если разрешают - то не вовлекают их в совместные действия с ребенком или учат их просто повторять дома свои задания

Кохлеарная имплантация позволяет детям максимально приблизиться по уровню речевого развития к нормально слышащим детям, имеющим речевые проблемы. Трудности, возникающие в процессе овладения языком, требуют систематического участия специалистов и родителей в проведении реабилитации детей после кохлеарной имплантации. Кохлеарная имплантация является важнейшим средством социализации глухих детей на современном этапе. Возможность общаться со слышащими детьми, быть социализированным в обществе – это, несомненно, тот итог, которого должны достичь все имплантированные дети при условии благоприятной речевой среды, как в условиях дошкольного учреждения, так и в семье.

Среди значимых факторов, оказывающих влияние на динамику речевого развития детей с КИ выделяются: возраст потери слуха; наличие слухоречевого опыта до КИ; возраст имплантирования до 3-х лет или позже; стаж ношения КИ; временной промежуток между потерей слуха и КИ; наличие осложненной структуры развития. Особенностью реабилитации ребенка с КИ является то, что с КИ у него создаются условия для спонтанного развития понимания речи и собственной речи не только на занятиях с сурдопедагогом, но прежде всего, в течение дня во время общения с окружающими. Поэтому обучение родителей развивать у ребенка с КИ понимание речи окружающих и умение говорить является приоритетным направлением работы сурдопедагога. Родители являются главными учителями по развитию речи у ребенка.

ЛИТЕРАТУРА

1. Королева И.В. Развитие слуха и речи у глухих детей раннего и дошкольного возраста после кохлеарной имплантации: Учебное пособие / И.В.Королева. СПб: С Петербургский НИИ уха, горла, носа и речи, 2008.- 286 с [2].

2. Синельникова, Д. Д. Особенности слухового и речевого развития у детей после кохлеарной имплантации / Д. Д. Синельникова. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2018. — № 24 (210). — С. 322-324. — URL: <https://moluch.ru/archive/210/51522/> (дата обращения: 18.01.2023).
3. Исенина Е.И. Родителям о психическом развитии и поведении глухих детей первых лет жизни. Иваново, 1996. - 88 с.
4. Королева И.В. Диагностика и коррекция нарушений слуховой функции у детей раннего возраста. СПб.-КАРО, 2005. 288 с.
5. Королева И.В. Реабилитация детей с кохлеарными имплантами. СПб. 2004. 44 с.
6. Королева И.В. Слухоречевая реабилитация глухих детей с кохлеарными имплантами. 4-е изд. дополн., СПб. 2006. - 102 с.
7. Королева И.В. Кохлеарная имплантация и слухоречевая реабилитация глухих детей и взрослых (Учебное пособие). - СПб.: СПб НИИ уха, горла, носа и речи, 2008.- 130 с.

УДК 376.3

СИСТЕМА РАБОТЫ ПО ФОРМИРОВАНИЮ ЛЕКСИКО-ГРАММАТИЧЕСКОГО СТРОЯ РЕЧИ ДЕТЕЙ С КОХЛЕАРНЫМ ИМПЛАНТОМ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ

*Мухаметрахимова К.А., магистрант 1 курса ОП « Специальная педагогика»
Жетысуский университет имени И. Жансугурова г Талдыкорган
Галиева А. Н., к.ф.н. преподаватель-лектор ОП «Специальная педагогика»
E-mail: kmuhametrahimova@mail.ru nurai_gali@mail.ru*

Мақалада арнайы мектеп жағдайында кохлеарлық имплантаты бар балалардың сөйлеу тілін дамыту жұмыстарының ерекшеліктерін зерттеу мәселесі өзекті болып табылады. Авторлар сөйлеу тілін меңгеру үшін кохлеарлы имплантаты бар балалардың сөйлеу тілінің лексикалық және грамматикалық құрылымын қалыптастыру бойынша жұмыс пен жаттығулардың негізгі түрлерін ұсынады. Авторлар кохлеарлы имплантациясы бар балалармен жұмыс жасауда веб-технологияларды қолдануды қарастырады.

Мақалада арнайы таңдалған әдістер мен жаттығулар жүйесі арқылы кохлеарлы имплантпен студенттерде сөйлеудің лексикалық және грамматикалық құрылымын қалыптастыру жолдары қарастырылған.

Тірек сөздер: кохлеарлық имплантация, есту қабілеті бұзылған балалар, есту қабілетін дамыту, сөйлеуді дамыту.

В статье актуализируется проблема исследования специфики работы над развитием речи детей с кохлеарным имплантом в условиях специальных школ. Авторы предлагают основные виды работ и упражнений по формированию лексико-грамматического строя речи детей с кохлеарным имплантом для овладения устной речью. Авторы рассматривают использование web-технологий при работе с детьми с кохлеарной имплантацией.

В статье описываются пути формирования у учащихся с кохлеарным имплантом, лексико-грамматического строя речи с помощью использования специально подобранных приёмов и системы упражнений.

Ключевые слова: кохлеарная имплантация, дети с нарушением слуха, слуховое развитие, речевое развитие.

The article actualizes the problem of studying the specifics of work on the development of speech in children with cochlear implants in special schools. The authors offer the main types of work and exercises on the formation of the lexical and grammatical structure of the speech of children with a cochlear implant for mastering oral speech. The authors consider the use of web-technologies when working with children with cochlear implantation.

The article describes the ways of forming the lexical and grammatical structure of speech in students with a cochlear implant using specially selected techniques and a system of exercises.

Key words: cochlear implantation, children with hearing impairment, auditory development, speech development.

Введение. Одним из важнейших направлений работы специальной школы является работа по развитию речи, что подтверждают многочисленные научные работы, связанные с исследованием проблем речевого развития детей с нарушениями слуха. От уровня речевого развития школьников во многом зависит степень владения ими языком, возможность совершенствования общего развития [3–5]. Как известно, устная речь выполняет функцию коммуникации, с помощью которой обеспечивается непосредственное общение людей друг с другом [4]. Полноценное владение глухим ребенком устной речью предполагает развитие способности достаточно свободно понимать обращенную речь собеседника и говорить внятно, понятно для окружающих [32].

От того, насколько будет сформирована речь детей с кохлеарным имплантом, зависит успешность усвоения ими материала всех учебных предметов, степень общего развития.

Опыт работы с детьми с нарушением слуха имеется большой. Однако он не может полностью реализовываться в работе с детьми с кохлеарной имплантацией. Дети с кохлеарной имплантацией отличаются от слышащих, неслышащих (глухих) и слабослышащих сверстников. Это обусловлено тем, что до проведения операции дети не владели устной речью, по уровню развития близкой к возрастной норме, а вследствие этого у них не сформирован речевой образ и не развита речь. Наблюдения показывают, что для детей с кохлеарным имплантом характерно медленное усвоение словарного запаса, трудности в усвоении лексико-грамматических зависимостей, недостаточное понимание содержания предложений, текстов, несформированность словесно-логического и понятийного мышления. А это значит, что дети с кохлеарным имплантом представляют собой особую группу, которая одновременно начинает слышать, но по уровню слухоречевого развития соответствует глухим.

Ребёнок не может сразу общаться с помощью правильной речи, целыми фразами, предложениями, участвовать в диалогах, понимать обращённую к нему речь без специальных приёмов и упражнений. Для того, чтобы учащийся свободно общался, необходимо накопление лексического запаса и формирование грамматического строя речи.

Методы и материалы. В исследовании использовался количественный и качественный анализ данных 26 опубликованных ретроспективных исследований зарубежных, российских, казахстанских авторов с 2002 по 2022 гг.

Теоретический анализ имеющейся литературы позволил нам изучить общие закономерности слухового восприятия всех детей после кохлеарной имплантации, независимо от возраста её проведения, и использовать их при организации образовательного процесса на первой ступени получения образования. Знания об этапах слухоречевой реабилитации дали возможность обучать детей с опорой на зону актуального развития и, в то же время, в зоне их ближайшего развития. Также в исследовании использовались наблюдение, анализ продуктов деятельности учащихся, рефлексия опыта собственной педагогической деятельности.

Результаты исследования. Применение традиционных, научно-обоснованных методик обучения глухих и слабослышащих, доказавших свою высокую эффективность на практике, не может быть зеркально перенесено в процесс обучения детей после кохлеарной имплантации. Поэтому ведущей идеей моего опыта является модификация системы упражнений для формирования лексикограмматического строя речи обучающихся с кохлеарным имплантом. Для достижения поставленных целей необходимо подобрать и модифицировать, апробировать и проанализировать приёмы и упражнения, которые:

1) установят последовательность работы над формированием лексико-грамматической стороной речи учащихся с кохлеарным имплантом, опираясь на зону актуального развития;

- 2) формируют конкретные лексические понятия;
- 3) создают условия для овладения умением согласовывать слова в роде, числе, падеже;
- 4) формируют умение использовать полученные знания в устной и письменной речи.

Начиная работу с обучающимися с кохлеарным имплантом, передо мной встал вопрос, какие необходимо использовать приёмы для формирования лексико-грамматического строя речи? Как организовать работу по овладению учащимися нормами речи и письма? Какие этапы должен пройти ребёнок с кохлеарным имплантом, чтобы овладеть программным материалом по формированию лексико-грамматического строя речи на уровне общеобразовательной программы в сроки, установленные как для здоровых детей. Работа по данному направлению позволяет мне решить проблему выбора приёмов и отбор практических упражнений для развития лексики и грамматики данной категории обучающихся на первой ступени получения образования

Виды работ и упражнений по формированию лексико-грамматического строя речи детей с кохлеарным имплантом.

Работа над синонимами и антонимами. Когда младший школьник чаще всего сталкивается с проблемой составления точных, выразительных и образных высказываний? Это происходит при написании сочинений, описании и сравнении заданных объектов. Бедность словарного запаса ребенка вызывает у него затруднения. Одна из задач учителя – работать над обогащением словаря учащихся. Знакомство с синонимами и антонимами является составной частью этой деятельности.

Синонимы нужно хорошо знать для того, чтобы сознательно выбирать из своего словарного запаса именно те слова, с помощью которых говорящий или пишущий выражает свои мысли. Работа над синонимами должна начинаться с подготовительного класса. На этом этапе детям не следует давать теоретические сведения об этом явлении, термин «синоним» мы заменяем, даем указания «скажи по-другому», замени слово.

Использование схематических знаков, зарисовок. Учитель предъявляет для различения на слух 10-15 слов, которые читает по порядку. После каждого слова делается перерыв на 2-3 секунды. Ученику предлагается зарисовать услышанные слова любым схематическим знаком, рисунком. За тем ученик называет те слова, которые услышал и помог себе запомнить с помощью своих значков. Количество слов может постепенно увеличиваться. Так развивается объем памяти.

Я буду читать текст, а ты будешь его зарисовывать значками. [Большая темная туча закрыла полнеба. Сверкнула молния, ударил гром. Зашумели, закачались деревья. Падают листья. И пошел сильный дождь.] Что ты сделал? Я зарисовал текст. Расскажи текст, используй свою зарисовку.

Ученик читает текст. Ты не совсем верно запомнил текст. Слушай снова и записывай рядом со значками слова, которые ты пропустил. Словосочетания с этими словами я буду повторять по три раза.

Одним из средств, способствующих формированию развития речи у учащихся начальной школы, является работа с деформированным текстом.

Деформированный текст - это искаженный текст: с нарушением последовательности изложения мыслей, с пропуском или искажением каких-то слов, предложений, без которых текст непонятен. На уроках русского языка и на уроках обучения грамоте используются такие деформированные единицы языка, как слова, предложения и текст.

Виды работы с текстом:

- восстановить деформированный план,
- восстановить деформированный текст, если в нём перепутаны части, предложения.
- восстановить содержание, если оно передано неверно,
- восстановить порядок предложений в тексте,
- восстановить предложения в соответствии с темой текста.

Работа с деформированными текстами позволяет обучающимся анализировать в разных направлениях правописание, орфографические и пунктуационные ошибки, влияющие на понимание смысла высказывания, исправлять, сравнивать варианты написания слов в текстах, чувствовать и осознавать нормы употребления языковых средств. Самое главное работа с деформированными текстами устанавливать причинно-следственные связи. Также работа с деформированным текстом дается с целью научить правильно строить предложения, т.е. не пропускать слова, ставить слова в определённой последовательности, правильно согласовать их друг с другом и правильно.

Работа по закрытой картинке. Работа по закрытой картинке это один из распространенных в школе для детей с нарушениями слуха видов работ. Цель работы – научить детей задавать вопросы и с их помощью выяснять содержание картинки, которую они не видят. В процессе работы по закрытой картинке дети учатся в строгой логической последовательности задавать вопросы о ее содержании, по словесным ответам учителя отображать его в рисунках, сравнивать их с картинкой. В 1 классе содержание картинок очень простое. На них изображен один персонаж и обязательно действующий. В первом классе педагог побуждает детей задавать вопросы: Спросите меня «Кто нарисован на картинке? Спросите о погоде. Спросите о времени года. Затем ученики учатся задавать вопросы последовательно.

Угадай по описанию. Опиши предмет. Кто больше назовет признаков. Это задание можно выполнить по-разному. Ученик загадывает объект (животное, растение, озеро, город, предмет). Остальные ученики задают наводящие вопросы. Главная цель – выделить существенные признаки объекта. Другой вариант: учитель описывает, а ученики слушают и отгадывают объект.

Задания с использованием интерактивной доски.

Специфика работы с детьми, имеющими нарушение слуха, требует использования огромного объема наглядного материала, многократного повторения и объяснения многих понятий, особенно связанных с действиями, с впечатлениями. Технические средства сами по себе представляют интерес для наших детей, делают уроки нетрадиционными, запоминающимися, интересными, более динамичными. Экран интерактивной доски необходим для демонстрации правильного звучания различных звуков, соотнесения слова и зрительного образа, создания слуховых и зрительных ассоциаций. Учебный материал, показанный на доске, надолго запоминается учениками, так как задействованы все каналы усвоения информации.

Сейчас оснащение школ более современными средствами коммуникации, включая web-технологии, позволяют использовать огромное количество разнообразных сервисов для создания интерактивных заданий. Каждый учитель при подготовке к уроку, старается найти разные средства, которые позволяют разнообразить урок. Wordwall — универсальный учебный ресурс, решающий одну из наиболее важных задач образовательного процесса — повышение мотивации учащихся! С помощью данного ресурса можно организовать дифференциальное и индивидуальное обучение, создавая разные типы упражнений, например, печатные или интерактивные, с учетом возможностей каждого отдельного ребёнка [5,с594-598].

Можно использовать следующие виды заданий, через Word wall:

1. **«Открой окно».** В окошках даны картинки. Предъявляются дескрипторы:

- Открой окошко.
- Назови слово, подбери синоним к слову.
- Составь предложение с эти словом.

2. **«Случайное колесо».** Шаблон «Случайное колесо» позволяет пользователям создавать колесо, которое можно вращать. Колесо разделено на сегменты. Когда колесо вращается, оно случайным образом останавливается у стрелки с одним из этих сегментов. На мой взгляд, это самый интересный шаблон. Суть задания в том, что учащийся или учитель с помощью компьютерной мышки раскручивает колесо с заданиями и учащийся должен

ответить на задание, на которое указывает стрелка. В ячейке с ответом может быть задано слово, предложение или просто иллюстрация. Ученики с вою очередь могут просто произнести слово, прочитать вопрос и ответить на него, назвать слово, соответствующее иллюстрации. Все задания объединены общей темой: грамматической или лексической.

3. Шаблон "Сопоставить".

На слайде вы видите иллюстрации и такое же количество слов, необходимо их сопоставить, переместив слова в нужное поле под иллюстрацией.

Суть заданий различна: задания в виде викторины, лабиринта, на сопоставление, найди пару, составь предложение, на поиски слов, на подстановку пропущенных слов, соедини фразы с предметами на иллюстрации.

Дети с нарушением слуха, компенсированным кохлеарным имплантом, к моменту начала школьного обучения могут находиться на разном уровне слухоречевого развития. Часть детей достигает нормативных показателей, характерных для слышащих сверстников. Другая часть по уровню развития речи может приближаться к неслышащими сверстникам. Это зависит от разных факторов. Опыт работы с данной категорией обучающихся позволяет нам сделать вывод о том, что даже у хорошо реабилитированных на уровне дошкольного образования детей могут возникать специфические трудности, связанных с несформированностью у них лексико – грамматического строя речи. Поэтому необходимо чётко представлять, по каким направлениям нужно строить работу над формированием лексико-грамматического строя речи, какие отбирать приёмы и упражнения для этого. Следует обратить внимание на то, что успешность работы по формированию лексико-грамматического строя речи возможна только в том случае, если работа в данном направлении будет осуществляться с подготовительного класса и в единой системе. Наши наблюдения показывают, что достичь положительных результатов с данной категорией детей можно только путём многократного выполнения практических упражнений, выполнений заданий по образцу до осознанного самостоятельного выполнения упражнений. Все упражнения должны быть тщательно подобраны и рассчитаны на зону актуального развития.

ЛИТЕРАТУРА

1. 2. Шматко Н.Д. Инновационные формы воспитания и обучения детей с нарушенным слухом // Воспитание и обучение детей с нарушениями развития. – 2009. – № 6. – С. 16–25.
2. Лукачева, М. А. Сервис Wordwall в образовательном процессе / М. А. Лукачева, Д. М. Богачева, И. Д. Борисова. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2022. — № 20 (415). — С. 594-598. [5].
3. Соломатина И.В. Изучение влияния кохлеарной имплантации на развитие детей с нарушениями слуха: по материалам зарубежных публикаций. Ж-л «Дефектология». №2. 2010.
4. 1 Аутаева А.Н., Бутабаева Л.А. «Кохлеарлы имплантталған балалардың сөйлеу тілін естіп қабылдаудың психологиялық механизмдері». Алматы,Хабаршы/ – 2017 ж., 2/12 бет

ӘСКЕРИ МАҚСАТТАҒЫ МОБИЛЬДІ РОБОТОТЕХНИКАНЫ ДАМУДЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Мухашев Е.С.

«Zhansugurov College» Алғашқы әскери және технологиялық пән оқытушысы

Менің мақаламда шетелдік жердегі әскери робототехниканы дамытудың қазіргі жағдайы мен негізгі бағыттарына талдау жүргізілді. Қазіргі жағдайы қарастырылған және Қазақстан Республикасы жердегі әскери техниканы роботтандырудың негізгі проблемалық мәселелері. Технологияларды дамытудың перспективалық бағыттары ұсынылды және әскери мақсаттағы мобильді робототехниканың техникалық құралдары. Жетекші технологиялық дамыған елдер (соның ішінде АҚШ, Ресей, Ұлыбритания, Франция, Қытай, Израиль, Оңтүстік

Корея) адамның қатысуынсыз жоғары автономияға қабілетті робототехникалық кешендерді белсенді дамытуда. Мәселен, АҚШ Қарулы Күштерінде 2030 жылға қарай ұшқышсыз және экипажсыз құралдардың үлесі жауынгерлік машиналардың жалпы құрамының 30% - құрайды деп жоспарлануда. Американдық әскери мамандардың бағалауы бойынша, робототехникалық кешендермен жабдықталған бөлімшелердің жауынгерлік мүмкіндіктері 2-2, 5 есе артады. Сонымен қатар, оларды кеңінен қолдану оның әскери-техникалық аспектілерін ғана емес, сонымен бірге оның әлеуметтік-психологиялық факторларын ескере отырып, соғыстың негізгі принциптерін түбегейлі қайта қарауға әкеледі деп айтуға болады. Осыған байланысты әскери мақсаттағы робототехникалық кешендердің қазіргі жағдайы мен даму перспективаларын талдау өзекті болып табылады.

Кілттік сөздер: робот, робототехника кешені, ұшқышсыз ұшу аппараты, қашықтан басқарылатын машина, адам тұрмайтын суасты аппараты.

В моей статье проведен анализ современного состояния и основных направлений развития военной робототехники на зарубежных землях. Рассмотрено современное состояние и основные проблемные вопросы роботизации военной техники на земле Республики Казахстан. Представлены перспективные направления развития технологий и технические средства мобильной робототехники военного назначения. Ведущие технологически развитые страны (в том числе США, Россия, Великобритания, Франция, Китай, Израиль, Южная Корея) активно развивают робототехнические комплексы, способные к высокой автономии без участия человека. Так, в Вооруженных Силах США к 2030 году доля беспилотных и беспилотных средств составила 30% от общего состава боевых машин. планируется создать. По оценкам американских военных специалистов, боевые возможности подразделений, оснащенных робототехническими комплексами, увеличатся в 2-2, 5 раза. Кроме того, можно сказать, что их широкое применение приведет к радикальному пересмотру основных принципов войны с учетом не только ее военно-технических аспектов, но и ее социально-психологических факторов. В этой связи актуальным является анализ современного состояния и перспектив развития робототехнических комплексов военного назначения.

Ключевые слова: робот, робототехнический комплекс, беспилотный летательный аппарат, дистанционно управляемая машина, необитаемый подводный аппарат.

My article analyzes the current state and the main directions of development of military robotics in foreign lands. The current state and the main problematic issues of robotization of military equipment on the land of the Republic of Kazakhstan are considered. Promising directions of technology development and technical means of mobile robotics for military purposes are presented. Leading technologically advanced countries (including the USA, Russia, Great Britain, France, China, Israel, South Korea) are actively developing robotic complexes capable of high autonomy without human participation. So, in the US Armed Forces by 2030, the share of unmanned and unmanned vehicles amounted to 30% of the total composition of combat vehicles. it is planned to create. According to US military experts, the combat capabilities of units equipped with robotic complexes will increase 2-2. 5 times. In addition, it can be said that their widespread use will lead to a radical revision of the basic principles of war, taking into account not only its military-technical aspects, but also its socio-psychological factors. In this regard, the analysis of the current state and prospects for the development of military robotic complexes is relevant.

Keywords: robot, robotic complex, unmanned aerial vehicle, remotely operated vehicle, uninhabited underwater vehicle.

Қазіргі Батыс әскерлері шығын санын азайту үшін қолдан келгеннің бәрін жасауда. Жауынгерлер ең заманауи техникамен, байланыс құралдарымен, сауыт-саймандарымен қамтамасыз етілген. Америка Құрама Штаттары мен оның одақтастары жердегі операцияларды тек төтенше жағдайларда ғана жүргізеді, зымырандық немесе әуе соққыларымен шектелуге тырысады. Алайда, көбінесе жердегі операциясыз соғысты жеңу мүмкін емес. Бұл мәселенің ең перспективалы шешімі – ұрыс даласындағы сарбаздарды роботтармен алмастыру. Бұл

бағыттағы белсенді әзірлемелер көптеген елдерде жүргізілуде, бірақ АҚШ әлі де көшбасшы болып табылады. Қазірдің өзінде автоматтандырылған ұрыс жүйелері Ауғанстан мен Иракта кеңінен қолданылады. Өлімге әкелетін қаруларға әзірге тым ықыласпен сенбейді, бірақ роботтар миаларды тазартуда, барлау мен бақылауда өте табысты.

2007 жылы роботтар алғаш рет Ирактағы нағыз шайқасқа қатысты. Тексеру өте сәтті болмады, бірақ АҚШ әскері өзінің қарулы күштеріне «терминаторларды» шақыру идеясынан бас тартпайды. Бұл бағыттағы жұмыс Ресейде де жүргізілуде, бірақ Батыстағыдай белсенді емес.

Дегенмен, жалпы алғанда, автоматтандырылған жүйелерді ұрыс даласында қолдану әскери істерді дамытудың ең перспективалы бағыттарының бірі деп айтуға болады. Біз механикалық көмекшілерді жасауда әлі онша жақсы емеспіз, бірақ көптеген сарапшылар келесі онжылдықта адамзатты осы саладағы серпіліс күтіп тұр деп есептейді. Өкінішке орай, жаңа технологиялар соғыс пен қирату үшін қолданылатын алғашқылардың бірі болуы мүмкін [1].

Қазіргі жердегі әскери роботтарды келесі топтарға бөлуге болады:

- барлау;
- инженерлік;
- шайқас;
- артқы.

Айта кету керек, көптеген автоматтандырылған құрылғылар үшін мұндай бөлу біршама ерікті. Олар қажеттіліктерге байланысты белгілі бір модульдер орнатылатын бірыңғай платформалар. Сондықтан саперлік роботты оңай жауынгерлік роботқа айналдыруға болады.

Іс жүзінде әскери роботтарды шартты түрде үш үлкен топқа бөлуге болады:

- өкпе;
- орташа;
- ауыр.

Әскери робот қашықтан басқарылатын аппарат пен қашықтан басқару пультінен тұрады. Роботтық механизмдер автономдылық дәрежесімен ерекшеленеді, олар кірістірілген бағдарламаны азды-көпті орындай алады және адамның тұрақты араласуынсыз жасай алады. Қазірдің өзінде өлшемі, дене пішіні, шассиі және әртүрлі манипуляторлардың болуымен ерекшеленетін таза әскери роботтардың ондаған түрлері бар.

Әскери роботтар туралы айтқанда, ең бірінші ойға ғылыми фантастикалық фильмдердегі антропоморфтық терминатор роботтары келеді. Олардың өзіндік интеллектісі бар және автономды әрекет ете алады. Алайда бұл сурет әлі шындыққа жанаспайды. Мұндай автоматтандырылған жүйелер бұрыннан бар (бірақ біз әлі жасанды интеллект туралы айтпаймыз), бірақ олардың құны өте үлкен. Сондықтан әскери роботтар бүгінде автоматтандырылған немесе қашықтан басқарылатын платформалар болып табылады [2].

Әдістер мен материалдар. Сол сияқты Қарулы Күштердің және басқа да дамыған шет елдердің перспективалық келбеті қалыптасуда. Роботтандыру бағытында Қытай алға жылжуда, оның әскери басшылығы әскери салада жаңа технологиялардың пайда болуы мен енгізілуін мұқият қадағалайды. Әскери робототехниканың технологиялары мен техникалық құралдарын дамыту саласында кең ауқымды жұмыстар жүргізілуде, олар қашықтықты, басқару және байланыс арналарының кедергіден қорғалуын арттыруға, техникалық көру және навигация жүйелерін жетілдіруге, ақпаратты өңдеу мен басқарудың Зияткерлік жүйелерін құруға, мобильді роботтардың перспективалық қару-жарақ жүйелерінің құрамында топтық қолдану үшін дербестігінің қажетті деңгейін қамтамасыз етуге бағытталған.

Американдық әскери сарапшылар жүргізген талдауға сәйкес, автономия көрсеткіштері бойынша қашықтықтан басқарылатын мобильді роботтардың қолданыстағы үлгілері қазіргі заманғы талаптарына сәйкес келмейді. Олар жасанды тосқауылдар мен су тосқауылдарымен қаныққан, сондай-ақ қалалық жерлерде өте қатал жерлерде қажетті ұтқырлыққа ие емес. Роботтарда қолданылатын энергия көздері олардың белгіленген уақыт ішінде жұмыс істеуін

камтамасыз етпейді және ауыр климаттық жағдайларда пайдалануға бейімделмеген [3].

Сондай-ақ, автоматты іздеу, анықтау және іздеу жүйесінің жұмысындағы елеулі кемшіліктер анықталды қозғалмайтын және қозғалатын заттарды тану. Бұл міндеттің ең проблемалық компоненттері-жер бедерінің жағдайына және жағдайдың өзгеруіне бейімделу, топтық әрекеттерді үйлестіру, сондай-ақ қаруды қолдану туралы дербес шешім қабылдау. Жасанды интеллект құралдарының жетілмегендігіне байланысты толық автономды мобильді роботтарды құру күрделі ғылыми-техникалық міндет болып табылады.

Жасанды интеллект және автономды робототехника саласындағы қажетті технологиялардың даму болжамына сүйене отырып, АҚШ Қорғаныс министрлігі оператор тарапынан басқару және бақылау функцияларын біртіндеп алып тастай отырып және жалпы қойылған міндет шеңберінде роботтың ішінара автономиясын қамтамасыз ете отырып, қашықтан басқарылатын машиналардың мүмкіндіктерін кезең-кезеңімен арттыру туралы шешім қабылдады.

Автоматтандырылған жүйелер бұрыннан барлау мәліметтерін жинау, нысаналарды іздеу және нысананы белгілеу, жағдайды бақылау үшін қолданылады. Мұндай мақсаттарда ұшқышсыз ұшатын аппараттар да, жердегі роботтар да қолданылады. Бүгінгі таңда Ауғанстандағы АҚШ армиясы қолданып жүрген ең кішкентай барлау роботтарының бірі - Recon Scout. Оның салмағы 1,3 кг, ұзындығы 200 мм, кәдімгі және инфрақызыл камерамен жабдықталған. Бұл роботты кедергілердің үстінен лақтыруға болады, бірақ ол тек салыстырмалы түрде тегіс жерде қозғала алады [4].

Барлаушы роботтар тобының тағы бір өкілі – First Look 110. Оның салмағы 2,5 кг, тректері бар және оператордың білегіне орнатылған қашықтан басқару пульті арқылы басқарылады. Робот төрт камерамен жабдықталған және шағын кедергілерді жеңе алады. Оған басқа сенсорларды орнатуға болады: тепловизорлар, биологиялық, химиялық және радиациялық ластану көрсеткіштері.

АҚШ армиясында барлау миссиялары үшін белсенді қолданылатын қашықтан басқарылатын тағы бір көлік - Dragon Runner. Бұл робот сонымен қатар шынжыр табанды шассимен жабдықталған, ол ұрыс қимылдарының алдыңғы шебіне арналған. Dragon Runner сөмкеде тасымалданады және оны кез келген кедергілердің үстінен лақтыруға болады.

Ең массивті американдық әскери робот (3 мыңнан астам дана шығарылған) - Фостер-Миллер жасаған TALON. Бұл машина американдық сарбаздарды өте жақсы көреді, ол Ауғанстанда өте тиімді болды. Бұл робот барлау жұмыстарына ғана емес, жарылғыш құрылғыларды жоюға да өте ыңғайлы. Дәл TALON талибтер жасырынған үңгірлерді барлау үшін белсенді пайдаланылды, осы роботтың есебінен 50 мың жарылғыш зат залалсыздандырылған. АҚШ әскері тіпті TALON қаруын «манипуляторларға» беруге шешім қабылдады. Роботтың модификациясы жасалды, оған пулемет, снайперлік мылтық немесе ATGM орнатылуы мүмкін. Робот нағыз мергендік дәлдікпен атады.

Жауынгерлік роботтар

Әрине, жауынгерлік роботтар көпшіліктің қызығушылығын тудырады. Дегенмен, жерүсті автоматтандырылған машиналардың бұл тобы әлі онша дамыған жоқ. Заманауи шайқас өте күрделі, өтпелі және шешімдерді бірден қабылдау керек, позицияңызды тез өзгерту керек. Мұның бәрі заманауи автоматтандырылған жүйелерде әлі өте жақсы емес. Антропоморфты жауынгерлік роботтар зертханаларда өңделіп жатқан техникалық экзотика болып табылады. Бүгінгі күні жауынгерлік роботтардың көпшілігінде доңғалақты немесе шынжыр табанды шасси бар, олар кабель немесе радио сигналы арқылы басқарылады.

Ең танымал жауынгерлік автономды жүйелердің бірі - патрульдеу, күзет және колонналарды алып жүру үшін, сондай-ақ барлау үшін пайдаланылатын израильдік Guardium ұшқышсыз көлігі. Автокөлік арбалы шассиде жасалған, жылдамдығы мен маневрлігі жақсы, оған қару орнатуға болады. Гвардияны Израиль қорғаныс күштері 2009 жылы қабылдады.

Ең массивті және танымал жауынгерлік робот - жоғарыда аталған TALON, дәлірек айтсақ, осы платформаның негізінде жасалған, мергендік мылтықты, гранатомет пен

пулеметті алып жүруге қабілетті SWORDS роботы. Бір қондырғының құны 230 мың долларды құрайды, бірақ өндіруші жаппай өндіріс басталғаннан кейін бағаны екі есе дерлік (150 мың долларға дейін) төмендетуге уәде береді.

Қарсыласқа оқ ата алатын тағы бір робот – америкалық iRobot компаниясы жасаған Warrior. Оған 7,62 мм пулемет, автоматты шолақ мылтық, танкке қарсы жүйелер және басқа да қаруларды орнатуға болады. Жауынгерді сапер ретінде де қолдануға болады, ол жаралыларды ұрыс даласынан алып кете алады.

2010 жылы Northrop Grumman өзінің тағы бір әзірлемелерін - CAMEL жауынгерлік роботын ұсынды. Тапсырыс беруші американдық DAPRA Advanced Research Agency болды. Бұл қарудан басқа 550 кг жүкті көтере алатын доңғалақтардағы тегіс платформа. Доңғалақтарға резеңке жолдарды қоюға болады, бұл CAMEL-дің елден өту мүмкіндігін айтарлықтай арттырады. Робот жауынгерлік бөлімшелерді сүйемелдеп, GPS сигналдарын басшылыққа ала отырып, өздігінен қозғала алады [5].

Тағы бір перспективті американдық робот - Crusher («ұсатқыш» немесе «жоюшы»). Бұл салмағы 6,5 тонна дөңгелекті көлік. Оның ерекшелігі - жоғары кросс қабілеті және елеулі кедергілерді жеңу қабілеті. Ұсатқыш бірнеше бейнекамералармен, лазерлік қашықтық өлшегішпен, тепловизормен жабдықталған және оған әртүрлі қару түрлерін орнатуға болады.

Бүгінгі таңдағы ең үлкен жауынгерлік робот - BAE Systems (АҚШ) жасаған Қара рыцарь. Бұл шынжыр табанды көліктің салмағы 9,5 тонна, 30 мм автоматты зеңбірекпен және онымен коаксиалды пулеметпен қаруланған. Робот теледидар камераларымен, тепловизорлармен, радармен, спутниктік навигация жүйесімен жабдықталған. Қара рыцарь арнайы командалық көліктен немесе Брэдли жаяу әскерінің жауынгерлік машинасынан басқарылады.

Қорыта келе мақалада жүргізілген талдау көрсеткендей, жетекші технологиялық дамыған елдер (соның ішінде АҚШ, Ресей, Ұлыбритания, Франция, Қытай, Израиль, Оңтүстік Корея) адамның қатысуынсыз жоғары автономияға қабілетті робототехникалық кешендер әзірлеуде. Қазіргі уақытта ұшқышсыз ұшу аппараттарына негізделген робототехника белсенді дамып келеді. Алайда, перспективалы жобаларды талдау көрсеткендей, жақын арада әртүрлі мақсаттағы робототехникалық кешендер құрлықта, теңізде (жер үстінде де, су астында да) және тіпті әскери іс-қимылдардың ғарыштық саласында өз орнын алады. Сонымен қатар, қазірдің өзінде робототехникалық кешендерді кеңінен қолдану оның әскери-техникалық аспектілерін ғана емес, сонымен бірге оның психологиялық факторларын ескере отырып, соғыстың негізгі принциптерін түбегейлі қайта қарауға әкеледі деп айтуға болады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Буренок В. М., Ивлев А. А., Корчак В. Ю. Развитие военных технологий XXI века: проблемы планирование, реализация. – Тверь: Издательство ООО «КУПОЛ», 2009. – 624 с.
2. Попов С. А. Робот стреляет первым // Военное обозрение [Электронный ресурс]. 28.02.2016. – URL: <https://topwar.ru/91499-robot-strelyaetpervym.html> (дата доступа 29.06.2016).
3. Кондратьев А. Е. Боевые роботы США – под водой, в небесах и на суше // Независимое военное обозрение [Электронный ресурс]. 14.05.2010. – URL: http://nvo.ng.ru/armament/2010-05-14/8_robots.html (дата доступа 23.06.2016).
4. Сизов В. Ю. Какие боевые роботы нужны России? // Военное обозрение [Электронный ресурс]. 07.03.2016. – URL: <https://topwar.ru/91962-kakie-boevye-roboty-nuzhny-rossii.html> (дата доступа 29.06.2016).
5. Макаренко С. И. Интеллектуальные информационные системы: учебное пособие. – Ставрополь: СФ МГГУ им. М. А. Шолохова, 2009. – 206 с.

УДК 004.056.5

ХЭШ - ФУНКЦИЯЛАРДЫҢ КРИПТОГРАФИЯДА ҚОЛДАНЫЛУЫ

Мухтаров Ш.М., Жантасова Ж.З.

Сәрсен Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті, Өскемен қ.,
e-mail: shohmuhtarov5@gmail.com

Хэштеу операцияларды орындау идеялары, шығу тарихи деректеріне қысқаша шолу жасалған. Осы мақалада хэш-функцияларының қорғау процедураларда атқаратын қызметтері сипатталған. Криптографиялық алгоритмдер хэш-функцияларын кең қолданып жүр. Құпия сөздерді сақтау, идентификация ұйымдастыру, электрондық сандық қолтаңбаның шынайлығын тексеру, блокчейннің өзгермейтінін және тұрақтылығын қамтамасыз ету хэш-функциялар арқылы жүргізіледі. Болашақ зерттеулердің бағыттары көрсетілген.

Тірек сөздер: хэш-функция, хэш-мәні, хэширлеу, криптографиялық алгоритмдер, қорғау процедуралары.

Представлен краткий обзор идеи использования операций хэширования, исторические сведения о создании хэш-функций. Описаны роль хэш-функций в реализации защитных процедур. Широко применяются хэш функции в криптографических алгоритмах. Сохранение паролей, организация идентификации, проверка достоверности электронной цифровой подписи, обеспечение целостности и устойчивости блокчейна достигаются за счет хэширования. Также показаны будущие направления исследований.

Ключевые слова: хэш-функция, хэш-значение, хэширование, криптографические алгоритмы, защитные процедуры.

This paper presents a brief overview of the idea of using hashing operations, historical information about the creation of hash functions. Author reveals the role of hash functions in the implementation of security procedures. Hash functions are widely used in cryptographic algorithms. Saving passwords, organizing identification, verifying the validity of digital signature, ensuring the integrity and stability of the blockchain are achieved through hashing. Finally, future work in this research is proposed.

Key words: hash function, hash value, hashing, cryptographic algorithms, security procedures.

Ақпаратты қорғауға бағытталған іс әрекеттерде хэштеу (хештеу) операциялары кең қолданылады. Хэш-функциясы (ағылш. hash) белгілі бір алгоритммен орындалатын еркін ұзындықтағы кіріс массивін белгіленген ұзындықтағы шығыс бит жолына түрлендіруді жүзеге асыратын функция. 1953 жылы қаңтарда Ханс Петер Лун (нем. Hans Peter Luhn) (IBM қызметкері) "хэш кодтауды" ұсынды. Дональд Кнут Ханс алдымен "хэш" жүйелі идеясын алға тартты деп санайды. 1956 жылы Арнольд Думи (ағыл. Arnold Dumeu) өзінің "Computers and automation" атты еңбегінде "хэштеу" идеясын қазір көптеген бағдарламашылар білетін етіп сипаттады. 1957 жылы "IBM Journal of Research and Development" журналында Уэсли Питерсонның (ағылш. W. Wesley Peterson) үлкен файлдарда мәтін іздеу туралы. Бұл жұмыс "хэштеу" бойынша алғашқы "маңызды" жұмыс болып саналады. Оның ең алғашқы қолдану есептері келесілер:

- ассоциативті массивтерді құру кезінде;
- деректер жиынтығының көшірмелерін іздеу барысында;
- мәліметтер жиынтығы үшін бірегей идентификаторларды құру үшін.

Белгілі хэш-функциялар – SHA, MD, RIPEMD, WHIRLPOOL топтамалары. Хэш-функциялар маңызды файлдар, бағдарламалар және деректердің тұтастығын бақылау үшін қолданылады. Топтамалар ішінде кең таралған хэш-функциялар: SHA256, MD2, MD4, MD5 (128 бит), SHA-1(160 бит). Мысалы, SHA-1 көптеген қолданбаларда және хаттамаларда қолданылады. Олардың қатарында Secure Socket Layer (SSL) хаттамасы да бар.

Хэш-функциялардың криптографияда атқаратын қызметтерін сипаттап берейік.

1. *Хабарламалар мен файлдардың тұтастығын тексеру.* Жіберуге дейін және одан кейін есептелген хабарлама хэш-мәндерін салыстыру арқылы хабарламаға немесе файлға қандай да бір өзгерістер енгізілгенін анықтауға болады.

2. *Құпия сөздерді тексеру.* Құпия сөзді тексеру әдетте криптографиялық хэштерді пайдаланады. Барлық пайдаланушы құпия сөздерін анық мәтінде сақтау, егер құпия сөз файлы бұзылған болса, қауіпсіздіктің бұзылуына әкелуі мүмкін. Бұл қауіпті азайтудың бір жолы дерекқорда құпия сөздердің өзін емес, олардың хэштерін сақтау болып табылады. Хэштеу орындалған кезде, бастапқы құпия сөздерді сақталған хэш-мәндерінен қалпына келтіру мүмкін емес, сондықтан құпия сөзді ұмытып қалсаңыз, оны қалпына келтіру және жаңасын ойлап табу ұсынылады.

3. *Сандық қолтаңбаның шынайлығын тексеру.* Қол қойылған құжаттардың көлемі әртүрлі, сондықтан қол көбінесе құжаттың өзіне емес, оның хэшіне қойылады [1-3].

Бүгінгі күнде хэш-функциялардың бірнеше қолданылатын есептеріне тоқталып кетейік. Тұрақты қолданыста болып кеткен аса маңызды деректерді (парольдер, аса құпиялы қызметтік құжаттар) хэш түрінде сақтау болып келеді. Парольдің тұрақтылығын күшейту мақсатымен оның шынайы мәні ашық түрде сақталмай, хэш-мәні сақталатыны туралы белгілі. Парольдер файлы келесі жұптар кестесі арқылы қолданылады (пайдаланушы идентификаторы, парольдің хэш-мәні) (Сурет 1).

Сурет 1 Хэш-функция негізінде ұйымдастырылған идентификация

$(I, H(P)) = (I_1, H(P_1); I_2, H(P_2); \dots; I_k, H(P_k); \dots; I_n, H(P_n))$ пайдаланушы идентификаторлары мен олардың парольдерінің хэш мәндері сақталған жұптар файлы. Мұнда n -жалпы пайдаланушылар саны. $H(P_k)$ - k -сінші пайдаланушының паролинің сақталған хэш-мәні. H_k - k -сінші пайдаланушының жүйеге кірер кезде енгізген паролинің есептелетін хэш-мәні.

Хэш-функцияларға қойылатын талаптар:

- ерікті ұзындықтағы мәліметтерді тұрақтыға түрлендіруді орындай алуы керек;
- оның криптографиялық күшін зерттеуге болатындай ашық алгоритмі болуы керек;

- біржақты болуы керек, яғни нәтиже бойынша бастапқы мәліметтерді анықтаудың математикалық күрделі болуы;
 - соқтығысуларға (коллизиялар) «қарсылық көрсету» керек, яғни әртүрлі кіріс деректері үшін бірдей мәндерді шығармауы керек;
 - үлкен есептеу ресурстарын қажет етпеуі керек;
 - кіріс деректердегі ең аз өзгеріспен нәтиже айтарлықтай өзгеруі керек.
- Коллизия түсінігін келесі суреттен көрнекі түрде көруге болады.

Сурет 2 Коллизиялық түрлендіру

Дәстүрлі әдіс тәсіл қатарында желі арқылы жіберілетін деректердің кедергілерден бұрмаланбай (тұтастық) келгенін жұптық бақылау арқылы қамтамасыз ету.

Электрондық құжаттың тұтастығын қадағалау үшін және электрондық сандық қолтаңбаның шынайлығын тексеру үшін хэштеу процедурасы орындалатынын қол қою және оның шынайлығын тексеру сызбасынан көруге болады (Сурет 3). Хэш-функцияларының кең таралған қолданыс аймағы файлдар деректерінің бақылау қосындысын (контрольная сумма) генерациялау және сол арқылы тұтастығын (өзгертілмегенін) қадағалау. Жалпы хэш функциясы мәніне, хэштеу процедурасының мағынасына тоқталып өтейік. Хэштеу үрдісі берілген еркін ұзындықты деректерді белгіленген ұзындықты мәнге өңдеу болып келеді. Бұл мәнді хэш-мәні дейміз. Хэш-мәні алғашқы өңделетін деректердің ұзындығынан әлде қайда қысқа, сондықтан кейде хэштеу амалын оны сығу деп атайды. Хэштеу амалдары симметриялық шифрлеумен салыстырғанда жылдамдығы жоғары болып келеді. Алғашқы берілген деректердің қысқартылуы болғандықтан оны дайджест деп де атайды. Хэш-функцияның криптографиялық құрал ретінде пайдалы болуы хэш мәніне қарап алғашқы деректерді қалпына келтіру күрделі есептің шешімін табуға келіп тіреледі.

Хэш-функциялардың қауіпсіздік контекстіндегі қызметі келесі бағыттарда жүзеге асырылып келеді:

1) деректерді (сигналдан) бақылау сомаларын есептеу кезінде және олардағы деректерді сақтау және / немесе беру кезінде пайда болатын қателіктерді (кездейсоқ немесе әдейі туындаған) кейіннен анықтау үшін;

2) парольдерді хэш-код түрінде қауіпсіздік жүйелерінде сақтау кезінде (хэш-кодты пайдаланып парольді қалпына келтіру үшін, пайдаланылған хэш-функцияға қарама-қарсы функция қажет);

3) электрондық қолтаңбаны құру кезінде.

Электрондық сандық қолтаңба электрондық құжаттың хэш -мәніне (құпия кілт арқылы) қойылады, ал оның шынайлығы алынған хэш-мәні мен қалпына келтірілген хэш-мәні (ашық кілт арқылы) салыстырылып анықталады (Сурет 3).

Сурет 3 Қол қою және оны тексеру сызбасы

Криптографиялық хэш-функция деректерді әріптік немесе сандық өрнекке түрлендіреді. Хэш әріптер мен сандар қатарын құрайды және ұзындығы шектеулі болып келеді. Осылай Bitcoin криптовалютасының хэші 64 таңбадан тұрады. Мұндай салыстырмалы түрде қысқа жолға кез келген көлемдегі мәліметтер сыйып кетеді деп елестету қиын, хэш-функциясының бірегейлігі осында. Бірақ, 5-6 жолдан тұратын абзац дәл осындай ұзындықта болуы мүмкін, бірақ басқа таңбалар жиынтығына сәйкес келеді.

Блокчейн тізбегінде жаңа блок алдыңғы блоктың хэшіне сілтеме жасайды. Хэштердің арқасында блокчейннің жалпы күйін (желіде жасалған барлық операцияларды) жаңа блоктың хэшімен өрнектеуге болады. Бұл блокчейннің өзгермейтіндігін және тұрақтылығын қамтамасыз етеді. Блокчейн жұмыс істеуі үшін оны үнемі жаңартып отыру керек - желідегі жаңа транзакциялар туралы жазбаларды қосып. Жүйеге жаңа ақпарат қосу процесінде ол шабуылдарға өте осал болады. Бірақ блок тізбегіндегі қатаң иерархияның арқасында барлық жазбалардың түпнұсқалығына кепілдік беріліп, рұқсат етілмеген өзгерістерден қорғалған. Хэш-функциясын пайдалану бар транзакциялар тізбегінің өзгеріссіз болуын қамтамасыз етеді. Жаңа блок алдыңғы блоктың хэшіне сілтеме жасайды. Хэштердің арқасында блокчейннің жалпы күйін (желіде жасалған барлық операцияларды) тек бір нөмірімен – жаңа блоктың хэшімен өрнектеуге болады. Бұл блокчейннің өзгермейтіндігін және тұрақтылығын қамтамасыз етеді [13-15].

Қорытындылай келе, хэш-функцияларының потенциалы көптеген қорғау әдіс тәсілдерінде қолданылып қоймай, болашақ криптографиялық зерттеулерде орын алып отыр. Соңғы жылдары кванттық хэш-функциялар негізінде посткванттық криптография даму үстінде[16-17]. Бұлтық есептеулер, деректерді сенімді сақтау үшін гомоморфтық шифрлеу қолданылады. Осыған қатысты нейрожелілік криптография саласы екпінді жинақтап келеді [18].

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Кормен, Т., Лейзерсон, Ч., Ривест, Р., Штайн, К. Глава 11. Хеш-таблицы. // Алгоритмы: построение и анализ = Introduction to Algorithms / Под ред. И. В. Красикова. — 2-е изд. — М.: Вильямс, 2005. — 1296 с. — ISBN 5-8459-0857-4.
- 2 М. Левин «Криптография» <http://engime.org/kriptografiya-negizderi-jene-aparatti-orfau>.
- 3 <https://viws.ru/kk/chto-znachit-hesh-algoritmy-heshirovaniya-dannyh.html>
- 4 <https://ru.wikipedia.org/wiki/Хеш-функция>
- 5 <https://habr.com/ru/post/534596/>
- 6 <https://www.youtube.com/watch?v=4W6cvGnWUNA>
- 7 <https://www.youtube.com/watch?v=Bul0XYMa8Jg>
- 8 <https://www.youtube.com/watch?v=Bul0XYMa8Jg>
- 9 [https://ru.wikipedia.org/wiki/Соль_\(криптография\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Соль_(криптография))
- 10 https://ru.wikipedia.org/wiki/Коллизия_хеш-функции

- 11 <https://www.youtube.com/watch?v=BtBxtoXBI54>
- 12 <https://www.youtube.com/watch?v=hctCPN6Y-Yo>
- 13 Электронды ресурсы: <https://cryptocartel.club/ru/blokcheyn/chtotakoe-kriptografiya-i-hesh-funkciya-v-sisteme-blokcheyna>
- 14 Электронды ресурсы: <https://leally.ru/kk/platezhnye-sistemy/chtotakoe-blokchein-blockchain-tehnologiya-raspredeleennogo-reestra/>
- 15 Электронды ресурсы: <https://academy.binance.com/ru/articles/history-of-blockchain>
- 16 Ablayev F., Ablayev M. Quantum Hashing via Classical e-universal Hashing Constructions // arXiv:1404.1503v2 [quant-ph] 2015.
- 17 Аблаев М.Ф. О построении квантовых хеш-функций // Труды IX Международной конференции "Дискретные модели в теории управляющих систем" Москва и Подмосковье. – 2015. – 20–22 мая. – С. 8–9.
- 18 Елисеев В.Л. Нейросетевая обфускация вычислений над зашифрованными данными. // Прикладная дискретная математика. Приложение. DOI 10.17223/2226308X/13/25 <https://core.ac.uk/download/pdf/336868725.pdf> – 2020. – сентябрь – С.85–93.

ӨОЖ 317.134

АЛГЕБРНЫ ОҚЫТУ ПРОЦЕСІНДЕ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЗЕРТТЕУ ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТЕРІН ДАМУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

*Нарбекова Н.М.-магистрант, Джаманкараева М.А. ф.-м.ғ.к.
Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті
E-mail: narbekova01@mail.ru; d_madina08@mail.ru*

Бұл мақалада алгебраны оқыту процесінде оқушылардың зерттеу құзыреттіліктерін дамыту жүйесі келтірілген. Орта мектептердің 7-9 сыныптарының алгебрасын оқыту процесінде зерттеу құзыреттіліктеріне шолу жасалып, аталған тақырыптың қазіргі дидактика үшін әлеуетті маңыздылығы негізделген.

Тірек сөздер: құзыреттілік, математика, математиканы оқыту процесі, зерттеушілік құзыреттіліктер.

В данной статье представлена система развития исследовательских компетенций учащихся в процессе обучения алгебре. Проведен обзор исследовательских компетенций в процессе преподавания алгебры 7-9 классов средних школ, обоснована потенциальная значимость данной темы для современной дидактики.

Ключевые слова: компетентность, математика, процесс обучения математике, исследовательские умения, исследовательские компетенции.

This article presents a system for the development of students' research competencies in the process of teaching algebra. A review of research competencies in the process of teaching algebra in grades 7-9 of secondary schools is conducted, the potential significance of this topic for modern didactics is substantiated.

Key words: competence, mathematics, the process of teaching mathematics, research skills, research competencies.

Әр бала табиғатынан қоршаған әлемді тануға және зерттеуге бейім келеді. Дұрыс қойылған оқыту осы бейімділікті жетілдіріп, тиісті дағдылар мен біліктерді дамытуға ықпал етуі керек. Зерттеу қызметінің тиімділігі оқушының осы қызметке деген құштарлығының өлшеміне және оны орындау қабілетіне байланысты. Оқушылардың зерттеуге деген қызығушылығын арттыра отырып, оларды ғылыми-зерттеу жұмыстарының әдістерімен қаруландыру қажет.

Зерттеу құзыреттілігі ұғымын зерттеумен айналысатын зерттеушілердің көпшілігі зерттеу құзыреттілігі үш компонент - білім, дағды, білікке негізделген деген қорытындыға

келді. Білім, білік, дағды арқылы зерттеу құзыреттілігін қалыптастыру үшін білім алушыны іс-әрекетке қосу қажет. Кез-келген құзыреттілік іс-әрекет арқылы қалыптасады.

Оқушылардың зерттеу құзыреттілігі бойынша жұмыс - бұл оқушылардың, мұғалімдердің, әкімшіліктің, ата-аналардың күш-жігері шоғырлануы керек мақсатты, қажырлы процесс. Оқушының зерттеу құзыреттілігі-бұл оқушының жаңа білімді өз бетінше игеруге және алуға, мәселені бөліп көрсету, әртүрлі білім көздерімен жұмыс істеу, тақырыпты зерттеу, бақылау (тәжірибе, эксперимент және т. б.) нәтижесінде идеялар, гипотезалар ұсынуға, мәселені шешу жолдарын ұсынуға және мәселелерді шешудің ең ұтымды нұсқаларын, жобаларды іздеуге дайындығы [1].

Оқушылардың зерттеу құзыреттілігін дамытудың мақсаты жеке тұлғаны әлеуметтендіру және тәжірибеге бағытталған білім беруді жүзеге асыру болып табылады.

Осыған байланысты оқушылардың зерттеу құзыреттілігін дамытуға мыналар жатады:

- ойлау процестері мен зерттеу белсенділігін дамыту;
- мәселелерді көру және бөлшектеу, оларды шешу туралы болжамдар жасау;
- тапсырма қоя білу;
- гипотеза жасау, оларды негіздеу;
- күрделі құбылыстардың, оқиғалардың, мәтіндердің, мәлімдемелердің бірнеше мағынасын бір уақытта ұстау.

Мемлекеттік білім беру стандарттары білім алушының математикалық құзыреттілігін қалыптастыруға қойылатын талаптарды да алға тартады. Оқушы алған білімдері мен дағдыларын практикалық іс әрекетте және күнделікті өмірде қолдана білуі керек:

- қажет болған жағдайда анықтамалық материалдар мен қарапайым есептеу құрылғыларын пайдалана отырып, дәрежелері, радикалдары, логарифмдері және тригонометриялық функциялары бар формулаларды қоса алғанда, формулалар бойынша практикалық есептеулер;
- қарапайым математикалық модельдерді құру және зерттеу;
- нақты тәуелділіктердің функцияларын қолдана отырып сипаттау және зерттеу, оларды графикалық түрде ұсыну;
- нақты процестердің графиктерін түсіндіру;
- диаграммалар, графиктер түрінде ұсынылған нақты сандық деректерді талдау, статистикалық сипаттағы ақпаратты талдау;
- зерттелген формулалар мен фигуралардың қасиеттеріне негізделген қарапайым практикалық жағдайларды зерттеу (модельдеу); қажет болған жағдайда анықтамалықтар мен есептеу құрылғыларын қолдана отырып, практикалық есептерді шешуде нақты объектілердің ұзындығын, ауданын және көлемін есептеу [2].

Оқушылардың зерттеудің төмендегі негізгі кезеңдерінен дәйекті түрде өтіп, зерттеу құзыреттілігін кедергісіз игеретіндей етіп ұйымдастырамыз:

- зерттеу қызметіне ынталандыру;
- мәселені қою;
- нақты материалды жинақтау;
- алынған материалды жүйелеу және талдау;
- гипотезаларды ұсыну;
- гипотезаларды тексеру;
- гипотезаларды дәлелдеу немесе жоққа шығару.

Заман қарқынды дамып жатқандықтан, адамға белгілі бір білім, дағды мен біліктерді игеріп қана қоймай, сонымен қатар әртүрлі жағдайларға бейімделе білу керек; туындаған мәселелерді талдау, сыни тұрғыдан бағалау және олардың шешу жолдарын табу; мақсат қою және оларға қол жеткізу; ақпарат алу және оны пайдалана білуі керек.

Оқушылардың іс-әрекет алгоритмдерін түсіну және оларды нақты ұстану қабілетін дамытуға есептеу мысалдарын (іс-әрекеттер бойынша), теңдеулерді, теңсіздіктерді, теңдеулер мен теңсіздіктер жүйесін шешу ықпал етеді.

Оқушылардың зерттеу құзыреттіліктерін дамытуға теңдеулерді, теңсіздіктерді, теңдеулер мен теңсіздіктер жүйесін шешу ықпал етеді.

Мысалы, алгебра бойынша мәтіндік есептерді немесе дәлелдеу үшін геометриялық есептерді шешкен кезде оқушы пайымдау жүргізіп, барлығы түсінікті болу үшін әрбір әрекетін негіздей білуі керек..

Сонымен, 6-сыныпта «Санның бөлгіштері» тақырыбын зерттеу кезінде келесі тапсырма ұсынылады.

1-есеп. Менің үйімнің жанынан үш түрлі бағытта жүретін автобустар тоқтайды. Бірінші автобус аялдамаға әр 3 минут сайын, екіншісі әр 6 минут сайын, үшіншісі әр 10 минут сайын келеді. 8 сағат 45 минутта мен терезеге қарағанымда аялдамада үш автобус та болды. Қанша уақыттан кейін осы үш автобус менің аялдамада кездеседі?

Бұл есепті шешкен кезде оқушы мынаны ойлай алады: үш автобус бір уақытта аялдамада болуы үшін 3, 6 және 10 минуттардан өту керек. 3-ке, 6-ға және 10-ға бөлінгіштік белгілерін еске түсіру керек және 3, 6, 10-ға еселік сандарды табу керек. Содан кейін олардың ішінен бірден барлық үш санға бөлінетін ең кішісін тандап, тапсырма сұрағына жауап беруге болады.

Шешуі.

3-ке еселік сандар:

3,6,9,12,15,18,21,24,27,30...

6-ға еселік сандар:

6,12,18,24,30,36,42...

10-ға еселік сандар:

10,20,30,40...

$EKO(3,6,10)=30$, демек үш автобус аялдамада 30 минуттан кейін кездеседі. Яғни, 9 сағат 15 минутта кездеседі [3].

Осы типтегі есептерді шешкен кезде оқушылардың материалды толық түсінуі маңызды, содан кейін шашыраңқы ақпарат олар үшін біртұтас жүйеге жинақталады, оқушылар процестің мәнін көре бастайды.

2-есеп. 6 мөңке балық 10 табан балықтан ауыр, 5 алабұғыдан жеңіл: 10 мөңке балық 8 алабұғыдан ауы. Қайсысы ауыр: 2 мөңке балық па немесе 3 табан балық па? [4].

Шешуі: 6 мөңке балық 10 табан балықтан ауыр болғандықтан, 6 мөңке балықтың 9 табан балықтан әлдеқайда ауыр болатыны түсінікті. Демек, 2 мөңке балық 3 табан балықтан ауыр. Бұдан есептің шартында берілген үш шарттың екеуі артық екені шығады.

Осы типтегі есептерді шешкен кезде оқушылар артық шарттарды аңғара білулері керек.

3-есеп. Теңдеуді шешіңіз:

$$1 + \frac{1}{1 + \frac{1}{1 + \frac{1}{1 + \dots}}} = x$$

$$1 + \frac{1}{x}$$

Шешуі: Сол жақта тұрған бөлшекті дәйекті түрде ықшамдаймыз:

$$1 + \frac{1}{x} = \frac{x+1}{x}; 1 + \frac{1}{\frac{x+1}{x}} = 1 + \frac{x}{x+1} = \frac{2x+1}{x+1};$$

$$1 + \frac{1}{\frac{2x+1}{x+1}} = 1 + \frac{x+1}{2x+1} = \frac{3x+2}{2x+1}; \dots$$

Соңында біз мына түрдегі теңдеуді аламыз:

$$\frac{ax+b}{cx+d} = x$$

Мұндағы a, b, c, d -белгісіз бүтін сандар. Бұл рационал теңдеу $x(cx + d) = ax + b$ квадрат теңдеуіне тең шамалас. Бұдан берілген теңдеудің екіден артық шешімі болмайтындығына көз жеткіздік. Теңдеудің екі түбірін табу қиын емес.

$1 + \frac{1}{x} = x$ деп жорыық. Бұл жағдайда бөлшекті соңынан ықшамдаймыз:

$$1 + \frac{1}{x} = x ; 1 + \frac{1}{x} = x ; 1 + \frac{1}{x} = x ; \dots$$

Соңынан мынадай теңдікке келеміз:

$$x = x$$

Осыдан $1 + \frac{1}{x} = x$ теңдеуінің түбірлері берілген теңдеудің түбірлері болады.

$$x_1 = \frac{1 + \sqrt{5}}{2}, \quad x_2 = \frac{1 - \sqrt{5}}{2}$$

Осы типтегі алгебралық есептер шығару оқушылардың зерттеу құзыреттіліктерін дамытуға жол ашады.

Жоғарыда келтірілген мүмкіндіктерді талдау бізді орта мектептердің 7-9 сыныптарының алгебрасын оқыту процесінде келесі зерттеу құзыреттіліктерін анықтауға мүмкіндік береді.

1. Тапсырма ұғымдарын белгілеу.
2. Тапсырманың маңызды элементтерін белгілеу.
3. Тапсырманың маңызды элементтері арасындағы байланысты анықтау.
4. Тапсырманың бөліктері арасында байланыс орнату (есепті шешу процесі)
5. Байланыстардың толықтығы мен дәйектілігін бағалау (ішкі тапсырмалар)
6. Есепті шешу процесінің график-схемаларын құру.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Воробьев А. В. Исследовательские компетенции современного школьника / [Эл. ресурс]: Журнал научных публикаций «Дискуссия». - Выпуск 3.
2. Лунькова, Т. М. Формирование компетенций на уроках математики [Эл. ресурс]: / Т. М. Лунькова // Открытый урок «Первое сентября».
3. Колмогоров Н.А., Нагибин Ф.Ф., Чудиновских В.В. Сборник задач для подготовки учащихся средних школ к математическим олимпиадам / Под ред. Н.А.Колмогорова. – М: Наука, 2008. 136 с.
4. Шыныбеков А.Н., Шыныбеков Д.А. Геометрия: Учебник для 7 кл. общеобразоват.школы. - Алматы: Атамұра, 2017.-80с.

ӘОЖ 317.134

МАТЕМАТИКАНЫ ОҚЫТУДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЗЕРТТЕУШІЛІК БІЛІКТЕРІН ДАМУДАҒЫ ТЕҢСІЗДІКТЕРДІ ОҚЫП ҮЙРЕНУДІҢ КЕЙБІР ӘДІСТЕМЕЛІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

*Нұрбек А.Р.-магистрант, Джаманкараева М.А. ф.-м.ғ.к.
Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті
E-mail: nurbek.arailym1@mail.ru; d_madina08@mail.ru*

Бұл мақалада математиканы оқыту мақсаттарын анықтаудағы әр түрлі тәсілдерді талдау негізінде орта мектептегі теңсіздіктерді зерттеу принциптерінің мақсаттары мен жүйесі келтірілген. Теңсіздіктер тақырыбы бойынша оқу-әдістемелік және ғылыми әдебиеттерге шолу жасалып, солардың зерттеудің рөлі мен орнын көруге мүмкіндік береді, аталған тақырыптың қазіргі дидактика үшін әлеуетті маңыздылығы негізделген.

Тірек сөздер: математика, математиканы оқыту процесі, зерттеушілік біліктері, теңсіздіктер.

В данной работе на основе анализа реализуемых различных подходов к определению целей обучения математике выделены цели и система принципов изучения неравенств в условиях средней школы. Представлен обзор учебной, методической и научной литературы по тематике неравенств, позволяющий видеть роль и место изучения последних, обоснована потенциальная важность упоминаемой тематики для современной дидактики.

Ключевые слова: математика, процесс обучения математике, исследовательские умения, неравенства.

In this article, based on the analysis of the ongoing reforms of domestic education and various approaches to determining the goals of teaching mathematics, the goals and a system of principles for studying inequalities in secondary school conditions are highlighted. An overview of the educational, methodological and scientific literature on the subject of inequalities is presented, which allows us to see the role and place of studying the latter, the potential importance of the mentioned topic for modern didactics is substantiated.

Key words: mathematics, the process of teaching mathematics, research skills, inequalities.

Қазіргі таңда шығармашыл тұлғаны қалыптастыру білім беру жүйесінің алдында тұрған міндеттерінің бірі, сондықтан оқушыларды математикадан шығармашылық ізденіс әрекетіне тарту тек жоғары сыныптарда ғана емес, негізгі мектеп деңгейінде де толық жүзеге асырылуы тиіс. Шығармашылық белсенділік – оқушының жан-жақты дамуының қажетті шарты. Зерттеуде оқушылардың шығармашылық белсенділігін дамыту негізгі мектеп математика курсы оның ішінде теңсіздіктер теориясының қызықты фактілері, стандартты емес және дәлелдеу әдістерін пайдалануға болады. Теңсіздіктер тарауы пәнаралық байланыстыда қамтиды. В. А. Тестов осыған байланысты келесі мәселені атап өтеді: «Мектеп математика курсының мазмұнын құрғанда біз пәнді емес, пән негізінде оқытатынымызды әрқашан есте сақтап, нақты түсізуіміз керек. Әртүрлі пәндер бала дамуының бір бағытында даму үдерісінің болмыстық ұстаным бойынша өзара байланыса отырып жұмыс істеуі керек» [1].

Мектеп математикасының пәнаралық байланыстары жүйесін жобалау бойынша әдебиеттерді белгіленген принцип аясында талдау келесі мәселелерді көрсетуге мүмкіндік береді:

- бұл мәселені ғалымдар, педагогтар, психологтар мен әдіскерлер ұзақ уақыттан бері зерттеліп келеді. Оқыту үдерісінде пәнаралық байланыстарды жүзеге асыру қажеттілігі нормативті білім беру құжаттарында да белгіленген. Мәселен, орта жалпы білім беру бағдарламасын игерудің пәндік нәтижелері оқушылардың «практикалық есептерді шығару әдістерін өз бетінше іздеу, қоршаған ортаның түрлі жақтарын зерттеу үшін әртүрлі әдістерді қолдану» қабілеті мен дайындығын бейнелеуі қажет [2];

- зерттеушілердің еңбектерінде математиканың басқа жаратылыстану циклының пәндерімен байланысы жиі көрініс табады. Мұны жаратылыстану пәндерінің әлемнің материалдық бірлігі туралы білімдерді қалыптастыруға бағытталғандығымен, ал математика ол үшін есептеу-өлшеу аппараты болып табылатындығымен түсіндіруге болады. Сонымен қатар математика мен жаратылыстану ғылымдары өз теорияларын құрудың ортақ тәсілдеріне ие;

- жалпы білім берудің жоғары буынында бейіндік оқуға өтуіне байланысты математика мен экономиканың [3], математика мен информатиканың пәнаралық байланыстары жүзеге асатын көптеген элективті курстар пайда бола бастайды;

- көрнекілік пен практикаға бағдарланған оқыту принциптерін жүзеге асыру тұрғысынан «Симметрия», «Жазықтықтың және кеңістіктің геометриялық түрлендірулері», «Геометриялық фигуралардың ұқсастығы», «Туынды», «Функция мен оның графиктері» тараулары артықшылыққа ие. Ал теңсіздіктер мәселесі математиканың пәнаралық байланыстары жүйесінде жеткілікті көрініс таппайды.

1-сурет. Оқушылардың зерттеушілік біліктерін қалыптастыруға ықпал ететін педагогикалық әсер ету механизмдері

Оқушылармен олардың зерттеушілік біліктерін қалыптастыру бойынша жұмыс бағыттарын 1-суретте көрсетілген модель түрінде қорытындылауға болады. Мұнда оқушылардың зерттеу қызметінің компоненттерін құрайтын біліктерді қалыптастыруға белсенді ықпал ететін педагогикалық әсер ету механизмдері көрсетілген. Сондай-ақ, оқушылардың өз бетінше ғылыми ізденістерін жүзеге асыруы олардың ізденушілік, әдістемелік, ұйымдастырушылық, белсенділік және нәтижелі сипаттағы біліктерінің кешенін дамытуды талап ететінін атап өткен жөн.

«Теңсіздік» термині ғылымда екі өрнектің арасындағы теңдіктің жоқтығын білдіретін математикалық ұғым деп қана қолданылмайды. «Тең емес» деген қасиет салыстыруға келтірілетін заттардың, құбылыстардың, бірдей сипатының жоқтығын, белгілі бір біркелкі болмауды, тең құқылы болмауды білдіреді. Осы тұрғыда теңсіздік тілде, әдебиетте, тарих, т.с.с. пәндерде, сонымен қатар күнделікті сөйлеу кезінде пайдаланылады да, сәйкес тақырыпқа ие болады. Көптеген ғылым салалары өз теңсіздігін, яғни басқа ғылымдарда қолданылмайтын (немесе қолданылуы шектеулі) теңсіздіктерді пайдаланады. Оларға физикалық география мен астрономиядағы Жердің өстік айналуы салдарынан экваторлық және полюстік радиустарының теңсіздігі, кодтау теориясындағы Макмиллан теңсіздігі, математикалық химия теңсіздіктері, т.б. Теңсіздіктер математикада іргелі ұғымдардың бірі және математикалық модельдеу аппаратының құраушысы екенін айта кету керек, сондықтан оқушылар теңсіздіктерді оқу кезінде математика әдістерінің маңыздылығы мен тиімділігіне көз жеткізеді.

Теңсіздіктерді шешу барысында жұмысты сауатты ұйымдастыру, оның ішінде тек қана есепті шешу ғана емес, сонымен қатар алынған нәтижені талдау, қосымша сұрақтарды құрастыру, кері және ұқсас есептермен қатар облысты да көрсетеді.

Есеп шығару барысында қандай ақпараттарға сүйенуіміз керек? Біріншіден, тұжырымдалған мәселе әртүрлі екенін ескеріңіз, шешу кезіндегі тәсілдер, Лагранж принципі, сонымен қатар орташа шаманың қасиеттерін пайдалану, дәлірек айтқанда, арифметикалық орта мен орташа шама арасындағы теңсіздік, нақтырақ айтқанда ұтымды тәсілді пайдаланыңыз.

Екіншіден, түпнұсқаға ұқсас тапсырмаларды құрастыру (яғни, пайдалану жоғарыда айтылғанға ұқсас теңсіздікті шешу) мектеп оқушыларының шығармашылығын кеңейтеді.

Теңсіздіктер теориясының аспектілерін ашудың ең кең тәсілі-элективті курстар мен элективті курстарды әзірлеу арқылы болады. Осындай зерттеулердің аясында теңсіздіктер тақырыбы бойынша теориялық сұрақтар, сонымен қатар олардың көптеген қолданылуы, оқушылардың ерекшеліктерін ескере отырып, мұғалім материалды таңдауы керек. Сабақтағы жұмыстың формалары мен әдістерін, сонымен қатар өздік тапсырмалардың тақырыптарын зерделеу, ойластыру.

Мысалы, классикалық теңсіздіктер сұрақтарына арналған элективті курс бірнеше бағытта жүруі мүмкін, оның ішінде:

- жеке қатынастарды дәлелдеу әдістерін жүйелеу;
- белгілі теңсіздіктерді әртүрлі нақтылау және жалпылау;
- орташа шамалардың жаңа түрлерін іздеу және олардың қасиеттерін сипаттау;
- әртүрлі теңсіздіктердің геометриялық интерпретациясы және олардың есептерді шығаруға қолданылуы;
- теңсіздіктердің ашылуының тарихи аспектілерін талдау;
- теңсіздіктерді құру әдістері.

Мектеп оқушыларымен жетекші ғалымдар, университет оқытушылары, ғылыми-зерттеу институттарының мамандарымен тұрақты негізде жеке кездесулер ұйымдастыруға болады. Мұндай өзара кездесулер мектеп мұғалімдеріне де пайдалы, өйткені бұл олардың қызметінің әртүрлі аспектілеріне жаңаша қарауға мүмкіндік береді.

Зерттеу біліктерін дамытудың тағы бір тиімді түрі мектеп оқушыларын әртүрлі деңгейдегі конкурстық іс-шараларға (жеке және командалық олимпиадалар, турнирлер, шығармашылық жұмыстар конкурстары, конференциялар және т.б.) қатысуға тарту болып табылады. Мектеп оқушыларын тек өзекті идеялармен қаруландыруға ғана емес, бәсекелестік шараларға шындап дайындалу керек, және есептерді шешу әдістері, сонымен қатар олимпиаданың тиімді стратегиясын үйрету [4].

Математикалық білім беру мәселелеріне соңғы кездерде күшейіп келе жатқан қызығушылық математиканың қоғам өміріндегі маңызының артуымен байланысты. Іргелі математикалық дайындығын сақтай отырып бәсекеге қабілетті мектеп түлегін дайындау оның теориялық және қолданбалы құраушыларының үйлесімін талап етіп, бүкіл математикалық білім беру жүйесін құруда жаңа педагогикалық-әдістемелік тәсілдерді іздеудің өзектілігін көрсетті. Теңсіздіктерді оқыту математикалық білім берудегі кілттік рольдердің біріне ие. Зерттеу біліктерін түсінудің түрлі тәсілдеріне талдау жасай отырып оның құрылымының ерекшеліктері айқындалды; оқушылардың зерттеу біліктерінің болмысы анықталды. Теңсіздіктер тақырыбы бойынша оқу, ғылыми, ғылыми-әдістемелік әдебиеттерді зерттеу арқылы оның оқушылардың зерттеу біліктерін дамытуға ықпал ететін мазмұны көрсетілді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Алексеев Р. Б., Курляндчик Л. Д. Нетрадиционные способы доказательства традиционных неравенств // Математика в школе. – 2011. – № 4. – С. 49–54.
2. Гуткин Л. И. Сборник задач по математике с практическим содержанием. – М.: Высшая школа, 2008. – 112 с.
3. Егоров А. Треугольники и неравенства // Квант. – 2005. – № 2. – С. 32–33.

4. Ерлашова Л. В. О неравенствах типа неравенств Хорста Альцера // Вопросы образования: Сб. науч. ст. – Киров: ВГПУ, 2009. – С. 33–41.

ӘОЖ 8.81-2

«КӨШПЕНДІЛЕР» РОМАНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ЭТИКА МЕН ӘДЕТ-ҒҰРЫП ЗАҢДАРЫ АТАУЛАРЫНЫҢ МӘНІ

*Разбекова М.М. педагогика ғылымдарының магистрі
І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.
E-mail: mika_94_17@mail.ru*

Бұл мақалада қазақ халқының наным, діни сеніміне қатысты Ілияс Есенберлиннің «Көшпенділер» романында қолданылған жаза, салық түрлерінің қолданылу аясы анықталып, мақала тақырыбына қатысты атаулардың мән мағынасы лингвистикалық, этимологиялық тұрғыдан талданады.

Тірек сөздер: әдет-ғұрып, этика, лингвистика, этимология, сөз.

В этой статье определяется сфера применения видов наказаний, налогов, применяемых в романе Ильяса Есенберлина «Кочевники», касающихся верований, религиозных верований казахского народа, лингвистически, этимологически анализируется значение названий, относящихся к теме статьи.

Ключевые слов: обычаи, этика, лингвистика, этимология, слово

This article defines the scope of the types of punishments and taxes used in Ilyas Yesenberlin's novel "Nomads" concerning the beliefs, religious beliefs of the Kazakh people, the meaning of the names related to the topic of the article is analyzed linguistically, etymologically.

Key words: customs, ethics, linguistics, etymology, words

Қазақ халқының әдет-ғұрып заң нормалары мен этикалық қағидалары – бір, немесе екі емес, сан жетпес ұзақ дәуірлердің ішінде жинақталған, бірте-бірте жазылмаған заңға айналған жол-жоба.

Қай халықты алыңыз, бәрінің де әдеп-ғұрып заңдарына рухани сезім, елдің географиялық табиғи жағдайлары, қоғамдық әлеуметтік өмірінің түрі, экономикалық хал-ахуалы, ғылым мен көркем өнерінің өсіп өркендеу дәрежесі, оның үстіне қанына біте қайнасқан мінез-құлықтары мен діни сенім-нанымы тікелей ықпал етеді. Міне, осылардың әсерінен құқықтық көзқарасы пайда болып, ол қоғамның мақсат-мүддесін қорғауға, елдің елдігін сақтауға, тәртіпті өз шеңберінде ұстап тұруға арналады. Барлық халықтың осындай ерекше қасиеттер өздерінің әдет-ғұрыпында толық көрініс табады. Бұл әдет-ғұрып өз кезегінде мемлекеттік заң шығару қызметіне де әсер етеді.

«Жеті жарғы» (Тәуке ханның) ежелгі бабаларымыздың туысқан түркі халықтарының әдеттік құқықтарының жемісі, кейін әр дәуірдің өз үлесіне тиген жаңалық, өзгерістерімен, әсіресе «Ақсақалдар ережесі», «Билер шешімі», «Жөн жосықтар» сол секілді Шыңғыс ханның «Жаса» заңына негізделген «Қасым ханның қасқа жолы», «Есімнің ескі жолы» секілді жол-жоба жоралғыларының тікелей әсер етуінен туындаған ірі заңдар кодексі болса керек.

«Жеті жарғы» - *жеті шешім, жеті дау, жеті жарлық* деген ұғымды білдіреді. Олар жер дауы, жесір дауы, құн дауы, мүлік дауы, ұрлық дауы, айып жаза, алым салық т.б.

Тәуке ханның «Жеті жарғысының» арнайы баптарында әйел адамның қылмыстық жауапкершілігін және әйел адамға қарсы жасалған қылмыстық әрекеттерді бекітеді. Осыған байланысты тіліміздегі «**қарғыс айту**» тұрақты тіркесіне тоқталып өтейік. Қазір бұл тіркес біреудің нағілет сөзін естіді, жамандық тілегіне тап болды дегенді білдіреді. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігінде бұл тіркестің:

Қарғыс айтты

Қарғыс алды

Қарғыс тиді

Қарғысына ұшырады деген қатарлары бар.

Тәуке ханның «Жеті жарғысы» бойынша куйеуін өлтірген әйел өлім жазасына кесіледі. Ерлер құн төлеп құтылуына болады. Куйеуін өлтірген әйел сол уақытта екі қабат болса, өлім жазасына кесілмейді. Ол әйел өле-өлгенше жек крінішті болып, **жұрттың қарғысына** ұшырайды. Қазақ қоғамында жалпы ұлттық психологияның талаптары бойынша қарғысқа ұшырау деген өлімнен де жаман деп танылған. Ел арасында **қарғыс атсын, қарғыс атқан** деген ұғымдар осы күні де сөз арасында жағмсыз әрекеттерге жол бергенде қолданылады.

Жеті жарғының жазалау дәстүрі 3 түрлі болды: *жан жазасы, мал жазасы және ар жазасы*. Жан жазасы кінәлі адам өлімге кесіліп, кінәсін мойнымен көтеруі тиіс. Мал жазасында кінәлі адам өз кінәсін мал құнымен өтеуіне рұқсат етілген. Жазаның үшінші түрі - ар жазасы. Бұл жаза негізінен ағайын-туған арасында болған теріс қылықтар барысында қолданылатын болған. Осы екі түрде жүзеге асады. Бірі – масқаралау, екіншісі – елден қуу. Бұл жазаның басты мақсаты – құқық бұзушылық істеген адамды ел арасында ұялту. Масқаралау жазасы қолданылған кезде жазаға кесілген адамның мойнына құрым киіз, бетіне күйе жағады да оны сиырға немесе есекке теріс отырғызып, бүкіл ауылды айналдырады. Оны бүкіл ел, бала-шаға мазақ етеді. «Ұялған адам екінші рет теріс қылық жасамайтынын айтып уәде береді. Бұл жаза көбіне ата-анасына, жасы үлкен қарияларға тіл тигізгені немесе қол жұмсағаны үшін қолданылған. Сондай-ақ, тас лақтырып лағнет айту да бар: *Содан кейін дінішіл, қанішер мұрит, мұзәйімдер қарабет ханымды «лағнет» тасымен шөкелеп өлтіреді.* («Алмас қылыш», 64 б.)

Жазалауға байланысты романда **«ат құйрығына байлауы»** тұрақты тіркесі бар. Мысалы:

*Кейбір ауа жайылған, тек өз дегеніне болмаса, ештеңеге көнбейтін кесір, тоңмойын ру бастықтарын **ат құйрығына байлап** құрбан етуге де барған жоқ па?* (І.Есенберлин).

*Тентек Жәнібек пен ақылынан адасы бастаған Керейді **ат құйрығына байлап**, ал оларға еріп, ханымыздың қасиетті ордасынан безген жалаңаяқтарды қойдай маңыратып, қозыдай шулатып айдап келу - сендер үшін түк емес* (І.Есенберлин).

*«Жарайды, менің жанымды түбі орыс, Қоқан, қырғыз біреуі алады екен ғой. Балғожә би, сен соны дәтке қуат етіп қуанады екенсің, оған дейін мен сенің жаныңды алайын!» деп, Кенесары сол күні түнде бидің ауылын қайта шауып өзін **ат құйрығына байлап өлтіруге** бес жүз сарбазымен Жанайдар батырды аттандырды.* («Қаһар», 603 б.)

*Ханға бағынғысы келмеген қоңыраттың бес басты адамын **ат құйрығына байлатын, айуандықпен өлтірді.*** («Жанталас», 407 б.)

Кінәлі адамның мойнына қыл арқан салып, *аттың құйрығына байлап* жіберу - өте ертеден келе жатқан жазалау түрі. Оны тіпті ертегілік мотивтерден де байқаймыз. Мысалы, «Алтын ара» тура ертегідегі Зәйтүн қарлығаш Балықкөзге осындай жаза қолданады:

Патшаның алдынан шауып шыққан Мұқит уәзір:

- Патша ағзам Балықкөзге өлім жазасының қай түрін кеседі? – деді.

- Зәйтүнқарлығаш шешсін, - деді патша. – *Итке ит өлім!*

Мың басы, жүз басылар сапты тәртіпке келтіріп, ерсілі-қарсылы шапқылап жүр. Сарбаздар қолы артына байланып, басы салбырап кеткен Балықкөзге қадала қарап қалған.

Зәйтүнқарлығаш қыл арқанды Балықкөздің мойнына тастады да, бір ұшын шұбар айғырдың құйрығына байлады.

Өлім жазасының бұл түрін көрмеген сарбаздардың бірі тіксініп қалса, бірі «сол керек» деп тісін қайрады.

-Шұбарға қайсысың мінесің? - деп дауыстады Зәйтүнқарлығаш.

-Мен!

-Мен!

-Мен!

Қарусыз жас жігіт алға ұмтылған топтан озып шығып, шұбарға қарғып мінжді. Қарғып мінді де, қамшыны басып жіберді. Кескен теректей сұлап түскен Балықкөз ат құйрығында кете барды. Опасыз сатқынды **ат құйрығына байлау** жазасы осылай басталған еді.

Қазақ халқының ұлттық әдет-ғұрыптарын зерттеуші З.Кенжеахметұлы да ертеде аса кінәлі адамдарға жазаның осындай түрі қолданылғанын сөз етеді [2, 9 б.]. Бұл – жазалаудың ең ауыр түрі болған.

Өлім жазасына кесу де сол замандағы ең ауыр жазаның бірі. Бұл жаза түрі романда жиі кездеседі: *Шыңғысханның тас жүрек тұқымы емес пе, ақыры күнәлі анасына өлім жазасына кесуге көнген...* («Алмас қылыш», 74 б.)

-Сол жолы еді зой Тайжан қолға түсіп, өлім жазасына бұйырылғаны... («Қаһар», 441 б.).

Шығармадағы Кененсарының жауына деген қаталдығы, жазасы, өшпенділігі **ат бауырынан өткізіп, ұрып өлтіру жазасын** да қолданғанының айғағы. Мысалы: *Ал Кененсары орасан қатыгездік істейді. Ауылдың бас көтерер сегіз ақсақал билерін **ат бауырынан өткізіп, ұрып өлтіреді**. Бар малдары мен отызға таяу қыз-келіншектерін, елуге жуық жігіттерін байлап-матап алып, кеше өзінің ордасына жүріп кетеді* («Қаһар», 594 б.).

Тағы бір жаулардың арасындағы жаза туралы былай сипатталады (қалмақтар жазасы): *Екі қолын алдына байлаған, дауысын жұрт естімесін деп, ауызын ақ жібек орамалмен тұмшалаған. Аттан секіріп түсем деп, әрекет істемес үшін, көмірдей қара, жұп-жуан ұзын қос бұрымын ат үстіндегі жігіттің тақымының астынан өткізіп, аттың омыраулығынан мықтап ілмешектеп қойған*. Бұл – жауласқан елінің қыз-келіншегіне істейтін қалмақтан қалған үлгі... («Алмас қылыш», 197 б.)

«Шық» жазасы – адамның дене мүшесін жарақаттауға негізделген жазалардың бір түрі. Нақтырақ айтқанда өлім жазасының алдындағы жаза десек те болады. Романда бұл қандай жаза екенін автор айтып, түсіндіріп кетеді: *Тәртіп бұзушыларға Кенесары «шық» деп аталатын жаңа жазаны қолданауға рұқсат етілді. Шық тәртіп бұзған адамның бетіне қылышпен, не найзамен белгі салу* («Қаһар», 613 б.)

Екі рет шық белгісі салынған адам – билер сотына түседі, малмен, не басқа ауыр шарамен жазаланады. Үш рет «шық» белгісін алған адам, Кенесары тобынан қуылады, ал жазасы ауыр болса, өлім жазасына бұйырылады. («Қаһар», 613 б.)

Қазақ танымында «шық» сөзінің

Шығарма оқиғасы өткен заманында өзіндік салық түрлері мен өзге де заңдарды кездестіруге болады. Мәселен: Жалпы, І.Есенберлин **құн** туралы деректерді өз шығармасында өте мол келтірген: **Құн төлеу:** *Әскерім Сырға дейін шегінді, өзім Сығанаққа қаштым. Жауымнан көп құн төлеумен әзер құтылдым.* («Алмас қылыш», 27 б.)

Құн (заң, дәстүр). Ұрыс-төбелесте, барымтада кісі өлімі болған жағдайда айыпкерлер жағы құн төлеуге тиіс. Мұндайда екі жақтан ақсақалдар мен билер шығып дауды қарап, қандай мөлшерде құн төлейтінін шешеді. Егер даугер жағы «қанға-қан» дегеннен (өлімге-өлім) бас тартып «құнға» келіссе оның шартын, уақытын белгілейді. Әз Тәукенің жасаған «Жеті жарғы» заңы бойынша ер адамның құны 100 жылқы не 50 түйе, немесе 1000 қой, әйелдің құны оның жартысына тең. Екі қабат әйелді ұрып, баласын түсірсе, айыпкер бір ат немесе бір түйе, біреудің бас бармағын сындырған адам 100 қой құн төлейді. Күйеуін өлтірген әйел өлім жазасына кесіледі. Егер күйеуінің туыстары кешірім жасамаса, ол құн төлеп құтыла алмайды.

Бұдан өзге: ер құны, екі ер құны, қатын құн т.б. түрлері бар. Құн төлеуге қатысты А.И. Левшиннің жазуы бойынша «Жеті Жарғының» баптары төмендегідей:

– қанға қан (құн – деген сөз бұл туралы жазатын боламыз – А.Қ.) алу, яғни біреудің кісісі өлтірілсе оған ердің құнын төлеу (ер адамға – 1000 қой, әйелге – 500 қой);

– ұрлық, қаракшылық, зорлық-зомбылыққа өлім жазасы кесіледі; жазаны ердің құнын төлеу арқылы жеңілдетуге болады;

– денеге зақым келтірсе, соған сәйкес құн төленеді (бас бармақ – 100 қой, шынашақ – 20 қой);

– төре мен қожаның құны қарашадан 7 есе артық төленеді;

– егер әйелі ерін өлтірсе, өлім жазасына кесіледі (егер ағайындары кешірім жасаса, құн төлеумен ғана құтылады; мұндай қылмысты екіқабат әйел жасаса, жазадан босатылады);

– егер ері әйелін өлтірсе, әйел құнын төлейді;

– ата-анасы өз баласының өлімі үшін жауапқа тартылмайды, ал анасы баласын қасақана өлтірсе, өлім жазасына кесіледі;

– өзіне-өзі қол салғандар бөлек жерленеді;

– егер екіқабат әйелді атты кісі қағып кетіп, одан өлі бала туса: бес айлық бала үшін – бес ат, 5 айдан 9 айға дейінгі балаға – әр айына 1 түйеден (100 түйе – 300 атқа немесе 1000 қойға тең);

– әйел зорлау кісі өлтірумен бірдей қылмыс болып есептеледі. Мұндай қылмыс үшін еріне немесе қыздың ата-анасына құн төленуге тиіс, егер жігіт өзі зорлаған қызға қалың төлеп, үйленсе жазадан босатылады;

– егер ері әйелінің көзіне шөп салу үстінде ұсталса, өлтіруге хақылы бірақ, қылмысты сол сәтінде жария етуге тиіс; әйелінің көзіне шөп салуға күмәнданған еркектің сөзін 4 сенімді адам теріске шығарса, әйел күнәсіз деп табылып, жазадан босатылады; біреудің әйелін күйеуінің келісімсіз алып қашқан адам өлімге бұйрылады немесе ердің құнын төлейді; егер әйелдің келісімімен әкетсе, күйеуіне қалың төлеп, қосымшасына қалыңсыз қыз беруге тиіс;

– әйелді ренжіткен адам, одан кешірім сұрауға тиіс, сұрамаса арсыздығы үшін айып салынады;

– қан араластыру өлімге немесе ағайындар белгілеген жазаға бұйырылады;

– құдайға тіл тигізген (7 адам куәлік берсе) таспен атып өлтіріледі;

– кәпір болған адам мал-мүлкінен айрылады;

– құл өмірі құнсыз, ол қожайынның билігінде;

– ата-анасына тіл тигізген ұлды мойнына құрым байлаған күйі қара сиырға теріс мінгізіп, өзін қамшымен сабап, ауылды айнала шапқылатады, ал қыз қол-аяғы байланып, анасының билігіне беріледі;

– ұрлық пен кісі өлтіруді қоса жасаған адам екі бірдей жазаға тартылады;

– ерінің ұрлығын біле тұра хабарламаған әйелі мен баласы жазаға тартылмайды, өйткені үлкеннің үстінен шағым айту әбестік саналады;

– өсиет ағайындар мен молланың қатысуы арқылы жасалады;

– барымтадан қайтқан мал төлімен қайтарылуға тиіс;

– дауды шешу билер мен ақсақалдарға жүктеледі;

– куәлікке кемінде екі немесе үш адам жүреді;

– билерге билік айтқаны үшін кесілген малдың оннан бірі тиеселі;

– егер айыпкер айыбын төлемесе, оны ру басының рұқсаты арқылы барымтамен алуға болады [3].

А.Қ.Тұрышев құн төлеу сөзінің мәні жан-жақты былай талдап берген болатын: «**Құн** – кісі өлтіргені немесе мертіктіргені үшін салынатын айып 1803 жылы поручик Гавердовский, Иванов және Богданович Қазақстан арқылы Бұхараға сапары кезінде қазақтың тұрмыс - салтына қызығушылық танытып, құн туралы да жазған болатын. Онда олар **айбана** – кісі өлтіргені немесе жаралағаны үшін салынатын айып туралы да жазды. **Айып**-жазаны заттай (малдай) тарту. Е. Толыбеков: Хан получал хандык при взимании штрафа за убийство, хун – за увечье и кражу, а **айп** – за другие преступления, в том числе за примерение враждующих родов е взаимной *барымтой – дейді. **Барымта** (баранта) – күш қолданып мал айдап әкету. Барымта және осыған ұқсае сөздердің этимологиясын Б.

Қарағұлова өзінің кандидаттық диссертациясында жақсы ашқан. А. Янушкевич жазалы адамның құнын (жазаеын) өтеудің тағы бір түрін жазады: *«Казактар төрт винтовканы басына басын түйістіріп, арасына жаңағы күнәкарды отырғызды. Бір казак қылышын жалаңдатып, айнала жүріп күзетті. «Қазақтар бұны «қара найза астына отыру» деп атайды». Олар бұл жазадан қатты қорқады әрі ұялады»*. Ата-анаеына тіл тигізген ұлды мойнына құрым киіз байлаған күйі қара сиырға теріс мінгізіп, ел аралатып жүргізетін болған. Қазақтың бұндай дәстүрі І. Жансүгіровтың «Бадырақ» романында да көрініе тапқан. **Құн** ислам мәдениетінің жетістігімен біте қайнасқан. Мұсылман діні өз ерекшелігіне байланысты құнды пайдаланған, дала заңына өз ережелері мен қағидаларын енгізіп отырған. **Құн** мұсылман дәуіріне дейін пайда болғанын жоғарыдағы деректер растайды. «Дала уалаяты» газетінде «Құн турасында қазақтардың» деген мақала жарық көргенін жоғарыда жаздық. Негізінен Е. Бекмахановтың жазғанымен тура келеді. Егер де кімде-кім өлтірген кісінің еүйегін жасырса, онда өз алдына бөлекше құн төлейді – деген өзгешелігі бар. Бұған қосымша: «Билердің бітімдері, бір үлкен съездегі билердің ережесі» жарияланды (О. Әлжанов. Билердің бітімдері. Бір үлкен съездегі билер ережесі – // Дала уалаяты. 1896. № 48, 49, 50). Сол сияқты құнның мөлшері жоқтығы мұсылман қағидасымен түсіндіріледі. Шариғаттың бұлжымас өз заңдары болды. Мысалы: Шариғат ант беруден бәе тартуға рұқсат етпейді. Бас тартса, бір құлға азаттық әперуі керек, не 10 кедей, аш-жалаңашты тойғызып, киіндіруге тиісті. Егер ондай халі болмаса, үш күн ораза тұтуы қажет. Уәде мен ант беру рәсімі бір-біріне жақын. Өз білгенімен жазалау (**та'зир**) Қазыларға өз білгенінше кейбір жаза қолдану. Арабша **«та'зир»** – «үкім шығарушылық» – деп аталған. Құранда: «Және біреу, бір мүмкінді қателесіп өлтірсе, сонда бір мүмін құл азат етуі әрі өлгеннің иесіне құн тапсыруы керек. Бірақ, олар кешірім етсе ол басқа. Егер өлтірілген еендермен дұшпан елдегі бір мүмін болса, (құн төлемей) бір мүмін құл азат етуі керек» [3, 126], – деп жазды.

«Жеті жарғыда» Құн – адам өліміне, не жарақат алса былай белгіленді: Біреудің белін сындырған толық адам құнын төлейді. Бір көзін шығарса адамның жарты құнын төлейді. Ұрыс – төбелесте бас бармақ сынса – 100, шынашақ сынса 20 қой төлейді. Дене зақымынан бала өлі туса: 5 айлық бала үшін – 5 ат, 5 айдан 9 айға дейінгі бала үшін әр айға 1 түйе. Аталған заң негізінде 100 түйе 300 атқа немесе 1000 қойға теңестірілген [4,43 б.].

Шаңырақ салығы: Бір күні үскірік соғып тұрғанда, сол кездегі Қарқаралы аға сұлтаны Тәуке ұлы Жамантайдың шабармандары келіп, Олжабай үш жылдан бері ақ патшаға **шаңырақ салығын** төлемепті деп, жалғыз інгенді ботасынан айырып, тал түсте алып кетті. («Қаһар», 477 б.)

Сол жалғыз түйелерін алып кеткен күннен бастап, **«шаңырақ салығын»** салған ақ патша мен сол **«шаңырақ салығы»** үшін жалғыз түйелерін шабармандарына алдыртып, жас ботасын боздатқан Жамантай сұлтанға деген өшпенділік он үш жасар бала жігіттің жүрегіне қара қан боп қатқан. («Қаһар», 477 б.)

Зекет салығы. Зекет – салықтың түрі. Бұл жөнінде Ж.Артықбаев «Дәстүрлі қазақ этнографиясы» атты еңбекте: «Кенесары хандығында төлеңгіттердің құқықтары өсіп, олар маңызды істерді атқарады. Олар ауыл-ауылдарға барып, Кенесарының манифестерін таратып, халықты көтеріліске шақырған. Төлеңгіттер әр ауылдан зекет жинап, бір жылқы үшін бір шапан алған, ал егіншілікпен айналысатындардан «құшыр» салығын жинаған» [4,34 б.].

«Көшпенділер» романыда осы зекет салығы туралы айтылған. Мысалы: *Кенесары Торғайға көшіп келгелі, жайылымымыз тарылды деп екеуі бірдей наразы болатын. Кейде зекет те төлемей қоятын.* («Қаһар», 606 б.)

Бұнымен қатар бұрын Ташкент хакіміне **зекет, гараж** төлеп тұратын Шу мен Талас өзендерінің бойындағы және Қаратау қойнауындағы қоңырат, дулат, жалайыр, суан рулары алым-салықтан мүлдем босатылған. («Жанталас», 401 б.).

«Әмеңгерлік әдетпен неке құру тек жесір қалған әйелдерге ғана тән емес, ол алғашқы атастырған күйеуі өлген жағдайда оң жақта отырған қалыңдыққа да тән болатын. Құда

түсіріп, құйрық-бауыр жескен соң, бәрібір қалыңмалының төленіп-төленбеуіне қарамай-ақ күйеуі өлген қалыңдық айттырған елдің жесірі болып саналатын. Сондықтан да жесір дауының көпшілігі осындай жағдайдан туатын» [4,175 б.].

«Көшпенділер» трилогиясы тарихи романдар қатарына жататындықтан әдет-ғұрып, салт-дәстүр атауларының молынан қолданыс табуы заңдылық. Семантикалық, танымдық талдау жасалған бұл атаулардың басым бөлігі көне сөздер қатарына жатады, сондықтан көбісінің мәнін ашу қажеттілігі туындайды. Көптеген ұғымдардың танымдық мәні қазақ дүниетанымы мен болмысы, сөйлеу мәдениеті негізінде қалыптасқан. Әр атаудың мәнінде терең тарих жатыр десек қателеспейміз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Есенберлин І. Көшпенділер. Тарихи трилогия. -3 кітап. – Алматы: Жазушы, 1986. 328-б.
2. Тұрышев А.Қ. Мәшһүр-Жүсіп шығармаларындағы рухани мәдениет лексикасы. 2-том. – Павлодар, 2008.-173 б.
3. Қазақ тілінің түсіндірмелі сөздігінде. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі // жалпы редакциясын басқарған Жанұзақов Т. – Алматы: Драйк-пресс, 2008. - 968 б.
4. Артықбаев Ж. О., Сабданбекова Ә. Ә., Елемесов Ә. Қ., Дауенов Е. Дәстүрлі қазақ этнографиясы: оқу-әдістемелік құралы. –Павлодар: Кереку, 2008. – Б. 2. –260 б.

УДК 378

ФИЗИКА МҰҒАЛІМІН МАТЕМАТИКАЛЫҚ ДАЯРЛАУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ЖОҒАРЫ МАТЕМАТИКА КУРСЫНЫҢ МАЗМҰНЫ

Раматулла Ә.Ә.

І. Жансүгіров атындағы Жетісу Университеті, Талдықорған қаласы
e-mail: i_ache@mail.ru

Зерттеудің мақсаты физика мұғалімін даярлайтын педагогикалық ЖОО оқытушыларына «Жоғары математика» курсы бойынша әдістемелік ұсынымдар қалдыру

Ғылыми жаңалығы студенттердің кәсібилік қабілетін дамытуға дайындаудың ұйымдастырушылық-әдістемелік жүйесін әзірлеу болып табылады. Мақаланың қорытындысында болашақ физика мұғалімдерін даярлайтын ЖОО-ның оқытушыларына физика БББ бойынша, «Жоғары математика курсының» оқу жоспарларын жасау барысында негізге алу үшін үйлестіру кестесін жасап, қалдырдым.

Цель исследования - предложить методические рекомендации по курсу «Высшая математика» преподавателям педагогических вузов, готовящих учителей физики. **Научная новизна** заключается в разработке организационно-методической системы подготовки к развитию профессиональных способностей студентов. **В результате** статьи мною составлена и представлена координационная таблица для преподавателей вузов, осуществляющих подготовку будущих учителей физики, для использования в качестве основы при создании учебных программ «Высшего математического курса» по физике.

The purpose of the study is to offer methodological recommendations for the course "Higher Mathematics" to teachers of pedagogical universities that train teachers of physics. **Scientific novelty** lies in the development of an organizational and methodological system of preparation for the development of students' professional abilities. **As a result of the article**, I compiled and presented a coordination table for university teachers who train future teachers of physics, to be used as a basis for creating curricula for the "Higher Mathematical Course" in physics.

Мақалада физика мұғалімін математикалық даярлауда жоғары математика курсының ролі, мазмұны айқындалып жазылды. Физика мұғалімінің математикалық дайындық жүйесінің тиімділігін арттыру мәселесі олардың болашақ мамандығымен

тікелей байланысы, сонымен қатар, физика мұғалімін даярлаудағы пәнаралық байланыстың маңыздылығы, атқаратын қызметі көрсетілді.

Түйінді сөздер: физика мұғалімі, жоғары математика, білім беру бағдарламалары, пәнаралық байланыс

Елімізде жүргізіліп жатқан маңызды бастамалардың бірі – жоғары білім берудің сапасын арттыру мәселесі, білім алушының мұғалім ретінде атқаратын ролін, оның білім беру процесіндегі жеке ұстанымдарын, ерекшеліктерін қалыптастыруға бағытталған. Жоғары оқу орындарында болашақ физика мұғалімдеріне берілетін білім сапасын арттыру, болашақ мұғалімдерді даярлауды жетілдіру, физика пәні мұғалімдерінің кәсіби қызметінде өзіне жүктелген негізгі міндеттерін жүйелі түрде шеше алу үшін жоғары математика курсы бойынша даярлау жүзеге асырылады.

Физика пәні мұғалімінің кәсіби дайындығын арттыру – мұғалімдер даярлайтын ЖОО-да оқу-тәрбие процесін ұйымдастырудың жаңа, тиімді әдістерін ғана емес, сонымен қатар физика студенттерінің математикалық даярлығының құрылымы мен мазмұнын қайта қарауды, оны жоғары деңгейге көтеруді талап етеді. Қазіргі таңда мұғалімдерді даярлайтын ЖОО-да физика пәні мұғалімінің математикалық даярлығына аса назар аударылуда. Оның негізі – мектептегі білімнің бейіндік пәндерге жіктелуі, жаратылыстану пәндеріне басымдық берілуі және білімнің фундаментін жоғары деңгейде қалау болып табылады.

Физика мұғалімін даярлау сапасының негізгі сипаттамаларының бірі - оның математикалық білім деңгейі. Математиканың «физика тілі» екендігі екі саланың да өзара терең байланысты екенін білдіреді. Сондықтан «тек» математика немесе «тек» физиканы бөліп, ажырату мүмкін емес. Олардың өзара байланысын нақтылау үшін математиканың техникалық және құрылымдық ролін бөліп көрсетуге болады. Физиканың бұл қосарлы ролі физика білімін қалыптастыру үшін, әсіресе физиканың табиғатын математикалық біліміне сүйене отырып оқытуда маңызды. Бұл ретте мұғалімдер мен олардың педагогикалық мазмұнды білуі үлкен рөл атқарады. Физика мұғалімінің математикалық дайындық жүйесінің тиімділігін арттыру мәселесі олардың болашақ мамандығының ерекшеліктерімен тікелей байланысты.

Физика мұғалімінің математикалық дайындығының сапасына кері әсерін тигізетін фактор - жоғары математика және физика курстарының жеткіліксіз интеграциялануымен (пәнаралық байланыс) байланысты. Айта кету керек, пәнаралық байланыстар деп - әртүрлі оқу пәндерінің мазмұны арасындағы объективті байланыстарды айтамыз.

Физика пәні бойынша практикалық сабақтарды өткізу, болашақ физика мұғалімдерін оқытуда пәнаралық тапсырмаларды қолдану – математикалық білімді қолдана отырып, физикалық құбылыстардың мәнін түсіндіру танымдық дағдыларды дамытуға мүмкіндік туғызады. Сонымен қатар, болашақ физика мұғалімінің танымдық қасиеті оқу процесінде пәнаралық тапсырмаларды қолдануға, кәсібилік қабілетін реализациялауға және де физикалық құбылыстардың мәнін түсіндіруде математикалық білімін қолдана алуына әсер етеді.

Болашақ мұғалімдерді даярлайтын ЖОО-да пәнаралық байланыс мәселесі екі маңызды аспектіні қамтиды:

а) ЖОО-да болашақ мұғалімдерді оқыту мен тәрбиелеу процесінде пәнаралық байланысты жүзеге асыру;

б) болашақ мұғалімдердің кәсіби қызметінде пәнаралық байланыстарды жүзеге асыруға дайындау процесі.

Дәлірек, физика мен математиканың арақатынасын, пәнаралық байланысы жайында А.Эйнштейн былай деген: «Қазіргі физиканың ең маңызды сипатты белгілерінің бірі – бастапқы идеялардан жасалған қорытындылардың тек сапалық емес, сонымен қатар сандық болуы. Ал егер эксперимент нәтижелерімен салыстыруға болатын қорытынды жасағымыз келсе, біз математикалық тілді қолдануымыз керек, яғни, бізге зерттеу құралы ретінде математика қажет».

Физикалық заңдар тәжірибе негізінде дәлелденеді, бірақ оларды толық түсіндіру үшін математикалық өрнектер ең маңызды. Көрнекті дат физигі Нильс Бор: «Математика ғылымнан да артық, ол ТІЛ» - деген, яғни сұрақтар қойып, оларға принципті түрде жауап беруге болатын тіл. Тәжірибені ғылыми тілде сөйлететін - математика тілі деп айтуымызға әбден болады.

Физика мұғалімінің математикалық білім беру жүйесіндегі елеулі кемшіліктерінің тағы бірі - жоғары математика және физика курстарының оқу жоспарларының мазмұнының сәйкес келмеуі болып табылады. Мәселен, бірінші курс студенттеріне екінші семестрден бастап жалпы физика курсына оқу кезінде қарапайым дифференциалдық теңдеулерді шешу дағдысы қажет болса, дәстүрлі тәсілмен дифференциалдық теңдеулер теориясы тек екінші курста ғана оқытылады. Осылайша, мамандандырылған пәндердің материалын табысты меңгеру үшін бірінші курс студенттері дифференциалдаудың, интегралдаудың, қарапайым дифференциалдық теңдеулерді шешудің және т.б. негізгі әдістерін мүмкіндігінше тез меңгеруі қажет. Болашақ физика мұғалімдерін даярлайтын ЖОО-да жоғары математиканы оқуға аудиториялық сағаттардың айтарлықтай аз бөліну жағдайында студенттерде физика курстарын ойдағыдай меңгеру үшін қажетті білім мен дағдылар жүйесін қалыптастыру жеке дидактикалық тапсырмалар негізінде жүзеге асырылады.

Жоғарыдағы айтылған мәліметтерге, көптеген тәжірибелерге сүйене отырып, физикалық есептерді шешу барысында студенттер математика мен физика арасындағы интегративті байланыстардың болмауына, математикалық білім мен дағдыларды жаңа жағдайларға көшіруге, Жоғары математика курсының оқу жоспарларының мазмұнының физика тақырыптарына сәйкес келмеуіне байланысты бірқатар қиындықтарға тап болатынын байқадық. Демек, жоғары оқу орындарының физика мұғалімдерін дайындауға арналған жоғары математика курсы мазмұны жағынан да, оқыту әдістері бойынша да жоғары оқу орындарының математика білім беру бағдарламаларының жоғары математика курстарын көшірмеуі керек. Яғни, физика БББ-ның, физика пәні бойынша тақырыптарға сәйкестендіріліп жасалған «Жоғары математика курсы» болуы қажет. Сондықтан, біз мұғалімдердің көзқарастары мен оқыту стратегияларына теориялық негіз беру үшін физика мұғалімдерін даярлау кезінде жоғары математика курсына қажетті материалдарды таңдауға көмектесетін үйлестіру кестесін көрсетуді жөн көріп отырмыз.

Төменде болашақ физика мұғалімдерін даярлау кезінде жоғары математика курсына қажетті материалдарды таңдауға көмектесетін үйлестіру кестесі берілген

Теориялық физика бөлімдері	Теориялық физика бөлімдерін меңгеру үшін қажетті жоғары математиканың негізгі тақырыптары
Теориялық (классикалық) механика	Шектер, функцияның үздіксіздігі, дифференциалдық есептеу, функцияларды зерттеу, интегралдық есептеу, жасырын функциялар, вариациялық есептеу элементтері, комплекс сандар, векторлар және оларға амалдар қолдану, тензорлар, анықтауыштар, жақызтықтағы және кеңістіктегі түзу сызық, бірінші ретті және екінші ретті жәй дифференциалдық теңдеулер теориясы
Электродинамика және АСТ	Векторлық талдау, дифференциалдық есептеу, интегралдық есептеу, еселік интегралдар, қисық сызықты интегралдар, беттік интегралдар, тензорлық есептеу элементтері, кеңістіктегі беттер мен қисықтар, Дирактың дельта функциясы, дербес туындылы дифференциалдық теңдеулер, Фурье қатарлары және Фурье интегралдары
Кванттық механика	Дифференциалдық есептеу, интегралдық есептеу, тензорлық есептеу элементтері, векторлар және оларға амалдар қолдану, матрицалар, сызықтық операторлар, анықтауыштар, қатарлар, көп айнымалы функциялар, Дирактың дельта функциясы, дербес туындылы дифференциалдық теңдеулер
Статистикалық физика және термодинамика	Ықтималдықтар теориясының және математикалық статистика элементтері, шектер, дифференциалдық есептеу, интегралдық есептеу, анықтауыштар, жай және дербес туындылы дифференциалдық теңдеулер.

Жоғарыда атап өткен негізгі мәселелердің шешіміне қосқан үлестері ретінде, болашақ физика мұғалімдерін даярлайтын ЖОО-ның оқытушыларына физика БББ бойынша, «Жоғары математика курсының» оқу жоспарларын жасау барысында осы үйлестіру кестесін негізге алуларын ұсынамыз. Бұл үйлестіру кестесі, оқытушылардың жұмысын жеңілдетіп қана қоймай, студенттердің жоғары математика мен физиканың байланысын кәсіби тұрғыда түсініп, оңай меңгеруіне мүмкіндік береді.

Болашақ физика мұғалімінің оқу процесін тиісті ұйымдастыру арқылы математикалық даярлау жүйесінде жоғары математика курстарын мақсатты іске асыру әрбір студенттің болашақ физика мұғалімі ретіндегі қабілеттерін ескеруге және дамытуға, оған қажетті кәсіби құзыреттіліктерін қалыптастыруға және жетілдіруге мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Современные проблемы и концепции математического образования учителя физики. – Тобольск, (24 апреля 2015 г.). – ТюмГУ, 2015 –180 с.
- 2 The role of mathematics for physics teaching and understanding. Gesche Pospiech , BatSheva Eylon , Esther Bagno , Yaron Lehavi , Marie-Annette Geyer Vol. 74 No. 4, P. 692-721
- 3 Содержание и методические особенности вводного курса высшей математики в системе математической подготовки учителя физики. Мухаметдинова С.Х. (<https://www.dissercat.com/content/soderzhanie-i-metodicheskie-osobennosti-vvodnogo-kursa-vysshei-matematiki-v-sisteme-matemati>)
- 4 Кагазбаева А.К. Совершенствование профессионально-методической подготовки учителя математики в системе высшего педагогического образования: дис. док.пед.наук. – Алматы: АГУ, 1999. –324с.
- 5 Я.Б.Зельдович, И.М.Яглом. Высшая математика для начинающих физиков и техников. – Москва, 1982. – 280с
- 6 Michelle Stephan, Cyril Julie, Fou-Lai Lin, Minoru Ohtani. What Mathematics Education May Prepare Students for the Society of the Future? // International Journal of Science and Mathematics Education. – 2017, Volume 15, Supplement 1, P. 105–123.
- 7 Пашенко В.М., Новикова Н.Н. О необходимости согласования программ по математике и физике: Тез. докл. Шестая международная конф. "Физика в системе современного образования" (ФССО 01). Т. 3. - Ярославль, 2001. - С. 130 - 131.

УДК: 37.086

УПРАВЛЕНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ АДАПТАЦИЕЙ МОЛОДЫХ УЧИТЕЛЕЙ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН: ПРОБЛЕМЫ И ПУТИ РЕШЕНИЯ

*Рахимбаева Г.Д., магистрант
Жетысуского университета имени Ильяса Жансугурова,
г. Талдыкорган
E-mail: galiya.dosbergenovna@mail.ru
Научный руководитель: PhD, старший преподаватель Фейзулдаева С.А.*

Қазіргі уақытта Қазақстандық білім беру кеңістігінде отандық білім берудің беделі мен бәсекеге қабілеттілігін арттыруға бағытталған қарқынды өзгерістер орын алады. Бұл процестердегі жетекші рөл жас тәрбиешілерге тиесілі.

Бұл мақала жас мұғалімдердің кәсіби бейімделуінің проблемалық мәселелерін ашады. Онда жас мұғалімнің кәсіби бейімделуінің оның мансаптық қалыптасуына әсері негізделген, сонымен қатар орыс тілді авторлардың білім беруді дамыту мәселелеріне арналған еңбектерінің нәтижелері жинақталып, авторлық модельдің көмегімен осы мәселелерді шешу жолдары ұсынылған

Тірек сөздер: кәсіби бейімделу, жас мұғалім, педагог-тәлімгер

В настоящее время в казахстанском образовательном пространстве происходят стремительные изменения, которые призваны повысить престиж и конкурентоспособность отечественного образования. Ведущая роль в этих процессах принадлежит молодым педагогам.

Данная статья раскрывает проблемные вопросы профессиональной адаптации молодых учителей. В ней обоснованно влияние профессиональной адаптации молодого учителя на его карьерное становление, а также обобщены результаты трудов русскоязычных авторов, посвященных проблемам развития образования и предложены пути решения данных проблем с помощью авторской модели.

Ключевые слова: профессиональная адаптация, молодой учитель, педагог-наставник

Currently, rapid changes are taking place in the Kazakh educational space, which are designed to increase the prestige and competitiveness of domestic education. The leading role in these processes belongs to young teachers.

This article reveals the problematic issues of professional adaptation of young teachers. It justifies the influence of the professional adaptation of a young teacher on his career formation, and also summarizes the results of the works of Russian-speaking authors devoted to the problems of education development and suggests ways to solve these problems using the author's model

Key words: professional adaptation, young teacher, teacher-mentor

Первые годы работы для молодого специалиста - самые трудные. Кроме готовности применить теоретические знания на практике, учителю важно суметь адаптироваться в коллективе, чтобы приспособиться к новым условиям труда и жизнедеятельности.

Несмотря на то, что за последние несколько лет в образовательных учреждениях Республики Казахстан наблюдается тенденция к притоку молодых учителей, в целом, в отрасли ощущается дефицит молодых кадров. По заявлению экс-министра просвещения А. Аймагамбетова «доля молодых учителей до 34 лет за три года возросла с 9 до 18,4%». Данную положительную динамику можно связать с реализацией комплекса мероприятий, направленных на привлечение в школы молодых учителей и повышение престижа профессии педагога. На сегодняшний день модернизация кадров в сфере образования и науки закреплена в Государственной Программе развития образования и науки Республики Казахстан на 2020 - 2025 годы. Положительные изменения также наблюдаются в оплате труда учителей. По поручению главы государства Касым-Жомарта Токаева заработная плата педагогов с января 2020 года ежегодно повышается на 25%. В январе 2023 года оплата их труда также увеличилась еще на 25%, что привело к увеличению расходов республиканского бюджета на оплату труда педагогов и выплату им надбавок в 3 раза! [1,78с.].

Под термином «молодой учитель» рассматривается бывший студент, проучившийся в учебном заведении от 3 до 6 лет, вместе с магистратурой. Однако, несмотря на такую продолжительную длительность обучения, изучение множества базовых и специальных дисциплин, прохождение педагогической и производственной практик, молодые учителя не могут сразу стать высококвалифицированными специалистами, потому что сталкиваются с недостатком необходимого опыта в профессиональной деятельности. Профессиональное становление учителя происходит гораздо сложнее, чем у представителей других профессий, поэтому проблема управления профессиональной адаптацией молодых учителей в школе приобретает особую актуальность.

Обзор литературы. В многочисленных трудах русскоязычных авторов, посвященных проблемам развития образования, пристальное внимание уделяется вопросам профессионального назначения учителя и его социальной активности.

Профессиональная деятельность учителя представлена фундаментальными работами, посвященными роли учителя в школе, методологии и теории развития его личности Ш. А. Амонашвили, К.Х. Закирьянова, А.С. Макаренко, А.В. Фахрутдинова и др.

Сущности процесса социализации личности педагога уделено особое внимание в трудах: К.А. Абульхановой, К.К. Жампеисовой, Ш.Ж. Колумбаева, У.Б. Жексенбаевой и др.

Закономерности профессионального становления учителя в процессе профессиональной адаптации детально изучены В.А. Буравихиным, К. Шамшидиновой и Н.Н. Хан. Но, несмотря на значительный научный задел, полное профессиональное становление молодого учителя как личности, на наш взгляд, не представляются возможными без успешно реализованного процесса его профессиональной адаптации.

Формулировка цели исследования (и, возможно, задач – stating the purpose).

Целью написания настоящей работы является выявление проблем управления профессиональной адаптацией молодых учителей Республики Казахстан и разработка на основе комплексного анализа путей их эффективного решения.

Оценка важности исследования. Учителя играют ключевую роль в образовательном процессе. Изучения нормативной документации позволяет заключить, что Республика Казахстан ставит амбициозные цели в области развития образования, не имея при этом достаточного кадрового потенциала. На современном этапе в Казахстане наблюдается недостаточное обновление состава педагогических кадров. Большая часть отечественных педагогов (65%) старше 34 лет. Средний возраст педагогов составляет 41 год. 34 439 (12%) педагогов находятся в предпенсионном и уже пенсионном возрасте. Сложившееся положение вещей может иметь достаточно серьезные последствия. В этой связи привлечение наиболее способных кандидатов в педагогическую профессию и их успешная адаптация должны стать одними из приоритетных направлений образовательной политики нашей Республики [2,63с.].

В широком смысле понятие «адаптация» заимствовано из биологии и обозначает приспособление к окружающей среде. Профессиональная адаптация педагога — это процесс освоения педагогом навыков ведения образовательного процесса, норм и правил поведения — взаимодействия с коллегами, администрацией, учениками и их родителями [3,24с.].

Нередко возникают случаи, когда затрудненная адаптация оказывает не только негативное психозмоциональное воздействие на педагога, но также приводит к снижению качества преподавания и взаимодействия с участниками педагогического процесса и, в конечном счете, к ухудшению профессиональных результатов учителя. Поэтому изучение процессов адаптации, своевременное оказание реальной поддержки и помощи молодому педагогу становится весьма актуальной задачей.

Методы и материалы. В целях повышения качества полученных данных, а также их верификации выбран смешанный метод исследования. Данный метод по сравнению только с количественным или качественным методом предоставляет больше доказательств для изучения проблемы исследования.

Триангуляция данных проведена на двух уровнях. Во-первых, триангуляция проведена путем изучения мнения разных заинтересованных лиц (учителей в возрасте до 34 лет, а также директоров школ) с целью изучения вопроса с разных сторон, чтобы предотвратить недоразумения в интерпретации данных и достичь наибольшей объективности.

Во-вторых, триангуляция данных проведена путем использования смешанного метода исследования — анкетного онлайн-опроса и интервью. Преимущества такой триангуляции включают в себя повышение уверенности в результатах исследования и обеспечение более четкого понимания проблемы.

Также был проведен анализ тематической литературы для формирования концептуальной рамки исследования и составления онлайн-анкеты.

Результаты и обсуждения. Настоящее исследование проводилось в 2021 году путем интернет-анкетирования молодых и вновь прибывших учителей в возрасте до 34 лет с целью выявления способов адаптации молодых педагогов на рабочем месте. Для получения более широкой картины данных проведены интервью с директорами организаций образования.

Участники исследования отмечали следующие проблемы у молодых и вновь прибывших специалистов, возникающие в первый год работы: недостаточное владение методами и приемами обучения в следствие отсутствия педагогического опыта; ежедневная подготовка к урокам и оформление текущей документации; налаживание отношений с педагогическим коллективом; выстраивание добродушных отношений с учащимися и их родителями; ведение классного руководства; невысокая зарплата в начале карьеры.

Действительно, сегодня молодому учителю в процессе профессиональной адаптации приходится осваивать одновременно несколько профессиональных ролей: учителя, воспитателя, классного руководителя, подчиненного, коллеги и члена методического объединения учителей. При этом, какая бы задача перед ним ни стояла, с ней необходимо справиться, демонстрируя все свои умения и навыки, для успешной адаптации к своей профессиональной среде. Ранжирование объекта исследования по уровням адаптации позволило получить следующий результат (таблица 1).

Таблица 1

Мероприятия по адаптации в профессиональную среду

№	% опрошенных	Уровень адаптации	Мероприятия
1	50	средний	Был закреплен учитель-наставник
2	25	слабый	Никаких мероприятий предпринято не было
3	20	слабый	Были оснащены материалами, помогающим им приобщиться к новой работе
4	5	высокий	Наличие наставника, посещение тренингов, семинаров и полное обеспечение необходимыми ресурсами

Примечание – составлено автором на основании источника [4,59с.]

Участие в опросе приняло более 50 молодых и вновь прибывших учителей образовательных учреждений. Половина опрошенных указала на то, что в первый же год своей профессиональной деятельности за ними был закреплен учитель-наставник, который не только давал ценные советы, но и помогал справиться с непростым климатом на рабочем месте. Молодые учителя данной группы отличались стабильным эмоциональным состоянием. 25% опрошенных признались, что никаких мероприятий по подготовке к их деятельности на рабочем месте предпринято со стороны администрации школ не было. В этой группе рецензенты отметили плохое первое впечатление от встречи с коллективом и администрацией. Следующие 20% молодых учителей были оснащены материалами, помогающим им приобщиться к новой работе. Однако, среди этой группы наблюдалась низкая мотивация к творческим действиям. Можно объяснить это тем, что вчерашние выпускники уже устали от книг, и что послушать опытного педагога, поприусловствовать на его уроке вызвало бы больший интерес и, как результат, подействовало эффективнее. И только 5% опрошенных молодых педагогов отметили, что их профессиональная адаптация включала посещение тренингов, семинаров, наличие наставника и полное обеспечение необходимыми ресурсами. Все рецензенты данной группы прекрасно адаптированы к своей профессиональной среде, подготовлены к новым режимам нагрузок, а также полностью удовлетворены своей работой и не собираются ее менять.

Анализ фундаментальных исследований и публикаций вышеупомянутых авторов в периодической печати позволяет выделить следующие наставнические мероприятия по оказанию помощи начинающим педагогам в процессе их профессиональной адаптации:

1. Формирование информационного банка образовательных услуг для молодых специалистов.
2. Взаимное посещение занятий наставниками и молодыми учителями
3. Обеспечение методической литературой, материалами перспективного планирования, дидактическими материалами, знакомство с методическим кабинетом
4. Информационная и консультативная поддержка начинающих педагогов в выборе программ повышения квалификации.

5. Организация бесплатных курсов повышения квалификации.
6. Участие в научно-практических конференциях и творческих тренингах.
7. Вовлечение в экспериментальную работу
8. Активное включение в мероприятия, как в школе, так и за ее пределами.
9. Своевременная положительная оценка труда педагога. Заметив педагогические успехи новичка, необходимо непременно отметить это вслух. Как известно, похвала стимулирует, вселяет уверенность, повышает интерес к делу и мотивирует.

Группирование данных мероприятий в структурные компоненты возволило создать модель профессиональной адаптации молодого учителя, которая отвечает современным требованиям образовательной системы Республики Казахстан (рисунок 1).

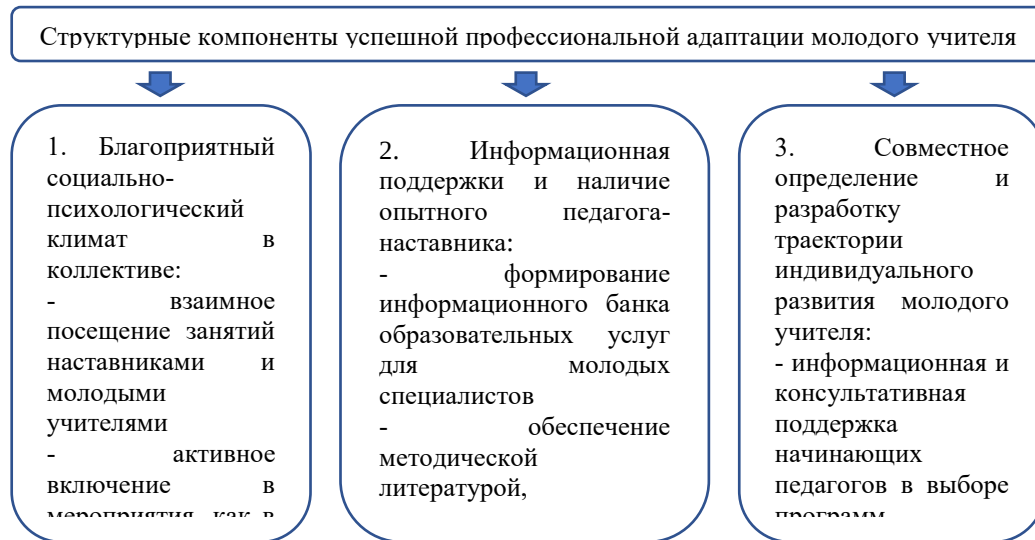

Рисунок 1. Модель профессиональной адаптации молодого учителя
Примечание – разработано автором на основании источника [5,17с.]

Компоненты, изображенные на рисунке 1, являются структурными составляющими разработанной автором модели. Данная модель позволит молодым и вновь прибывшим учителям не только успешно адаптироваться на новом рабочем месте, но и максимально эффективно проявить себя.

Таким образом, профессиональное становление молодого учителя начинается с его успешной адаптации. Качественное управление данным процессом способствует как профессиональному росту самих молодых учителей, так и развитию образовательного учреждения и, повышению функциональной грамотности его учеников. Реализации данной взаимосвязи требует от администрации учебного заведения создания следующих организационно-педагогических условий: благоприятного социально-психологического климата в коллективе; информационной поддержки и наличия опытного педагога-наставника; совместного определения и разработки траектории индивидуального развития молодого учителя.

Обобщая результаты настоящей научной работы можно заключить, что поставленная автором цель исследования была достигнута. А ее результаты могут послужить основой для выработки соответствующими государственными органами научнообоснованных решений по повышению привлекательности профессии учителя, а также укреплению профессионализма педагогического корпуса.

Материалы настоящей научной работы могут быть также использованны преподавателями вузов при разработке курсов лекций для студентов педагогических специальностей.

ЛИТЕРАТУРА

1. К.К. Жампеисова. Модернизация научно-педагогических кадров Республики Казахстан // Концепт, 2023. — №1. — С. 76–80
2. У.Б. Жексенбаева. Анализ нормативной документации Республики Казахстан в сфере образования и науки // Педагогика, 2022. - №3. — С. 60–65.
3. В.А. Буравихин. Учитель и общество. — Барнаул., 2016. — 294 с.
4. К. Шамшидинова. Адаптация молодых специалистов в профессиональную среду // Вестник КазНПУ имени Абая (Серия «Педагогические науки»), 2021. - С. 57–62
5. Ш.Ж. Колумбаев, А.В. Фахрутдинова. Эффективные наставнические мероприятия по оказанию методической помощи начинающим педагогам // Тезисы Международной научно — практической конференции «Социально — профессиональная адаптация молодежи в современных условиях». — Алматы, 2020. — С. 13–19.

УДК 37.061

РОЛЬ ВОЗДЕЙСТВИЯ СЕМЬИ И ШКОЛЫ В СОЦИАЛИЗАЦИИ УЧАЩИХСЯ

Семенова Л.А., Ахметова Г.С.

Инновационный Евразийский университет, г. Павлодар
laresa1964@inbox.ru

Вхождение в жизнь человека современных технических средств связи ставят перед обществом проблему социализации подрастающего поколения. Основными институтами активно решающими данную проблему, являются семья и учреждения образования различного вида. Вместе с тем в этом процессе не в полной мере учитывается многообразие факторов, влияющих на личность ребёнка. В статье рассматривается решение данной проблемы через соединение усилий всех заинтересованных сторон, которое возможно только при организации взаимодействия семья и школы в воспитании детей. При этом взаимодействие семьи и школы понимается как целостный процесс согласования, взаимного влияния и интеграции целей, ценностей и смыслов семейного и школьного воспитания. Авторами предложена модель эффективного взаимодействия семьи и школы в воспитании школьников на основе анализа сложившейся социально-педагогической ситуации.

Ключевые слова: Семья, социализация, школа, воспитание

Қазіргі заманғы техникалық байланыс құралдарының адам өміріне енуі қоғам алдында өскелең ұрпақты әлеуметтендіру проблемасын туғызады. Бұл мәселені белсенді түрде шешетін негізгі институттар-отбасы және әртүрлі білім беру мекемелері. Сонымен бірге, бұл процесте баланың жеке басына әсер ететін факторлардың алуан түрлілігі толық ескерілмейді. Мақалада барлық мүдделі тараптардың күш-жігерін біріктіру арқылы осы мәселені шешу қарастырылады, бұл тек отбасы мен мектептің балаларды тәрбиелеуде өзара әрекеттесуін ұйымдастырған кезде ғана мүмкін болады. Бұл ретте отбасы мен мектептің өзара іс-қимылы отбасылық және мектеп тәрбиесінің мақсаттарын, құндылықтары мен мағыналарын үйлестіру, өзара ықпал ету және интеграциялаудың тұтас процесі ретінде түсініледі. Авторлар қалыптасқан әлеуметтік-педагогикалық жағдайды талдау негізінде оқушыларды тәрбиелеуде отбасы мен мектептің тиімді өзара әрекеттесу моделін ұсынды.

Түйінді сөздер: отбасы, әлеуметтену, мектеп, тәрбие

The introduction of modern technical means of communication into a person's life poses the problem of socialization of the younger generation to society. The main institutions actively solving this problem are the family and educational institutions of various types. At the same time, this process does not fully take into account the variety of factors affecting the personality of the child. The article considers the solution of this problem through the joint efforts of all interested parties, which is possible only when

organizing the interaction of family and school in the upbringing of children. At the same time, the interaction of family and school is understood as an integral process of coordination, mutual influence and integration of goals, values and meanings of family and school education. The authors propose a model of effective interaction between family and school in the education of schoolchildren based on the analysis of the current socio-pedagogical situation.

Keywords: Family, socialization, school, upbringing

Воспитание подрастающего поколения это одна из наиболее актуальных задач для каждой семьи, общества и государства, особенно в настоящее время, т.к. наблюдается кризис духовной жизни, отсутствуют четкие жизненные ориентиры для молодого поколения, ухудшилась морально-нравственная ситуация в обществе, происходят не всегда продуманные изменения в образовательной системе, которые нивелируют многолетний положительный опыт отечественной педагогики, ориентированной на формирование нравственной, всесторонне развитой личности.

Воспитание детей - важнейший фактор развития общества. Функция его состоит в передаче от поколения к поколению многостороннего опыта людей, выраженного в общей культуре, науке, искусстве, языке, нравственности, поведении, общественных отношениях. Воспитание - чрезвычайно сложное явление, имеющее, как минимум, социальный, психологический, педагогический, философский, культурологический, естественно-научный аспекты. «Воспитание, по определению Л.И. Новиковой, - это целенаправленное управление процессом развития личности» [1]. Приведем названия некоторых диссертационных исследований, проведенных в рамках данной концепции в 70-е годы: В.М. Афонькова. Конфликты в коллективе старшеклассников и пути их преодоления. – 1975; А.В.Буданов. Педагогические проблемы взаимодействия микрогруппы и первичного коллектива старшеклассников. – 1975; О.С. Газман. Детский коллектив как субъект и объект воспитания. – 1974; И.А.Карпюк. Проблема самоутверждения старших школьников в классном коллективе. – 1974; А.В. Мудрик. Педагогические проблемы свободного общения старшеклассников. – 1970; Л.А. Пикова. Воспитание общительности и преодоление замкнутости подростков в первичном коллективе. – 1974 [1, с.9].

Основными институтами воспитания младшего школьника являются семья и школа. Однако ни семья, ни школа в отдельности не исчерпывают всего многообразия факторов, влияющих на личность ребёнка. Поэтому процесс воспитания предполагает соединение усилий всех заинтересованных сторон, которое возможно только при организации взаимодействия семья и школы в воспитании детей. При этом взаимодействие семьи и школы понимается как целостный процесс согласования, взаимного влияния и интеграции целей, ценностей и смыслов семейного и школьного воспитания. Построение современных моделей эффективного взаимодействия семьи и школы в воспитании младших школьников требует анализа сложившейся социально-педагогической ситуации, имеющегося опыта психолого-педагогической работы с родителями, накопления научно-исследовательских данных и их анализа [2].

Цель нашего исследования- выявить роль взаимодействия школы и семьи в процессе адаптации и социализации ребенка.

В своей работе мы использовали следующие методы: анализ психолого-педагогической литературы по проблеме исследования; анкета, тест, беседа.

Как мы уже отметили, воспитание детей - важнейший фактор развития общества. Функция его состоит в передаче от поколения к поколению многостороннего опыта людей, выраженного в общей культуре, науке, искусстве, языке, нравственности, поведении, общественных отношениях.

Современные модели взаимодействия семьи и школы в воспитании младших школьников требует глубокого анализа социально-педагогической ситуации, накопленного опыта психолого-педагогической работы с родителями, сбора научно-исследовательских данных. Наша экспериментальная работа проводилась в три этапа:

1. Констатирующий этап, на котором была проведена первичная диагностика родителей по проблеме воспитания младших школьников с целью изучения их педагогических возможностей.

Данная оценка позволила нам увидеть трудности, с которыми сталкиваются родители в процессе воспитания своих детей, определить уровень педагогической культуры родителей с целью построения наиболее оптимальных направлений программы по организации взаимодействия семьи и школы в воспитании учащихся начальных классов.

2. Формирующий эксперимент, на котором в экспериментальной группе была апробирована программа по организации взаимодействия семьи и школы в воспитании учащихся начальных классов.

3. Контрольный этап, на котором была проведена повторная диагностика родителей по проблеме воспитания младших школьников с целью изучения их педагогических возможностей.

Сравнение результатов констатирующего и контрольного этапов экспериментальной работы позволила нам оценить результативность и сделать вывод об эффективности организации взаимодействия семьи и школы в воспитании учащихся начальных классов.

На первом этапе нами была проведена диагностика по проблеме воспитания младших школьников с целью изучения их педагогических возможностей родителей. Нами были использованы:

1. Анкета «Какой я родитель?» (авторы - В.В. Селина, А.М. Щетинина). Анкета была нами адаптирована под младший школьный возраст. Цель: выявить проблемы воспитания детей в семье.

2. Опросник для родителей (автор А.М. Щетинина). Цель: изучить уровень знаний родителями возрастных и индивидуальных особенностей ребенка старшего возраста и способов взаимодействия с ним.

3. Тест "Какой вы родитель". Цель: определить успешность выполнения родителем воспитательной функции, оценить степень принятия ребенка родителем, установить характер взаимоотношений в системе «родитель-ребенок».

4. Тест «Хорошие ли вы родители?» Цель: оценить правильность воспитательного воздействия на ребенка со стороны родителей.

Анализ полученных данных показал, что в семьях прежде всего стараются воспитывать моральные качества (44%), умение правильно себя вести в социуме (52%). Большинство родителей (68%) считают себя нормальными «среднестатистическими» родителями и стараются выполнять свои родительские обязанности добросовестно. Количество семей, где родители развивают потребность у ребенка стать личностью составило 77%.

Для того чтобы стать личностью, желательно воспитывать стремление к образованию[3]. Исследование показало, что, чем современней семья, тем больше возможности для получения образования, тем выше человек цениться как личность [4]. Следовательно, немаловажное значение в социализации учащихся имеет общение, которое складывается между детьми в стенах образовательного учреждения. Поэтому необходимо активное взаимодействие семьи и школы. придавал П.Ф. Каптерев. «Нужно уяснить себе ту мысль, – писал он, – что главнейшая воспитательная сила школы заключается не в школьном здании, не в директоре и даже не в учителях, не в программах и учебных планах, а в самих детях, их взаимных отношениях, их взаимном влиянии. Дети учат друг друга весьма многому, и их взаимное обучение перевешивает силу и влияние обучения преподавателей с директорами и инспекторами» [5].

Результаты проведенного первого этапа исследования показали, что родители стремятся к привитию у детей основных навыков поведения в обществе, соблюдению норм и т.д. Тем не менее, им необходима помощь школы в вопросах педагогических и психологических знаний.

На основании проведенного начального исследования мы разработали модель взаимодействия семьи и школы, которая включила в себя организацию родительского всеобуча на базе школы, создание консультативной службы, активное включение в воспитательную работу родителей и т.д. (рисунок1).

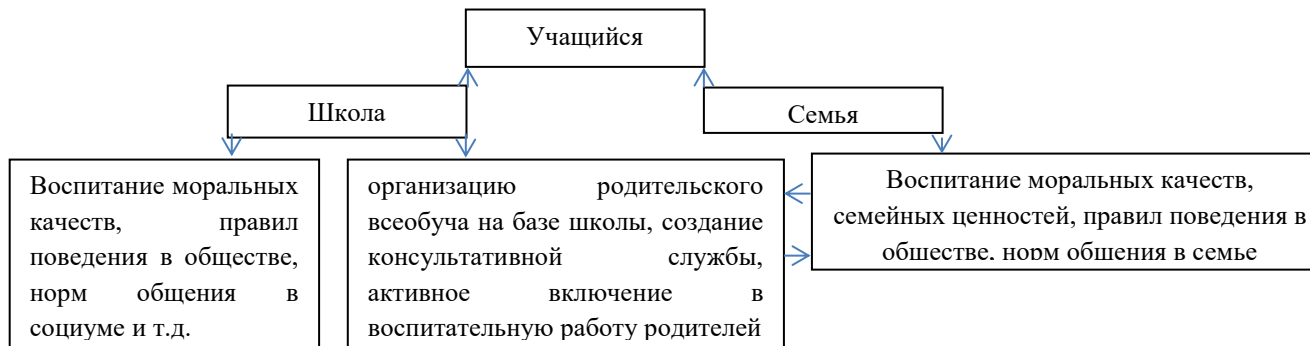

Рисунок 1- Взаимодействие семьи и школы в социализации учащихся

Согласно представленной модели мы видим, что тесное сотрудничество школы и семьи позволит наиболее эффективно формировать полноценно социализированную личность.

Хочется отметить, что проблема взаимоотношения семьи и школы очень сложна, ее исследование предполагает множество различных подходов, но все они группируются вокруг двух основных аспектов рассмотрения проблемы, как взаимоотношения педагога с учеником, и какие взаимоотношения в семье [6].

На сегодняшний день данный вопрос очень актуален. Требуется дополнительного и тщательного изучения во всех его аспектах. Его решение имеет огромное значение для решения ряда воспитательных и социальных проблем. Реализация позволит добиться изменений по улучшению качества жизни и повышению уверенности в своем будущем у учащихся, развитие у них навыков социализации. И в этом огромную роль играют институты семьи и школы.

ЛИТЕРАТУРА

1. Л.И.Новикова. Педагогика воспитания: Избранные педагогические труды/Под ред. Н.Л.Селивановой, А.В.Мудрика. Сост.Е.И.Соколова. – М., 2009
2. Андреева Г.М. Социальная психология: Учебник для высших учебных заведений. – М., 2001.
3. Бикметов, Е.Ю. Взаимодействие семьи и школы в социализации индивида // Социол. Исслед. – 2007. - №9. – С. 86-92.
4. Методика для изучения социализированности личности. refdb.ru/look/2787080.html.
5. П.Ф. Каптерев. Об общественно-нравственном развитии и воспитании. – СПб., 1908 – С. 24
6. Горбунов В.А. Влияние семьи и школы на формирование личности-Эл.ресурс: <https://school-science.ru/5/8/34430>

УДК 159.9
МРНТИ 15.81.53

САМОСТОЯТЕЛЬНОСТЬ: ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ПОНЯТИЯ

Серикова И.М.

Инновационный Евразийский университет, Казахстан
(e-mail: indira.serikova.2020@mail.ru)

Мақалада «тәуелсіздік» феноменін түсінудің философиялық, психологиялық-педагогикалық тәсілдері қарастырылады, «тәуелсіздік» мәніне анықтама беріледі. Жасөспірімдік кезеңдегі пәннің ажырамас сапасы ретіндегі дербестік мәселесі талданады. Жасөспірімдерді жасөспірімдердің ерекше субмәдениетін құрайтын өзіндік нормалары, көзқарастары және нақты мінез-құлықтары бар ерекше психоәлеуметтік және демографиялық топ ретінде сипаттауға болады. Жасөспірімдердің күрделі әлемі ересектер үшін әрқашан түсінікті емес және күнделікті қолдау мен түзетуді қажет етеді. Сондықтан жастармен жұмыс жасағанда, келешекте қателіктерді түзету ұзақ және жалықтырмау үшін оларға жаңа нормалар мен ережелерді жиі меңгеруге көмектесу керек.

Тірек сөздер: дербестік, кәсіби және тұлғалық сапа, тәуелсіздіктің мәні, тәуелсіздік көріністері

В статье рассматриваются философские, психологические и педагогические подходы к пониманию явления «самостоятельность», дается определение сущности «самостоятельности». Анализируется проблема самостоятельности как целостного качества субъекта в подростковом возрасте. Подростков можно охарактеризовать как особую психосоциальную и демографическую группу со своими собственными нормами, установками и специфическим поведением, которые формируют особую субкультуру подростков. Сложный мир подростков далеко не всегда понятен взрослым и требует ежедневной поддержки и коррекции. Поэтому при работе с молодежью необходимо чаще помогать им осваивать новые нормы и правила, чтобы исправление ошибок в будущем не было долгим и утомительным.

Ключевые слова: самостоятельность, профессионально-личностное качество, сущность самостоятельности, проявления самостоятельности

The article discusses philosophical, psychological and pedagogical approaches to understanding the phenomenon of "independence", gives a definition of the essence of "independence". The problem of independence as an integral quality of the subject in adolescence is analyzed. Adolescents can be characterized as a special psychosocial and demographic group with their own norms, attitudes and specific behaviors that form a special subculture of adolescents. The complex world of adolescents is far from always clear to adults and requires daily support and correction. Therefore, when working with young people, it is necessary to help them learn new norms and rules more often, so that correcting mistakes in the future will not be long and tedious.

Key words: independence, professional and personal quality, the essence of independence, manifestations of independence

Конец XX и начало XXI в. характеризуются тем, что социальные стандарты теряют свою значимость, выбор самого себя, своего характера начинает выходить на первый план. Происходит переход от внешних детерминант поведения к внутренним. Ослабление внешних детерминант принуждает индивида самому искать решения в поворотные моменты своей жизни. В то же время последствия принятых решений не всегда приводят к желаемому результату.

Результаты и обсуждения. Явление, которое обозначается словом «самостоятельность», в русском языке имеет многозначное содержание. В.И. Даль в

«Толковом словаре живого великорусского языка» описывает «самостоятельность» как свойство, качество человека, «у кого свои твердые убеждения, в ком нет шаткости» [1]. С.И. Ожеговым и Н.Ю. Шведовой «самостоятельный» рассматривается в трёх значениях, а именно: во-первых, самостоятельный как совершаемый собственными силами, без посторонних влияний, без чужой помощи, во-вторых, самостоятельный как решительный, который обладает собственной инициативой, в-третьих, самостоятельный как существующий отдельно от других, независимый [2]. Такая же тенденция прослеживается и в отечественной науке.

Проблема, связанная с самостоятельностью личности в философской теории, изначально рассматривалась только экзистенциально ориентированными авторами и была тесно связана с такой категорией, как «свобода». Э. Фромм в своих работах связывал самостоятельность человека со свободой, а также при этом отмечал, что человек сам определяет меру своей самостоятельности, при этом исходя из наличной «позитивной свободы», «свободы для», которые являются главным условием, связанным с ростом и развитием человека [3]. Свобода, по мнению Э. Фромма, амбивалентна. Она одновременно является и даром и бременем; человек волен как принять её, так и отказаться от неё.

Важным положением концепции Э. Фромма является его понимание обусловленности ситуации выбора от её осознанности. По его мнению, ясное осознание всех аспектов ситуации выбора помогает сделать выбор оптимальным. Он выделяет шесть основных аспектов, которые требуют осознания: 1) во-первых, что хорошо, что плохо; 2) во-вторых, способ действий в данной ситуации, который ведёт к цели; 3) в-третьих, собственные желания, которые являются неосознанными; 4) в-четвертых, реальные возможности, которые заключаются в ситуации; 5) в-пятых, последствия каждого из решений, которые представляются возможными; 6) в-шестых, готовность действовать вопреки последствиям, которые ожидаемы.

В. Франкл говорит о самостоятельности как личностном качестве, которое связано со свободой воли. Его теория характеризуется тем, что самостоятельность ограничивается как внешними условиями, так и внутренними условиями, однако человек сам выбирает, как относиться к ним. В. Франкл следующим образом характеризует данное положение: человек свободен в поиске смысла своей жизни и в реализации смысла своей жизни, даже если его свобода представляется заметно ограниченной объективными условиями. Человек является не свободным от внешних условий и от внутренних условий, однако они не обуславливают его полностью. По его мнению, самостоятельность сосуществует с необходимостью, причем они являются локализованными в различных измерениях человеческого бытия [4].

Р. Мэй рассматривает понятие «самостоятельность» в связи с проблемой, связанной с детерминизмом. Чем больше человек развивается, тем более самостоятельным он становится. Наше сознание, по его мнению, находится в состоянии постоянных колебаний между двумя следующими полюсами: активного субъекта и пассивного объекта, что и создает потенциальную возможность выбора. Самостоятельность заключается не в способности быть всё время активным субъектом, а в способности, которая заключается в выборе либо одного, либо другого вида существования, переживании себя либо в одном, либо в другом качестве и диалектическом движении от одного к другому. Разница между самостоятельностью и несамостоятельностью представляется в дистанции между состоянием субъекта и состоянием объекта, это некая пустота, которую необходимо заполнить [5].

Таким образом, философское понимание сущности самостоятельности позволяет нам сделать следующие выводы.

Во-первых, самостоятельность - это индивидуальное личностное качество, самостоятельные действия представляются всегда осознанными, она формируется, а также развивается на протяжении всей жизни человека посредством постепенного накопления опыта самостоятельных действий.

Во-вторых, самостоятельность детерминируется как внешними факторами, примером которых могут выступать: система законов, система норм, система предписаний и др., так и внутренними факторами, например, ценностями, мотивами, потребностями и др. Человек волен сам определять меру своей самостоятельности и при этом действовать в рамках детерминирующих факторов (исходя из необходимости, которую он либо осознаёт, либо не осознаёт).

В-третьих, «самостоятельность» - это не есть некая данность, она развивается вместе с человеком. На разных этапах человеческой жизни активность развития самостоятельности разная, а следовательно, можно результативно управлять её развитием, особенно на этапах, связанных с активным выбором либо самостоятельных действий, либо несамостоятельных действий.

В психологической науке исследование «самостоятельности» всегда привлекало внимание ученых, что характерно как для зарубежной, так и для отечественной психологии.

Наиболее разработанными и признанными являются теории самостоятельности таких ученых, как Р. Харре [6; 7], А. Бандура [8], Э. Деси и Р. Райан [9], Дж. Ричлак [10] и др. Они достаточно широко используются в отечественной науке, а также подробно анализируются различными психологическими исследованиями. В данном исследовании не ставится цель проведения их детального анализа. Мы считаем лишь необходимым отметить следующее: проблематика самостоятельности в современной зарубежной психологии не всегда обозначается термином «самостоятельность», чаще всего она носит название «автономии», «независимости», «самодетерминации», «саморазвития», «самоопределения» и т.п., что вполне определённо выражает основную идею авторов тех или иных теорий.

Таким образом, центральное место в субъектно-деятельностном подходе занимает идея о субъекте, т.е. самостоятельном, индивидуально активном человеке, который является причиной своей индивидуальной жизнедеятельности.

«Концепция субъекта, которая была предложена Рубинштейном, несла, прежде всего, идею, связанную с индивидуально активным человеком, то есть о человеке, который строит условия жизни и свое отношение к ней; в идее изменения жизни; в понимании ее условий как задач, которые требуют от человека тех или иных определенных решений» - отмечает К.А. Абульханова [11].

В.А. Петровский заметил, что применительно к человеку быть субъектом - это значит быть носителем идеи своего «Я», а это, в свою очередь, означает, что человек мыслит, воспринимает, переживает и осуществляет себя в качестве причины себя самого, т.е. обнаруживает себя [12]. Субъектность подразумевает самостоятельность, потому как именно сам индивид, а не кто-то другой направляет и регулирует данный процесс.

В.А. Петровский полагает, что существуют такие формы проявления активности человека, в которых его субъектность выступает непосредственно и обнаруживается в качестве причины его бытия в мире [13].

А.Г. Асмолов, рассуждая о самоосуществлении индивидуальности, говорит о том, что личность по-настоящему может проявиться только в сложной, проблемно-конфликтной ситуации, которую невозможно преодолеть с помощью ранее усвоенных, стереотипных средств. Можно предположить, что именно такие ситуации побуждают человека к проявлению самостоятельности, которая, в свою очередь, выражается в поведении, повышении инициативности, активности, творческом преобразовании самой ситуации. Именно такие ситуации, по его мнению, побуждают к саморазвитию личности, «в ситуациях свободного выбора личность особенно рельефно проявляется как субъект деятельности» [14].

Особый интерес для нас представляют работы, в которых самостоятельность рассматривается как личностное качество.

А.И. Савенков рассматривает самостоятельность как личностное свойство, которое характеризует людей с признаками поисковой активности. В структуре самостоятельности

данным учёным выделяются три составляющие, а именно: «во-первых, это независимость суждений и действий, способность без посторонней помощи реализовывать важные решения; во-вторых, ответственность за свои поступки и их последствия, и, в-третьих, внутренняя уверенность в том, что такое поведение возможно и правильно» [15, с. 136]. Автор также утверждает, что люди, которые склонны к самостоятельности, характеризуются большей изобретательностью и интеллектуальностью [15].

В.С. Чебровская рассматривает самостоятельность как интегрированное свойство личности, которое берёт начало в активности, а также в развивающемся в онтогенезе посредством освоения разнообразных видов деятельности. «В результате индивидуального развития самостоятельность наполняется субъективным опытом, который обуславливает возможность разнообразных её уровней, к числу которых относятся такие как: интуитивно-эпизодический уровень, репродуктивный уровень, эвристический уровень и креативный уровень, которые различаются между собой характером активности. Фокусом рассмотрения самостоятельности выступает комплекс умений субъекта, которые сформировались в онтогенезе» [16, с. 57]. Развитие самостоятельности, по её мнению, требует создания системы как внешних, так и внутренних условий.

Психологическими механизмами овладения самостоятельностью являются такие, как возможность свободного выбора, целенаправленность деятельности и персональная ответственность за результат, которые являются осознанными.

Большое внимание феномену самостоятельности уделяется в возрастной психологии и педагогической психологии. В частности, в возрастной психологии проблема, связанная с развитием самостоятельности, рассматривается на таких разных этапах онтогенеза человека, как в дошкольном возрасте (И.Ю. Кулагина, Г. Сартан, Э. Эриксон и др.), в подростковом возрасте (И.С. Кон, А.К. Осницкий и др.), в юношеском возрасте (Е.Г. Баранов, Т.И. Шамова, Е.С. Макарова и др.).

Несмотря на некоторые различия в её определениях, большинство исследователей сходятся в том, что самостоятельность в каждом возрасте является различной как по объёму, так и по содержанию. Самостоятельность развивается на протяжении жизни человека в соответствии с возрастными задачами, которые ставятся на каждой из стадий. Развитие самостоятельности носит кумулятивный характер: опыт самостоятельного разрешения определённых ситуаций, который обобщается и накапливается, затем переносится на стратегии поведения и в других условиях [17].

В педагогической психологии самостоятельность исследуется в контексте познавательной самостоятельности. Познавательная самостоятельность при этом рассматривается как качество личности, которая включает в себя единую систему направленности индивидуума, способностей индивидуума, а также умений индивидуума по овладению и применению общеучебных и специальных знаний, умений и навыков без посторонней помощи при решении новых познавательных задач [18].

В педагогических исследованиях самостоятельность как одна из важнейших характеристик личности рассматривается в качестве основы таких явлений, как самоактуализация, самовоспитание, самоконтроль, самообразование, самоопределение, самоорганизация и т.п.

Нетрудно заметить, что педагогическое понимание самостоятельности опирается и тесно связано с её философским и психологическим пониманием, различаются, в основном, акценты её исследований. Для педагогических исследований характерно изучение не тот, «что такое» самостоятельность, а «как» способствовать её формированию и развитию на разных этапах жизни человека, и в первую очередь, на этапе обучения.

Представленные педагогические взгляды, позволяют нам сделать следующие выводы:

- самостоятельность лежит в основе познавательной деятельности обучаемых. Без самостоятельности невозможна её продуктивная организация, сознательное к ней со стороны обучаемого отношение;

- самостоятельность - важнейшее личностное качество, основное условие активной деятельности и продуктивного мышления;

- самостоятельность не врожденное, а приобретаемое человеком качество, на разных этапах жизни она имеет разные уровни и составляющие.

Понимание самостоятельности как личностного качества, которое определяет деятельность и мышление человека, с необходимостью предполагает обращение к её структуре, выделению основных компонентов, которые характеризуют её и позволяют оценивать уровни проявления самостоятельности в разных условиях.

Таким образом, проведя анализ философских, психологических и педагогических аспектов понимания сущности и структуры самостоятельности, можно сделать следующие выводы.

Во-первых, самостоятельность является интегрированным свойством личности, которое обусловлено уровнем развития субъектности, характером деятельности человека, формируется и развивается в процессе всей жизни путём постепенного накопления опыта самостоятельных действий, поступков в разных ситуациях и условиях, выражается в инициативной, активной, творческой деятельности, независимости и внутренней уверенности в правоте своих суждений и действий, ответственности за свои поступки и действия и их последствия. Человек сам определяет меру своей самостоятельности, действуя в рамках детерминирующих факторов (исходя из необходимости, которую он либо осознаёт, либо не осознаёт).

Во-вторых, развитие самостоятельности детерминируется внешними факторами, которые включают в себя систему законов, систему норм, систему предписаний и т.п., и внутренними факторами, которые включают в себя ценности, мотивы, потребности и т.п., обусловлено комплексом условий, самыми важными из которых являются возможность свободного выбора, осознанная целенаправленность деятельности, персональная ответственность за результат. Развитие самостоятельности - это управляемый и контролируемый процесс, который определяется постоянным приобретением личностью социального опыта в условиях расширения диапазона деятельности и общения.

В-третьих, самостоятельность не может быть представлена как простой перечень компонентов или, другими словами, характеристик, оно представляет собой некоторую целостность в определении собственной идентичности и лишь внутри этой целостности можно говорить о наличии структурных компонентов. В структуре самостоятельности чаще всего выделяют эмоциональный, мотивационный, когнитивный и волевой компоненты, которые характеризуют её проявление в жизнедеятельности человека, которые позволяют описать и определить уровни её сформированности.

ЛИТЕРАТУРА

1. Даль, В. И. Толковый словарь живого великорусского языка [Электронный ресурс] : [7 томов текста] / В.И. Даль. - М.: ИДДК: Адепт, 2002. - 1 CD-ROM. - (Электронная книга, Классика).
2. Ожегов, С. И. Толковый словарь русского языка: 80 000 слов и фразеологических выражений / С И. Ожегов, Н.Ю. Шведова. - М.: Азбуковник, 1999. - 940 с.
3. Фромм, Э. Бегство от свободы / пер. с англ. Г.Ф. Швейника; общ. ред. П.С. Гуревича. - М.: Флинта: МПСИ: Прогресс, 2006. - 247 с.
4. Франкл, В. Основы логотерапии. Психотерапия и религия. - СПб.: Речь, 2000. - 286 с.
5. May, R. Psychology and the human dilemma. - Princeton: VanNostrand, 1967.
6. Harre, R. Social being. - Oxford : Blackwell, 1979.
7. Harre, R. Personal being. - Oxford : Blackwell, 1983.
8. Bandura, A. Self-efficacy: the exercise of control. - N.Y.: W.H. Freeman& Co, 1997.
9. Deci, E. The dynamics of self-determination in personality and development / E. Deci, R. Ryan, Self-related cognitions in anxiety and motivation / Ed. R. Schwarzer, Hillsdale : Lawrence Erlbaum, 1986. - P. 171-194.

10. Rychlak, J. The nature and textllengeofieleological psychological theory // Annals of theoretical psychology. - V. 2. - N.Y.: Plenum Press, 1984. - P. 115-150.
11. Абульханова, К. А. С.Л. Рубинштейн - ретроспектива и перспектива. // Проблема субъекта в психологической науке / отв. ред. А.В. Брушлинский, М.И. Воловикова, В.Н. Дружинин. - М.: Академический проспект, 2000, - С. 13-27.
12. Петровский, В. А. Личность в психологии: парадигма субъектности : учеб. пособие для студ. вузов // Петровский В.А., Ярошевский М.Г. Основы теоретической психологии. - М. : Инфра-М, 1998. - С. 270-288.
13. Петровский, В. А. Феномен субъектности в психологии личности : автореф. дис. ... докт. психол. наук. - М., 1993. - 70 с.
14. Асмолов, А. Г. Психология личности : учебник. - М. : Изд-во МГУ, 1990. - 336 с.
15. Савенков, А. И. Путь к одаренности: исследование поведения дошкольников : учебное пособие. - СПб.: Питер Принт, 2004. - 272 с.
16. Чебровская, С. В. Психологические условия формирования самостоятельности студентов : дис. ... канд. психол. наук. - Комсомольск-на-Амуре, 2003. - 157 с.
17. Практикум по возрастной психологии : учебное пособие / под ред. Л.А. Головей, Е.Ф. Рыбалко. - СПб.: Речь, 2006. - 688 с.
18. Пустовойтов, В. Н. Развитие познавательной самостоятельности учащихся старших классов : дис. ... канд. пед. наук. - Брянск, 2002. - 205 с.

УДК 519.6:517.977.56:629.764

БАСТАУЫШ МЕКТЕПТЕ МҰҒАЛІМНІҢ МАТЕМАТИКА САБАҒЫНДА БАЛАЛАР АНИМАЦИЯСЫН ПАЙДАЛАНУЫ

*Смагулов Есенгали Жексембаевич п.ғ.д., профессор
Равилев Олжас Равилұлы магистрант 2-курс,
«І.Жансүгірова атындағы Жетісу университеті»
Талдықорған қаласы, Қазақстан Республикасы
Symbat_98kz@mail.ru*

Мақала бастауыш мектепте математика сабақтарында есептерді шешуде оқушылар тапсырмалардың барысында балалар анимациясын пайдаланудың модельдік құралдары жайында қарастырылады. Анимациялар формула, кесте, диаграмма, сурет және басқа да ақпарат формаларында пайдалану ерекшеліктері келтіріледі. Сонымен қатар, цифрлық педагогика білім беру процесінде пайдалануға болатын бірқатар ерекше қасиеттер, құралдар мен технологиялар жайында ақпарат беріледі. Бастауыш мектепте мұғалімнің математика сабағында анимация құралдарын қолдану міндеттері: мультфильм жасау бойынша оқу топтарының қызметін ұйымдастыру, мультфильмдерді таныстыру және логикалық есептерді шешу бойынша мультфильмдер банкін құру жайында ақпарат беріледі.

Кілттік сөз: балалар анимациясы, мультфильмдер, цифрлық педагогика, ақпараттық технологиялар, бастауыш мектеп

В статье рассматриваются модельные средства использования детской анимации при выполнении заданий по решению задач на уроках математики в начальной школе. Анимации используются в формулах, таблицах, диаграммах, рисунках и других формах информации. Кроме того, приводится информация о ряде особенностей, инструментов и технологий, которые могут быть использованы в образовательном процессе цифровой педагогики. Дается информация о задачах по использованию учителем средств анимации на уроке математики в начальной школе: организация деятельности кружков по

изготовлению мультфильмов, знакомство с мультфильмами и создание банка мультфильмов для решения логических задач.

Ключевые слова: детская анимация, мультфильмы, цифровая педагогика, информационные технологии, начальная школа.

The article deals with model means of using children's animation when performing tasks for solving problems in mathematics lessons in primary school. Animations are used in formulas, tables, diagrams, drawings and other forms of information. In addition, information is provided on a number of features, tools and technologies that can be used in the educational process of digital pedagogy. Information is given on the tasks of using animation tools by teachers in the mathematics lesson in elementary school: organization of activities of groups for making cartoons, acquaintance with cartoons and creation of a bank of cartoons for solving logical problems.

Key words: children's animation, cartoons, digital pedagogy, information technologies, primary school

Қазіргі кезде қоғам өмірінің ақпараттануы және компьютерлік техника құралдарының кеңінен таралуы білім берудің мазмұнына ғана үлкен әсерін тигізіп қоймайды, ол оқу-тәрбие үрдісінің нысандары мен әдістеріне де ықпал етіп отыр. Мұндай оқыту әдістері мен нысандары «білім берудегі АКТ» (ақпараттық-коммуникациялық технологиялар) деген атау алды.

Дәстүрлі оқытудың репродуктивті-иллюстративті технологиясы үш маңызды құраушыдан тұратыны белгілі. Олар: үйретуші, үйренуші және оқу материалы. Осы үш құраушының өзара іс-әрекеті педагогикалық үрдісті айқындайтын болса, оның негізіне осы жүйедегі үш құраушының арасындағы ақпаратпен алмасу алынады. Алайда мұндай оқытуда оқытушы оқу үрдісінің барысы туралы шағын ақпаратты ғана иеленеді де, оны жедел түрде басқара алмайды. Себебі: мұндай педагогикалық жүйеде құраушылар арасындағы кері байланыс өте әлсіз немесе ол мүлдем болмайды.

Зерттеу өзектілігі. Ақпараттық технологияларды қолданудың бір шарты – сабақтарды педагогикалық бағдарламалық құралдарды пайдалану арқылы өткізу үшін онымен жұмыс жасау жөніндегі нұсқаулықтардың болуы. Үйретушінің уақыты жеткілікті және жұмысты орындауға деген тілегі болған жағдайда, ол үйретуші бағдарламаның мазмұнымен тереңірек танысып, мұндай нұсқаулықтарды өзі де құра алады: нұсқаулық қысқа және қарапайым болуы тиіс; нұсқаулықтың инварианттық және вариативтік бөлімдері болуы тиіс.

Ғалымдар өз зерттеулерінде ақпараттық қоғам жағдайында педагогтардың ақпараттық-коммуникациялық құзырлығын қалыптастыру көрсеткіштерін төмендегідей анықтаған. АКТ пайдалана отырып өткізілетін сабақты (мейлі ол қашықтықтан оқыту болсын) әдістемелік қамтамасыз етуге қойылатын негізгі шарттардың бірі оқу материалын алдын ала жоспарлау, оқу үрдісінің тиімділігін арттыру үшін бағдарламалық құралдарды пайдалану мүмкіндіктерін және оны пайдаланудың бағыттарын көрсету болып табылады. Тәжірибе көрсеткендей, АКТ қолданудың бір шарты – сабақтарды педагогикалық бағдарламалық құралдарды пайдалану арқылы өткізу үшін онымен жұмыс жасау жөніндегі нұсқаулықтардың болуы. Үйретушінің уақыты жеткілікті және жұмысты орындауға деген тілегі болған жағдайда, ол үйретуші бағдарламаның мазмұнымен тереңірек танысып, мұндай нұсқаулықтарды өзі де құра алады. Ең әуелі, мектепте оқу үрдісі кезінде қалыптасады. Яғни оқытудағы құзырлық тәсіл нәтижесі болып білім сапасының көрсеткіші бағаланады [1].

Қазақстанда білім беруді жаңғыртудың негізгі мақсаттары оқыту тәсілдерін стандарттау, цифрлық және мобильді технологияларды жаппай игеру, үштілділік, өзін-өзі оқыту және өзін-өзі дамыту дағдыларын дамыту болып табылады. Математика мұғалімдердің кәсіби дайындығына қойылатын талаптар да өзгеруде. Экономиканың технологиялық құрылымға көшу жағдайында мұғалімдер үздіксіз білім алуға, білім сапасын арттыруға дайын болуы керек. Бірақ мәселе мынада, математиктер үшін үздіксіз оқытудың қолданыстағы әдістемелерінде логикалық-гносеологиялық дайындықты

күшейту, логикалық-әдіснамалық мәдениетті және логикалық құзыреттілікті дамыту бойынша арнайы курс жоқ. Логикалық құзыреттілікті қалыптастырудың негізгі моделі жоқ.

Көптеген ғалымдардың пікірінше, құзыреттілік тәсіл негізгі құзыреттіліктер негізінде білім берудің тұтас құзыреттілік жүйесін жобалайды. Құзыретті білімге көшу педагогикалық жүйенің барлық буындарында, оқушылар мен мамандарды оқыту әдістемелерінде маңызды өзгерістерді қажет етеді.

Цифрлық педагогика білім беру процесіне бірқатар ерекше қасиеттер, құралдар мен технологияларды енгізді:

- ашық білім беру ресурстары;
- жаппай ашық онлайн курстар;
- оқу платформалары (Learning Management System/ LMS);
- электрондық оқулықтар (smart book / ebook);
- электрондық кітапханалар (e-library);
- ашық лицензиялар;
- мобильді оқыту;
- бұлтты білім беру жүйелері және Интернет-сервистер (Web 3.0);
- сандық бейне байланыс.
- жаһандық медиа;
- білім беру ұйымдарын басқарудың автоматтандырылған жүйелері (мысалы, институттардың АБЖ, «ақылды жүйелер»);
- электрондық Портфолио, жеке электрондық кабинеттер және т. б.

Бастауыш мектепте математика сабақтарында есептерді шешуде оқушылар тапсырмалардың бүкіл класына сәйкес келетін әдеттегі модельдік құралдарды пайдаланады. Бұл формула, кесте, диаграмма, сурет және басқалар болуы мүмкін. Алайда, логикалық есептерді шешуде мұндай модельдер қолайлы емес. Есептердің өзін белгілі бір алгоритм бойынша жіктеу және шешу қиын. Мұнда стандартты емес тәсіл мен жаңа көзқарас, шешудің әртүрлі тәсілдерін салыстыру және дұрысын таңдау қажет.

Мазмұны бастауыш жалпы білім берудің білім беру стандартына сәйкес келеді, логикалық ойлау қабілеттерін тексеру кезінде келесі дағдылар бөлінеді: қарапайым зерттеулер жүргізу кезінде алынған ақпаратты түсіндіру (деректерді түсіндіру, салыстыру және жалпылау, қорытынды мен болжам жасау), ақпаратты жинау, ұсыну, түсіндіру, логикалық есептерді 3-4 әрекетте шешу.

Неліктен зерттеу үшін топтық оқу жобасының форматы таңдалды? Оқушының функционалдық сауаттылығын қалыптастыратын оқытудың негізгі принцип – қызмет принципі. Жобалық жұмыста бастауыш сынып оқушыларының оқу қызметін ұйымдастыруға болады. Көптеген авторлар іс-әрекет технологиясындағы жетекші оқу міндетінен жобалық тапсырмаға көшуді ұсынады, онда жаңа өнімді алуға бағытталған балалардың іс-қимыл жүйесі мақсатты түрде ынталандырылады және оны шешу барысында балалар тобының сапалы өзгеруі орын алады. Сапалық өзгерістерге қазіргі адамның функционалдық сауаттылығының құрамдас бөлігі ретінде бастауыш сынып оқушысының коммуникация мен кооперацияның жаһандық құзыреттілігін қалыптастыру жатады [2].

Логикалық есептер педагогикалық әдебиеттерде бірнеше түрмен ұсынылған, мысалы: «Қате нұсқаларды сәйкестендіру және алып тастау тапсырмалары, жиындарды ретке келтіру тапсырмалары, өтірікшілер туралы есептер, сандық ребустар, ойын есептері, құю, өлшеу есептері», «Соңынан шешілетін есептер, жиындарды қиып өту және біріктіру есептері, математикалық ребустар» және басқалары. Оқушылардың міндеті – логикалық тапсырманың белгілі бір түрін тану және қолайлы әдісті қолдану. Жұмыс барысында модельдеу әдісі қарастырылады, мұнда модель анимациялық модель болып табылады, яғни есепті шешетін балалар мультфильмі [3].

Оқу жобасы «Тапсырманы қалай жандандыруға болады?» 2-3-4 сынып оқушыларының жасына есептелген. Бір оқу жобасының ұзақтығы 1-ден 3 академиялық сағатқа дейін болуы мүмкін.

Бұл жұмыстың мақсаты: мультфильмдер жасау бойынша оқушылардың жобалық қызметі негізінде коммуникация мен кооперацияның жаһандық құзыреттілігін қалыптастыру.

Жобаның міндеттері: мультфильм жасау бойынша оқу топтарының қызметін ұйымдастыру, мультфильмдерді таныстыру және логикалық есептерді шешу бойынша мультфильмдер банкі құру.

Нәтижесінде логикалық мәселелерді шешу үшін мультфильмдер банкі құру болып табылады. Мысалдар 1-кестеде келтірілген.

Кесте 1

Мысалдар

Тапсырма типі	Мысалы
Өлшеу туралы тапсырма	https://youtu.be/rhOfIm_q0w0
Кесу туралы тапсырма	https://youtu.be/a4oiNQSoiFQ
Артық бұрыштар туралы тапсырма	https://youtu.be/MED22fEcYw8
Күннің уақыты туралы тапсырма	https://youtu.be/iEI-inCJHcM

Оқу жобасымен жұмыс логикалық мәселелерді шешуде балалар анимациясын құру кезінде бастауыш сынып оқушыларының қарым-қатынасы мен кооперациясын қалыптастыруға қатысты өзінің тиімділігін көрсетті. Бастауыш сынып оқушыларының коммуникативтік дағдыларын бағалау кезінде білім беру сапасын бағалау орталығының Аймақтық диагностикалық жұмыстарының материалдары пайдаланылды [4].

Қабылдаудың ең маңызды екі мүшесіне (есту және көру) бір мезгілде әсер ету әлдеқайда үлкен әсерге қол жеткізе алады. Миннесота университетінің Уортон мектебінің қолданбалы зерттеулер орталығының мәліметтері бойынша, адам естігенінің 20% және көргенінің 30% және бір уақытта көргені мен естігенінің 50% -дан астамын есте сақтайды. Осылайша, жарқын бейнелер көмегімен ақпаратты қабылдау және есте сақтау процесін жеңілдету кез келген заманауи презентацияның негізі болып табылады.

Математика сабағында Power Point бағдарламасында жасалған слайдтар арқылы мысалдар, тақтадағы тапсырмалар, ауызша санауға арналған тізбектер көрсетіліп, математикалық жаттығулар мен өзін-өзі тексеру жұмыстарын ұйымдастыруға болады.

Қосу

$3 + 2 = 5$

$2 + 3 = 5$

Қосылғыш Қосындының мәні

Кеше немересі сүйікті әжесіне 32 бәліш пісірсе, бүгін тағы 4 бәлішке көбірек пісірді.

Немересі кеше неше бәліш пісірді?
 Қандай құраммен болды бәліштер?
 Ол бүгін неше бәліш пісірді?

Жаңа тұжырымдамамен жұмыс істеудің қарапайым нұсқасын қарастыратын болсақ, анимациялық слайдтарда, объектілер мен жазулар экранда ретімен көрсетіледі, сызбада сегмент нүктелері мен бұрыштары ерекшеленеді. Мұғалімнің қоржынында мұндай модульдердің болуы жаңа материалды меңгеруді көркемдеуге, қызықты мысалдарды көрсетуге көмектесетіні сөзсіз. Осындай модульді көрсете отырып, мұғалім оқушыларды дәптерге үшбұрыш салуға, төбелерді басқа латын әріптерімен белгілеуге, төбелердің, қабырғалардың және бұрыштардың атауларын жазуға шақыра алады.

Қолданбалы бағдарламаларда егер түсті пайдалануды, шешімнің кезекті қадамдарының анимациясын, көрнекі белгілерді қолданса геометрия тапсырмаларының дизайнын өте көрнекі етіп жасауға болады. Тапсырмада сызбаны құрудың дәйекті қадамдарын жандандыруға болады. Мұндай сатылай демонстрация балаларға конструкцияларды дұрыс жасауға, есеп мәтінін түсінуге көмектеседі. Көрнекі кеңес мәселені шешу алгоритміне анықтама береді.

Қозғалысқа арналған мәтіндік тапсырмаларды анимацияның көмегімен «жандандыруға» болады. Кейбір тапсырмалар үшін басқару түймелерін орнатуға болады. Бұл тапсырмаларды демонстрациялау үшін интерактивті тақтаны пайдаланса өте қолайлы болады.

Сабақта есептеу тізбегін пайдалану нұсқалары әртүрлі. Мысалы, ұқсас (немесе бірдей) мысалдарды оқушылар дәптерде немесе оқулықтарда (қарындашпен) жасайды. Бір оқушы компьютерде жұмыс істейді. Содан кейін сынып оны және олардың жұмысын тексереді. Интерактивті тақтаның мүмкіндіктері сыныптасының жұмысын басқаларға көрінбейтін етіп жасауға мүмкіндік береді.

Оқытудың әртүрлі кезеңдерінде компьютерді пайдалану сабақтағы оқушылардың белсенді жұмыс уақытын әдеттегідей 15-20% емес, сабақ уақытының 75-80% дейін жеткізуге мүмкіндік береді. Қазіргі мектеп оқушылары мұғалімнің сөзінен гөрі компьютер экранынан ақпаратты тез және үлкен қызығушылықпен меңгереді.

Оқытушы үшін нәтижеге жету білім алушысының білімді болуы ғана емес, білімді өздігінен алуы және алған білімдерін қажетіне қолдану болып табылады. Бүгінгі бала - ертеңгі жаңа әлем. Бүгінгі күні ақпараттар ағымы өте көп. Математиканы оқытуда ақпараттық технологияларды қолдану - оқушылардың білімді игеру процесін қызықты және көрнекі етуге, оқушылардың ынтасын жақсартуға, пәнге деген қызығушылығын оятуға, білім сапасын арттыруға мүмкіндік береді. Ақпараттық ортада жұмыс жасау үшін кез келген педагог өз ойын жүйелі түрде жеткізе алатындай, коммуникативті және ақпараттық мәдениеті дамыған, интерактивтік тақтаны пайдалана алатын, онлайн режимінде жұмыс жасау әдістерін меңгерген мұғалім болуы тиіс. Заман талабына сай жаңа технология әдістерін үйрету, бағыт-бағдар беруші – мұғалімдерміз. Білім алушылардың жаңа тұрмысқа, жаңа оқуға, жаңа қатынастарға бейімделуі тиіс. Осы үрдіспен бәсекеге сай дамыған елдердің қатарына ену ұстаздар қауымына зор міндеттер жүктелетінін ұмытпауымыз керек.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Гебекова, А. Н. Решение логических текстовых задач в начальной школе как один из способов развития творческих способностей младших школьников / А. Н. Гебекова // Обучение и воспитание: методики и практика. – 2015. – № 19.
2. Левитас, Г. Нестандартные задачи по математике в 1 классе / Г. Левитас. – Илекса, 2020.
3. Баймуханов Б., Даулеткулова А., Бекболганова А. «Развитие логического мышления учащихся в процессе обучения математике» // Монография. Алматы, 2016.
4. Seitova, S., Smagulov, Y., Khaimuldanov, Y., Tulymshakova, G., Abdykarimova, A. Methodological requirements for the arrangement of independent work on neuro-linguistic programming techniques for mathematical disciplines at the university. Periodico Tche Quimica. Volume 15, Issue 30, 2018, Brasil.

УДК 37.12.5

ФОРМИРОВАНИЕ УЧЕБНОЙ МОТИВАЦИИ ОБУЧАЮЩИХСЯ В ПРОЦЕССЕ ИЗУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА КАК ВАЖНЕЙШИЙ ПРИОРИТЕТ МОДЕРНИЗАЦИИ СРЕДНЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

*Таженова Е.К. магистрант образовательной программы - Педагогика и психология
Жетысуский университет им. И.Жансугурова, г.Талдыкорган
E-mail: tazhenova@inbox.ru*

Қазақстан Республикасы мемлекеттік саясатының негізгі мақсаттарының бірі орта және жоғары білімнің бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ету, Қазақстан Республикасының Білім беру сапасы бойынша әлемнің жетекші елдерінің қатарына кіруі, білім алушылардың оқу уәждемесін және олардың білім беру процесіне тартылуын арттыру арқылы үйлесімді дамыған және әлеуметтік жауапты тұлғаны тәрбиелеу болып табылады. Бұл мақсатқа бүкіл білім беру жүйесін кеішнді жаңғыртудың арқасында қол жеткізуге болады.

Тірек сөздер: *оқу мотивациясы, білім алушылар, шет тілі, оқу, жаңғырту, орта білім*

Одной из основных целей государственной политики Республики Казахстан является обеспечение конкурентоспособности среднего и высшего образования, вхождение Республики Казахстан в число ведущих стран мира по качеству образования, воспитание гармонично развитой и социально ответственной личности через повышение учебной мотивации обучающихся и их вовлеченности в образовательный процесс. Данную цель можно достичь благодаря комплексной модернизации всей системы образования.

Ключевые слова: *учебная мотивация, обучающиеся, иностранный язык, изучение, модернизация, среднее образование*

One of the main goals of the state policy of the Republic of Kazakhstan is to ensure the competitiveness of secondary and higher education, the entry of the Republic of Kazakhstan into the leading countries of the world in terms of the quality of education, the upbringing of a harmoniously developed and socially responsible personality through increasing the educational motivation of students and their involvement in the educational process. This goal can be achieved through the comprehensive modernization of the entire education system.

Key words: *educational motivation, students, foreign language, learning, modernization, secondary education*

В условиях становления научнообразовательной парадигмы в 21 веке существенно меняется статус иностранного языка. Под влиянием социальных, геополитических, технологических и других процессов возрастает значимость иностранных языков в мире. Такие явления, как глобализация, социальная открытость, развитие международных связей и отношений, способствуют распространению многоязычия или мультилингвизма. Благодаря таким явлениям как информатизация и компьютеризация, значимость иностранных языков выходит на совершенно другой уровень в мультикультурном мировом сообществе. [1].

Современное поколение живет в условиях свободы и достаточной материальной обеспеченности, по сравнению с предыдущими поколениями. Эти обстоятельства открывают безграничные возможности для взаимодействия и самореализации. Для Т.В. Черниговской, современный мир видится нечеловекомерным, нестабильным, прозрачным, в котором невозможно ничего скрыть. Мир, в котором мы живем – сверхбыстрый, все исчисляется в наносекундах. Сегодня, плотность и скорость развивающейся информационной среды просто немыслимы [2].

Значимость владения иностранным языком существенно меняется в реалиях современного, глобализированного общества. Темпы роста подключения новых пользователей к мировой сети Интернет и его бесконечное наполнения новым контентом

невозможно игнорировать как в повседневной жизни, так и в сфере иноязычного образования. Иностранный язык является не только средством межкультурного общения, а также средством интеграции культурных, творческих, научных достижений в единое мультилингвальное, поликультурное, информационное мировое пространство. По данным Internet Worldstats количество пользователей сети интернет в мире составляет почти 5 миллиардов человек, что приравнивается к 2/3 населения нашей планеты [3].

По данным 2021 года английский язык занимает первую строчку в рейтинге самых популярных языков в интернете как по наполняемости контента (более 60% всех ресурсов в сети интернет), так и по количеству пользователей, общающихся на иностранных языках (25,9%). После английского следуют китайский (19,4%), испанский (7,9%) и арабский (5,2%) языки, по мере убывания, соответственно [4].

В современных реалиях, каждый пользователь мировой сети имеет бесплатный доступ к бесчисленному количеству ресурсов (блоги, видеоканалы, электронные энциклопедии, социальные сети, мессенджеры, облачные хранилища и другие), позволяющих обмениваться информацией с огромным количеством людей по всему миру, создавать виртуальные сообщества по интересам, делиться своим опытом из разных сфер, создавать свой собственный контент.

В мировом информационном пространстве вся коммуникация между пользователями преимущественно происходит на одном или нескольких иностранных языках. Именно поэтому, абсолютно каждый пользователь сталкивается с потребностью применить свои иноязычные коммуникативные навыки и умения на просторах Глобальной паутины. Межкультурная коммуникация является неотъемлемой частью огромной аудитории пользователей интернета по всему миру. Иностранный язык становится не только средством коммуникации, но и средством интеграции и продвижения своих идей, мыслей, интересов, коммерческих предложений и научных достижений в единое поликультурное и мультилингвальное пространство.

Учитывая условия поликультурного и мультилингвального общества, сегодня не представляется возможным вообразить современного, всесторонне развитого человека, не владеющего хотя бы одним иностранным языком, и не способного использовать свои иноязычные коммуникативные компетенции в профессиональном и межличностном общении. В современных реалиях иностранный язык выступает в качестве средства коммуникации людей с разными интересами, культурными ценностями, желаниями и разным менталитетом. Именно поэтому, значение качественного, эффективного иноязычного образования приобретает дополнительное значение.

По данным интернет-портала Tera International, от 14% до 40% всех международных деловых командировок заканчиваются досрочным возвращением представителей компаний или полным прекращением деловых отношений. Около 50% всех международных проектов закрываются, так и не начавшись, именно по причине коммуникативных проблем или недопонимания при иноязычном взаимодействии сотрудников компаний из разных стран. При этом компании несут значительные финансовые убытки и наносится серьезный ущерб имиджу компаний. Правильное и эффективное межкультурное общение становится неотъемлемой частью современного делового, профессионального, мирового сообщества. При этом, следует отметить, что межкультурное общение не ограничивается знанием иностранного языка, а включает в себя знание культуры, традиций, речевых и поведенческих норм представителей другой культуры и социума [5].

В современном мире невозможно представить успешного человека, не владеющего хотя бы одним иностранным языком, не способного интегрировать его в сферу своей профессиональной деятельности. Современная мировая тенденция – это мультилингвизм. Овладение языками, которые являются средствами общения и информационного обмена с народами других стран, приобретает все большее значение, владением только одним иностранным языком теперь не обойтись. Мультилингвизм как социокультурный феномен

выдвигает перед образованием сложные задачи подготовки молодежи к жизни в условиях многонациональной и поликультурной среды, формирования умений общаться и сотрудничать с людьми разных национальностей, рас, конфессий. Сегодня, главной задачей межкультурного образования становится развитие языкового и культурного многообразия в современном обществе, а также развитие мультилингвальности индивида с целью его дальнейшего успешного взаимодействия с представителями других культур и преодоления различных культурных и языковых барьеров. Из этого следует, что образование в сфере обучения иностранным языкам в Республике Казахстан приобретает первостепенное значение, основной задачей которого, становится создание мультилингвального и поликультурного общественного пространства, базирующегося на принципах толерантности, взаимоуважения, сопереживания, взаимопонимания между представителями разных культур, религий, языков, ценностей.

Из вышесказанного следует, что процесс обучения иностранному языку должен протекать параллельно с изучением культуры народа страны изучаемого языка, их поведенческих и коммуникативных норм общения, ценностей и традиций. В таких условиях, ученик будет выступать не только в роли субъекта речи, но и в роли субъекта культуры, морали и нравственности. Результат такого обучения должен быть ориентирован на воспитание и формирование мультилингвального и поликультурного гражданина страны, принимающего свою принадлежность к определенной этнической группе и определенной культуре, и к глобальному мировому пространству в целом. Именно в процессе межкультурного образования ученик имеет возможность глубже понять ценности местной культуры в процессе сравнения с другими культурами. Именно в процессе такого рода обучения иностранному языку, обучающийся будет иметь возможность более глубоко познакомиться с реалиями и особенностями своей культуры, в результате сопоставления разных культур [6].

Перед иноязычным образованием появляется новая задача - подготовить обучающегося, который будет способен успешно интегрироваться не только в социокультурное пространство, но и в сферу своей профессиональной деятельности. Предполагается, что обучающийся должен быть активным новатором. Для этого необходимо уметь наладить адекватное общение с различными людьми из разных сфер жизнедеятельности. Коммуникативные навыки и умения как на родном языке, так и на иностранном, формируются в процессе иноязычного образования, основанного на межличностном и деловом общении между субъектов образовательного процесса и жизненном опыте студентов.

Новая быстро распространяющаяся информационная среда обуславливает новые требования перед системой обучения иностранным языкам на всех уровнях образования, и ставит перед ней новые цели и задачи.

Ввиду очевидных проблем в иноязычном образовании, особенно на уровне средней школы, возникает необходимость в планомерной модернизации системы иноязычного образования в Республике Казахстан. В то же время, необходимо понимать, параллельно с воспитанием и формированием мультилингвальной и поликультурной личности, основная цель школьного образования с сфере преподавания иностранных языков остается формирование иноязычной коммуникативной компетенции, позволяющей решать реальные коммуникативные задачи.

В современном мире, когда иноязычное образование представляет собой услугу, предоставляемую в рамках школьной программы, либо осуществляемую в центрах иноязычной подготовки по законам рыночных отношений, необходимо понимать, что важнейшую роль играет не только качество предоставляемых услуг, но и ориентация на дальнейшее обучение в вузе, дальнейшую интеграцию в социальной и профессиональной сфере.

На данный момент система образования, как и другие институты Республики Казахстан, находится в непрерывном изменении и обновлении. Принимаются новые поправки в закон «Об образовании», изменяются образовательные стандарты на всех

уровнях, внедряются новые технологии и методы в обучении иностранному языку и другим дисциплинам. В систему образования Республики Казахстан частично интегрируется международный опыт, что проявляется в реорганизации и оптимизации системы высшего образования, а также основного общего образования.

Представленные обстоятельства описывают только часть глобального и комплексного процесса, называемого «модернизация». Данный процесс должен быть экономически, политически, технически и методически обоснован, и быть построен исключительно в соответствии с требованиями и запросами современного общества. Модернизация иноязычного образования должна основываться на ключевых идеях педагогической мысли и включать в себя образование, развитие, знания и обучение [7].

Современные образовательные системы мира преимущественно направлены на развитие мультилингвальности и поликультурности, или на формирование интернационального мышления у выпускников. Базовыми характеристиками интернационального мышления являются взаимоуважение, взаимопонимание, взаимопомощь и толерантность, которые активно развиваются на уроках иностранного языка и на других дисциплинах. В соответствии с этим, современный выпускник школы должен обладать определенным набором качеств или иметь следующий профиль или образ. Во-первых, обучающийся должен проявлять интерес к получению новых знаний, должен стремиться овладеть новыми способами и приемами для достижения новых знаний. Во-вторых, современный выпускник должен уметь мыслить критически по отношению к себе и по отношению к окружающим. Он должен обладать творческим подходом к выполнению любых заданий, обладать способностью и умениями общаться и взаимодействовать с разными людьми, в том числе с представителями иноязычной культуры. Выпускник должен быть толерантен и терпим по отношению к другим народам, нациям, конфессиям, традициям, обычаям. Кроме этого, следующие качества также характеризуют современного выпускника: принципиальность, справедливость, открытость, заботливость и переживание по отношению к другим людям, ответственность, мужественность, честность, осознанность необходимости достижения интеллектуального, физического и эмоционального баланса, способность анализировать свои действия и принимать правильные решения в зависимости от ситуации [8].

Эти задачи созвучны процессам модернизации, происходящим в нашей стране. Так Государственный Образовательный Стандарт основного общего образования (5-9 классы) нацелен на формирование личностных характеристик, «портрета выпускника основной школы». Выпускник должен любить свою страну, культуру и народ; осознавать и принимать духовные традиции, ценности жизни, семьи, гражданского общества, многонационального казахстанского народа и всего человечества; активно и заинтересованно познавать мир, осознавать ценность труда, науки и творчества; стремиться к образованию и самообразованию и быть способным применить полученные знания на практике; быть социально-активным, уважать закон и порядок, осознавать свои обязанности перед семьей, обществом, страной; уважать других людей, уметь вести конструктивный диалог, достигать взаимопонимания, сотрудничать для достижения общих результатов; ориентироваться в мире профессий, понимать значение профессиональной деятельности для человека в интересах устойчивого развития общества и природы.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Антипов А.Г., Захаров Н.Н., Захарова Н.С. Проблемы модернизации системы образования в трансформирующемся российском обществе // Успехи современного естествознания. 2005. № 9. С. 37-40.
- 2 Асеев В.Г. Мотивация поведения и формирование личности. – М., 1976. – 158с.
- 3 Ариян М.А. Лингвострановедение в преподавании иностранного языка в старших классах средней школы // ИЯШ. 1990. №2. С.11-16.
- 4 Архипова Н.В. Развитие мотивации изучения иностранного языка у подростков

средствами музыкального искусства. Автореф. дисс. канд. пед. наук. – Нижний Новгород, 2012.

5 Байбородова Л.В., Харисова И.Г., Чернявская А.П. Общая характеристика технологий педагогической деятельности // Управление современной школой. Завуч. 2013. № 5. С. 60-78.

6 Бархаев Б.П. Педагогическая психология. СПб.: Питер, 2007. 448 с.

7 Безукладников К. Э. Критериальное оценивание результатов образования: монография / К. Э. Безукладников, А. А. Красноборова, Б. А. Крузе. – Пермь: Перм. гос. пед. ун-т, 2011. – С. 27.

8 Безруких М.М. Готов ли ребенок к школе / М.М. Безруких. М.: Вентана-Граф, 2015.

ЭОЖ 376

БІЛІМ АЛУДА ЕРЕКШЕ ҚАЖЕТТІЛІКТЕРІ БАР ОҚУШЫНЫ КӘСІБИ БАҒДАРЛАУДЫҢ ЖАЛПЫ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Тахатбек А.М., Галиева А.Н.

Илияс Жансүгіров атындағы Жетісу Университеті, Талдықорған қаласы

E-mail: aikerim2504@mail.ru

Мақалада ерекше білім алу қажеттілігі бар оқушылардың кәсіби бағдарлану жүйесінің мазмұны қарастырыла отырып, заманауи үлгісіне сипаттама берілген. Отандық білім беру жүйесіндегі кәсіби бағдарлаудың негізгі бағыттарына анықтама жасалған. Ерекше білім алу қажеттілігі бар балаларды кәсіби бағдарлау жұмысы негізінде қолданылатын негізгі әдістер ұсынылған.

Тірек сөздер: *ерекше қажеттілігі бар білім алушы, модернизация, кәсіби бағдарлау, кәсіби бағдарлау әдістері.*

В статье дана характеристика современной модели с рассмотрением содержания системы профессиональной ориентации учащихся с особыми образовательными потребностями. Разработана справка об основных направлениях профессиональной ориентации в отечественной системе образования. Предложены основные методы, применяемые на основе профориентационной работы детей с особыми образовательными потребностями.

Ключевые слова: *обучающийся с особыми потребностями, модернизация, профориентация, методы профориентации.*

The article describes the modern model with consideration of the content of the system of professional orientation of students with special educational needs. A reference on the main directions of professional orientation in the domestic education system has been developed. The main methods used on the basis of career guidance work of children with special educational needs are proposed.

Key words: *a student with special needs, modernization, professional orientation, methods of professional orientation.*

Қазіргі таңда білім алуға ерекше қажеттілігі бар тұлғалардың кәсіби бағдарлану мәселесінің өзектілігі тұтастай мемлекеттің, соның ішінде білім беру жүйесінің ерекше назарында. Білім беру саласында мемлекеттік саясаттың басты қағидаттарының бірі-кез келген адамның қажеттілігіне сай білім алу құқығын қамтамасыз ету, білім беру жүйесінің адамның дайындық деңгейіне, даму ерекшеліктеріне, қабілеттері мен мүдделеріне бейімді болуы, сондай-ақ жеке тұлғаның болашақ мамандығын таңдай алуына еркіндік беру [3].

Білім алуға ерекше қажеттілігі бар оқушыларды кәсіби бағдарлау мәселесі А.А.Дышкин, В.В. Коркунов, А. М. Щербакова секілді ғалымдардың еңбектерінде зерттелген. Авторлардың пікірінше кәсіби бағдарлаудың тиімділігі мамандардың дұрыс жұмысына байланысты, олар жұмыс барысында ерекше қажеттілігі бар баланың жасын, даму ерекшеліктерін және ата-аналармен өзара әрекеттесу формаларын ескеруі тиіс.

Дәстүрлі түсінік бойынша, мектептегі «кәсіби бағдарлану»- бұл ақпараттық бұрыштарды безендіру, әртүрлі кәсіп салаларындағы адамдармен кездесу ұйымдастыру, кәсіптік білім беру мекемелеріне және өндіріске экскурсиялар жасау деген түсінік қалыптасқан. Бұл жұмыстардың барлығы міндетті түрде психологиялық сүйемелдеумен бірге өтілу қажет, себебі кәсіптік бағдарлану тек ерекше білім алуды қажет ететін жоғары сынып оқушысы үшін ғана емес, кез-келген жасөспірімнің ересек өмірге деген "психологиялық дайындық" ұғымын қамтиды. [1]

Зерттеудің өзектілігі. Заман талабына сай болу үшін, ерекше білім алуды қажет ететін білім алушылардың кәсіби бағдарлануы бойынша жұмыс процесі жаңғыртуды талап етеді. Сондықтан бұл жүйе қазіргі таңда «модернизациялану» үстінде.

Білім алуда ерекше қажеттілігі бар балаларды кәсіби бағдарлау жұмысының мақсаты жасөспірімдердің болашақ мамандықты таңдауға дайындығын қалыптастыру болып табылады.

Кәсіби бағдарлау жұмысы мына мәселелерді қамтиды:

1. Оқушылардың қоршаған әлем туралы түсінігін, олардың қабілеттері мен мүмкіндіктерін және дағдыларын дамыту.
2. Оқушыларға қажетті білім беру, жұмысшы мамандықтары бойынша дағдыларды қалыптастыру.
3. Оқушыларды мамандықтар әлемімен таныстыру.
4. Оқушылардың мамандық таңдауға байланысты туындаған сұрақтар мен мәселелеріне жауап беру.
5. Оқушылар мен мектеп түлектерінің қоғамға сәтті бейімделуіне ықпал ету.

Кәсіби бағдарлау жұмысының негізгі бағыттары:

1. Білім алушыларды білім беру және тәрбиелеу құралдарымен кәсіптік бағдарлау мәселелерін шешу.
2. Білім алушылардың өмірде өз орнын табуда, мамандық таңдауда психологиялық-педагогикалық қолдау.

Түзету сыныптарындағы кәсіптік бағдар беру жұмысы мектеп қызметінің жетекші бағыттарының бірі болып табылады. Ол мектепке келген сәттен бастап ерекше қажеттілігі бар баланың жеке басын психологиялық-педагогикалық зерттеуден басталады. Психологиялық-педагогикалық зерттеу біртұтас процесті білдіреді, оның негізінде жүйелілік принципі жатыр. Оқу барысында оқушының физиологиялық және интеллектуалдық мүмкіндіктері анықталады, бұл оның жеке оңалту және даму бағдарламасын оқу-тәрбие және түзету-дамыту арқылы жоспарлауға мүмкіндік береді [4].

ЕБАҚ бар оқушылардың кәсіби ынтасын қалыптастыру екі кезеңнен тұрады.

Бірінші кезең- білім алушыларға мамандықтар әлемі туралы шолу жасау, жалпы түсінік қалыптастыратын кезең. Осы кезеңде ерекше білім алу қажеттілігі бар балаларда әлі мамандықтың мазмұны, жұмыс жағдайы, жалақысы, беделі туралы сұрақтар туындамауы мүмкін. Бастауыш мектепте адамның іс – әрекетін, еңбек түрлерін тану арқылы қоршаған ортамен танысу негізінде сөйлеуді дамыту сабақтары және қолданбалы шығармашылық бойынша түзету курстары, өз қолдарымен қолөнер жасау дағдыларын дамыту арқылы кәсіптік бағдар беру жұмысы ұйымдастырылады.

Осы орайда балаларды қоғамға интеграциялауға, олардың кәсіби өзін-өзі анықтауға дайындау міндетін шешу үшін "әлеуметтік – тұрмыстық бағдар" пәніне маңызды рөл берілген. Бұл пәннің мақсаты балаларда адамдардың әлеуметтік өмірі, еңбегі мен жеке өмірі туралы белгілі бір ой-тұжырымдарды қалыптастыру болып табылады. Сабақтардың мазмұны негізінде: әртүрлі кәсіптерге бағытталған түрлі еңбек операцияларын оқыту, үйрету жатыр. Мысалы: тігін ісі, ағаш ұстасы, сатушы, ас үй қызметкері, қызмет көрсетуші персонал және т. б.

Сонымен қатар, мектептегі жаратылыстану сабақтары мектеп жанындағы жұмыстармен байланыстыра отырып өсімдік шаруашылығындағы ауылшаруашылық

мамандықтарына бағытталған. Білім алушылар өсімдіктерді зерттеп қана қоймай, көшет отырғызады, көкөністер мен гүлдер өсіреді.

Зерде бұзылысы бар білім алушыларды еңбекке даярлауды ұйымдастырудың қолданыстағы жүйесінде көптеген мүмкіндіктер бар. Еңбек және кәсіптік оқыту бағдарламасы-бұл еңбек түрлері бойынша оқу бағдарламалары ғана емес, сонымен қатар түзету және тәрбие жұмысының әр түрлі құралдары, олардың көмегімен мұғалімдер мектеп оқушыларының психофизикалық дамуындағы кейбір кемшіліктерді түзете алады және олардың көпшілігінде қол жетімді еңбек түрлеріне дайындықты қалыптастырады.

Арнайы мектеп жүйесінде, бесінші сыныптан бастап оқушылар оқу шеберханаларында жұмыс істей бастайды. Ұлдар ағаш ұстасы ісін меңгере алады, ал қыздар тігін ісінің негіздерін үйренеді. Оқушылар әртүрлі құралдармен, құрылғылармен, жабдықтармен танысады, қолданылатын материалдардың қасиеттерін зерттейді. Кәсіптік-еңбек оқыту бағдарламасы теориялық және практикалық сабақтарды қамтиды, мазмұн элементтерін игеру деңгейлерін болжайды, бақылау объектілерін, оқушылардың оқу деңгейін бағалау критерийлерін анықтайды және түзету сыныптарының түлектерін кәсіптік оқытуға дайындауға, өндіріс және қызмет көрсету саласындағы кәсіпорындарда жұмыстың қарапайым түрлерін өз бетінше орындауға бағытталған. Еңбек практикасы оқу жоспарында көзделген және жазғы уақытта 5-7 сынып оқушылары үшін оқу-тәжірибелік учаске базасында, 8-9 сынып оқушылары үшін – мектеп шеберханалары базасында өткізіледі. Еңбек практикасынан өту барысында оқушылар оқу жылында алған жұмыс тәжірибесін пайдаланады [5].

Ерекше білім алу қажеттілігі бар оқушының іс-әрекетін психологиялық – педагогикалық сүйемелдеу-бұл өзара байланысты кезеңдерден тұратын жүйелілік принципіне негізделген тұтас процесс. Бұл жүйенің негізінде: бақылау және диагностика, баланың психофизикалық мүмкіндіктерін ескере отырып, оның дамуын педагогикалық сүйемелдеу әдістерін таңдау жатыр. Еңбек қызметінде физикалық және психикалық өнімділік, шаршау, жүйке жүктемесінен немесе сыртқы факторлардан тапсырманы орындау барысында пайда болатын стресстік жағдайлардың әсері ескеріледі.

Оқушылардың кәсіби ынтасын қалыптастырудың екінші кезеңі-өзін-өзі кәсіби анықтау. Бұл кезеңде студент психофизиологиялық ресурсты ескере отырып, болашақ қызмет саласын таңдау міндетін өзі үшін тұжырымдауға тырысуы керек. Дәл осы кезеңде білім алушы өзі үшін жоспарланған мамандыққа қаншалықты дайын екенін түсінуі керек, бұл оған қиынға соғуы мүмкін. Мамандық таңдау жасөспірімдер үшін, әсіресе өзін-өзі бағалауы жеткіліксіз және мектепте оқуда қиындықтары бар оқушылар үшін өте қиын болуы мүмкін, өйткені мұндай балалар қоршаған әлем туралы шектеулі идеялармен, қызығушылықтардың, қажеттіліктер мен мотивтердің қарабайырлығымен сипатталады.

Оқушыға мамандық таңдауда көрсетілген уақтылы көмек оған оқу іс-әрекетін ұйымдастыруға көмектесіп қана қоймай, оқушының өз болашағына деген оң көзқарасын тудырады. Кәсіби бағдарлау іс-шараларының жалпы жүйесіндегі психологиялық-педагогикалық қолдаудың рөлі маңызды болып табылады [3].

Осы орайда психологиялық-педагогикалық қолдаудың екі бағытына тоқталып өтсек:

- Балада туындаған қиындықтарды шешуге бағытталған-өзекті бағыт
- Оқу мен дамуға қиындықтардың алдын алуға бағытталған-перспективалы бағыт.
- Екі бағытта барлық арнайы мамандардың бірлескен күш-жігерімен ғана жүзеге асырылуы тиіс. Сүйемелдеу қызметінің қызметінде бір-бірімен өзара байланысты үш міндетті компонент бар:
 - баланың даму диагностикасы (психикалық, жеке, әлеуметтік):
 - түзету-дамытушылық бағыттағы жеке және топтық сабақтар бағдарламаларын іске асыру:
 - білім беру ортасын оның оқу және даму мүмкіндіктері мен баланың даму деңгейіне қойылатын талаптары тұрғысынан талдау.

Оқушылардың кәсіби өзін-өзі анықтауын және жалпы кәсіптік бағдар беру жұмысын психологиялық-педагогикалық қолдаудың нәтижесі мектеп түлектерінің кәсіби өзін-өзі анықтауға әсер ететін ішкі және сыртқы факторларды бағалау мен қабылдаудың объективтілігіне психологиялық дайындығы; мектепті бітіргеннен кейін қоғамға бейімделудің сәттілігі; кәсіптік мекемелерде оқуды жалғастыру және оларды жұмысшы мамандықтары бойынша жұмысқа орналастыру болып табылады.

Әдістер мен материалдар. Ерекше білім алу қажеттілігі бар балаларды кәсіби бағдарлау жұмысы негізінде қолданылатын әдістерді өз кезегінде бірнеше топқа бөліп қарастыруға болады.

- *Жауап таңдауы бар объективті тесттер.* Оларға интеллектуалды тесттер, арнайы қабілеттер тестілері, сондай-ақ білім, шеберлік және шеберлік деңгейлерін анықтайтын жетістіктер тестілері жатады.

- *Тесттер*-жеке қасиеттер мен бағдарларды диагностикалайтын сауалнамалар: қызығушылықтар, көзқарастар, қатынастар, құндылық бағдарлары.

- *Масштабтау және өзін-өзі бағалау әдістері.* Сыртқы әлемнің кейбір объектілерін, адамдарды, олардың өміріндегі оқиғаларды немесе өзін бағалауды көздейтін субъективті әдістер.

- *Интерактивті әдістер.* Бұл топқа тікелей өзара әрекеттесу әдісі болып табылатын психологиялық сұхбат, әңгімелесу, интервью секілді әдістерді айтуға болады.

Аталған әдістердің нәтижесі негізінде алынған жауаптар мен кері байланысқа сүйене отырып, кәсіби кеңесші мінез-құлықтың терең мотивтерін, өмірлік және кәсіби маңызды оқиғаларды, жеке сезімдерді және т. б. бағалап қорытынды жасайды. Жасалған қорытындыдан әрбір оқушының қандай да бір мамандыққа деген қызығушылығын, ынтасын байқауға болады.

Психодиагностика әдістерінің аталған осы топтары кәсіби бағдарлау жұмысын жоспарлы ұйымдастыру үшін қажетті ақпаратты жинауға мүмкіндік береді. Кәсіби бағдарлау мәселесін шешуге бағытталған нақты әдістерді қолдану кәсіптік бағдар берушінің психодиагностикалық өрісін анықтайды, жасөспірімдердің даму деңгейі мен денсаулық ерекшеліктеріне сәйкес келетін нақты әдістерді таңдауға және өзгертуге мүмкіндік береді [4,5].

Талқылау

Білім алуда ерекше қажеттілігі бар балалардың кәсіби бағдарлауында әртүрлі кәсіби рөлдерді көруге, бейнематериалдарды көруге және талқылауға мүмкіндік беретін кәсіби маңызды дағдыларды пысықтау бойынша топтық тренингтер, рөлдік ойындар сияқты әртүрлі жұмыс түрлерін қолдану қажет. Жұмыстың жеке формалары басым болуы керек. Кәсіптік бағдар беру жұмысының алдында жасөспірімнің психодиагностикасы мен медициналық диагностикасының нәтижелерімен танысу, сондай-ақ оның негізгі бұзылуының ерекшелігі ескерілуі тиіс.

Кәсіби бағдар беру мәселесін зерттеген ғалымдардың пікіріне сүйене отырып бұл тақырыптың қоғамда әр кезде өзекті болғанын байқауға болады. Себебі, кәсіби бағдарлау-қоғамға сәтті қосылудың бірден бір құралы болып табылады. Бұл күрделі, көп қырлы жұмыс екенін ескере отырып, кәсіптік бағдарлаудың міндеті-мүмкіндігі шектеулі жандарға ең қолайлы жұмыс түрлерін белгілеу және олардың білімдері мен дағдыларына сәйкес жұмысты орындауға мүмкіндік беру деген нәтиже шығаруға болады.

Қорытынды. Біз ерекше қажеттілігі бар балаларды кәсіби бағдарлау жұмысының мазмұнын зерттей келе келесідей түйін жасадық:

- Ерекше қажеттілігі бар балаларды кәсіби бағдарлау, осы процеске әртүрлі мамандар мен ата-аналарды тарта отырып, жан-жақты жүзеге асырылады.

- Мамандық таңдайтын тұлғаның типологиялық ерекшеліктерін анықтауға арналған әдістемелік құралдар ерекше қажеттілігі бар жасөспірімнің мүмкіндіктеріне бейімделеді.

- Кәсіби бағдарлаудың барлық кезеңінде ерекше қажеттілігі бар жасөспірімдердің кәсіби жоспарлары олардың мүмкіндіктеріне сай болады.

- Кәсіби бағдарлаудың жоспарын бейімдеу шеңберінде белгілі бір кәсіпті игеруге қажетті қасиеттерді тәрбиелеу бойынша психологиялық-педагогикалық жұмыс жүргізіледі.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Айтбаева А.Б. Коррекциялық педагогика негіздері: оқу құралы. – Алматы:Қазақ университеті,2011.-160б.ISBN 9965-29-723-1

2. Алипкалиева. Г.Б. Инклюзивтік білім беру жағдайында мектеп жасына дейінгі мүмкіндігі шектеулі балаларды әлеуметтендіру. «Открытая школа» журналы №7(128)09.2013

3. Қазақстандағы инклюзивті білім/Интернет-ресурс.Доступ:egov.kz мемлекеттік порталы.

4. Малофеев Н.Н., Никольская О.С., Кукушкина О.И., Гончарова Е.Л. Единая концепция специального федерального государственного стандарта для детей с ограниченными возможностями здоровья: основные положения // Дефектология. -2010.

5. Резапкина Г.В. Психология и выбор профессии. -Мәскеу, 2006.

ӘОЖ 376

ЖОҒАРЫ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫМЕН КӘСІБИ БАҒДАР БЕРУ ЖҰМЫСЫН ҰЙЫМДАСТЫРУ

Тахатбек А.М., Галиева А.Н.

Илияс Жансүгіров атындағы Жетісу Университеті,Талдықорған қаласы

E-mail:aikerim2504@mail.ru

Мақалада әрбір адамның өмір жолында кездесетін мамандық таңдау секілді үлкен мәселе туралы айтылған. Елімізде жоғары сынып оқушыларына осы таңдауды дұрыс жасау үшін,қандай іс шаралар атқарылатыны және кәсіби бағдар беру жұмысының ұйымдастырылу мазмұны жайлы баяндалған.Кәсіби бағдар беру жұмысының негізгі бағыттары туралы түсінік берілген.

Кілт сөздер:мамандық,кәсіби бағдар,жоғары сынып оқушысы,кәсіби кеңес беру,психологиялық-педагогикалық қолдау.

В статье раскрывается такой большой вопрос, как выбор профессии, с которой сталкивается каждый человек на своем жизненном пути. Рассказывается о том,какие мероприятия проводятся и содержание организации профориентационной работы, чтобы сделать этот выбор правильным.Дано представление об основных направлениях профориентационной работы.

Ключевые слова: профессия, профориентация, старшеклассник, профессиональное консультирование, психолого-педагогическое сопровождение.

The article reveals such a big question as the choice of profession, which every person faces on his life path. It tells about what activities are carried out and the content of the organization of career guidance work to make this choice right.An idea of the main directions of career guidance work is given.

Keywords: profession, career guidance, high school students, professional counseling, psychological and pedagogical support.

Мамандық таңдау — кез-келген адамның өмірінің белгілі бір кезеңінде туындайтын өте күрделі мәселе. Қазіргі уақытта кәсіптердің саны бес таңбалы санмен өлшенеді, ал олардың әлемі сан алуан. Статистикалық мәліметтерге сүйенсек еліміздің жоғары сынып оқушылары орта есеппен 20-30 кәсіп атауын ғана біледі. Жоғары сынып оқушыларының мамандық таңдауда не нәрсеге сүйенетінін сұрастыра келе, көбісі бұл мәселеде

басқалардың кеңестері маңызды рөл атқаратынын атап өтті: жоғары сынып оқушыларының 25% – ы достарының ықпалымен, 17% – ы ата-аналарының кеңесі бойынша, 9%-ы бұқаралық ақпарат құралдарының әсерімен өз таңдауын жасайды. Сонымен қатар, жоғары сынып оқушыларының 9%-ы мамандық таңдағанда «университеттің үйге жақындығы» секілді маңызды емес факторларды ескереді. Сонда жоғары сынып оқушыларының тек 40% - ы ғана өз қызығушылықтарын ескере отырып, кәсіптің, қызметтің мазмұнына назар аудара отырып, таңдау жасайды екен [0].

Зерттеудің өзектілігі. Заманауи қоғамда мамандықты таңдау, шын мәнінде, жалпы өмір салтын таңдауға айналған үдеріс. Бұл таңдауды дұрыс жасау үшін жастар өздерінің ішкі дауысын дұрыс түсіне отырып, қай саладағы жұмыс өміріне жақсы бейімделе алатынына сыни көзбен қарап баға беруі керек.

Жоғары мектеп жасындағы оқушылар көп жағдайда мамандық таңдау туралы әлі нақты шешім қабылдамаған болады. Сондықтан, осы кезеңде кәсіби бағдарлау жұмысын ұйымдастыру сауатты орындалуы керек.

Кәсіби бағдарлау жұмысын ұйымдастыру - бұл жүйені оңтайландыруды және ретке келтіруді білдіреді, ал жұмысты жүзеге асырудың негізгі міндеті максималды нәтиже алу үшін қолда бар ресурстарды ұтымды пайдалану болып табылады. Бұл жерде ең алдымен жеке тұлғаның (түлектердің) және басқа да әлеуметтің топтардың (мұғалімдердің, ата-аналардың, достардың) мүдделері тоғысады.

Бұл жұмысты ұйымдастыру сөзсіз тәртіп пен еркін шығармашылықты, нормативтік талаптар мен бейресми бастамаларды қамтиды. Кәсіптік бағдарлау жұмысын ұйымдастырудың өзектілігі мен қажеттілігі - бұл кәсіпке деген көзқарасты және оны таңдау мотивтерін қамтитын кәсіптік бағдарлауды қалыптастырудың маңызды құралы болып табылады, оған біз қызығушылық, құндылықтар, қажеттіліктер, бейімділіктер, қабілеттер, әлеуметтік орта секілді ұғымдырады жатқызамыз.

Жоғары сынып оқушыларына кәсіптік бағдар беру жұмысының негізін қалаушылар А. Бине, Ф. Гальтон, Г. Мюнстерберг, Ф. Парсонс болып есептеледі. Олар ең алғаш болып тұлғаның кәсіби қабілеттерін анықтауға мүмкіндік беретін психологиялық тесттер мен әдістерді ойлап тапқан. Қазіргі таңда жоғары сынып оқушыларына кәсіби бағдар беруде қолданылатын әдістер мен тәсілдер осы авторлардың еңбектерінен өз жалғасын тауып жатыр десек болады [4].

Әдістер мен материалдар Кәсіби бағдар беруде қолданыстағы әдістердің негізгі төрт тобын ажыратуға болады:

- ақпараттық-анықтамалық, ағартушылық әдістер (анықтамалық әдебиеттер, ақпараттық-іздістіру жүйелері, кәсіпорындарға, оқу орындарына экскурсиялар ұйымдастыру);
- кәсіби-психологиялық (әңгімелер, сауалнамалар, бақылау әдістері, ойын жағдайларын пайдалану);
- моральдық-эмоционалды қолдау (қарым-қатынас топтары, тренингтер, кәсіби ойындар);
- нақты таңдауда немесе шешім қабылдауда көмек көрсету (негізгі қозғалыстардың "тізбегін" құру, қол жетімді нұсқалардың ішінен балама нұсқаны таңдау схемаларын қолдану).

Әдістерді таңдауда әртүрлілік принципін қолдану өте маңызды. Сонымен қатар, оқушылар нәтижелерін ата-аналарымен талқылай алатын әдістерді таңдаған жөн.

Талдау және талқылау. Қазіргі таңда еліміздегі жалпы білім беретін мектептерде сыныптар екі бағытқа бөлінген: жаратылыстану және гуманитарлық бағыттар.

Жаратылыстану профилі медицина, биология, математика, физика, география секілді салаларды тереңірек оқытуға бағытталған болса, гуманитарлық профиль педагогика, психология, қоғамдық қатынастар сынды салаларға терең шолу жасайды.

Жоғары сынып оқушыларымен кәсіптік бағдар беру жұмысында кәсіби түсініктерді қалыптастыру, кәсіби кеңес беру, психологиялық эмоционалды қолдау секілді мәселелер қамтылған [2].

Кәсіби түсініктерді қалыптастыру — оқушыларға әртүрлі кәсіптер, олардың халық шаруашылығы үшін маңызы, кадрларға қажеттіліктер, еңбек жағдайлары, кәсіптің жеке тұлғаның психофизиологиялық қасиеттеріне қойылатын талаптары, оларды алу тәсілдері мен жолдары, еңбекақы төлеу туралы мәліметтер беру. Сонымен қатар, оқушылар негізгі жалпы еңбек және жалпы өндірістік ұғымдарды білуі керек: еңбек мәдениеті дегеніміз не, еңбек тәртібі, жоспарлау принциптері, кәсіпорын құрылымы және т.б. оқушылар кәсіптер туралы білімді тек жалпы білім беретін ұйымда ғана ала бермейді. Сонымен қатар бұл мәселе бойынша білім көздері: бұқаралық ақпарат құралдары, туыстары, таныстары және т.б. болуы мүмкін. Мектеп оқушысына кейде белгілі бір кәсіптің мазмұны мен оның маңыздылығы туралы ақпарат бұрмаланған түрде берілуі мүмкін, нәтижесінде оқушыда сол кәсіп туралы қате түсінік қалыптасуы мүмкін. Сондықтан осы әдістердің бірден- бір мақсаты қате тұжырымдарды жоққа шығару, ал ондай әдістердің мынадай формаларын атап өтуге болады: әртүрлі кәсіптердің өкілдерімен кездесулер, халық шаруашылығының әртүрлі салаларына экскурсиялар ұйымдастыру, өндірістер мен кәсіптер туралы дәрістер, жиналыстар, ашық есік күндерін өткізу.

Кәсіби кеңес беру — негізгі әдістердің бірі. Кәсіби кеңес беру жұмысына қатыса отырып, оқушы өз таңдауын саналы түрде және өз бетінше таңдау жасау және таңдауын жүзеге асыру қабілетін дамытады. Кең мағынада кәсіби кеңес беру-бұл жеке тұлғаны зерттеуге негізделген оқушылардың өзін-өзі анықтауында тиімді көмек көрсету жүйесі.

Осы жүйені талдай келе кәсіптік кеңес беру жұмысын мынадай үш кезеңге бөліп қарастыруға болады деп ойлаймыз:

1. Кеңес берудің дайындық кезеңі. Бұл кезеңде оқушыларды мамандықты саналы түрде таңдауға жетелеуі керек, ол мектептегі оқытудың барлық кезеңінде жүзеге асырылады.

2. Кеңес берудің негізгі кезеңі. Оқушының қызығушылығына, бейімділігіне және психофизиологиялық қабілетіне сәйкес мамандық таңдауда көмек көрсету. Бұл консультацияны 8-11 сыныптарда кәсіптік кеңесші мамандар мектеп мұғалімдерімен бірлесіп жүргізеді.

3. Кеңес берудің бекітуші кезеңі. Бұл кезең көбінесе мектептен тыс ортада, яғни кәсіптік-техникалық училищелерде, жоғары оқу орындарында, кәсіпорындарда және т.б. жүзеге асырылады.

Психологиялық-эмоционалдық қолдау және шешім қабылдауға көмек көрсету — тек мектеп оқушысына ғана емес сонымен қатар олардың ата-аналарына психологиялық қолдау жасауға бағытталған. Оқушыларға және ата-аналарға кәсіп туралы оларды мазалаған сұрақтарға жауап беру, қате пікірлерді жойып, дұрыс түсінік қалыптастыру осы бағыттың негізгі міндеті болып табылады [3].

Қорытынды. Әрбір адамның өмірінде оның жұмысы, кәсібі маңызды орындардың бірін алады. Осы таңдауды жасау күрделі, жауапты іс. Кәсіпті таңдауда қателік жібермес үшін, оқушы өзінің білімі мен дағдысын, қызығушылығын, жаңа ақпаратты игере алу мүмкіндігін, мамандықтың перспективасы секілді факторларды ескеру керек.

Сондықтан, білім беру ұйымындағы кәсіптік бағдар беру жұмысының басты мақсаты оқушыларға өз бетінше тәуелсіз шешім қабылдай алу үшін, қажетті ақпаратты беру болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. bilimdinews.kz бұқаралық ақпарат сайты, «Мамандық таңдаудың бір жолы кәсіби бағдар беру» мақаласы, 30.10.2019
2. Климов Е.А. Как выбирать профессию: книга для учащихся старших классов. М.: Просвещение, 2011. 254 с
3. Кон И.С. Психология старшеклассников. М.: Познание, 2007. 151 с.
4. Блонский П.П. Выбор профессии. М.: Познание, 2009. 89 с.

ӘОЖ 372.853
FTAMP 14.25.09

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ОЙЛАУ ҚАБІЛЕТІН ДАМУЫ ЖОЛДАРЫ

п.ғ.к., профессор: Туркменбаев А.Б магистрант: Әметова Г.А
Ш.Есенов атындағы Каспий Технологиялар және Инжиниринг Университеті Қазақстан,
Ақтау қаласы E-mail: kawoninow91@mail.ru

Пәнге деген қызығушылықты қалыптастырудың негізгі шартының бірі оқушы мен мұғалімнің арасындағы жақсы қарым-қатынас. Білімге деген қызығушылықты қалыптастыру мұғалімнің тұлғасына да байланысты.

Түйін сөздер: ойлау, түсіну, қызығушылық

Одним из основных условий формирования интереса к предмету являются хорошие отношения между учеником и учителем. Формирование интереса к знаниям зависит и от личности учителя.

Ключевые слова: мышление, понимание, интерес.

One of the main conditions for the formation of interest in the subject is a good relationship between a student and a teacher. The formation of interest in knowledge also depends on the personality of the teacher.

Keywords: thinking, understanding, interest.

Оқушылардың оқу процесінде шығармашылық қабілеттерін жетілдіруге байланысты мұғалімнің оқушылардың ойлау қабілетін дамыту жұмыстарының жүйесінде оның үш деңгейін көрсетуге болады: түсіну деңгейі, логикалық ойлау деңгейі және шығармашылық ойлау деңгейі.

Түсіну – кітап немесе мұғалім хабарлайтын дайын ақпаратты меңгеруге бағытталған аналитикалық-синтетикалық әрекет.

Жаңа материалды баяндау кезінде мұғалім жаңа фактілерді айтып қана қоймайды, ол сонымен қатар тәжірибе нәтижелерін талдайды, теориялық дәлелдер тұрғызады, жаңа салдар шығарады. Оның баяндауы абстракциялау, жалпылау, салыстыру, жіктеу, анықтау және т.б. бөлімдерден тұруы мүмкін. Барлық ойлау операцияларын (анализ, синтез, абстракция, жалпылау), ойлау әрекеттерінің тәсілдерін (салыстыру, жіктеу, анықтау), логикалық дәлелдеу тәсілдерін мұғалім түсіндіру барысын- да өзі жасайды.

Оқушылардың алдындағы мәселе жеңілдірек: мұғалімнің жүргізген анализ, синтез, жалпылау, салыстыру және т.б. әрекеттердің барысы мен нәтижесін, қорытындының логикалығын, қарама- қайшы еместігін және дәлелді екенін бақылау. Бұлардың бәрі оқушылардан белгілі бір ойлаудағы тырысуларды, аналитикалық-синтетикалық әрекеттерді талап етеді.

Ой белсенділігі мәтінді зерттеуде де қажет етіледі. Параграфтың негізгі ойын көрсетіп, оның дәлелдемелерінің сенімділігін тексеру, оның ой-пікірінің логикасын анықтап алу, формуланы қорытындылаудың кезеңдері мен реттілігін біліп алу, нақты мысалдар мен фактілерді дәлелдеп отырған жағдаймен арақатынасын белгілеу және т.б. істеп білу қажет. Мұғалім жаңа сабақты түсіндіру кезінде нақты сыныптың деңгейін біліп, соған сәйкес жұмыс жасайды, ал кітапта материалды былай беруге мүмкіндік болмайды, және оқушыдан күш-жігер мен тырысуды талап етеді.

Оқушылардың айтылған мәліметтерді толық түсінуі, олардың білімді меңгеруінің шарты және бір мезгілде олардың ойлау қабілетінің, шығармашылық қабілетінің дамуының негізі болып табылады. Нақ осы түсіну процесінде оқушы анализ, синтез, абстракция, және жалпылау, логикалық ойлау жүргізу тәжірибесін, әр түрлі ой әрекеттерін (салыстыру, қарама-қарсы қою, жіктеу, анықтау және т.б.) жасау тәжірибесін меңгереді. Мұғалім мен кітаптың ой-пікірін

кайталай отырып, оларға еліктей отырып, оқушы ойлау әрекетінің тәсілдерін үйренеді. Сондықтан да оқушылардың мәліметтерді толық түсінуі, олардың өздігінен шығармашылық мәселелерді шешуі, олардың шығармашылық жетілуінің алғы шарты болып табылады.

Шығармашылық қабілеттерді жетілдіру жұмыстары жүйесінің құрамына, бәрінен бұрын, оқушылардың ойлау әрекетін кітаптағы немесе мұғалімнің айтатын мәліметтерін қабылдауға бағытталған әдіс-тәсілдер жиынтығы кіру керек. Сонымен қатар мәліметтерді қандай әдіспен түсіндіру толық түсіну мен оқушылардың ойлау қабілетін жан-жақты дамытуды айрықша қамтамасыз ететіні туралы дәл түсінікте болу қажет. Бұл әдістер оқушылардың даму дәрежесінің деңгейі мен берілген мәліметтердің сипатымен анықталады, себебі: физикалық теориялар, заңдар, түсініктерді түсіндірудің әр түрлі әдістемелік талаптары болады.

Логикалық ойлау. Логикалық ойлау дегеніміз – оқушылардың өз бетімен шығармашылық мәселелерден шығуы болып табылады.

Шығармашылық әрекеттің бұл деңгейінде оқушылар зерттелетін объектілерді өздігімен талдауды, олардың қасиеттерін салыстыруды, жеке тәжірибелердің нәтижелерін салыстыруды, жалпыланған нәтиже шығаруды, дәлелдеме, түсініктемелерді жіктей білуді, формулаларды қорытындылауды, оларды талдауды, тәжірибе арқылы тәуелділіктерді анықтау және т.б. әрекеттерді жасай білуді үйренуі қажет. Сондықтан, мұғалім бұл деңгейде оқушылардың ойлау әрекетін жоспарлағанда, оқушыларға осы әрекеттердің бірін немесе олардың жиынтығын жасайтын жағдай қою керек. Осы жұмыс барысында оқушылардың өздігінен жасайтын әрекеті көп болған сайын, ол күрделене түседі.

Оқушылардың даму дәрежесін жетілдіру үшін, оқыту үрдісі кезінде берілген есептер, тапсырмалар оқушылардың даму деңгейінен жоғарырақ болғаны жөн [1].

Түсіну сияқты логикалық ойлауда аналитикалық-синтетикалық әрекет болып табылады, бірақ олардың ақпарат көзі, дидактикалық функциясы және субъективтік құрылымы бойынша елеулі айырмашылығы бар.

Ойлау процесінде оқушылар өз бетімен жаңа қорытындыға келеді, ал түсіну процесінде ол мұғалім жасаған қорытындының қарама-қайшы еместігіне көз жетіп, оның мағынасы түсінеді. Түсіну кезінде дайын материалды қорыту, ал ойлау кезінде жаңа мәселе туындайды. Түсіну, субъективті түрде де логикалық ойлаудан өзгеше. Түсінудің мәні – түсінілетін, ұғынылатын жаңа затты санада тану, түсіну және бекіту. Оқушыға қорытындының логикалық нәтижесін көрген, оны өзінің аналитикалық-синтетикалық әрекет нәтижесінде қорытындылағаннан жеңіл.

Шығармашылық ойлау. Қазіргі заманғы көзқарас бойынша ғылыми шығармашылық процесс 3 деңгейде жүргізіледі.

I деңгей – практикалық әрекет немесе түсіну нәтижесінде проблемалық жағдайдың пайда болуымен, оның бастапқы талдануы және проблеманы тұжырымдаумен сипатталады.

II деңгей - проблеманы шешу жолдарын іздеу. Бар білімдердің негізінде проблеманы толық талдау әрекетінде іделінеді. Қажет болған жағдайда зерттеліп отырған объект жайлы білімімізді әртүрлі әдебиеттер мен қажетті тәжірибелерді жасай отырып толықтырамыз.

Көбіне жауап логикалық, дәлелдеме арқылы табылады. Бірақ кейбір жағдайда жиналған материалдар мен білімдер жеткіліксіз ғана емес, сонымен қатар қарама-қайшы болады, бұл кезде жауапты интуиция арқылы табамыз.

III деңгей – шығармашылық тану – қарама-қайшылық деңгей, проблеманың шешімінің принципі табылғаннан кейін оны тексеру. Бұл деңгейде шешу принципі шығармашылықтың жеке нәтижелелері ретінде көрсетіледі: жаңа мәселені шешу, теория мен конструкцияны қалыптастыру және негіздеу, және тағы басқа. Алынған нәтижелерді тәжірибе арқылы тексеріледі, басқа да теориялық мәліметтермен сәйкестендіріледі. Шығармашылық әрекеттің қарастырылған құрылымы шығармашылық ойлаудың маңызды бөлшектерін көрсетеді. Шығармашылық ойлауға логикалық ойлауды жетілдіру, білім аясының кеңдігімен қатар, сыни ойлау, қажетті білімді тез табу, интуитивті ой-пікір айтуға қабілеттілік, толық детерминизация жағдайында есеп шығару.

Оқу процесінде шығармашылық есептерге шығару жолдары белгісіз және кітапта көрсетілмеген есептерді жатқызады. Есеп жауабын, оқушылар есепті талдаудың, білімдерінің негізінде және есептерді шығару нәтижесінде жинаған тәжірибесіне негізделіп, өздерін қорытындылап, есептеу керек.

Шығармашылық ойлау әрекетінің көрсетілген 3 жағдайы мұғалімнің оқушыларының шығармашылық қабілеттерін жетілдіру жұмысының негізіне алынуына болады.

Білім алуға түрткі болатын себептер әр түрлі болуы мүмкін. Оларға, ең бірінші, кең әлеуметтік себептер жатады: болашақта таңдаған маман иесі болу үшін жақсы оқу керек, борыштылық сезімі, ұжым алдындағы жауапкершілік және т.б. Бірақтан да, зерттеулер көрсетіп отқандай, оқудың ең маңызды себебі пәнге деген қызығушылық болып табылады. Бұл себеп, басқа себептерге қарағанда, оқушылардың ой елегінде ерте қалыптасады және олар осы себепті басшылыққа алады, сондықтан пәнге деген қызығушылық оқудың ең басты себебі болып табылады. Бірақтан да, оқушыларға тек қана өздеріне қызықты пәнді оқытып қана қоюға болмайды, еңбек, қиындыққа қарсы тұру арқылы, өз міндеттеріне жауапкершілікпен қарау сияқты көзқарастарды қалыптастырып, сонымен қатар, білім алуды жеңілдетіп, оқушыларға барлық пәнге қызығушылық тудыру қажет.

Пәнге деген танымдық қызығушылық деп адамның психикалық процестерінің қоршаған ортаның құбылыстары мен объектілеріне бағытталуын айтамыз, соның нәтижесінде тұлға осы аймақта жұмыс жасауға қызығады. Қызығушылық – тұлғаның белсенділігін қуатты қоздырушысы, оның ықпалынан психикалық процесстер тез және күшті өтеді де, алынған нәтижесі қызықты және өнімді болады. Оқушылардың танымдық қызығушылығын қалыптастыруда бірнеше деңгейді көрсетуге болады.

Тәжірибенің күтпеген нәтижесі, қызықты фактілерге деген құмарлық оқушының назарын осы сабаққа аударады да, бұл қызығушылық басқа сабақтарға таралмайды. Бұл тұрақсыз, ситуативтік қызығушылық.

Қызығушылықтың жоғарырақ деңгейі білімге деген қызығушылық. Бұл кезде оқушыда зерттеліп отқан құбылысты түсіну, тереңірек ұғынуға деген ынта пайда болады. Бұл кезде оқушы сабаққа белсенді қатысады, яғни, мұғалімге сұрақ қойып, демонстрация нәтижелерін талқылауға қатысып, қондырғыларды құрастырып, өз бетімен тәжірибелер жасап және т.б әдістермен өзінің білімге деген құмарлығын қанағаттандырады.

Бірақта оқушының білімге деген қызығушылық әдетте шағын аумаққа ғана таралады, яғни басқа пән, тіпті басқа тақырып, тарау оқушыға қызықты емес болуы мүмкін, соның нәтижесінде ол зерігіп кетеді.

Сондықтан біздің алдымыздағы мақсатымыз білімге деген қызығушылықты қолдау, сонымен қатар оқушылар сабақтың логикасы мен құрылымын, онда қолданылатын жаңа сабақты түсіндіру әдістері мен дәлелдемелерін түсінетін, және де пәнге деген тұрақты қызығушылықты қалыптастыру. Оқу процесінде жаңа білімге қол жету оқушыны қызықтырады, ал проблеманы шешу, қиын есептердің жауабын табу рахаттандырады [2].

Тұлғаның барлық психикалық қабілеттері сияқты қызығушылықта іс-әрекет нәтижесінде қалыптасып, жетіледі. Білімге деген қызығушылық берілген пәнді тереңірек білуде көрінетіндіктен, қызығушылықтың қалыптасуы мен дамуы оқытуды дамыту кезінде байқалады. Өздігінен әрекет жасау тәжірибесі құмарлық пен бастапқы қызығушылық тұлғаның тұрақты қабілеті – танымдық қызығушылыққа өтуге ықпал етеді.

Оқушылардың қызығушылығын қалыптастыруға оқу әрекетін ұйымдастырудың нысанының ықпалы өте үлкен. Сабақтың білімділік мақсатын дұрыс қою, оқыту процесінде түрлі өзіндік жұмыстарды қолдану, шығармашылық жұмыстар, соның бәрі білімге деген қызығушылықты қалыптастырудың зор құралы. Оқу процесін бұлай ұйымдастыру кезінде оқушылардың оң эмоциясы басым болады да, пәнге деген қызығушылықтың қалыптасуы мен дамуына мүмкіндік пайда болады.

Білімге деген қызығушылықты қалыптастыру мен дамытудың бір жолы оқыту кезінде проблемалық жағдай туғызып, соның негізінде оқушылардың белсенді әрекетін

күшейту. Проблемалық жағдайды тудыру кезінде мұғалім қалыптасқан білім жүйесінде жаңа фактілерді және бақылауларды бір-біріне қарама-қайшы қояды.

Оқушылардың пәнге қызығушылығын тудыру үн мұғалім қандай қасиетке ие болу керек, оның оқушылармен қарым-қатынасы қандай болу керек? Зерттеулер көрсеткендей ол қасиеттер келесілер:

Мұғалімнің білімділігі, оқушыларға қажетті талаптар қою мен танымдық есептерді біртіндеп қиындата білу. Мұндай мұғалімдер сыныпта интеллектуалдық көңіл-күйді қалыптастырады, оқушыларға білім алудың бақытын көрсете алады;

Өз пәніне, жұмысына деген қызығушылық және сүйіспеншілік, бір мәселенің оқушыларға бірнеше шешімін табуға түрткі бола алу;

Оқушылармен жақсы, игілікті қарым-қатынас толық сенімділік пен ниеттілік жағдайын қалыптастырады. Мұның бәрі асықпай ойлауға, қатенің себебін табуға, өзіңнің және сыныптастарыңның жетістігіне қуануға жағдай жасайды;

Педагогикалық оптимизм – оқушыға, оның танымдылық күшіне сенім, танымдылық қызығушылықтың жаңа қалыптасып келе жатқан, әлсіз көрінетін жақтарын уақытылы байқау және оны дамытуға көмек көрсету, сол арқылы білуге, оқуға деген қызығушылыққа түрткі болу.

Мұғалімнің бойында осы аталған қасиеттердің барлығы болмауы мүмкін, оларға қол жеткізуге талпыныс жасаған абзал, бірақтан да ең кем дегенде біреуі болса, онда мұғалім оқушыларды оқыту мен дамытуда елеулі жетістіктерге жетеді [3].

Оқушылардың білім деңгейіне деген талаптың төмен болуы, мұғалімнің өз жұмысына немқұрайлықпен қарауы, ашуланшақтығы оқушылардың пәнге деген қызығушылығының жоғалуына, мұғалім мен оқушы арасындағы шиеленіске, түсіністіктің болмауына әкеліп соғады.

Оқушылармен қарым-қатынастың дұрыс стилін табу – педагогикалық әрекеттің табыстылығының басты кілті.

Сонымен, оқушылардың пәнге деген қызығушылығын қалыптастыру – дамытушылық оқыту жүйесіндегі түрлі әдіс-тәсілдерді қолдануды, мұғалім мен оқушы арасындағы дұрыс қарым- қатынасты көздейтін, күрделі және қиын процесс.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Беспалько В.П. Слагаемые педагогической технологии. -М. 1989.
2. Гершунский Б.С. Философия Образования. -М. 1998. -428с.
3. Полат Е.С. Педагогические технологии XXI века.//Современные проблемы образования. -Тула,-1997.

ӘОЖ 372.853

ФИЗИКА САБАҒЫН ОҚЫТУДАҒЫ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ӘДІСТЕР

*П.ғ.к., профессор ТУРКМЕНБАЕВ А.Б.,
магистрант БОЛДАНОВА Д.Н.*

*Ш.Есенов атындағы Каспий Технологиялар және
Инжиниринг Университеті
Қазақстан, Ақтау қаласы*

Білім берудегі инновациялар деп педагогикалық технологияларды, оқыту әдістері, әдістері мен құралдарының жиынтығын жетілдіру процесі түсініледі. Қазіргі уақытта Инновациялық педагогикалық қызмет кез-келген оқу орнының білім беру қызметінің маңызды компоненттерінің бірі болып табылады.

Кілтті сөздер: білім беру, заманауи білім беру, көп деңгейлі оқыту, коммуникативті дағдылар.

Под инновациями в образовании понимается процесс совершенствования педагогических технологий, совокупность методов, приемов и средств обучения. В настоящее время инновационная педагогическая деятельность является одной из важнейших составляющих образовательной деятельности любого учебного заведения.

Ключевые слова: образование, современное образование, многоуровневое обучение, коммуникативные навыки.

Innovations in education are understood as the process of improving pedagogical Technologies, a set of teaching methods, methods and Means. Currently, innovative pedagogical activity is one of the most important components of the educational activity of any educational institution

Keywords: education, modern education, multilevel training, communication skills.

Қазіргі уақытта қазіргі мектеп жағдайында оқыту әдістемесі білім беру мақсаттарының өзгеруімен байланысты күрделі кезеңді бастан кешуде, мектеп жұмысының негізгі мақсаты: өскелең ұрпақтың табысы мен денсаулығын сақтау.

XXI ғасырдағы адам-шығармашылық тұлға. Ол белсенді, динамикалық, жұмыс істейтін, ерік-жігері мықты, өзіне сенімді, сауатты болуы керек. Мектеп жүйесі көптеген жылдар бойы ғылыми – ағартушылық болды және ондағы мұғалім білімді жеткізуші болды, ал қазір біздің біліміміз мұғалімнің рөлі әртүрлі болатын ғылыми-гуманитарлық жүйеге жақындауға тырысады:

- бірінші орында әлеуметтік белсенді тұлғаны тәрбиелеу үшін жағдай жасау тұр;

- мұғалім баланы үйренуге үйретуі керек-білімді өзі ала білуі керек, ал мұғалім танымдық іс-әрекетті ұйымдастырушының рөлін сақтайды, таным процесін басқарады, яғни жоспардың орындалуын жоспарлайды, ұйымдастырады, қол жеткізілген нәтижелерді талдайды. Бірақ мұғалімнің негізгі жұмыс формасы әлі де сабақ болып табылады.

Заманауи білім беру технологиялары білім беру процесінің даралануына, қашықтығы мен вариативтілігіне, білім алушылардың жасына және білім деңгейіне қарамастан академиялық ұтқырлығына бағдарланған. Мектепте оқу процесінде қолданылатын білім беру педагогикалық технологияларының кең спектрі ұсынылған.[1]

Білім беру процесіне заманауи білім беру және ақпараттық технологияларды енгізу мұғалімге мүмкіндік береді:

- білімнің тереңдігі мен беріктігін пысықтау, қызметтің әртүрлі салаларында Дағдылар мен дағдыларды бекіту;

- технологиялық ойлауды, оқу, Өзін-өзі тәрбиелеу қызметін өз бетінше жоспарлау қабілетін дамыту;

- әр оқушының жеке оқу траекториясын құру;

- оқу сабақтарын ұйымдастыруда технологиялық тәртіптің талаптарын нақты ұстану әдеттерін тәрбиелеу.

Алайда, заманауи білім беру және ақпараттық технологияларды енгізу олардың дәстүрлі оқыту әдістемесін толығымен алмастыратынын білдірмейді, бірақ оның ажырамас бөлігі болады. Өйткені, педагогикалық технология-бұл оқыту теориясына негізделген және жоспарланған нәтижелерді қамтамасыз ететін әдістердің, әдістемелік әдістердің, оқу қызметін ұйымдастыру формаларының жиынтығы. Педагогикалық технологиялардың кең спектрін қолдану мұғалімге оқу уақытын тиімді пайдалануға және оқушылардың білім алуының жоғары нәтижелеріне қол жеткізуге мүмкіндік береді. [2]

Қазіргі заманғы білім беру жүйесі мұғалімге көптеген инновациялық әдістердің ішінен "өзінікін" таңдауға, өз жұмыс тәжірибесіне жаңа көзқараспен қарауға мүмкіндік береді.

Бүгінгі таңда заманауи сабақты сәтті өткізу үшін өз ұстанымыңызды жаңаша түсініп, өзгерістердің не үшін және не үшін қажет екенін түсініп, ең алдымен өзіңіз өзгеруіңіз керек. Білім берудегі инновациялар деп педагогикалық технологияларды, оқыту әдістері, әдістері мен құралдарының жиынтығын жетілдіру процесі түсініледі.

Оқытудағы мақсат: оқушылардың шығармашылық қабілеттерін, ойлауын, зейінін, есте сақтау қабілетін дамыту. Мен сабақты заманауи ете алатын бірнеше инновациялық технологияларды атаймын.

Мұндай технологиялар:

Проблемалық оқыту.

Оқу іс-әрекетінде проблемалық жағдайларды құру және оларды шешу үшін оқушылардың белсенді тәуелсіз іс-әрекетін ұйымдастыру, нәтижесінде білімді, дағдыларды, дағдыларды шығармашылық игеру жүреді, ойлау қабілеттері дамиды.

Көп деңгейлі оқыту.

Мұғалім әлсіздерге көмектесуге, күштілерге назар аударуға, күшті оқушылардың білім беруде тезірек және тереңірек ілгерілеуге деген ұмтылысын жүзеге асыруға мүмкіндік алады. Күшті оқушылар өз қабілеттерінде бекітіледі, әлсіздер оқу жетістіктерін сезінуге мүмкіндік алады, оқу мотивациясының деңгейі артады.

Оқытудың жобалық әдістері.

Бұл технология бойынша жұмыс оқушылардың жеке шығармашылық қабілеттерін дамытуға, кәсіби және әлеуметтік өзін-өзі анықтауға саналы түрде қарауға мүмкіндік береді. Жоба әдісі бүгінде инновациялық оқыту әдістерінің арасында жетекші орын алады.

Оның негізі нәтижеге практикалық назар аудару болып табылады, ол міндетті түрде көруге, түсінуге, практикалық іс-әрекетте қолдануға болатындай болуы керек.

Оқытудағы зерттеу әдістері.

Оқушыларға өз білімдерін дербес толықтыруға, зерттелетін мәселеге терең үңілуге және оны шешу жолдарын болжауға мүмкіндік береді, бұл дүниетанымды қалыптастыруда маңызды. Бұл әр оқушының жеке даму траекториясын анықтау үшін маңызды.

Дәріс-семинар-сынақ жүйесі.

Бұл жүйе негізінен орта мектепте қолданылады, өйткені бұл студенттерге жоғары оқу орындарында оқуға дайындалуға көмектеседі. Материалды блоктарға шоғырландыруға және оны бірлік ретінде ұсынуға және оқушылардың алдын-ала дайындығын бақылауға мүмкіндік береді.

Оқытуда ойын әдістерін қолдану технологиясы: рөлдік, іскерлік және оқу ойындарының басқа түрлері. [3]

Ой-өрісін кеңейту, танымдық іс-әрекетті дамыту, практикалық іс-әрекетте қажетті коммуникативті дағдылар мен дағдыларды қалыптастыру, жалпы білім беру дағдылары мен дағдыларын дамыту ынтымақтастықта оқыту (топтық, топтық жұмыс).

Ынтымақтастық ересектер мен балалардың бірлескен даму іс-әрекеті идеясы ретінде түсіндіріледі, жеке көзқарастың мәні оқу пәнінен емес, баладан пәнге өту, баланың мүмкіндіктерінен өту, тұлғаның психологиялық-педагогикалық диагностикасын қолдану болып табылады. Мен оқушыларды 3-4 адамнан тұратын топтарға біріктіремін және оларға бір жалпы тапсырма беремін, бұл тапсырманы орындаудағы әрқайсысының рөлін белгілеймін, әрқайсысы өз жұмысының нәтижесіне ғана емес, бүкіл топтың нәтижесіне де жауап береді. Сондықтан топтағы барлық оқушылар олқылықтарды жоюға тырысып, материалды игеруге тырысады. Мен өзара бақылау парақтарын, кері байланыс парақтарын қолданамын, онда балалар бір-біріне баға қояды.

Топта бірлесіп жұмыс істеу танымдық іс-әрекетке жақсы ынталандыру береді, өйткені сіз жолдастар мен мұғалімнің көмегіне сене аласыз.

Денсаулық сақтау технологиялары.

Бұл технологияларды қолдану сабақ барысында әр түрлі тапсырмаларды біркелкі бөлуге, ақыл-ой әрекетін дене шынықтыру минуттарымен алмастыруға, күрделі оқу материалын беру уақытын анықтауға, өз бетінше жұмыс істеуге уақыт бөлуге, оқуда оң нәтиже беретін ТСО-ны нормативті қолдануға мүмкіндік береді. Бірақ білім беру мазмұнын сөзсіз байытатын, сабақты қазіргі ұрпақ үшін көрнекі, мазмұнды және қызықты етуге мүмкіндік беретін жоғарыда аталған әдістермен және технологиялармен шебер үйлескенде

ғана сабақ толығымен заманауи болады. Сонымен қатар, мұғалім мен оқушы арасында өзара түсіністік болған кезде ғана сабақ жақсы болатынын ұмытпауымыз керек.

Заманауи сабақты ұйымдастыру үшін мынаны есте ұстаған жөн,
біріншіден, өмір алға жылжиды, жағдай өзгереді;
екіншіден, оқушыға деген көзқарас өзгереді, оқытудың психологиялық аспектілеріне, сабақ формаларына көп көңіл бөлінеді;
үшіншіден, мектептердің материалдық базасы, компьютерлік оқыту құралдары дамуда;
төртіншіден, компьютерлер мен интернет жаңа мүмкіндіктер ашты.

Бір сабақ аясында ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың барлық ресурстары мен мүмкіндіктерін пайдалану мүмкін емес және мүмкін емес, оларды оқытуға енгізу жүйесі маңызды. Бұл жүйені әр мұғалім өз бетінше құра алады және құруы керек, содан кейін қазіргі заманғы сабақ тиімдірек және белсенді болады, оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырады және оқу сапасына оң әсер етеді.

Осылайша, білім берудегі инновациялар деп педагогикалық технологияларды, оқыту әдістері, әдістері мен құралдарының жиынтығын жетілдіру процесі түсініледі. Қазіргі уақытта Инновациялық педагогикалық қызмет кез-келген оқу орнының білім беру қызметінің маңызды компоненттерінің бірі болып табылады. Және бұл кездейсоқ емес. Бұл білім беру қызметтері нарығында белгілі бір мекеменің бәсекеге қабілеттілігін құруға негіз құрып қана қоймай, сонымен қатар мұғалімнің кәсіби өсу бағытын, оның шығармашылық ізденісін анықтайды және оқушылардың жеке өсуіне ықпал етеді.

Қазіргі физика сабағы оқушыларға жаңа білім алуға мүмкіндік береді. Ақпаратты іздеудегі және таңдаудағы дербес іс-әрекет бүгінгі күні мотивацияның маңызды құралы, жеке тұлғаны дамытудың шарты болып табылады. Сондықтан инновациялық қызмет педагогтардың ғылыми-әдістемелік қызметімен және тәрбиеленушілердің оқу-зерттеу қызметімен тығыз байланысты. [4]

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Н.Ә.Назарбаев Қазақстан халқына Жолдауы. Егемен Қазақстан. 2008 ж. 7 ақпан.
2. Қазақстан мектебі. 2008 ж. №6 «Ақпараттық технологиялардың тиімділігі»
3. Қазақстан мектебі. 2006 ж. №4 «Инновациялық педагогикалық технологияларды қолдану тетіктері»
4. Қазақстан мектебі. 2008 ж. №11 «Электрондық оқулықтарды пайдаланудың педагогикалық ұстанымдары»

ӨОЖ 372.853

ФИЗИКАНЫ ОҚЫТУДА ИННОВАЦИЯЛЫҚ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ИНТЕЛЛЕКТИСІН АРТТЫРУ

*п.ғ.к., профессор Туркменбаев А.Б.¹.
магистрант Исембай Г.С.².*

*Ш.Есенов атындағы Каспий Технологиялар
Инжиниринг университеті, Ақтау қ.
E-mail: isembay@list.ru*

Мақалада инновациялық технологиялардың негізгі әдістері және оларды физика пәнін оқушыларға оқытуда қолдану қарастырылған. Физика сабағында қолданылатын инновациялық оқыту мен инновациялық технологиялардың функциялары талданды. Мақалада оқу үдерісін тиімді ұйымдастыру үшін инновациялық технологиялармен оқытуды қалай ұйымдастыруға болатындығы түсіндіріледі, бұл білім алушыларға белсенді ұстанымға ие болуға және өзін оқу іс әрекетінің субъектісі ретінде көрсетуге мүмкіндік береді.

Кілттік сөздер: инновациялық технология, оқыту әдістері мен формалары

В статье рассмотрены основные методы инновационных технологий и их применение в обучении школьников физике. Проанализированы функции инновационного обучения и инновационных технологий, применяемых на уроках физики. В статье объясняется, как организовать обучение с помощью инновационных технологий для эффективной организации учебного процесса, что позволяет обучающимся занять активную позицию и зарекомендовать себя как субъект учебной деятельности.

Ключевые слова: инновационные технологии, методы и формы обучения

The article discusses the main methods of innovative technologies and their application in teaching physics to schoolchildren. The functions of innovative teaching and innovative technologies used in physics lessons are analyzed. The article explains how to organize training with the help of innovative technologies for the effective organization of the educational process, which allows students to take an active position and establish themselves as a subject of educational activity.

Keywords: innovative technology, teaching methods and forms

Физиканы оқытуда инновациялық педагогикалық технологиялар арқылы оқушылардың интеллектісін арттыру қазіргі уақытта өте өзекті мәселелердің бірі, себебі қазіргі білім берудің алдында маңызды мәселенің бірі оқушыларды жекелеген пәндер бойынша нақты біліммен ғана емес, сонымен қатар интеллектуалды дағдыларын «қаруландыру». Білім берудегі инновациялар деп педагогикалық технологияларды, оқыту әдістері, әдістері мен құралдарының жиынтығын жетілдіру процесі түсіндіріледі. Қазіргі уақытта инновациялық педагогикалық қызмет кез-келген оқу орнының білім беру қызметінің маңызды компоненттерінің бірі болып табылады. Бұл білім беру қызметтері нарығында белгілі бір мекеменің бәсекеге қабілеттілігін құруға негіз құрып қана қоймай, сонымен қатар мұғалімнің кәсіби өсу бағытын, оның шығармашылық ізденісін анықтайды және оқушылардың жеке өсуіне ықпал етеді.

Білім берудегі инновациялар:

1. Жалпы әдістемелік инновациялар: оларға табиғаты бойынша әмбебап дәстүрлі емес педагогикалық технологияларды педагогикалық практикаға енгізу жатады, өйткені оларды кез-келген пәндік салада қолдануға болады. Мысалы, оқушыларға арналған шығармашылық тапсырмаларды әзірлеу, жобалық іс-шаралар және т. б.

2. Әкімшілік инновациялар: бұл білім беру қызметінің барлық субъектілерінің тиімді жұмыс істеуіне ықпал ететін әртүрлі деңгейдегі басшылар қабылдаған шешімдер.

3. Идеологиялық инновациялар: бұл инновациялар сананың жаңаруынан, уақыт тенденцияларынан туындайды, барлық басқа инновациялардың негізгі негізі болып табылады, өйткені бірінші кезектегі жаңартулардың қажеттілігі мен маңыздылығын түсінбестен тікелей жаңартуға кірісу мүмкін емес.

Физика мұғалімінің жұмысында инновацияларды енгізу мен пайдаланудың нақты тәжірибесі туралы айта отырып, ең алдымен, бұл процестің салыстырмалы түрде сәтті жүзеге асырылуына мұғалімнің білім берудің әртүрлі салаларында өзін-өзі жетілдіруі ықпал ететінін атап өткен жөн. Оқытудың инновациялық әдістерін сәтті жүзеге асыру үшін мұғалім мыналарды білуі керек:

- заманауи ақпараттық білімді, технологияларды және оларды қолдану әдістемесін жетік меңгеру;

- оқушыларыңызға, олардың пікірлері мен сұрақтарына құрмет көрсету;

- зерттелетін жағдайлардың проблемасын сезіну;

- зерттелетін материалды оқушылардың күнделікті өмірімен және олардың жасына тән қызығушылықтарымен байланыстыру;

- білім мен дағдыларды оқу практикасында және одан тыс жерлерде бекіту;

- сабақты оқу жұмысының барлық түрлері мен әдістерін, ең алдымен, өзіндік жұмыстың барлық түрлерін (топтық және жеке), диалогтық және жобалық-зерттеу әдістерін қолдана отырып жоспарлау;

- оқушылардың жетістіктерін тек балл белгісімен ғана емес, сонымен қатар мазмұнды сипаттамасымен де бағалау;

- жалпы сыныптың және жеке оқушылардың алға жылжуын тек пән бойынша ғана емес, сонымен қатар белгілі бір өмірлік қасиеттерді дамытуда да бағалау.

Физиканы оқытуда осы технологияларды қолдану сонымен қатар оқушылардың танымдық қызығушылығын арттыру, олардың шығармашылық қабілеттерін дамыту, ақыл-ой белсенділігін ынталандыру жолдары мен құралдарын табу мәселесін шешу қажеттілігімен түсіндіріледі.

Физиканы оқытуда АКТ құралдарын - жаңа материалды түсіндіру, бекіту, қайталау, бақылау кезінде қолдануға болады. Физика сабақтарында компьютерлерді пайдалану оқушылардың ақпаратты әр түрлі формада – мәтіндік, графикалық түрде – кез-келген көлемде, сабақ пен оқу процесінің кез-келген кезеңінде қарауға мүмкіндік береді.

Физиканы оқытуда инновациялық технологияларды қолдану әдістемесі:

- оқу қызметінің әр түрлі кезеңдерінде оқытуды басқару жүйесін жетілдіру; оқыту уәждемесін күшейту;

- білім беру мен тәрбиелеу сапасын жақсарту, бұл білім алушылардың ақпараттық мәдениетін арттырады;

- заманауи ақпараттық технологиялар саласында кадрлар даярлау деңгейін арттыру;

- компьютердің және басқа да ақпараттық технологиялар құралдарының көмегімен ақпараттың әр түрлі түрлерімен жұмыс істеу, өзінің ақпараттық қызметін ұйымдастыру және оның нәтижелерін жоспарлау қабілеттерін меңгеру;

- ақпараттық технологиялар құралдары арқылы танымдық қызығушылықтарын, зияткерлік және шығармашылық қабілеттерін дамыту;

- оқу үдерісінде ақпараттық технологиялардың заманауи құралдарының мүмкіндіктерін көрсету [1, 326б].

Инновациялық технологияларды қолдана отырып, физиканы белсенді оқыту әдістерінің бірі проблемалық оқыту, жоба әдісі, интерактивті технологиялар, іскерлік ойындар, интеграцияланған сабақтар және т.б. Білім берудегі жаңашылдықты жаңасын енгізу, өзгерту, жетілдіру және жақсарту деп түсінуге болады, оны білім берудің негізгі мағынасынан, мәні мен мағынасынан туындайтын имманентті сипаттама деп атауға болады.

Мұғалімнің инновациялық қызметінің негізгі функцияларына педагогикалық процестің және оның компоненттерінің прогрессивті өзгерістері жатады:

- мақсаттарды өзгерту;

- білім беру мазмұнының өзгеруі;

- оқытудың жаңа құралдары;

- тәрбиенің жаңа идеялары;

- бастауыш сынып оқушыларын оқытудың, дамытудың, тәрбиелеудің жаңа тәсілдері және т.б.

Физиканы оқытудың инновациялық технологиялары (зерттеу, ойын, пікірталас және т.б.) оқушылардың сабақтағы субъективті ұстанымымен сипатталатын іс-әрекеттерінің түрлерін қамтуы керек, өйткені сабақтағы оқушылардың іс-әрекеті физикалық білімнің мазмұны мен құрылымымен ғана емес, сонымен қатар олардың жеке қажеттіліктері мен мүдделерімен де анықталады. Оқу үдерісінде әр түрлі қосымшалар арқылы сабақты ойын түрінде өткізуге болады. Солардың ішінде өз тәжірибемізде қолданып жүрген интерактивті қосымшаларға тоқталайық.

Learning Apps - сервисі әртүрлі пәндер бойынша интерактивті тапсырмалар жасауға, дидактикалық материалдар, соның ішінде дидактикалық ойындар жасауға арналған. Дайын үлгілермен (шаблондармен, қосымшалар, жаттығулар) жұмыс жасауға негізделген, бірнеше тілдерді қолдайтын интерфейсі бар сервис. Бұл онлайн-сервис модульдер құруға, оларды сақтауға және пайдалануға, педагогтер арасында еркін алмасуды қамтамасыз етуге, білім алушылардың жұмысын ұйымдастыруға мүмкіндік береді. *Learning Apps* үлгілері функционалдық белгілері бойынша топтастырылған:

таңдау - дұрыс жауапты таңдауға арналған жаттығулар;

бөлу - сәйкестікті анықтауға арналған тапсырмалар;

бірізділік - дұрыс бірізділікті анықтау;

толтыру - қажетті жерлерге дұрыс жауапты қоюды талап ететін жаттығулар;

онлайн ойындар - оқушы компьютермен немесе басқа білім алушылармен жарысатын жарысжаттығулар. Тапсырманы құрастырып, оны бірден жариялауға немесе жеке пайдалану үшін сақтауға болады. Дайын ресурстар тіркелмеген қолданушылар үшін де қолжетімді. [2, 3496]

Kahoot - бұл онлайн-викториналар, тесттер мен сұрақтар жасау қызметі. Бұл құралды пайдалану сыныптағы кері байланыс жүйесі үшін қымбат қашықтан басқару пультын сатып алудың тамаша алмастырушысы болып табылады. Сізге тек компьютер, проектор және оқушыларда смартфондардың болуы қажет. Оның көмегімен тест, сауалнама, оқу ойынын жасауға немесе білім марафонын ұйымдастыруға болады. Қосымша жұмыс үстелі нұсқасында да, смартфондарда да жұмыс істейді. *Kahoot* қосымшасының көмегімен онлайн сауалнамалар, пікірталастар және викториналар жасауға және жүргізуге болады. *Kahoot*-та жасалған тапсырмалар оларға суреттерді және бейнефрагменттерді қосуға мүмкіндік береді. Викториналарды, тестілерді орындау қарқыны әр сұрақ үшін уақыт шегін енгізу жолымен реттеледі. Мұғалім қойылған сұрақтардың жауаптары үшін ұпай енгізе алады: дұрыс жауаптары мен жылдамдығы үшін. Табло мұғалім компьютерінің мониториянда көрсетіледі. Тестілеуге қатысу үшін білім алушылар сервисті ашып, оқытушының өз компьютерінен ұсынатын PIN-кодты енгізуі керек. Білім алушы үшін өз құрылығысынан дұрыс жауапты таңдау ыңғайлы. Жауап нұсқалары геометриялық фигуралармен беріледі. *Kahoot* көмегімен онлайн іс-шараны өткізу сауалнама, пікірталас немесе викторинаны мұғалім тарапынан іске қосылған кезде ғана синхронды режимде жүзеге асырылады. [3,1466].

Plickers – бұл сабақта оқушылардың білімін жылдам бағалауға арналған ыңғайлы бағдарлама. Барлық оқушылармен сыныпта аз уақыт ішінде сауалнама жүргізуге мүмкіндік бар. Ол үшін мұғалімге тек сыныптағы әр оқушыға және телефоныңызға немесе планшетіңізге басып шығарылған парақшалар ғана қажет болады. Әр оқушының өз карточка нөмірі бар, ол болашақта *Plickers* жасаған картада көрсетіледі. Әр оқушының жеке картасы болады. QR коды (*Quick Response* – жылдам жауап) – бұл ұялы телефондағы камера арқылы оны тез тану үшін ақпарат беретін екі өлшемді штрих-код.

Quizizz - математикалық формулаларды енгізуді, суреттер мен аудиофайлдарды біріктіруді, пайдаланушылар жасаған кітапхананы пайдалануды қолдайтын тест құрастырушысы ұқсас оқушыларды онлайн бағалаудың жақсы құралы. *Kahoot*-тен айырмашылығы оқушылардың дисплейінде тек жауап белгілері ғана емес, сонымен бірге сұрақтың барлығы кескінмен шығады, оны қалаған жағдайда үлкейтуге де болады.

Онлайн платформаларды қолдана отырып, оқуға деген қызығушылықты, сабақтағы белсенділікті арттырады және көптеген оқушыларды төмендегідей мүмкіндіктерді береді:

- оқушыларды ғылыми зерттеулердің заманауи әдістерімен таныстырады;

- оқушылар деректерді жинаудың автоматтандырылған жүйелері туралы түсінік алады, бірқатар жағдайларда өлшеу нәтижелерін өңдеу және есепті рәсімдеу бойынша көмекші әрекеттерді орындаудан босатылады.

- танымдық қызығушылықты дамытады;

- оқушылардың жан-жақты эксперименттік дағдылары мен практикалық дағдыларын қалыптастырады;

- оқушылардың жобалық іс-әрекетіне кең мүмкіндіктер береді;

- оқыту ашылу арқылы жүреді;

- оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамытады.

- оқушыға зияткерлік қабілеттерін дамытуға мүмкіндік береді;

- пәндік және әмбебап құзыреттіліктерді (аналитикалық, зерттеу, ақпараттық) арттыру, рефлексивті дағдыларды (ойлау қабілеті, сұрақтарға жауап беру қабілеті), ынтымақтастықта жұмыс істеу дағдылары мен дағдыларын дамыту, оқуға деген ынтасын артады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Тәуекел Л. білім беруде инновациялық-коммуникациялық технологиялар // Әлеуметтік ақпарат беру кеңестігі қабілетті ұстаз қолында: республикалық ғылыми-тәжірибелік конф. мат.- Алматы, 2020. – Б. [326-330].
2. Түгелтаев А.Б. Learningapps сервисі қалыпстырушы бағалау құралы ретінде пайдалану // "Педагогикалық қызметшілердің біліктерін арттыру өзіндегі Ақылды технологиялар" ғылыми-тәжірибелік конф. мат. Орал, 2018. - Б. [349-353].
3. Деревянкин А. В., Галимов Б. С. сандық Smart-сервисті пайдалану Kahoot интернет арқылы бірлескен оқытудың тиімді құралы ретінде // жинақ арасында. ғылыми-тәжірибелік. конф. "Білім беру мазмұны мен әлемдік тәжірибені жаңарту жағдайында смарт техниканы тиімді қолдану" Орал, 2017. - Б. [146-152].

ӨОЖ 82:81-26(092)(=512.122)

Б.НҰРЖЕКЕЕВТІҢ «БІР ӨКІНІШ, БІР ҮМІТ» РОМАНЫНДАҒЫ АДАМГЕРШІЛІК ҚҰНДЫЛЫҚ ПЕН МІНЕЗІН-ҚҰЛЫҚТЫҢ КӨРІНІСІ

Турысбекова А.Е.

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ,
asemerikovna85@gmail.com

Ұлттық менталитетті насихаттап, ой кеңітіп, өріс ашатын Б.Нұржекеевтің «Бір өкініш, бір үміт», «Күтумен кешкен ғұмыр», «Ерлі зайыптылар» Ә.Нұршайықовтың «Махаббат, қызық мол жылдар», «Мәңгі махаббат жыры» романдары-барлық жағынан мінсіз туындылар саналмағанымен, қазақтың болмысын, иісін, қандай ұлт екенін сездіретін менталитетін танытатын туындылар. Б.Нұржекеев «Ерлі-зайыптылар» романында халықты қанша темір тордың ішінде ұстаса да, өзін өмірге әкелген ұлтын сүю, туған Отанын құрметтеуден, тілінен, ділінен, дінінен бездіру, ата-бабасынан келе жатқан ізгі, қуатты ұлттық менталитет көздерінен бас тарттырып, бағынышты құлына мәңгүртке, көз алдында айналдыруға төзбейтінін дәлелдей алған. Яғни, ұлттық сана, ұлттық менталитет, мінез-құлықты насихаттап, жас ұрпақ бойына салт-сана, әдет-ғұрып, дәстүрлеріміздің озық үлгісін дарытуды көздеген жазушыларға білгірлік те, зерделі, сергектік те, ұшқыр сезім, қырымдағыны қылт естізбей басар қырағы көз, сәулелі көкірек, ұлттық намыс, ұлт деп соққан ыстық жүрек, алған бетінен қайтпайтын қайсарлық, табандылық, терең білімдарлық қажет.

Тірек сөздер: ұлттық менталитет, салт – сана, әдет – ғұрып, мінез – құлық.

Б.Нұржекеев пропагандирует национальный менталитет и описывает его особенности. Романы «Одно сожаление, одна надежда», «Жизнь с ожиданием», «Супружеская пара», «Любовь, веселые годы», «Песня вечной любви» Ә.Нұршаикова -это произведения, которые, несмотря на то, что не считаются идеальными во всех отношениях, отражают менталитет, который заставляет нас чувствовать казахскую идентичность, что такое нация. Б. Нұржекеев в романе «Супружеская пара» сумел доказать, что, сколько бы ни держали народ за решеткой, он не терпит этого, нужно любить нацию и ее жизнь, чтить Родину, нельзя отказываться от языка, религии, от добрых, могущественных источников национального менталитета, идущих от его предков, превращаться в вечность, в глазах своего подчиненного раба. То есть, писатели, стремящиеся пропагандировать национальное сознание, национальный менталитет, поведение и прививать передовой пример уважения обычаев, традиций для молодого поколения, обладали как знанием, так и умением, свежестью, сообразительностью, остротой чувств, зоркими глазами, национальной честью, целеустремленностью, настойчивостью, глубокими знаниями.

Ключевые слова: Национальный менталитет, обычаи, традиция

B. Nurzhekeev promotes the national mentality and describes its features. The novels "One Regret, One Hope", "Life with Expectation", "Married Couple", "Love, Merry Years", "Song of Eternal Love" by A. Nurshaikov are works that, despite the fact that they are not considered ideal in all respects, reflect the mentality that makes us feel Kazakh identity, what is a nation. B. Nurzhekeyev in the novel "The Married Couple" managed to prove that, no matter how much people are kept behind bars, they do not tolerate it, they need to love the nation and its life, honor the Motherland, they cannot give up language, religion, good, powerful sources of national mentality coming from their ancestors, turn into eternity, into in the eyes of his subordinate slave. That is, writers who seek to promote national consciousness, national mentality, behavior and instill an advanced example of respect for customs and traditions for the younger generation had both knowledge and skill, freshness, intelligence, sharpness of feelings, sharp eyes, national honor, dedication, perseverance, deep knowledge.

Key word: National mentality, customs, tradition

Адамның тағдыры ұстанымына қатысты. А.И.Герцен: «Сердитесь сколько хотите, но мира никак не переделаете по какой-нибудь программе; он идет своим путем, и никто не в силах его сбить с дороги. Узнавайте этот путь – и вы отбросите нравоучительную точку зрения, и вы приобретаете силу» [1, 24-б], - - дегенінде терең философиялық тұжырым жатыр. Еш нәрсені қолдан жасауға, бағдарламаға бағындыруға, қалағаныңа қарай бұруға болмайды. Өйткені, ол - өмір. Өмір тек тіршіліктің жазылмаған заңымен жүреді, өз арнасымен ағады. Егер бағдарламаға бағынса, күн басқаша шығып, ай басқаша боп батырында сөз бар ма. «Бір өкініш, бір үміт» романында Б.Нұржекеев бір отбасының тағдырын көлденең тарту арқылы қазақ отбасының өзіне ғана тән, бірақ күллі қазақ отбасына ортақ жайды, отбасының әр мүшесінің мінезін-құлқын, адамгершілік салтын, әлеуметтік ортадағы қызметін, адамдық сиқын түп-тамырымен тереңдей қазып, үлгі етерін де, теріс айналып жиреніп кетерін де қаз-қалпында реалистік тұрғыда бейнелеп береді. Басты кейіпкер Шегеннің атасы-Мәмбет, әжесі – Бәтжан, шешесі – Жамиха, әкесі – Сәтім, Сәтімнің әпкесі – Кәмеш, Шегеннің қарындасы – Күлдария. Мәмбет пен Бәтжан он бала сүйген. Содан тірі қалғаны – Сәтім мен Кәмеш қана. Ұлы Отан соғысы кімді жарылқаған, бұл шаңырақта аман қалған Сәтім үйленіп, екі бала көрген шақта арғы бақытын үзіп, көппен бірге ұлы тойға жетелеп әкеткен. Қазір өлі-тірісі белгісіз, әке-шешесі жолын тосып, қайғыдан қан жұтып отыр. Күйіп тұрған соғыс уақытында ер-азаматтың жоқтығынан Мәмбет қарт пен Тайбек қария қолына құрық алып колхоз жылқысын бағып жүр. Екеуінің де майданға алынған жалғыздарынан хабар жоқ, келіндері тепсе темір үзгендей жас, қайратты. Күйеулерінің аман оралуынан күдер үзген шақта, басқа біреудің етегінен ұстап, балаларын жетелеп кетіп, тірідей өлтіріп кетпесіне кім кепіл? Олардың сары бас құрттай көкірегін кеміріп жатқан уайымын жазушы: «Әкесіз бала өсе келе шешесінің артынан кете ме деген уайым Тайбекті де, Мәметті де мұжиды. Қысқасы, ондай-ондай іште жатқан бұқпа шерлер екі шалда да баршылық» [2, 18-б], - деп баяндайды. Қазақ өз балаларына ат жалын тартып мінгенше қамқор болады да, өлгенше немерелерінің қамын жейді. Сондықтан қазақ отбасында бөліну, жатсыну, немерелерін туған әке-шешесіне итере салатын өзімшіл, салқын қатынас болмаған. Керек болса, қазақ отбасында сәбилі болған баласы мен келінінің аяқ-қолын байлап, еңбектен қол үздірмес үшін немерелерін бауырына салып алып, жас отаудың қиыншылығын өз мойындарына жүктеген. Өйткені, немере өз каналарын жарып шыққан балаларынан туғандықтан, тіпті олардан да ыстық әрі өмірінің жалғасы, бір ағаштың бұтақтарының жемісі саналған. Қазақ отбасы жайлы ойлы мақалалар жазып жүрген жазушы-публицист Зейнеп Ахметова баланы «бауырына салу деген бізбен қатар өмір сүріп жатқан халықтардың ішінде тек қазаққа ғана тән. Әрине, өзге ұлттар да немерелеріне қамқорлық көрсетеді, бағады, қарайды. Ал қазақтардың ерекшелігі сол, тұңғыш немерені міндетті түрде атасы мен әжесі бауырына салған. Ол сол үйдің кенжесі

болып өседі». Бауырына салу - қазаққа ғана. З.Ахметованың пайымдауларын құптаймыз, бірақ пікірде шектеушілік, балаларының тұңғышын «күштеп тартып алатындай» сыңай байқалады. Әулеттің басы шал мен кемпірге құдай берген балаларынан дүниеге келген немерелерінің бәрі ортақ. Бірінен бірін артық көру балалары мен келіндерінің арасына жік салады деп кемел қария, кеңқолтық әже бәрін бауырына басып, ата қаз бен ана қаздай немерелерін соңынан ертіп, сонан ләззат алып, әулетінің жемісін аялап, Алланың рахымы берген бақыты санаған. Керек десеңіз, қазіргі ата мен әже пейілінің дарқандығы сондай, қыздарынан туған балалар бұрын жиен саналса, қазір ұлдары мен қыздарын бір-бірінен бөліп, артық реніш шақырмас үшін, қыздарынан туған кішкентайларын да немере санайтын үрдіс қалыптасып келеді. «Семья – шағын мемлекет» десек, қазақ отбасында бар балаларының тағдырын дипломатиялық мәмлегерлікпен септестіріп, жүрек жылуын бәріне ортақ бөліп беріп отырған Президент – ата да, ынтымақты жарастырып отырған премьер-министр-әже. Атаның әділдігі, бірлікті қатал талап ететіні, әженің кеңқолтық мейірбандығы балаларының көңілін көншітіп, келіндерін отбасын риясыз құрметтеуге, балдай батып, судай сіңіп кетуге ұйытқан.

«Бір өкініш, бір үмітте» Мәмбет қария мен Бәтжан әже сол біз жоғарыда атап өткен «Президент» пен «премьер-министрдей». Екеуі де өлі-тірісі бимәлім Сәтімнен қалған жалғыз тұяқ – Шеген дегенде шығар жаны бөлек. Келіндері Жәмихан қырманшы Мақышқа тұрмысқа шығып, 9 жасқа кеткен Шегенін өзі Ақжазықтағы мектепте оқытпақ ниетпен колхоз орталығына әкетпек болғанда амалы таусылған қария: «- О – Oh! – деп Мәмет осы кез өкси күрсінді, - Сәтім-ау, сен бүгін өлдің ғой! Бүгін өлдің ғой, қу жалғыз-ау! Бүйтіп өлтіретінің бар, о баста көзіме неге көріндің, Шегентай-ау?! Шыдай, шыдай келіп ем, шарт сындырдың ғой, шырағым-ау» [2, 97-б]. Ал, Шегеннің әжесі Бәтжанның немересіне деген аналық сезімін автор шал мен кемпір айтқанына көнбеген соң «Шегенді қолынан жұлқа сүйрелеп, Жәмиха табалдырықтың сыртында тұр екен. Үйден шығармай, немересінің аяғынан айырылмай жабысып, боздап жылап табалдырықтың ішінде Бәтжан жатыр. Сары шалдың бетінде қан-сөл жоқ, әлі де айыбыны сақтап, іргеде шынтақтап жатқан күйі сазарыпты да қалыпты. Жаны жоқ болса, баяғыда шығып кеткен адам дерлік» [2, 96-б], - деп суреттейді. Жәмиха баласына жаманшылық жасап, атасы мен әжесінен айырып әкетуді көздеп отырған жоқ. Соғыс жылдарының ауыртпалығынан бірінші сыныпқа уақытылы берудің реті келмей, жылқыдағы ауылда Шеген 9 жасқа дейін оқымай жүр. Осы жағдай жанына батқан анасы баласын еріксіз алып кетіп оқытуға бекінеді. Бірақ көрші әйел Сәлима Мәмет пен Бәтжан Шегеннің кетіп қалған қасіретін көтере алмай, бір нәрсеге ұрынып қала ма деп қорқып, сыры бір, достығы жарасқан Жәмихадан Шегенді тартып әкетіп, атасы мен әжесіне тапсырады. Немересі қайтып оралғанына жүрегі жиырыла қуанған Бәтжан кейуана: «Шүкір, Шегені қолында қалды. Ол үшін тағдырына да, үлкен адамгершілік жасаған Сәлимаға да, ұлын қиып кеткен келініне де дән риза. Өзге жақсылықты ұмытса да, бұл жақсылықты ұмытпас» [2, 99-б], - деп немересіне ешнәрсені теңгермейтін аналық махаббатын паш етеді. Тегі, қазақ отбасының иесі де киесі де ана саналады. Ақылды, парасатты, инабатты, отбасының тірлігіне әмбебап, мінезге бай, көргенді жердің қызы келін боп түскен жеріне бірден сіңісіп кетіп, осы әулеттің бөлінбейтін бөлшегіне айналады, біртін-біртін рулы елдің аса сыйлы келіні, анасы боп жолға да, жөнге де жүйрік алтын қазынасы деңгейіне жетпек. Бәтжан айна қатесіз осындай отанасы болғанын жарты ғасырдан да көп отасқан Мәмбет шал: «Шындап келгенде, осылардың қай-қайсысынан да сыйласындысы - өзінің шүйкедей қара кемпірі. Ары шалқайғанды бері икемдеп, бері қисайғанды ары тартып, не де болса бәріне ара ағайыншылық жасайтын, бастарын біріктіретін – сол. Байқұс, бәрінің берекесі. Күнкілдеп жүріп жаманды да, жақсыны да көтерді. Қателерін түземесе, түзулерін қисайтқан жері жоқ» [2, 71-б]. Отанасы «күнкілдегенде» қисық кетіп, мәмлеге, ақылға келмей, оппаға түсуге бағытталғанды сол қауіптен сақтап қалуға жаны шығып, шыр-пыр болатынын айтады. Ашуы алдында, ақылы соңында жүретін Кәмеш, өз дегенінен басқаға құлақ тоса

қоймайтын, бірбеткей, қайсар Жамиха, қикар Шеген, шаһар шалы Мәмбеттің қыбын баққан, қырыс қылықтарын көтеріп, жайлап жымыып отырып-ақ, өзінің қалаған ыңғайына салып жібереді.

Шегенге асау мінгізіп, бұрын мұндайды көрмеген бала аттан құлап, есінен танып қалады. Ауыл болып дүрлігеді. Дүрлігудің себебі Шеген атасы Мәмбеттің зорлығымен жүйрік, асау жануарға мінген-ді. Қикар, шаһар шалға ешкім ескерту жасауға батпайды. Сол сәтте Бәтжан немересінің қиналуы жанын мұрнының ұшына әкелгенде, күйініп: «Сенің кінәң осының бәрі, баланы желіктіріп... Бәтжан шалын біраз жазғырайын деп келе жатыр еді, оның шытынай қалған қабағын көрді де, жым бола қойды. Сасқанынан баланың жастығын түзегенсіп бір-екі ырғады» [2, 23-б], - деп бейнеленген. Мұнан біз қазақ әйелінің ешқашан ерінің алдынан кесе көлденең өтпей, қас-қабағын баққан, отағасын пір тұтып, бала-шағасын да әкені құрметтеуге, артық кетсе кешіре білуге, дегенін тапжылтпай орындауға үйрететін мінезділікті аңғарамыз. Жақсы мінез, жақсы қылық, инабатты, ибалылық анадан балаға жалғасады. Қазақты ұлы ұлт ретінде қазіргі өркениетті елдердің бағалай бастауы да сол қанымызға сіңген төл қасиеттеріміздің арқасы.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. В.Шкловский О. Теории прозы. - Москва: Советский писатель, 1983. стр.
2. Нұржекеев Б. Таңдамалы. 1, 2 том. Алматы: Жазушы, 1993. – 395б.
3. Тайжанов А. Өмірдің қатаңданып бара жатуы – рухани жұтандықтың көрінісі // Егемен Қазақстан № 4, 2010. 24.

ӘОЖ 53:37.016:002

ЖАЛПЫ ФИЗИКА КУРСЫН ОҚЫТУДА АҚПАРАТТЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТІ ДАМУДЫҢ НЕГІЗГІ ШАРТТАРЫ

Уразалиева А. А.

М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті
Шымкент, araika.ao@mail.ru

Қазіргі заман – физика ғылымының өте жан-жақты тараған кезеңі. Физиканы оқытудың мазмұнын жүзеге асыру үшін жаңа білім беру технологиялары ауадай қажет. Қазіргі ақпараттық коммуникациялық технологияның озық жетістіктерін физика сабағында қолдану арқылы танымдық іс-әрекеттерін ұйымдастыра отырып, оқушылардың құзыреттілігін дамытуға болады. Жаңа ақпараттық технологиялық құралдары оқыту құралы қызметін атқарады. Физика сабағында ақпараттық технологияларды пайдалану арқылы оқушылардың ақпараттық құзіреттілігін қалыптастыру атты баяндамада қазіргі заман талабына сай ақпараттық технологияларды, электрондық оқулықтарды және Интернет ресурстарды пайдалану оқушының білім беру үрдісінде шығармашылық қабілетін дамытуға мүмкіндік беретіндігі туралы баяндалады. Қазіргі қоғамдағы білім жүйесін дамытуда ақпараттық — коммуникациялық технологиялардың маңызы зор. Білім беруді ақпараттандыру және пәндерді ғылыми – технологиялық негізде оқыту мақсаттары алға қойылуда. Ақпараттандыру технологиясының дамуы кезеңінде осы заманға сай білімді, әрі білікті жұмысшы мамандарын даярлау оқытушының басты міндеті болып табылады. Қоғамдағы ақпараттандыру процестерінің қарқынды дамуы жан-жақты, жаңа технологияны меңгерген жеке тұлға қалыптастыруды талап етеді.

Кілттік сөздер: ақпараттық коммуникациялық технология, интеллектуалдылық, жаңа технология, танымдық іс-шара, электрондық оқулық.

Современность - очень разносторонний период физической науки. Для реализации содержания обучения физике необходимы новые образовательные технологии. Используя

передовые достижения современных информационно-коммуникационных технологий на уроках физики, можно развивать компетентность учащихся, организуя их познавательную деятельность. Новые информационно-технологические средства служат средством обучения. В моем докладе "формирование информационной компетентности учащихся с использованием информационных технологий на уроках физики" рассказывается о том, как использование современных информационных технологий, электронных учебников и Интернет ресурсов позволяет развивать творческие способности учащихся в образовательном процессе. Информационно — коммуникационные технологии имеют большое значение в развитии системы образования в современном обществе. Ставятся цели информатизации образования и преподавания дисциплин на научно – технологической основе. На этапе развития технологий информатизации главной задачей преподавателя является подготовка современных образованных и квалифицированных рабочих специалистов. Интенсивное развитие процессов информатизации в обществе требует формирования разносторонней, владеющей новыми технологиями личности.

Ключевые слова: *информационно-коммуникационные технологии, интеллектуальность, новые технологии, познавательное мероприятие, электронный учебник.*

Modernity is a very versatile period of physical science. New educational technologies are needed to implement the content of teaching physics. Using the advanced achievements of modern information and communication technologies in physics lessons, it is possible to develop the competence of students by organizing their cognitive activity. New information technology tools serve as a means of learning. My report "formation of students' information competence using information technology in physics lessons" tells how the use of modern information technologies, electronic textbooks and Internet resources allows students to develop creative abilities in the educational process. Information and communication technologies are of great importance in the development of the education system in modern society. The goals of informatization of education and teaching of disciplines on a scientific and technological basis are set. At the stage of development of informatization technologies, the main task of the teacher is to train modern educated and qualified working specialists. Intensive development of informatization processes in society requires the formation of a versatile person who owns new technologies.

Keywords: *information and communication technologies, intelligence, new technologies, educational event, electronic textbook.*

Бүгінгі күн талабы жалпы білім беру жүйесіне, білім беру мазмұны мен оқыту әдістеріне үлкен міндеттер жүктеуде. Қоғамның әлеуметтік-экономикалық және мәдени дамуына білім мен ғылым жетістіктері ықпал ете отырып, мемлекеттің болашағы оның ұрпағының білімділігімен өлшенеді. Ақпараттандыру технологиясының дамуы кезеңінде осы заманға сай білімді, әрі білікті жұмысшы мамандарын даярлау оқытушының басты міндеті болып табылады. Қоғамдағы ақпараттандыру процестерінің қарқынды дамуы жан-жақты, жаңа технологияны меңгерген жеке тұлға қалыптастыруды талап етеді. Ақпараттық күзіреттілікті қалыптастырудың басты мақсаты – ақпаратты беру, түрлендіру және оны қолдану білімдерімен қаруландыру, компьютерлік технологияны өз қызметтеріне еркін, тиімді пайдалана алу қабілетін қалыптастыру.

Ақпараттық-коммуникациялық құзыреттілік — жалпы білім беру мақсатындағы басты басымдықтардың бірі. Өмірдің өңі өзгеріп, ақпараттық іс-әрекеттің рөлі артады, соның ішінде адам ақпаратты өз бетімен белсенді түрде өңдеп, технологиялық құралдардың көмегімен күтпеген жағдайлардан оңтайлы шешім табуға тырысады. Ақпараттық-коммуникациялық технология (АКТ) пайдалану пайдалылығының критерийі келесідей: компьютерлік технология осы технологияны қолданбаған жағдайда алынбайтын оқу нәтижелеріне қол жеткізу үшін тиімді. Ол оқу нәтижелеріне дағдыларды әдеттенгенше машықтандыру, студенттердің қызығушылықтарын, ой белсенділігін және жұмысқа қабілеттілігін арттыру, студенттердің әрекеттену жылдамдығын және күрделілік деңгейін бақылау, түпкілікті және аралық

нәтижелерді бақылау болып табылады. Компьютерді оқу әрекетінде қолданудың негізгі нұсқалары: дидактикалық материалды жасақтау, дайын бағдарламалық құралдарды қолдану, оларды студенттер мен оқытушылардың өздері дайындауы.

Ақпараттық технологияны қолдану арқылы оқыту:

- жаңа ақпараттық технологияны қолдану арқылы білімнің сапасын көтеру;
- жаңа ақпараттық және телекоммуникациялық технологияларды енгізу арқылы білім беру мазмұнын жаңарту;
- жаңа ақпараттық технологияны қолдану саласы бойынша оқушылардың мамандыққа баулу механизмін құру;
- біздің еліміздегі және шет елдердегі жинақталған ақпараттық ресурстарға жедел ену;
- мультимедиялық электрондық оқулықтарды, виртуальдық лабораторияларды және бақылау программаларын жасақтап, қамтамасыз ету;
- білім берудің телекоммуникациялық желілерін құру;

Ақпараттық технологияларды қолданып өтетін сабақтар саны артқан сайын студенттердің ақпараттық мәдениеттілігі жоғарылап, АКТ білім беруші және кіріктірушілік маңызын түсіне бастайды, оқуға түрткі болады. Бұл студенттердің танымдық үрдісін белсендіріп, ойын (кеңістіктік, алгоритмдік, түйсіктік, шығармашылық, теориялық) дамытады, оңтайлы шешім табу, эксперименттік-зерттеушілік іспен айналысу біліктілігін қалыптастырады, оқу үрдісінің нәтижелілігін көтереді.

Ақпараттық қоғам жағдайында кез келген педагогқа ақпараттық білім негіздерін игерту, ақпараттық- коммуникациялық технология (АКТ) құралдарын өзіндік білім алуға қолдану мен оның мүмкіндіктерін кәсіби қызметтеріне танымдық және дидактикалық құрал ретінде пайдалану дағдыларын қалыптастыру қажеттігі туындайды. Сондықтан әрбір педагог ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың мүмкіндіктерін базалық тұрғыдан игеруі мен оны оқу- тәрбие үдерісіне тиімді қолдана білуі, Интернет желісін, ғаламдық ақпарат жүйесін кәсіби деңгейде пайдалана алуымен сипатталады. Аталған талаптарды іске асыру педагогтардың кәсіби құзырлылығына қойылған міндеттердің бірі ретінде жүктеледі.

Біліктілікті арттыру жүйесінде педагогтардың ақпараттық-коммуникациялық құзырлылығын қалыптастыру дағдыларын мына түрде жіктей аламыз:

- ақпараттарды сұрыптау дағдысы; кез келген ақпараттық үдерістер (ақпараттарды жинау, кодтау, жіберу, сақтау, өңдеу, түрлендіру) мен жоғары деңгейдегі технологиялар құрамына енетін элементарлық ақпараттық- коммуникациялық технологиялар;
- орта деңгейдегі технологиялардың қызметін атқаруды іске асыратын және белгілі бір салалар бойынша технологияларды (мәтіндік процессор, кестелік процессор, деректер қоры, эксперттік жүйелер, гипермәтіндер, модельдеу жүйелері) қолдануға бағытталған базалық ақпараттық- коммуникациялық технологиялар;
- АКТ арқылы алған білімін практикамен байланыстыра білу дағдысы;
- өздігінен білім алудың ақпараттық ортасын құра білу дағдысы;
- онлайн режиміндегі интерактивтік сабақтарды талдай алу дағдысы;
- кәсіби іс-әрекетіне АКТ құралдарын сұрыптап, пайдалана алу дағдысы;
- интерактивтік қарым-қатынастар жасау арқылы тәжірибелерін ортаға салу дағдысы;
- цифрлық білімдік ресурстармен жұмыс жасай алу және олардың сапасын анықтау мен жасау дағдысы;
- Интернет-технология, мультимедиа, ақпараттық-басқарушы жүйелер сияқты базалық және элементарлық ақпараттық технологиялардан құралған қызметтерді іске асыруға негізделген жинақталған ақпараттық-коммуникациялық технологиялар.

Физиканы оқыту, оның пән ретінде ерекшеліктеріне сай, қазіргі заманғы ақпараттық технологияны қолдануы жайлы сала болып келеді. Физика сабақтарында ақпараттық – технологияны жаңа тақырыпты өткенде, қорытынды – қайталау сабақтарында және т.б сабақ түрлерінде қолдану өте тиімді. Сабақ барысында слайд-фильмдерді пайдалану, дәстүрлі әдістермен салыстырғанда, сабақтың динамикасын, көрнекілігін, ақпараттың өте

жоғары деңгейін және көлемін қамтамасыз етеді, сонымен қатар, тақырыпқа және жалпы физика пәніне қызығушылықты арттырады. Сабаққа дайындық барысында электрондық оқулықтар, Интернет желісінің ақпараттары қолданылады және оқытушы мен студенттерге арналған дидактикалық материалдар, оқу-әдістемелік құралдар жасалады. Физикалық процестер мен құбылыстарды модельдеу оқу процесін дамыту мен жетілдірудің болашағы болып табылады, әсіресе студенттердің шығармашылық белсенділігін арттыруда, зерттеу жұмыстарын дамытудағы ролі ерекше. Физикалық эксперименттерді модельдеу – оқытушыға сабақта физикалық ұғымдардың мағынасын тереңірек ашуға, студенттерді физиканың қазіргі эксперименттік базасымен таныстыруға, физикалық құбылыстармен зерттеу әдістерін толық түсіндіруге мүмкіндік береді.

Электрондық оқу құралы – бұл оқу курсының ең маңызды бөлімдерін, сонымен бірге есептер жинағы, анықтамалар, энциклопедиялар, оқу эксперименттерін жүргізу нұсқаулары, практикумға, курстық және дипломдық жобаларға нұсқау және т.б. білім беруді басқаратын мемлекеттік органдар тағайындаған арнайы статусы бар берілген түрдегі баспаларды қамтитын электрондық оқу басылымы. Онда әр тарауда тақырыптың мазмұны, заңдары мен анықтамалары, түсініктеме сөздігі мен қазақша – орысша сөздік, кестелер, ғалымдардың өмірбаяндары, жаттығулар мен есептер, бақылау жұмыстары қамтылған. Тараудағы оқу материалдары бойынша берілген анимациялық тәжірибелер студенттерге физикалық құбылыстарды көрсете отырып, түсіндіруге ыңғайлы. Ал интерактивті әдістер – студенттердің өзара әрекет етуіне жағдай жасайтын әдістер жиынтығы. Интерактивті оқыту әдістері - студенттердің өз өмір тәжірибесіне, біліміне сүйенулеріне негізделген. Сондықтан да сабақ беру барысында интерактивті тақтаны, электрондық оқулықтарды пайдалану қажет, себебі бұл студенттердің бойында ынтымақтастық педагогикасының жүзеге асуына, бірлесіп әрекет етуге, сабақта жайлы да жағымды психологиялық жағдай орнауына мүмкіндік береді.

Физика сабақтарында ақпараттық — коммуникациялық технологияларды пайдаланудың тиімділігі:

- білім алушының өзбетімен жұмысы;
- аз уақытта көп білім алып, уақытты үнемдеу;
- білім-білік дағдыларын тест тапсырмалары арқылы тексеру;
- шығармашылық есептер шығару кезінде физикалық құбылыстарды түсіндіру арқылы жүзеге асыру;
- қашықтықтан білім алу мүмкіндігінің туындауы;
- қажетті ақпаратты жедел түрде алу мүмкіндігі;
- экономикалық тиімділігі;
- іс-әрекет, қимылды қажет ететін пәндер мен тапсырмаларды оқып үйрену;
- қарапайым көзбен көріп, қолмен ұстап сезіну немесе құлақ пен есту мүмкіндіктері болмайтын табиғаттың таңғажайып процестерімен әртүрлі тәжірибе нәтижелерін көріп, сезіну мүмкіндігі;
- білім алушының ой-өрісін дүниетанымын кеңейтуге де ықпалы зор.

Физика – тәжірибелік ғылым, оны түсіну үшін міндетті түрде тәжірибелер жасау қажет. Физика пәнінің әдістемесі басқа пәндердің білім беру әдістемесіне қарағанда қашанда қиындыққа толы. Физика пәнінің өзіндік ерекшелігіне сай АКТ қолдануға өте ыңғайлы және физиканы оқытудың тиімді әдістемелерінің бірі деп есептеймін, жұмыс барысында мен мынадай екі бағытты ұштастыру тиімді болып табылады: бірінші: жеке компьютерлік демонстрацияларды пайдалану, екінші: сабақтарда қажетті мультимедиялық әзірлемелерді қолдану.

Компьютерлік технологияларды физика пәнін оқытуда пайдаланудың ең болашағы бар бағыттарының бірі физикалық құбылыстар мен процестерді компьютерлік модельдеу болып табылады. Компьютерлік модельдер дәстүрлі сабақтарға енгізуге де ыңғайлы және жаңаша түрдегі сабақтарды ұйымдастыруға да жол ашады. Компьютерлік модельдер басқа

да көрнекілік құралдарымен бірге оқу процесінің тиімділігін әлдеқайда көтереді. Компьютерлік модельдердің негізгі көрсеткіші ретінде білім алушылардың интеллектуалды қабілеттерінің дамуын атауға болады. Компьютерлік модельдерді пайдалану физикалық құбылыстар мен процесстерді сенімді де дәл көрсетіп, оларды экспериментте түрлі жағдайда қайталап, мән-мағынасын терең түсінуге мүмкіндік береді. Білім алушының компьютерлік эксперименттер жасауы кезінде компьютермен диалог арқылы жұмыс істеуі оның танымдық әрекеттерін арттырып, өздігінен ғылыми зерттеу жүргізу және ойлау қабілет-дағдыларын анағұрлым дамытады.

Қазіргі кезде физиканы оқуға арналған компьютерлік программалар өте көп. Оларды интернеттен еш қиындықсыз жүктеп алып, мектеп компьютерлеріне орнатып, физика сабақтарында пайдалануға болады. Бұл программаларды сабақтарда пайдалану мақсатына сай былай топтауға да болады:

- оқыту программалары;
- демонстрациялық программалар;
- компьютерлік модельдер;
- компьютерлік лабораториялар;
- лабораториялық жұмыстар;
- есеп топтамалары;
- бақылау программалары;
- компьютерлік дидактикалық материалдар.

Әрине, көптеген программалар осының бәрін қатар пайдалануға арналған әмбебап түрде жасалады.

Ақпараттық-коммуникациялық технология (АКТ) пайдалану пайдалылығының критерийі келесідей: компьютерлік технология осы технологияны қолданбаған жағдайда алынбайтын оқу нәтижелеріне қол жеткізу үшін тиімді. Ол оқу нәтижелеріне дағдыларды әдеттенгенше машықтандыру, студенттердің қызығушылықтарын, ой белсенділігін және жұмысқа қабілеттілігін арттыру, студенттердің әрекеттену жылдамдығын және күрделілік деңгейін бақылау, түпкілікті және аралық нәтижелерді бақылау болып табылады.

АКТ қолдану арқылы пәнді оқыту тиімділігі артады. Ақпараттық технологиялар ақпаратқа қол жеткізуді жеңілдетіп қана қоймай, оқу іс-әрекетінің нұсқалылығының мүмкіндіктерін кеңейтіп, студентті белсенді және тең құқылы қатысушы деп қарайтын білім беру жүйесін құруға мүмкіндік береді. Физика сабағында ақпараттық технологияны тиімді пайдалану білім сапасының артуына әкеледі, студенттің логикалық ойлау қабілеттерін дамытып, интернет желісінен сабаққа қажетті деректерді өз бетімен іздеуіне компьютерлік сауаттылықтарына жол ашады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Б.Б. Жолдасова Инновациялық технологияларды білім беруде қолдану. Білім, №5, 2007ж.
2. «Физика және астрономия» республикалық ғылыми - әдістемелік педагогикалық журналы. 2012ж. №2.
3. “Болашақтың іргесін бірге қалаймыз” Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы, 2011 жыл
4. «Физика» журналы №6, 2006 жыл
5. Мұхамбетжанова С.Т., Мелдебекова М.Т. Педагогтардың ақпараттық – коммуникациялық технологияларды қолдану бойынша құзырлылықтарын қалыптастыру әдістемесі. Алматы: ЖШС «Дайыр Баспа», 2010 ж.
6. Роберт И.В. Новые информационные технологии в обучении: дидактическая проблема, перспектива использования // Информатика и образование. 1991, №4, 18-25 б.
7. Голубкова О. А. Использование активных методов обучения в учебном процессе: учебно-методическое пособие. СПб., 1998. 42 с

УДК 37.51.1

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ СКОРОСТНО-СИЛОВОЙ ПОДГОТОВКИ ЮНЫХ ФУТБОЛИСТОВ 12-14 ЛЕТ

Хайдаров Х.С., магистрант
Казахская академия спорта и туризма, г.Алматы
E-mail: x.xaidarov@mail.ru

Жалпы дене шынықтыру спортшының дене қасиеттерінің, функционалдық мүмкіндіктері мен жүйелерінің жан-жақты дамуын, бұлиықет қызметі процесінде олардың көріністерінің үйлесімділігін қамтиды. Қазіргі спорттық жаттығуларда жалпы физикалық дайындық жалпы жан-жақты физикалық жетілумен емес, белгілі бір спорт түріндегі спорттық жетістіктер мен жаттығу процесінің тиімділігіне жанама әсер ететін қасиеттер мен қабілеттердің даму деңгейімен байланысты.

Тірек сөздер: жетілдіру, футбол, жас футболшылар, дене шынықтыру, дайындық.

Общая физическая подготовка предполагает разностороннее развитие физических качеств, функциональных возможностей и систем организма спортсмена, слаженность их проявления в процессе мышечной деятельности. В современной спортивной тренировке общая физическая подготовленность связывается не с разносторонним физическим совершенством вообще, а с уровнем развития качеств и способностей, оказывающих опосредованное влияние на спортивные достижения и эффективность тренировочного процесса в конкретном виде спорта.

Ключевые слова: совершенствование, футбол, юные футболисты, физическая культура, подготовка.

General physical training involves the versatile development of physical qualities, functional capabilities and systems of the athlete's body, the coherence of their manifestation in the process of muscular activity. In modern sports training, general physical fitness is associated not with versatile physical perfection in general, but with the level of development of qualities and abilities that have an indirect impact on athletic achievements and the effectiveness of the training process in a particular sport

Key words: improvement, football, young football players, physical education, preparation.

Физическая подготовка — это педагогический процесс, направленный на воспитание физических качеств и развитие функциональных возможностей, создающих благоприятные условия для совершенствования всех сторон подготовки. Она подразделяется на общую и специальную[1].

Общая физическая подготовка предполагает разностороннее развитие физических качеств, функциональных возможностей и систем организма спортсмена, слаженность их проявления в процессе мышечной деятельности. В современной спортивной тренировке общая физическая подготовленность связывается не с разносторонним физическим совершенством вообще, а с уровнем развития качеств и способностей, оказывающих опосредованное влияние на спортивные достижения и эффективность тренировочного процесса в конкретном виде спорта. Средствами общей физической подготовки являются физические упражнения, оказывающие общее воздействие на организм и личность спортсмена. К их числу относятся различные передвижения - бег, ходьба на лыжах, плавание, подвижные и спортивные игры, упражнения с отягощениями и др. Общая физическая подготовка должна проводиться в течение всего годичного цикла тренировки.

Специальная физическая подготовка характеризуется уровнем развития физических способностей, возможностей органов и функциональных систем, непосредственно определяющих достижения, в избранном виде спорта. Основными средствами специальной физической подготовки являются соревновательные упражнения и специально подготовительные упражнения.

Физическая подготовленность спортсмена тесно связана с его спортивной специализацией. В одних видах спорта и их отдельных дисциплинах спортивный результат определяется прежде всего скоростно-силовыми возможностями, уровнем развития анаэробной производительности; в других - аэробной производительностью, выносливостью к длительной работе; в третьих - скоростно-силовыми и координационными способностями; в четвертых - равномерным развитием различных физических качеств [2].

Уровень развития скоростных способностей один из наиболее важных показателей специальной физической подготовленности футболистов.

Сформированность скоростных качеств, способствует более быстрому выполнению различных технико-тактических показателей, что обеспечивает дополнительное время для эффективного решения важных двигательных задач в футболе. Вместе с тем, даже ведущие футболисты мира часто не обладают высоким уровнем развития скоростных способностей для данной категории занимающихся. Только отдельные футболисты пробегали 100-метровую дистанцию быстрее 11 секунд.

По данным М.А. Годика (2001), большинство игроков супер-лиги России показывают значительно более низкие на этой дистанции показатели (11,3-12,6 с). Такой уровень развития скоростных способностей российских футболистов в определенной мере обуславливает и низкий объем перемещений с максимальной интенсивностью в процессе игровой деятельности, а также невысокую эффективность атакующих действий.

Анализ тренировочной деятельности юных футболистов позволил выявить ряд значимых противоречий: между комплексом теоретических разработок развития скоростных способностей и программно-методическим обеспечением их физической подготовки; между нормативными основами физической подготовленности футболистов и требованиями различных игровых амплуа[3].

Методика повышения скоростных способностей юных футболистов будет эффективной, если в её основу положить идею учета специфики двигательных действий юных футболистов в процессе скоростного ведения мяча, а подбор средств и методов скоростной подготовки осуществлять в соответствии с оптимальными параметрами физической нагрузки для каждого из амплуа и возраста футболиста.

Приступая к педагогической работе, тренер должен в первую очередь разобраться, что ребенку дано от природы и что он может приобрести за счет ежедневных занятий. Конечно, некоторые показатели - сила ног, быстрота, функциональные особенности - в значительной мере передаются наследственностью. Но что-то возможно компенсировать и развить другие способности игрока, которые хорошо формируются в результате специальной подготовки. А недостаток таланта может быть возмещен только настойчивой работой на тренировках. Ведь цель нашей деятельности — это развитие детских задатков, превращение их в способности и совершенствование необходимых качеств.

Важно понять, что каждый воспитанник продвигается по пути овладения техникой, разница только в скорости обучения. Заметим, что способности - это не что иное, как время обучения необходимым навыкам. Потом мы уже обращаем внимание на талант и одаренность воспитанника. Выбрать необходимое направление обучения, помочь быстрее раскрыться детской личности — это уже последующая первостепенная задача педагога. Хотелось бы отметить, что посредственное обучение часто возникает вследствие некачественных занятий, чисто внешне наполненных большим количеством информации. В футбольном образовании детей важен даже не столько объем преподносимой информации и количество обучаемых элементов тренировки, сколько личность тренера и методы его работы.

За время работы с группой у тренера развивается определенный стиль взаимодействия, складывается определенный методический подход к своим воспитанникам. Поэтому, начиная работать с новой группой, тренер должен вспомнить некоторые специфические моменты детского возраста.

Детский тренер должен знать характерные закономерности роста и становления организма детей, поскольку подготовка юных и взрослых квалифицированных футболистов существенно отличается как по своим задачам, так и по организации учебно-тренировочной работы[4].

Краткая характеристика периодов развития двигательных способностей детей и подростков примерно будет выглядеть так:

- 10 — 11 лет — ловкость, быстрота;
- 12 — 13 лет — ловкость, быстрота, взрывная сила;
- 14 — 15 лет — взрывная сила, скоростно-силовая, ловкость;
- 16 — 17 лет — общая выносливость, общая силовая подготовка;
- 18 — 19 лет — специальная выносливость, специальная силовая подготовка.

Таким образом, на основании предпосылок естественного роста и анализа многолетней подготовки футболистов можно предложить методические рекомендации по его структуре. Тренер должен знать специфику возраста, не делать поспешных выводов о перспективности своих юных футболистов и правильно расставить акценты, не забывая о том, что ребенок может опережать в развитии или запаздывать, то есть отличаться от средних показателей созревания. Если рассматривать физические качества в отдельности, то отметим характерные моменты их развития.

Развитие силы до 11 лет — рост силы мышц незначителен, но с 12 до 14 лет рост заметно увеличивается, наиболее интенсивное развитие силы 14 - 17 лет.

Развитие быстроты: с 10 до 11 - интенсивное развитие, с 12 до 14 лет менее интенсивное развитие быстроты.

И если сравнить прирост скорости, то с 10 до 14 лет он примерно составляет 17 - 20%, а после 15 лет - 8%. Достаточно точно выявлено, что скоростные способности детей весьма консервативны и с трудом поддаются развитию.

Развитие ловкости с 10 — 12 лет - наибольший тренировочный эффект. Развитие скоростно-силовых качеств с 10 до 11 лет и с 14 до 15 лет - наибольшее.

Развитие выносливости: с 10 до 13 лет увеличивается за счет роста и за счет совершенствования бега, в 13 — 14 лет - дальнейшее увеличение, и с 15 до 16 лет - наибольшая интенсивность прироста.

Таким образом, наибольший прирост физических качеств в 12 -лет.

Футболисты, в 17 лет имеющие низкую работоспособность, не смогут значительно увеличить свои показатели в будущем. Интересно, что МПП почти не меняется от 10 до 17 лет.

Эта информация приводится для понимания последовательности решения определенных общефизических и педагогических задач.

Скорость, выносливость, сила, ловкость и гибкость - вот те основные физические качества, которые необходимы футболисту, чтобы показать высокий уровень мастерства. От степени их развития и совершенствования зависит результат не только одного матча, но и всего соревновательного периода.

К средствам скоростной подготовки относятся упражнения, позволяющие спортсмену проявить максимальный уровень скоростных способностей[5].

Общеподготовительные упражнения очень многообразны и представляют собой двигательные действия, требующие быстрой реакции, высокой скорости выполнения отдельных движений, максимальной частоты движений.

Специально-подготовительные упражнения могут быть направлены как на развитие отдельных составляющих скоростных способностей, так и на их комплексное совершенствование в целостных двигательных действиях. Эти упражнения строятся в соответствии со структурой и особенностями проявления скоростных качеств в соревновательной деятельности.

При совершенствовании скоростных возможностей используются следующие методы:

- 1) метод скоростно-силовой подготовки, или метод динамических усилий;
- 2) повторный метод выполнения упражнений в максимально быстром темпе;
- 3) метод облегченных условий при выполнении скоростных упражнений;
- 4) метод затрудненных условий при выполнении скоростных упражнений;
- 5) игровой метод.

Интенсивность и эффективность ведения соревновательных игр в значительной степени зависят от уровня развития скоростных качеств футболистов, которые определяются следующими показателями:

- быстрота реакции на движущийся объект;
- быстрота реакции выбора;
- быстрота достижения максимальной скорости в беге;
- максимальная быстрота бега;
- быстрота торможения после бега с максимальной скоростью.

Эти качества относительно независимы друг от друга, поэтому для их совершенствования используются разные упражнения; для увеличения быстроты реакции - игровые (специализированные) упражнения; быстроты стартового разгона - упражнения длительностью до 3 с (15—20 м); прыжки в сторону — у вратарей; резкий старт и изменение направления во время бега; преодоление силы, связанной с ударами по мячу, вбрасывание мяча; преодоление силы, вызванной силовым сопротивлением (единоборством) соперника[6].

Учитывая виды противодействия, которые осуществляет футболист во время игры, все упражнения, направленные на совершенствование скоростно-силовых качеств, можно классифицировать по следующим группам:

- упражнения, в которых динамическая сила создается за счет прыжков (в высоту, длину, стороны, прыжки через барьеры, через скакалку, запрыгивание и спрыгивание с разновысоких тумб). При этом мышцы совершают как уступающую, так и преодолевающую работу. Это наиболее распространенная группа упражнений;
- упражнения, в которых создается взрывная сила либо в момент старта, либо при мгновенной смене направления движения во время рывков;
- выполнение беговых и прыжковых упражнений с отягощением (различного рода пояса);
- упражнения с сопротивлением партнера (толчки во время бега, прыжков).

Упражнения, направленные на совершенствование скоростно-силовых качеств, в большинстве случаев решают дополнительную задачу по совершенствованию какого-либо другого физического качества: скорости, скоростной выносливости. Особенно это относится к упражнениям первой группы.

Совершенствование скоростно-силовых качеств футболиста, проявляются в его способности выполнять движение в минимально короткий отрезок времени и в условиях, когда оказывается активное противодействие этому. Таким образом, для развития и совершенствования этого качества у футболистов необходимы два типа нагрузок.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абдулкадыров А.Л. Соотношение физической и технической подготовки юных футболистов 11-14 лет на этапе начальной спортивной специализации: Автореф. дис. канд. пед. наук. — Ленинград, 2005. — 18 с.
2. Антипов А.В. Формирование специальных скоростно-силовых способностей 12- 14-летних футболистов в период полового созревания: Автореф. дис. ... канд. пед. наук. — М., 2022. — 22 с.
3. Вотик Яромир. Зависимость эффективности игровой деятельности от уровня развития быстроты у юных футболистов различных возрастных групп: Автореф. дис.канд. пед. наук. — Ленинград, 1984. — 22 с.
4. Выжгин В. А. Исследование эффективности методики обучения детей 11-12 лет технике футбола: Автореф. дис. канд. пед. наук. — М., 1972. — 18 с.

5. Золотарев А.П. Возрастная динамика ловкости и техники владения мячом в условиях скоростных передвижений у юных футболистов 9-17 лет: Автореф. дис. канд. пед. наук. – М., 1987. – 22с.
6. Качани Л., Горский Л. Тренировка футболистов: Пер. со словацк. – И.: ФиС, 1984. – 245 с.

ӘОЖ 541.124

БІЛІМГЕРЛЕРДІҢ ТАНЫМДЫҚ ІС-ӘРЕКЕТ МОТИВАЦИЯСЫНЫҢ МАЗМҰНЫ

Шенгельбаева С.Б., магистр, оқытушы-дәріскер

І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

Шенгельбаева Қ.Б., магистр, бастауыш сынып мұғалімі

«М.Жұмабаев атындағы № 19 орта мектеп-гимназиясы мектепке дейінгі шағын орталығымен» ММ, Талдықорған қ.

E-mail: Abdeeva-s@mail.ru

Бұл мақалада қажеттіліктің мотивация құрылымында ерекше орын алатыны, қажеттілік кез келген іс-әрекет белсенділігінің бастау көзі болып табылатыны туралы баяндалады. Іс-әрекет - сәйкес қажеттілікті қанағаттандыру құралы. Осылайша, қажеттілік іс-әрекет субъектісінің белсенділігінің жалпы бағыттылығын көрсетеді.

Тірек сөздер: *танымдық іс-әрекет, мотив, қажеттілік*

В данной статье рассматривается вопрос о том, что потребность занимает особое место в структуре мотивации, потребность является источником начала любой деятельности. Деятельность-средство удовлетворения соответствующей потребности. Таким образом, потребность отражает общую направленность деятельности субъекта.

Ключевые слова: *познавательная деятельность, мотив, потребность*

This article discusses the question that the need occupies a special place in the structure of motivation, the need is the source of the beginning of any activity. Activity is a means of satisfying the corresponding need. Thus, the need reflects the general direction of the subject's activity.

Key words: *cognitive activity, motive, need*

Танымдық іс-әрекеттің мотивтерін қалыптастыру бірнеше факторларға байланысты. Ең алдымен, бұл іс-әрекеттің сипатына, білімгердің оны меңгеру дәрежесіне байланысты. Іс-әрекет объектісінің өзі ол үшін белгілі бір дәрежеде қызықты болуы мүмкін, әр түрлі дәрежеде күрделілікке ие болуы мүмкін, арнайы икемділіктер мен дағдыларды игеруді талап етеді. Мысалы, тапсырманың мазмұны қызығушылық тудыруы мүмкін және бұл өздігінен оны орындауға деген ықыласты тудырады. Сонымен қатар, ол әбден күш жетерлік және сонымен бірге қажетті шамадағы ақыл-ой кернеуін талап етуі мүмкін, ал ол да оның іс-әрекеттерінің түрткілеріне айналады. Қажетті дағдылар мен икемділіктерді игеру сонымен қатар іс-әрекетке оң көзқарасты қалыптастыруға, мотивтерді күшейтуге және белсенділікті арттыруға ықпал ететін шарттардың бірі болып табылады.

Келесі факторлар тобы оқыту әдістеріне қатысты. Оқу материалын ұсыну тәсілінің өзі білімгердің қызметіне оң және теріс талаптар тудыруы мүмкін. Осылайша, оқыту әдістерін мотивацияны қалыптастыру шарты ретінде қарастыруға болады.

Факторлардың үшінші тобы мотивацияны қалыптастыруға тікелей байланысты оқу жағдайларына қатысты:

- іс-әрекеттің ұйымдастырушылық аспектілері;
- біріктірілген, бөлінген және ұжымдық әрекеттер;
- іс-әрекеттерді өз бетінше орындау;

- тапсырманы орындау үдерісінде білімгерлердің өзара іс-қимылы, өзін-өзі бағалау;
- педагогтың талап қою жүйесі және көтермелеу мен жазалау жүйесі т.б).

Мотивтерді мақсатқа жақындату білім алушының іс-әрекет мақсатын қоюға қатысуын қамтамасыз етеді, нәтижені мақсатқа жақындату өз жетістіктеріне деген қызығушылықты ынталандырады, белсенділікті тудырады, оқу ақпаратын өңдеу дағдыларын қалыптастыруға әкеледі. Іс-әрекеттің күрделенуі-білімгерлердің іс-әрекетінің, жалпы оқу үдерісінің олардың дамуы мен қалыптасуының жоғары деңгейіне өтуінің маңызды шарты.

Осылайша, жоғарыда айтылғандардың негізінде білімгерлердің танымдық іс-әрекетін ынталандырудың негізгі функцияларын анықтауға болады:

- психикалық белсенділікке ынталандырушы әсер (білімгерлердің рухани күштерін танымдық міндеттерді шешуге жұмылдырады, психикалық үдерістердің динамикасына әсер етеді);

- реттеуші және ынталандырушы әсер (тәуелсіз, шығармашылық танымдық іс-әрекетке ынталандырады);

- білімнің сапасына, оның тереңдігі мен кеңдігіне оң әсер етеді.

Ғалымдар танымдық іс-әрекетке жоғары мотивация білімгерлердің жеке басының дамуының ішкі шарты екенін дәлелдеді, өйткені ол іс-әрекетті жағымды эмоциялармен бояйды және оны білім алушы үшін маңыздырақ етеді, оның жалпы интеллектуалды дамуына, сондай-ақ психикалық процестердің дамуына ықпал етеді.

Мотивация ұғымы адамның белгілі бір мақсатқа жетуге деген талаптарының жүйесімен түсіндіріледі. Мотивация «Адам нені қалайды?», «Ол неге ұмтылады?» деген сұрақтардан тұрады. Адамның талабы әрқашан басым қажеттіліктерді жүзеге асырумен байланысты болады. Адамдардың мінез-құлқының негізінде белгілі бір қажеттіліктер жатыр. Қажеттілік-бұл адамның қажеттіліктерін қанағаттандыру, адамның өмір сүруі, оның жеке тұтастығын сақтау үшін өмірлік маңызы. Адамның өмір сүруі, дамуы және жетілуі үшін өз қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін құралдар мен белсенділік қызмет қажет. Адамның қажеттіліктері әртүрлі болып келеді. (Booth W.R., Kramer A.F., Simons D.L., Fabiani M.) [1].

Қазіргі уақытта қажеттіліктердің материалдық (тамақ, киім, баспана, жылу және т.б.) және рухани (қоғамдық өмір, еңбек, қарым-қатынас, білім, шығармашылық және т. б.) түрлері болып бөлінеді. Мұндағы қажеттіліктердің кез келген классификациясы шартты болып табылады. Қажеттіліктер-адамның барлық психологиялық іс-әрекеті, оның ақыл-ойы, сезімдері, ерік-жігерінен құрылатын маңызды негіз болып табылады.

Адамның қажеттіліктерінің негізі оның күшімен, пайда болу кезеңдерімен және қанағаттану әдістерімен сипатталады. Қажеттілік мотивация құрылымында ерекше орын алады және кез келген іс-әрекеттің басталу көзі болып табылады. Іс-әрекет-тиісті қажеттілікті қанағаттандыру құралы. Осылайша, қажеттілік іс-әрекет субъектісі белсенділігінің жалпы бағытын көрсетеді.

Қажеттілікті жүзеге асыру үдерісінің өзі оның мотивке ауысуы болып табылады. Субъект белсенділігінің бағыты нәтижеге қол жеткізуге және жеке іс-әрекеттің қасиеті оның алдына қойылған мақсатқа қалай байланысты болатынына байланысты, іс-әрекет мотиві әрекетті толығымен тудырады. Іс-әрекет субъектісінің мұндай тәуелсіздігі іс-әрекеттің сыртқы себептері әрдайым, әрқашан ішкі жағдайлар арқылы субъектіге әсер ететіндігінде көрінеді (С.Л.Рубинштейн) [2].

Мотивтер қажеттіліктермен байланысты болған кезде, бұл қажеттіліктер мотивтің бағытын анықтайды. Бір адамның сансыз қажеттіліктері болуы мүмкін емес, бірақ мотивациялық саланың байлығы олардың әртүрлілігі мен толықтырылуынан көрінеді.

Мотив-бұл адамның белгілі бір әрекетке деген саналы ұмтылысы. Ол адамның мақсатын, оның қоршаған жағдайын бағалау, түсіну, есептеу деңгейіне байланысты мазмұнды анықтаумен қалыптасады (Helton W.S., Warm J.S.) [3].

Зерттеу әдістемесінің көмегімен алынған мәліметтердің дұрыстығын тексеру және нақтылау үшін болашақ педагог-психологтардың кәсіби қызметті игерудегі негізгі

қажеттіліктерін анықтау мақсатында «Негізгі қажеттіліктердің қанағаттану дәрежесін анықтау» әдістемесі қолданылды. Бұл әдістеме бір-бірімен салыстыруды қажет ететін 5 тұжырымдамадан тұрады. Зерттелуші 1-ші тұжырымдаманы 2-ші, 3-шімен және т.с.с. ретімен салыстыра бағалап, шешімін арнайы бланкінің 1-ші бағанасына жазуы керек. Қажеттіліктерді салыстыру барысында бірінші орынға қойған тұжырымдаманың санын біртіндеп бланкінің сәйкес бөлімдеріне толтырып шығуы қажет.

Деректерді өңдеу барысында осы баллдардың қосындысы 5 негізгі қажеттіліктер бойынша жіктеледі. Олар:

- Материалдық қажеттіліктер- ақшалай марапаттау мен әр түрлі қаражаттық әдістермен байланысты мотивтердің қалыптасуының негізін салады;
- Қауіпсіздікте болу қажеттіліктері — кәсіби әрекеттегі адамның өзінің жауапкершіліксіздігінен болған әр түрлі сәтсіздіктерге байланысты мотивтердің қалыптасуына негіз болады;
- Әлеуметтік қажеттіліктері (өзара қарым-қатынас) — жеке адамның әлеуметтік ортадағы орнына, әлеуметтік беделділігіне байланысты мотивтердің қалыптасуына негіз болады;
- Сыйлы, беделді (абыройлы) болу қажеттіліктері- кәсіби әрекетінің қоғамдағы маңызды роліне, әлеуметтік беделділікке, тұлғаның өзінің қызметте жоғарылауындағы талпыныстарына байланысты мотивтердің қалыптасуына негіз болады.

Өз-өзін таныту қажеттіліктері- кәсіби әрекет барысында өзінің білім, іскерлік, дағдылары мен біліктілігін көрсету арқылы қоршаған орта мен әріптестерінің арасында өзін таныту, мойындату мотивтерінің қалыптасуына негіз болады. Бұл әдістеме бойынша зерттелушілердің мәліметтерін төмендегі 1 кестеден айқын көруге болады.

Кесте 1

Негізгі қажеттіліктердің қанағаттану деңгейі бойынша топтардың салыстырмалы жиынтық мәліметтері (%-есебімен)

№	НЕГІЗГІ ҚАЖЕТТІЛІКТЕР	1 курс	2 курс	3 курс
1.	Материалдық қажеттіліктер	13,8%	45,2%	26,5%
2.	Қауіпсіздік қажеттіліктері	27,7%	14,1%	24,5%
3.	Әлеуметтік (тұлға аралық қатынас) қажеттіліктер	22,1%	12,7%	13,5%
4.	Сыйлы, беделді болу қажеттілігі	14,1%	21,5%	23,5%
5.	Өзін-өзі таныту қажеттіліктері	31,1%	13,7%	14,6%

Әдістеме мәліметтерінің салыстырмалы сапалық талдауы төмендегідей тұжырымдар жасауға мүмкіндік береді.

1) Материалдық қажеттіліктер 1курстарда қанағаттану (13,8%); 2 курстарда қанағаттанбау (45,2%); 3 курстарда жартылай қанағаттану (26,5%) аумағында орналасқан. Зерттеу тобының көрсеткіштерінің қанағаттану зонасында орналасуын, 1 курстарда болашақта мамандығы арқылы өзінің тұрмыстық-материалдық жағдайларын толық қанағаттандыра алу мүмкіндігінің бақылау тобына қарағанда жоғарылығымен түсіндіруге болады

2) Қауіпсіздікте болу мотиві 1,3 курстарда жартылай қанағаттану (27,7%, 24,5%) деңгейін байқатады. Ал 2 курстарда қанағаттану деңгейінде (14,1%) орналасқан.

Мұндағы 1,3 курстарда мәліметтерінің жоғарылығын олардың кәсіби әрекеттің экстремалды жағдайларындағы өзінің жауапкершіліксіздігінен болуы мүмкін түрлі сәтсіздіктерді есепке алуымен байланысты түсіндіруге болады.

Әлеуметтік қажеттіліктер 1 курстарда жартылай қанағаттану деңгейінде (22,1%), 2,3 курстарда қанағаттану аумағында (12,7%, 13,5%) орналасқан. Аталмыш қажеттіліктің зерттеу тобына қарағанда бақылау тобына қанағаттану аумағында орналасуын олардың өз кәсіби әрекеті барысында араласатын тікелей қарым-қатынас ортасының әлеуметтік қамтамасыздығымен түсіндіруге болады.

Сыйлы болу мотиві 1 курста қанағаттану аумағында (14,1%), 2,3 курстарда жартылай қанағаттану аумағында (21,5%, 23,5%>) орналасқан. 1 курс мәліметтерінің қанағаттану зонасында орналасуын болашақта кәсіби әрекеттің қоғамдағы рөліне, әлеуметтік беделділікке, тұлғаның кәсіби қызметтік шенінің жоғарылауына талпыныстарына байланысты деуге болады.

3) Өзін-өзі таныту мотиві 1 курстарда қанағаттанбау деңгейінде (31,1%), 2,3 курстарда қанағаттану (13,7%, 14,6%), аумағында орналасқан.

Өзін-өзі көрсету қажеттіліктерін қанағаттандыру деңгейіне сәйкес, бақылау тобының қанағаттану аумағындағы жағдайын болашақта олардың білімдерін, дағдыларын, іскерліктерін тікелей іс-әрекет барысында қолдануға, кәсіби қабілеттері мен дағдыларын жетілдіруге көбірек мүмкіндіктері болатындығымен, ал зерттеу тобының мәліметтерін олардың кәсіби қызметін әр түрлі жағдайлармен шарттастырылуымен түсіндіруге болады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Boot W.R., Kramer A.F., Simons D.L., Fabiani M., Gratton G. The effects of video playing on attention, memory and executive control. *Acta Psychologica*, Volume 129, 2012.
2. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. Издательство: Питер, 2002 г., 328 с.
3. Helton W.S., Warm J.S. Signal salience and the mindlessness the ory of vigilanse. *Acta Psychologica*, Volume 129, 2012.

UDC 371.13.00.1.76

THEORETICAL MODEL OF READINESS OF A FOREIGN LANGUAGE TEACHER TO DESIGN INNOVATIVE TECHNOLOGIES

Kanal N.E., Zhorabekova A.N.

South Kazakhstan State Pedagogical University, Shymkent, nurgul.kanal.104.eng@gmail.com

This article discusses a theoretical model of the readiness of a foreign language teacher to design innovative technologies. This model consists of the following components: value-motivational, content and operational. The essence of the concept of "teacher's readiness for the implementation of innovative technologies" is also revealed.

Keywords: theoretical model, readiness, foreign language teacher, innovative technology, educational technology

В данной статье рассматривается теоретическая модель готовности преподавателя иностранного языка к проектированию инновационных технологий. Данная модель состоит из следующих компонентов: ценностно-мотивационный, содержательный и операциональный. Также раскрывается сущность понятия «готовность преподавателя к реализации инновационных технологий».

Ключевые слова: теоретическая модель, готовность, преподаватель иностранного языка, инновационная технология, образовательная технология

Бұл мақалада шетел тілі оқытушының инновациялық технологияларды жобалауға дайындығының теориялық моделі қарастырылады. Көрсетілген модель келесі компоненттерден тұрады: құндылық-мотивациялық, мазмұндық және операциялық. «Мұғалімнің инновациялық технологияларды енгізуге дайындығы» ұғымының да мәні ашылады.

Тірек сөздер: теориялық моделі, дайындық, шетел тілі оқытушысы, инновациялық технология, білім беру технологиясы

The new stage of the educational and professional reform is characterized by the rejection of the mass rigidly determined structure of the professional teacher training and the appeal to a clear, variable education system that involves the implementation of individual trajectories of the

formation and development of the teacher's personality, the improvement of his/her civic qualities and professional and pedagogical abilities.

All this indicates the need for a system of advanced training in the formation and development of professionalism of a specialist, as:

- the system of advanced training of teachers is more than other pedagogical institutions, closer to the developing school (higher education institution), being at the same time an institution providing educational services and a methodological center that has connections with methodological services and owns information about the state of education. In general, the system of advanced training is a flexible system, included directly in educational practice, capable of quickly adjusting training, focusing on the regional needs of the education system, a particular educational institution, and the personality of the teacher him/herself. With the transition to student-centered learning, this becomes relevant, since one of the conditions for the successful implementation of such learning is moving away from large-scale projects to more private ones;

- the advanced training system is capable of implementing, on the one hand, a unified educational policy when working with all categories of teachers, and, on the other hand, monitoring the implementation and functioning of innovation.

But the practice of recent years shows that the advanced training of specialists in the field of teaching foreign languages, as well as the system of continuous education of these specialists at the present stage, is poorly functioning due to limited teaching hours and funding, insufficient preparedness of specialists to improve their professional skills in the process of implementing a creative approach to pedagogical activity, to the design of innovative technologies, professional autonomy is poorly developed, the disorder of the self-education system.

Currently, a foreign language teacher is in a difficult situation, as there have been great changes in the methodology of teaching foreign languages.

If earlier the teacher suffered from a lack of interest and need in learning foreign languages from the society, the lack of the latest scientific and methodological literature, lack of information about the country of the language being studied and contacts with its native speaker, now this situation has changed in many respects and the teacher has access to a variety of foreign and domestic materials in foreign languages.

All this gave rise to a situation where the teacher began to find it difficult to choose priorities in professional activity by determining the leading and intermediate goals and objectives of his/her work, the implementation of an objective assessment and self-assessment of its outcomes.

The innovative paradigm of education, which replaced the paradigm of education, is characterized by a number of qualitatively new features. These include, in particular, the transition from the reproductive model of education, working for the reproduction and stability of existing social relations, to a productive, humanistic one; updating the content of education by moving from the empirical to the conceptual, from the thematic to the problematic, as a result of which the outdated educational and disciplinary model of education is being replaced by a student-centered model.

The professional competency of a modern teacher and his/her mentality must meet the requirements of the modernization of basic education. For the formation of creativity, which is the central component of innovation, it is advisable to use computer, interactive technologies, business games, etc. more often in the learning process. The introduction of elements of modern technologies into the education system will contribute to the natural process of their integration into the system of continuous education. The ability of a future specialist to “see” a problem, generate ideas, and critical thinking testify to the formation of a future specialist. Finally, the implementation of innovative activity presupposes the teacher's ability to reflect on the various components of his/her activity, i.e. the desire to work with full dedication, the willingness to take an analytical position towards oneself and one's work. The development of the university along the path of progress depends on the knowledge and skills of teachers, on their understanding of the need for pedagogical innovations.

All this indicates the need for a more detailed study of the problem of forming the teacher's readiness to design innovative technologies for implementation.

All this testifies to the relevance of the problem of designing innovative technologies for foreign language teachers, as well as the need to create favorable conditions for the development and improvement of self-education and self-realization of the teacher's personality in the context of new objectives of the training of a high professional level specialist, who fully meets European standards in a specific area of practical activity, in this case - pedagogical.

The objective of our study is to develop a theoretical model of the readiness of a foreign language teacher to design innovative technologies, taking into account his/her individual abilities and qualities.

Before developing a model of teacher's readiness to design innovative technologies, it is necessary to understand the term "readiness". In modern psychology and pedagogy, the term "readiness" is extremely ambiguous and the range of its interpretations is quite wide: "readiness" is associated with the concept of a psychological attitude towards activity (D.N. Uznadze, D.S. Prangishvili); a socially fixed attitude that characterizes the social behavior of an individual (F.V. Vasin, E.S. Kuzmin, V.Ya. Yadov, etc.); preparedness (M.I. Dyachenko, L.A. Kandybovich, V.A. Krutetsky). At present, despite the differences in the interpretation of the concept of "readiness", most scientists are of the opinion that this is a special mental state of the individual, which can manifest itself both at the functional level and at the personal level. Among the external and internal factors that determine the readiness of the individual for activity, include: the content of the tasks, their difficulty, novelty, creative nature; the environment of activity, an example of the behavior of others; features of stimulating actions and outcomes; motivation, desire to achieve a particular result; assessment of the probability of its achievement; self-assessment of one's own readiness; personal experience in solving problems of great difficulty; the ability to control, regulate the level of one's state of readiness; the ability to self-adjust, to create optimal internal conditions for the forthcoming activity [1].

Researchers note that readiness is the primary fundamental condition for the successful implementation of any activity. At the same time, the mastery of special and general educational knowledge to the extent of their professional application is expressed by the concept of "readiness for pedagogical activity". The levels of this readiness, as shown by B.C. Ilyin [2], N.V. Kuzmina [1], A.N. Markova [3], N.D., B.C. Slastenin [4], etc., range from elementary educational and didactic skills to the skill of a teacher as a complex integrative education.

V.A. Slastenin believes that readiness to solve pedagogical problems at a high level of skill is a set of professional and pedagogical skills, while considering skills as a component of activity, in which knowledge and skills are embodied. Abilities, unlike skills, have greater mobility, a conscious nature, which contributes to the transition of actions into creativity. The scientist notes that the essential indicators of a person's readiness are the mental state, emotional stability, professional and pedagogical thinking, i.e. such thinking that allows you to penetrate into the cause-and-effect relationships of the pedagogical process, analyze your activities, look for a scientifically based explanation of successes and failures, and predict the outcomes of work [5].

We note that in a number of works by V.A. Slastenin, L.S. Podymova the issue of preparing a teacher for innovative activity is considered, where readiness can be formed only in the context of the integrity of the main structural components of innovative activity: motivational, creative, technological and reflective [6].

In modern pedagogical research (A.A. Nurlybekova), the readiness of teachers to implement innovative educational technologies is considered as a system of interrelated and interdependent components. On the basis of these studies, we have identified the following components of the teacher's readiness to design innovative technologies: value-motivational, content and operational [7, 8].

The value-motivational component performs a regulatory function in the structure of readiness, expresses the conscious attitude of the teacher to the design of innovative educational technologies and their role in solving the relevant problems of modern education, since only motivation adequate to the goals of innovative activity ensures the harmonious disclosure of this activity and self-disclosure of the personality of the teacher.

As a criterion, we highlight "a personally significant meaning of designing innovative educational technologies." The indicators of this criterion are:

- awareness by the teacher of social significance and the need to design and implement innovative educational technologies;
- the need for pedagogical innovations;
- the focus of the teacher on the design of innovative educational technologies.

The next component of the teacher's readiness to design innovative educational technologies is the **content component**, which, along with the motivational component, is included in the control part of the action. Since the content component presupposes the teacher's value attitude to knowledge about modern educational technologies, we single out "theoretical and methodological knowledge about innovative educational technologies" as this criterion, which is expressed in the following indicators:

- knowledge about the object of the teacher's activity, the features of managing the technology for the implementation of the pedagogical process;
- knowledge about the essence, specifics, types of pedagogical technologies;
- knowledge of the methodological foundations of pedagogical technologies, characteristic features, classification, implementation features.

The operational component is a set of methods of the teacher's activity in the design and implementation of innovative educational technologies.

As a criterion, we single out "the skills and abilities of a teacher in designing pedagogical technologies", the indicators of which are;

- the ability of the teacher to manage the student's activities;
- design skills of the teacher;
- ability to use means of control and diagnostics;
- the ability to organize the interaction of students with teaching aids;
- the ability to use interactive methods in the pedagogical process;
- corrective skills of the teacher.

The analysis of indicators of the teacher's readiness for designing innovative educational technologies, included in each criterion, led to the identification of the following levels: adaptive, reproductive, heuristic and creative.

The content characteristics of the value-motivational, content and operational components, as well as the criteria and indicators of their formation, in their totality, constituted a structural-level model of the teacher's readiness to design innovative educational technologies.

Thus, it should be noted that increasing the level of readiness of a teacher to design innovative technologies does not depend on work experience, but is directly related to the professional training of a teacher.

In order to ensure the success and creative nature of professional activity, the teacher needs to build his/her cognitive activity - professional self-education - taking into account the knowledge and characteristics of the object of his work.

All of the above indicates the need for professional self-education and increasing the level of readiness of foreign language teachers to design innovative technologies.

REFERENCES

1. Кузьмина Н.В. Методы системного педагогического исследования. Ленинград, 1980.
2. Ильин В.С. Формирование личности школьника (целостный процесс). – Москва, 1984.
3. Маркова А.К. Психология труда учителя. – Москва, 1993.
4. Сластенин В.А., Мажар Н.Е. Диагностика профессиональной пригодности молодежи к педагогической деятельности. М., 1991.
5. Сластенин В.А. и др. Педагогика. – М., 1997.
6. Сластенин В.А. Педагогика: инновационная деятельность. – М.: Новая школа, 1997. – 234 с.

7. Нурлыбекова А.Б., Санай Г. Субъектно-личностные социокультурные факторы управления инновационными процессами в сфере образования // Труды Международной научно-практической конференции «Валихановские чтения». - Кокшетау, 2004. - С. 162-165.

8. Санай Г. Педагогические условия формирования готовности учителя к реализации инновационных технологий обучения: Автореф. дисс. ... канд. пед. наук. – Шымкент, 2005. 28 с.

UDC 372.881.1

METHODS, TOOLS AND TECHNOLOGIES FOR IMPLEMENTING THE FLIPPED CLASSROOM MODEL

Raikhanova L.K., Zhorabekova A.N.

South Kazakhstan State Pedagogical University, Shymkent
rajhanovalaura@gmail.com

This article discusses methods, tools and technologies for implementing the flipped classroom model. The teaching methods involved in the flipped classroom model are classified according to: the organization and implementation of educational and cognitive activities, monitoring the effectiveness of educational and cognitive activities, stimulating educational and cognitive activities. Identified information and communication technologies, as well as the following teaching tools: guidelines; online video; computer (laptop); mobile devices (tablets, smartphones).

Keywords: methods, tools, information and communication technologies, flipped classroom, online learning

В данной статье рассматриваются методы, средства и технологии реализации модели перевернутого класса. Классифицируются методы обучения, задействованные в модели перевернутый класс: по организации и осуществлению учебно-познавательной деятельности, по контролю над эффективностью учебно-познавательной деятельности, по стимулированию учебно-познавательной деятельности. Выделены информационно-коммуникационные технологии, а также следующие средства обучения: методические рекомендации; онлайн-видео; компьютер (ноутбук); мобильные устройства (планшеты, смартфоны).

Ключевые слова: методы, средства, информационно-коммуникационные технологии, перевернутый класс, онлайн обучение

Бұл мақалада төңкерілген сынып моделін жүзеге асыру әдістері, құралдары және технологиялары қарастырылады. Төңкерілген сынып моделінде қолданылатын оқыту әдістері жіктеледі: оқу-танымдық іс-әрекетті ұйымдастыру және жүзеге асыру, оқу-танымдық іс-әрекеттің тиімділігін бақылау, оқу-танымдық іс-әрекетті ынталандыру бойынша. Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар мен келесі оқыту құралдары анықталған: әдістемелік нұсқаулар; онлайн бейне; компьютер (ноутбук); мобильді құрылғылар (планшеттер, смартфондар).

Тірек сөздер: әдістер, құралдар, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар, төңкерілген сынып, онлайн оқыту

21st century students often know much more about computers than their teachers, and they prefer to receive information about the subject in digital form, where it is more accessible. With the advent of the Internet and video streaming technology, teachers can offer dynamic educational resources in multimedia, along with the ability to support alternative content delivery between teachers and students. Such a learning tool is becoming more common every year, both in the classroom and outside it.

Almost all students have a smartphone, and many of them prefer to receive information via the Internet. Schools and teachers must be prepared to blur the lines between technology, schools

and learning. As Bonk (2009) recently stated in *The World Is Open: How Web Technologies Are Revolutionizing Education*: “Web 2.0 and related technologies are among the latest tools to fight for change in education. Inevitably, there will be resistance to this. Many will argue that this is hard to ignore. There are stocks of Internet technologies that are not just trendy, but part of the standard online learning vocabulary, including asynchronous forum discussion, video streaming, and real-time chats. There really is no more controversy here. Such technologies have a huge impact on education today and will continue to do so throughout this century; it's just a matter of figuring out exactly where, when and how” [1].

Consider the learning methods involved in the flipped class model:

— On the organization and implementation of educational and cognitive activities [2, 3]:

1. verbal - conversation, discussions;
2. practical - didactic games, exercises;
3. heuristic;
4. research;
5. reproductive;

— On control over the effectiveness of educational and cognitive activities:

1. automatic online;
2. online self-test;
3. oral;

— To stimulate educational and cognitive activity:

1. creating a situation of success in learning;
2. encouragement and censure in learning;
3. use of game forms of organization of educational activities;
4. setting up a system of perspectives;
5. creation of situations of creative search;
6. formation of the personal significance of the teaching;

Means of education:

1. guidelines;
2. online video;
3. computer (laptop);
4. mobile devices (tablets, smartphones).

Another added benefit of online learning and the use of the Internet in math education is the ability of teachers to share resources. As Bonk (2009) noted: “Educators have always wanted to share. Today, they share thousands of free study subjects with unlimited access. And millions of people on planet Earth are viewing, using and repurposing the content they have shared. When thousands of course materials are accessed by millions of users, this is a sure sign of a learning revolution.

The Internet has evolved significantly over the past decade from a very popular medium for information transfer to a platform through which content is created, shared, mixed, reused and transmitted by its participants to potential users. Instead of being just consumers of mathematical content, e-learning allows learners to take an active part in the process of learning a foreign language and promotes collaborative and constructivist activities.

As part of teaching the subject of a foreign language, it is assumed that understanding of the topic should occur when students complete their homework, receive feedback from their teacher on the correctness of their homework, and then reconsider their approaches and decisions.

However, this “feedback and retry” cycle rarely reaches its theoretical potential because not all students complete their homework, or because the teacher may not evaluate homework on time due to lack of time.

One advantage of the flipped model is the ability for teachers to shape access to a student's completed homework. In addition, corrective materials can be posted online and are available anytime, anywhere with an internet connection. In this way, time is not wasted fixing mistakes in the classroom, and students can watch the video as needed.

Teacher-created vodcasts used in a flipped classroom model can provide multiple views through animation and interactive components that would not be possible with a traditional 'chalkboard'. Because vodcasting allows you to capture video and audio from the teacher's screen, it's easy to make demonstrations and lectures with interactive software. Because students have the ability to rewind and rewatch the video, students have more options for viewing steps and linking to multiple views.

To introduce the flipped class model, information and communication technologies are used [4]:

- electronic textbooks and manuals demonstrated using a computer and a multimedia projector,
- interactive whiteboards,
- electronic encyclopedias and reference books,
- simulators and testing programs,
- educational resources of the Internet,
- DVD and CD discs with pictures and illustrations,
- video and audio equipment,
- interactive maps and atlases,
- interactive conferences and competitions,
- materials for distance learning,
- research work and projects.
- distance learning.

Internet resources and technological tools are becoming more common every year. The model in question is growing in popularity, and there is a constant call for quantitative research into the effects of student achievement.

REFERENCES

1. Bonk, C.J. The World is Open: How Web Technology is Revolutionizing Education / Curtis J. Bonk. – San Francisco, CA, USA: JosseyBass Inc., 2009
2. Общая и профессиональная педагогика / В.Д. Симоненко [и др.]. – М. : Вентана – Граф, 2005. – 368 с.
3. Кузнецов, И.Н. Настольная книга преподавателя / И.Н. Кузнецов. – Мн. : Современное слово, 2005. – 544 с.
4. Сирождидинов Н.С. Использование информационных коммуникационных технологий в обучении иностранным языкам // Язык и культура (Новосибирск). -2016. - №21. – С.69-73

УДК 378.4

THE APPROACHES TO THE DEVELOPMENT OF A NEW CONTENT OF PEDAGOGICAL EDUCATION IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Темирғалиева Г. К.
ЕАГИ им. А.К. Кусаинова
г. Астана
gyuzel3001@gmail.com

Based on the study of the experience of international practices in teacher training and the current state of higher pedagogical education in Kazakhstan, some approaches are proposed as guidelines for improving the quality of professional training of a new teacher. Some ideas are of scientific interest, provisions derived from the international experience of teacher training: practicocentricity, new structures of higher pedagogical education and updating its content, practical use of the national qualification Framework (NQF), an innovative approach to the research component, new forms of attracting talented youth to pedagogical universities, schools, ensuring the well-being of the teacher and students.

Keywords: quality of education, pedagogical education, integration, content of higher pedagogical education

Мұғалімдерді даярлаудың халықаралық практикаларының тәжірибесін және Қазақстандағы жоғары педагогикалық білімнің ағымдағы жай-күйін зерделеу негізінде жаңа мұғалімнің кәсіби даярлығының сапасын арттыру үшін басшылық қазғидаттар ретінде кейбір тәсілдер ұсынылады. Мұғалімдерді даярлаудың халықаралық тәжірибесінен алынған кейбір идеялар, ережелер ғылыми қызығушылық тудырады: практикоцентризм, жоғары педагогикалық білім берудің жаңа құрылымдары және оның мазмұнын жаңарту, Ұлттық біліктілік жүйесін (NQF) практикалық қолдану, зерттеу компонентіне инновациялық көзқарас, дарынды жастарды педагогикалық университеттерге, мектептерге тартудың жаңа формалары, мұғалім мен оқушылардың әл-ауқатын қамтамасыз ету.

Түйінді сөздер: білім сапасы, педагогикалық білім, интеграция, жоғары педагогикалық білім мазмұны

На основе изучения опыта международных практик подготовки учителей и текущего состояния высшего педагогического образования в Казахстане предлагаются некоторые подходы в качестве руководящих принципов для повышения качества профессиональной подготовки нового учителя. Научный интерес представляют некоторые идеи, положения, почерпнутые из международного опыта подготовки учителей: практикоцентричность, новые структуры высшего педагогического образования и обновление его содержания, практическое использование национальной системы квалификаций (NQF), инновационный подход к исследовательской составляющей, новые формы привлечения талантливой молодежи в педагогические университеты, школы, обеспечивающий благополучие учителя и учащихся.

Ключевые слова: качество образования, педагогическое образование, интеграция, содержание высшего педагогического образования

In its modern late form, education is one of the most extensive areas of human activity. All over the world it has been replaced as the main factor of social and economic progress, as the main source of the growth of an intellectual society, its human growth.

The key parameter by which the socio-economic significance of the education sector is judged is its quality. Quality includes not only economic, but also social, cognitive and cultural aspects of education, and from these positions it is perceived as:

- a comprehensive integral characteristic of educational activities, its results;
- the main indicator that determines the long-term development of any society;
- the main means of establishing relations of mutual trust between states, comparability and attractiveness of national education systems [1].

The national project of Kazakhstan “Quality Education “Educated Nation” (2021–2025) [2] is presented as the main goal, to achieve which the solution of task 5 is aimed at increasing the competitiveness of Kazakhstani universities. An important place in achieving this goal and solving task 5 is given to the system of continuous pedagogical education (CPE) of the Republic of Kazakhstan. Higher pedagogical education plays a system-forming role in this system.

The strategic goal of higher pedagogical education is the preparation of highly qualified teachers for all levels of education. Significant in this regard are the words of the President of the country K. K. Tokayev: “No matter how we provide schools financially, it is impossible to raise the quality of education without good teachers,” he expressed at a meeting of the Mazhilis on January 11, 2022.

Kazakhstan sets itself new large-scale tasks for social modernization, accelerated innovative industrialization and economic integration, the success of which is ensured by the quality of education, in general, including pedagogical education.

However, nowadays there are several unresolved problems in the theory and practice of Higher Pedagogical Education (HPE) in Kazakhstan [3; 4], among the main ones it is necessary to note the following:

- preservation of traditional, subject-informational education, despite the inclusion of some innovations;
- the existence of a gap between the training of teachers in educational institutions and innovations introduced in the field of general secondary education;
- the dominance of traditional forms of obtaining the profession of a teacher, the lack of innovative forms of obtaining pedagogical education, including by persons with non-pedagogical training;
- the existence of inequality between the quality of education in rural and urban areas, as well as regional differentiation;
- the lack of real continuity and consistency of various levels associated with the training of personnel for the education system of New Kazakhstan.

In modern pedagogical science, the problems of pedagogical education are studied (Zair-Bek E.S., Piskunova E.V., Radionova N.F.); modernization of education (Kupavtsev A.V., Opfer E.A.); competitiveness of education (Seryakova S.B.); competitiveness of pedagogical education (Bondarevskaya E.V., Bolotov V.A.); problems of the content of pedagogical education (Abdullina O.A., Slastenin V.A., Mishchenko A.I., Tryapitsyna A.P., Pissareva L.I., Chukhina E.V.). Trends in education and higher pedagogical education are explored by Bolotov V., Matvievskaya E.G., Merkulova L.V.

In Kazakhstan, the problems of modernization, humanitarization, informatization, the quality of teacher education, methodological culture, the research component of the content of teacher education are being studied (T.S. Sadykov, N.D. Khmel, K.K. Zhampensova, A.A. Beisenbayeva, N.N. Khan, G.K. Nurgaliyeva, Kussainov A. K., Akhmetova G. K., Taubayeva Sh. T., Kalisva S. I., Trigubova N.N., Kolumbayeva Sh.Zh., etc.).

The purpose of this article is to identify the main approaches in the training of teachers to determine guidelines in the development of a new content of pedagogical education in the Republic of Kazakhstan.

Research materials and methods. In the process of studying the problem, the materials were both regulatory legal acts and documents in the field of education of the Republic of Kazakhstan, and international documents: Law of the Republic of Kazakhstan dated July 27, 2007 “On Education”; Strategy “Kazakhstan-2050”, Law of the Republic of Kazakhstan “On Science” (2011), The Concept of Higher Pedagogical Education of the Republic of Kazakhstan” (2005), UNESCO World Declaration on Higher Education for the 21st Century (1998), Law of the Republic of Kazakhstan “On the Status of a Teacher (2019), Rules for Pedagogical Retraining (Order of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan dated March 17, 2020 No. 110), Concept of Education throughout life (continuing education), Concepts for the Development of Education of the Republic of Kazakhstan until 2025, the National Project "Quality Education “Educated Nation” (2021-2025), recommendations of the Convention on Vocational Education and the Bologna Declaration, UNESCO on Lifelong Education. The main methodological approaches and principles are personal-activity, cultural, multicultural, sociocultural, competence-based, ethnocultural, systemic, synergistic, axiological, integrative, and other methods.

Research results. An analysis of foreign experience in teacher training made it possible to identify several basic ideas and provisions that, to a certain extent, can influence the development of the system of teacher education in Kazakhstan:

- the implementation of sustainable development goals is being updated, considering all levels of education in general, continuous teacher education (CPE), in particular. According to UNESCO, “education is the world's common good, the most powerful driving force for progress in achieving all 17 Sustainable Development Goals”. NGO in the ESD Concept is understood as a leading "catalyst", a mechanism for achieving the Sustainable Development Goals by preparing people to accept new knowledge, values, and transform lifestyles [5];
- the comprehended and programmed elements of the “Bio digital University” are models of a 4.0 format university that combines physical and virtual space that develops on digital

platforms, considering the specifics of the teaching profession. Based on the results of the strategic session on the formation of the Greater University (Russia, 2019), in the future, all universities in the world will come to the university model 4.0 [6];

– professional training of teachers in universities, while partially preserving the traditional model (compulsory theoretical training and passing pedagogical practice), is replenished with other approaches: a parallel, sequential and alternative model (USA), the search for alternative ways of training teachers through the programs of “licensed” and “comprehensively prepared” (articulated) teacher; new structures of higher pedagogical education are being formed: associations of partner schools are being created as part of universities (association of the university with several colleges). Today, these colleges, along with the university, implement bachelor's educational programs and have the status of university colleges, transferred under the jurisdiction of pedagogical universities [7];

– an important direction in assessing the professional training of graduates is the development and practical use of national qualification frameworks (NQF), based on which professional standards are formed, educational programs are built, and criteria for evaluating the results of education are developed. Of particular value is the Australian Professional Standard, in which the goal is “to define and explain in detail the work of a teacher of the 21st century, the result of which should be the best results in teaching and educating schoolchildren”. An important feature of these professional standards is that the formation of requirements for the qualities of a teacher occurs both at the entrance to the profession and at different stages of achieving professional maturity and mastery. In reality, the standard accompanies the teacher, creating conditions for his reflective activity as a professional. Teachers can use the standard to determine their skills, professional abilities and achievements and as a model for their professional growth and career [7, p. 27];

– standards for the effectiveness and excellence of teaching are established, which are being worked on by state institutions of leading countries: the National Council for Accreditation of Teacher Education (NCATE), the UK Ministry of Education and Qualifications and others;

– graduates, novice teachers are allowed to professional activities after certification. They are required to have school experience before they can become independent teachers, and mentoring is practiced in some countries (at least 7 months). In Finland, students must work at schools assigned to their universities or at partner schools for a year before they graduate. Programs for preparing students in pedagogical specialties include supporting innovation and creativity, developing competencies in the design and design of curricula, as well as organizing and conducting research;

– the leading idea is the transition from theory and philosophy, which dominated the professional training of teachers, to strengthening their practical training by expanding the component of pedagogical practice in the learning process (Finland, Hong Kong), the diversity of their format, close partnership with the school, passing after graduation 1-2 years of pedagogical training in schools or master's studies; there is a massive transition to multi-level continuous pedagogical education, practice-centric teacher training;

– there is a convergence of the theoretical and practical components of pedagogical education. The Center for Professional Training of Teachers is transferred to the school, which was initiated as an equal partner of the university. Experienced school teachers are being recruited to partner in teacher training. In turn, according to the target program of the “comprehensively trained teacher”, the pedagogical activity of scientists in the field of physics, mathematics, chemistry (Great Britain) is allowed. There is a guideline for partial or complete transfer of training courses of the vocational-pedagogical block to the base schools of the partnership. In the UK, a new model is being built, according to which universities provide theoretical training, and the practical professional and pedagogical training of future teachers is completely transferred to the school. The real fact is the multivariate relationship of the university with other institutions in the field of teacher training;

– a wide range of practice-oriented models of teacher training is being successfully developed and implemented. These are: “Clinical model” (clinical model) is being implemented at the University of Glasgow (Scotland) within the framework of the Glasgow West Teacher

project; Professional Development School (PDS) - UK, USA, France; project-based learning model; experience-based learning model (USA, Australia); workplace learning model (Australia, Finland), dual learning model etc. Practice-oriented learning models are characterized by: a deep connection with the practical context and the emergence of new sources of knowledge acquisition, an equal partnership of teachers both at the university and at school, the creation of a learning environment that expands the practice of solving educational, educational problems; workplaces, pedagogical laboratories, case studies, interactive dramas, etc. [8];

- educational programs are being developed with the main and additional trajectories of learning, general pedagogical disciplines (pedagogy, psychology), methods of teaching academic disciplines, moral education courses, elective courses are updated in the content. It is valuable to realize the special significance of the “Introduction to the specialty” programs as a component of the system of continuous professional development of a teacher, the creation of specific motivation mechanisms for successful professional activity based on national historical and cultural characteristics in each country (Hong Kong, Finland, Canada). Structural modifications are observed that allow for the variability of training (the choice of various educational and professional programs and courses) as well as various constructions of the content of training, including for subjects who do not have a pedagogical education;

- the requirements that are imposed on the teacher in the world community are a high level of academic literacy (language, mathematics); development of meta-skills, soft skills. In the best models and practices of teacher professional development, training is focused on the formation of universal competencies and skills. An example is the Honors College phenomenon as a response to the challenges associated with the need to develop soft skills technologies [9];

- attracting talented youth to pedagogical universities and schools by popularizing the profession of a school teacher (high status of a teacher), attractive social policy, which leads to the quality of education, as well as to the rejuvenation of teaching staff, solving gender problems; the policy of selecting applicants is being thought out, the toughening of the selection rules for pedagogical specialties, the creation of special conditions for entering the teaching profession: graduation programs, internships [10].;

- special attention is paid to the research component, which is included in the training programs at the university and postgraduate stages of professional development. At the university stage, the foundations of the research and analytical approaches to their professional activities are laid. All students participate in research activities through various forms (scientific seminars and projects, etc.), using theoretical knowledge and research methods in practice. This contributes to the creation of a learning, developing environment (Finland, Hong Kong);

- at present, the implementation of projects aimed at ensuring the well-being of the teacher is an important activity of the world's leading universities. Yale, Harvard, Princeton, Oxford introduce curricula on the science of happiness and well-being and study various aspects of these phenomena, concepts, and programs for the well-being of teachers and students are being introduced in Western and American schools, in universities - teachers and students, the relationship between the mental health of teachers and student well-being and academic achievement. Australian Catholic University (ACU) is studying Mental Health Support for Teachers: The First Five Years, which includes encouraging teachers before they start, familiarizing themselves with potential stressors, taking care of themselves and students, as well as the rules of conduct in teaching, advancing service, workload, burnout and the impact on teachers' mental health, the impact of classroom life and other stressors in the first five years of education. In addition, the module is aimed at the formation of pragmatic thinking and suggests strategies for managing and mitigating the impact of stressors in learning [11; 12];

- there has been a significant increase in the scope and number of scientific research on educational policy, the relationship between theory and practice in teacher training; teacher professional development; the content of professional pedagogical training, professional and pedagogical competence.

The basis for the development of teacher education, to a large extent, is modern pedagogical ideas (professionalization, integration, universalization), as well as ideas that reflect the peculiarities of cultural and national traditions, views on the profession of a teacher, his status and professional maturity [7, p. 32];

– the process of technologization of the educational process is being updated and expanded, the format of the organization of education is changing, burdened by the situation of COVID-19 and its consequences, innovative hybrid learning technologies are used in the professional training of teachers, distance-online forms of obtaining a profession.

The following conclusions were made as a result:

– there is a valuable experience in the higher pedagogical education of foreign countries that deserves attention for understanding, transforming and improving the quality of pedagogical education in the Republic of Kazakhstan;

– in general, the development of teacher education in Kazakhstan follows global trends. However, an analysis of the real state of the system of continuous pedagogical education in the Republic of Kazakhstan indicates the need for its development, based on progressive international experience and modern methodology for teacher training in accordance with the challenges of the 21st century;

– among the global trends related to teacher education: globalization, democratization, humanization and continuity, internationalization, diversification, differentiation, digitalization, integration occupies a special place. Integration is as a methodological approach to the development of a new content of teacher education and a necessary condition for its development;

– determination of directions for the development of teacher education in the Republic of Kazakhstan requires updating the methodological approaches and principles for the development of the teacher training system, taking into account integration processes in the world educational practices of professional training;

– these results can be used as the basis for the development of a new Concept for the Development of Pedagogical Education in the Republic of Kazakhstan.

REFERENCES

1. Сенашенко В., Ткач Г. Болонский процесс и качество образования // Вестник высшей школы ALMA MATER. 2003, No 8. - С.33-35.
2. Национальный проект Казахстана “Качественное образование “Образованная нация” (2021–2025 годы). <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2100000726>
3. Хан Н.Н., Жампеисова К.К., Колумбаева І. Ж. Проблемы и перспективы развития высшего педагогического образования в Республике Казахстан// Психолого-педагогический поиск. - 2018, Мо 3 (47). - С.176-185.
4. Жампеисова К.К., Хан Н.Н., Колумбаева Ш.Ж. Профессиональный портрет учителя XXI века // Вестник КазНПУ им. Абая сер. Педагогические науки N 1 (61), 2019 г. - С 3-14.
5. Образование в интересах людей и планеты: построение устойчивого будущего для всех. https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000245752_rus
6. Неборский Е.В. Реконструирование модели университета: переход к формату 4.0 // Интернет-журнал «Мир науки» 2017, Том 5, номер 4. <http://mir-nauki.com/PDF/26PDMN417>
7. Нестеренко В.Г. Современное состояние и тенденции развития педагогического образования за рубежом: монография /В.Г. Нестеренко. - Саратов: Ай Пи Эр Медиа, 2017. - С. 142.
8. Емельянова Т.В. Практико-ориентированное обучение будущих педагогов: зарубежный опыт /Международный научно-исследовательский журнал (No9 (99), 2020 - ч.2. - С. 109-116.
9. Тарасова М.В. Honors College как новая организационная форма российского высшего образования. /Профессиональное образование в современном мире. 2018. Т. 8, No1. - С. 1587-1592.

10. Баграмян Э.Р., Грачева Л.Ю., Дугарова Т.Ц. Модели и практики профессионального развития учителей в зарубежной системе образования. /Образование и наука. Том. 2, Леб, 2020. - С.176-199

11. <https://www.coursera.org/learn/the-science-of-well-being>

12. <https://chw.princeton.edu/>

UDC 372.881.1

FOREIGN LANGUAGE IMMERSION AND POSSIBILITIES OF ITS IMPLEMENTATION IN TEACHING ENGLISH

Yskak S.A.¹, Zhorabekova A.N.²

¹South Kazakhstan State Pedagogical University, Shymkent, sabina.begman@gmail.com

²M Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, ainur-zhorabekova@mail.ru

This article discusses foreign language immersion and the possibilities of its implementation in teaching English. The concept of "CLIL (content and language integrated learning)" is revealed. Four basic characteristics of any immersion program have been identified.

Keywords: foreign language immersion, pre-immersion, total immersion, CLIL, content.

Бұл мақалада шетел тіліне ену және оны ағылшын тілін оқытуда енгізу мүмкіндіктері қарастырылады. «CLIL (біріктірілген пән және тілді оқыту)» түсінігі ашылды. Кез келген тілге ену бағдарламасының төрт негізгі сипаттамасы анықталды.

Тірек сөздер: шетел тіліне ену, алдын ала ену, толық ену, CLIL, пән.

В данной статье рассматривается иноязычное погружение и возможности его внедрения в обучении английскому языку. Раскрывается понятие «CLIL (интегрированное обучение предмета и языка)». Выделены четыре базовых характеристики любой программы погружения.

Ключевые слова: иноязычное погружение, предварительное погружение, тотальное погружение, CLIL, содержание.

Foreign language immersion is based on the teaching of various disciplines of the school or university program by means not of the native language of the students, but by means of a foreign language that they must master.

Historically, the development of foreign language immersion curricula began in Canada in the seventies of the last century with the so-called French-language immersion programs intended for general education schools [1].

During the period under review, French-language immersion programs were widely introduced into the educational practice of Canadian English-language general education schools and positively established themselves as an effective means of practical mastery of a foreign language. At the same time, it was found that teaching disciplines, for example, mathematics, physics, history, geography, etc., not in the native language of students, but in the language to be mastered, does not reduce the level of academic achievement in mastering the academic subject studied through immersion [2].

This success of what is often referred to as "Canadian Immersion" stimulated the international expansion of a number of similar training programs, first in the United States and then in virtually all developed countries [3]. In Western Europe, in the 80-90s, the International Immersion Institute was even created and functioned - an institution that was called upon to make a serious contribution to ensuring that citizens of European countries that are members of the European Union speak several European languages.

In the developed countries of Western Europe, the spread of English-language immersion in secondary schools (and especially the widespread introduction of CLIL - Content and Language

Integrated Learning [4]) was one of the factors that led to the fact that universities in some non-English-speaking countries, especially in the Netherlands, Scandinavian countries, Austria, Hungary, Poland and many others, the teaching of special disciplines is carried out not in the language of the country, but in English.

The Kazakh education system has accumulated experience in implementing language immersion and introducing CLIL in secondary and higher schools: for example, in Nazarbayev Intellectual Schools and Nazarbayev University, in Kazakh-Turkish lyceums, in Daryn schools for gifted children, etc.

Integrated learning is understood as such learning, in which there is a shift in emphasis from isolated teaching of a language for special purposes to unification, integration of language acquisition with the study of special disciplines [5]. At the same time, the study of a special discipline, no less than the study of a language, is in the center of attention of the teacher and students. Language acquisition occurs largely involuntarily - in the process of mastering the subject content of a non-linguistic discipline. From this point of view, foreign language immersion is actually a synonym for the mentioned CLIL - Content and Language Integrated Learning, which, in fact, is based on the fact that a foreign language is acquired as a result of its use as a means of studying other disciplines (that is, a foreign language ceases to be an explicit learning goal). , and becomes its means).

Learning through content from the very beginning was conceived as an integrated, mostly involuntary, teaching of a foreign language, mainly English, which is carried out through the assimilation of the content of disciplines focused on the profession of a future specialist with its help. Thus, learning through content, more than CLIL, is adapted directly to the conditions of university education, being a narrower (albeit earlier emerged) professionally oriented form of teaching foreign languages.

But although both learning through content and foreign language immersion are closely related concepts, they cannot be equated. There is a rather big difference between these two forms of teaching foreign languages for professional purposes, where the language is acquired mainly implicitly, serving as a tool for mastering the content of professionally significant disciplines. This difference manifests itself in at least three significant aspects:

1. Learning through content is learning, the main purpose of which is the acquisition of a language for professional communication (although this development is largely involuntary), and foreign language immersion is learning, the main purpose of which is to master the content of a non-linguistic discipline, although it is involuntary, "along the way" improves, improves language skills.

2. It follows from this that in learning through content there is a certain balance between the attention that the teacher and students pay to linguistic phenomena and subject content. In foreign language immersion, the focus is only on the subject content of what is currently being studied, and although students can receive language support and help in various forms, but this is only support, help, something outside the main educational process, and not one of its leading parts.

3. That is why learning through content is carried out only in the course and in the classroom in a foreign language. Foreign language immersion can also be conducted during foreign language teaching at the advanced level of foreign language training (see below). But in this case, the language course should be redesigned in such a way as to model the teaching of non-linguistic disciplines in it in order to achieve the full concentration of students' attention not on the language, but on the subject content taught by means of the language being studied. Most often, foreign language immersion programs are developed not for language courses, but for courses of special non-linguistic disciplines that are planned to be studied in a foreign language. It is this kind of immersion that will be called full-fledged immersion, since from the beginning of the development of foreign language immersion as a methodological system, it was created precisely for such conditions (the term is proposed on the basis of the term plain immersion [6], which is accepted in Western methodology, which means the same thing that we mean by full immersion).

Source analysis reveals four basic characteristics of any dive program. These characteristics are as follows:

1. Immersion programs can be implemented only when the level of students' foreign language proficiency (both in general use and for professional communication) is already high

enough - not lower than average and closer to advanced. Otherwise, students simply will not be able to improve their language level in a course where the language is acquired mostly involuntarily, without focusing on linguistic phenomena.

2. The introduction of foreign language / English language immersion programs from the third year of the university can be effective only if it is preceded by a language course built on the basis of learning through content. This training, firstly, will provide the students with the initial level of foreign/English language proficiency necessary for immersion programs, since in this case much more attention is paid to the language than during immersion. Secondly, the course of study through the content will ensure the psychological readiness of students to begin work in immersion programs. All those who study a foreign language are used to it as a subject of teaching, on which all attention is focused.

3. Foreign language immersion programs can be implemented both in a foreign language course in the third year of study, when it is taught during this period in a non-linguistic university (as is often the case in economic universities), and in courses of non-linguistic disciplines (mainly professional cycle) - also either starting from the third year of study or after it.

4. Immersion in a foreign language course (3rd year of study) requires the restructuring of this course - structuring it as a model for studying non-linguistic disciplines (again, primarily a professional cycle). Such simulated immersion in an advanced foreign language course in the third year of study at a non-linguistic university has at least two advantages: 1) it allows students to provide more language support and assistance than a full-fledged immersion, which is carried out in a non-linguistic discipline, thereby increasing language readiness of trainees for the last, highest, type of immersion; 2) it allows, in the usual, and therefore comfortable, conditions of a foreign language course, to continue and complete the psychological preparation of students started in the course of training through the content for the full study of non-linguistic / professional disciplines in the courses of these disciplines, which are organized through a foreign language (in our case, English-language) dive. These two characteristics of immersion in a foreign language course allow us to call it a preparatory / preliminary immersion, since its main function is to finally prepare students for a full-fledged immersion in courses of non-linguistic disciplines of a professional cycle.

Thus, on the basis of the proposed approach, it is not only reasonable to build English-language immersion programs over the English language course, organized as learning through content, but it is also rational to divide the immersion programs themselves into two levels. Lower-level programs are implemented in the language course, and higher-level programs (full immersion) are implemented in non-linguistic/professional courses.

The proposed approach opens up wide opportunities for introducing programs of foreign language (English) immersion in the educational process of non-linguistic universities, bringing them in this regard to the level of leading foreign universities.

REFERENCES

1. French immersion: Process, product and perspectives / Compiled by S. Rehorick and V. Edwards. - The Canadian Modern Language Review, 1994.- 428 p.
2. Cummins J. Immersion education for the millennium: what we have learned from 30 years of research on second language immersion [Электронный ресурс] /J.Cummins.- 2000.Режим доступа: <http://www.itechileam.com/cummins/immersion2000.html>.
3. Johnson R.K. Immersion education: International perspectives / R.K. Johnson, M. Swain (Eds). - Cambridge: Cambridge University Press, 1997.-315 p.
4. Coyle D. CLIL - a pedagogical approach from the European perspective / D. Coyle. // Encyclopedia of language and education. Vol.4: Second and foreign language education/Ed. By NELLEKE van Deusen-Scholl and Nancy H. Hornberger. - New York, NY: Springer, 2007. - P. 97-111.
5. Spanos G. On the integration of language and content instruction / G. Spanos. // Annual review of applied linguistics. - 1990. - No. 10. - P. 227-240.

6. Johnstone R. Immersion in a second or additional language at school: A review of the international research [Электронный ресурс] / R. Johnstone. - 2002. - Режим доступа: <http://www.scilt.stir.ac.uk>.

ӘӨЖ 796.082

ШЫҒЫС ЖЕКПЕ-ЖЕК ӨНЕРІ ТҮРЛЕРІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІН ЖЕТІЛДІРУДІҢ ҒЫЛЫМИ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Алтынбекқызы М білімгері

Ғылыми жетекші: Өзенбаев М.Р., оқытушы-дәріскер

І. Жансүгіров атындағы Жетysу университеті, Талдықорған қ-сы

E-mail: ozenbayevm.@bk.ru

Шығыс жекпе-жегі — ерекше кереметтілігі бар қайталанбас мәдениет, көркем және әсем ырғақты дене қозғалысы әрекетін дәріптейтін қимыл-қозғалыс өнері. Қазіргі таңда шығыс жекпе-жек өнері түрлері жақсы деңгейде қарқынды дамып (джиу-джитси, дзюдо, каратэ, ушу, таэквондо, айкидо және т.б.), бүкіл әлемдегі жалпы спорт ғылымына, дене тәрбиесі ілімінің дамуына өз үлесін қосып отыр. Спорт – адамның денсаулығын нығайту, түрлі жарыстарда жоғары көрсеткіштерге жетуі үшін қолданылатын жаттығулар. Арнайы ережелермен, әдіс және тәсілдер бар, спорттық құрал-жабдықтардың бір түрін пайдаланып, белгілі бір нысана көздеп, жеңіл шығу мақсатында, әр түрлі қозғалыстар жасау арқылы іске асатын ойындар спорт ойындары деп аталады. Қазақстанда спорттың елуден астам түрі дамыған. Спорттық олимпиадалық түрлерінен басқа қазақша күрес, бәйге, көкпар, қыз қуу, тоғыз құмалақ сияқты түрлері, ұлттық спорт ойындары да әдеуір дамыған және дамып келеді.

Тірек сөздер: Дене мәдениеті, спорттық-жарыстық салада отансүйгіштік, ұлтына деген рухани қасиеттерін үстем.

Восточные единоборства - это искусство движения и танца, уникальная культура, уникальная для ее великопной культуры, художественных и красивых ритмических жестов. В настоящее время восточные боевые искусства развиваются динамично (джиу-джитси, дзюдо, каратэ, таэквондо, айкидо и т. Д.), Способствуют развитию общей спортивной науки и физического воспитания во всем мире. Спорт – это упражнения, используемые для укрепления здоровья человека и достижения высоких результатов в различных соревнованиях. Игры со специальными правилами, приемами и приемами, с использованием одного вида спортивного инвентаря, направленные на определенную цель и совершающие различные движения для того, чтобы легко выйти, называются спортивными играми. В Казахстане развито более пятидесяти видов спорта. Помимо олимпийских видов спорта, также развиваются и развиваются казахская борьба, состязания, кукпар, девчачья чеканка, девяткумалак, национальные спортивные игры.

Ключевые слова: любая форма физической культуры, она приносит человечество в хорошем смысле, патриотизм в спорте и повышает духовные качества нации.

Eastern Fight is an art of motion-and-dance, a unique culture that is unique to its magnificent culture, artistic and beautiful rhythmic gestures. At present, Eastern martial arts are developing dynamically (jiu-jitsie, judo, karate, taekwondo, aikido, etc.), contribute to the development of general sports science and physical education all over the world. Sports are exercises used to improve human health and achieve high results in various competitions. Games with special rules, tricks and tricks, using one type of sports equipment, aimed at a specific goal and making different movements in order to get out easily, are called sports games. More than fifty kinds of sports are developed in Kazakhstan. In addition to Olympic sports, Kazakh wrestling, competitions, kukpar, girlish chasing, nine kumalak, and national sports games are also developing and developing.

Key words: Any form of physical culture, it brings the human race in a good way, patriotism in sports and raises the spiritual qualities of the nation.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың 2014 жылғы «Қазақстан жолы - 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты Қазақстан халқына Жолдауында әлемдегі бәсекеге қабілетті 50 елдің қатарынан орын алу Қазақстан Республикасының стратегиялық басты мақсаттарының бірі болып саналады деп айтылған. Республиканың экономикалық мақсаттарымен қатар халықтың әл ауқатын арттыру, денсаулығын нығайту, адамдардың дене шынықтыру және спортпен шұғылдандуына жағдай жасау арқылы денсаулығы мықты ұрпақ тәрбиелеу мақсаттары қойылған [1].

Спорт – адамның денсаулығын нығайту, түрлі жарыстарда жоғары көрсеткіштерге жетуі үшін қолданылатын жаттығулар. Арнайы ережелермен, әдіс және тәсілдер бар, спорттық құрал-жабдықтардың бір түрін пайдаланып, белгілі бір нысана көздеп, жеңіл шығу мақсатында, әр түрлі қозғалыстар жасау арқылы іске асатын ойындар спорт ойындары деп аталады. Қазақстанда спорттың елуден астам түрі дамыған. Спорттық олимпиадалық түрлерінен басқа қазақша күрес, бәйге, көкпар, қыз қуу, тоғыз құмалақ сияқты түрлері, ұлттық спорт ойындары да әдеуір дамыған және дамып келеді.

Дене тәрбиесі мен спорттағы бірегей оқытып үйрету және тәрбиелеу процесі тек қана дағдылары мен біліктілікті арнайы спорттық қабілеттерді дамытуға бағытталып қана қоймайды, сонымен бірге адамды жеке тұлға ретінде қалыптастырады. Жеке тұлғаның қалыптасуы тәрбиенің барлық жүйесі арқылы қамтамасыз етіледі және адамның сан түрлі қызметі түрлерінде әлеуметтік айқын белсенділігі процесінде жүреді. Кемеліне келіп дамыған қазіргі қоғам жағдайындағы адамның еркі мен міндетінің өзара байланыстылығында Егеменді еліміздің өскелең өнегелі ұрпақтарының өмір бейнесі қызмет етеді.

Күрес - жер шарын мекендеген барлық халықтар арасында кең тараған екі адамның жекпе-жек бәсекесінде күш, әдіс-айла, қажыр-қайрат сыналатын дене тәрбиесінің бір түрі. Бұдан мыңдаған жылдар бұрын арғы ата-бабаларымыз өздерінің жауларын жеңу үшін белгілі бір күрес тәсілдерін пайдалана білген. Шығыс жекпе-жегі — ерекше кереметтілігі бар қайталанбас мәдениет, көркем және әсем ырғақты дене қозғалысы әрекетін дәріптейтін қимыл-қозғалыс өнері. Қазіргі таңда шығыс жекпе-жек өнері түрлері жақсы деңгейде қарқынды дамып (джиу-джитсу, дзюдо, каратэ, ушу, таэквондо, айкидо және т.б.), бүкіл әлемдегі жалпы спорт ғылымына, дене тәрбиесі ілімінің дамуына өз үлесін қосып отыр.

Дене мәдениетінің қандай да түрі болсын, ол адам баласын жақсы жолға тәрбиелеп, спорттық-жарыстық салада отансүйгіштік, ұлтына деген рухани қасиеттерін үстем етуге жетелейді.

Шығыс жекпе-жегі — ерекше кереметтілігі бар қайталанбас мәдениет, көркем және әсем ырғақты дене қозғалысы әрекетін дәріптейтін қимыл-қозғалыс өнері. Қазіргі таңда шығыс жекпе-жек өнері түрлері жақсы деңгейде қарқынды дамып (джиу-джитсу, дзюдо, каратэ, ушу, таэквондо, айкидо және т.б.), бүкіл әлемдегі жалпы спорт ғылымына, дене тәрбиесі ілімінің дамуына өз үлесін қосып отыр.

Соның ішінде *джиу-джитсу* жапон елінің ежелгі жекпе-жек өнеріне жатады. Оның бір ерекшелігі сол, қазіргі айкидо, дзюдо, каратэ сияқты жекпе-жек түрлерінің пайда болуына негіз болған. Сондықтан оның бойында осы аталған түрлерге ұқсастық бар. *Джиу-джитсу* сөзінің мағынасы «Жұмсақ өнер» дегенді білдіреді, кейде «Қар астында сынбаған бұтақ» деп те айтылады. Аңыз бойынша, IX ғасырда Окаяма деген бір дәрігер орманда келе жатып, ағаштың жіңішке бұтағы қалың қардың салмағынан төмен иіліп барып, қарды сілкіп түсіріп қайта қалпына келгенін, ал қалың бұтағы сіресіп тұрып сынып кеткенін байқайды. Осы көрініс «Ёсин-рю» деп аталған *джиу-джитсудың* бастапқы негізін қалауға әсер етсе керек. Түпкі мағына - «Жұмсақтық арқылы зұлымдықты жеңу». *Джиу-джитсу* қарсыласты құлату және буындарды ауырту арқылы жеңуді көздейді. Ежелгі *джиу-джитсу* әдістері өте қатал болған. Қазіргі уақытта спорттық сайыстар үшін жеңілдетілген ережелер қолданылады [2].

Дзюдо – бұл жапон күрес өнері, қарусыз спорттық әрі философиялық жекпе-жек. Оны жапон күрес өнерінің шебері Дзигоро Каноның дзюдзюцу негізінде XIX ғасыр соңында құраған, ол сондай-ақ, жарыстарды өткізу мен жаттығулар тәртібі мен принциптерін қалыптастырған.

Маңызды бөлігі философиялық тұрғыдан құралатындықтан дзюдо екі басты ұстанымға сүйенеді: жетістікке жету үшін бір-біріне көмек беру мен түсінушілік, сондай-ақ, дене мен жанның тиімді пайдаланылуы. Дзюдомен айналысатындар алдына дене тәрбиесін шыңдауды, қол күресіне дайындалуды және сананың жетілдірілуін, ал ол өз кезегінде тәртіпті, қажырлықты, өзіне-өзі ие болуды, этикетті сақтауды, жетістік пен оған жету жолындағы күш-жігер қатынасын ұғынуды талап етеді. Сонымен қатар, дзюдо басқа да, айталық, адамгершілік, аңғарымпаздық, жадында ұстау және қиялдау сияқты жағымды қасиеттердің қалыптасуына ықпал етеді [3].

Каратэ спорты кез келген адам баласы шұғылдана алатын спорт түрі болып табылады. Каратэге қатысушының жас ерекшелігіне, яғни үлкен-кішілігіне, жынысына (әйел немесе ер азаматы) қарамайды. Өйткені, спорттың бұл түрімен шұғылдану кімге болса да өз пайдасын тигізетіні белгілі. Каратэдегі түрлі қимыл-қозғалыстарды меңгеру арқылы адам денесінің бүкіл бөлігі морфологиялық және функционалдық жүйеде жан-жақты үйлесімді дамып, дене сапалары (күштілік, жылдамдылық, иілгіштік, ептілік, шыдамдылық) бірқалыпты өсіп отырады.

Дене мен рух үйлесімділігін меңгеріп, шеберлікке жеткен спортшы әлемнің ішкі және сыртқы көрінісін эстетикалық арнада тани бастайды:

- сыртқы жағынан тұлғаның физикалық және техникалық кемелді жетілуі, өнердің биік шыңына жетуі, эстетикалық әдемі қозғалысы мен әр қимыл-әдістерінің жинақтылығы жекпе-жекте тиімді көрініс тауып жатады;
- ішкі жағынан қарағандағы тануы жалпы өмір салтын эстетикалық бағытта ұстануынан байқалады. Нағыз шебер шыншыл, адал (өз-өзіне және басқаға да), батыл, өз ісіне толық сенімділікпен, әрқашан сыпайылық танытып, мәдениетпен қарайды. Кез келген жекпе-жек өнері секілді каратэде рухты биік тәрбиелеп, сенімділік сезімін қалыптастырып және эмоциясы мен жан еркінділігін, күшін жинақтай отырып бір қалыпты алға қойған мақсатқа жетуге бағыт береді. Каратэдегі кез келген шеберлік сатысына жеткендерге негізгі үш міндеттеме ұсынылады: 1) "син" — моральды сапа, рух, ерік күші; 2) "тай" — дене кемелділігі, күш, төзімділік; 3) "вадза" - техникалық шеберлік.

Каратэнің негізгі бағдарламалық бағыты адам баласын бір-біріне сүйіспеншілікке, отансүйгіштікке баулып, әлсіздерге қорғаныс, пана бола білумен қатар зорлық-зомбылық пен жамандыққа қарсы күреске дәріптейді. Адамның рухани және физикалық ең қолайлы мүмкіншіліктері дене сапаларын түрлі арнада жетілдіріп, икемділік қасиеттерін тәрбиелеу арқылы жеке тұлғаны белсенді негізде қалыптастырады [4].

Каратэ — қимылдардың үйлесімділігіне, арнайы және жалпы даярлыққа, жай және ауыр реакцияларды жұмыс қабілеттілігіне жоғары талап қоятын күрделі спорт түрі. Каратэ спортшының психикасына да жоғары талап қояды, өйткені, жағдай қалай өзгерсе де, алысудың күрделі сәтінде есті түрде ойлануына міндетті. Спорттың бұл түрінің техникасы әрқалай, ал тактикалық мүмкіндіктері шексіз. Каратэде шабуылдың, қорғаныстың "қарсы алысуы" ұдайы болып отырады және қорғаныс бірінші кезекте шабуылды тойтару үшін жасалады. Жекпе-жектің мәні: тек қана соккыны дәл беруде емес, қарсыласының соккысынан берік әрі дер кезінде қорғана білуінде, қорғанысты пайдаланып қарсы шабуыл жасай алуында.

Біз қазақ халқы байырғы заманнан бері кез келген жаңалық, білім, ғылым, өнер саласына көңілді ерекше бөліп және сол көңіл бөлген нәрсенің түбіне жетуге ұмтылған ұлт екеніміз аян. Соның ішінде халқымыз тәрбие арнасына көбірек мән береді. Мұнда спорттың да тәрбиеге пайдасы мол, жауапкершілік, ұлтжандылық, отансүйгіштік қасиеттерімізді қалыптастыра дамытады.

Әлемдегі барша халықтардың бір-біріне деген сөйлеуі, сәлем беруі, қол алысып амандасуы әртүрлі. Каратэдегі бірінші сабақ бас изеу, бас ию (бас иіп сәлем беру) мән-мағынасын түсіндіріп үйретуден басталады. Оның маңыздылығы каратэні үйретуден де жоғары тұрады. Тек бас ию маңызын түсінгендер ғана жоғары шеберлікке жете алады.

Таэквондо – корей халқының спорт өнері. Таэквондо деген сөздің мағынасы тae-аяқ, квон-қол, до-жол деп жеке дара үш мағынаны білдіреді. Спорттық дайындық жүйесін функцияландырудың басты шарты спорттық жетістіктерді болжау, модельді көрсеткішін жетілдіру және олардың жағдайын жүйелі түрде бақылауды ұйымдастыру болып табылады. Ондай шара жоспарланған дайындық көрсеткіштер мен шынайы көрсеткіштерінің ара жігін айқындап сол бойынша жаттығу үрдісін тағайындауға мүмкіндік береді [5].

Таэквондо спорты, спортшының жалпы арнайы дене дайындық сапасын жоғары дәрежеде талап ететін спорт түрі. Спортшыға таэквондоның базалық дайындығын дұрыс дамытып, қалыптастырмаса спортшының болашақта үлкен спорттық жетістіктерге жеткізу мүмкіндігі шектеулі. Таэквондошыны дайындаудағы басты ұстаным ол спортшының жалпы және арнайы дене дайындығын жетілдіру, спорт саласындағы негізгі шарт болып табылады. Спортшының дене-күш қабілеттерін дамыту жаттығу түрінің ерекшеліктеріне байланысты жалпы және арнайы дайындық болып екіге бөлінеді. Таэквондошының жалпы дене дайындығын дамытудағы негізгі қасиеттер, ол күш, ептілік, жылдамдық, иілгіштік, төзімділік қабілеттері болып келеді. Арнайы жаттығулар таэквондошының жекпе-жек шеберлігін арттырып, жарыстарда нәтижелі көрсеткіштерге жеткізуге жол ашады. Спортшының алғашқы таеквондомен шұғылдану кезінде жалпы дене дайындығына көп көңіл бөлінеді. Спортшыға жылдық жаттығу жоспарына көбірек жүктеме берілсе, жарыстық кезеңде арнайы жаттығуларға кең көңіл бөлінеді. Таэквондошының жалпы денесін тәрбиелеуде арнайы көңіл бөлетін бағдарманың дене қабілетін дамыту. Оны іске асыру барысында спортшының қимыл әрекетін сапалы түрде орындаған жөн. Мысалы, спортшының дене қабілетін дамытуға берілетін арнайы спорттық жаттығулар: әр-түрлі созылмалы жаттығулар, спорттық ойындар, тренажерлық құралдарды қолдану және суға жүзу сияқты спорттық жаттығулар кіреді. Дене жаттығуы негізгі және арнаулы спорттық бейімделу тәсілі болып ажыратылады [6]. Таэквондошыға берілетін арнайы жаттығулар: базалық дайындық, техникалық және тактикалық дайындықтары кіреді. Таэквондо спорты төмендегідей бес бағытқа бөлінеді: базалық техника, жекпе-жек техникасы, формальдық жаттығулар техникасы, қорғану әдіс-тәсілдер техникасы, тақтай, кірпіш т.б қатты заттарды аяқ, қолмен ұрып, бөлу техникасы.

Таэквондоның техника мен тактиканы дамыту дағдылары қарапайым негізгі бастамалардан үйретілуі тиіс. Техника және тактикалық дайындық барысында әдістерді үйретуді түсіндірумен қатар көрсетуден бастаған абзал. Таэквондоның техникасы әртүрлі, ал тактикалық дайындығының мүмкіндіктері шексіз. Таэквондошының базалық әдістер дайындығы неғұрлым бай болса, техника және тактикалық шеберлігі соғұрлым жоғары болады. Техника спортшының жарыс кезінде немесе жаттығу тәсілдері арқылы жетіледі. Техника шеберлігінің басты белгісі мыналар: техниканың сенімділігі; спорттық техникасының көлемі; техниканың негізгі тәсілдерінің әр алуандығы.

Спортшы шеберлігін арттыру, жарысқа дайындық кезінде арнайы дене дайындығының тәсілдерін дамытуға, сондай-ақ жарыста сайыстың құрылуына негіз болатын тәсілдік қимылдарға бағытталған, таэквондошымен бірге болатын жеке оқу-жаттығулар қарастырылады. Таэквондоның жаттығу кезінде орындалатын қимыл әрекеттерді жарыс талаптарына үйлестіре жүргізілгені дұрыс. Жарыс түріндегі жаттығуларды спортшыға беймдеуді алғашқы кезеңнен бастауға болады, таэквондоның оқу-жаттығу сабақтары көбіне арнайы таэквондо залында өтіледі. Спортшының таэквондо залында сақтайтын негізгі ережелері: оқу-жаттығу кезінде сөйлесуге рұқсат етпеу, жаттықтырушыны және спортшыларды сыйлау, таэквондо сабағына арналған арнайы (тобок) киіммен қатысу, жаттығу кезінде денеге тағатын артық әшекей бұйымдарды тағуға

тыйым салу, жаттығу сайысы кезінде спортшылардың арнайы дене қорғайтын құралдарын қолдану сияқты т.б ережелері ескеріледі.

Қазіргі таңда спортшылардың үлкен жарысқа әзірлікке оқу-жаттығу сабақтары тек залдарда ғана емес тауда, тау алқаптарында өткізілуде, спортшылардың тауда жаттығуы дененің әртүрлі жағдайға бейімделуіне, шынығуына мүмкіндік береді. Спорттық жаттығу кезінде спорттық қабілетті жетілдіріп, бойдағы күш-қуатты арттыратын фактордың бірі — арнайы дәрумендер қосылған азық-түлік тағамдар, сонымен қатар массаж, монша т.б арнайы жүргізілетін баптанулар. Спортшының күнделікті өміріне сіңісті болған тәртіп, спортшының денесінің дұрыс жетілуіне әсер ететін фактор болып саналады.

Соңғы жылдарда Қазақстандық таэквондошылар техникалық-тактикалық елеулі прогресс деңгейіне жетті, ең ірі жарыстарға жетекші спортшылардың жетістіктерінде көрінді. Әлемнің 190 елдері мойындаған, (WTF: World taekwondo federation) ВТФ таеквондо - шығыс жекпе-жектер түрлерінің дамып келе жатқан ең жас түрі, бұл спорттың олимпиадалық түрі болып есептеледі.

Дзюдо күресі XIX ғасырдың екінші жартысында жарық көрді. Жапонның жаста болса ұлы ұстазы, өзінің ақылдылығын ер жүректілігін таныта отырып, джиу-джитси және басқа да күрес түрлеріне шолу жасай отырып, бір-біріне ұқсас әдіс-тәсілдерге өңдеу, іріктеу жүргізе келе осы дзюдо күресін өмірге алып келді. Жас маман дзюдоның дінін, ережесін жан мен тәннің үйлесімі, жарасымы деп тұжырымдады. Дзигаро Кано дзюдо жауыздың қолы емес, онымен айналысқан адамға ізгілік, имандылық, адамгершілік қасиеттерін үйретеді, - деп түсіндірді. Токио қаласының қақ ортасынан 1882 жылы Дзигаро Каноның ұйымдастыруымен "Кодакан" атты дзюдо мектебі ашылды. Жаңа ашылған не бары жиырма шаршы метр жерді алып жатқан жаттығу залы қазіргі таңда дүние жүзіндегі ең ірі мектепке айналып отыр. Жыл сайын бұл мектепте Дзигаро Каноның құрметіне дәстүрге айналған халық аралық жарыс өткізіледі. Біздің спорт мамандарымыздың айтуы бойынша бүгінгі таңда Жапонияның жеті миллионнан астам адамы дзюдо күресімен жүйелі түрде шұғылданады екен. Жапон халқы өздерінің ұлттық өнерін насихаттау үшін қаржының қиындағына қарамастан өздерінің білікті мамандарын жүздеп, мыңдап ел-елге аттандырып отырды. Олар дзюдо туралы оқулықтар мен еңбектерін барлық тілге аударып, оның таралуына бар күштерін салады.

Қазақстан дзюдошыларының XX ғасырдың 70-80 жылдарында КСРО және жазғы Спартакиадаларда күрескен халықаралық дәрежедегі спорт шеберлері Али Хамхоев, Қайрат Мысықбаев, Сергей Аширов, Бостан Жаңбырбаев, Ахат Аширов, Анна Сон, Мәншүк Дәулеткереева, КСРО біріншілігінің жеңімпаздары Ирина Семенюк, Евгения Богунова, Сергей Шакимов, Иван Каразелиди, Ерлан Алпысбаев, Асланбек Омаров, т.б. дзюдо күресінің дамуына өз үлестерін қосты.

Қазақстанның тәуелсіздік алуынан кейін дзюдо күресінің жаңа даму кезеңі басталды. Қазақстан барлық халықаралық жарыстарға өзінің жеке ұлттық құрама командасымен қатысуға мүмкіндік алды. Республикалық дзюдо федерациясы жұмыс атқарады. Федерация жұмысын әр кезеңдерде белгілі спорт ұйымдастырушылары Санжар Жандосов, Юрий Кислицин, Дүйсенбай Дүйсенов, Асанәлі Әшімов, Мажит Есенбаев, Темірхан Досмұхамбетов, Бекет Махмутов, Кеңес Рақышевтар басқарып, дзюдо күресінің Қазақстанда дамуына елеулі үлестерін қосты [7].

Дегенмен недәуір мөлшерде халықаралық алаңда қазақстандық спортшылардың жетістігі жарыс алдындағы дайындықты ғылыми дәлелденген жүйенің жоқтығы, таэквондошылардың техникалық-тактикалық шеберлік деңгейдің жетілдіруі кіреді, бірақ және ең маңызды денелік қасиеттерді дамыту.

Денелік қасиеттерді тәрбиелеу адамның қабілеттерін дамыту арқылы жүзеге асады. Рухани пәндер және техникалық жетілдіруді қалыптастыруға ең маңызды рөлдердің бірі, шапшаңдық қабілеттіліктердің күштік және басқарушы қабілеттіліктерімен қатар ойнайды.

Күрес түрлерінде жоғары дәрежелі спортшыларды дайындау жүйесінде техникалық, тактикалық, психологиялық және теориялық дайындық міндеттерін шешумен қатар дене дайындығы бұл жерде арнайы орын алады. Ол дене қабілеттерінің (күш, шапшаңдық, төзімділік, иілгіштік, ептілік, тепе-теңдік сақтау) дамуын, күресшінің іс-қимыл құрылымын қалыптастыруды және спорттық техниканы бекітуді қамтамасыз етеді.

Спортшылардың машықтанғандық деңгейінің өсуі, қазіргі заманғы талаптармен және жарыстарда қатты бәсекелестіктің шарттарымен сәйкестікте, оқу-жаттығу үдерісі деңгейінің көтерілу әдістемелерін жетілдіру және тұрақты іздестіруді талап етеді.

Дене тәрбиесімен, спортпен шұғылдану кезінде адам ағзасына түсетін тітіркендіргіштердің барлығы жаттығу жүктемелері және психофизиологиялық түрде әсер етеді. Адам организмінің бейімделу мүмкіндіктерін қарапайым мысалдар арқылы айтатын болсақ, оларға: суық пен ыстыққа бейімделу, химиялық заттарға, бояулар, иістер, жоғары таулы аймаққа бейімделу, т.б. жағдайларды жатқызуға болады. Көрсетілген бейімделу түрлері, тіршілік иелері ағзаларына бірнеше ұрпақтар кезеңдері арқылы баяу әсер етуі ықтимал. Ал адамның денесіне әсер етуші сыртқы тітіркендіргіш оның бейімделу мүмкіндігінен асып кеткен жағдайда ағзаға көптеген аллергиялық көріністер, адам иммунитетінің төмендеуі, ауыруға шалдығу, зорығу түрінде көрініс табады [8].

Жаттығуларды орындау кезінде шапшаңдық көрсеткішінің төмендеуі ол жаттығуларды доғару керектігінің алғашқы белгілері болып саналады. Жаттығуларды әрі қарай жалғастыра беру шапшаңдық қабілетті арттыруға ұласып кетеді. Сондықтан апталық жаттығуларының бас кезіне жылдамдық қабілеттерді арттыруға арналған сабақтар жоспарланады, себебі ол кезде жаттығушылар шаршау деңгейіне еңбеген жағдайда болады. Шапшаңдық қозғалыс түрінің басталуы мен толық аяқталған кезі аралығындағы өткен уақытпен өлшенеді. Спортшының шапшаңдық қабілеті мөлшері: оның жүйке жүйесінің тітіркендіргішке жауап беру қабілетіне; қозғалтуға қажетті салмақ мөлшері мен оны орындаушы, дене-күш қабілетінің арасындағы айырмашылыққа; қозғалыс түрінің өзгеру жиілігіне; спортшының спорт техникасын меңгеру шеберлігіне байланысты болып келеді.

Спорттағы бейімделу түрлері жан-жақты және әртүрлі болып келеді. Спортшы күнделікті жаттығу барысында қарқындылығы мен көлемі әртүрлі жаттығу жүктемелерін орындап, спорттық жарыс барысында оның ағзасы стрестік жағдайдың түрлі деңгейлерін бастан кешіріп, бейімделудің әртүрлі жағдайларынан өтеді. Спортшының қатысатын жарыстарының деңгейі де адам организмінің физиологиялық және психологиялық жағдайына үлкен әсер етеді. Мысалы, олимпиадалық, әлемдік, құрлықтық, ел чемпионаттарына қатысу кезінде болатын спортшы бойындағы стрестік жағдайдың дәрежесі өте үлкен болады. Оған әсер етуші факторларға жауапкершілік, спорттағы қатаң бәсекелестік, жарыс өтетін жердің климаттық ерекшелігі, төрешіліктің жүруі, жанкүйерлер әсері, т.б. қосуға болады. Спортшының осындай өзгермелі жағдайларға тез бейімделе білуі оның жарыстарда жақсы көрсеткіштерге жету мүмкіндігін арттырады [9].

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы. «Қазақстан жолы- 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ». 17 қантар 2014 ж. // Егемен Қазақстан.- 2014.- 30 қантар.- Б. 12
2. Қарабеков Қ.Қ. Джиу - джитсу// Жас спортшы.-2013. - №1. - 12 б.
3. Әбілхайырова Т., Дзюдо күресіндегі тұншықтыру тәсілдерін үйрету әдістемесі.м.дисс. / Алматы, 2001 – б. 18-25.
4. Тұрысқұлов Ө. Каратэші спортшыларды даярлаудың педагогикалық шарттары/ Ө. Тұрысқұлов, Р. Джабаев// Қазақстан мектебі.-2012. - № 12. - 12-15 б.
5. Дайрабаев С.Е., Мұхиддинов Е.М. Спорт және дене тәрбиесі теориясы - Алматы; Білім, 2009. - 73 б.

6. Жунусбеков Ж. Этапы и содержание многолетней подготовки юных таеквондистов/ Ж. Жунусбеков// Ұлт тағылымы = Достояние нации.-2006.- № 2.- С.157-162.
7. Brown, G. S. Kenyon (Eds) Classical Studies on Physical Activity. - Prentiss-Hall, Inc., New Jersey, 1968)Хи Цой Хонг, 1993г.
8. Смаил Н.Н. Қимыл-қозғалыс белсенділігінің физиологиялық негіздері. - Талдықорған, 2007. -100 б.
9. Сапарбаев М.Б. Теория и практика подготовки учителей физической культуры в системе непрерывного педагогического образования. Дис. .. д.п.н.: 13.00.01. Алматы. 1993.

ӨОЖ: 373.21

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ БІЛІМ АЛУҒА ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҚТАРЫН АРТТЫРУ

*Аязбек А.С., бастауышта оқыту педагогикасы мен әдістемесі білім беру
бағдарламасының білімгері, E-mail: aizada.ayazbek@bk.ru*

*Альменбетова К.Ж., оқытушы-дәріскер
E-mail: karla_almenbetova@mail.ru*

І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.

Мақалада оқушының сабаққа деген қызығушылық мәселесі бойынша психологиялық, педагогикалық мәліметтер және ғылыми зерттеулерді оқып танысу негізінде "қызығушылық", "әдістер" ұғымдарының мәні қарастырылады. Ғалымдардың өз жұмыстарындағы қабілеттер, оның ішінде оқушыны сабаққа қызықтыру мәселелеріне арналған пікірлеріне көңіл бөлінеді. Әдістер және технология теориясының негіздерінің қалыптасуына белсене атсалысқан психологтардың еңбектеріндегі тұжырымдар айқындалады. Сабаққа оқушыны қызықтыру барысында оқушыларда қалыптасатын қабілеттің құрылымын арнайы зерттеген ғалым-педагогтардың көзқарастары сипатталады. Сабақ барысында қолданылатын әртүрлі әдістер мен қатар мұғалімге көмекші құрал интерактивті сервистер нақты беріледі. Әдістердің қолданылуы және интерактивті сервистердің сілтемелері мен олармен жұмыс жасау барысындағы негізгі бағыттар айқындалды. Ғылыми еңбектерді талдау негізінде шет елдегі оқушылардың сабаққа қызығушылықтарына жүргізілген тәжірибемен ерекшеленеді.

Кілт сөздер: қызығушылық, әдіс, технология, бастауыш сынып оқушылары, тапсырма, шеберлік.

В статье рассматривается сущность понятий "интерес", "методы" на основе изучения и ознакомления с психолого-педагогическими данными и научными исследованиями по проблеме интереса учащегося к уроку. Особое внимание уделяется отзывам ученых о способностях в своей работе, в том числе по вопросам вовлечения учащегося в занятия. Определяются выводы из трудов психологов, принимавших активное участие в формировании основ теории методов и технологии. Для занятий характерны взгляды ученых-педагогов, специально изучавших структуру способностей, которые формируются у учащихся в процессе их занятия. Наряду с различными методами, используемыми во время занятий, педагогу предоставляются интерактивные сервисы. Определены применение методов и ссылки на интерактивные сервисы и основные направления в работе с ними. На основе анализа научных трудов выделяется опыт, проведенный по интересам учащихся за рубежом к занятиям.

Ключевые слова: интерес, метод, технология, ученики начальных классов, задание, мастерство.

The article discusses the essence of the concepts of "interest", "methods" based on the study of psychological, pedagogical data and scientific research on the problem of student interest in the lesson. Attention is paid to the opinions of scientists on the problems of abilities in their work, including interest

in the lesson of the student. The conclusions in the works of psychologists who actively participated in the formation of the foundations of the theory of methods and technology are revealed. The lesson is characterized by the views of scientists-teachers who have specially studied the structure of abilities that are formed in students in the process of engaging the student. In addition to various methods used in the course of the lesson, interactive services are clearly provided to the teacher. The application of methods and links to interactive services and the main directions in the process of working with them are identified. Based on the analysis of scientific works, it is distinguished by the experience carried out on the interests of students abroad in classes.

Keywords: *interest, method, technology, Primary School students, task, skill.*

Қазіргі таңда бастауыш сынып оқушылары болсын, орта және жоғарғы сынып оқушылары болсын мұғалім тек үй тапсырмасын сұрап, жаңа тақырыпты түсіндіріп кете салғанға түсінбейді. Жоқ түсінбейді емес, қызықпайды, сабаққа ынтасы болмайды. Осы жағдайлар орын алғаннан кейін ғана сабақты түсінгісі келмейді. Қазіргі таңдағы Z ұрпағы интернетті: Instagram, TikTok, YouTube, Google тағы басқа желілерді пайдаланып, көргеннен кейін барлығын біледі және сондай дүниелерді алғысы келеді, көргісі келеді. Қазіргі таңдағы мұғалімдер дәл осы оқушылардың ойларындағы дүниелерді іске асырып, әртүрлі технологияларды, оның ішінде алуан қырлы әдіс-тәсілдерді пайдаланып, сабақ жүргізетін болса, кез келген оқушы, тіпті сыныптағы үлгерімі төмен оқушының өзі сабаққа қалай қатысып кеткенін өзі де сезбей қалады, деп айтсам артық болмас. Мұғалімдердің бұрынғы дәстүрлі сабақтан алшақтап, қазіргі таңдағы бала қалайтын, оқушының сабаққа деген ынтасын және қызығушылығын арттыру үшін қазіргі таңдағы мұғалімдерге арналған курстардан өтуі, курстарды оқуы бекерден бекер емес екені дәлел. Мұғалімнің мен барлығын білемін, деп өзін санауы қателік деп айтар едім. Себебі, қазір заман күн сайын емес, секунд сайын өзгеруде. «Білгенім бір тоғыз, білмегенім тоқсан тоғыз», - деген мақал осы кезде айтылар сірә! Заман ағымымен қатар жүрген, ізденісте болған, оқудан, жаңа білімнен қашпай, керісінше білейінші, оқимын, білім алудан жалықпаймын дейтін мұғалімдердің қатары көбейсе болашақта еліміздің көркейіп, өсуіне ешқандай күмән туғызбасымыз анық. Өйткені, еліміздің, Тәуелсіз Қазақстан еліміздің болашағы өскелең ұрпақтың дәлірек айтқанда Z ұрпағының қолында дер едім.

Дүниежүзілік озық тәжірибелерге сүйеніп, жаңа типті оқыту, яғни әр баланың табиғи қабілетін дамыту үшін қолайлы жағдайлар жасай отырып, оны жан-жақты дамыту керек. Қазіргі білім беру мазмұны жаңарып, жаңа көзқарас пайда болып, оқытудың жаңа технологиясы өмірге келді. Яғни педагогикалық технология ұғымы іс-әрекетімізге кеңінен еніп, қолданылуда.

Осы кезде «Оқушыны сабаққа қызықтыратын, ынтасын арттыратын қандай технология? Қандай әдіс-тәсілдер?», - деген сұрақ туындауы анық. Қазір мен оны жіліктеп шағып, саралап бермесемде шама-шарқым келгенше анықтама беріп көрейін.

Жаңа технология түрлерін информатика пәнінің кіріктірілген сабақтарында пайдалану, оқушының шығармашылық, интеллектік қабілетінің дамуына, өз білімін өмірде пайдалана білу дағдыларының қалыптасуына әкеледі.

Жаңа технологияны қолдану мына кезеңдер арқылы іске асады:

I кезең: оқып-үйрену;

II кезең: меңгеру;

III кезең: өмірге ендіру;

IV кезең: дамыту.

Жаңа педагогикалық технология мақсаты – оқытуды ізгілендіруі, яғни оқу құралдары оқушылардың өздігінен танымдық іс-әрекетін жүргізе алатындай болуы керек. Жаңа педагогикалық технология түрлері өте көп. Оларды информатиканы оқытуда тиімді етіп пайдалану ұстаз білімділігіне байланысты.

Жаңа технологиялар:

1.Ойын технологиясы.	1.Проблемалы оқыту технологиясы.	1.Сын тұрғысынан ойлау технологиясы.	1.Деңгейлік саралау технологиясы.
1.Жекелеп оқыту технологиясы.	1.Оқытудың компьютерлік технологиясы.	1.Презентациялар технологиясы.	1.Кезеңдеп оқыту технологиясы.
1.Жеке пәндік педагогикалық технология.	1.Альтернативті технологиялар.	1.Өзіндік дамыту технологиясы	1.Дамыта оқыту технологиялары
	1.Авторлық мектептер педагогикалық технологиялары.	1.Модульдік оқыту технологиясы.	

Осы технологиялардың арасындағы ең ауқымды әрі кеңінен тараған технологияның бірі деңгейлеп саралап оқыту технологиясына тоқталып өтсем. Педагогика ғылымдарының докторы, профессор Ж.А. Қараевтың деңгейлеп оқыту педагогикалық технологиясының мақсаты – жан-жақты дамыған тұлғаны қалыптастыру.

Саралап оқыту технологиясы, оқыту процесінің белгілі бөлігін қамтып, ұйымдастырудың шешімдері, оны оқыту құралдарының жиынтығы түрінде көрінеді. Сыныпты, топтарды оқытуға әртүрлі қолайлы жағдай туғызуды қажет етеді; әдістемелік педагогикалық-психологиялық және ұйымдастыру-басқару шаралары біріктіріледі. Деңгейлеп оқыту технологиясының мақсаты: әрбір оқушы өзінің даму деңгейінде оқу материалын меңгергенін қамтамасыз етеді.

1) Деңгейлеп оқыту әр оқушыға өз мүмкіндіктерін пайдалана отырып, білім алуына жағдай жасауға мүмкіндік береді;

2) Деңгейлеп оқыту әр түрлі категориядағы балаларға, олармен саралай жұмыс істеуге мүмкіндік береді.

3) Деңгейлеп-саралап оқыту құрылымында білімді игерудің бірнеше деңгейі қарастырылады: ең төменгі деңгей (базалық), бағдарламалық, күрделенген деңгей сондықтан әрбір оқушы меңгеруі тиіс.

Ж.Қараевтің деңгейлеп саралап оқыту технологиясында төмендегідей 4 деңгей көрсетілген:

Бірінші деңгей-«үйренушілік».(Репродуктивтік) Оқушылардың жаңа тақырыптан алған білімдерін бекіту үшін, еске түсіріп, қайталау үшін және алған білімдерін практикада қолдана білуге жаттықтырады. Берілген есептер мен тапсырмалар өмірмен, қоршаған ортамен байланыстырылған болуы керек. Мұнда оқушының қызығушылығына, таным бірлігіне назар аударылады.

Екінші деңгей-«алгоритмдік». Мұнда кері байланысқан функцияларды орындау үшін тексеру тапсырмалары, іріленген материалдарды жүйеге келтіруге, реттеуге арналған, мазмұны өзгертілген жағдайға тапсырмалар беріледі. Сонымен қатар ұлттық негізде құрылған, көбінесе танымдық және үйренушілік мәні бар тапсырмалар, мысалы, сөзтізбектер, ребустар, ойлауға арналған тапсырмалар беріледі.

Үшінші деңгей - «эвристикалық». Бұл деңгейде оқушылар тақырып бойынша меңгерген білімдерін жетілдіріп, тереңдетумен қатар, ой қорытуға арналған, дағды

калыптастыратын, әртүрлі әдіс-тәсілдермен орындалатын тапсырмалар орындайды. Оқушы өзі ізденіп, материалды саналы түрде меңгеруі керек.

Төртінші деңгей-«шығармашылық». Оқушы өзіндік шығармашылық деңгейін көрсетеді. Шығармашылық тапсырмалар – оқушылардың білімділігі мен дағдысын қалыптастыру және оны бағалау деңгейі болады. Өз бетімен талдау жасау арқылы шығармашылық тұрғыдан зерттеу жұмысын жүргізуге баулу. Осылай бір деңгейден келесі деңгейге өту үшін өз білімін, білік пен дағдысын толықтырып отырады. Нәтижесінде жоғары деңгейлік тапсырмаларды орындау әр оқушының мақсатына айналады. [1].

Жетістіктерге жету үшін ең алдымен оқушылардың білім дәрежесін, ынтасын, ақыл-ой, еңбек дағдысын, өз жұмысына деген жауапкершілігін ескеру қажет. Деңгейлік тапсырмаларды қандай дәрежеде орындай алса баға біліміне қарай қойылады.

Сабақ барысында топтағы барлық оқушылардың білім деңгейі анықталады. Бұл әдістің тағы бір тиімді жағы–оқушы өзінің білім деңгейін, нені оқу керектігін анықтап, өзінің ізденуіне болады. Өйткені ол білім сапасының дамуын қамтамасыз етеді. Білім сапасы білім, біліктілік, дағды және тұлғаның қасиеттері мен қабілеттерімен бағаланады.

Сабақта оқушыларға өз ойларын талдауға, айтуға, қорытындылауға көп көңіл бөлу қажет. Сабақ барысында өздігінен еңбектенуге, шығармашылықпен ізденуге, қорытынды жасауға машықтанады. Тапсырманы орындау барысында жіберілген қателер мен кемшіліктерді уақытында анықтап түзетуге мүмкіндік беру керек. Оқытушы білімі төмендерге көмек беріп, қабілеттілермен жұмыс ұйымдастырып отыру арқылы информатика пәнін оқуға деген қызығушылығын, белсендігін арттырады. Тақырыпты толық меңгере алмаған оқушылармен қосымша сабақтар, сыныптан тыс жұмыстар жүргізуі керек. [2].

Ендігі кезекте әдіс-тәсілдерге тоқталсақ. Жалпы сабақтың үш кезеңі бар бар. Олар: Сабақтың басы, ортасы және соңы. Сабақтың басында психологиялық ахуал, үй тапсырмасын сұрау және топқа бөліп аламыз. Ал, сабақтың ортасында жаңа тақырып өтіліп, жаңа тақырыпқа байланысты тапсырмалар орындалады, арасында сергіту сәті. Сабақтың соңында рефлексия, бағалау, үй тапсырмасын беру жүзеге асады. Енді дәл осы кезеңдерді әртүрлі әдістер арқылы оқушыларға көрсетіп, оқытып, сабақты жүргізетін болсақ, оқушы қызығады. Тақырыпқа байланысты көрнекілік, ресурстар, интерактивті пайдалансақ оқушы тез меңгереді. Әсіресе, бастауыш сынып оқушылары үшін өте маңызды. Оқушы естігеннен қарағанда көріп үйренсе, жылдам әрі ұзақ уақытқа есте қалады.

Сабақтың басы: Психологиялық ахуал сәтіне «Кубизм» әдісін пайдалануға болады. Кубиктің алты жақ бөлігінде әртүрлі тапсырмалар беріледі. Мысалы, ән айту, Абай өлеңін мәнерлеп айтып беру, құшақтау т.с.с тапсырмалар. Қолданылуы: оқушылар шеңбер болып тұрады. Мұғалім жанында тұрған оқушыға ұсынады. Оқушының қолына кубиктің түскен жағындағы тапсырманы орындап, келесі досына ұсынады. Осылайша оқушыларда сабақтың бастапқы кезінде көтеріңкі көңіл күй туғызып, әрі қарай сабақ жалғасады. Бұл да бір оқушының сабаққа ынтасын ашып, қызықтыруға мүмкіндік береді. Басқада әдістер: «Сәлемдесу», «Күн шуағы», «Өлең жолдары».

Үй тапсырмасын сұрау кезінде wordwall.net интерактивті сервис көмекке келеді. Wordwall.net интерактивті сервисінде сабақты қызықты өткізуге көмектесетін дайын шаблондар берілген. «Кездейсоқ қолисо» әдісінде сыныптағы оқушылардың тізімі жазылады. Осы әдіс арқылы үй тапсырмасын айтатын оқушыны таңдап береді. Одан бақада «Алаңды ашыңыз», «Сәйкес келетін жұптар», «Анаграмма», «Ретке келтір» түрлері өте көп және әрқайсысынан бірнеше түрінен кездестіруге болады.

Топқа бөліну кезеңінде «Жарық» әдісі, «Қаламдар», «Жұп сандар және тақ сандар», «Түстер», «Жануарлар және өсімдіктер» т.б.

Сабақтың ортасы: Ең алдымен жаңа тақырыпты түсіндірерден алдын, сыни тұрғысынан технологиясын пайдалана отырып, тақырыпты оқушыларға дайын күйде бермей тақырыпты өздері табу үшін ребус, сөзжұмбақ немесе сұрақтар қойып, оқушыны

ойландыруға мүмкіндік береміз әрі бұл оқушыны қызықтыруға бірден-бір себеп. Жаңа тақырыпты төрт дағдыдағы тыңдалым әдісіне жүгіне отырып, интерактивті тақтадан бейне жазба көрсетіп, тыңдату арқылы жүзеге асыратын боламыз. Жаңа тақырыпты меңгеру, шыңдау үшін тақырыпқа байланысты тапсырмалар орындатамыз. Бұл кезде бізге мына әдіс-тәсілдер көмекке келеді: «Білім шамы», «Попкорн», «Пицца», «Фри», «Тарсия», «Шам жағу», «Сиқырлы қобдиша», «Бал арасы», «Карточкалар», «Лейс» әдестері т.б.

Сергіту сәтінде қолданылатын әдістер: «Нейрожаттығулар», «Эмоция», «Менімен бірге қозғал», т.б.

Сабақтың соңы: Рефлексия және бағалау кезінде ұсынатын әдіс-тәсілдеріміз «+1 білім», «Баскетбол», «Каспи карточкасы», «Лайк», «Монета», «Білім поштасы», «Мадақтау», «Смаликтер», «Пайыз», «Бағдаршам», «Алма ағашы», «Қалам», «Ұстазға хат» т.б. Сабақты тиімді өткізетін, оқушылар сіздің келесі сабағыңызды қашан болады деп күтетін және ең ыңғайлы сабаққа қолданылатын 10 ең қызықты интерактивті сервистер тізімін ұсынамын!

1. Flippity-Интерактивті тапсырмаларды жасауға арналған әртүрлі шаблондардың үлкен жиынтығы. <https://www.flippity.net/>

2. Wordwall. Өзіңіздің оқу ресурстарыңызды құрудың қарапайым тәсілі. <https://wordwall.net/ru>

3. Liveworksheets – Интерактивті жұмыс парағын құрастырушы. <https://www.liveworksheets.com/>

4. Edpuzzle – Бейне фрагменттері негізінде интерактивті онлайн сабақтар жасауға мүмкіндік береді. <https://edpuzzle.com/>

5. Learnis – Веб-квесттер, викториналар және интеллектуалды онлайн ойындар жасауға арналған сервис. <https://www.learnis.ru/>

6. Interacty – тесттер, мини-ойындар, интерактивті слайд-шоулар, калькуляторлар, таймлайндар және пайдаланушылар жай қарап немесе оқып қана қоймай, өзара әрекеттесе алатын басқа форматтарды құрастыруға болатын сервис. <https://www.meruiinteractive.com/>

7. WebAsk – Кері байланыс жасаудың тамаша құралы. Ол заманауи дизайнмен, безендіруге арналған түрлі-түсті үлгілермен ерекшеленеді. Әр түрлі зерттеу сценарийлерін жасауға болатын тармақтау механизмі бар. <https://webask.io/ru>

8. Socrative – онлайн тестілеу сервисі. <https://www.socrative.com/>

9. Teacher made – Интерактивті жұмыс парағын құруға арналған тегін сервис.
https://employee.provo.edu/approved_application/teachermade-com/

10. Baamboozle – Өткен тақырыпты қайталауда, концепцияны тексеруге, сабаққа шолу жасағанға пайдалы сервис. <https://www.baamboozle.com/>

Дәл осы тақырыпқа сәйкес шет елдегі өздерінің қолданған, тәжірибе жүзінде көз жеткізіп, дәлелдеген әдістермен бөліскім келіп отыр. Мұндағы: бірінші әдісте «Бейне ойындар: жақсы, жаман, ғылыми» бастапқы кезде ата-аналардың наразылығы болғанымен кейіннен пайдалы екеніне көздерін жеткізді. Ата-аналардың қарсы болу себебі оқу кезіндегі уақыттың көп бөлігі бейне жазбаларды көруге кетеді деген ой. Кейіннен оң пайдасын тигізгенде яғни, шешілмеген түйіндердің жауабын тапқан кезде бұл әдіс пайдалы екені анықталды. Жоғары айтып кеткендей, қазір заман секунд сайын өзгеруде дегендей қазіргі таңда бейне жазбалар оқушының, жалпы барлық тұлғаларға керекті, қаралатын бейне жазбалар тым қысқа болыпта беріліп жатыр. Бұл әдісті қорытындылайтын болсам, оқушылардың тілдік төрт дағдылары: оқылым, жазылым, айтылым, тыңдалым жаңартылған білім беру бағдарламасында енгізілген соңғы төртінші дағды тыңдалым дағдысына кіретінін байқауымызға болады. Дәл осы сияқты басқа да әдіс-тәсілдері баланың тек қызығушылығын ғана арттыруға бағытталғын емес, белгілі бір қабілетін ашуға да көмектесетін ойындар. *Бейне ойындар: жақсы, жаман, ғылыми* 2010 жылы Psychological Science журналында жарияланған мақалаға сәйкес, егер бастауыш сынып оқушылары бейне ойындар ойнаса, олардың оқуға уақыты әлдеқайда аз болады және бірнеше айдан кейін бұл олардың үлгеріміне қатты әсер етеді. Егер бұл санау және жазу негіздерін оқыту кезеңінде орын алса, онда болашақта оларға талаптар мен стандарттарға сәйкес келу үшін артта қалу қиынға соғады (емтихан тапсыру, университетте оқу). Бұл әсерді көптеген ата-аналар байқады, олар өздерінің балаларын оқудан қымбат уақытты алып тастайтын ойын жасаушылардың басына қарғыс айтуға дайын. Алайда, оқуда көмектеспейтін бейне ойындар жоқ деп айтуға болмайды. Олардың кейбіреулері тіпті ғылыми прогрестің қозғалтқышына айналады және нақты жаңалықтар жасауға мүмкіндік береді. Сонымен, Бұл ойында пайдаланушылар ғалымдарға нейрондар арасындағы байланыстарды түсінуге көмектеседі, мұнда кез-келген адам ғылымға ақуыздарды орауға көмектесе алады, осы сайтта сіз РНҚ-ны бүктеуге ойнай аласыз, содан кейін қатерлі ісікпен күресуге көмектесетін ойындарды таба аласыз.

Эйништейнді өсіруге арналған сандар ойындары

Әдетте математикалық дағдыларды дамыту және айтарлықтай жақсарту қиын деп санайды: бұл "берілген" немесе жоқ. Джонс Хопкинс университетінің ғалымдары бала кезінен арифметикаға онша қызығушылық танытпайтын және екі екеуін қоса алмайтындардың сандармен күресуге үміті жоқ-жоқтығын тексеруге шешім қабылдады.

"Математикалық қабілеттер өзгеріп қана қоймайды, оларға қысқа уақыт ішінде әсер етуі мүмкін", — дейді Джингжинг Женни Ванг, Journal of Experimental Child Psychology журналында жарияланған жұмыстың бірлескен авторы. Адам мен басқа жануарлардың балалары санның ішкі интуитивті сезімімен туады. Кез-келген бала, егер ол тәттілерді жақсы көретін болса, онда көптеген печенье бар тәрелкені таңдайды, егер оған осындай таңдау берілсе, өйткені санауды білмесе де, ол шамаларды салыстыра алады. Бұл қабілетті жаттықтыруға болады және одан әрі математикалық жетістіктермен аздап байланысты. Ғалымдар өздеріне сұрақ қойды: осы шаманы бағалау жүйесін жаттықтыру арқылы математикалық қабілеттерді де жақсарту мүмкін емес пе?

Мұны істеу үшін олар әр түрлі деңгейдегі тапсырмалармен компьютерлік ойын жасады (жоғарыдағы бейнені қараңыз), онда балалар нүктелер санын бағалауы керек. Эксперименттерге балабақша тәрбиеленушілері қатысты. Балалардың бір тобына қиындық дәрежесін арттыру ойынында тапсырмалар берілді, екіншісі — кему, үшіншісі-аралас тапсырмалар. 5 минуттық ойыннан кейін балалар лексикалық және математикалық тестілерді шешті. Күтілгендей сөзбен байланысты тесттерге ойын әсер етпегені көрсетілді, бірақ математикалық тесттер ойында жеңіл деңгейден бастағандар үшін оңай шешілді. Бұл

балалар тобы сұрақтардың 80% - правильно дұрыс жауап берді, төмен қарай қозғалатындар тапсырмалардың 60% - с ғана орындады, ал үшінші топ 70% -. дұрыс шешті.

Мейірімділік, жолақты балық, балаларыңызға ақыл-ой бөлмесін беріңіз

Зебра-рерио балығы (Danio rerio немесе ағылшынша "zebrafish"), әрине, Пушкин ертегісінің кейіпкері сияқты барлық тілектерді орындай алмайды. Алайда, бұл оқушылардың үлгеріміне әсер етіп, оларды ғылымға тартуы мүмкін, деп хабарлайды PLoS Biology.

2011 жылдан 2015 жылға дейін АҚШ-тың 104 мектебі мен Австралияның 25 мектебінен 19 463 оқушы қатысқан BioEYES деп аталатын жобаға балаларға осы модельдік ағзаны бір жасушадан өсіру ұсынылды. Бұл жұмыс барысында балалар жасушалардың құрылымы, ДНҚ және адам мен Жануарлардың анатомиясы туралы білді.[3] Тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйінін мына бір ғалымның пікірімен білдіргім келіп отыр: «Бастауыш сыныптарда ең бастысы-барлық уақытта кез келген ғылымның негізі және қозғаушы күші болып табылатын балалардың табиғи қызығушылығын сақтау және арттыру. Ғылыми ойлау-бұл келесі кезең, бұл қызығушылық қолдануға арналған құрал», - деп атап өтті Алексей Паевский.

Мақалада жазылған әдіс-тәсілдерді пәнге, тақырыпқа сәйкес етіп өзгертіп, қолдануға болады. Бұл жерде қатып қалған қағида жоқ. Мұғалімнің ізденушілігіне, өзінің тапқырлығына, алғырлығына және шеберлігіне байланысты түрлендіруге болады!

Қай ғасыр болмасын, мұғалімнің орны тақтан биік! Алайда, заман талабымен даму үшін, қазіргі кезде дамып келе жатқан технологияларды меңгеріп, сабағымызды қызықты әрі сапалы қткізк біздің парызымыз!

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Академик Зұлқарнай Алдамжар атындағы Қостанай әлеуметтік-техникалық университеті ғылыми хабаршысы журналы, Тәрбие Оқыту Технология тақырыбы, авторы-Антаева Т.Р. категориясы-экономика, 2014 Қостанай қаласы

2. Республикалық ғылыми- әдістемелі басылым: Қазақ тілі мен әдебиеті журналы, - № 8, 2012.

3. Автор: Екатерина Мищенко <https://indicator.ru/engineering-science/uchit-i-lechit-na-chto-sposobny-igry.htm>

ӨОЖ 373.31

ИНТЕРБЕЛСЕНДІ ӘДІСТЕРДІ ПАЙДАЛАНУДА ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС НЕГІЗДЕРІ

Болатұлы Алмас ДШҚ 121 топ білімгері, Шалабаева К.Ж., оқытушы - ассистент.

*І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қаласы,
Zhangalievna85@mail.ru*

Мақалада еліміздегі педагогикалық мамандарын оқыту тұрғысында жеке тұлғаны әлеуметтендірудің әдістері мен құралдарын дайындаудың рөлі қарастырылған.

Кілт сөздер: салауатты өмір салты, интербелсенді әдістер.

В статье рассматривается роль подготовки методов и средств социализации личности в контексте обучения педагогических работников страны.

Ключевые слова: здоровый образ жизни, интерактивные методы.

The article discusses the role of training methods and means of socialization of the individual in the context of training the country's teaching staff.

Key words: healthy lifestyle, interactive methods.

Қазақстан Республикасының әлеуметтік-экономикалық дамуының стратегиялық бағыттарына сәйкес білім беру жүйесін дамыта отырып, әлемдік білім кеңістігіне ықпалдастырудағы негізгі бағдары – адамды қоғамның ең маңызды құндылығы ретінде танып, оның рухани жан-дүниесінің дамуына, көзқарастары мен шығармашылық әлеуетінің, танымдық біліктілігі мен мәдени құндылықтарының жоғары деңгейде дамуына, жеке тұлғасының қалыптасуына жағдай жасау.

Бұл міндеттерді іске асыру жоғары оқу орындарында оқыту үрдісіндегі әдістердің болмысын жаңа әдіснамалық тұрғыдан негіздеуді талап етеді. Мұндай жаңа әдіснамалық жүйе дәстүрлі оқыту процесін түбегейлі өзгертудің қажеттігін көрсетіп, оқытудың шығармашылық қызметін дамытып, оқыту әдістерін жаңа өркениеттік бағдар тұрғысынан жетілдіруді қарастырады.

Президенттің Қазақстанның 2030 жылға даму стратегиясында, Қазақстан Республикасының білім даму мемлекеттік бағдарламасында халықаралық стандарттарға сай кадрларды сапалы даярлау қажеттілігін анықтады. Бүгінгі Қазақстан білім жүйесінде болып жатқан орта, жоғары мектептердегі реформалар мұғалімдерді сапалы дайындау талаптарына сәйкес, оның іс-әрекетінде алатын орнын, оқушылардың белсенді жеке тұлғалық көзқарасын қалыптастырудың сапалы қағидаларын ұсынып отыр.

Қазақстан Республикасының «Білім заңында» (2007) «Отандық және әлемдік мәдениеттің жетістіктеріне баулу; қазақ халқы мен республиканың басқа да халықтардың тарихын, әдет-ғұрпы мен дәстүрлерін зерделеу; мемлекеттік тілді, орыс, шетел тілдерін меңгерту; педагог қызметкерлердің әлеуметтік мәртебесін арттыруды қамтамасыз ету; білім беру ұйымдарының еріктілігін, дербестігін кеңейту, білім беру ісін басқару, демократияландыру;

қоғам мен экономиканың қажеттеріне жауап беретін білім беру сапасын бағалаудың ұлттық жүйесінің жұмыс істеуі» -деп анықталған.

Негізгі әдістемелік жаңашалық бүгінгі таңда оқытудың интербелсенді әдістерін қолданумен байланысты.

А.Әлімовтың айтуы бойынша, интербелсенді әдістерді пайдалануда білімгерлер қатысушылар болады, олар дайын білімді алуды емес, өз бетімен ізденуге үйренеді. Интербелсенді әдіспен оқытуда педагог пен білімгердің өзара әрекеттестігі ауысады: педагогтың белсенділігі оқушының белсенділігіне орын береді, ал педагогтың тапсырмалары олардың қалауы үшін жағдай жасаушы болады.

Ал А.Н.Кошербаеваның тұжырымдасы бойынша, интербелсенді әдістерді пайдалануда «мұғалім-оқушы» қарым-қатынасы түбірімен өзгереді: оқушы іс-әрекеттің мақсатын анықтауда мұғалім оған көмек көрсетеді, оқушы жаңа білімдерді ашады, ізденісте болады, мұғалім білім бұлағын ұсынады, оқушы тандайды, мұғалім көмектесуші, оқушы белсенді, мұғалім белсенділікке мүмкіндіктер жасайды. Интербелсенді әдістер жеке тұлғалық белсенділікті қалыптастырады, ізденіс-зерттеу, рефлексиялық, бағалау іскерліктерді дамытады.

Г. Абилованың көзқарасы бойынша, интербелсенді әдістерді игеру және қолдану үшін, оқытушыға топтық өзара әрекеттердің әр түрлі әдістемелерін білу қажет. Интербелсенді оқыту өзара түсіністікті, өзара әрекеттестікті, өзара байыптауды қамтамасыз етеді.

Интербелсенді әдістер ешбір жағдайда да дәрістік материалдардың орнын ауыстырмайды, керісінше, оны жақсы меңгеруге септігін тигізеді, және ең маңыздысы: пікірді, қатынастарды, мінез-құлық машығын қалыптастырады.

Бірақ, интербелсенді әдістерді пайдалануда педагогқа өте қажетті қарым-қатынас заңдылықтарын білу, себебі интербелсенді әдістер – ол педагог пен оқушылардың және оқушы мен оқушының өзара қарым-қатынастары – деп ғалымдардың көбісі түсіндіреді.

Қарым-қатынас мәселесі (А.С.Макаренко, А.А.Бодалев, А.Н.Леонтьев, В.А.Кан-Калик, Б.Д.Парыгин, А.А.Леонтьев, Б.Ф. Ломов) көптеген ғалымдардың еңбектерінде зерделенеді.

Қарым-қатынас мәнін анықтау үшін, соңғы жылдарда дамытылған, оның функционалдық және деңгейлік ұйымдасуы жайлы ұсынулар маңызды болып шықты, мысалға, қарым-қатынасты мазмұны бірлескен іс-әрекет үшін қолайлы түрлі қатынастар көмегімен ақпарат алмасу мен өзара түсіну болып келетін адамдардың өзара әрекеттесуі ретінде анықтай отырып, Б.Д. Парыгин қарым-қатынастың төрт сәтін бөлген: байланыс, өзара әрекет, таным, өзара қатынас және осыған сәйкес қарым-қатынасты зерттеуде төрт келісті ұйғарады: коммуникативтік, ақпараттық, гностикалық (танымдық) және реттеуші. Б.Ф. Ломов қарым-қатынастың үш жағын (функцияларын) сипаттайды: ақпараттық-коммуникативтік, реттеуші-коммуникативтік және аффективтік-коммуникативтік және де өзіндік коммуникативтік компоненттің хабарды алу мен беру ретінде, мінез-құлықты реттеу мен қабылдаудың, бастан кешірулердің болуы ретінде, яғни аффективтік компонент ретінде міндеттілігін атап көрсетеді.

А.А. Брудный атап көрсеткендей, «мұғалімнің оқушылармен қарым-қатынасы инструменталды, өйткені, оның мақсаты оқу процесіндегі бірлескен іс-әрекетті үйлестіру. Бұл жерде қарым қатынас тасымалдаушы функцияны орындайтыны орынды. Нағыз педагог үшін шәкірттермен қарым-қатынас жасау – бұл қашанда өзін-өзі көрсету екені де табиғи.

Сонымен қатар, педагогикалық қарым-қатынас, Е.А. Климов бойынша, «Адам-Адам» схемасымен суреттелген адамдардың өзара әрекеттесу сипатының өзгешілігін де бейнелейді. Бұл схема мұғалім мен оқушылардың, тұрмыстық қызмет көрсету жұмысшылары мен клиенттердің, дәрігер мен пациенттердің, психотерапевт пен клиенттердің және т.б. кез-келген кәсіби өзара әрекеттесін анықтайды. Педагогикалық қарым-қатынас жоғарыда аталған өзара әрекеттесудің барлық түрлерімен ұқсас сипатқа ие, оған психотерапевт пен клиенттердің қарым-қатынасы ең жақынырақ. Байқап көрсек, мұғалім оқушыға, адамзат ақыл-ойының күшіне сенімді, танымға деген қарымды ұмтылысты, ақиқатқа деген махаббатты және жанқиярлық қоғамдық пайдалы еңбекке деген ұстанымды береді. Мұғалім, сонымен бірге шәкірттерге тұлғааралық қатынастың жоғары және кемеліне жеткен мәдениетін, кіршіксіз әдеппен бірге әділеттілікті, парасатты қарапайымдылықпен үйлескен көңіл-күй серпіліс көрсете алса, - онда, осындай педагогика еріксіз еліктей отырып, кіші ұрпақ рухани үйлесімді, өмірде жиі болатын тұлға аралық қақтығыстарды адамгершілік тұрғыда шеше алуға қабілетті болып қалыптасады.

Қарым-қатынас туралы ғылыми психологиялық, педагогикалық әдебиеттерді талдау арқылы байқадық, қарым-қатынас өте кең және сиымды түсінік. Бұл саналы және саналанбаған вербалды байланыс, ақпарат алу мен беру, оның өзі барлық жерде және үнемі байқалып отырылады. Педагогикалық қарым-қатынас адамдар қарым-қатынасының жекеше түрі саналады, іскерлік, отбасылық қарым-қатынаспен және т.б. салыстырғанда. Оған осы өзара әрекет формаларының жалпы қасиеттері де, білім беру процесіне тән қасиеттері де лайық. Сондықтан, педагогикалық қарым-қатынасты анықтамас бұрын, алдымен қарым-қатынасты жалпы феномен ретінде сипаттаушыларды қарастыруға болады.

Бірақ, осы уақытқа дейін «қарым-қатынас» түсінігінің өзін, оның салаларын, механизмдерін түсіндіруге бірлік жоқ - деп ғалымдардың көбісі білдіреді. Әрине, зерттеушілердің түрліше, түрлі көзқарас бойынша осы процеске түсініктеме беруі, оның түрлі моделін жасаулары, оны зерттеуде коммуникативтік-ақпараттық, интерактивтік, іс-әрекеттік, т.б. түрлі келістерді ұсынулары орынды. Қарым-қатынас іс-әрекеттік келісі тұрғысынан бұл – бірлескен іс-әрекетке деген қажеттіліктен туындайтын және ақпарат алмасуды, өзара әрекеттің, басқа адамды қабылдау мен түсінудің ортақ стратегиясын өндіруді қамтитын, адамдар арасында байланыс орнату мен оны дамытудың күрделі, көп жақты процесі.

А.А.Капенованың зерттеуі бойынша, дұрыс ұйымдастырылған педагогикалық қарым-қатынас оқытудың әлеуметтік мәні бар шарттарын қалыптастыру, баланың рухани өсуіне, адамгершілік жағынан ширауына, ынтымақтастық, өзара көмек сезімін оятуға, балалар ұжымын ортақ мақсат пен бірінғай қағидалар негізінде біріктіруге ықпал етеді.

Ж.М.Ақпарованың тұжырымдауы бойынша, педагогикалық қарым-қатынас - ең көне және күрделі өнердің түрі. Ол бүкпесі жоқ, қарапайым елең еткізетін нәрседен: оқушыны қаз қалыпында қабылдап, құрметтеп, сүйе білуден басталады. Мұғалімдер мен оқушылардың өзара қарым-қатынастары - ересек адамдардың тәрбие ықпалының маңызды жолдарының бірі. Жоғары оқу орнында оқытушылардың педагогикалық техникаларын қалыптастыруда психологиялық-педагогикалық жағдайларды жасау барысында мұғалім негізінен мұндай қарым-қатынасты ұйымдастыру және қолдануға біршама даяр болу қажет, ол оқушыны істің негізгі өрісінде – мектепте көреді, оның жолдастары мен достарын біледі. Бұл, бір жағынан, араласу үшін көп материал береді, екіншіден, педагогтың тәрбиелік мақсатына жетуіне әсер етеді, себебі, оқушыларымен араласа отырып, оның өміріндегі көптеген факторларды ескере алады және соған сәйкес күнделікті тіршілікте туатын проблемаларды шешуге көмектесе отырып, шәкірттерге ықпалын тигізеді. Олай болуы бұл проблемалардың көпшілігі оқудан, жолдастарымен араласудан, қоғам жұмысынан, яғни басқа ересек адамдарға қарағанда мұғалімге әжептәуір таныс шәкірттер өмірінің өрістерінен туындайды.

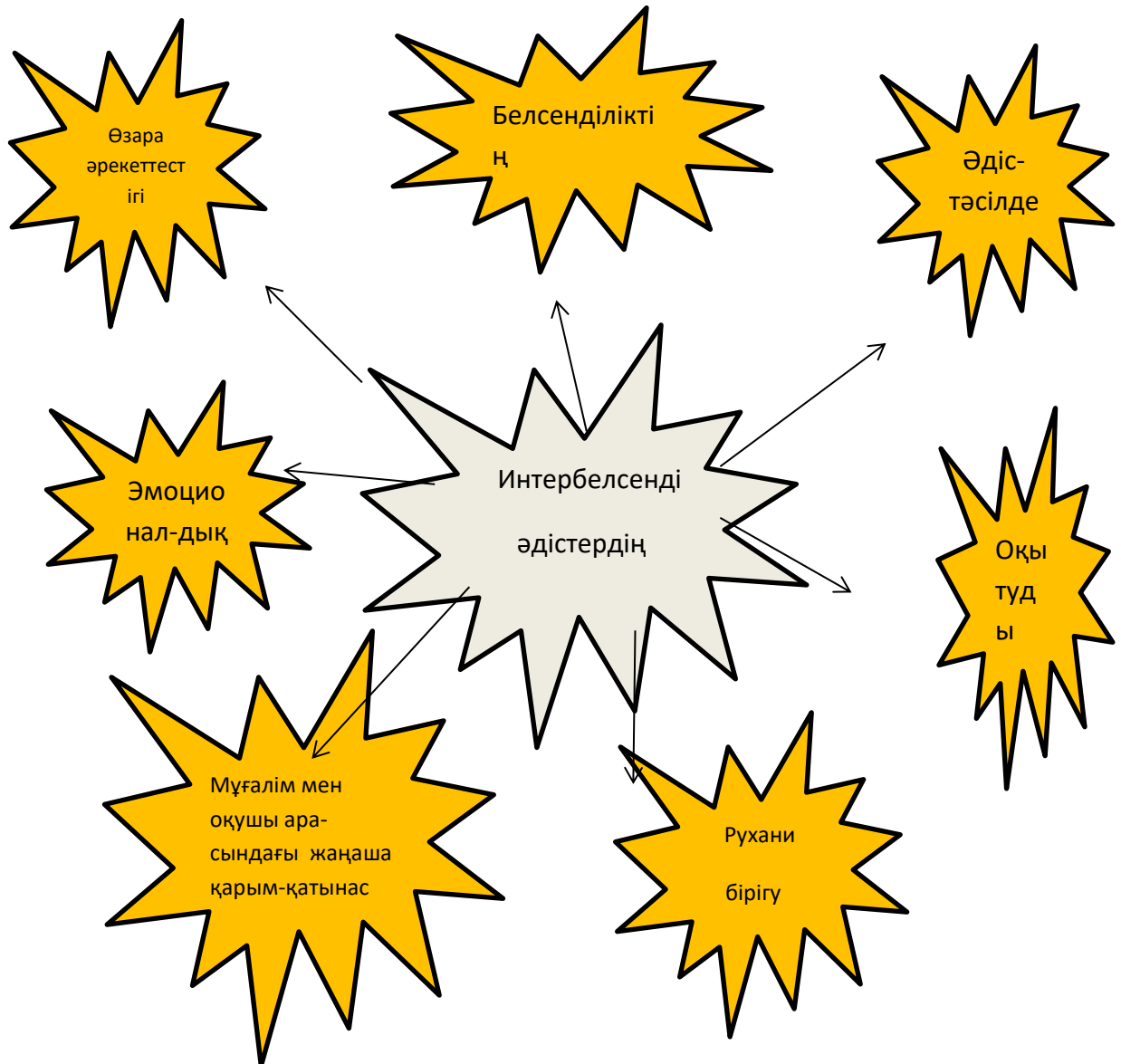
Сонымен жеке тұлғаның тиімді қалыптасуын, белсенділікке, танымдық белсендікке негізгі сипаттама беріп, қарым-қатынас заңдылықтарын ашып, оқытудың интербелсенді әдістерінің ролі жайлы негізін көрсете алуға мүмкіндік болды. Интербелсенді әдістердің негізгі:

- жеке тұлғаның дамуы мен өзін-өзі жүзеге асыру жағдайын қамтамасыз етуі;
- оқушыны күрделі жүйе, оқушы – танымдық іс-әрекеттің субъектісі ретінде қарастыруы;
- білім беру - адам өз санасында әлем бейнесін жасау оны пәндік, әлеуметтік, рухани мәдениетпен ұштастыруы;
- субъект-субъектілік, педагог пен оқушының диалогтық қарым-қатынасына, оқушының белсенді, шығармашылық іс-әрекетіне әсер етуі.

Ал педагогикалық үрдіс - «ұстаз-оқушы» жүйесі жағдайының өзгеруі, оның бөлінбейтін бөлігі адам болады. Адам бұл жүйенің қалыптасуына белсенді қатысады, оның байланыстары мен қатынастар ерекшеліктеріне, қызметі мен дамуына әсер етеді. Сонымен сөз, өзінің табиғаты жағынан әлеуметтік жүйені басқару болады. Қандайда болмасын жүйе, өзінің сапалық ерекшеліктерін қамтамасыз ету мен, дұрыс қызмет ету және дамуы үшін, белгілі мақсатқа сай іс-әрекеттермен қозғалыста сәтті болу үшін соған сай қарым-қатынас жасауды қажет етеді.

Педагогикалық процесс көп деңгейлі және көп құрылымды жүйе, онда жеке бір оқушы, жеке дара мұғалім бірінші реттегі дербес жүйе болады. Бірінші реттегі «оқушы» жүйе ішінде пайда болған қайшылықтар екінші реттегі «мұғалім-оқушы» жүйе деңгейінде шешіледі. Бірақ, ол мұғалім мен оқушының арасында педагогикалық қарым-қатынас арқылы интербелсенді әдістерді қолдану арқылы оқу процесінің тиімділігін арттырады.

А.Р. Соловьеваның айтуы бойынша, интербелсенді әдістерді пайдалану кезінде оқушылар түсіну процесіне қатысушылар болады, оның тәжірибесі оқу танымының негізгі қайнар көзі қызметін атқарады. Оқытушы дайын білімді бермейді, бірақ оқушыларды өз бетімен ізденуге үйретеді. Білім берудің дәстүрлі нысандарымен салыстырғанда, интербелсенді оқытуда оқытушы мен оқушының өзара әрекеттестігі ауысады: педагогтың белсенділігі оқушының белсенділігіне орын береді, ал педагогтың тапсырмалары олардың инициативасы үшін жағдай жасаушы болады.

1-сурет. Интербелсенді әдістердің мәндік ерекшеліктері

Интербелсенді әдістердің мәндік ерекшелігі, сипаттамасы – бұл субъектілердің өзара әрекеттестігінің бір бағыттағы белсенділігінің жоғарылығы, қатысушылардың өзара әрекеттестігі, эмоционалдық, рухани бірігуі нақтыланып, әдістердің мәндік ерекшеліктері 1-суретте көрсетілді.

Интербелсенді әдістер арқылы білімгерлер өздері негізгі іс-әрекетке қатысуға мүмкіндік алады. Бірақ оқытушы интербелсенді әдістерді күнделікті оқу-тәрбие үрдісінде тиімді түрде пайдалану және қарым-қатынастарды педагогикалық тұрғыдан ұйымдастыру алуы үшін І.Жансүгіров атындағы Жетісу Мемлекеттік университетінде Педагогика және психология кафедрасында «Білім» мамандық топтарына «Оқытудың белсенді әдістері» атты арнайы таңдау курсы оқытылады.

Бұл курстың мақсаты - білімгерлерге белсенді әдістердің теориялық-әдіснамалық даярлығын қалыптастыру, болашақ мұғалімдерге қазіргі педагогика ғылымының педагогикалық технологиялардың теориялық негіздері мен білімді меңгіру тәсілдерін меңгертіп, мектепте педагогикалық процесті ұйымдастыру кезінде қажетті әдістерді пайдалану жолдарын игерту, білімгерлерді белсенді, интербелсенді әдістер жайлы біліммен қаруландыру, педагогикалық-қарым қатынастарды ұйымдастыру.

Болашақ оқытушыға сабақтарында интербелсенді әдістерді пайдалануға тек қана теориялық емес оларға практикалық тұрғыдан әдістемелік көмек қажет. Ол үшін интербелсенді әдістерді пайдалану іс-тәжірибе жұмыстарының бағдарламасын құрастырдық.

Оқытудың белсенді әдістерін оқыту барысында білімгерлердің төмендегідей білімі және іскерлігі болуы қажет:

- Оқытудың белсенді әдістердің әдіснамалық негіздері;
- Белсенді әдістер мен интербелсенді әдістердің негізгі түсініктері;
- Белсенді, интербелсенді әдістердің мәні; түрлері;
- Белсенді, интербелсенді әдістердің сипаттамасы;
- Интербелсенді әдістерді сабақта пайдалану.
- Интербелсенді әдістерді пайдалануда қарым-қатынас негіздері.

Сонымен қатар болашақ оқытушыларға көмек ретінде сынып-шеберлік сабағын ұсындық. Мақсаты: Мұғалімдердің интербелсенді әдістердің бір түрі жоба әдісін дұрыс қолдануға ынтасын көтеру және интербелсенді әдістермен пайдалануда педагогикалық қарым-қатынастарды дұрыс ұйымдастыру.

Жоғары оқу орынында оқытудың интербелсенді әдістер арқылы білімгерлердің жеке тұлғалық белсенділігін арттыруда, қарым-қатынастарды жақсартуға эксперименттік-тәжірибе жұмысын өткіздік және оның нәтижесінің дұрыстығына көз жеткіздік.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Назарбаев Н. Қазақстан – 2030. Ел президентінің Қазақстан халқына жолдауы. - Астана, 2005.
2. Қазақстан Республикасының 2011-2020 жылдарға дейін білім жүйесін дамыту мемлекеттік бағдарламасы. –Астана, 2011.
3. Қазақстан Республикасының «Білім заңы» -Астана, 2007.
4. Әлімов А. Интербелсенді әдістерді жоғарғы оқу орындарында қолдану: оқу құралы /А. Әлімов. – Алматы : Б. о. ж., 2009. – 328 б.
5. Кан-Калик В.А. Учителю о педагогическом общении. – Москва, 1987.
6. Мудрик А.В. Общение в процессе воспитания. –М., 2001.
7. Капенова А.А. Мұғалім мен оқушының қарым-қатынас мәселесі /«Үздіксіз білім берудің мәселелері: мектеп, колледж, университет» атты Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. Талдықорған, 2009.

УДК 796.06

ЗНАЧЕНИЕ ПРОВЕДЕНИЯ СПОРТИВНОГО ТЕСТИРОВАНИЯ ДЛЯ ОЦЕНКИ ФУНКЦИОНАЛЬНОГО СОСТОЯНИЯ СПОРТСМЕНОВ

*Джамангузов Т.Е., студент группы 121 ДШҚ, Галиева Г.Б., к.м.н., преподаватель-лектор
Жетысуский университет им. И.Жансугурова, г.Талдыкорган
E-mail: gulmira.galiyeva.63@bk.ru*

В работе были изучены особенности реакции организма спортсменов, занимающихся спортом многие годы на стандартные нагрузки, в частности реакция систем организма. Было обследовано 40 спортсменов различной спортивной специализации. Выявлены характерные для каждого вида спорта особенности реакции на различные стандартные нагрузки. Важную роль в системе контроля состояния тренированности спортсменов играет оценка состояния кардиореспираторной систем. Спортивное тестирование это есть оценка функционального состояния различных систем организма и уровня физической работоспособности. При проведении исследования основной целью является определение физиологических реакции организма на различного уровня нагрузки. Для решения поставленной задачи были использованы

стандартные тесты, используемые для оценки работоспособности, выносливости спортсменов. Физиологические реакции тренированности организма определяются путем применения различных стандартных нагрузок, они позволяют вносить коррективы по ходу самой тренировки.

Ключевые слова: фитнес, адаптация, стандартные нагрузки, физиологическая реакция

Жұмыста көп жылдар бойы спортпен шұғылданған спортшылар ағзасының стандартты жүктемелерге реакциясының ерекшеліктері, атап айтқанда, дене жүйелерінің реакциясы зерттелді. Әр түрлі спорт түрлері бойынша 40 спортшы тексерілді. Әрбір спорт түріне тән әртүрлі стандартты жүктемелерге реакцияның ерекшеліктері анықталған. Спортшылардың дене шынықтыру жағдайын бақылау жүйесінде жүрек-тыныс алу жүйесінің жағдайын бағалау маңызды рөл атқарады. Спорттық тестілеу – бұл әртүрлі дене жүйелерінің функционалдық жағдайын және физикалық өнімділік деңгейін бағалау. Зерттеуді жүргізу кезінде негізгі мақсат - әртүрлі деңгейдегі стресске организмнің физиологиялық реакциясын анықтау. Мәселені шешу үшін спортшылардың өнімділігін, төзімділігін бағалау үшін стандартты сынақтар қолданылды. Дененің жарамдылығының физиологиялық жауаптары әртүрлі стандартты жүктемелерді қолдану арқылы анықталады, олар жаттығудың өзінде түзетулер енгізуге мүмкіндік береді.

Тірек сөздер: фитнес, бейімделу, стандартты жүктемелер, физиологиялық реакция

The features of reaction of the trained organism to standard loadings, in particular reaction of physiological systems were studied in work. 40 athletes of various sports specialization were examined. Characteristic features of reaction to various standard loadings are revealed for each sport. An important role in the system of monitoring the state of fitness of athletes plays an assessment of the cardiovascular and respiratory systems. Sports testing is an assessment of the functional state of various systems of the body and the level of physical performance. During the study, the main goal is to determine the physiological response of the body to different levels of stress. To solve this problem, standard tests were used to assess the performance, endurance athletes. Physiological reactions of fitness of the body are determined by the use of various standard loads, they allow you to make adjustments in the course of the training.

Key words: fitness, adaptation, standard loads, physiological reactions.

В основе развития тренированности лежат механизмы срочной и долговременной адаптации. Характерные для нее повышение силы нервных процессов, концентрация мышечных усилий – элемент срочного приспособления к предстоящей работе [1].

Максимальная мобилизация физиологических функции в этом случае осуществляется за счет избыточного выделения катехоламинов и кортикостероидов. Тренировочные нагрузки для развития специальных видов выносливости способствуют улучшению регионального кровотока в мышцах на которые падает наибольшая нагрузка. Стандартные нагрузки, применяемые для оценки тренированности должны иметь строго определенную мощность и длительность и быть доступным как для тренированных, так и для нетренированных лиц. Одним из важнейших факторов, обуславливающих результативность в видах спорта, связанных с проявлением выносливости, являются высокие функциональные возможности сердечно-сосудистой и дыхательной систем. Известно, что без объективных критериев оценки функционального состояния спортсмена управление процессом его подготовки невозможно. Многие авторы считают, что одним из наиболее информативных критериев оценки является максимальное потребление кислорода [2]. Однако сложность методики определения этого показателя затрудняет широкое его применение в тренерской практике. По-видимому, именно этим объясняется стремление тренеров использовать для оценки функционального состояния и тренированности спортсменов более простые тесты: PWC170, частоту сердечных сокращений (ЧСС) при стандартной работе, «пульсовую стоимость работы», «сумму пульса восстановления» (СПВ), Гарвардский тест.

Реакции на тестирующие нагрузки у тренированных характеризуются следующими особенностями:

- 1) все функции в начале работы (по сравнению с нетренированными лицами) повышаются у них быстрее;
- 2) в процессе работы уровень физиологических процессов у них менее высок;
- 3) восстановление заканчивается относительно быстрее [3].

Цель исследования: Изучить физиологические реакции тренированного организма на различные стандартные нагрузки.

Методы и организация исследования:

Все спортсмены были разделены на 2 группы: 1 группа – спортсмены игровых видов спорта, тренирующиеся на выносливость (футбол, 20 человек); 2 группа – спортсмены, развивающие скоростно-силовые качества (тяжелая атлетика, 20 человек). Все спортсмены прошли плановое медицинское обследование и на основании этого были отнесены в основную группу, не имеющих противопоказаний для повышенных физических нагрузок.

Результаты исследования: Перед началом исследования определяли частоту пульса, артериальное давление и частоту дыхания. Эти показатели исследовали после разминки, перед началом выполнения повторных нагрузок и в период восстановления между повторными нагрузками. При этом фиксировались внешние признаки утомления и субъективные ощущения испытуемого [4].

Мощность тестирующих нагрузок наиболее точно дозируется при работе на велоэргометре. Она регулируется при этом величиной сопротивления и темпом вращения педалей. При отсутствии велоэргометра применяют степ-тест. Мощность работы при этом определяется высотой ступенек и темпом подъемов. Величина PWC_{170} , являясь показателем общей физической работоспособности спортсмена, изменяется в разные периоды тренировки. В циклических видах спорта она достигает максимальной величины в состоянии спортивной формы. Например, у квалифицированных футболистов величина PWC_{170} составляет в среднем в переходном периоде тренировки 1412 (± 82) кгм/мин, в подготовительном – 1823 (± 64), в соревновательном – 2063 (± 74).

Величина PWC_{170} зависит от объема сердца. Чем он больше, тем большую по мощности работу можно выполнить при частоте сердцебиения 170 ударов в 1 минуту [5].

Тест PWC_{170} позволяет определять мощность работы, при которой сердечный ритм достигает 170 ударов в 1 мин. Чем больше мощность работы при таком учащенном сердцебиении, тем относительно выше общая физическая работоспособность человека. При пробе PWC_{170} выполняется две 5-минутные нагрузки с 3-минутным отдыхом между ними. Мощность работы при первой нагрузке меньше, чем при второй. Обе они не должны быть предельными для испытуемого и выбирается с учетом пола и физической подготовленности человека (таблица 1).

Таблица 1

Сравнительные данные систолического объема крови (СОК) спортсменов

Виды спорта	Исходный СОК	Нагрузки (5 мин)					
		1 восхождение (8-12 подъёмов)			2 восхождения (20-25 подъёмов)		
		1 мин	2 мин	3 мин	1 мин	2 мин	3 мин
Игровые виды спорта	63,4 $\pm$ 0,1	63,6 $\pm$ 0,2	63,0 $\pm$ 0,1	62,7 $\pm$ 0,3	69,3 $\pm$ 0,3	68,7 $\pm$ 0,3	67,4 $\pm$ 0,3

Скоростно-силовые	62,4±0,2	64,24±0,1	69,96±0,3	62,38±0,1	55,82±0,2	61,42±0,1	63,03±0,3
Р	>0,05	<0,05	>0,05	<0,05	<0,05	<0,05	<0,05

Первое восхождение состоящее из 8-12 подъемов в минуту, приводило к увеличению ПД у всех испытуемых. В основной группе после первого восхождения ПД восстановилось на третьей минуте, что не произошло в контрольной группе.

После второго восхождения, где нагрузка составляла 20-25 подъемов в минуту, в основной группе ПД на первой минуте достигло 48,8 уд/мин. И после третьей минуты составило 41 уд/мин. Тогда как в контрольной составило 49 уд/мин. Скорость восхождения на ступеньку при выполнении первой нагрузки составляет 8-12 подъемов в минуту, при второй 20-25 подъемов в минуту. Каждое восхождение проводится на счет 6: на 3 счета и на последующие 3 счета спуск. Пульс подсчитывается за 10 сек, в конце каждой 5-минутной нагрузки. Мощность выполняемых нагрузок определяется по формуле:

$N=1,5 \times h \times n \times P$, где h – высота ступеньки в метрах, n – количество восхождений в минуту, P – вес тела обследуемого в кг, 1,5 – коэффициент. Затем по формуле Карпмана вычисляют величину PWC_{170} и сравнивается со спортивной специализацией спортсмена для определения тренированности спортсмена [6].

Систолический объем крови (СОК) спортсменов основной группы в состоянии покоя составляло 63,4 литров.

Первое восхождение состоящее из 8-12 подъемов в минуту, приводило к увеличению СОК у всех испытуемых. В основной группе после первого восхождения СОК восстановилось на третьей минуте, что не произошло в контрольной группе.

После второго восхождения, где нагрузка составляла 20-25 подъемов в минуту, в основной группе СОК на первой минуте достигло 69,3 литров, и после третьей минуты составило 67,4 литров. Тогда как в контрольной составило 70 литров.

У спортсменов, особенно специализирующихся в циклических видах спорта величина PWC_{170} больше, причем как по абсолютной величине, так и при расчете на 1 кг веса тела (таблица 2).

Таблица 2

Мощность работы у спортсменов специализирующихся в циклических видах спорта

Показатели PWC_{170}	Лыжный спорт	Конькобежный спорт	Велосипедный спорт	Ходьба	Футбол	Хоккей	Баскетбол	Борьба	Гимнастика
Кгм/мин	1760	1710	1670	1548	1523	1428	1625	1370	1044
Кгм/мин на 1 кг веса	25,7	24,0	22,6	22,5	21,7	20,1	18,7	16,6	16,5

Очень важным фактором, определяющим общую работоспособность организма, являются его аэробные возможности. Они оцениваются по величине МПК. Для ориентировочного определения МПК разработаны косвенные методы с применением

тестирующих нагрузок. В одном из них такой нагрузкой служит восхождение на ступеньку определенной высоты в темпе 90 движений в 1 мин. в течение мин., на последних 15 с работы подсчитывается частота сердцебиений и определяется по номограмме, разработанной П.О. Астрандом, величина МПК. Этот метод не очень точен, но он позволяет оценивать динамику общей работоспособности спортсмена в процессе тренировки. Аэробные возможности можно определять и по величине PWC_{170} . На основании предложены формы, позволяющие вычислять максимальное потребление кислорода - МПК (В.Л. Карпман).

Тестирующая нагрузка заключается в подъемах на ступеньку определенной высоты в темпе 120 движений в 1 мин. Работа продолжается до утомления, но не более 5 мин. В этом тесте индекс работоспособности вычисляется по формуле, в которой учтены длительность работы и количество сердцебиений за первую 408 половину 2-й минуты восстановления. Индекс ниже 50 соответствует низкому уровню работоспособности, индекс 50 – 80 – среднему, индекс больше 80 – высокому. В конце каждой нагрузки подсчитывалась частота сердцебиений (за 15 с).

У более тренированных лиц стандартные нагрузки относительно небольшой мощности вызывают менее выраженные изменения во всех системах организма. Это характеризует экономизацию функций, происходящую в процессе тренировки. Величина энергетических затрат при работе тесно связана с экономичностью. Внутриклеточного обмена веществ, уменьшение которого сопровождается снижением интенсивности функций дыхания и кровообращения [7]. О функциональной подготовленности спортсменов судят по различным показателям. Эти показатели можно подразделить на две группы. Одну группу составляют показатели в состоянии покоя, другую группу представляют показатели изменения функций при работе. Показатели в состоянии покоя мы рассмотрели выше, сейчас рассмотрим, как изменяются функции при работе. Тестирование производится двумя способами – при стандартной нагрузке и при предельной нагрузке.

Изменения физиологических показателей при стандартных и предельных нагрузках имеют принципиальные различия. В случае стандартных нагрузок всем обследуемым предлагается одинаковая работа. При этом регламентируется мощность и длительность работы (задается величина преодолеваемого сопротивления, высота ступенек, темп восхождения, и т.д.). В этой ситуации более подготовленный человек, работая более экономно за счет более совершенной координации движений, имеет меньшие энерготраты и показывает меньшие сдвиги в состоянии опорно-двигательного аппарата и вегетативных функций.

В случае выполнения предельных нагрузок тренированный спортсмен работает с большей мощностью, выполняет заведомо больший объем работы, чем неподготовленный человек. Несмотря на высокую экономичность отдельных физиологических процессов и их высокую эффективность, для выполнения предельной работы тренированный организм спортсмена затрачивает огромную энергию и развивает значительные сдвиги в моторных и вегетативных функциях, совершенно недоступные для неподготовленного человека.

Тестирование функциональной подготовленности при стандартной работе.

Стандартные нагрузки могут быть общие, неспециализированные (различные функциональные пробы, степ - тесты) и специализированные, адекватные упражнениям в избранном виде спорта. При стандартной работе тренированный организм отличает от нетренированного следующие особенности: более быстрое вработывание, меньший уровень рабочих сдвигов различных функций, лучше выраженное устойчивое состояние, более быстрое восстановление после нагрузки [8].

Таким образом, на основании проведенных исследований можно сделать следующие выводы:

1. У тренированных спортсменов дыхание более согласовано с движениями, чем у нетренированных. В процессе тренировки формируется тип дыхания, наиболее эффективный при данной двигательной деятельности.

2. При выполнении стандартной работы у тренированных частота сердцебиений в абсолютных величинах меньше, а в процентном отношении к исходному уровню может быть больше, чем у нетренированных. Относительно меньший кислородный запрос и лучшая утилизация кислорода тканями у тренированных спортсменов обеспечивают меньшие требования к органам кровообращения.

3. Кровяное давление в плечевой артерии у тренированных спортсменов повышается меньше, но иногда может быть и больше, чем у нетренированных. Это зависит от особенностей работы. В активных областях тела артериальное давление повышается у тренированных меньше, чем у нетренированных, а в неактивных несколько больше. Следовательно, при выполнении степ-теста или работы на велоэргометре давление в плечевой артерии у тренированных спортсменов может нарастать больше, чем у нетренированных.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Вайнбаум Я.С. Гигиена физического воспитания и спорта: учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / Я. С. Вайнбаум, В. И. Коваль, Т. А. Родионова. – М.: Академия, 2003. – 240 с.
- 2 Дубровский В.И. Гигиена физического воспитания и спорта: учебник для студ. сред. и высш. учеб. заведений / В. И. Дубровский. – М.: ВЛАДОС, 2003. – 512 с.
- 3 Андасова Ж.М. Спортивная медицина: учебно – методический комплекс. Алматы, 2010.- стр.172
- 4 Nadel E.R. Economy of Movement and Endurance Performance // Endurance in Sports. – Oxford: Blackuell Sci. Pub, 1992. – P. 179-188.
- 5 Платонов Н.В., Булатова М.М. Гипоксическая тренировка в спорте // Нурохіamedical. – М., 1995. – С. 17-23.
- 6 Тнимова Г.Т. Состояние клеточных мембран при адаптации и дезадаптации к мышечной деятельности // Изв. МН-АН РК. Сер. биол. и мед. – 1999. – № 1. – С. 32-38.
- 7 Баевский Р.М., Берсеньева А.П. Оценка адаптационных возможностей организма и риска развития заболевания. – М., 1997. – 83 с.
- 8 Коробейников Г.В. Функциональные резервы адаптации спортсменов в условиях напряженной мышечной деятельности // Современный олимпийский спорт и спорт для всех: мат. VIII междунар. науч. конгр. — Алматы, 2004. — С. 68-71.

УДК 13.00.01

ПЕДАГОГИКА СПОРТА КАК МЕТАПРЕДМЕТ

*Марлан Сұлтан студент 3 курса ОП 6B01402 Физическая культура и спорт
ЖУ им.И.Жансугурова, г.Талдыкорган,
Научный руководитель Баженова Э.Д., PhD
E-mail: bazhenova@inbox.ru*

Спорттық педагогика ғылыми сипаттағы талаптардың барлық параметрлері бойынша, салалық білім жүйелерінің арасында өзін әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдардың жалпы жіктеу жүйесінде тіркей отырып, теориялық және практикалық-прагматикалық ғылым мәртебесіне ие болды.

Тірек сөздер: педагогика, спорт, метапән, білім сапасы

Спортивная педагогика по всем параметрам требований науковедческого характера, среди отраслевых систем знаний окончательно получила статус теоретической и практико-прагматической науки, зафиксировав себя в общей классификационной системе социально-гуманитарных наук.

Ключевые слова: педагогика, спорт, метапредмет, качество знаний

Sports pedagogy in all parameters of the requirements of a scientific nature, among the branch knowledge systems, finally received the status of theoretical and practical-pragmatic science, having fixed itself in the general classification system of social and humanitarian sciences.

Key words: pedagogy, sports, meta-subject, quality of knowledge

Существование спортивной педагогики как относительно самостоятельного научного и учебно-дисциплинарного направления в настоящее время ни у кого не вызывает каких-либо сомнений. Спортивная педагогика по всем параметрам требований эпистемиологического, герменевтического и науковедческого характера среди отраслевых систем знаний окончательно получила статус теоретической и практико-прагматической науки, зафиксировав себя в общей классификационной системе социально-гуманитарных наук. Однако она как относительно самостоятельная наука свои генерационные процессы прошла на стыке различных отраслевых систем знаний [1].

Спортивная педагогика как бы объединила комплексные задачи изучения биосоматического, психического и духовного, т. е. социокультурного существования человека. Именно эта особенность, проявляющаяся как интеграционное свойство отражения человеческого бытия с точки зрения различных наук, обеспечила ей возможность стать объединяющей междотраслевой системой знаний, т. е. метанаукой.

Современная спортивная педагогика как метанаука по своей природе весьма сложна, многоспектральна, а по многим аспектам научного познания довольно противоречива. В процессе глубинного анализа этих проблем нам пришлось особо вычленить её общеметодологические и концептуально-мировоззренческие аспекты для изучения и осмысления, на наш взгляд, особо актуальных направлений. В системе этих многоотраслевых конгломераций, в процессе их целостного представления приходится сталкиваться с множеством противоречий, с проблемами мировоззренческого, общеметодологического и теоретического характера. Попытаемся рассмотреть некоторые из этих проблем сугубо концептуального характера [2].

Психологические и педагогические исследования, проведенные в последние десятилетия в нашей стране, свидетельствуют о том, что система высшего образования не обеспечивает должного развития студентов. Поэтому одно из главных положений в концепции модернизации и обновления нашего физкультурного образования должно быть связано с установкой на то, чтобы последнее было направлено на интеллектуальное, нравственное и физическое развитие студентов высших учебных заведений сферы физической культуры и спорта. Мы должны научить студентов самостоятельно ориентироваться в научной и любой другой информации и самое главное – научить их мыслить, то есть в процессе обучения активно развивать у них основы современного мышления. Иными словами, необходимо организовать такое образование, которое имеет развивающий характер[3].

Сегодня по-настоящему усовершенствовать систему физкультурного образования можно только в том случае, если удастся разобраться в психолого-педагогических вопросах взаимосвязи таких понятий, как «знание», «мышление», «спортивная деятельность» и «развивающая педагогика». Дадим краткую характеристику нашего отношения к введенным понятиям. Превращение научного знания, в частности педагогического, в универсальную практическую силу, крайне необходимую для всей жизнедеятельности современного общества, безусловно, повышает интерес ученых к всестороннему исследованию науки. Наука о педагогике спорта в современных условиях – это не только собственно знание. Это и социальный институт, и деятельность различных исследовательских коллективов, и определенный способ взаимодействия ученого и общества.

В настоящее время все аспекты реального бытия педагогической науки о спорте активно исследуются специалистами в области физиологии, психологии, экономики, социологии, биомеханики, менеджмента и во многих других предметных областях знаний. В свою очередь, для философии диалектической логики Гегеля, Сократа, являющейся

фундаментом в работах современных философов и психологов В.В. Давыдова, Ф.Т.Михайлова, А.П. Огурцова, Г.П. Щедровицкого и некоторых других ученых, особо важный смысл приобретает анализ принципов функционирования и развития науки как системы знания, продуцирующей другое, новое знание.

Для этого, однако, необходимо, чтобы предметом тщательного логико-философского исследования стали собственно научные теории тех предметных областей знаний, которые наиболее выражают особенности, присущие теоретическому знанию педагогики спорта как метапредмету в целом, механизм их развертывания и функционирования, их взаимоотношения, а кроме того, и интеллектуальный «фон», создаваемый их взаимной борьбой, которая обычно соответствует принятию новых теорий. Понимая необходимость развития педагогики спорта на междисциплинарной основе, мы должны каждый фрагмент ее развития соотносить с процессом усвоения теоретических знаний студентами вузов физической культуры и спорта [4].

Вопросы качества знаний изучаются по преимуществу в дидактике и педагогической психологии. Общий недостаток подхода к данным вопросам состоит в том, что оценка качества усвоенных студентами понятий происходит в отрыве от оценки качества и уровня сформированности породивших их мыслительных действий (иными словами, содержание знаний изучается в отрыве от особенностей мышления). К тому же авторы многих работ, посвященных этой теме, не видят необходимости в четком различении эмпирических и теоретических понятий. В подобных исследованиях показателем качества многих видов знаний выступает их полнота, глубина, конкретность, системность, осознанность, действенность. Эти подходы соответствуют, на наш взгляд, схеме усвоения лишь эмпирических знаний, за которыми не просматриваются содержательные мыслительные действия. Таким образом, очевидно, что истинное знание не может быть постигнуто в процессе традиционного догматического обучения. К истинному знанию студент может прийти в том случае, если педагог любой предметной научной области ориентирует его не на пассивное восприятие, а на активный поиск самостоятельных решений в познавательных проблемных ситуациях.

Поскольку человек усваивает знания в процессе различных видов деятельности и форм общения с другими людьми, постольку содержанием учебной деятельности студентов должны выступать в основном теоретические знания, овладение которыми посредством этой деятельности развивает у обучающихся основы теоретического сознания и мышления. По мнению В.В. Давыдова, теоретическому, или разумному, мышлению присущ ряд характерных черт, которые по-разному обнаруживаются на материалах, относящихся к различным формам общественного сознания. Так, этому мышлению свойствен анализ как способ выявления генетически исходной основы некоторого целого. Для него также характерна рефлексия, благодаря которой человек постоянно анализирует основания своих собственных мыслительных действий, рассматривая при этом их 7 внутренние взаимоотношения. Наконец, продолжает В.В. Давыдов, «теоретическое мышление осуществляется в основном в плане мысленного эксперимента, для которого характерно выполнение человеком такого, например, мыслительного действия, как планирование» [5].

Учитывая позицию В.В. Давыдова о понятии «мышление», нам представляется целесообразным отметить точку зрения на это понятие Ю.В. Громыко, который выступает представителем методологической школы коллективной мыследеятельности Г.П. Щедровицкого: «Мышление – это духовная активность, предметом которой является построение и преобразование идеального предмета, позволяющего выделять и рассматривать связи и отношения изучаемого объекта в изолированном, аналитическом виде и на основе синтетического (целостного) объединения различных значимых проекций объекта» [6]. Наряду с широко распространенным представлением об индивидуальном мыслительном акте все большее значение приобретают методы организации коллективного мышления. Мы в дальнейшем вернемся к данному пониманию организации и

формирования коллективного мышления, поскольку структуру и содержание спортивной деятельности рассматривают с многих предметных позиций, что позволяет говорить о современной педагогике спорта как метапредмете.

Известный философ Громыко Ю.В., много написавший о философии педагогики, психологии и образования вообще, пишет: «Нельзя мыслить ни о чем; мыслить – это значит целесообразно, произвольно и фиксированно изменять всеобщие смыслы представлений о том, о чем мыслишь, и уже тем самым рефлексивно относиться к тому, как это удастся сделать» [6, с. 245]. Громыко Ю.В. выделяет три особенности мышления: 1) его изначальная и сущностная нерасчленимость при использовании разных способов и средств самореализации в общении друг с другом и каждого с самим собой; 2) мышление рефлексивно – оно существует только в акте творения себя; 3) мышление, по определению, диалогично. О логических особенностях теоретического и эмпирического мышления необходимо знать практически каждому студенту вузов физической культуры и спорта, так как это имеет большое значение для педагогических и психологических исследований. Это хорошо понимал С.Л. Рубинштейн, проводивший четкое различие между эмпирическим и теоретическим мышлением и обслуживающими эти типы мышления абстракциями и обобщениями. Приобретенные знания, реализуемые посредством соответствующего типа мышления, обеспечивают определенный вид деятельности, например учебной или спортивной. Ускорение знаний в процессе учебной деятельности само по себе лишь расширяет сознание и мышление обучаемых, но не развивает их. Развитие студентов происходит в процессе формирования и развития содержания учебной деятельности, когда при усвоении теоретических знаний возникают и оформляются учебные и мыслительные действия.

Это положение имеет практическое значение, поскольку многие педагоги полагают, что от обучения следует ждать непосредственного развивающего эффекта. На самом деле необходимо создавать благоприятные условия для формирования и развития у студентов учебной деятельности со всеми ее составляющими, чтобы в результате получить полноценное усвоение знаний студентом, а также определенное повышение уровня развития различных психических образований. Поэтому в теории развивающего обучения большое значение имеет проблема формирования и развития этой деятельности. Сегодня главной чертой нашей жизни становится динамичность, и поэтому способность выделять актуальные проблемы и эффективно решать их на междисциплинарном, междпредметном уровне является важнейшим качеством специалиста. При этом все более очевидно, что для эффективного решения проблем развития требуется подходить к ним системно, рассматривая каждую проблему как часть более общей проблемы, выделяя и интегрируя различные аспекты проблемы в единое целое, ориентируясь на непосредственные результаты изменений и учитывая побочные результаты.

Можно отметить три основания, которые нами выделяются при разработке метапредмета «Развивающая педагогика спорта». Во-первых, четкое представление о теориях, определяющих понятие «метапредмет». Это: 1) теория основных типов сознания и мышления и соответствующих им действий; 2) теория учебной деятельности; 3) теория развивающего обучения; 4) методология системного проектирования. Во-вторых, рассматривая понятие «развивающая педагогика спорта», необходимо первоначально специально и тщательно проанализировать содержание и структуру пространства спорта, а также структуру деятельности вообще.

Затем мы должны перейти к рассмотрению собственно учебной деятельности студентов вузов физической культуры и спорта. С нашей точки зрения, о развивающем обучении и воспитании как неразрывных разделах развивающей педагогики спорта можно вести речь в русле того или иного понимания деятельности, представлений о тех типах ведущей деятельности, которые присущи различным этапам формирования профессиональной педагогической компетентности. Третьим основанием разработки понятия метапредмета «Развивающая педагогика спорта» является форма и строение

понятий. «Строение понятий, – пишет Г.П. Щедровицкий, – в частности строение его формы, определяется, во-первых, характером объекта мысли и, во-вторых, глубиной познания, глубиной проникновения в объект. Последнее, в свою очередь, определяется характером познавательной деятельности, в частности характером и степенью опосредования исследуемого отношения другими отношениями в процессе познания» [7].

Культ техницизма, калькуляторского прагматизма, ориентация педагогических технологий на «передачу готового знания» порождали и порождают, по сути дела, «одномерного человека» XXI века. Задачи развития формально-логического интеллекта, операционно-технических способностей, характерных для компетентного и рационально действующего человека, решались намного эффективнее, чем развитие духовного потенциала личности и общества в целом. В сфере воспитания, как правило, осуществлялась редукция духовности к набору моральных качеств. Вместе с тем хорошо известно, что обезличенное знание не может быть нравственным.

Когнитивная парадигма обучающих технологий, построенных на принципах биоцентризма (в рамках закономерностей и принципов естествознания), «функционально захватывала» лишь отдельные потребности и способности человека, но не его уникальную социокультурную сущность. Таким образом, для того чтобы строить эффективную систему образования, приспособленную к потребностям общества, нужно отчетливо представлять себе необходимый «продукт», хорошо знать, каким должен быть обученный и воспитанный индивид.

ЛИТЕРАТУРА

1. Адольф, В.А. Формирование профессиональной компетентности будущего учителя / В.А. Адольф // Педагогика. – № 1. – С. 72–75.
2. Анисимов, П.Ф. Тенденции развития практико-ориентированного образования в контексте международного образовательного пространства / П.Ф. Анисимов, А.Л. Коломенская, Н.Г. Ярошенко // Среднее профессиональное образование. – 2004. – № 8. – С. 2–13.
3. Ашмарин, Б.А. Теория и методика педагогических исследований в физическом воспитании / Б.А. Ашмарин. – М. : Физическая культура и спорт, 1978. – 223 с.
4. Бабанский, Ю.К. Оптимизация учебно-воспитательного процесса / Ю.К. Бабанский. – М. : Просвещение, 1982. – 192 с.
5. Бальсевич, В.К. Физическая активность человека / В.К. Бальсевич, В.А. Запорожанов. – Киев : Здоров'я, 1987. – 224 с.
6. Громыко, Ю.В. Метапредмет «Проблема» / Ю.В. Громыко. – М. : Институт учебника «Пайдеа», 1998. – 382 с.
7. Давыдов, В.В. Теория развивающего обучения / В.В. Давыдов. – М. : ИНТОР, 1996. – 541 с.

УДК 316.6

СТРЕССОВЫЕ СИТУАЦИИ СТУДЕНТОВ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ

Автор: Нуржанова Ж.А.

Научный руководитель: Альмухамбетова Б.Ж.

Жетысуский университет имени Ильаса Жансугурова, г. Талдыкорган
zhuldyz_rkz@mail.ru, Bibigulya74@mail.ru

Актуальность данного исследования обусловлена тем, что студенты в период обучения зачастую находятся в критическом состоянии и не секрет что учебный процесс, является стрессом для большинства обучающихся оказываясь, реальной причиной нарушений поведенческой, эмоциональной, когнитивной, мотивационной сфер их деятельности. Студенческая жизнедеятельность в любой период заполнена переживаниями, напряжением, а

также волнующими обстановками, которые препятствуют академической успеваемости и в перспективе ведут к остановке личностного роста, психосоматическим заболеваниям. Таким образом мы ожидаем, что в последующем нынешние студенты высших учебных заведений составят верхушку нашего общества, в этом случае следует обучить их регулировать стресс, для того чтобы в зрелую жизнедеятельность они заступили крепкими, а также пропорционально сформированными персонами. В статье мы рассмотрим причины и последствия стресса, будут представлены результаты экспериментального исследования стресса в процессе учебной деятельности обучающихся Жетысуского университета имени Ильяса Жансугурова, а также будут обсуждаться известные в науке и практике рекомендации эффективных методов преодоления стресса и поддержания психофизиологического состояния личности.

Ключевые слова: обучающийся, стресс, учебный процесс, экзамен, молодежь, здоровое будущее, преодоление стресса, интервью.

Бұл зерттеудің өзектілігі студенттердің оқу кезеңінде жиі ауыр жағдайда болатындығына және оқу процесі студенттердің көпшілігі үшін стресс болып табылатындығына, олардың қызметінің мінез-құлық, эмоционалдық, когнитивтік, мотивациялық салаларының бұзылуының нақты себебі болып табылатындығына байланысты. Кез-келген кезеңдегі студенттік өмір тәжірибеге, иеленіске, сондай-ақ академиялық үлгерімге кедергі келтіретін және болашақта жеке өсудің тоқтауына, психосоматикалық ауруларға әкелетін қызықты жағдайларға толы. Осылайша, біз жоғары оқу орындарының қазіргі студенттері біздің қоғамдастықтың шыңын құрайды деп күтеміз, бұл жағдайда оларды стрессті реттеуге үйрету керек, осылайша олар жетілген өмірде мықты, сондай-ақ пропорционалды түрде қалыптасқан адамдар ретінде әрекет етеді. Мақалада біз стресстің себептері мен салдарын қарастырамыз, Илияс Жансүгіров атындағы Жетісу университетінің білім алушыларының оқу іс-әрекеті процесінде стрессті эксперименттік зерттеу нәтижелері ұсынылады, сондай-ақ ғылым мен практикада стрессті жеңудің және тұлғаның психофизиологиялық жағдайын сақтаудың тиімді әдістерінің белгілі ұсыныстары талқыланады.

Түйінді сөздер: білім алушы, стресс, оқу процесі, емтихан, Жастар, салауатты болашақ, стрессті жеңу, сұхбат.

The relevance of this study is due to the fact that students are often in a critical condition during their studies and it is no secret that the educational process is stressful for most students, turning out to be the real cause of violations of behavioral, emotional, cognitive, motivational spheres of their activities. Student life activity in any period is filled with experiences, tension, as well as exciting situations that hinder academic performance and in the future lead to a halt in personal growth, psychosomatic diseases. Thus, we expect that in the future, current students of higher educational institutions will make up the top of our community, in this case, they should be trained to regulate stress, so that in mature life they become strong, as well as proportionally formed persons. In the article we will consider the causes and consequences of stress, the results of an experimental study of stress in the process of educational activity of students of the Ilyas Zhansugurov Zhetysu University will be presented, and recommendations of effective methods of overcoming stress and maintaining the psychophysiological state of the individual, known in science and practice, will be discussed.

Keywords: student, stress, learning process, exam, youth, healthy future, overcoming stress, interview.

Обучение в высшем учебном заведении является не легким периодом для студентов. Учебная деятельность сопровождается тернистым путем и зачастую студентам каждый день приходится испытывать разного рода стресс. Когда стресс сопровождается на постоянной основе то, он может стать риском для здоровья, для этого необходимо вовремя заметить это состояние и научиться управлять им. Для этого нужно знать признаки стресса, причем как его физического, так и психического проявления. Стресс в различных формах постоянно преследует обучающихся и становится причиной изменения поведенческой,

эмоциональной, когнитивной и мотивационной сфер деятельности. По данным Всемирной организации здравоохранения более половины заболеваний возникают в случае стресса, что говорит об актуальности данной темы [1].

Первостепенное значение для решения поставленных нами задач в рамках темы научной статьи, имеют исследования, непосредственно направленные на понимание категории «стресс». Понятие стресса переводится как нагрузка, напряжение, давление, состояние повышенной напряженности. Автор концепции стресса Ганс Селье определяет, что: «Стресс есть органическое, физиологическое, нервно психическое расстройство, а именно нарушение обмена веществ, вызванное раздражающими факторами» [2].

Т.Кокс, рассматривая подход к вышеуказанной концепции стресса, считает его близким по ассоциации и к модели, основанной на ответных реакциях организма, и к физиологической модели стресса. По мнению ученого общим недостатком теории Селье является недооценка психологических факторов в развитии стрессовых состояний. Аргументирует он это тем, что в основном физиологическая реакция определяется непосредственно не присутствием стресса, а его психологическим воздействием на личность. Далее Т. Кокс представляет свою концепцию стресса с точки зрения модели, основанной на стимулах, которые считаются в какой-то мере беспокоящими или разрушающими, и, наконец, модели, основанной на взаимодействии. Данный подход основан на утверждении, что стресс возникает вследствие существующих особых взаимоотношений между человеком и окружающей его средой. Тем не менее, ни один из этих подходов, по заключению самого автора, не дает должного толкования физиологических механизмов стресса [3].

Исследуя труды вышеуказанных авторов, мы исходим из основных концептуальных положений теории и считаем, что для студентов в свой первый год обучения существенной причиной стресса могут стать большие перемены в жизни обучающегося. Как правило, этот этап вузовского периода отличается различного рода трудностями, так как студент входит в новую сферу взаимоотношений, приобретает новый статус и ему необходимо адаптироваться в новом обществе с новым графиком и распорядком времени. Студенты-первокурсники – это вчерашние школьники со «школьными» установками. У большинства из них еще не сформировано отношение к учебе в вузе, к своей карьере, не выработаны жизненные цели, они имеют слабое представление об избранной специальности. Поэтому важно, чтобы они как можно скорее нашли для себя ответы на такие жизненно важные вопросы: для чего они поступили в вуз, почему они выбрали именно эту специальность, какие ставят перед собой жизненные цели, какими средствами собираются их достичь, как они научились управлять своим эмоциональным состоянием? Ответы на данные вопросы помогут сформировать ценностную базу человека, осознанно подойти к своему обучению, планированию жизненного успеха и профессионального роста, а значит, использовать годы обучения в вузе максимально эффективно.

У исследований к настоящему времени определились следующие факторы проявления стресса в среде студенческой молодежи:

- недостаток сна и неорганизованность своего времени;
- большая учебная нагрузка;
- неудовлетворенность полученных баллов;
- низкая успеваемость по конкретным дисциплинам
- неверно выполненные задания;
- пропуски занятий в большом количестве;
- несданные в срок занятия, проекты;
- отсутствие интереса к учебной дисциплине;
- конфликтные ситуации с одноклассниками или преподавателями;
- разочарование выбранной профессии;
- мнение окружающих о выбранной профессии;
- не понимание заданий или тактики преподавателя;

—давление преподавателя.

Не секрет что большинство студентов испытывают более выраженный стресс во время сдачи сессий, так как в этот период загруженность, безусловно, велика. Это в свое время дает: умственную нагрузку, недостаток сна, сдачу задолженностей, нарушение режима дня – что и является основными причинами возникновения стресса.

Таким образом, сессия является тем внешним фактором, который влияет на эмоциональное самочувствие, аппетит, психику и психоэмоциональное состояние студента. Вследствие этого студенты испытывают как физические, так и психические симптомы проявления стресса.

Таблица 1

Физические и психические симптомы проявления стресса

Физические симптомы	Психические симптомы
усталость	раздражительность
тошнота	потеря концентрации
головная боль	невнимательность
нервозность	отсутствие мотивации
судороги	чувство вины или неадекватности
чрезмерное потоотделение	чувство беспомощности
потерю аппетита или чрезмерный аппетит	потерю к интересам, отношениям, действиям
расстройство желудка и т.д.	трудности в принятии решений

Зачастую студенты в силу юного возраста и неопытности никак не концентрируют интерес в вышеперечисленных признаках. В данном состоянии обучающийся может находиться вплоть до тех пор, пока признаки не будут наглядно проявленными. Непосредственно по этой причине немаловажно концентрировать интерес на поведенческие перемены, какие имеют все шансы обозначать то, что обучающийся вуза страдает от стресса, а также имеет необходимость в поддержке. Это безосновательные пропуски занятий, внезапное снижение успеваемости, интерес к потреблению спиртного, нередкое табакокурение, поведение более агрессивное или более эмоциональное, чем обычно. Если у молодежи проявляются несколько из вышеуказанных симптомов, то с большой вероятностью можно говорить о том, что они страдают от стресса и нуждаются в определенной помощи.

С упомянутыми ранее трудностями встречается почти любой студент, и способ их разрешения либо способствует его индивидуальному и профессиональному становлению, или приводит к глубочайшим внутренним кризисам. Наиболее характерные из них:

- 1-й курс – кризис ожиданий (столкновение ожиданий студентов относительно избранной профессии с учебными буднями 1-го курса);
- 2-й и 3-й курсы – кризис самоопределения («Что я могу как профессионал?» «Чему я научился?» «Чему стоит научиться»);
- 4-й – кризис трудоустройства (планирование карьеры, поиск места работы);
- по выходе из вуза – кризис профессиональной адаптации (трудоустройство по специальности или переквалификация, отказ от полученной профессии).

Для более полной характеристики стресса в учебной деятельности у студентов высшего учебного заведения, нами был проведен опрос через сайт «Google Forms» на базе Жетысуского университета им. И. Жансугурова. В исследовании приняли участие студенты всех курсов, количество которых составило 541 обучающийся (Рисунок 1).

Вопросы **Ответы 541** Настройки Всего: 0

6. Переживаете ли Вы из-за плохих оценок? [Копировать](#)

541 ответ

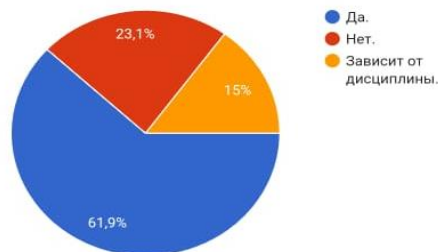

Рисунок 1- Количество респондентов исследования

В качестве диагностического материала была создана анкета, где были выделены следующие аспекты: курс обучения; сколько сил занимает учеба; подвержены ли студенты стрессу во время усталости; стрессоустойчивы ли студенты; переживают ли они из-за плохих оценок; мучает ли их чувство тревоги; сколько часов они спят; как отражается стресс на жизни студентов и т.д.

Анализ результатов проведенного исследования показали, что основными стрессогенными факторами для испытуемых являются: «большая учебная нагрузка (в будние дни – 33,8%); во время сессии – 33,3%)»; «усталость – 52,7%»; «неудовлетворенность своими оценками – 61,9%»; «чувство тревоги – (иногда – 47%; всегда – 9,8 %)»; «причина нервного напряжения (сильная загруженность – 35,7%; тяжело совмещать работу с учебой – 17,4%; проблемы в отношениях с близкими- 15%; недовольство собой – 30,3%; плохое самочувствие – 30,1%; недостаток сна – 45,1%)»; «недосып - 62,7 % студентов спят менее 8 часов»; «последствия стресса (37,2% - возникает чувство апатии, ничего не хочется делать; 20,5% - становятся более раздражительными и конфликтными; 18,1% - становится грустно)»; «выступление на публике – 48,1 % ответили, что это для них большой стресс» (Рисунок 2).

Вопросы **Ответы 541** Настройки Всего: 0

12. Как стресс отражается на Вашей жизни? [Копировать](#)

541 ответ

541 ответ

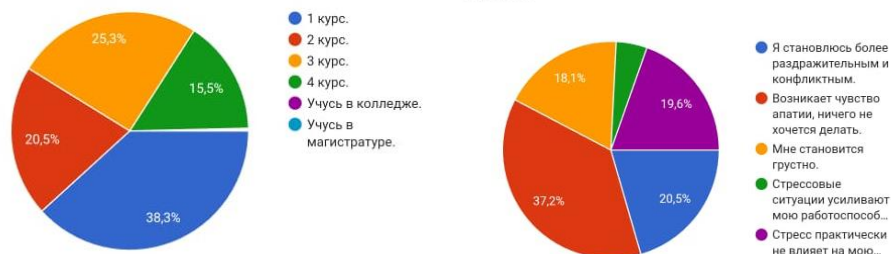

Рисунок 2 - Анализ результатов анкеты.

Мы использовали не только количественные, но и качественные методы исследования в форме личной беседы, которые позволили получить более глубокую интерпретацию исследуемой проблемы.

Личные собеседования проходили в виде «интервью» мы подходили к рандомным студентам различных высших школ и задавали им вопросы следующего характера: «Как вы боретесь со стрессом?» «Испытываете ли стресс, когда видите что одноклассники отвечают на уроке лучше, чем вы?» и т.д.

Из данного интервью многие ответили, что никак не прорабатывают стресс, а наоборот пытаются к нему привыкнуть или испытывают более яркий стресс, чтобы приглушить старый.

Результаты проведенного нами анализа позволяют сделать некоторые частные выводы, представляющие интерес для нашего исследования. Заслуживает быть отмеченным то, что напряжение у студентов считается конкретной конфигурацией отображения трудной учебной ситуации, в которой они пребывают. Хотелось бы подчеркнуть, что напряжение в учебном процессе следует регулировать. Это задача касается не только студентов, но и педагогов, а также кураторов студенческих групп. Из сказанного становится очевидным то, что в первую очередь, следует применять такие общеукрепляющие средства, как оптимизация порядка дня, правильное питание, а также регулярное нахождение на свежем воздухе.

Одним из результативных является способ, ориентированный в усовершенствование поведенческих способностей: общения, положительного мышления, решительности в себе.

Опыт исследования стресса заслуживает внимания и помогает нам сделать соответствующие выводы о состоянии обучающихся в процессе учебной деятельности. Анализируя результаты проведенных исследований, мы обнаружили, что уровень здоровья студентов во - первых зависит от их отношения к собственному здоровью, во-вторых-от образа жизни студентов. При оценке здоровья учащихся важно обращать внимание на настроение, деятельность каждого человека, помня о тесной связи этих факторов. Ритм работы, правильное питание, режим дня это те, психологические факторы которые всегда способствуют здоровому образу жизни, поскольку они тесно связаны друг с другом.

Вместе с тем, в результате изучения был получен материал, анализ которого позволил заключить, что в процессе обучения необходимо включать подготовку обучающихся к различным стрессовым ситуациям в учебной деятельности, обучать их способам преодоления учебного стресса, формировать навыки их применения в жизни, например, в период экзаменационной сессии и для восстановления психического здоровья после экзаменационной сессии. На практических занятиях студентам также следует изучить дыхательные техники, различные приемы мышечной релаксации и визуализации.

И так, в данной статье мы определили, факторы, основные причины стресса студентов, определили уровень стресса в период экзаменационной сессии, выявили, в чем проявляется стресс и основные способы его снятия.

ЛИТЕРАТУРА

1. Физиология стресса: учебно-методическое пособие / сост. Ш.В. Куулар, У.В. Доржу, С.К. Сарыг. – Кызыл: Изд-во ТувГУ, 2018. – 89 с.
2. . Психология стресса и методы его профилактики: учебно-методическое пособие / Авт. — сост. В.Р. Бильданова, Г.К. Бисерова, Г.Р. Шагивалеева. — Елабуга: Изд-во ЕИ КФУ, 2015. — 142 с.
3. Кокс Т. Стресс. - М.: Медицина, 2011. - 264, 275 с.

ӨОЖ 37.025

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫН КРЕАТИВТІ ОЙЛАУҒА БАУЛУ

Нұртай Аяжан ОПЖӘҚ III топ білімгері

Ғылыми жетекші: Педагогика және психология

БББ оқытушы-дәріскері, п.ғ.к., Жексембаева Ж.Р.

I. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қаласы

Бастауыш сынып оқушыларын креативті ойлауға тәрбиелеу атты мақала бүгінгі таңдағы ерекше өзекті мәселеге арналған. Себебі, қарқынды өзгеретін заманда, жаңаша ойлайтын, білімді, креативті тұлға дамыту маңызды. Себебі креативті ойлау дегеніміз-әр істі бастамас бұрын жеке тұлғаның сол әрекет туралы ақпараттарды кеңінен ойлап, соған қатысты идеялар ойластыру, образ, елестерді қиялдау, олардың басын өз білімімен біріктіре отырып, өзгеге ұқсамайтын жаңа туындыны дүниеге әкелу. Сонымен қатар, креативті ойлауды дамыту проблемасымен айналысқан шет ел, Ресей, қазақстандық ғалымдардың еңбектеріне шолу жасалған. Креативтілікті дамыту әдістемелері ұсынылған. Мақала материалдарын бастауыш сынып мұғалімдері, білімгерлер өз іс-тәжірибесінде пайдалана алады.

Кілттік сөздер: креативтілік, креативті ойлау, бастауыш мектеп, бастауыш мектеп оқушылары

Статья «Воспитание творческого мышления учащихся начальных классов» посвящена особенно актуальной на сегодняшний день проблеме. Потому что во времена стремительных перемен важно вырастить нового мыслящего, образованного, творческого человека. Потому что креативное мышление означает, что перед тем, как приступить к какой-либо деятельности, человек широко обдумывает информацию об этой деятельности, обдумывает связанные с ней идеи, воображает образы, призраки, соединяет их головы со своими знаниями и рождает новую работу, не похожую на другую. Другие. Кроме того, сделан обзор работ зарубежных, российских и казахстанских ученых, занимающихся проблемой развития творческого мышления. Представлены методы развития креативности. Начало материалов статьи может быть использовано классными руководителями и воспитателями в своей практике.

Ключевые слова: креативность, творческое мышление, начальная школа, младшие школьники.

The article "Education of creative thinking of primary school students" is devoted to a particularly relevant problem today. Because in times of rapid change, it is important to grow a new thinking, educated, creative person. Because creative thinking means that before embarking on any activity, a person thinks extensively about information about this activity, thinks about ideas related to it, imagines images, ghosts, connects their heads with their knowledge and gives birth to a new work that is not similar to another. In addition, a review was made of the work of foreign, Russian and Kazakh scientists dealing with the problem of the development of creative thinking. Methods for the development of creativity are presented. The beginning of the article materials can be used by class teachers and educators in their practice.

Key words: creativity, creative thinking, elementary school, junior schoolchildren.

Ғылым мен техниканың қарқынды дамуы мен шексіз ақпарат ағымының заманында білімгерлерді жаңаша оқыту, жаңаша ойлауға үйрету, жаңа технологияларды пайдалану ерекше маңызды болып отыр. Себебі, қазіргі қоғамның өсіп дамуына байланысты өскелең ұрпақта жаңаша көзқарас, жаңа ой қалыптасуда. Соны әрі қарай дамытып, оған жол көрсететін тұлға алғаш білім алудағы жетекші ұстазы. Жан-жақты дамыту баланы ой өрісін кеңейтеді, өзгелермен пікір алмасып, білімін шыңдауға және креативті, яғни, шығармашыл, кез-келген жерде өз ойын ашық, анық айта білетін жан болып қалыптасады. Бүгінгі қоғам алдында тұрған ең жауапты міндет – тәуелсіз мемлекетіміздің уығы боп қадалатын қоғам

мүшелерін, яғни жас ұрпақты адамгершілік қасиетке тәрбиелеу, тиянақты білім беру, креативті ойлауға үйрету. Адам бойында адамгершілік құндылықтар болмаса, олардың орнын ешқандай терең білім толтыра алмайтынын өмірдің өзі дәлелдеуде. Балалар мен жастар тәрбиесінің болашағы – оларды адамгершілік-рухани жағынан нағыз адам етіп қалыптастыру керек. Сонда ғана нағыз толыққанды тұлғаға айналады.

Тәрбиедегі басты мәселе – балалардың тұлға аралық қатынасын дәріптеу, өз құрбы-құрдастарымен, отбасы мүшелерімен қарым-қатынасын жасай білу, ол үшін өзге адамдарды түсінуі, қабылдауы, әр адамның даралық ерекшелігін жасына, ұлтына қарамастан саналы түсіне білуі, өзіне сын көзбен қарап, өзінің көңіл-күйін, атқарған іс-әрекетінің есебін түсініп, істеген ісінің нәтижесіне өзіндік баға бере алғанда оның болашағы биікте болары сөзсіз. Бүгінгі бала тек мұғалім берген білімді игеріп қана қоймай, оны әрі қарай өзінің белсенді, нысаналы, зерделі, дарындылық іс-әрекетімен сабақтастыра білгенде болашағы кемел болары сөзсіз.

Педагогикалық және психологиялық ғылыми әдебиеттерді талдау төмендегі қорытынды жасауға себеп болды. Креативтілік тұлғаның айрықша идеяларды шығару, ойлаудың дәстүрлі схемаларынан кете алу, проблемалық жағдаяттарды шеше алу қабілеті. Креативтілік интеллектуалдық қабілеттердің ішінде ерекше тип ретінде бөлініп шықты. Гуманистік психологияның көрнекті өкілдерінің бірі Абрахам Маслоу «Креативтілік пен өзін-өзі танытудың арақатынасын зерттеуде креативтілік тұлғаның жетістігін емес, ол тұлғаның өзін сипаттайды» деген.

<https://forum.stan.kz/2945/zhasampaz-kreativti-degenimiz-ne> Stan.kz парақшасынан

Бұл пікірден жетістіктер өзін-өзі танытатын тұлғаға қатысты екінші ретті болып табылатыны көрінеді. Өзін-өзі танытатын тұлғаға тән батылдық, еркіндік, спонтандылық, тұтастылық, өзін-өзі қабылдау, айқын ақыл-ой, сана сияқты мінездік қасиеттер креативтіліктің генерализациясына әкеледі. Генерализацияланған креативтілік дегеніміз – тұлға өмір сүретін барлық аумақтарда көрініс табатын, тұлғаның креативтік бағдарлары мен креативтік өзіндік қызмет етуі. А.Маслоу креативтілікті текк творчестволық қасиет емес, нағыз адамгершіліктік қасиет деп атаған.

Креативті ойлау. Бұл – бүгінгі заманда жиі айтылатын сөз. «Креативті ойлауға» түрлі анықтама берілген. Өнімді ойлау, тиімді шешім қабылдау, жағдайды алдын ала болжау, уақыттың өзі талап еткен жаңа идеялар, әріптестік байланысты арттыру, жаңалық ашу, басқарудың жаңа тәсілдерін ойлап табу, стандартты ойлау жүйесінен тыс идея және тағы да басқалар. Осылай жалғастыра беруге болады.-деп жазады республикалық “ҚАЗАҚ ӨДЕБИТІ” газетінің сайты.

Креативтілікті зерттеумен З. Фрейд, К. Роджерс, Дж. Гилфорд, Э. Торренс, Р. Стернберг, Т. Амабайл, А. Маслоу, Ф. Баррон, Д. Харрингтон, Р. Мэй және т.б. шетелдік ғалымдар айналысқан. Орыс ғалымдарының ішінен креативтілік қабілетін В.Н. Дружинин, А.В.Брушлинский, Д.Б. Богоявленская, С.Л. Рубинштейн, Н.С. Лейтес, Б.Г.Ананьев, Б.Г. Теплов, К.К. Платонов және тағы басқа көптеген ғалымдар зерттеген. Қазақстандық ғалымдар ішінен К.М. Нағымжанова, Н.С. Нұрғазиева, А.Ж. Аяғанова, А.С. Мұстопова, Р.С. Омарова, Ш.Т.Таубаева және т.б. атсалысты.

Р. Арнгейм пікірінше шығармашылықты сол нысанмен бақылауға болмайды, ол өндіретін нәтиже. Креативтілік – ол білімнің толық ашылуы, эвристикалық іс - әрекет деген атқа ие болады дейді. Креативтілік мінездемесі белгілі бір өнімді немесе кәсіби іс – әрекет пайда болатын психологиялық белгілер кешенінен тұрады. Дж. Гилфорд әртүрлі қабілеттерді креативтіліктің бірліктері ретінде қарайды[2].

Шығармашылық психологиясындағы креативтілік атауымен белгілі болған бағытты зерттеуді Дж. Гильфорд, С. Медник, В. Смит, К. Тейлор, Е. Торренс, Х. Трик, М. Уоллах, Д. Халперн және тағы басқа шетел ғылымдары жүргізді. Бірақ, Н.Т. Алексеев, С.М. Бернштейн, А.Н. Лук, Я.А. Пономарев, Н.Г. Фролов, Э.Г. Юдин, М.Г. Ярошевский сияқты авторлардың айтуы бойынша креативтілікті зерттеудің қорытындылары айтарлықтай нәтижелі болмады.

Шетел зерттеулерінің креативтілікке берген анықтамалары мен ұғымдарын талдай және жалпылай отырып, Р. Холлменн былай дейді: «Креативтілік жаңа тәсілмен жүзеге асырылған қабылдау ағыны (Маккеллар), жаңа байланыстар табу қабілеті (Кюби), жаңа қарым-қатынастардың пайда болуы (Роджерс), жаңа шығармалардың туындауы (Меррей), жаңалықтар ашуға және оларды білуге қабілеті (Лассуэль), жаңа шешімдерге әкелетін ақыл-ой іс-әрекеті (Жерар), жаңа ұғымға тәжірибені көшіру (Тейлор), жаңа констелляциялық мағыналардың елесі (Гизелин)».

Бірақ көптеген зерттеушілер креативтіліктің анықтамасында тұлғаның ерекшелігіне немесе қасиетіне басты назар аударады. Дж. Гилфорд креативтілік пен шығармашылық потенциалды табысты шығармашылық ойлауға ықпал ететін қабілеттер мен басқа ерекшеліктерінің жиынтығы тәрізді анықталуы мүмкін деп есептейді.

Гилфорд креативтіліктің 4 негізгі факторын бөліп шығарады:

Сонылығы – қашықтағы ассоциацияларды, ерекшелікті жауаптарды жасай білу қабілеттігі. Тестілер:

1) бір мәтін беріледі, тексерілуші оған барынша көп ат қою керек.

2) бірнеше болжамдық жағдаят суреттеледі, тексерілуші оның аяқталатынын баяндауға тиісті.

Семантикалық иілмелілігі – объектінің функциясын бөліп және оны жаңадан қолдануға ұсыну қабілеттілігі. Тестілер:

5 объект беріледі, бірақ оның біреуімен ғана қойылған міндетті шешуге болады. Мысалы, тапсырма «От жағу» объектілері: а) қаламсап; б) қағаз; в) қалта сағаты; г) лампочка; д) шарик. Жауабы: қалта сағаты, себебі оның әйнегі арқылы қойылған мақсатты орындауға болады.

екі объект беріледі, екеуін қосып пайдалы үшінші объект жасау

Бейнелік адаптивтік иілмелілік – стимулдық формаларын өзгертіп, онда жаңа мүмкіндіктерді көру қабілеті.

Тест: сіріңке талшықтары көмегімен орындалатын жаттығулар, тапсырмалар. Онда бірнеше сіріңке талшықтары орнын өзгерту арқылы берілген формадағы конфигурация алынады.

Семантикалық спонтандық иілмелік – салыстырмалы шексіз жағдайда әртүрлі идеяларды жасау қабілеті. Тестілер:

әдеттегі заттардың (мысалы, кірпіш) барынша көп қолдануының мүмкіншіліктерін атау; айтылған класқа қатысты тексерілуші барынша көп объектіні атау керек.

Гилфордтың тестілері қысқа (2-10 мин. есептеген) және үлкен топтарда да қолдануға болады.

«Өнімді жетілдіру тестісі» Стимул ретінде үрмелі ойыншық пілдің суреті беріледі. Тексерілушіге балаларға ойнау қызықты болу үшін ойыншықтар өзгерту ұсынылады (10 мин).

«Әдеттегідей емес қолдану» тестісі. Стимул – қорытындыға арналған картон қорапшалары. Тексерілушіге оны қолданудың барынша көп тәсілін табу ұсынылады (10 мин).

«Әдеттегідей емес сұрақтар». Стимул бұрынғы. Тексерілуші осы қорапшаларға байланысты барынша көп сұрақ жазуға тиісті (5 мин).

«Тек қана болжап көр». Стимул ретінде өмірде жоқ оқиғаларды тексерілушіге ұсынады. Мысалы, «бұлтқа жерге дейін жететін жіп байланған». Тексерілуші осыдан не шығатынын айтып шығуы керек (5 мин).

Енді Торренстің 3 образдық тестісін көрсетелік. Оның әрбіреуін орындауға 10 мин кетеді.

«Сурет жасау». Тексерушіліктегі адам боялған қағаздан дөңгелек қиып алып, оны таза бетке желімдеп, оған әртүрлі сызықтарды қосып, қандай да бір сурет салады. Сосын оған әңгіме құрып, оған ат беру керек.

«Суреттерді толықтыру». Стимул ретінде 10 бөлікті дұрыс емес сызықтары бар сурет беріледі. Тексерілуші оны қосымша сызықтар арқылы толықтырып, оған қызықты аттар беру керек.

«Сызықтар». Стимул – 30 қос вертикаль параллель сызықтар. Тексерілуші сызықтар қосу арқылы соны объектілер алу керек.

Біз зерттеу барысында Ж. Мейір, Б. Игенбаева авторлығымен жарық көрген «Креативті тәрбие» оқулығына біраз тоқталып, сипаттауды жөн көрдік. Ол жерде қарастырастын мәселері мол, қызығушылық тудыарлық. Ең бірінші креативтілікке қарай бейімделу үшін қазақтың ақын-жазушыларының жазған өлең шумақтарын, ой саларлық жазбаларын, әңгімелерін оқу ұсынылады. Сонымен қатар жақсы мінез қалыптастырып өзін-өзі тәрбиелеу қажеттігі туралы да мәселе қозғалады. Одан кейін ұстаздармен, жанындағы араласып отырған ортаңмен үйлесімді қатынаста болу маңызына тоқтала келе, жеке және топтық жұмыстар, бір-біріңе және өзіңе баға беру, сол істеген ісіңе ең бірінші мақсаты мен жоспарын айқындап алу, әр-түрлі ойындар, пікірталас, дебат, сұхбаттасу, ойталасу және әр-түрлі ой саларлық шығармалар айтылған. Білімді терең ұғынып, зейінге шоғырландырып алу үшін түрлі техникалар қарастырылған. Бір сәт болсын тек талқылау емес адам өзімен-өзі рухани жағынан тыныштықта отырып, өзінің жүрек қалауы, өне бойын тыныштыққа қарай шақыруда маңызды. Адам күніне бір сәт болсын тыныштықта отыруға үйретуге де шақырған [4]. Біздің ойымызша, бұл оқулықтың оқушылардың бойында креативті ойлауды қалыптастыруда таптырмас еңбек.

Креативті қабілеттер - шығармашылық қызметті табысты іске асыру мен оны бағалауда көрініс табатын жеке тұлғаның қасиеттерінің жиынтығы. Кративке тәрбиелеу ұстаз бен білімгердің арасында тығыз байланыс болады. Мысалы бастамасы ретінде алғашында Еркін сөз-сұхбаттасу, пікірталас, ойталас, дебат, түрлі ойындар, өз-өзіне баға беру, топпен жұмыс, топтық шығармалар ұйымдастырып баланы жан-жақты үйреткен дұрыс.

Креативке тәрбиелеуге бастау ретінде ең бірінші өз ақын-жазушыларымыздың шығармаларымен танысып рухани жағынан сусындап алсақ, жолымыз бірден ашылғандай болар еді. Сондықтан ұстаз баланың рухани дүниесін қалыптастырып, креатив жағынан аша түсетін еді.

Креативті ойлауға тәрбиелеуде бастауыш мектеп кезеңі үлкен роль атқарады. Бастауыш мектеп кезеңіне 7-10 жас аралығындағы балалар жатады. Бұл кезеңде баланың денесі едәуір дамып, бұлшықеттері мен шеміршектері, сүйектері нығайып, табаны сүйектенеді, омыртқасы, барлық мойын, арқа бел бүгілістері дамиды. Мидың маңдай бөліктерінің жетілуі баланың психикалық іс-әрекеті мен жүйкесінің қалыптасуына үлкен рөл атқарады.

Жекелеген психикалық үрдістердің қарқынды дамуы баланың бастауыш мектеп шағында жүзеге асады. Бұл кезде балада қабылдау қабілеті жетіледі. Көру мен есту қабілеті дамып, түстерді айқын ажырата алады. Қабылдаған заттардың қасиеттері мен сапаларын меңгереді. Қоғам өміріндегі жаңа негіздерге бақылампаздығы артып, қабылдауын басқарып, оны қажетті мақсатқа бағыттай алады.

Бастауыш мектеп кезеңінде негізгі іс-әрекет оқу болғандықтан, баланың барлық психикалық үрдісіне өзгеріс енеді. Іс-әрекетке белсенділігін көрсете отырып, ақыл-ой еңбегін зейін арқылы жүзеге асырады.

Психологтардың, педагогтардың (Н. Лейтес, А. Люблинская, Я. Пономарев, Ж. Пиаже, А. Зак т.б.) зерттеулерінше оқушының мектептегі кезеңдерінің ішінде, әсіресе, бірінші сынып кезеңінде оқушылардың танымдық әрекеттерінің психологиялық негізі және елестету, армандау, шығармашылық ойлау және ойлау операциялары: талдау, жинақтау, жалпылау, салыстыру және т.б. қалыптасады. Сонымен қатар әрекетті бағалау, қорытынды шығару және өз пікірін айту сияқты керекті негізгі қабілеттер де көріне бастайды. Бастауыш сынып оқушыларының маңызды тағы бір ерекшелігі олардың эмоционалдық көңіл-күйінің көтеріңкілігі.

Ш.А. Амонашвили мен педагог Ю.К. Бабанский педагогика бағаны оқушының білім көлемі мен тәртібіне қойылатын тұрақты өлшем деп түсінеді. Баға туралы психологиядағы мынандай жағдайларды анықтайды:

біріншіден, психикалық дамуды басқару механизмі және адамның өзін-өзі басқарумен бірге бейнелеудің түрлері мен әдістері теориялық тұрғыдан нендей екендігі анықталады; екіншіден, баға шәкірттердің арнаулы пәндерді меңгеру дәрежесіне сәйкес қойылады; үшіншіден, бағалау техникасын оқып-үйренукезінде тәжірибелік міндеттерді қалай алу мәселесі іздестіріліп, оның мән-жайы анықталады;

төртіншіден, психология ғылымының өзіндік әдістемелік сұрақтарына жауап беруде айтарлықтай кедергілерге ұшырайды.

К.Д. Ушинский: «... ең кіші сыныптан бастап оқушылардың жасына қолайлы өзінің жинақталған көзқарасы болуы керек... Әрбір жыл сайын бұл көзқарастың тереңдетілуі, кеңеюі, толықтырылуы тиіс», - деп жазған. Яғни, оқушының танымдық әрекеті оның дамуындағы басты шарт болатынын анықтады. Педагогикалық-психологиялық әдебиеттерде білімнің рөлі, білімнің сенімге айналуы, оқу-танымдық міндеттерді шешуге қажетті оқушылар көзқарасының мәні, жас ерекшелік және орта әсері оқушылардың танымдық әрекетін қалыптастыруға қажетті және жеткілікті шарттар ретінде беріледі.

Ұстазы қандай болса да артынан ерген оқушы да сондай жан болып қалыптасады. Сондықтан ұстаз жан-жақты, білімді, креативті жан болса, балаларда шығармашыл сынып болады. Сонымен, жоғарыда айтылғандарды жинақтай келе төмендегі қорытынды жасауымызға болады:

Бастауыш мектеп оқушысында креативтіліктің дамуының маңызды сипатына жеке бастық және интеллектуалды қасиеттердің ерекшеліктері жатады.

Интеллектінің дамуы – креативтіліктің дамуына негіз бола алады, жеке адамның интеллектуалды және шығармашылық қабілеттері өзара байланысты және өзара тәуелді болады.

Бастауыш мектеп тәжірибелерінде оқыту шарттарын шығармашылық сипатқа бағыттап отыру керек.

Зерттеулер көрсеткендей орнықты психологиялық механизмдер бастауыш жасында нақты қалыптаса бастайды.

Балалардағы шығармашылық таным сипаттамалары креативтіліктің дамуымен, оның шығармашылықтағы табыстылығымен тікелей өзара байланысты.

Оқыту-тәрбие жүйесін негіздейтін педагогтарға шығармашылық сипаттағы оқу-практикалық сабақтар ұйымдастыруды басшылыққа алып отыру қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Абрахам Маслоу. Мотивация и личность 3-е издание © ООО Издательство «Питер», 2014
2. Арнгейм Р. Хрестоматия по возрастной и педагогической психологии. – М., 1981. – 225 с.
3. Дж. Гилфорд. Проблема креативности и явления подражания. - М., 1994.
4. Мейір Ж., Игенбаева Б. Креативтілік тәрбие. Фолиант: Астана 2009
5. https://biblioclub.ru/index.php?page=author_red&id=8262

УДК 82

СИМВОЛИКА ЦВЕТА В РУССКОЙ ЛИРИКЕ НАЧАЛА 20 ВЕКА

Сембаева А.С., студентка 2 курса ОП русского языка и литературы ВШГН

Жетысуский университет имени Ильаса Жансугурова, г.Талдыкорган

E-mail: arujjansembaeva@gmail.com

Научный руководитель – к.филол.н. Щербовских И.Г.

Мақала 20 ғасырдың басындағы орыс лирикасындағы түс поэтикасын талдауға арналған. Автор Д. Мережковский, А. Блок, С. Есениннің поэтикалық шығармаларын талдауға

жүгінеді. Мақалада күміс гасыр ақындарының өлеңдеріндегі түстің символдық мәні ашылады және түстің жеке қабылдауы оның дәстүрлі интерпретациясымен салыстырылады.

Тірек сөздер: лирика, Күміс гасыр, түс поэтикасы, символизм.

Статья посвящена анализу поэтики цвета в русской лирике начала 20 века. Обращаясь к анализу поэтических произведений Д.Мережковского, А.Блока, С.Есенина, автор статьи пытается раскрыть символическое значение цветовой палитры поэтов Серебряного века и сопоставить индивидуально-авторское восприятие цвета с его традиционным толкованием.

Ключевые слова: лирика, Серебряный век, поэтика цвета, символика.

The article is devoted to the analysis of the poetics of color in Russian lyrics of the early 20th century. Turning to the analysis of the poetic works of D.Merezhkovsky, A.Blok, S.Yesenin, the author of the article tries to reveal the symbolic meaning of the color palette of the poets of the Silver Age and compare the individual author's perception of color with its traditional interpretation.

Key words: lyrics, Silver age, poetics of color, symbolism

Полное и глубокое изучение творчества русских поэтов начала 20 века невозможно без обращения к анализу цветовой символики, своеобразно отражающей особенности поэтического мировосприятия художника. Как справедливо подчёркивает Е.Г.Мещерина, «при всём разнообразии эстетических качеств и направлений <...> в лирической поэзии Серебряного века есть одно объединяющее свойство – яркая, почти сверхживописная цветовая палитра» [1, с.63]. Исследование особенностей такой палитры открывает новые возможности в постижении идейного замысла поэтических произведений и своеобразия его художественного воплощения.

Изучая особенности поэтики цвета в русской лирике начала 20 века, мы остановились на характеристике в данном аспекте творчества Д.С.Мережковского, А.А.Блока и С.А.Есенина. Каждый из них представляет собой неповторимую творческую индивидуальность, но всех объединяет особое отношение к цвету как к способу выражения художественного замысла и создания эмоционального фона поэтического произведения.

Прежде, чем обратиться к анализу цветовой картины мира поэтов начала 20 века, следует уделить внимание роли цвета в истории культуры и проблеме толкования семантики цвета. Предваряя анализ поэтической палитры названных выше поэтов мы попытаемся дать общую характеристику основных цветов и рассмотреть своеобразие толкования значений цвета разными культурами, так как весьма интересно сопоставить традиционное цветовое значение с индивидуально-авторским восприятием цвета.

В культуре человечества цвет всегда имел важное значение, так как тесно связан с философским и эстетическим осмыслением мира. Поначалу цвет использовался в качестве простого коммуникативного средства, затем знака-символа, и, наконец, в качестве системы языкового характера.

Один из самых выразительных – красный цвет, символика которого отличается богатством и разнообразием. Издревле красный цвет был символом плодородия, символом жизни. Разные народы были убеждены в целебных свойствах красного цвета. Также красный цвет связан с миром мистического, потустороннего, таинственного – в колдовских ритуалах он присутствует в виде крови, красной краски и различных предметов кровавого цвета.

С давних пор красный считался цветом власти и цветом мудрости. Так, например, древнеримские императоры носили царские тоги пурпурного цвета. Одежда не только царей, но и их окружения носила красный цвет. Такого же цвета были и одеяния жрецов, волшебников, воинов, судей, палачей. Также это был цвет революционеров. Как мы можем заметить, красный являлся знаком своеобразного отличия в обществе.

С незапамятных времён люди подчёркивали своё особое отношение к красному цвету. Интересно, что во многих языках одно и то же слово обозначает «красный» и «красивый». Так, в русском языке «красная» площадь – значит «красивая» площадь. Этим эпитетом наделяли прекрасные объекты – красна девица, красно солнышко, красный угол в избе.

Вместе с тем, говоря о многообразности и многозначности символики красного цвета, следует обратить внимание на противоречивость этой символики. С одной стороны, красный цвет передаёт красоту, радость, любовь и полнокровие жизни, с другой – обозначает распри и раздоры, войны и страдания, кровавое мщение и агрессию.

Издавна белый считался особым цветом, и в старинных ритуалах он означал очищение и приобщение к добру (посредством одежды или талисманов белого цвета). Он символизировал благо и радость, мир и свет. Это цвет совершенства, символ чистоты и безгреховности, безмятежности и спокойствия. Белый цвет противостоит чёрному и красному как доброе – злему, чистое – порочному. Но, как известно, история мировой культурной традиции отмечает и негативную символику белого. Белый цвет в различных культурах символизирует приближение смерти; это цвет погребального савана и цвет гнева. Этот цвет ассоциируется с холодом, отчуждением, страданием, смертью.

Чёрный цвет в большинстве культур имеет преимущественно негативную семантику. В древних ритуалах и мифологических сказаниях чёрный цвет выступает символом зла и противопоставлен цвету белому, как символу доброго начала. Чёрный цвет также выступает как символ гордыни, чёрной зависти, злости, предательства и измены. В русском языке эпитет «чёрный» носит обычно негативное значение. Но здесь же следует отметить, что в народной росписи этот цвет часто используется в качестве фона на лаковых миниатюрах (например, жостовские подносы, росписи Палеха). Таким образом, в зависимости от ситуации чёрный цвет может быть как мрачным и печальным, так и нарядным и жизнеутверждающим. В Европе чёрный цвет воспринимается как нарядно-выходной.

Семантика жёлтого цвета так же весьма разнообразна. С одной стороны, он означает богатство, веселье, радость, праздник, игру, смелость, фантазию, юность, красоту. Но если взглянуть иначе, это – зависть, ревность, одиночество. Жёлтый – это цвет золота и солнечного света, цвет осени и спелых колосьев. Но он же – цвет болезни, безумия, смерти, отчаяния, цвет потустороннего мира, это знак предостережения.

Сложна и противоречива символика синего цвета. В древнем Китае он нередко был наполнен отрицательным смыслом: старинные мифы рисуют образы злых чудищ с синим телом или с синим лицом. Грим синего цвета широко использовался в японском театре кабуки для создания образов злодеев. Совершенно иные ассоциации синий цвет вызывает на Среднем и Ближнем востоке: здесь это цвет неба и водных глубин, цвет горных вершин и обиталищ богов, цвет луны и цвет планет. В средневековой Европе – это цвет измены и обмана. А у европейских романтиков 19 века голубой цвет – это цвет мечты и цвет истины.

Символика зелёного тоже амбивалентна: например, в древности на Востоке это был, с одной стороны, цвет весенней свежести, юности и буйства расцветающей природы, а с другой – это цвет печали и скорби, злых сил и безумия. Заметим, что в русском устном народном творчестве зелёный цвет тоже имеет двойственное толкование: его положительное значение – цвет природы, юности и жизненный сил, негативное толкование – это цвет обмана и злости, яда и тоски.

О.В.Кошеренкова, размышляя о роли цветовой символики в истории мировой культуры, выделяет и характеризует следующие функции цвета в культуре: «коммуникативные (устанавливающие те или иные связи между элементами), символические (указывающие на предмет, явление, сущность) и выразительные (передающие и вызывающие эмоции)» [2, с.156].

Итак, функции цвета весьма разнообразны – цвет передаёт информацию разного рода, является сигналом эмоциональной реакции, выступает в качестве символа, определённого кода или выполняет эстетическую функцию. Символика каждого из цветов многозначна. В разные эпохи значение отдельных цветовых символов меняется либо дополняется новыми оттенками (например, серый цвет, традиционно воспринимаемый не только как цвет тоски и скуки, но и как цвет нищеты и убогости, в эпоху Возрождения и 17–18 в.в. становится символом изысканности и галантности, цветом знати). Неизменным

остаётся только белый цвет – он остаётся незыблемым символом святости, чистоты и духовности. И хотя наряду с положительной символикой белого сосуществует восприятие его как символа смерти и страдания, всё же положительная символика белого цвета во все времена доминирует.

Все перечисленные цвета в большей или меньшей степени представлены в поэтической картине мира русских поэтов начала 20 века. Рассмотрим особенности цветоупотребления наиболее ярких представителей поэтической эпохи.

Д.С.Мережковский – теоретик и поэт старшего поколения символизма. Поэтому вполне объяснимо, что в его произведениях качественное цветовое значение слова часто дополняется символическим значением. Интересно, что в отдельных случаях это символическое значение выступает на передний план, оттесняя прямое цветовое значение слова. Символическое значение создаётся в контексте отдельного стихотворения и всего творчества поэта в целом. С помощью цветового окружения, имплицитных цветообозначений может передаваться как традиционно-символическое значение, так и индивидуально-авторское.

Анализ показал, что чаще всего в стихотворениях Д.Мережковского встречаются цвета синий и голубой. Эти цвета в стихотворениях поэта используются прежде всего для изображения пространства. Синий и голубой в сознании художника обозначают нечто дальнее и бесконечное. Часто используются наподобие постоянных фольклорных эпитетов: например, «А в голубых волнах белеют паруса...»; «Меж голубыми небесами...»; «Я верю только в голубую // Недостигаемую твердь...», «Синее небо – глубоко и странно» и т.д. Синий цвет – это цвет неба, цвет туч и моря: «Звёзды, небо, холодная, синяя даль...»; «Синее небо – глубоко и странно...»; «Сквозь мерцающий синий эфир...», «Меж аркад синеют тучи...», «Багровых скал в бездонной чаше синей // Волшебное сомкнулось кольцо...».

Голубой цвет в лирике Д.Мережковского символизирует одухотворённость, возвышенность чувств, особое состояние души. Синий и голубой цвета в произведениях поэта выполняют, в основном, функцию высокой поэтизации, романтизации образа.

Не менее часто поэт использует эпитет «золотой». Интересно, что крайне редко упоминается слово «жёлтый»: для обозначения данного цвета Д.Мережковский почти всегда использует прилагательное «золотой». Например: «Впервые мрамор золотистый...», «Как трепетное золото, // Сверкает чешуей...», «Порхает мотылек на крыльях золотых...», «Молодого чела золотистая кожа...».

Жёлтый цвет – это цвет осенней листвы. Нередко жёлтый цвет сопряжён с грустью, печалью, увяданием: «Как листья жёлтые печальны // На раннем саване снегов!». Но чаще встречается эпитет «золотой» (так, в стихотворении 1884 года «Осень» (из Бодлера) рядом поставлены «осенние» слова «жёлтый» и «золотой»).

Эпитет «зелёный» автор традиционно использует в его прямом номинативном значении для цветового описания объектов растительного мира: «На бледной зелени берёзы, // На тёмном бархате сосны...»; «Смотри, – меня зовёт огромный светлый мир: // К холму зелёному сходящая звезда...»; «И жёлтых лент в зелёный волос // Ещё берёза не вплела».

В своих стихотворениях Д.Мережковский обращается и к белому цвету. Он используется для обозначения цвета окружающих предметов, описания внешности людей. В этих случаях цветообозначение «белый» употребляется в прямом значении. В основном белый цвет в поэзии Мережковского имеет позитивное значение («светлый»). Но иногда он наполняется дополнительными смыслами и выступает как цвет смерти.

Определение «чёрный» функционирует в лирике Д.Мережковского преимущественно в собственном цветовом значении: «Меж чёрных туч мелькнет перед грозою...»; «На чёрный мех пушистого ковра...»; «И на голой чёрной вербе...»; «Чёрные сосны на белый песок...». Но чёрный цвет используется и в символическом значении. Так, в стихотворении «Ноябрь» внимание акцентировано на чёрном цвете, как цвете ущерба, изнеможения, увядания, умирания, неподвижности.

Следует отметить, что в поэзии Д.Мережковского активно используются разные группы слов, имплицитно выражающие цветовое значение. Очень яркими имплицитными цветообозначениями являются слова *кровь* и *пламень*, которые рождают ассоциации с красным или багряным цветом.

Итак, исследуя цветоупотребление Д.Мережковского, мы обратили внимание на преобладание в его поэтической палитре синего (голубого) цвета. Анализ поэтики цвета яркого представителя младшего поколения символизма А.А.Блока показал, что в его палитре преобладают другие цвета, связанные с особым восприятием поэтом новой эпохи. Наиболее распространёнными цветами в палитре А.А.Блока являются красный, белый, чёрный, жёлтый, синий.

Несмотря на то, что по частотности употребления он уступает белому и чёрному, по справедливому замечанию большинства исследователей именно красный цвет занимает ключевое место в поэтическом мире А.А.Блока. Символика красного наиболее глубока и насыщена. В кругу людей, близких поэту, красный цвет воспринимался как символ тревоги, символ беспокойства. С помощью красного цвета поэт стремится передать безумие и обречённость капиталистического города.

У зрелого Блока красный цвет почти всегда трагический, больной, горячечный. Исследователи неоднократно высказывали мнение о том, что подобное трагическое восприятие красного цвета появляется у А.А.Блока после знакомства с рассказом Леонида Андреева «Красный смех», созданном в том же 1904 году. Подобно Л.Андрееву, рисующему землю, которая сошла с ума и безумно смеётся, А.А.Блок чувствовал безумие страшного мира, его антигуманное начало. Кульминацией символика красного цвета в поэтике Блока является использование его для передачи революционных предчувствий и настроений.

Другой ключевой цвет в палитре А.А.Блока – сине-голубой цвет. Основная функция его – романтическая. Голубой (синий) цвет в поэзии Блока является символом чистоты, свежести, радости и надежды на будущее: «И любой колени склонит пред тобой... // И любой цветок уронит голубой...»; «И ветер поёт и пророчит мне в будущем – сон голубой...». В сочетании с образом далёкого и неведомого голубой напоминает произведения поэтов-романтиков. В использовании синего и голубого преобладает символическое начало. Часто эти цвета передают ощущение зыбкости, нереальности, атмосферу сна. Но с течением времени в данном цветовом образе всё отчетливее начинает проступать реалистическое начало, особенно в картинах пейзажа. Для стихотворений поэта характерна синева как символ «родимой стороны». Но синий может быть и спутником печали и тревоги. Синие глаза – один из частых в поэзии Блока символических образов. О синих глазах Блок пишет чаще всего метафорически: *синий плен, глубокая синева, жгуче-синий простор, синяя гроза*.

Жёлтый цвет чаще всего второстепенен, на первое место выступает настроение; как правило, это грусть, вызванная увяданием, старением, быстротечностью жизни.

Цвета и краски обретают у Блока *символическое значение*, включаясь в общую направленности поэтики художника-символиста. Вместе с тем, в ряде стихотворений А.А.Блока цвет используется как довольно однозначная реалья (например, «жёлтые и синие» – вагоны первого и второго классов, «зелёные» – вагоны третьего класса).

Символика цвета в лирике А.Блока характеризуется глубиной и полисемичностью. Анализируя специфику организации цветового пространства в поэзии А.Блока, исследователь А.С.Щербакова рассматривает основные цвета палитры поэта и обращает внимание на многозначность символика цвета и её связь с особенностями мировоззрения художника, в частности, подчёркивая, что «цветообразы в творчестве А.Блока полисемантичны и символичны. Символика цвета является универсальным кодом, которым пользуется поэт для воплощения своих идей, выражения своего мировосприятия» [3, с.293].

Любимые цвета С.А.Есенина – синий и голубой. Эти цветовые тона усиливают ощущение необъятности просторов России («*только синь сосет глаза*», «солнца струганные дранки загораживают *синь*» и т. п.). Синий и голубой цвета создают атмосферу

светлой радости бытия («вечером лунным, вечером синим», «предраассветное, синее, раннее», «в летний вечер голубой»). Они выражают чувство нежности, любви («голубая кофта, синие глаза», «парень синеглазый», «заметался пожар голубой» и т. п.).

В статье, посвящённой символическому значению синего цвета в поэзии начала 20 века, китайский исследователь Ли Хуэй подчёркивает, что в науке существует взгляд на связь голубого и синего цветов в поэзии Серебряного века с эстетикой и поэтикой романтического искусства. Эту точку зрения выдвигают такие учёные, как Н.А.Гуляев, С.В.Хачатуров, В.М.Толмачёв и другие. Они утверждают, что романтизм как тип творчества присутствует в разные поэтические эпохи [4, с.61]. Анализируя русскую лирику начала 20 века как продолжение романтических традиций, Ли Хуэй отмечает, что «в ней налицо романтический тип творчества. И выражением этого как раз выступают случаи употребления синего цвета» [4, с.59].

Также С.Есенин обращается к таким цветам, как белый и жёлтый, использует как краски золото и серебро. Отличительной особенностью палитры поэта является то, что в поэтических пейзажах родной земли часто встречается малиновая краска: «О Русь – малиновое поле // И синь, упавшая в реку».

Анализ стихотворений поэтов начала 20 века показал, что авторы используют, в основном, традиционную цветовую символику, которая, вместе с тем, нередко дополняется индивидуально-авторским толкованием цвета, связанным с особенностями восприятия поэтами сложной переломной эпохи, в которую им довелось жить и творить.

Таким образом, анализ поэтики цвета в русской лирике начала 20 века позволяет более глубоко проникнуть в творческую лабораторию художника, понять идейно-художественное своеобразие конкретного поэтического произведения, специфику творчества поэта и особенности поэтической эпохи, получившей художественное воплощение на страницах его произведений.

ЛИТЕРАТУРА

1. Мещерина Е.Г. «Се красота из синего эфира...» (к проблеме эстетики цвета в поэзии Серебряного века) // Вестник Московского университета. Серия 7. Философия. – 2009. – С.63-90. – <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=12852233>
2. Кошеренкова О.В. Символика цвета в культуре // Аналитика культурологии. – 2015. – С.156-162.
3. Щербакова А.С. Принципы организации цветового пространства в языке поэзии А.Блока // Шаги в науку: сборник материалов Межвузовского научного семинара. – Брянск. – 2022. – С.287-295. – <https://elibrary.ru/item.asp?id=50102799>
4. Ли Х. Символика синего цвета в поэзии Серебряного века как выражение романтического типа творчества // Россия и Китай: аспекты взаимодействия и взаимовлияния. – Благовещенск, 2014. – С. 59-62. – <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=23246425>

ЭОЖ 355/359

БАСТАПҚЫ ӘСКЕРИ ДАЙЫНДЫҚ МАМАНДАРЫНА ӘСКЕРИ-ПАТРИОТТЫҚ ТӘРБИЕ БЕРУГЕ ДАЯРЛАУ

Серикова А.Е. білімгер, Әуел Ә.К. білімгер.
І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.
Ғылыми жетекші: Жаңабай А.А.,
педагогика ғылымдарының магистрі, оқытушы – ассистент,
E-mail: Zhanabaevabylai@mail.ru

Патриоттық тәрбие беру – оқушының саналы көзқарасын қалыптастыру.
Алғашқы әскери дайындық енгізілуі, оған байланысты әскери патриоттық тәрбиенің

тереңдеуі, Отанымыздың саналы және белсенді күрескерлерін тәрбиелеуге, оларды еліміздің игілігіне жанқиярлықпен еңбек етуге, республикамыздың мүддесін қорғауға жаңа мүмкіндіктер туғызады. Жастарды Отанды қорғауға, талантты әскери кадрлар даярлау, жас азаматтардың патриоттық тәрбиесіне танымдарымен мінездерін қалыптастыру ауыр және сан қырлы процесс. «Отанды сүю отбасынан басталады», отансүйгіштік қасиетті қалыптастыруда отбасы тәрбиесінің маңызы зор.

Тірек сөздер: әскери, патриоттық, патриотизм, отаншылдық, рухани – адамгершілік, Отан, әскери-патриоттық, тарихи-мәдени, құндылықтары.

Аннотация Патриотическое воспитание-формирование сознательного отношения ученика. Введение первой военной подготовки, связанное с ней углубление военно-патриотического воспитания, создадут новые возможности для воспитания сознательных и активных бойцов нашей Родины, самоотверженного труда на благо нашей страны, защиты интересов Республики. Подготовка молодежи к защите Родины, подготовка талантливых военных кадров, патриотическое воспитание молодых граждан- процесс тяжелый и многогранный. «Любовь к Родине начинается с семь», воспитание семьи имеет большое значение в формировании патриотизма.

Ключевые слова: военные, патриотические, патриотические, духовно-нравственные, Отечество, военно-патриотические, историко-культурные, ценности.

Annotation Patriotic education is the formation of a student's conscious attitude. The introduction of the first military training, the deepening of military-patriotic education associated with it, will create new opportunities for the education of conscious and active fighters of our Motherland, selfless work for the benefit of our country, protection of the interests of the Republic. The preparation of young people for the defense of the Motherland, the training of talented military personnel, the patriotic education of young citizens is a difficult and multifaceted process. "Love for the Motherland begins with the family," the upbringing of the family is of great importance in the formation of patriotism.

Key words: military, patriotic, spiritual and moral, Motherland, military-patriotic, historical-cultural, values.

Бүгінгі таңда қоғам мен мемлекеттің білім беру жүйесінің алдына қойып отырған міндеттерінің бірі - жеткіншектерді Қазақстандық елжандылық пен Қазақстанда тұратын халықтардың ұлтаралық ынтымақтастығы рухында тәрбиелеу болып табылады. Бұл мәселенің көкейкестілігі қазіргі әлемді жаһандандыру жағдайында бұрынғысынанда артып отыр [1].

Ұлттық бірегейлікті сақтаудың басты жолдарының бірі болып жастарға патриоттық тәрбие беруде халықтың мәдени мұрасын пайдалану болып табылады.

Жастардың адамзаттық, патриоттық қасиеттерін қалыптастыру проблемасына Қазақстан Үкіметі құжаттарында және Елбасы Жолдауларында аса үлкен мән берілген. Елбасы өзінің жолдауларының бірінде «Өз тарихымызбен ерекше жағдайларымыз негізінде дұрыс жолды тандап алу мүмкіндігіміз де бар» (1997) десе екіншісінде «біз бірлесе отырып, ерікті ұлт жасақтау жолында, алға жылжуымызға «қажетті берік негіз қаладық» (2005) - деп өзіміздің тарихымызды, дінімізді, ұлттық қасиеттерімізді алдыңғы қатарға қойылған.

Президенттің патриоттық сезімге толы осы ой-пікірі Қазақстан Республикасының «Білім туралы заңында» ең маңызды міндеттер ретінде өз Отаны Қазақстанды сүюге, азаматтық пен патриотизмге тәрбиелеу, мемлекет рәміздері мен халықтарының салт-дәстүрлерін құрметтеу» ата заң мен қоғамға қайшы келетін көріністерге төзбеу, әлемдік және Отандық жетістіктерін игеру, Қазақстанда тұратын басқа да халықтардың әдет-ғұрып, салт-дәстүрлерін, тарихын жете білу деп көрсеткен [2].

Демек, салт-дәстүрлердің, соның ішінде халық педагогикасында көрініс алған патриоттық сана-сезімнің қалыптасуына тікелей ықпал ететін озық дәстүрлердің тағылымдық мүмкіндіктерін пайдалану қажеттілігіне аса мән береді.

Ұлттық дәстүрлерге, ұлттық идеяға назар аудару және білім мен тәрбиені соған бағдарлау - көптеген мемлекеттер мен халықтардың нақты бір тарихи кезеңдерінде жиі кездесетін мәселе.

Қазақстан Республикасы Үкіметі жасөспірімдердің отансүйгіштік, елінің патриоты мен азаматы болып қалыптасуына көңіл бөліп отыр. Патриоттық тәрбие беру – оқушының саналы көзқарасын қалыптастыру. Алғашқы әскери дайындық енгізілуі, оған байланысты әскери патриоттық тәрбиенің тереңдеуі, Отанымыздың саналы және белсенді күрескерлерін тәрбиелеуге, оларды еліміздің игілігіне жанқиярлықпен еңбек етуге, республикамыздың мүддесін қорғауға жаңа мүмкіндіктер туғызады. Жастарды Отанды қорғауға, талантты әскери кадрлар даярлау, жас азаматтардың патриоттық тәрбиесіне танымдарымен мінездерін қалыптастыру ауыр және сан қырлы процесс. «Отанды сүю отбасынан басталады», отансүйгіштік қасиетті қалыптастыруда отбасы тәрбиесінің маңызы зор. Патриот, ержүрек адамды, табанды күрескерлерді тәрбиелеудің негізі мектепте қаланды[3].

Патриотизм дегеніміз - Отанға деген сүйіспеншілік, әрбір азаматтың мемлекет алдындағы борышын жанқиярлықпен орындау.

Пәннің міндеті келешекте Отанын, жерін, елін қорғай алатын, ұлттық намыс мол, жігерлі ұл-қыз тәрбиелеу, әскер қатарына сауатты, моральдық жағынан дайын азамат даярлау. Сабақ барысында ұжымдық қорғаныс жұмыстарына, сабақтан тыс уақытта жаттығу жұмыстарын өткізуге аса көңіл бөлінеді. Ұжымдық қорғаныс жұмыстары АӘД-ты оқытудың негізгі бір бөлімі. Оқушылар теориялық сабақта алған білімдерін ұжымдық қорғаныс жұмыстары кезінде іске асырып, өздерінің білімдерін, біліктілік дағдыларын жетілдіреді[4].

Патриоттық даярлаудағы жауапкершілікті неғұрлым терең сезініп, бар мүмкіндікті пайдаланып, шыныққан да, шымыр отансүйгіш азаматтар даярлау ісінде АӘД пән мұғалімдеріне үлкен талап қойылады, сондықтан оларға өз ісінің жетік маманы болу жеткіліксіз, сонымен қатар білімді, тың ақпараттардан хабары мол болуы шарт.

Қазақ халқының тәрбие жүйесінде жас ұрпақты, қоғам мүшелерін Отанға, халқына, елге, жерге деген сүйіспеншілікке тәрбиелеп, мұны олардың бойына сіңіріп қалыптастыру жетекші орын алады. Өйткені, Отан, халық, ел, жер деген ұғым өте ауқымды.

Алғашқы әскери дайындық жастарды патриотизм мен интернационализм, демократиялық қоғам және оған шексіз берілгендік, Отанға және Қарулы Күштерге деген сүйіспеншілік, әскери борышты мүлтіксіз орындауға әзірлік рухында тәрбиелеуге бағытталған.

Отанды қорғау әрбір азаматтың парызы. Елімізде Отанның қорғаушысы болуды армандайтын ұлдар мен қыздар білім алуда екендігін айта кету керек. Олар Қазақстан тарихын тереңдетіп оқиды, алғашқы әскери дайындық сабағына аса бір ынтамен қатысып, болашақта тәуелсіз еліміздің мақтан тұтар аяулы ұлдары - Бауыржан Момышұлы, Талғат Бигелдинов, Тоқтар Әубәкіров сынды халқының құрметті азаматы болуды армандайды[5].

Өз Отанын сүйетін ұрпақ тәрбиелеу мектептегі әскери-патриоттық жұмыстың басты өзегі болуы керек. Өйткені кез келген егеменді мемлекет сияқты Қазақстан өзінің қорғаныс қабілетін сақтауды маңызды мемлекеттік міндеттердің және бүкіл халықтың ісі деп санайды.

«Біздің басты мақсатымыз – Қазақстанның егемендігі мен территориялық тұтастығын сақтау» деген Президент өз жолдауында.

Қарулы Күшіміздің алдыңғы сапында қазақ жастарының тұруы, олардың бір кісідей ынтымақпен топтасуы, Ата заңымызда көрсетілген қасиетті борышын, перзенттік парызын орындауы - Отанға, Атамекенге деген сүйіспеншіліктің, негізгі мазмұны, имандылық пен адамгершіліктің негізгі белгісі мен басты өлшемі [6].

Ал, мектепте жастарға әскери патриоттық тәрбиені жеткізу үшін және әскери қызметті түсіндіру мақсатында алғашқы әскери дайындық оқытушы- ұйымдастырушысы тағайындалған. Қарулы Күштердің қатарында әскери қызметшілердің құрамын білімді және спортпен шындалған, жүрегінде от жалындаған азаматтармен толтыру үшін мектеп жастарына әскери жетекшінің әскери патриоттық тәрбиені түсіндіруінің (әскери тақырыпта әңгімелер қозғау, әскери кездесулер өткізу және т.б.) және әскери патриоттық тәрбиеге

катысты іс- шаралар ұйымдастыруының (әскери спорт жарыстары, әскери ойындар және т.б.) пайдасы көп.

Егеменді ел тірегі - Қарулы Күштер болса, сол Қарулы Күштерде әскери қызметті атқаратын - жастар. Ал жастарды мектеп табалдырығынан бастап жеке куәлігін алғанша даярлайтын және шындайтын алғашқы әскери дайындық пәні болып табылады. Жастардың жақсы азамат болуына осы пәннің көптеген пайдасы бар екендігін айта кету керек.

Алғашқы әскери дайындық мектептерде 1996 жылдан бастап ҚР Үкіметінің, арнайы қаулысымен енгізілді. Осы қаулыға сәйкес бастапқы әскери білім беру еліміздің барлық орта білім беретін оқу орындарында жүргізіледі. Ал, 2006 жылдан бастап жаңа қаулы қабылданып, әскери дайындықтың деңгейі жоғарылай түсті. Бастапқы әскери дайындық пәні көптеген пәндермен жанама байланыста, ал, дене тәрбиесі сабағына тікелей байланысты [7].

Алғашқы әскери дайындық - Қазақстан Республикасының азаматтарын жастарын, Қазақстан Республикасының Қарулы Күштерінде, басқа да әскерлерімен әскери құрамаларында әскери қызмет етуге даярлау жүйесінің құрамдас бөлігі, иелігі мен меншік нысандарына қарамастан жалпы білім беретін және кәсіптік-техникалық мектептерде, арнаулы орта оқу орындарында міндетті мемлекеттік пән болып табылады.

Алғашқы әскери дайындық пәнін оқу барысында оқушылар азаматтардың, Қазақстан Республикасын қорғау жөніндегі Конституциялық құқықтарын ұғынуға, ҚР Қарулы Күштерінің сипаты мен мақсатын, әскери іс пен азаматтық қорғаныстың негіздерін анықтап түсінуге тиіс, Қазақстан Республикасының Қарулы Күштеріндегі мерзімді әскери қызметке шақырылған кезде мерзімді әскери қызметті өткерудің жағдайларына қысқа мерзімде бейімделіп, өздеріне сеніп тапсырылған қару-жарақ пен жауынгерлік техниканы меңгеру үшін жас сарбазды дайындау көлемінде қажетті білім, практикалық машықтанушылық, мінез-құлық орнықтылығын қалыптастыруы тиіс [8].

Әскери патриоттық тәрбие - жас өренді Отанды қорғауға ұдайы әзір болуға моральдық және дене бітімі жағынан даярлау болып табылады. Әрбір жасөспірім жасынан «Қазақстан - менің Отаным», «Ол мен үшін жауапты болғаны сияқты, мен де ол үшін жауаптымын», - деген қарапайым ойды меңгеруі керек.

Әскери патриоттық-тәрбиелік іс шаралар алдын ала жоспарлануы тиіс. Жоспарда тек қана оқытушы-ұйымдастырушының ой-пікірі емес, сол оқу мекемесінің әрбір мұғалімінің ой үлесі болуы тиісті қандай да болмасын әскери патриоттық іс шараны өткізу салтанатында Мемлекеттік Туды алып келу және алып кету. Мемлекеттік Әнұранмен ашу және жабу мәселелерін жоғары ұстау керек. Мемлекеттік Туды салтанатты түрде алып жүру үшін ең жақсы оқитын оқушылардан тағайындау керек.

Жастарға әскери патриоттық тәрбиені тереңдету үшін әр аудандағы, әр қаладағы әскери бөлімдер мектеппен байланысты үзбеуі керек. Мектептерде оқушылардың әскери киім киюі әскери патриоттық тәрбиелеудің негізгі кілті. Мүмкіншілік болып жатса, оқушыларға әскери киім тіктіріп, оны дұрыс киюін қадағалау қажет [9].

Алғашқы әскери дайындық пәні - Қазақстан Республикасының азаматтарын Қарулы Күштерде, басқа да әскер және әскери құрамаларда қызмет етуге дайындайтын мемлекеттік жүйенің негізгі құрамы болып табылады. Алғашқы әскери дайындық пәнімен әскери-патриоттық тәрбие тығыз ұштастырыла отырып, жастардың әскери істі жақсы меңгеруіне, төтенше жағдайларда қорғанудың тәсілдері мен құралдарын дұрыс пайдалана білуіне ықпал етеді.

Әскери қызметшілердің жалпы міндеттерін оқыту арқылы жастарға Қазақстан Республикасының Конституциясын, заңдарын қатаң сақтауға және әскери жарғылардың талаптарын орындау, әскери антқа адал болу, өз халқына жанқиярлықпен қызмет ету, өз елін қасық қаны қалғанша қорғау, өз Отанының патриоты болу, адал, тәртіпті болу, кәсіп білікті ұдайы меңгеру, өз жолдасын бағалау, киімді ұқыпты кию деген секілді көптеген жақсы қасиеттер түсіндіріліп, оларды бойларында қалыптастырады.

Әскери қызметтің қиындықтарын табанды өткеруге алғашқы әскери дайындық сабақтарының тақырыптарынан басқа әскери патриоттық тәрбиенің алар орны ерекше деген болсақ қателеспеген болар едім. Әскери істі жіті меңгеруге дайын болу үшін сабақтан тыс Ұлы Отан және Ауған соғысы ардагерлерімен кездесулер, әскери-спорттық ойындар мен эстафеталық жарыстар, әскер тақырыбындағы ерлік сабақтар, қалалық, облыстық слеттерге қатысу, мұражайларға, ескерткіштерге, мәңгілік алау аллеясына бару, әскери әндер сайыстарын өткізу секілді іс-шаралар өте маңызды рөл атқарады.

Патриоттық сезімді жастарға мәнді және мағыналы сусындату үшін алғашқы әскери дайындық пәні жетекшісінің білім, тәжірибесі мол және жоғары болуы тиіс. Ізденіс үстіндегі әскери жетекші қай кезде де болсын жастарға үйретуден жалықпайды. Жеткіншек Отан алдындағы борышын өтеуге барғанда осы мектеп қабырғасында, дәлірек айтсақ алғашқы әскери дайындық сабағында алған теория және практикасы толық және мәнді болса әскери істің қиындығына төзуге, тез үйреніп кетуге көп көмегін тигізеді [10].

Жастарды әскери патриоттыққа тәрбиелеу - орта білім беру оқу орындарынан, яғни мектептерден басталады. Мектеп – мұғалімнің басшылығымен жас ұрпаққа білім беру, тәжірибе мәселелері жүзеге асырылатын оқу-тәрбие мекемесі, халық ағарту жүйесінің негізгі буыны. Мектептерде жастарды жасына және сыныбына сәйкес үшке бөледі: бастауыш сынып оқушылары, орта сынып оқушылары және жоғарғы сынып оқушылары.

Әскер жасөспірімдердің азаматтық қалыптасуын аяқтайды десе де болады, жас, әрі орнықпаған мінезін шындайды, ұйымшылдыққа, тәртіпке үйретеді.

Әскери патриоттық тәрбие - жас өренді Отанды қорғауға ұдайы әзір болуға моральдық және дене бітімі жағынан даярлау болып табылады.

Жастардың әскери-патриоттық тәрбие теориясын және практикасын меңгерулері, Отанды қорғау және Республика Қарулы күштерінде адал борыштарын өтеу, оның халқы алдындағы азаматтық жауапкершілігін кәміл ұғынулары - оқу орындарының педагогикалық ұжымының аса маңызды бір міндеті болып табылады.

Кеңестер Одағы тараған соң, орта оқу орындарынан алғашқы әскери дайындық пәнін алып тастау - жастарға әскери патриоттық тәрбие беру, оларды армия қатарында қызмет етуге дайындау ісіне едәуір зиянын тигізді, оның әсері жалпы білім беру деңгейінде де, Қарулы күштерінің жеке құрамының моральдық адамгершілік сипатында да көрініс тапты.

Қазақстан Республикасы Үкіметі жасөспірімдердің отансүйгіштік, елінің патриоты мен азаматы болып қалыптасуына көңіл бөліп отыр. Патриоттық тәрбие беру - оқушының саналы көзқарасын қалыптастыру. Алғашқы әскери дайындық енгізілуі, оған байланысты әскери патриоттық тәрбиенің тереңдеуі, Отанымыздың саналы және белсенді күрескерлерін тәрбиелеуге, оларды еліміздің игілігіне жанқиярлықпен еңбек етуге, республикамыздың мүддесін қорғауға, талантты әскери кадрлар даярлауға жаңа мүмкіндіктер туғызады. Жастарды Отанды қорғауға даярлау, жас азаматтардың патриоттық тәрбиесіне танымдарымен мінездерін қалыптастыру ауыр және сан қырлы үрдіс. «Отанды сүю отбасынан басталады», отансүйгіштік қасиетті қалыптастыруда отбасы тәрбиесінің маңызы зор. Патриот, ержүрек адамды, табанды күрескерлерді тәрбиелеудің негізі оқу орындарында қаланады [11].

Әскери-патриоттық тәрбие жасөспірімдерді еліне деген сүйіспеншілікке, ұлттық армия сапында адал қызмет атқаруға, азаматтық, адамгершілік қасиеттерді бойына сіңіруге баулиды. Бала әрдайым өмірге қызыға қарайды, бәрін үйренгісі келеді, еліне керекті азамат болып өскісі келеді.

Пәннің міндеті келешекте Отанын, жерін, елін қорғай алатын, ұлттық намысы мол, жігерлі ұл-қыз тәрбиелеу, әскер қатарына сауатты, моральдық жағынан дайын азамат даярлау. Сабақ барысында ұжымдық қорғаныс жұмыстарына, сабақтан тыс уақытта жаттығу жұмыстарын өткізуге аса көңіл бөлінеді. Ұжымдық қорғаныс жұмыстары алғашқы әскери дайындықты оқытудың негізгі бір бөлімі. Оқушылар теориялық сабақта алған білімдерін ұжымдық қорғаныс жұмыстары кезінде іске асырып, өздерінің білімдерін, біліктілік дағдыларын арттырады.

Патриоттар даярлаудағы жауапкершілікті неғұрлым терең сезініп, бар мүмкіндікті пайдаланып, шыныққан да, шымыр отансүйгіш азаматтар даярлау ісінде алғашқы әскери дайындық пәні мұғалімдеріне үлкен талап қойылады, сондықтан оларға өз ісінің жетік маманы болу жеткілісіз, сонымен қатар білімді, тың ақпараттардан хабары мол болуы шарт.

Қазақ халқының тәрбие жүйесінде жас ұрпақты, қоғам мүшелерінің Отанға, халқына, елге, жерге деген сүйіспеншілікке тәрбиелеп, мұны олардың бойына сіңіріп қалыптастыру жетекші орын алады. Өйткені Отан, халық, ел, жер деген ұғым өте ауқымды.

Оқу орындарында Әскери патриоттық тәрбие жүргізудің көптеген түрлері қолданылады. Соның бір маңыздысы, тарихи тұрғыда қалыптасқан және ұрпақтан-ұрпаққа беріліп отыратын белгілі бір қоғамдық, құрылыстан туындаған «Жауынгерлік дәстүрлер» болып табылады.

Әсіресе, бұл дәстүрлер жастарды патриоттық рухта тәрбиелеуге бағытталған XV ғасырдың ортасынан бастап қазақтың ұлттық мемлекетін құру кезеңі, онда қазақ мемлекетінің тәуелсіздігін қорғауда есімі аса құрметпен айтылатын: Қасым хан, Хақназар хан, Тәуке хан, Әбілқайыр хан, Тәуекел хан, Есім хан, Абылай хандар ерліктері болса, Отан қорғауда өздерінің қабілеттілігімен, жеке басының ерлігімен халық жадында ұмытылмас тұлға болып қалған: Қабанбай, Қарасай, Бөгенбай, Жәнібек, Наурызбай, т.б. батырлар баға жетпес әскери дара басшылық тәжірибесін және қазақ әскери өнерінің дамуына аса зор үлес қосқандығы.

Сонымен қатар, қазақтардың азамат соғысына және Ұлы Отан соғысына қатысуы туралы айтатын болсақ, мұнда біздің жерлестеріміз өлшеусіз үлес қосты. Ұлы Отан соғысы жылдары Қазақстан даласынан 1 млн. 200 мыңға жуық ұлдары мен қыздары майданға аттанып, 600 мыңнан астам адам қайта оралмады. Олар ең аяулысы - өмірін біздің болашағымыз үшін, Отан үшін құрбан етті. Олардың мәңгі жасайтын ерліктері әскери борышқа адалдықтың, өжеттік пен жаппай қаһармандықтың, патриоттық сезімнің нағыз үлгісі болып табылды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Назарбаев Н. Қазақстан – 2030. Ел Президентінің Қазақстан халқына жолдауы. - Алматы: Білім, 1998. – 37 бет.
2. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. 28.01.2011ж.
3. «Қазақстан Республикасының азаматтарына патриоттық тәрбие берудің 2006-2008 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы туралы». ҚР Президентінің Жарлығы.- Астана: Акорда, 2006ж. Қазанның 10-ы. №200
4. Алғашқы әскери дайындық (Республикалық әскери-патриоттық педагогикалық-әдістемелік журнал.) №4. 2011ж. 8-б. (Отаншылдық сезімді қалыптастырудың маңыздылығы).
5. С.Т.Мырзатаев. Бөлімдер мен бөлімшелердің ұрыстық және мобилизациялық даярлығы. («Бастапқы әскери дайындық» мамандығының студенттеріне арналған оқу-әдістемелік құрал). Петропавл 2009 ж. 27-б.
6. Қазақстан мектебі (журнал) №4. 2011 ж. 9 б. (Азаматтық-патриоттық тәрбие-уақыт талабы.)
7. Алғашқы әскери дайындық (Республикалық әскери-патриоттық педагогикалық-әдістемелік журнал.) №4. 2010ж 3-б (Алғашқы әскер дайындық және дене тәрбиесі сабақтарында патриотизмге тәрбиелеу).
8. Қазақстан мектебі (журнал) №4. 2010ж. 4-б. (патриоттық тәрбие берудің басым бағыттары).
9. Алғашқы әскери дайындық (Республикалық әскери-патриоттық педагогикалық-әдістемелік журнал.) №4. 2010ж 3-б (Алғашқы әскер дайындық және дене тәрбиесі сабақтарында патриотизмге тәрбиелеу).
10. Қоғам және Дәуір (ғылыми-сараптамалық журнал).) №4. 2009ж. 59-б. (мемлекет болашағы-бүгінгі жастар саясатына тәуелді.)
11. Қазақстан Республикасының азаматтарына патриоттық тәрбие берудің 2006-2008 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы

ӘОЖ 373.1

ФУНКЦИОНАЛ САУАТТЫЛЫҚ ФЕНОМЕНІ НЕГІЗІНДЕГІ МАТЕМАТИКА

¹Тлеужанов Алибек©

¹«І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті», Жаратылыстану жоғарғы мектебі,
«Математика-Информатика» БББ, I курс студенті
Талдықорған қаласы, Қазақстан Республикасы
E-mail: tleuzanovalibek@gmail.com

Сауаттылық кез-келген білімді қоғамның қалыптасуының негізгі алғышарты болып табылады. Егеменді еліміздің жас ұрпағын білімді, өзіне-өзі сенімді, зияткерлік қабілеті жоғары азамат етіп тәрбиелеуде мектептің алатын орны ерекше. Мектеп оқушысы нені болса да білуге құмар болып келеді. Бұл кезең білім, дағды, іскерліктің қалыптасуының бастамасы іспеттес. Мұғалімнің міндеті жеке тұлғаны дамытып, білімге деген сенімін нығайту, оқуға қызығушылығы мен ынтасын оятып, жеке әлем бейнесін танып білу.

Бұл мақалада функционал сауат ұғымына түсінік беріліп, оның математикамен, өмірмен байланысы талқыланды. PISA нәтижесіне негізінде баға берілді. Мэттью эффектісі арқылы салыстырмалы талдау жұмысы жасалды.

Кілт сөздер: сауат, функционал сауат, Мэттью эффектісі, интеллектуалды білім.

Грамотность является ключевым условием формирования любого образованного сообщества. Школа занимает особое место в воспитании молодого поколения суверенной страны как образованного, уверенного в себе, интеллектуально способного гражданина. Школьник всегда хочет знать, что бы ни случилось. Этот этап является началом формирования знаний, умений, навыков. Задача учителя-развивать личность, укреплять веру в знания, прививать интерес и мотивацию к обучению, познавать образ личного мира.

В этой статье дается объяснение концепции функциональной грамотности и обсуждается ее связь с математикой, жизнью. Оценка была дана на основе результата PISA. Была проведена сравнительная аналитическая работа с использованием эффекта Мэттью.

Ключевые слова: грамотность, функциональная грамотность, эффект Мэттью, интеллектуальное образование..

Literacy is a key condition for the formation of any educated community. The school occupies a special place in the upbringing of the young generation of a sovereign country as an educated, self-confident, intellectually capable citizen. A schoolboy always wants to know, no matter what happens. This stage is the beginning of the formation of knowledge, skills, and skills. The task of the teacher is to develop a personality, strengthen faith in knowledge, instill interest and motivation for learning, to learn the image of the personal world.

This article explains the concept of functional literacy and discusses its connection with mathematics, life. The assessment was based on the PISA results. Comparative analytical work was carried out using the Matthew effect..

Key words: literacy, functional literacy, Matthew effect, intellectual education.

2017 жылы енгізілген жаңартылған білім беру мазмұнының міндеттерінің бірі пәндік білім беру ғана емес, білімгерлердің сыни ойлау және функционалдық сауаттылық қабілеттерін дамыту аса назарда. Бұл жаңартылған білім беру бағдарламасының ерекшеліктері- өсіп келе жатқан тұлғаны жан-жақты дамыту. Қазіргі білім берудің мақсаты да сол жан-жақты дамыған, рухани бай және оқу процесінде меңгерген білімдерін өмірде пайдалана алатын тұлғаны қалыптастыру болып табылады.

Қазіргі заманда бәсекеге қабілетті, креативті-шығармашыл, сыни ойлай алатын тұлға ерекше бағаланады. Функционал сауаттылық жалпы құзыреттілік бола отырып, адам өмірінің әртүрлі кәсіптері мен салаларында қолданыла алады. Көптеген кәсіптерде проблемаларды шешу

және шешім қабылдау қабілеті маңызды қабілет болып табылады. Егер біреу шешім қабылдауы керек болса, онда бұл дұрыс шешім қабылдауға көмектесетін функционал сауаттылық. Қазіргі уақытта ақпаратты таба білу, оны мағыналы түрде өңдеу әлдеқайда маңызды. Функционал сауаттылық интерпретация, талдау, бағалау, қорытынды, түсіндіру және өзін-өзі реттеу сияқты жоғары деңгейдегі танымдық операцияларды қамтиды.

Қазіргі таңда адамдар сауатты болу деген кезде көбінесе адамның қарапайым оқи алу, жаза алу іс-әрекеті деп түсінеді. Алайда, 50-жылдардан бастап медиа саласының жылдан жылға кеңінен тарау нәтижесінде сауатты болудың көптеген түрлері пайда бола бастады. Бұлар функционал сауат, ақпараттық сауат, технологиялық сауат, мәдени сауат, қаржылық сауат, digital сауат тіпті соңғы кезде visual сауат деген сауаттың түр-түрі шығып жатыр.

Функционал сауаттылық- мектеп, университетте жалпы өмір барысында алған білімін өмірде қолдана білу дағдысы. Мектеп оқушысы математика пәнін оқығанда түрлі есептер шығарады. Мысалы келесі есепті қарастырайық: Апельсиннің бағасы 10 тг тұрады, 1 кг апельсин неше тг тұрады? Бұл есепті оқушы шығарғанымен, базарда апельсиннің бағасы мүлдем бөлек. Оқушыны өмірге икемдеу үшін, мұғалімге тапсырманы өмірмен сәйкестендіріп, салыстырып көрсетіп, оқушы өз бетімен талдай алатын шыңға жеткенше, бағыт беруі тиіс. Мүмкін, мүлдем мектеп бағдарламасы тапсырмаларын түзеу керек. Тағы бір мысал, оқушыда синус пен косинусты не үшін оқимын, Мен оны бәрібір өмірде қолданбаймын деген стереотип пайда болады. Шындап келгенде ешкім де оларды өмірде қажеттіліктеріне қолданып жатқан жоқ. Мектепте беріп жатқан білім фундаменталды білім. Келесі мысал: Оқушы банкке барып несие алды, бірақ ол несиенің пайызын есептей алмады. Ал процентті, математикада 5 сыныптан бастап үйретеді. Осындай мысалдарды келтіре берсек өте көп. Яғни, Қазақстанда мектептердің бар болуы баланың 100% сауатты болуының гарантиясы емес.

2022 жылдың 4 сәуірі мен 24 мамыры аралығында PISA аясында қазақстандық мектептер мен колледждердегі 19 000-ға жуық оқушы функционалдық сауаттылыққа тестілеуден өтті. Бұл 15 жастағы балалардың оқу, математика және жаратылыстану дағдылары бойынша халықаралық салыстырмалы зерттеу. PISA-ны Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымы (ЭЫДҰ) үш жыл сайын өткізеді. Зерттеу 2000 жылы басталды, Қазақстан оған 2009 жылдан бастап қатысуда.

Соңғы жылдары алынған нәтижелердің графикалық үлгілері:

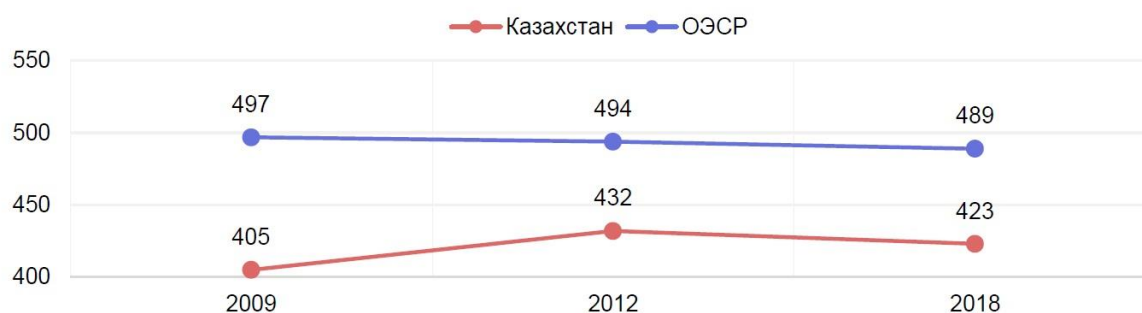
Рисунок 2.29. Результаты по естественнонаучной грамотности в разрезе циклов, балл

Жаратылыстану-ғылыми сауаттылық бойынша алынған салыстырмалы график

Дереккөз: <https://cabar.asia/ru/kazakhstan-podgotovitsya-k-pisa>

Рисунок 2.16. Результаты по математической грамотности в PISA-2018 и предыдущих циклах, балл

Математикалық сауаттылық бойынша алынған салыстырмалы график

Дереккөз: <https://cabar.asia/ru/kazakhstan-podgotovitsya-k-pisa>

Рисунок 2.2. Результаты по читательской грамотности в разрезе циклов, балл

Оқу сауаттылық бойынша алынған салыстырмалы график

Дереккөз: <https://cabar.asia/ru/kazakhstan-podgotovitsya-k-pisa>

Графиктерден байқайтынымыз нәтижелер жылдан-жылға төмендеп бара жатыр. Әсіресе, біздің оқушыларымыз оқу және жаратылыстану-ғылыми сауаттылық бағыты бойынша нәтижелері көңіл толтырмайды. Математикалық сауаттылық бойынша салыстырмалы түрде нәтиже байқалады. 1990 жылы "Кеңестік педагогика" журналында Б.С. Гершунскийдің "21 ғасырға арналған сауаттылық" мақаласы жарық көрді, Б.С.Гершунский сауаттылықты үздіксіз даму жолындағы адамның және оның білім беру әлеуетін ашудағы алғашқы кезең ретінде ұсынды.

Функционалдық сауаттылық бүгінде көп өлшемді динамикалық құбылыс ретінде көрінеді (и. Кирш және Дж. Гутри), оны "мәтін-тапсырма-дағды" (TTR теориясы – Мәтін-тапсырма-жауап) тұрғысынан қарастыруға болады. Ш. Уайттың шығармаларында бұл позицияны одан әрі түсіну ашылады және функционалдық сауаттылық қабілетпен байланысты мәтіндермен, құжаттармен және цифрлармен сәтті жұмыс істеу үшін қажетті жеті бөлек дағдылар жиынтығын пайдалану ретінде қарастырылады. Тек 1970 жылдары "сауаттылық" термині білім беру дискурсына белсенді түрде еніп, әр түрлі білім мен дағдыларды қолдана отырып, мәтінді оқу процесінде мағынаны "құру" мүмкіндігі деп қарастырылды.

Функционалдық сауаттылық бірте – бірте "трансауаттылық" деп аталатын-оқу қабілетіне айналады, белгілер мен ауызша сигналдардан бастап әртүрлі платформалар, құралдар мен бұқаралық ақпарат құралдары арқылы жазу және өзара әрекеттесу, оның ішінде қолжазба мәтіні, баспа мәтіні, теледидар, радио және кино және сандық әлеуметтік желілермен аяқталады(Э. Грассиан). Трансауаттылық, ақпарат көздерін біріктіру қабілетінен басқа, сыни қабілеттерді қажет етеді мәліметтердің сапасын бағалау, қажетті білімді іріктеу (қалыптастыру) және оны белгілі бір білімге біріктіру тапсырмасы деп түсіндірілді.

Кез-келген құзыреттілікті дамытудың міндетті шарты адамның функционалдық сауаттылықтың белгілі бір деңгейінің бастамасы болып табылады. Адамның функционалдық сауаттылық компоненттерін игеруінің хронологиялық шекарасының кеңеюіне байланысты функционалдық сауаттылық шегі үнемі жоғарылауда [4].

Функционалды сауаттылық қабілетін ресми мектептерде, университет қабырғасында қалыптасады деп оны шектеп қою дұрыс емес. Ғалымдар мектепке дейін баланың әдеттері, дағдылары 6-жасқа дейін қалыптасады деп айтады. Бұл жерде, бірінші кезекте ата-ананың баланың сауатының дамуына мектептен қарағанда ықпалы, үлесі зор екенін байқаймыз. Бала жан-жақты сауатты болуы үшін мұғалім-ата-ана болып жұмыс істеу аса маңызды. Олар баланың ақпарат жазу, мәтін аудару, іздену, өз ойын жеткізу, тілдер меңгеру ... сынды skill-дарын қалыптастыруға бірге жұмыс жасаулары қажет.

Сауатты болуды зерттеген социологтар мынандай нәтижелерге жетіпті. Сауатты болу қоғамдағы айрықша ерекшеліктері бар топтар, адамдар, жыныстарға қарай әртүрлі болып келеді. Мысалы үшін,

Экономикалық жағдайы жоғары отбасының балалары әлдеқайда сауатты болуы мүмкін экономикалық жағдайы төмен отбасының балаларына қарағанда;

Ер адамдардың сауаты әйел адамдарға қарағанда жоғары болуы мүмкін;

Бай елдердің сауаты кедей елдердің азаматтарының сауатына қарағанда әлдеқайда жоғары болуы мүмкін;

Біз бұны Мэттью эффектісі арқылы түсіндіреміз. Егерде, сіздің қазіргі уақытта белгілі бір нәтижелерге қол жеткізу мүмкіндігіңіз болса, онда сіздің балаңыздың дәл сол ерекшеліктерге иелену шансы жоғары болады. Оны оқумен салыстырып көрейік:

	А бала	В бала
оқиға	Ол бала мектепте математиканы пәнінен толық бағдарламаны меңгерді	Ол бала математика меңгеру барысында 7 сыныпта қиындықтарға душар болды. Кейіннен оның салдарынан мектеп бітіргенде 60% пәнді түсіне алмады.
нәтиже	Ол бала университетке 1-курсқа келгенде оқуы, әлемді түсінуі жоғары.	Ол баланың білімі 1-курсқа келгенде төмендеу. Ой-өрісі шектелген. Бірақ ол феномен ол балаға көрінбейді.

Ғалымдардың пайымдауынша ересектер мен балалардың танымдық үдерістерінің дамуы бірдей болады. Олардың айырмашылығы ересектердің қоршаған әлеуметтік орта жайлы алған ақпаратының балаларға қарағанда әлдеқайда терең, ауқымды болуында. Бастауыш сынып оқушысының зияткерлік дамуы – оның өз бетінше әрекет жасап, өзін-өзі жетілдіру, танымдық негізде кемелденуге ұмтылу сынды күрделі үдерістерімен тығыз байланысты.

Қорыта айтқанда, мектеп оқушысы оқуда танымдық аспектіні дамытуды тіл мен мәдениетті меңгеру құралы ретінде қарастырған абзал. Оқып, білім алу мектеп жасындағы оқушылардың дүниетаным аясын кеңейтеді. Мектеп оқушыларының танымдық әрекетін дамыту олардың ақыл-ой белсенділігін, жекебас қасиеттерін, тілдік және зияткерлік қабілетін жетілдірумен тікелей байланысты болмақ.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Жаңартылған білім беру жүйесіндегі функционалдық сауаттылық дағдысын дамыту // International Scientific and Practical Conference World science. – 2017. – Vol. 3. – No 5(21). – P. 33-35. – EDN YNVQOB.
2. Кожаметова К.Ж. Казахская этнопедагогика: методология, теория, практика. – Алматы: Ғылым, 1998. – 317 с
3. <https://cabar.asia/ru/kazakhstan-podgotovitsya-k-pisa>
4. Андреева, Н. Д. Методика обучения биологии в современной школе: учебник и практикум для бакалавриата и магистратуры / Н. Д. Андреева, И. Ю. Азизова, Н. В. Малиновская ; под редакцией Н. Д. Андреевой. – 2-е изд., испр. и доп. – Москва : Издательство Юрайт, 2019. – 300 с

**МАЗМҰНЫ
СОДЕРЖАНИЕ
CONTENT**

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА МЕМЛЕКЕТ ПЕН ҚҰҚЫҚТЫ
ДАМУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ/ АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ
РАЗВИТИЯ ГОСУДАРСТВА И ПРАВА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН/
ACTUAL PROBLEMS OF DEVELOPMENT OF THE STATE AND LAW IN
THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN**

Абишев Ч.Ж., Сериев Б.А. ПРОКУРАТУРА ОРГАНДАРЫНЫҢ СОТТА МЕМЛЕКЕТТІҢ МҮДДЕСІН БІЛДІРУІНІҢ МАҢЫЗЫ	3
Абишев Ч.Ж., Сериев Б.А. ПРОКУРАТУРА ОРГАНДАРЫ ҚЫЗМЕТІНІҢ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚТЫҚ АКТІЛЕРІНІҢ НЕГІЗГІ БАҒЫТТАРЫ	8
Алибеков С.К. КОМПЬЮТЕРЛІК ҚЫЛМЫСТАРДЫ КРИМИНАЛИСТИКАЛЫҚ ҚҰРАЛДАР МЕН ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУ АРҚЫЛЫ ТЕРГЕУ	13
Асхатбек М.Б., Қалмұратова С.Д. ЦИФРЛЫҚ ЭКОНОМИКАНЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ РЕФОРМАСЫ	19
Ахмет Ғ.Б., Ермұхаметова А.С. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ТЕҢІЗДЕРДІ ҚОРҒАУ ЖӘНЕ ТАБИҒИ РЕСУРСТАРДЫ ПАЙДАЛАНУДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚАҒИДАЛАРЫ	22
Ахмет С.У. СОТ САРАПТАМАСЫ ЖӘНЕ ПРОЦЕСКЕ ҚАТЫСУШЫЛАРДЫҢ ПРОЦЕСУАЛДЫҚ МӘРТЕБЕСІ	25
Ашимова Д.И. КИБЕРҚЫЛМЫС ҰҒЫМЫ, ОНЫҢ КРИМИНОЛОГИЯЛЫҚ ТАЛДАУЫ ЖӘНЕ ҚЫЛМЫСТЫҢ БАСҚА ТҮРЛЕРІМЕН БАЙЛАНЫСЫ	29
Бейсов Е.Ж. ДӘЛЕЛДЕУ ПРОЦЕСІНДЕ ИІС ІЗДЕРІН СОТ-МЕДИЦИНАЛЫҚ ЗЕРТТЕУ НӘТИЖЕЛЕРІН ҚОЛДАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	32
Бейсебаев Е. ҚАЗАҚСТАНДА СУ РЕСУРСТАРЫН ПАЙДАЛАНУ ЖӘНЕ ҚОРҒАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ	37
Битлеуов А. АДАМ ҚҰҚЫҚТАРЫ ЖҮЙЕСІНДЕ СЯСИ ҚҰҚЫҚТАРДЫҢ ОРНЫ	40
Битлеуов А. АЗАМАТТАРДЫҢ СЯСИ ҚҰҚЫҚТАР ЖҮЙЕСІНДЕГІ САЙЛАУ ҚҰҚЫҒЫНА СИПАТТАМА	45

Болатбайұлы Е. НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ДОГОВОРНОГО ПРАВОТВОРЧЕСТВА	49
Дуламбаева Р.Т., Кусайнова Л.И., Джумабаев С.А. ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ СИСТЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ ПРОДОВОЛЬСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТЬЮ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН	52
Дүзгенбай Б.С., Жумагулов Т.Б. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ СУ ҚАУІПСІЗДІКТІ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ САЛАСЫНДАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІК САЯСАТТЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ	56
Дүзгенбай Б.С., Жумагулов Т.Б. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ СУ ҚАІПСІЗДІГІ САЛАСЫН МЕМЛЕКЕТТІК ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ	61
Жайлауова А.Ш. АДВОКАТТЫҚ ҚЫЗМЕТТІҢ ПСИХОЛОГИЯСЫ	64
Жаксыбаев А.Т. НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ЮРИДИЧЕСКОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ В КАЗАХСТАНСКОМ ПРАВЕ	68
Жакупова Г.А. КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАРМЕН ЖАСАЛҒАН ҚЫЛМЫСТАРДЫ ТЕРГЕУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	72
Жунусбек Т.М. СТАНОВЛЕНИЕ И МЕСТО ИНСТИТУТА МЕСТНОЕ САМОУПРАВЛЕНИЕ В РАЗВИТИИ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ КАЗАХСТАНА	76
Жұмабай А.А., Нұрмуханқызы Д. ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚ ЖАСАҒАНЫ ҮШІН ТАҒАЙЫНДАЛАТЫН ЖАЗА ТҮСІНІГІ, БЕЛГІЛЕРІ МЕН МАҚСАТТАРЫ	80
Кансеитова А.Қ. ТОНАУ МЕН ҚАРАҚШЫЛЫҚТЫ ТЕРГЕУДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	84
Коньсбекова М.Р. АДАМДЫ ҚАУІПТІ ЖАҒДАЙДА ҚАЛДЫРҒАНЫ ҮШІН ҚЫЛМЫСТЫҚ ЖАУАПТЫЛЫҚ	89
Қалмұратова С.Д., Жанболат А. АДВОКАТУРА ҚЫЗМЕТІНІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ	94
Қалмұратова С.Д., Науканова Л.Н. КРИМИНОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ СУБЪЕКТА УБИЙСТВА	97

Қозыбағар М.Ұ. НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ГАРАНТИРОВАННОЙ ГОСУДАРСТВОМ ЮРИДИЧЕСКОЙ ПОМОЩИ	100
Қуанханов А. АДАМ ҚҰҚЫҚТАРЫ МЕН БОСТАНДЫҚТАРЫНЫҢ ЖҮЙЕСІ	103
Қуанханов А. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ АДАМ ҚҰҚЫҚТАРЫ МЕН БОСТАНДЫҚТАРЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ КЕЗЕҢІ	106
Құрманғалиев А.С., Қонысбекова М.Р. КӨМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАРДЫҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ БҰЗУҒА БЕЙІМ МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ СЕБЕПТЕРІ	109
Құрманғалиев А.С., Қонысбекова М.Р. КӨМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАР МЕН ЖАСӨСПІРІМДЕР АРАСЫНДАҒЫ ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТЫҢ АЛДЫН АЛУ	113
Құрметжан А.Н. СОТ ӨНДІРІСІНДЕ МҮЛІККЕ ТЫЙЫМ САЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ: ҚАНДАЙ ЖАҒДАЙЛАРДА САЛЫНАДЫ	117
Қызылов М.А., Сарықұлов Қ.Р., Серимов Е.Е. ПОЛИЦИЯ ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРІНІҢ АТЫС ҚАРУЫН ҚОЛДАНУЫНЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ	120
Мамедов М.Н. НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ ИСПОЛНИТЕЛЬНОГО ПРОИЗВОДСТВА В КАЗАХСТАНЕ	130
Мендиев Ч.А. НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ЗНАЧЕНИЯ ИМПЕРАТИВНОСТИ И ПРИМЕНЕНИЯ ИМПЕРАТИВНЫХ НОРМ ПРАВА	134
Молдабек А.Қ. О РОЛИ ПРАВОСОЗНАНИЯ В СИСТЕМЕ ОБЩЕСТВЕННОГО СОЗНАНИЯ	138
Мусекенова А.А., Алиманов М.С. ҚАРУСЫЗДАНУДЫ ЖҮЗЕГЕ АСЫРУ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАУІПСІЗДІКТІ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДЕГІ МӘСЕЛЕЛЕР	142
Мұхидин Е.А. К ВОПРОСУ ОБОСНОВАНИЯ КОНЦЕПЦИИ ПРАВОВОГО СОЗНАНИЯ	145
Орақбаева Э.Н. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА МЕНШІК ПЕН КӘСІПКЕРЛІКТІҢ КОНСТИТУЦИЈАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ	148

Оракбаева Э.Н. СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚ ТӨРТІПТІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ТЕТІКТЕРІ	152
Сыдық Д.Ж., Сериев Б.А. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ КОММЕРЦИЯЛЫҚ ЕМЕС ҰЙЫМДАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘРТЕБЕСІНІҢ ЖЕКЕЛЕГЕН МӘСЕЛелЕРІ	155
Сыдық Д.Ж., Конысбекова М.Р. КОММЕРЦИЯЛЫҚ ЕМЕС ҰЙЫМДАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖАҒДАЙЫ	159
Таубаев Б.Р., Берікұлы Н. АҚПАРАТҚА ҚОЛ ЖЕТКІЗУДІҢ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ СТАНДАРТТАРЫ	161
Таубаев Б.Р., Өмірзақ Д.К. КОМПЬЮТЕРЛІК ҚЫЛМЫСКЕРДІҢ ЖӘНЕ ҚЫЛМЫСКЕРЛЕРДІҢ ЖЕКЕ ТҰЛҒАЛЫҚ ҚАСИЕТТЕРІ ЖӘНЕ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	164
Тулепбергенова А.Б., Таубаев Б.Р. МҮЛІККЕ ТҰЙЫМ САЛУ ШАРАСЫНЫҢ ТҮСІНІГІ ЖӘНЕ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ	168
Харькова Ю. МАТЕРИАЛЬНАЯ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ РАБОТОДАТЕЛЯ ЗА ВРЕД, ПРИЧИНЕННЫЙ ЖИЗНИ И (ИЛИ) ЗДОРОВЬЮ РАБОТНИКА	172
Daiyrbayev D. THEORETICAL AND LEGAL FOUNDATIONS OF REGULATION RELATIONS IN THE FIELD OF ENVIRONMENTAL INSURANCE	179
Zhabykbayeva D.M. THE TECHNOLOGY OF CONSTRUCTING A "SINGLE NATION"	185
Адылбек А.А., Тинистановна С.С. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ӘКІМШІЛІК ҚҰҚЫҚБҰЗУШЫЛЫҚ БОЙЫНША ІС ЖҮРГІЗУДІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕЛУІ	188
Асылхан Н., Абутаева С.Б. ТҰРМЫСТЫҚ СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚ ТҮСІНІГІ	191
Бақыт М.Д., Конысбекова М.Р. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ КОДЕКСІ БОЙЫНША АБАЙСЫЗДА ҚАЗАҒА ҰШЫРАТУ ҚЫЛМЫСЫ ҮШІН ЖАУАПТЫЛЫҚ	195
Жумаканова А.Б., Чингаева Б.К. ПРИНЦИП ЗАПРЕЩЕНИЯ ПРИНУДИТЕЛЬНОГО ТРУДА В СФЕРЕ ТРУДОВЫХ ОТНОШЕНИЙ ГРАЖДАН	200

Муратов Е., Ашимова Д.И. СРАВНИТЕЛЬНО-ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ НАЗНАЧЕНИЯ И ПРОИЗВОДСТВА СУДЕБНЫХ ЭКСПЕРТИЗ В УГОЛОВНОМ СУДОПРОИЗВОДСТВЕ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН И РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ	203
Нұрғали К.Б., Жакупова Г.А. ЖОЛ ҚОЗҒАЛЫС ҚАУІПСІЗДІГІ ЖӘНЕ КӨЛІК ҚҰРАЛДАРЫН ПАЙДАЛАНУ ЕРЕЖЕЛЕРІНІҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТАРЫН ТЕРГЕУ ӘРЕКЕТТЕРІНІҢ ЕРЕКШЕЛІГІ	207
Рустемқызы А., Жуниспаева А.Б. ЖҰМЫСКЕР – ЕҢБЕК ҚАТЫНАСТАРЫНЫҢ СУБЪЕКТІСІ	214
Сапарова К.С., Әлекбаева М.М. НАСИЛИЕ В СЕМЬЕ КАК СОЦИАЛЬНАЯ ПРОБЛЕМА СОВРЕМЕННОГО ОБЩЕСТВА	217
Токтабекова Т.Т., Тинистановна С.С. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ КӘСІПКЕРЛІК ҚЫЗМЕТТІҢ ДАМУЫ МЕН ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕЛУІ	220
Утегенова А.К., Чингаева Б.К. ПАТРОНАТНОЕ ВОСПИТАНИЕ КАК ФОРМА ВОСПИТАНИЯ ДЕТЕЙ, ОСТАВИХСЯ БЕЗ ПОПЕЧЕНИЯ РОДИТЕЛЕЙ	225
Dosbol A. THE CONSTITUTIONAL COURT AS ONE OF THE IMPORTANT ASPECTS OF THE GUARANTEE OF THE PROTECTION OF RIGHTS	229
Nurlan A., Serikova L.S. METHODS AND MEANS OF INVESTIGATION OF TRACES OF CRIME AND OTHER EVIDENCE	232
Yermetayev Sh.Ye., Aitimov B. Zh. DEVELOPMENT OF KAZAKHSTAN IN GLOBALIZATION CONTEXT	235
ӨНІРЛЕР МЕН ЕЛ ЭКОНОМИКАСЫНЫҢ ТҰРАҚТЫ ДАМУЫ ЖАҒДАЙЫНДА ПЕДАГОГИКАЛЫҚ БІЛІМ БЕРУДІ ДАМУЫ/ РАЗВИТИЕ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ В УСЛОВИЯХ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ ЭКОНОМИКИ РЕГИОНОВ И СТРАНЫ/ DEVELOPMENT OF PEDAGOGICAL EDUCATION IN THE CONDITIONS OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF THE ECONOMY OF REGIONS AND THE COUNTRY	
Айнабаева Г.Т., Аллабергенова Д. С. ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ БЕРУ БОЙЫНША ФИЗИКАНЫ ОҚЫТУДА ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ	239

Алиасқар Г. Т., Джаманкараева М.А. МЕКТЕП МАТЕМАТИКА КУРСЫНДА ДӘЛЕЛДЕУГЕ БЕРІЛГЕН ЕСЕПТЕРДІ КЕЙБІР ШЫҒАРУ ТӘСІЛДЕРІ	243
Алибаева Н.А., Галиева А.Н. ЭМОЦИОНАЛДЫ ИНТЕЛЛЕКТІНІҢ БОЛАШАҚ АРНАЙЫ ПЕДАГОГ ҚЫЗМЕТІНДЕГІ МАҢЫЗЫ	245
Алибекова Ш.О. ФУТБОЛШЫЛАРДЫ ТЕХНИКАЛЫҚ ӘРЕКЕТТЕРГЕ ОҚЫТУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ ӘДІСТЕМЕСІ	249
Ансабаев Д.С. ОҚЫТУ ҮРДСІНДЕ БІЛІМ БЕРУШІНІҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ІС - ӘРЕКЕТІНІҢ ҒЫЛЫМИ – ПЕДАГОГИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ	254
Атабаев Р.З. ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СОВРЕМЕННОГО ТЕРРОРИЗМА	259
Атагази О.С., Ибраева М.М. МЕКТЕПТЕ ХИМИЯ САБАҒЫНДА АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ МҮМКІНДІКТЕРІН ПАЙДАЛАНУ	263
Ахметов Ж. У., Сеитова С. М. ПОПУЛЯРИЗАЦИЯ ТЕОРИИ ВЕРОЯТНОСТЕЙ И СТАТИСТИКИ В ШКОЛЕ ПОСРЕДСТВОМ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫХ СОРЕВНОВАНИЙ	268
Әбдіқадыр Н. Қ., Джаманкараева М.А. МЕКТЕПТЕ ЭКОНОМИКАЛЫҚ МАЗМҰНДЫ МАТЕМАТИКАЛЫҚ ЕСЕПТЕРДІ ШЕШУДІ ОҚЫТУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ	272
Бағдатқызы А. XXI ҒАСЫР – ЖАҢА ӘДІС -ТӘСІЛДЕРДІҢ ОЗЫҚ ДАМУЫ ҒАСЫРЫ	275
Бейсембаева М.С. СУЩНОСТЬ СОДЕРЖАНИЯ МЕТОДА ИППОТЕРАПИИ В УСЛОВИЯХ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ	279
Гаджиева Ф.Н., Жолтаева Г.Н. ФОРМИРОВАНИЕ МЕЖПРЕДМЕТНЫХ ЗНАНИЙ У МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ С ПОМОЩЬЮ ДИДАКТИЧЕСКИХ ИГР	284
Даулетова А.Б. ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕ ҚАРСЫ МӘНДІ СӨЗДЕРДІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ ТУРАЛЫ ЗЕРТТЕУЛЕР	288
Джакыпбекова М., Оспан М. ОҚУ САУАТТЫЛЫҒЫН ОҚЫТУДЫҢ ӘДІСНАМАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ	293

Галиева А.Н., Алибаева Н.А. ДЕНСАУЛЫҚ МҮМКІНДІГІ ШЕКТЕУЛІ БАЛАЛАРДЫҢ ӨМІРІНДЕ ЭМОЦИОНАЛДЫ ИНТЕЛЛЕКТІНІҢ АЛАТЫН ОРНЫ	297
Галиева А.Н., Дидичина А.Ю. ПРОФИЛАКТИКА ОПТИЧЕСКОЙ ДИСГРАФИИ У ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА	299
Дидичина А.Ю., Галиева А.Н. НЕЙРОПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ ПОДХОД К ИССЛЕДОВАНИЮ ДИСГРАФИИ	304
Исмаилов Г.И. БАЛАЛАРДЫ ҮРМЕЛІ АСПАПТА ОЙНАУҒА ҮЙРЕТУ ДЕНСАУЛЫҚ САҚТАУ ФАКТОРЫ РЕТІНДЕ	309
Испулатова Т.З. ЖИНАҚЫ МӘТІН ЖӘНЕ ОНЫ ЖАЗУ КРИТЕРИЙЛЕРІ	314
Кәден Н.К., Галиева А.Н. БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫМЕН ЖҮРГІЗІЛЕТІН ЛОГОПЕДИЯЛЫҚ ЖҰМЫСТЫҢ БАҒЫТТАРЫ	318
Кәкім А.Қ. РАЗВИТИЕ У СТУДЕНТОВ ПОЗНАВАТЕЛЬНОГО ИНТЕРЕСА В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ	321
Келесова Г.А., Джаманкараева М.А. ЗЕРТТЕУШІЛІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУҒА БАҒЫТТАЛҒАН ПЛАНИМЕТРИЯ БОЙЫНША ЗЕРТТЕУ ЕСЕПТЕРІН ШЕШУДЕ ЭВРИСТИКАЛЫҚ ТӘСІЛДЕР ЖӘНЕ ОЛАРДЫ ҚОЛДАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	323
Кизимбаева А.Б., Нұртасұлы Б. АДАМИ КАПИТАЛ ТҮСІНІГІ ЖӘНЕ ОНЫҢ МЕМЛЕКЕТТІК БАСҚАРУДАҒЫ РӨЛІ	327
Коньсбаев Б., Джаманкараева М.А. МАТЕМАТИКАНЫ ОҚЫТУ ПРОЦЕСІНДЕ ОҚУ ЗЕРТТЕУЛЕРІНІҢ ҚҰРЫЛЫМЫ ЖӘНЕ НЕГІЗГІ ТҮРЛЕРІ	330
Кошанов Б.Д., Шыныбаева Н.М. КРИТЕРИИ ЕДИНСТВЕННОСТИ РЕШЕНИЯ НЕЛОКАЛЬНОЙ ПО ВРЕМЕНИ ЗАДАЧИ ДЛЯ ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНО-ОПЕРАТОРНОГО УРАВНЕНИЯ $1(\cdot)$ -А С ОПЕРАТОРОМ ТРИКОМИ А	333
Қалтаев А. А. МЕКТЕПТЕ ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ДАМУЫНДАҒЫ ВОЛЕЙБОЛДЫҢ МАҢЫЗЫ	337

Қарсыбай Б. Қ., Джаманкараева М.А. МАТЕМАТИКА БОЙЫНША ЗЕРТТЕУ ТАПСЫРМАЛАРЫН ПАЙДАЛАНУ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ДАМУ МҮМКІНДІКТЕРІ	341
Құмарқан М., Майлыбаева Г.С. БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫН ҚАЗАҚТЫҢ ҰЛТТЫҚ ОЙЫНДАРЫН ДӘРІПТЕУГЕ ҮЙРЕТУ	344
Лесбекова Ж.Х., Джаманкараева М.А. СТЕРЕОМЕТРИЯ САБАҚТАРЫНДА ЖОҒАРЫ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ЗЕРТТЕУ ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТЕРІНІҢ ЭЛЕМЕНТТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ПРОЦЕСІНІҢ МОДЕЛІ	349
Метербаева Г.Қ., Галиева А.Н. ДМШ БАЛАЛАРҒА БЕЙІМДЕЛГЕН ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУДЫҢ МАҢЫЗЫ	354
Мухаметрахимова К.А., Галиева А. Н. ОСОБЕННОСТИ РЕЧЕВОГО РАЗВИТИЯ ДЕТЕЙ С НАРУШЕНИЯМИ ПОСЛЕ КОХЛЕАРНОЙ ИМПЛАНТАЦИИ	356
Мухаметрахимова К.А., Галиева А.Н. СИСТЕМА РАБОТЫ ПО ФОРМИРОВАНИЮ ЛЕКСИКО- ГРАММАТИЧЕСКОГО СТРОЯ РЕЧИ ДЕТЕЙ С КОХЛЕАРНЫМ ИМПЛАНТОМ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ	361
Мухашев Е.С. ӘСКЕРИ МАҚСАТТАҒЫ МОБИЛЬДІ РОБОТОТЕХНИКАНЫ ДАМУДЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ	365
Мухтаров Ш.М., Жантасова Ж.З. ХЭШ - ФУНКЦИЯЛАРДЫҢ КРИПТОГРАФИЯДА ҚОЛДАНЫЛУЫ	370
Нарбекова Н.М., Джаманкараева М.А. АЛГЕБРАНЫ ОҚЫТУ ПРОЦЕСІНДЕ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЗЕРТТЕУ ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТЕРІН ДАМУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	374
Нұрбек А.Р., Джаманкараева М.А. МАТЕМАТИКАНЫ ОҚЫТУДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЗЕРТТЕУШІЛІК БІЛІКТЕРІН ДАМУДАҒЫ ТЕҢСІЗДІКТЕРДІ ОҚЫП ҮЙРЕНУДІҢ КЕЙБІР ӘДІСТЕМЕЛІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	377
Разбекова М.М. «КӨШПЕНДІЛЕР» РОМАНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ЭТИКА МЕН ӘДЕТ-ҒҰРЫП ЗАҢДАРЫ АТАУЛАРЫНЫҢ МӘНІ	381
Раматулла Ә.Ә. ФИЗИКА МҰҒАЛІМІН МАТЕМАТИКАЛЫҚ ДАЯРЛАУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ЖОҒАРЫ МАТЕМАТИКА КУРЫСЫНЫҢ МАЗМҰНЫ	386

Рахимбаева Г.Д., Фейзулдаева С.А. УПРАВЛЕНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ АДАПТАЦИЕЙ МОЛОДЫХ УЧИТЕЛЕЙ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН: ПРОБЛЕМЫ И ПУТИ РЕШЕНИЯ	389
Семенова Л.А., Ахметова Г.С. РОЛЬ ВОЗДЕЙСТВИЯ СЕМЬИ И ШКОЛЫ В СОЦИАЛИЗАЦИИ УЧАЩИХСЯ	394
Серикова И.М. САМОСТОЯТЕЛЬНОСТЬ: ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ПОНЯТИЯ	398
Смагулов Е.Ж., Равилев О.Р. БАСТАУЫШ МЕКТЕПТЕ МҰҒАЛІМНІҢ МАТЕМАТИКА САБАҒЫНДА БАЛАЛАР АНИМАЦИЯСЫН ПАЙДАЛАНУЫ	403
Таженова Е.К. ФОРМИРОВАНИЕ УЧЕБНОЙ МОТИВАЦИИ ОБУЧАЮЩИХСЯ В ПРОЦЕССЕ ИЗУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА КАК ВАЖНЕЙШИЙ ПРИОРИТЕТ МОДЕРНИЗАЦИИ СРЕДНЕГО ОБРАЗОВАНИЯ	408
Тахатбек А.М., Галиева А.Н. БІЛІМ АЛУДА ЕРЕКШЕ ҚАЖЕТТІЛІКТЕРІ БАР ОҚУШЫНЫ КӘСІБИ БАҒДАРЛАУДЫҢ ЖАЛПЫ МӘСЕЛЕЛЕРІ	412
Тахатбек А.М., Галиева А.Н. ЖОҒАРЫ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫМЕН КӘСІБИ БАҒДАР БЕРУ ЖҰМЫСЫН ҰЙЫМДАСТЫРУ	416
Туркменбаев А.Б., Әметова Г.А. ОҚУШЫЛАРДЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ОЙЛАУ ҚАБІЛЕТІН ДАМУ ЖОЛДАРЫ	419
Туркменбаев А.Б., Болданова Д.Н. ФИЗИКА САБАҒЫН ОҚЫТУДАҒЫ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ӘДІСТЕР	422
Туркменбаев А.Б., Исембай Г.С. ФИЗИКАНЫ ОҚЫТУДА ИННОВАЦИЯЛЫҚ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ИНТЕЛЛЕКТІСІН АРТТЫРУ	425
Турысбекова А.Е. Б.НҰРЖЕКЕЕВТІҢ «БІР ӨКІНІШ, БІР ҮМІТ» РОМАНЫНДАҒЫ АДАМГЕРШІЛІК ҚҰНДЫЛЫҚ ПЕН МІНЕЗІН-ҚҰЛЫҚТЫҢ КӨРІНІСІ	429
Уразалиева А. А. ЖАЛПЫ ФИЗИКА КУРСЫН ОҚЫТУДА АҚПАРАТТЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТІ ДАМУДЫҢ НЕГІЗГІ ШАРТТАРЫ	432

Хайдаров Х.С. СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ СКОРОСТНО-СИЛОВОЙ ПОДГОТОВКИ ЮНЫХ ФУТБОЛИСТОВ 12-14 ЛЕТ	437
Шенгелбаева С.Б., Шенгельбаева Қ.Б. БІЛІМгерлердің ТАНЫМДЫҚ ІС-ӘРЕКЕТ МОТИВАЦИЯСЫНЫҢ МАЗМҰНЫ	441
Kanal N.E., Zhorabekova A.N. THEORETICAL MODEL OF READINESS OF A FOREIGN LANGUAGE TEACHER TO DESIGN INNOVATIVE TECHNOLOGIES	444
Raikhanova L.K., Zhorabekova A.N. METHODS, TOOLS AND TECHNOLOGIES FOR IMPLEMENTING THE FLIPPED CLASSROOM MODEL	448
Temirgaliyeva G.K. THE APPROACHES TO THE DEVELOPMENT OF A NEW CONTENT OF PEDAGOGICAL EDUCATION IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN	450
Yskak S.A., Zhorabekova A.N. FOREIGN LANGUAGE IMMERSION AND POSSIBILITIES OF ITS IMPLEMENTATION IN TEACHING ENGLISH	456
Алтынбекқызы М., Өзенбаев М.Р. ШЫҒЫС ЖЕКПЕ-ЖЕК ӨНЕРІ ТҮРЛЕРІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІН ЖЕТІЛДІРУДІҢ ҒЫЛЫМИ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ	459
Аязбек А.С., Альменбетова Қ.Ж. БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ БІЛІМ АЛУҒА ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҚТАРЫН АРТТЫРУ	465
Болатұлы А., Шалабаева К.Ж. ИНТЕРБЕЛСЕНДІ ӘДІСТЕРДІ ПАЙДАЛАНУДА ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС НЕГІЗДЕРІ	471
Джамангузов Т.Е., Галиева Г.Б. ЗНАЧЕНИЕ ПРОВЕДЕНИЯ СПОРТИВНОГО ТЕСТИРОВАНИЯ ДЛЯ ОЦЕНКИ ФУНКЦИОНАЛЬНОГО СОСТОЯНИЯ СПОРТСМЕНОВ	476
Марлан С., Баженова Э.Д. ПЕДАГОГИКА СПОРТА КАК МЕТАПРЕДМЕТ	481
Нуржанова Ж.А., Альмухамбетова Б.Ж. СТРЕССОВЫЕ СИТУАЦИИ СТУДЕНТОВ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ	485
Нұртай А., Жексембаева Ж.Р. БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫН КРЕАТИВТІ ОЙЛАУҒА БАУЛУ	491

Сембаева А.С., Щербовских И.Г. СИМВОЛИКА ЦВЕТА В РУССКОЙ ЛИРИКЕ НАЧАЛА 20 ВЕКА	495
Серикова А.Е., Әуел Ә.К., Жаңабай А.А. БАСТАПҚЫ ӘСКЕРИ ДАЙЫНДЫҚ МАМАНДАРЫНА ӘСКЕРИ- ПАТРИОТТЫҚ ТӘРБИЕ БЕРУГЕ ДАЯРЛАУ	500
Тлеужанов А. ФУНКЦИОНАЛ САУАТТЫЛЫҚ ФЕНОМЕНІ НЕГІЗІНДЕГІ МАТЕМАТИКА	506

*Э.ғ.д., профессор Данияр Алтаевич Калдияровтың 60-жылдық мерейтойына арналған
«Жаһандық сын-қатерлер жағдайында ғылым мен білімнің тұрақты дамуы»
Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция*

МАТЕРИАЛДАРЫ

II бөлім

МАТЕРИАЛЫ

*Международной научно-практической конференции
«Устойчивое развитие науки и образования в условиях глобальных вызовов»,
посвященной 60-летию д.э.н., профессора Данияра Алтаевича Калдиярова*

II часть

MATERIALS

*of the International scientific and practical conference
«Sustainable Development of Science and Education in the Context of Global Challenges»
dedicated to the 60th anniversary of Doctor of Economics, Professor Daniyar Kaldiyarov*

II Part

Компьютерлік қалыптаушы – Жепенова Г.М., Серикова Л.С.
Мұқабының дизайні – Айдарбеков Р.А.

(Тапсырыс беруші файлынан басылды)

Басуға қол қойылды 17.02.2023 ж.
Өріп түрі «Times New Roman». Қалыбы 60x84/8. SvetoCopy қағазы
Таралымы 20 дана. Ш.т.б. 65.13. Тапсырыс № 00473
І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Имидждік саясат орталығы
040009, Талдықорған, Жансүгіров көшесі, 187а

(Распечатано с файла заказчика)

Подписано в печать 17.02.2023 г.
Гарнитура «Times New Roman». Формат 60x84/8. Бумага SvetoCopy.
Тираж 20 экз. У.п.л. 65.13. Заказ № 00473
Жетысуский университет им. И. Жансугурова, Центр имиджевой политики
040009, Талдықорған, ул. Жансугурова, 187а